التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

14

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

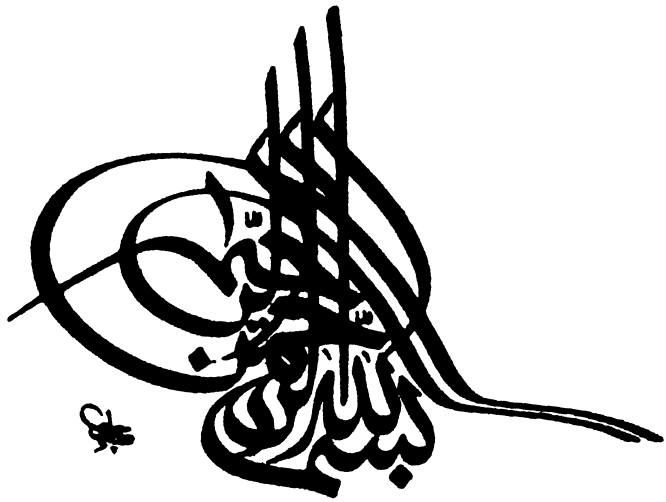

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(14. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-34-4 (14.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

14. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

Allah Dilemedikçe İşler Olmaz

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَايْءٍ اِنِّى فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَدًا ﴿٢٣﴾ اِلَّآ اَنْ يَشَآءَ اللّٰهُ وَاذْكُرْ رَبَّكَ اِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسٰٓى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّى لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَدًا ﴿٢٤﴾ وَلَبِثُوا فِى كَهْفِهِمْ ثَلٰثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا ﴿٢٥﴾ قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهٗ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَبْصِرْ بِهٖ وَاَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهٖ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِى حُكْمِهٖٓ اَحَدًا ﴿٢٦﴾

"Hiçbir şey hakkında, "İnşaallah" (Allah dilerse) demedikçe, "Ben bunu mutlaka yarın yapacağım" deme. Unuttuğun zaman Rabbini an ve şöyle de: "Umulur ki Rabbim beni doğruya, bundan daha yakın olan bir yola erdirir." Onlar, mağaralarında üç yüz sene eğleştiler. Buna dokuz yıl daha kattılar. De ki: "Allah ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir. Göklerin ve yerin gaybını ancak O bilir. O, ne güzel görür, ne güzel işitir! Bunların, O'ndan başka hiçbir yardımcısı yoktur. O, hiçbir kimseyi hükmüne ortak yapmaz" (Kehf, 23-26).

Bil ki âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nüzul Sebebinin Değerlendirilmesi**

Müfessirler şöyle demişlerdir: Kureyşliler, Hz. Peygamber'e üç soru sorunca, Hz. Peygamber (s.a.s), "İnşaallah" demeden, *"Ben yarın bunları cevaplarım"* dedi. Bunun üzerine vahiy on beş gün süre ile kesildi. Bir başka rivayette bu sürenin kırk gün olduğu ileri sürülmüştür. Daha sonra bu âyet nazil oldu. **Kâdî,** bu görüşe şu iki açıdan itiraz eder:

1) Hazreti Peygamber (s.a.s) yarın falanca işi yapacağını haber verdiğinde, yarından önce ölebileceğini veya o fiili yapmasına bir engel çıkabileceğini biliyordu. Bütün bunlar ihtimal dâhilinde olduğu halde, Hz. Peygamber

"inşaallah" (eğer Allah dilerse) dememiş olursa, söyleyeceği söz, çoğu kez meydana gelecek şeyin aksine olmuş olurdu. Bu ise, hem peygamberden, hem de onun sözünden insanların soğumasına sebebiyet verirdi. Ama o, *"eğer Allah dilerse"* (inşaallah) diyerek, bunları söylerse, böyle bir sakıncadan korunmuş olur. Bu böyle olunca da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, "inşaallah" demeksizin, herhangi bir şeyi va'detmesi (yapacağını söylemiş olması) uzak bir ihtimaldir.

2) Bu âyet, pek çok faydayı (manayı) ve hükmü ihtiva etmektedir. Binâenaleyh âyeti sırf bu manaya hamletmek uzak bir şey olur.

Kâdî'nin birinci görüşüne şöyle cevap verilir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, "inşaallah" demiş olmasının daha evlâ olduğunda münakaşa yoktur. Fakat o, herhangi bir sebepten ötürü bunu söylemeyi bazen unutabilir. Binâenaleyh bu konu, efdal ve evlâ olanın terk edilmesi kabilinden olur. **Kâdî**'nin ikinci görüşüne de şöyle cevap verilir: Âyetin pek çok manayı ve hükmü ihtiva etmesi, sebeb-i nüzulün bu mana ve hükümlerden birisi olmasına mânî değildir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnşaallah (Allah dilerse) demedikçe"* ifadesinde, Allahu Teâlâ'nın neyi dilediğinin beyanı yoktur. Binâenaleyh bu hususta şu iki görüş bulunmaktadır:

1) Âyetin takdiri, "hiçbir şey hakkında "inşaallah" demedikçe, yani Allah'ın bu söz hususunda sana müsaade etmeyi dilemesi müstesna, "ben bunu mutlaka yapacağım" deme "şeklindedir. Bu, "Allah'ın sana o haber hususunda sana müsaade etmesi hali müstesna; senin, falanca işi yapacağını kendiliğinden söylemen ve haber verme yetkin yoktur" manasındadır.

2) Âyetin takdiri, "Senin 'inşaallah' demen müstesnâ hiçbir şey hakkında, "ben bunu mutlaka yarın yapacağım" deme" şeklindedir. Bu sözün mutlaka söylenilmesinin sebebi şudur: İnsan "yarın falanca işi yapacağım" dediğinde hem yarın gelmeden önce ölmesi, hem de diri kalması halinde, o işi yapmaya mani bir engelin çıkması uzak bir ihtimal değildir. Binâenaleyh o, "inşaallah" demezse, o durumda o vaadinde yalancı olmuş olur. Halbuki yalan, nefret ettirici bir hususdur. Bu ise, peygamberlere yakışmaz. Bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak ona, "inşaallah" demesini vâcip kılmıştır. Öyle ki onun bu vaadini yerine getirmemesi halinde yalancı olmaz, o zaman da bir nefret meydana gelmez.

ÜÇÜNCÜ MESELE: İşleri Allah'ın Dilemesine Bağlamak

Bil ki Mu'tezile'ye göre, Allahu Teâlâ kulunun iman ve itaatte bulunmasını istemiş, kulu ise kendisi için küfrü ve isyanı istemiştir. Böylece, bu demektir ki Allah'ın değil, kulun muradı yerine gelmiştir. Bu durumda da, kulun irâdesi galip, Allah'ın irâdesi ise, (hâşâ) mağlûp konumunda bulunmuş olur! Ama bize göre, Allahu Teâlâ'nın irade ettiği her şey, tahakkuk eder ve meydana gelir. O halde bu demektir ki Allah, kâfirin küfrünü, mü'minin de imanını irâde etmiş, istemiş olur. Böyle olması halinde ise Allah'ın irâdesi galip, kulun irâdesi de mağlup olmuş olur. Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki kul, "Allah'ın dilemesi müstesnâ, yarın şöyle yapacağım" dediğinde, Allah, kendisinin iradesi kulunun iradesine galip olduğu zaman, o kulundan yalanı savuşturmuş olur. Çünkü kulun böyle (inşaallah) demesi halinde, ifadenin takdiri şöyle olur: Kul, "Ben falanca işi yapacağım. Ancak ne var ki Allah'ın iradesi, bunun aksine olursa, ben bu durumda onu yapamam. Çünkü Allah'ın iradesi, benim irademe galiptir. Galip olan bir mania bulunduğunda ise, ben onu yapamam" demiş olur. Ama, Allahu Teâlâ'nın irâdesinin mağlup olması halinde, bu irâde bu konuda özür sayılamaz. Çünkü mağlup olanı, galip olan engelleyemez. Bunun da böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Ümmet-i Muhammed, bir kimse, "Allah'a yemin olsun ki, şunu yapacağım" der de, daha sonra da, yeminini bozmaktan dolayı endişelenerek, "İnşaallah' derse, Allah'ın iradesinin galip olması durumu hariç, onun bu sözünün, yemini bozmadan dolayı kendisine terettüp eden keffareti savuşturmayacağı hususunda ittifak etmiştir. Binâenaleyh, (Allah'ın iradesinin galip olması halinde) yemin keffâretini savuşturacağı icmâ ile sabit olunca, Allah'ın iradesinin gâlip olduğuna ve varlık âlemine, ancak Allah'ın irâde ettiği şeyler dahil olduğuna kesinkes hükmetmemiz gerekir. Âlimlerimiz bu sözü, şu muayyen misalle te'kidli bir biçimde açıklamışlardır: Bir kimsenin, bir başkasından alacağı olsa, borçlu kimse de, borcunu ödeyebilecek durumda olursa, bu şartların akabinde (borçlu kimse), "Allah'a yemin olsun ki, ben bu borcu yarın ödeyeceğim" dese, daha sonra da "inşâallah" diye ilave ederse; yarın geldiğinde de bu borcu ödeyemese, ona keffâret gerekmez. **Mu'tezile**'nin görüşüne göre ise Allahu Teâlâ o kimsenin borcunu ödemesini dilemiştir. Böyle olması halinde, onun "inşâallah" demesi, bu hükmü olmuş bitmiş bir şarta bağlamak olmuş olur. Binâenaleyh, keffâret gerekir. Ulemâ, onun yeminini bozmuş olduğu hususunda icmâ edince, biz bunun Allahu Teâlâ'nın,

o fiili emredip, ona teşvikte bulunup da onu bozmaktan men etmesinin yanı sıra, bunu dilemediği için böyle olduğunu anlamış oluruz ve böylece de Allahu Teâlâ'nın bazen yapılmasını dilediği halde herhangi bir şeyi nehyettiği, bazen de dilemediği halde bir şeyi emrettiği sabit olmuş olur ki, elde edilmek istenen netice de budur.

Buna göre şâyet, "farzedelim ki durum sizin ileri sürdüğünüz gibi olsun. Ancak ne var ki, fukahânın ekserisi, "bir kimse, hanımına, "İnşâallah sen boşsun" dediğinde, talâkın vaki olmayacağını söylemişlerdir. Şu halde bunun sebebi nedir?" Biz deriz ki: Bunun sebebi şudur: O talâkın meydana gelmesi, Allah'ın meşietine bağlı olunca, bu talâk ancak, bizim o talâkın meydana geldiğini bildiğimizde vaki olmuş olur. Halbuki biz, ilk önce bu meşietin meydana geldiğini bildiğimiz o zaman talâkın meydana geldiğini biliriz. Ancak ne var ki, Allah'ın meşieti gaybdır. Onu bilmek, bizim Cenâb-ı Hakk'ın meşietine bağlı olan şeyin ancak meydana geldiğini ve vuku bulduğunu bilmemiz halinde mümkündür. Bu meydana gelecek şey de talâktır. Binâenaleyh bu metoda göre, biz, Cenâb-ı Hakk'ın meşietinin tahakkuk ettiğini ancak talâkın vukû bulduğunu bildiğimizde; talâkın vukûunun da, meşietin meydana geldiğini bildiğimizde bilebiliriz. Bu demektir ki, bunlardan birini bilmek, diğerini bilmeye bağlıdır. Binâenaleyh bu bir "devr"dir. Devr ise batıldır. İşte bundan dolayı onlar, "talâk meydana gelmez" demişlerdir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Ma'dum "Şey" Değildir**

"Ma'dûmât (mevcut olmayanlar)a şey denilmez" diyenler, Cenâb-ı Hakk'ın *"Hiçbir şey hakkında, "İnşallah" (Allah dilerse) demedikçe, "ben bunu mutlaka yapacağım" deme"* ifadesiyle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, bir kimsenin yarın yapacağı o şeyi şu anda "şey" diye adlandırmıştır. Çünkü O, *"Hiçbir şey hakkında (...) deme!"* buyurmuştur. Halbuki, bir kimsenin yarın yapacağı o şeyin, şu anda ma'dum olduğu (mevcut olmadığı) malumdur. Binâenaleyh, ma'duma da şey denilmesi gerekir." Buna şu şekilde cevap verilebilir: Bu istidlâl ancak, ma'dûmun "şey" diye adlandırılmış olduğunu ifade eder. Bize göre bunun sebebi, "şey" olabilecek şeyin, şu anda "şey" diye adlandırılmasının caiz olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hakk, أَتَىٰ أَمْرُ اللهِ *"Allah'ın emri geldi"* (Nahl, 1) buyurmuştur. Halbuki bununla, Allah'ın emrinin geleceği kastedilmiştir.

Sonradan İnşaallah Demenin Hükmü

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ *"Unuttuğun zaman Rabbini an"* buyruğuna gelince, bununla ilgili olarak şu iki izah yapılabilir:

a) Bu, daha önceki ifade ile ilgili bir söz olup, kelamın takdiri, "o, inşaallah demeyi unuttuğunda, hatırlasa onu söylesin, desin" şeklindedir. İşte bu noktada ulemâ ihtilâf etmiştir. Bu cümleden olarak **İbn Abbas** (r.a): "Bu kimse uzun bir müddet sonra inşaallah demeyi hatırlar da bunu söylerse, keffareti savuşturmuş olma hususunda bu yeterlidir" demiştir. **Said İbn Cübeyr**'den de: "Bir sene veya bir ay veya bir hafta veyahut da bir gün sonra dahi inşaallah dese" şeklinde rivayetler gelmiştir. **Tavus İbn Keysan** da: "Bulunduğu meclisten ayrılmadan inşaallah diyebilir" derken, **Atâ:** "Sütlü bir devenin sağılma süresi kadar bir süre sonra diyebilir" demiştir. Bütün fukahaya göreyse, inşaallah ifadesi, cümleye bitişik olarak (aynı anda) söylenmediği müddetçe hükümlerde tesiri bulunmamaktadır.

İbn Abbas'ın Görüşü

İbn Abbas (r.a.), Cenâb-ı Hakk'ın *"Unuttuğun zaman Rabbini an"* buyruğuna tutunarak şöyle demiştir: "Görünen odur ki, bu ifâdeden kastedilen, "inşâallah" ifadesidir. Âyetteki *"Rabbini an"* emri, belli bir vakte tahsis edilmeyip, tam aksine bütün vakitleri içine alır. Binâenaleyh, ne zaman olursa olsun, hatırladığında "inşâallah" demesi ona vacip olur. İnşaallah demek vacip olur diyen herkes, "yemin keffâretini savuşturmak için vacip olur" demişlerdir ki, işte bu da, elde etmek istediğimiz şeyi elde eder." Bil ki **İbn Abbas** (r.a)'ın istidlâli, "inşâallah" demenin, söze bitişik olmasının gerekmeyeceği" hususunda sarih bir ifadedir. Ama fukahaya gelince, onlar şöyle demişlerdir: Şâyet biz bunu caiz görürsek, o zaman akitlere ve yeminlere dair hiçbir şeyin yerine oturtulamaması, karar kılmaması gerekir.

İmam Ebû Hanife'nin Menkıbesi

Anlatıldığına göre, **Ebu Hanife** (r.h.)'nin, **İbn Abbas**'ın, "inşaallah"ın belirli bir zaman sonra denilebileceği şeklindeki görüşüne muhalefet ettiği haberi **Halife Mansur**'a ulaşmış; o da bunun üzerine, bu görüşü reddetmesi için, onu huzuruna çağırmış. Bunun üzerine **Ebu Hanife** (r.h) de: "Bu senin aleyhine olur. Çünkü sen, yemin ettirerek biât aldığında, onların senin yanından çıkıp da "İnşaallah" diyerek senin aleyhine başkaldıracaklarını düşünmez misin?" der. **Mansur, Ebu Hanife**'nin sözünü beğenir ve ondan memnun kalır.

Bil ki bu sözün neticesi de, nassı kıyas ile tahsis etmeye varıp dayanır. Halbuki, bu su götürür bir meseledir. Hem o, hiç kimsenin duyamayacağı bir biçimde ağzıyla gizlice, "inşâallah" dediğinde, bu geçerli olur ve icmâen de, keffâretten kurtulmuş olur. Halbuki bahsettiğiniz mahzur, bunda da bulunmaktadır. Binâenaleyh, onların dayandıkları delilin kuvvetli olmadığı sabit olmuş olur. Evlâ olanı, onların, "inşaallah"ı aynı anda söylemesi vâcip olduğu hususunda, akde ve ahde vefâ etmenin vâcip olduğuna delâlet eden pek çok âyet ile istidlâl etmeleriydi. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Akitleri hakkıyla yerine getirin"* (Maide, 1) ve *"Ahdinizi hakkıyla yerine getirin"* (İsrâ, 34) buyurmuştur. Binâenaleyh, ahitte bulunan kimsenin, bu âyetlerden ötürü, o ahdin gereğini tastamam yerine getirmesi gerekir. "İnşaallah"ın aynı anda denilmesi durumunda, biz bu delile uymadık. Çünkü, "müstesna" "müstesna minh" ile beraber, (sadece müstesnânın hiçbir şeyi ifâde edemeyeceği delili ile) tek ve müstakil bir cümle gibidir. Binâenaleyh müstesnâ, bir cümlenin yarısı mesabesindedir. O halde, müstesnâ ve müstesnâ minh'ten meydana gelen cümle, bir manâ ifade eden tek bir kelime gibidir. Böyle olması durumunda o, sadece istisnâyı (başka bir zamanda) söylediğinde, bundan ötürü herhangi bir şeyin gerekmeyeceğini anlamış olduk. Ama istisnâ, aynı anda yapıldığında ise, o cümleden dolayı tam bir sorumluluk gerekir. Bu sebeple de o sorumluluğu yerine getirmesi vâcip olur.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Unuttuğun zaman Rabbini an"* emri daha önceki cümlelerle alâkası bulunmayan, bilakis müste'nef bir sözdür. Bu görüşe göre, bu konuda şu izahlar yapılabilir:

1) "İnşaallah demeyi unuttuğunda, tesbih ve istiğfar ile Rabbini zikret!" demektir ki bundan murat, "inşaallah" demeye ihtimâm ve itinâ göstermeye teşvikte bulunmaktır.

2) Bu, "Unuttuğun şeyi sana hatırlatması için, bu durum sana arz olunduğunda Rabbini an" demektir.

3) Bazıları da bu emri, unutulması halinde, unutulmuş olan namazları edâ etme manasına hamletmişlerdir. Bu görüş, hakkında yapılan bu üç izahla beraber uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu ifadeyi, kendinden önceki ifadelerle alâkalı kılmak, aynı hüküm hususunda sözü tamamlamayı ifade eder. Ama bunu "müste'nef" bir kelâm kabul etmek ise, sözün kendinden öncekilerle irtibatı olmayan bir ibtidâ (başlangıç cümlesi) olmasını gerektirir ki, bu caiz değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, وَقُلْ عَسٰى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّى لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَدًا *"Ve şöyle de: "Umulur ki Rabbim beni, doğruya bundan daha yakın olan bir yola erdirir"* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) "İnşaallah" dememek güzel değildir. Bunu söylemek, söylememekten daha güzeldir. Hak Teâlâ'nın, *"bundan daha yakın bir rüşde"* ifadesiyle bu cümlenin söylenilmesi kastedilmiştir.

b) O, onlara herhangi bir şeyi va'dedip ve o vaadiyle beraber "inşaallah" da dediğinde, o, "Umulur ki benim Rabbim beni, size va'dettiğim şeyden daha güzel ve daha mükemmeline iletir ve götürür" demiş olur.

c) Âyetteki *"Doğruya bundan daha yakın olan bir yola"* ifâdesi, Ashâb-ı Kehf'in kıssasına işaret olup, manası, "Belki de Allahu Teâlâ bana, benim Allah tarafından gönderilen bir peygamber olduğumun doğruluğu ve peygamberlik iddiamdaki doğruluğum hususunda, delâlet ve doğruya en yakın olma bakımından, Ashâb-ı Kehf'in haberinden daha büyük olan beyyine ve deliller verir" şeklindedir. Allah, nitekim böyle de yapmıştır. Çünkü Hz. Peygamber'e, peygamberlerin kıssalarını anlatmıştır. Halbuki gaybdan haber vermek, Ashâb-ı Kehf'in haberinden daha önemlidir.

Mağarada Geçen Süre

Âyetteki وَلَبِثُوا فِى كَهْفِهِمْ ثَلٰثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا * قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَبْصِرْ بِهِ وَاَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِى حُكْمِهِ اَحَدًا *"Onlar mağaralarında üç yüz sene eğleştiler. Buna dokuz yıl daha kattılar. De ki: Allah, ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir. Göklerin ve yerin gaybını, ancak O bilir. O, ne güzel görür ve güzel işitir! Bunların, O'ndan başka hiçbir yardımcısı yoktur. O, hiçbir kimseyi hükmüne ortak yapmaz"* ifadesine gelince, bil ki bu ifade, Ashâb-ı Kehf kıssası hakkında zikredilen âyetlerin sonudur. Hak Teâlâ'nın, *"Üç yüz sene eğleştiler"* ifadesiyle ilgili ki görüş ileri sürülmüştür.

1) Bu, Ashâb-ı Kehf'in zamanındaki kimselerin sözlerinin bir anlatımıdır. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, "سَيَقُولُونَ ثَلٰثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ" (Kehf, 22) âyetleridir. *"Onlar mağaralarda eğleştiler"* ifadesi, "O kimseler böyle dediler" manasındadır. Yapılan bu izahı, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra belirttiği, *"De ki: Allah, ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir."* buyruğu da destekler. Binâenaleyh bu söz, daha önce söylenenleri reddedercesine gelmiş olan bir ifâdedir. Bu izahı, **Abdullah İbn Mes'ûd**'un mushafında bulunduğu

rivayet edilen, وَقَالُوا وَلَبِثُوا "Dediler ki: "Mağaralarında (...) eğleştiler" şeklindeki rivayet de te'yid eder.

2) Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğu O'nun kendi sözü cümlesindendir. Çünkü O, bu müddetin ne kadar olduğunu haber vermiştir. Âyetteki *"Üçtür, dördüncüleri köpekleridir" diyecekler"* (Kehf, 22) ifadesi, daha önce geçmiş ve bu ifâdeyle o ifâde arasına, onları birbirinden ayıran bir mu'tarıza cümlesinin girmiş olduğu bir cümledir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde bunlar hakkında delilin kuvvetli olması dışında bir münakaşaya girişme"* (Kehf, 22) ifadesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: Allah, ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir. Göklerin ve yerin gaybını, ancak O bilir"* buyruğu, kendisinden öncekinin nakledilmesini gerektirmez. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, "De ki: Allah, ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir. Göklerin ve yerin gaybını, ancak o bilir. O halde, Ehl-i kitabın dediğine değil, Allah'ın verdiği habere müracaat edin" manasını murat etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî** tenvinsiz olarak, "ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları tenvin ile "ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ" şeklinde okumuşlardır. Zira, âyetteki "سِنِينَ" kelimesi "ثَلَاثَ مِائَةٍ" kelimesinin atf-ı beyânıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "onlar mağaralarında üç yüz (...) eğleştiler" buyurduğunda, bunun gün mü, ay mı, yoksa yıl mı olduğu anlaşılmaz. Ama o, "**sinîne**" deyince, bu ifade, onun "ثَلَاثَ مِائَةٍ" ifâdesinin bir beyanı olmuş olur. Binâenaleyh "**sinîn**" (yıllar) kelimesi, onun atf-ı beyânıdır. Bu ifâde de, takdiri "لَبِثُوا سِنِينَ ثَلَاثَ مِائَةٍ" şeklinde olan bir takdim tehirin bulunduğu da ileri sürülmüştür. **Hamza**'nın okuyuşunun izahına gelince, izafet durumunda gerekli olanın "ثَلَاثَ مِائَةِ سَنَةٍ" denilmesidir. Ancak ne var ki, temyizlerde çoğulların müfret yerinde kullanılması caizdir. Bu mesele, Cenâb-ı Hakk'ın بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا *"İşler bakımından en çok ziyana uğrayanlar"* (Kehf, 103) âyetinde de böyledir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet-i kerimedeki, وَازْدَادُوا تِسْعًا *"Buna dokuz yıl daha kattılar"* ifâdesi "وَازْدَادُوا سِنِينَ" takdirindedir. Buna göre onlar şâyet, "Cenâb-ı Hak, niçin doğrudan doğruya "üç yüz dokuz yıl" dememiştir? O'nun, *"Buna dokuz yıl daha kattılar"* demesinin hikmeti nedir?" derlerse biz deriz ki: Bazı kimseler şöyle demiştir: "Bu müddet, güneş yılıyla üç yüz, ay yılıyla ise üç yüz dokuz sene idi." Bu müşkil bir meseledir. Çünkü, hesap yönünden bu söz

doğru değildir. Şöyle denebilir: Onlar belki de, üç yüz seneyi tamamladıklarında, uyanmaları yaklaştı. Daha sonra da, dokuz yıl daha uykuda kalmalarını gerektiren bir husus ortaya çıktı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Allah ne kadar eğleştiklerini daha iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, bu müddeti bu hususta ihtilâf eden insanlardan daha iyi bilendir. O, daha iyi bilir; çünkü O, göklerin ve yerin yaratıcısı ve âlemin idarecisidir. Durum böyle olunca, O göklerin ve yerin gaybını da hakkıyla bilen olur. Bu sebeple de O, hiç şüphesiz o hadiseyi de en iyi bilen olur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"O, ne güzel görür, ne güzel işitir"* buyurmuştur. Bu sîgalar, taaccüp için kullanılan ifâdeler olup, mana bakımından ise, "O, ne güzel görür, ne güzel işitir!" anlamındadır. Biz, taaccübün ne demek olduğu hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'ndeki "فَمَا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ" (Bakara, 175) âyetinin tefsirinde mufassal açıklamalarda bulunmuştuk.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, *"Bunların, O'ndan başka hiçbir yardımcısı yoktur"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) **Ashâb-ı Kehf**'in Allah'tan başka dostu yoktur. Çünkü o uzun uykularında onları korumayı tekeffül eden O'dur.

2) **Ashâb-ı Kehf**'in orada ne kadar kaldıkları hususunda ihtilaf eden o kimselerin, Allah'tan başka işlerini deruhte eden ve onların kendilerini idare eden başka dostları yoktur. Binâenaleyh, onlar Allah'ın tedbir ve korumasına muhtaç iken, daha nasıl herhangi bir ipucu olmaksızın bu hadiseyi bilebilirler?

3) Bazı kimseler bu konuda, Allah'ın bildirdiğinin aksine olan görüşler ileri sürünce, azâbı hak etmiş oldular. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak onların, kendilerine azap indirme hususunda Allah'a mani olacak bir dostlarının bulunmadığını beyân buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, *"O, hiçbir kimseyi hükmüne ortak yapmaz"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, onların şu kadar yıl uyuduklarını beyan edince, hiç kimsenin, O'nun bildirdiğinin aksine olan bir görüş ileri sürme hakkı kalmamıştır!" demektir. Bu hususta esas olan şudur: İki ortak müşterek bir iş yaptığında, tarafların birbirlerine karşı itirazları eksilmez. Bu da, her birinin, o işi istediği biçimde yapmasını engeller. Bu açıklama da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikincisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiya, 22) âyetine dayanmaktadır. Böylece

Cenâb-ı Hak bu hususu, kendisinden *"O hiçbir kimseyi hükmüne ortak yapmaz"* hükmüyle nefyetmiştir. **İbn Âmir,** bu kelimeyi Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَا تَقُولَنَّ لِشَاْىءٍ" (Kehf, 23) ve "وَاذْكُرْ رَبَّكَ اِذَا نَسِيتَ" (Kehf, 24) ifadelerine atfederek, tâ ile nehiy sîgasında olmak üzere **"la tüşrik"** şeklinde okumuştur ki bu, "Allah'ın, Ashâb-ı Kehf'in sayısına dair sana haber vermiş olduğu şeyi, hiç kimseye sorma; O'nun hükmü ve beyânıyla yetin ve bu hadiseyi bilmeyi arzulama hususunda, hiç kimseyi ortak kılma" manasındadır. Diğer kıraat imamları ise, yâ ile merfû olarak, muzari sîgasında **"lâ yüşrikü"** şeklinde okumuşlardır ki bu, "Allahu Teâlâ bunu yapmaz" anlamındadır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Ashâb-ı Kehf'in Yeri ve Zamanı**

Âlimler, Ashâb-ı Kehf'in, hem ne zaman yaşadıkları, hem de nerede bulundukları hususunda ihtilâf etmişlerdir. Yaşadıkları zamana gelince, onların, **Hz. Musa**'dan önce yaşamış oldukları; **Hz. Musa**'nın **Tevrât**'ta onlardan bahsettiği, işte bundan dolayı da Yahudilerin onların durumunu sordukları ileri sürüldüğü gibi, onların, **Hz. İsa**'dan önce mağaraya girdikleri, **Hz. İsa**'nın onlardan bahsettiği, **Hz. İsa** ile **Hz. Muhammed** (s.a.s) arasındaki zaman içinde uyandırıldıkları da ileri sürülmüştür. Onların, **Hz. İsa**'dan sonra mağaraya girdikleri de iddiâ edilmiştir. **Kaffâl** bu görüşü **Muhammed İbn İshâk**'tan nakletmiştir. Bazı kimseler de, onların ölmediklerini ve kıyamete kadar da ölmeyeceklerini ileri sürmüşlerdir.

Onların, mağaralarının yerine gelince: **Kaffâl,** müneccim **Muhammed İbn Musa el-Harezmî**'den şunu nakletmiştir: **el-Vâsık,** Ashâb-ı Kehf'in yerini tespit etmesi için onu Rum diyarında inceleme yapmaya göndermişti. **Muhammed İbn Musa,** hadiseyi şöyle anlatıyor: O "Rum kralı beni bazı kimselerle beraber, Ashâb-ı Kehf'in yaşadığı iddia edilen o mahalle gönderdi. Oranın görevlisi, içeri girme konusunda beni korkuttu. Ama, buna rağmen ben içeri girdim ve onların saçlarını göğüslerinin üzerine kadar uzamış olarak gördüm ve ben bunun bir aldatmaca olduğunu anladım. Anladım ki bazıları, birtakım otlar ve ilaçlar sürmek gibi, ölülerin bedenlerini çürümekten korumak için kurutulmuş olan ilaçlarla, Ashâb-ı Kehf'in bedenlerini ilaçlamışlardır." Daha sonra **Kaffâl** sözüne devamla şöyle der. Bize göre, orasının, Ashâb-ı Kehf'in bulunduğu bir yer mi, yoksa başka bir yer mi olduğu hususu meçhuldür, bilinemiyor. Allah'ın haber verdiği şeyin doğruluğuna kesinkes hükmetmek gerekir. Rumların, Ashâb-ı Kehf'in yeri olduğunu söyledikleri o yere itibar etmemek gerekir.

Keşşaf da, **Hz. Muaviye**'den şunu nakleder: **Muâviye,** Bizanslılarla savaşır, derken, (sözü edilen) o mağaraya uğrar. Bunun üzerine, "Keşke burası bize açılsa da, onlara bakabilsek" der. Bunun üzerine **İbn Abbas** (r.a.): "Bu, sana mümkün değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, senden daha hayırlısını bundan men ederek, *"Üzerlerine tırmanıp da (hallerini bir) görseydin, mutlaka onlardan yüz çevirir, kaçardın ve her halde için onlardan korku ile dolardı"* (Kehf, 18) demiştir. Bunun üzerine o, **İbn Abbas**'a, "Ben onların durumlarını öğrenmeden bu işten vazgeçmem" der ve birtakım kimseler göndererek, "Gidiniz ve bakınız" der. Onlar da o mağaraya girince, Allahu Teâlâ onların üzerine bir rüzgâr gönderir ve onları yakar.

Ben derim ki: Onların zamanını da bulundukları yeri de akıl yoluyla bilmek imkânsızdır. Bu ancak, edilse edilse, nass'dan elde edilebilir. Böyle bir nâss (âyet, hadis) ise yoktur. Böylece, bunun bilinemeyeceği sabit olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE: **Kıssanın Ba's ile İlgisi**

Bil ki öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin ispat edilmesi, şu üç asla dayanır:

1) Allahu Teâlâ'nın bütün mümkinata kâdir olmasına;

2) O'nun bütün malûmatı (her şeyi), küllisini cüz'îsini bilmesine;

3) Bir zaman meydana gelen bir şeyin, diğer vakitlerde de meydana gelmesinin mümkün oluşuna. Binâenaleyh bu üç temel esas sabit olunca öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin mümkün olduğu da anlaşılır. İşte burada da böyledir: Allahu Teâlâ'nın her şeye kâdir olduğu ve her şeyi bildiği sabittir. İnsanın da bir gün müddetle uykusunda iken diri kaldığı sabittir. O halde onun, âlemin ilahının muhafaza etmesi ve çeşitli belâ ve zararlardan koruması ile, üç yüz yıl onları uykularında durdurmasının da mümkün olması gerekir. Felsefeciler ise şöyle demişlerdir: "Kevn-ü fesat (yapılıp yıkılma) âlemi olan dünyanın heyûlasında, nâdir ve garip birtakım halleri gerektiren, bazı felekî enteresan şekillerin (irtibatların) meydana gelmesi olmayacak bir şey değildir."

Ben derim ki: Birbirini takip eden bu üç sûreden her biri, bu âlemde nâdir görülen enteresan hallerin tahakkuk ettiğini anlatmaktadır. Mesela İsrâ (Benî İsrâil) Sûresi, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in bedenen, Mekke'den Şam diyarına (Kudüs'e) götürüldüğünü anlatmaktadır. Bu, enteresan bir hadisedir. Kehf Sûresi de, Ashâb-ı Kehf'in üç yüz küsûr sene müddetle

uyuduklarını anlatmaktadır. Bu da enteresan bir durumdur. (Bundan sonraki) Meryem Sûresi de, bir çocuğun babasız olarak meydana geldiğini anlatmaktadır ki bu da ilginç bir vâkıadır. Binâenaleyh bütün bu harika hallerin ve art arda gelen bu üç sûrede bahsedilen bu hadiselerin mümkün olduğunu ortaya koyma hususunda, dayanılacak esas, biraz önce bahsettiğimiz yoldur. Bunların mümkün olduğuna, **Ebu Ali İbni Sinâ**'nın, **"Kitabu'ş-Şifâ**'sının **"zaman"** bahsinde anlattığı şu şey de gösterir: **Filozof Aristo,** kendisini dine vermiş bazı kimselerin, Ashâb-ı Kehf'in durumuna benzer bir duruma mazhar olduklarını zikretmiştir. **İbn Sina** sonra şöyle der: "Tarih, bunların Ashâb-ı Kehf'ten önce yaşadıklarını göstermektedir."

Yalnız Vahye Uymanın Lüzûmu

وَاتْلُ مَآ أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ ۖ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا ﴿٢٧﴾

"Rabbinin kitabından sana vahyolunanları oku. Onun sözlerini değiştirebilecek yoktur ve sen O'ndan başka asla bir melce de bulamazsın" (Kehf, 27).

Bil ki bu âyetten, **Hz. Mûsa** ve **Hızır** (a.s) **kıssasına** kadar olan kısım, tek bir konu hakkındadır. Çünkü Kureyş kâfirlerinin elebaşları teklif ileri sürerek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Sana iman etmemizi istiyorsan, sana iman etmiş olan şu fakirleri etrafından kov" dediler. Allahu Teâlâ da, Hz. Peygamber e böyle yapmayı yasaklayıp men etti. İşte bütün bu âyetlerin hepsinde, Hz. Muhammed (s.a.s)'den bu istekte bulunan o kâfirlerin isteklerinin, yanlış bir talep ve batıl bir arzu olduğunu anlatmak için, Allahu Teâlâ uzun uzun bundan bahsetti. Cenâb-ı Hak evvelâ bu konuda, tek temel düsturu getirmiştir. Bu da, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, kendisine vahyettiği kitabı okumaya ve onunla amel etmeye devam etmesi, yersiz ve bâtıl isteklerde bulunanların isteklerine ve işi yokuşa sürenlerin bu durumuna aldırış etmemesidir. İşte bu sebeple, *"Rabbinin kitabından sana vahyolunanları oku"* buyurmuştur. Âyetle ilgili şöyle bir mesele bulunmaktadır: Âyetteki *"oku"* emri, hem okumayı, hem de ona uymayı ifade eder. Binâenaleyh mana, "Sana vahyedilen kitabı okumaya ve onunla amel etmeye devam et" şeklinde olur.

Nesh Konusu

Cenâb-ı Hak sonra لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ *"Onun sözlerini değiştirebilecek yoktur"* yani "O kelimelere, vahye değişikliğin ve tahrifin yol bulması imkânsızdır" buyurmuştur. Nassı, kıyas ile tahsis etmenin (manasını sınırlamanın) câiz olmayacağını ispat için bu âyet delil getirilebilir. Çünkü *"Rabbinin kitabından sana vahyolunanları oku"* demek, "Bu kitabın gereği ile amel etmeye devam et" demektir. Bu ise, kitabın zâhiri manasına göre amel etmeyi gerektirir. Buna göre şâyet, "O halde bu kitap için neshin de söz konusu olmaması gerekir" denilirse, biz deriz ki: "Bu **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüdür ve gerçekten pek de uzak bir görüş değildir. Hem sonra gerçekte "nesh" bir değiştirme değildir. Çünkü mensûh olan, nâsih olanın geleceği vakte kadar sâbittir, yürürlüktedir. Binâenaleyh nâsih, sanki mensûh'un bir gayesi (vaktinin sonunu gösteren bir şey) gibidir, öyle ise, bu nasıl bir tedbil (değiştirme) sayılabilir?"

Cenâb-ı Hak وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا *"Sen O'ndan başka asla bir melce de bulamazsın"* buyurmuştur. Âlimler, "**mültehad**" kelimesinin, melce (sığınak) manasına geldiği hususunda ittifak etmişlerdir. Dilciler, bunun aslının "meyletmek" (sapmak) manasına gelen, "لَحَدَ - اَلْحَدَ" fiilleri olduğunu "لِسَانُ الَّذِى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ" (Nahl, 103) âyetindeki kelimenin de bu manada olduğunu söylemişlerdir. "**Mülhid**" de dinden sapan demektir. Buna göre âyetin manası, "Açıklama ve doğruya iletme hususunda, Allah'tan başka melce bulamazsın" şeklinde olur.

Fakir Mü'minleri Küçümseme

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ وَكَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا ﴿٢٨﴾

"Sabah akşam Rablerine, O'nun cemâlini dileyerek dua edenlerle beraber, candan sabr-u sebat et. Dünya hayatının ziynetini arzu ederek gözlerini onlardan ayırma. Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, heva-ü hevesine uyan ve işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme" (Kehf, 28).

Bil ki Kureyş'in ileri gelenleri bir araya geldiler ve Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Sana iman etmemizi istiyorsan, şu fakirleri yanından kov. Biz geldiğimizde onlar bulunmasınlar. Onlar için, yanına gelecekleri ayrı bir vakit ayır" dediler. Allahu Teâlâ bunun üzerine, *"Sabah akşam Rablerine duâ edenleri, yanından kovma"* âyetini indirdi, ve "onları kovmanın câiz olmayacağını belirterek, aksine onlarla otur, onlarla uyum içinde ol, onlara kıymet ver. Kâfirlerin sözlerine aldırma. Kâfirlere, yanına gelseler de gelmeseler de değer verme" buyurmuştur. Binâenaleyh bu hâdise, kendinden önceki âyetlerde anlatılanlardan ayrı, başlı başına bir şeydir. Bu âyetin bir benzeri de, En'am Sûresi'ndeki, *"Sabah akşam Rablerine dua edenleri yanından kovma"* (En'am, 52) âyetidir. Cenâb-ı Hak o âyette, Hz. Peygamber'in o kimseleri kovmasını yasaklamış, bu âyette ise onlarla beraber oturmayı, onlara karşı sabır göstermeyi emretmiş ve وَاصْبِرْ نَفْسَكَ *"Candan sabr-u sebat et"* buyurmuştur. Sabır kelimesinin asıl manası, engellemek, alıkoymak, hapsetmektir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in insanları "masbûre"den nehyetmesi de bu manadadır. "**Masbûre**" ise, bir yere hapsedilip, geriden bir şey atılarak öldürülen hayvan demektir.

Âyetteki مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ *"Sabah akşam Rablerine dua edenlerle beraber"* ifadesi ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, "**ğayn**" harfinin zammesi ile, "**ğudvet**"; diğer kıraat imamları, "**ğadâti**" şeklinde okumuşlardır. İki şekil de kelimenin kullanılan lehçeleridir.

İKİNCİ MESELE

"Sabah-akşam" ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Bununla, onların duâya her zaman devam ettikleri manası kastedilmiştir. Bu bir kimsenin, "falancanın işi, sabah akşam insanları tenkit ve onlara hakaret etmektir" demesi gibidir.

b) Bununla, sabah ve ikindi namazı kastedilmiştir.

c) Buradaki "sabah" ile, insanların uyumaya başladıkları zaman kastedilmiştir ki bu da, hayattan ölüme geçişe benzer. Aklı olan, bu iki vakitte Allah'ı çokça zikreder ve O'nun nimetlerine, lütûflarına alabildiğine şükreder.

Allahu Teâlâ sonra, وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ *"Gözlerini onlardan ayırma"* buyurmuştur. Arapçada bir kimse bir kimseyi geçtiğinde, "عَدَاهُ" denilir Arapların

عَدَا طَوْرَهُ "o sınırını aştı" جَادَ الْقَوْمُ عَدَا زَيْدًا "O topluluk, Zeyd'i geçerek (Zeyd hariç) geldi" sözleri de bu manadadır. Bu fiil "an" harf-i cerri ile müteaddi olur. Çünkü bu harf-i cer, uzaklık manasını taşır. Buna göre Cenâb-ı Hak âyetle sanki, Hz. Peygamber'i böylesi bir uzaklaşmaktan nehyetmiştir. Bu ifade, "وَلَا تُعْدِ عَيْنَيْكَ" ve "وَلَا تَعْدُّ عَيْنَيْكَ" şekillerinde **"if'âl"** ve **"tef'il"** babından olmak üzere de okunmuştur. Şâirin şu şiirinde de böyledir: فَعُدَّ عَمَّا تَرَى إِذْ لَا إِرْتِجَاعَ لَهُ "Gördüğünden yüz çevir, çünkü onun yeniden talep edilmesi söz konusu değildir."

Âyetin anlatmak istediği şey, Hz. Muhammed (s.a.s)'i fakir mü'minleri küçümsemekten ve gözlerini, zenginlerin meclisinde oturmaya ve onların güzel şekillerine (elbiselerine) dikmekten nehyetmektir.

Cenâb-ı Hak تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Dünya hayatının ziynetini arzu ederek"* buyurmuştur. Bu, "hal" cümlesidir. Yani, "Eğer bunu yaparsan, ancak dünya hayatının süsünü-püsünü arzu duymadan ötürü yapmış olursun" demektir.

Allahu Teâlâ Müslüman fakirlerle oturup kalkmayı, te'kidli bir şekilde emredince, zenginlerin ve mütekebbirlerin sözlerine iltifat etmekten de te'kidli bir şekilde nehyederek şöyle buyurmuştur: وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا *"Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ-ü hevesine uyan ve işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme."* Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, câhil kimselerin kalplerinde cehâleti ve gafleti Allah'ın yarattığına bu âyeti delil getirerek, "çünkü bu âyetteki *"gaflet verdiğimiz"* ifadesi buna delalet eder" demişlerdir. **Mu'tezile** ise, bu tabirin "Kalbini gâfil bulduğumuz kimse" manasına geldiğini, yoksa Allah'ın bununla, o kalplerdeki gafleti kendisinin yarattığını anlatmak istemediğini; bunun delilinin ise, **Amr b. Ma'dikerb ez-Zebîdi**'nin, **Süleymoğullarına** söylediği şu söz olduğunu söylemişlerdir:

قَاتَلْنَاكُمْ فَمَا أَجَبْنَاكُمْ وَسَأَلْنَاكُمْ فَمَا أَنْجَلْنَاكُمْ وَهَجَوْنَاكُمْ فَمَا أَفْحَمْنَاكُمْ "Sizinle vuruştuk, bize karşılık vermediniz; istedik, bize cimri davranmadınız; sizi hicvedip kınadık, ama bizi susturmaya kalkmadınız." Yani "Biz sizi korkak, cimri ve hemen susturan kimseler olarak bulmadık" demektir. Hem sonra biz (Mu'tezile) diyoruz ki: Âyeti bu manaya almak daha evlâdır. Bunun birçok delili vardır:

1) Eğer bu gafleti Cenâb-ı Hak yaratmış olsaydı, onlar zemmi hak etmiş olmazlardı.

2) Allahu Teâlâ, bu âyetten sonra, *"isteyen iman etsin, isteyen kâfir olsun"* (Kehf, 29) buyurmuştur. Eğer onların kalplerindekini yaratan, Allahu Teâlâ olsaydı, böyle demesi uygun düşmezdi.

3) Eğer bu ifade ile, Allah'ın onların kalplerini gâfil kıldığı manası murat edilmiş olsaydı, o zaman "Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, (...فَاتَّبَعَ) bundan dolayı da hevâ-ü hevesine uyan kimse" demesi gerekirdi. Çünkü böyle olması halinde, bu fiil "mutavaat" fiillerinden olmuş olur. "Mutavaat" filleri ise, vâv ile değil fâ ile atfedilir. Nitekim Arapçada كَسَرْتُهُ فَانْكَسَرَ "Onu kırdım, o da kırıldı"; دَفَعْتُهُ فَانْدَفَعَ "Onu defettim, o da defoldu" denilir, ama bunlar vâv ile atfedilerek, وَانْكَسَرَ - وَانْدَفَعَ denilmez.

4) Allahu Teâlâ âyette, وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ *"hevâ-ü hevesine uyan"* buyurmuştur. Binâenaleyh kalplerini gâfil kılan Allahu Teâlâ olmuş olsaydı, bu gafletin, onların hevâ-ü heveslerine uymalarına nisbet edilmesi câiz olmazdı. Velhasıl cevap olarak diyoruz ki: Âyetteki, "Biz o kalpleri gâfil bulduk" manasına olan "اَغْفَلْنَا" tabirinden murat, "Kalplerde o gafleti yarattık" manası değildir.

Mu'tezile'nin bu görüşlerine şu iki açıdan cevap veririz:

1) Müşterek olmak asıl değildir. Binâenaleyh bu veznin (if'âl vezninin) bu iki manadan birinde hakikat, diğerinde mecâz olduklarına inanmak gerekir. Halbuki bunu gafleti var etmede hakikat manasına, onda gafleti bulmak manasında da mecaz kabul etmek, bunun aksini yapmaktan daha evlâdır. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz.

a) İf'âl vezninin, var etme, yapma manasına kullanılması, bulma (vicdân) manasına kullanılmasından daha çoktur. Çok kullanılma, tercih sebebidir.

b) Bu vezinden, var etme, yapma manasını anlamak, bulmak manasını anlamaktan daha fazladır. Zihnin bundan, ilk nazarda bu manayı anlaması da tercih sebebidir.

c) Biz bunu, var etme, yapma manasında "hakikat" kabul ettiğimizde, "bulma" manasında mecâz sayabiliriz. Çünkü bir şeyi bilmek, bilinenin varlığına bağlıdır. Binâenaleyh lafzı, bağlı olunan hakkında hakikat ve bağlı olan hakkında mecâz kılmak akla daha uygundur. Fakat biz bu vezni, vicdân (bulmak) manasında hakikat, icâd (var etme, yapma) manasında da mecaz kılarsak, o zaman bunu tabi olanda hakikat, asılda mecaz kılmış

oluruz ki bu, akla uygun olanın tersidir. Böylece aslolanın bu kalıbı, "bulma" manasında değil, "yapma" manasında hakikat saymak olduğu anlaşılır.

2) Biz, bu lafzın, "var etme, yapma" ile "bulma" manasında müşterek olduğunu kabul etsek bile, bu fiilin, "Gafleti kalpte var etme, yaratma" manasına olduğunu söylüyoruz. Çünkü aklî delil, kulun kendisinde mevcut olan gafletin yaratıcısı olmasının imkânsızlığını göstermektedir. Bunun delili de şudur: Bir kimse, gafleti yaratmak istediğinde, ya kendisinde mutlak bir gaflet meydana getirmek isteyecektir, yahut da belli bir şeyle ilgili bir gaflet meydana getirmek isteyecektir. Birincisinin olması imkansızdır. Aksi halde, o kimse için bir şeye dâir gafletin bulunması, başka bir şeye dâir gafletin bulunmasından daha evlâ değildir. Çünkü pek çok nevi arasında müşterek olan bir mahiyetin o nevilerden her bir nev'e olan nispeti aynı durumdadır. İkinci ihtimalin olması da imkansızdır. Çünkü şundan gaflet etmek, onun o belli şeye nispet edilmesi durumu müstesna, diğer gafletlerden ayırt edilemeyen bir gafletten ibarettir. Binâenaleyh o gafletin, falan şeyden gaflet etmek olduğunu düşünmeksizin falanca şeyden gafleti içinde etmeye yönelmek mümkün değildir. Çünkü bir işin, diğer işlere göre olan durumunu bilmek, diğer işlerden her birinin de düşünülmesine, bilinmesine bağlıdır. Binâenaleyh onun falan şeye dâir gafleti yaratmaya niyetlenmesi ancak onu bilmesi ile mümkün olduğu sabit olur. Fakat ne var ki herhangi bir şeyden gaflet, o şeyi bilmenin zıddıdır. Böylece kulun bu gafleti yaratmasının, ancak iki zıddın bir araya gelmesi halinde olacağı sabit olmuş olur. Bu ise imkansızdır. İmkansıza dayanan şey de imkansızdır. Böylece kulun, kendisinde gafleti yaratmaya kâdir olmadığı; gafletleri kulda yaratan ve var edenin, Allah'ın olması gerektiği sâbit olmuş olur. Bu, bu konuyu ispat hususunda, kat'i bir nüktedir (delildir). İşte bu durum, âyetteki ifade ile, "gafleti bulma" manasının değil, "gafleti yaratma" manasının murat edilmiş olduğu ortaya çıkar.

Mu'tezile'nin medh ve zemle ilgili olarak öne sürdüğü meseleye gelince, biz buna, ilim ve dâi prensipleri ile defalarca karşı çıktık. Onların, daha sonra gelecek olan, *"Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun"* (Kehf, 29) âyetiyle yaptıkları istidlâle cevap ise, inşaallah bu âyetin tefsirinde gelecektir. Yine Mu'tezile'nin, "Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz kimselere boyun eğme" ifadesiyle Cenâb-ı Hakk'ın, gafleti yaratmış olduğu manası murat edilmiş olsaydı, o zaman "وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ" ifadesinin başında kâf değil, fâ gelirdi" şeklindeki görüşlerine gelince, biz diyoruz ki

bu, ancak, **kırma** fiilinin neticesinde, mutlaka **kırılma** işinin bulunması gibi Cenâb-ı Hakk'ın kalplerde gafleti yaratmasının neticesinde de hevaya uymanın mutlaka bulunması halinde geçerli olurdu. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü gafletin Allah tarafından olmasından, hevâ ve hevese uymak gerekmez. Çünkü bir insan, Allah'ın zikrinden gafil olması halinde bile, hevâsına uymayabilir. Tam aksine, o mütevakkıf (duraksayan) da olabilir, dalıp gitmez. Böylece bu soru, sakıt olmuş olur.

Kaffâl, bu âyetin, Mu'tezile'nin inancına uygun olarak tefsiri hususunda şu değişik izahları da yapmıştır:

1) Allahu Teâlâ onlara, bol bol dünyalık verip, bu durum da onların kalplerinde gafletin kökleşmesi sonucunu verince, işte bu manada, Allahu Teâlâ'nın onların kalplerinde gafleti yaratmış olması doğru olur. Bu tıpkı, *"Fakat benim davetim, kaçmalarından başka bir şey arttırmadı"* (Nuh, 6) âyetinde olduğu gibidir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, **eğfelnâ** ifadesinin manası, "Biz onları gafil olarak bıraktık. Biz onları, temizlik ve takvâ ehlinin alâmetleriyle alâmetlendirmedik" demek olup, bu Arapların, بَعِيرٌ غُفْلٌ "üzerinde alâmet bulunmayan deve" deyimlerinden alınmıştır.

3) "اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ" ifadesinden maksat, "O kalbi şeytanla baş başa bıraktık; şeytanın o kalbe girmesine mani olmadık" manasıdır.

Kaffâl'in birinci izahı hususunda şöyle denebilir: Dünya lezzetlerinin kapılarının kimselere açılması, onların kalplerinde gafletin meydana gelmesine tesir eder mi, etmez mi? Eğer tesir ederse, lezzetlerin o kalbe vâsıl olmasının tesiri, o kalpte gafletin meydana gelmesine sebep olur ki, bu tıpkı, "Allahu Teâlâ, o kalpte, gafleti meydana getiren şeyi yarattı" demek gibi olur. Eğer onun orada bir tesiri bulunmuyorsa, onun ona isnat edilmesi batıl olur.

Kaffâl'in ikinci izahı hususunda da şöyle denebilir. Cenâb-ı Hakk'ın "اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ" ifâdesi, O'nun tıpkı, "kalbini kararttık, yüzünü ağarttık" demesi gibidir. Bu da, bizim söylediğimiz şeyi anlatır.

Üçüncü izahı hakkında da şu denebilir: Eğer, o baş başa bırakmanın, kişinin kalbinde gafletin meydana gelmesinde bir tesiri varsa, o zaman bizim dediğimiz gibi olur. Aksi halde, o gafil bırakmanın Allah'a isnat edilmesi yanlış olur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ ve hevesine uyan kimselere boyun eğme"* ifâdesi, insanın en kötü halinin, onun kalbinin, Hakk'ın zikrinden hâlî ve boş; mahlûkatla maşgul olmaya götüren hevâ ü hevesle dopdolu olması olduğuna delâlet eder. Bu hususta sözün özü şudur: Allah'ı zikretmek, nûrdur. Başkasını zikretmek ise, zulmettir. Çünkü var oluş, nûr tabiat ve karakteridir. Yokluk ise, zulmet kaynağıdır. Hak Teâlâ, zâtı gereği vâcibu'l-vücûddur. Binâenaleyh gerçek nûr, Allahu Teâlâ olmuş olur. Allah'tan başkaları, zâtları gereği mümkini'l-vücûddur. Mümkin oluş ise, yokluğun karakteridir. Binâenaleyh bu da, zulmetin kaynağı olmuş olur. Bu sebeple kalpte Allah'ın zikri parladığında, orada nûr, ışık ve aydınlık meydana gelir. Ama kalp, mahlûkata yöneldiğinde, orada zulüm, zulmet, hatta zulumâtlar meydana gelir. İşte bundan dolayı kalp, Hak'tan yüz çevirip mahlukâta yöneldiğinde, bu tam ve katıksız bir zulmet olur. Binâenaleyh, "Kalbini bizi anmaktan gaflet verdiğimiz" buyruğundan Hak'tan yüz çevirmek; "heva ü hevesine uyanı" buyruğunda ise halka yönelmek kastedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Mütevazi İnsanlarla Beraberlik**

Âyette geçen "**furutâ**", "haddi" aşan demektir. Bu, Arapların, bir at, atların en başında bulunduğunda, yarışta en önde olduğunda söylemiş oldukları "فَرَسٌ فَرَطٌ" deyiminden gelmektedir. **Leys: "Fart:** Aşırı demektir. Nitekim Arapçada, "Falancanın her işi fart'tır, yani aşırılıktır" denilir demiş ve şu beyti nakletmiştir:

لَقَدْ كَلَّفْتَنِى شَطَطًا وَاَمْرًا خَائِبًا فَرْطًا

"Andolsun ki sen beni, haddi aşma ve boş çıkan ve aşırılık olan bir işle mükellef tuttun."

"Fart" kelimesinin buradaki manası "مضيعا" ... (zayi edilmiş) şeklindedir.

Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "وَكَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا" ifâdesinin manası, "Riâyet edilip ihtimâm gösterilmesi gereken iş" demektir. Taksir, yani ihmal edilen bu iş din işidir. Bu durum ise, "dinini gözetmeyen, işi gücü sadece dünyası olan kimselerin hali ve sıfatıdır" şeklindedir. Böylece Allahu Teâlâ, Allah'ın zikrinden gafil olup hevâsına uyan kimselerin durumunun, görevlerini ihmal etme, Allah'ın âyetlerini düşünme ve, dünya ve âhiret işlerini birlikte mülahaza etme gibi, kendilerine vâcip olan şeylerden yüz çevirme olduğunu beyan buyurmuştur. Netice olarak, Cenâb-ı Allah o fakirleri, kendisini

zikredip kendisinden başkalarını anmaktan yüz çevirmekle vasfederek, *"Sabah akşam Rablerine, O'nun cemalini dileyerek duâ edenlerle beraber, candan sabr-ü sebat et"* buyurmuştur. O zenginleri de, Allah'ı zikretmekten yüz çevirmek ve Allah'tan başkasına yönelmekle tavsif etmiştir ki, bu da O'nun, *"kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ ü hevesine uyan"* âyetiyle anlatılan hususdur. Daha sonra da Resûlü'ne, O fakirlerle oturup kalkmayı; zenginlerden ise uzaklaşmayı emretmiştir.

Ebû Said el-Hudri (r.a) şöyle demiştir: "Ben bir grup fakir ve zayıf muhacirle oturuyordum. Çıplaklıklarından dolayı, birbirlerine siper olmuşlardı. İçlerinden birisi Kur'an okuyordu. Derken, Allah'ın Resûlü (s.a.s) çıkageldi ve "Ne yapıyorsunuz?" dedi. Biz de, "Ya Resûlallah, birisi Allah'ın kitabından okuyor, biz de onu dinliyoruz" dedik. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى جَعَلَ مِنْ أُمَّتِى مَنْ أُمِرْتُ اِلَى أَنْ أَصْبِرَ نَفْسِى مَعَهُمْ *"Ümmetimden, kendileri ile oturup kalkmam ve beraberliklerine sabretmem emredilen kimseler nasip eden Allah'a hamdolsun"*[1] buyurdu, sonra da ortamıza oturarak, أَبْشِرُوا يَا صَعَالِيكَ الْمُهَاجِرِينَ بِالنُّورِ التَّامِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، تَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْاَغْنِيَاءِ بِمِقْدَارِ خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍ *"Ey fakir muhacirler, kıyamet günü (sizin olacak) mükemmel nurdan dolayı sevinin. Sizler, cennete zenginlerden elli bin sene (Ebu Davud'daki rivayete göre yarım gün, yani beş yüz sene) önce gireceksiniz"* buyurdu.[2]

Kâfirlerin Akıbeti

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَآءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَآءَ فَلْيَكْفُرْ ۚ اِنَّآ اَعْتَدْنَا لِلظّٰلِمِينَ نَارًا ۙ اَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ۗ وَاِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَآءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِى الْوُجُوهَ ۚ بِئْسَ الشَّرَابُ ۗ وَسَآءَتْ مُرْتَفَقًا ﴿٢٩﴾

"De ki: O, Rabbinizden bir haktır. Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun. Gerçekten biz, zâlimlere öyle bir ateş hazırladık ki, duvarı çepeçevre kendilerini kuşatmıştır. Eğer onlar feryat eder, imdat dilerlerse kalın bir sıvıya benzeyen, yüzleri kavuran bir su

1 **Ebu Davud,** İlim, 13 (3/323).
2 **Ebu Davud,** İlim, 13 (3/323).

ile imdat olunacaklardır. O, ne fena içecektir, (o ateş), ne kötü bir dayanaktır!" (Kehf, 29).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, *"Fakirleri kovarsan seni tasdik ederiz"* diyen o zenginlere iltifat etmemesini emredince, bundan sonra, *"De ki: O, Rabbinizden bir haktır"* buyurmuştur ki, yani "O kimselere, hak din, Allah tarafından gelen dindir. Binâenaleyh, onu kabul ederseniz, bunun faydası sizedir. Eğer kabul etmezseniz, zararı da sizedir. Bunun fakirlik-zenginlik, güzellik-çirkinlik, şöhret ya da tanınmama ile bir ilgisi yoktur de!" demektir.

2) "Hak, Allah katından gelendir. O'nun katından bana gelen hak, kendimi o fakirlerle beraber tutmam, onlarla oturup kalkmam ve onları kovmamam; o reislere ve dünya ehline ise iltifat etmememdir."

3) "Allah katından gelen hak şudur: İsteyen iman etsin, isteyen de kâfir olsun. Allah bana, bir grup kâfirin imana girmesi için, iman edip sâlih amel işleyen kimseleri kovma hususunda müsaade etmemiştir."

Buna göre şâyet, "Akıl, ehemmi (daha mühim olanı) mühimme (mühim olana) tercih etmeyi gerektirmez mi? Binâenaleyh, o fakirleri kovmak, sadece onlara saygısızlık etmiş olmayı gerektirir ki, bu büyük bir zarar değildir. Onları kovmama ise, o kâfirlerin küfürlerinde kalmasını gerektirir ki, bu ise büyük bir zarardır!" denilirse biz deriz ki: Onları kovmamanın, kâfirlerin küfürlerini sürdürmesini iktizâ ettiğini kabul ediyoruz. Ancak ne var ki, fakirlerle oturup kalkma endişesinden dolayı iman etmeyen kimsenin imanı, gerçek bir iman olmayıp, aksine çirkin bir nifaktır. Binâenaleyh, insanın, hali ve durumu böyle olan kimsenin imanına iltifat edilmemesi gerekir.

***İKİNCİ MESELE:* İman ve Küfrün Yaratılması**

Mu'tezile şöyle der: "Allahu Teâlâ'nın *"Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun"* ifadesi, iman-küfür, itaat-masiyet vb. şeylerdeki işin, kula ve onun iradesine bırakıldığına dair sarih bir ifâdedir. Binâenaleyh, kim bunu kabul etmezse, Kur'ân'ın açık nassına muhalefet etmiş olur." Andolsun ki,

bazı kimseler bana bu âyeti sordular da, ben de, bu âyetin bizim görüşümüzün doğruluğuna delâlet eden delillerin en güçlüsü olduğunu söyledim. Bu böyledir, zira bu âyet, iman ve küfrün tahakkuk etmesinin, imanı ve küfrü dilemenin tahakkuk etmesine bağlı olduğu hususunda sarîh bir ifadedir. Akıl da, açıkça bunu gösterir. Çünkü, seçim yapabilen aklın, o şeye yönelmeksizin ve onu tercih etmeksizin tahakkuk etmesi imkânsızdır. Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: O kasıt ve ihtiyarın (seçmenin) gerçekleşmesi, eğer kendisinden önce bulunan bir kasıt ve ihtiyar ile olmuşsa, o zaman sonsuza kadar her kasıt ve ihtiyardan önce bir kasıt ve ihtiyarın bulunması gerekir. Halbuki bu, imkânsızdır. Binâenaleyh, o kasıt ve tercihlerin, o zorunlu kasıt bulunduğu zaman, Cenâb-ı Hakk'ın kulda zarurî olarak yarattığı kasıt ve tercihe varıp dayanması gerekir. Zarurî olan tercih ise, fiili gerektirir. O halde insan, ister dilesin, isterse dilemesin, eğer onun kalbinde, muarızı bulunmayan o kat'î irade bulunmazsa, fiil meydana gelmez. Ama o kesin irâde bulunursa, kul ister dilesin, isterse dilemesin, fiil o irâdeye varıp dayanır. Meşîetin bulunması, fiilin bulunmasına; fiilin bulunması da, meşîetin bulunmasına dayanmaz. Binâenaleyh insan, görünüşte muhtar, ama aslında muztar ve mecbûr olan bir varlıktır.

Ebu Hamid el-Gazali bu hususu, **İhyâu Ulûmi'd-dîn** adlı eserinin **Tevekkül** bölümünde ele alarak şöyle der: "Eğer sen, "Ben kendimde, bir şeyi yapmak istediğimde onu yapabilme; yapmamak istediğimde de onu yapmamaya dair zarurî bir şey buluyorum. Binâenaleyh, yapıp yapmamak başkasında değil, benim elimdedir" dersen, ben buna şöyle cevâp verebilirim: Farzedelim ki sen kendinde böyle bir şey hissediyorsun. Ama sen kendinde, bir fiili dilediğinde, o meşîetin olduğunu; dilemediğinde de onun meydana gelmediğini hissedebiliyor musun? Tam aksine akıl, o kimse fiili istediğinde, o istekten önce bulunan bir meşîete göre bunu istediğine şehâdet eder. O, fiili istediğinde, o fiil, bu noktada hemencecik ve bir seçme olmaksızın meydana gelir. Binâenaleyh, kalpte istemenin bulunması, zorunlu bir şeydir. Fiilin o meşîete (istemeye) dayanması da zorunlu bir şeydir. Binâenaleyh bu her şeyin Allah'tan olduğuna delâlet eder."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **"فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ" Âyetinden Çıkarılan Manalar**

Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ ***"Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun"*** ifâdesinde, önemli birkaç fayda bulunmaktadır:

Birinci fayda: Âyet, kasıt (irade) ve sebep (dâî) olmaksızın, herhangi bir failden herhangi bir fiilin sadır olmasının imkânsız olduğuna delâlet eder.

İkinci fayda: Emir sîgası kendisiyle istek ve talep manası kastedilmeksizin, Allah'ın kitabında çokça kullanılmıştır. Hem sonra, **Ali İbn Tâlib** (r.a.) de, bu âyetteki bu sîganın, bir tehdit ve bir vaîd ifâde ettiğini, muhayyerlik ifâde etmediğini söylemiştir.

Üçüncü fayda: Âyet, Allahu Teâlâ'nın, mü'minlerin imanından yararlanmadığına; kâfirlerin küfründen de zarar görmediğine, tam aksine imanın faydasının, küfrün de zararının insanlara râci olduğuna delâlet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer iyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük ederseniz (yine) kendinize kötülük etmiş olursunuz"* (İsrâ, 7) buyurmuştur.

Bil ki, Allahu Teâlâ, küfrü-imanı, batılı-hakkı tavsif edince, bunun peşinden küfre ve batıl amellere mukabil vaîd ve tehdidini; iman ve sâlih amellere mukabil de va'dini, mükâfatını zikretmiştir. O'nun vaîdine gelince, bu O'nun اِنَّا اَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا *"Gerçekten biz, zâlimlere öyle bir ateş hazırladık ki"* ifâdesidir. Yani, Cenâb-ı Hak, "Biz kendilerine zulmedenlere, ibadeti yerinde yapmayanlara, gereksiz yere burun kıvıranlara bir ateş hazırladık" buyurmuştur. Binâenaleyh, o kendi hevâsını güzel görüp, fakir ve yoksulları kabul etmiş diye hakkı kabulden yüz çevirenlerin bütün bu halleri, bir hükümdür; bir şeyi, olması gereken yerin dışında yapmadır. Böylece Allahu Teâlâ, böyle olan kimselere ateşi, yani cahîmi hazırladığını haber vermiş, sonra da, o ateşi şu iki sıfatla vasfetmiştir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, اَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا *"Duvarı çepeçevre kendilerini kuşatmıştır."* âyetinin ifade ettiği husus, "**surâdık**", kıl çadırın etrafında bulunan engel ve mânia, anlamındadır. Buna göre Cenâb-ı Hak cehennemin, o cehennemlikleri bütün yönden kuşatan benzeri bir şeyi bulunduğunu haber vermiştir ki, bundan maksat, onların o cehennemden kurtuluşlarının olmadığını ve cehennemin dışında kalan şeylere bakmak suretiyle ferahlayacakları bir alanın ve boşluğun bulunmadığını; tam aksine o cehennemin onları her yönden kuşattığını açıklamaktır. Bazı kimseler de bu ifâdeyle, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Haydi, üç kola (ayrılmış duman) gölgesine gidin"* (Mürselat, 30) âyetinde nitelediği o dumanın kastedildiğini; bu kuşatmanın, onlar cehenneme girmeden önce olacağını ve bu dumanın onları, tıpkı çadırın etrafında engeller ve çitler gibi sarıp kuşatacağını söylemişlerdir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ *"Eğer onlar feryat ve istimdat ederlerse, kalın bir sıvıya benzeyen, bir su ile imdat olunacaklardır"* âyetinin ifade ettiği hususun, merfû bir hadiste, **"mühl"** kelimesinin, "zeytinyağının tortusu" olduğu söylenmiştir. **İbn Mes'ûd**'dan rivayet edildiğine o, beyt-i mâle girdi ve orada bulunan misvağın küçük bir parçasını çıkardı. Onu yaktı, o da parçalanarak yandı ve sonra da, "işte 'mühl' budur" der. **Ebu Ubeyde** ve **Ahfeş** ise, "Altın, bakır ve gümüş kabilinden eritmiş olduğun her şey, **mühl**'dür" demişlerdir. Bunun, cehennemliklerden akan irin ve kan olduğu ileri sürülmüş olduğu gibi, bunun bir çeşit katran olduğu da ileri sürülmüştür. Bu yardım talep etme işinin (istimdat), cehennemliklerin içecek su isteyip de, bunun üzerine onlara bu "mühl"ün verilmiş olması şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, ayrıca Cenâb-ı Hak da, *"Kızgın bir ateşe girecek, son derece sıcak bir kaynaktan içirilecektir"* (Gaşiye, 4-5) buyurmuştur. Bu yardım isteme işinin cehennemin hararetinden dolayı olması da, böylece serinlemeleri için kendilerine dökebilecekleri bir su istemiş olmaları, bunun üzerine de onlara bir mühl'ün kesilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Hak cehennemliklerden naklen, *"Sudan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize akıtın"* (A'râf, 50) derken, başka bir âyette de, *"Gömlekleri katrandandır. Yüzlerini de ateş bürüyecektir."* (İbrahim, 50) buyurmuştur. Binâenaleyh onlar, cehennemin hararetinden dolayı yardım istediklerinde onların üzerlerine, bir gömlek gibi bedenlerini saran katran dökülecektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"kalın bir sıvıya benzeyen, bir su ile imdat olunacaklardır"* ifâdesi, şairin "onların aralarındaki selâmları, vuruşma ve dövüşmedir" sözünde de olduğu gibi, istihzâ üslûbunda gelmiş olan bir sözdür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak بِئْسَ الشَّرَابُ *"O, ne fena içecektir."* buyurmuştur. Yani, "Tıpkı bir 'mühl' (tortu, eriyik) gibi olan o su ne kötüdür!" demektir. Çünkü, su içmeden maksat harareti gidermektir... Bu ise, bedenleri yakma hususunda, son derece kaynar olan bir şeydir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا *"(O ateş), ne kötü bir dayanaktır"* buyurmuştur. Bazı kimseler şöyle demiştir: "Ateş, arkadaşlık gayesiyle bir araya toplanmak ve konaklamak açısından ne kötü bir yerdir. Çünkü cehennemlikler de, tıpkı cennetliklerde olduğu gibi arkadaşlık etmek için bir araya toplanırlar. Nitekim, Allahu Teâlâ cennetlikler hakkında, *"Onlar ne iyi arkadaştır!"* (Nisâ, 69) buyurmuştur. Cehennemdeki arkadaşlar ise,

kâfirler ve şeytanlardır. Buna göre âyetin manası, "O arkadaşlar ve arkadaşlığın yapıldığı o yer, ne kötüdür" şeklinde olur. Bu tıpkı, "Cennetteki arkadaşları ile o arkadaşlığın yapıldığı cennet, ne güzel yerdir" denilmesine benzer." Başkaları ise, "**murtefak**" kelimesine, "**müttekee**" (dayanak) manasını vermişlerdir. Çünkü, dirseğe de, kendisine dayanıldığı için "**mirfek**" adı verilmiştir. "Dayanma" ancak dinlenmek için yapılır. O halde "**murtefek**" kelimesinin manası, "istirahat edilecek yer" şeklinde olur. Allah en iyisini bilendir.

Mü'minlerin Akıbeti

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ﴿٣٠﴾ أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا ﴿٣١﴾

"İman edip de güzel güzel amellerde bulunanlara gelince, biz, şüphesiz iyi amel ve hareket edenlerin mükâfatını zayi etmeyiz. Onlar için altından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Orada, tahtlar üzerinde kurularak, altın bileziklerle bezenecekler, ince ipek kumaştan, kalın ipekten yeşil elbiseler giyeceklerdir. Ne güzel mükâfat, ne güzel dayanak!" (Kehf, 30-31).

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirlerle ilgili tehdidi zikredince, bunun peşinden mü'minlerle ilgili va'dini getirmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **İman ile Amelin Farklılığı**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İman edip de güzel güzel amellerde bulunanlara gelince"* ifâdesi, salih amelin imandan başka olduğuna delâlet eder. Çünkü, oradaki atıf, başkalığı gerektirir.

İKİNCİ MESELE: **Şükür Mükâfatı Gerektirmez**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz şüphesiz iyi amel ve hareket edenin mükâfatını zayi etmeyiz"* ifâdesinin zahiri, mü'min kimsenin amelinin güzel olması sebebiyle Allah'tan bir alacağı bulunduğunu iktiza etmektedir. Âlimlerimize

göre alacaklı olmak, Cenâb-ı Hakk'ın va'dinden dolayıdır. Mu'tezile'ye göreyse, yapılan işten dolayıdır. Halbuki, Mu'tezile'nin görüşü yanlıştır. Çünkü Allah'ın, kul üzerinde pek çok nimeti vardır. Bu nimetler, şükrü ve kulluğu gerektirir. Şükür ve kulluk ise, başka bir mükâfat gerektirmezler. Çünkü görevi ifâ etmek, başka bir şey gerektirmez.

ÜÇÜNCÜ MESELE:

Cenâb-ı Hakk'ın *"İman edip de güzel güzel amellerde bulunanlara gelince, biz şüphesiz iyi amel ve hareket edenlerin mükâfatlarını zayi etmeyiz"* ifadesinin benzeri, şairin şu sözüdür:

إِنَّ الْخَلِيفَةَ إِنَّ اللهَ سَرْبَلَهُ سِرْبَالَ مُلْكٍ بِهِ تُزْجَى الْخَوَاتِمُ

"Muhakkak ki Allah halifeye, kendisiyle her şeyin (yetki) mührünün umulacağı, bir melik elbisesi giydirdi (giydirsin.)" Âyetteki "inne", edatının tekrar edilmesi, amelleri ve onlara mukabil verilen mükâfatı te'kid etmek içindir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Verilecek Ödülün Açıklanması**

Âyetteki "**ülâike**" kelimesi, "**inne**"nin haberi olup, *"biz zayi etmeyiz"* cümlesi de, mu'tarıza, ara cümledir. Sen, hem *"biz zayi etmeyiz"* ifâdesini, hem de, "**onlar**" ifâdesini, "**inne**"nin iki ayrı haberi kabul edebileceğin gibi, "**ülaike**" ifâdesini, müphem bırakılan "**ecr**" (mükâfat) kelimesini beyân eden müste'nef bir kelâm da kabul edebilirsin.

Bil ki Allahu Teâlâ önce müphem olan bir mükâfattan bahsedip, daha sonra da bu hususu şu bakımlardan ayrıntılı biçimde açıklamıştır:

1) Onların bulundukları yerin nitelenmesi. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ *"Onlar için, altından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır"* âyetinin anlattığı hususdur. Arapçada "**adn**" ikâmet etmek demektir. Buna göre âyetin manası, "onlar için,... ikâmet edecekleri cennetler vardır" şeklinde olabilir. Bu tıpkı, "Burası ikâmet edilecek bir yerdir, evdir" denilmesine benzer. "**Adn**" lafzının, cennetin belli bir yerinin adı olması da caizdir ki, bu muayyen yer, cennetin ortası, merkezi ve cennetin en kıymetli yeridir. Biz bu hususu daha önce tafsilatlı olarak izah etmiştik. Âyetteki "**cennât**", çoğul bir kelimedir. Binâenaleyh, bununla murat edilenin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır."* (Rahman, 46) âyeti olması mümkün olduğu gibi bununla her bir mükellefin payına düşenin başlı başına bir cennet olduğu hususunun kastedilmiş olması da mümkündür. Cenâb-ı Hak, o cennetlerin

altlarından ırmakların aktığını belirtmiştir. Zira dünyada iskân edilen yerlerin en üstünü, içlerinden nehirlerin aktığı bağlık bahçelik yerlerdir.

2) Dünyadakilerin elbiseleri, ya ziynet elbisesidir, ya da tesettür, giyinip örtünme elbisesidir. Ziynet elbisesi hakkında Cenâb-ı Hak, يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ *"Orada, altın bileziklerle bezenecekler"* buyurmuştur. Bu, "Allah onları bu şekilde bezer ve süsler" veyahut da, "melekler onları bu şekilde süsler" anlamındadır.

Bazı kimseler de, onların her birinin üzerinde üç çeşit bilezik bulunduğunu; tefsirini yapmakta olduğunuz âyetten dolayı altın bilezikler; *"Gümüşten bileziklerle süslenmişlerdir"* (İnsan, 21) âyetinden dolayı gümüş bilezikler. ... *"incilerle"* ... (Hac, 23) âyetinden dolayı da inciden yapılma bilezikler bulunduğunu söylemişlerdir.

Örtünme için giyindikleri elbiselerine gelince, bu da وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ *"İnce ipek kumaştan, kalın ipekten yeşil elbiseler giyeceklerdir"* âyetinin ifâde ettiği hususdur ki, bunlarla âhiretteki ince ipek kumaş ile kalın ipek kumaş kastedilmiştir. Birincisi (sündüs), ince ipek demektir. İkincisi de, kalın ipek demek olup, bu kelimenin aslının Farsça olduğu, daha sonra Arapçalaştığı da ileri sürülmüştü. Kelimenin Farsçadaki aslı ise "kalın" anlamında olan "اِسْتَبَرَه" **(istebreh)**dir.

Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ'nın ziynetle ilgili ifadede meçhul olarak "**yuhallevne**" buyurup, ipeklerle ilgili olan ifade de ise, "**yelbesûn**" şeklinde buyurarak böylece giyinme işini o cennetliklere nisbet etmesinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Giyinme işinin, onların amelleri karşılığı olarak hak ettikleri şeye; ziynetlerin de, Allah'ın doğrudan doğruya bol kerem ve lütfunun bolluğunun eseri olmak üzere onlara ihsân edip verdiği şeylere bir işâret olması muhtemeldir.

3) Bu, onların, o cennetlerde nasıl oturduklarıyla alâkalıdır. Cenâb-ı Hak bu hususu da vasfederken, مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْاَرَائِكِ *"tahtlar üzerine kurularak"* buyurmuştur. Âlimler şöyle demişlerdir: "الْاَرَائِكِ" kelimesi "**erîke**" kelimesinin çoğulu olup, "erîke" de, "gelin odasında bulunan koltuk, divan" demektir. Gelin odasında bulunmayan divana ise, "**erîke**" denilmez.

Cenâb-ı Hak, bu üç kısmı böylece vasfedince نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا *"Ne güzel mükâfat, ne güzel dayanak!"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu âyetin

sonunda bu ifâdeye, daha önce geçen *"(o ateş) ne kötü bir dayanaktır!"* ifâdesine mukabil olmak üzere yer vermiştir.

İki Bahçe Sahibi

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِاَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ اَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ
وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا ﴿٣٢﴾ كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ اٰتَتْ اُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْـًٔا
وَفَجَّرْنَا خِلٰلَهُمَا نَهَرًا ﴿٣٣﴾ وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهٖ وَهُوَ يُحَاوِرُهٗٓ اَنَا اَكْثَرُ
مِنْكَ مَالًا وَاَعَزُّ نَفَرًا ﴿٣٤﴾ وَدَخَلَ جَنَّتَهٗ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهٖ ۚ قَالَ مَآ اَظُنُّ اَنْ تَبِيدَ
هٰذِهٖٓ اَبَدًا ﴿٣٥﴾ وَمَآ اَظُنُّ السَّاعَةَ قَآئِمَةً وَّلَئِنْ رُدِدْتُّ اِلٰى رَبِّيْ لَاَجِدَنَّ خَيْرًا مِّنْهَا
مُنْقَلَبًا ﴿٣٦﴾ قَالَ لَهٗ صَاحِبُهٗ وَهُوَ يُحَاوِرُهٗٓ اَكَفَرْتَ بِالَّذِيْ خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ
مِنْ نُّطْفَةٍ ثُمَّ سَوّٰىكَ رَجُلًا ﴿٣٧﴾ لٰكِنَّا۠ هُوَ اللّٰهُ رَبِّيْ وَلَآ اُشْرِكُ بِرَبِّيْٓ اَحَدًا ﴿٣٨﴾
وَلَوْلَآ اِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَآءَ اللّٰهُ ۙ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ ۚ اِنْ تَرَنِ اَنَا اَقَلَّ مِنْكَ مَالًا
وَّوَلَدًا ۚ ﴿٣٩﴾ فَعَسٰى رَبِّيْٓ اَنْ يُّؤْتِيَنِ خَيْرًا مِّنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ
السَّمَآءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا ۙ ﴿٤٠﴾ اَوْ يُصْبِحَ مَآؤُهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهٗ طَلَبًا
﴿٤١﴾ وَاُحِيطَ بِثَمَرِهٖ فَاَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلٰى مَآ اَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى
عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِيْ لَمْ اُشْرِكْ بِرَبِّيْٓ اَحَدًا ﴿٤٢﴾ وَلَمْ تَكُنْ لَّهٗ فِئَةٌ يَّنْصُرُونَهٗ
مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَمَا كَانَ مُنْتَصِرًا ۗ ﴿٤٣﴾ هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّٰهِ الْحَقِّ ۗ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا
وَّخَيْرٌ عُقْبًا ۗ ﴿٤٤﴾

"Onlara, iki adamı misal getir ki, biz onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, ikisinin de etrafını hurmalıklarla donatmış, ortalarında da bir ekinlik yapmıştık. Bu iki bağ, mahsulünü vermiş, bundan hiçbir şeyi eksik bırakmamıştı. Onların arasından bir de ırmak fışkırtmıştık. Onun, başka geliri de vardı. Derken o, arkadaşına böbürlenerek, onunla konuşurken dedi ki: "Ben, malca senden zenginim. Adamlarım da seninkinden daha (çoktur)." O, nefsine zulmeder olduğu halde, bağına girdi. Dedi ki: "Bunun, ebediyen helâk olacağını zannetmiyorum. Kıyametin de kopacağını sanmıyorum.

Eğer ben, Rabbime döndürülür götürülürsem, elbette, bundan daha hayırlı bir akıbet elde ederim." Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni, bir topraktan, sonra da bir damla sudan yaratıp, tekrar seni bir adam seviyesine getiren Allah'a nankörlük edip inkâr mı ediyorsun? Fakat bana gelince, o Allah benim Rabbimdir. Ben, Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmam. Bağına girdiğin zaman, 'Mâşâallah! Allah'tan başka hiçbir kuvvet yoktur' demeli değil miydin? Malca ve evlâtça, beni kendinden az görüyorsan, Rabbimin bana, senin bağından daha hayırlısını vermesi, (seninkinin) üstüne ise gökten yıldırımlar göndererek onun kaypak bir toprak haline gelmesi muhtemeldir. Yahut olabilir ki, suyu yerin dibine çekilir de, bir daha onu aramaya güç yetiremezsin." Nihâyet, onun bütün serveti, istilaya uğratıldı. Bağı uğrunda harcadıklarına karşı, avuçlarını ovuşturakaldı. Çardakları yere dökmüştü. Diyordu ki: "N'olaydım, Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmayaydım." Ona, Allah'tan başka, yardım edecek bir cemaat yoktu. Kendisi de öç alabilecek değildi. İşte bu makamda, nusret ve hakimiyet, hak olan Allah'ındır. O, sevapça da hayırlı, akıbetçe de hayırlıdır" (Kehf, 32-44).

Bu Kıssadan Maksat

Bil ki, bu âyetlerin maksadı şudur: Kâfirler, mallarıyla taraftar ve yardımcılarıyla Müslüman fakirlere karşı övünüyorlardı. Böylece Allahu Teâlâ, fakirin zengin, zenginin de fakir olması ihtimalinden dolayı, bunun iftiharı gerektiren şeyler nev'inden olmadığını beyân buyurmuştur. Kendisiyle fahretmenin, anlamanın gerekli olduğu şeye gelince bu, Allah'a itaat ve O'na ibadettir ki, bu da, fakir mü'minlerde bulunmaktadır. Cenâb-ı Hak bunu, bu âyetle ele alınan darb-ı mesel ile beyan ederek," وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ *"Onlara, iki adamı misal getir"* buyurmuştur. Yani, "Kâfirlerin ve mü'minlerin durumları için, İsrâiloğulları arasında bulunan iki kardeşin durumunu misal getir. Şöyle ki: onlardan birisi kafir olup adı **Berâtus**; diğeri ise mü'min olup adı **Yehûzâ** idi. Bu âyette bahsedilen iki kişinin, Cenâb-ı Hakk'ın Saffât Sûresi'ndeki *"İçlerinden bir sözcü dedi ki: "Muhakkak ki, benim dünyada bir arkadaşım vardı"* (Saffat, 51) âyetinde bahsedilen kimseler olduğu da ileri sürülmüştür. Bunlara, babalarından sekiz bin

dinar, miras olarak kalmıştı. Her biri mirasın yarısını almıştı. Derken, kâfir olanı bir arazi satın aldı. Mü'min ise Allah'ım, ben bin dinar mukabilinde, senden cennette bir arazi satın alıyorum" dedi ve, o bin dinarı tasadduk etti. Daha sonra, kâfir olan kardeşi, bin dinar mukabilinde bir ev yaptırdı. Mü'min ise "Allah'ım, ben senden, bin dinar mukabilinde bir ev satın almak istiyorum" dedi ve onu tasadduk etti. Kâfir olan kardeşi, bin dinar mukabilinde bir kadınla evlendi. Bunun üzerine mü'min olan "Allah'ım, ben bu bin dinarı, hûr-i îyn'in mihri kılıyorum" dedi ve onu tasadduk etti. Sonra kâfir olan kardeşi, bin dinar mukabilinde hizmetçi ve muhtelif eşya aldı. Mü'min ise, "Allah'ım, ben senden, bin dinar mukabilinde ebedi cennet çocukları satın aldım" dedi ve o bin dinarı da teberru etti. Daha sonra da muhtaç duruma düştü. Zengin olan kâfir kardeşinin yolu üzerine oturdu. Derken, o kâfir kardeşi, tebaasıyla beraber onun yanından geçti. Bu esnada, muhtaç olan o fakir kardeş, zengin olandan bir şeyler istedi, ama zengin olan kardeş onu kovdu, malını tasadduk ettiği için de onu azarladı.

Bahçelerin Tavsifi

Cenâb-ı Hak, جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ *"ki, biz onlardan birine iki bağ vermiştik."* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, o cenneti birtakım vasıflarla nitelendirmiştir:

1) Onun, bir "cennet" olması. Bağa ve bahçeye orada bulunan ağaçların, gölgeleriyle içindekileri gizleyip örttüğü için, "cennet" ismi verilir. Bu kelimenin aslı, "örtmek ve bürümek" manasındadır.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ *"İkisinin de etrafını hurmalarla donatmıştık"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Yani, "Biz, o iki cenneti, hurmalıklarla çevreledik" demektir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri, Arş'ın etrafını kaplamış olarak görürsün"* (Zümer, 75) âyetidir. Yani, "onları, Arş'ın etrafında durup onu kuşatmış oldukları bir vaziyette görürsün" demektir. "**Hafâf**" kelimesi, bir şeyin tarafı, yanı anlamına gelip, kelimenin çoğulu "**ehiffe**"dir. Buna göre "حَفَّ بِهِ الْقَوْمُ" **(Haffe bihi'l-kavmu)** ifadesinin manasına, "onlar onun bir yanında, tarafında oldu" şeklindedir. "**Ehiffe**", o şeyin tarafları demektir. Nitekim şair de,

لَهُ لَحَظَاتٌ فِي حَفَافِي سَرِيرِهِ إِذَا كَرِهَا فِيهَا عِقَابٌ وَنَائِلُ

demiştir ki, "**hifaf-ı seririhi**", "tahtın kenarları" manasına gelmektedir.

Keşşaf sahibi ise şöyle der: "Onlar bir şeyi kuşatıp onu tavaf ettiklerinde, etrafını dolaştıklarında, Arapçada bunu ifade etmek için, "حَفَفْتُهُ" **(Hafefhû)**; "onları onun etrafında dolaştırdım" anlamında da, "حَفَفْتُهُ بِهِمْ" **(Hafeftuhû bihim)** denilir. O halde bu fiil, (aslında) bir mef'ûl alır. Bâ harf-i cerri ona, ikinci bir mef'ûl kazandırır. Bu, meselâ bir kimsenin, غَشَيْتُهُ وَغَشَّيْتُهُ بِهِ "Onu bürüdüm, örttüm; onu, onunla bürüdüm" demesi gibidir. O, sözüne devamla şöyle der: "Bu özellik, zengin ve varlıklı kimselerin, bağları ve bahçeleri hakkında tercih ettikleri bir vasıf olup, bu da, onların o (üzüm) bağlarını, meyve veren ağaçlarla çepeçevre kuşatmalarıdır. Bunun aynı zamanda manzarası da çok güzeldir.

3) Âyetteki وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا *"Ortalarında da bir ekinlik yapmıştık"* cümlesinden şunlar kastedilmiştir:

a) O arazinin, her türlü besin ve meyveyi ihtiva etmiş olmasıdır.

b) O arazinin, sınırlarının geniş ve sahasının da fazla olmasıdır. Bununla beraber, aynı zamanda o arazinin içinde, onu birbirinden bölüp ayıracak (tepeler ve vadiler, vb.) de bulunmamaktadır.

c) Böylesi bir arazinin, her zaman başka menfaatler de temin etmesidir ki, bu da başka mahsûl ve başka meyveler demektir. O halde, bu demektir ki, bu arazinin menfaat ve faydası kesintisiz olup, hepsi art arda gelir.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ اٰتَتْ اُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا *"Bu iki bağ, mahsulünü vermiş, bundan hiçbir şeyi eksik bırakmamıştı"* âyetinin ifade ettiği hususdur. "**kilâ**", kendisiyle, marife olan tesniye müzekker bir kelimenin te'kid edildiği, marife olan müfret bir kelimedir. "**Kiltâ**" kelimesi de, kendisiyle marife olan tesniye müennes bir kelimenin te'kid edildiği marife müfret bir kelimedir. Bu iki kelime zahir isme muzaf kılındıklarında, üç hallerinde de elif ile olurlar (i'râbları takdirî olur). Bu, senin mesela جَاءَنِى كِلَا اَخَوَيْكَ "bana, senin iki kardeşin geldi"; رَاَيْتُ كِلَا اَخَوَيْكَ "senin iki kardeşini gördüm" ve مَرَرْتُ بِكِلَا اَخَوَيْكَ "senin iki kardeşine uğradım"; "جَاءَنِى كِلْتَا اُخْتَيْكَ" **(Câeni kiltâ uhteyke)**, "senin iki kız kardeşin bana geldi"; رَاَيْتُ كِلْتَا اُخْتَيْكَ "senin iki kardeşini gördüm"; وَمَرَرْتُ بِكِلْتَا اُخْتَيْكَ "senin iki kız kardeşine uğradım" demen gibidir. Bu iki kelime, zamire muzaf olduklarında ise, ref halleri elif, nasb ve cer halleri ise yâ ile olur. Bazı kimseler, bu kelimelerin zamire muzaf olmaları halinde de, her üç halinde de elif ile olacaklarını söylemişlerdir. Âyetteki "اٰتَتْ اُكُلَهَا" ifâdesi, "**kiltâ**" lafzından dolayı böyle gelmiştir. Çünkü "**kiltâ**" müfret lafzı, bir lafızdır. Şâyet âyette,

manadan dolayı "**âtetâ**" (o ikisi verdi) denilmiş olsaydı, yine caiz olurdu. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا" ifâdesinin manası, "Hiçbir şeyi noksanlaştırmadı" şeklindedir. Çünkü zulüm, eksiltmek, noksanlaştırmak anlamındadır. Nitekim bir kimse, ظَلَمَنِي حَقِّي "hakkımı noksan verdi" der.

5) Cenâb-ı Hakk'ın وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا *"Onların arasından bir de ırmak fışkırtmıştık"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Yani, "Nehir ve ırmak, o iki bahçenin arasından geçer, akar" demektir. **Yakûb,** bu ifadeyi; şeddesiz olarak "**fecernâ**" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları şeddeli olarak "**feccernâ**" şeklinde okumuşlardır. Bunu, şeddesiz okumak asıldır, zira o, tek bir nehirdir. Şeddeli okumak ise, mübalağa içindir. Çünkü nehir uzar da, böylece birçok nehirler gibi olur. "خِلَالَهُمَا"nın manası, "ortasında, arasında" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Aranıza muhakkak ki fitne sokmak isteyerek koşarlardı"* (Tevbe, 47) âyeti de böyledir. Yine, "Aralarına girdim" anlamında "خَلَلْتُ الْقَوْمَ" ifâdesi de böyledir.

6) Cenâb-ı Hakk'ın, وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ *"Onun, başka geliri vardı"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. **Âsım,** bu ifâdeyi her iki yerde de, sâ'nın ve mim'in fethasıyla "ثَمَرٌ" şeklinde okumuştur ki, bu ya "**simaru**" veya "**semere**" kelimesinin çoğuludur. **Ebû Amr,** her iki yerde sâ'nın dammesi, mim'in de sükûnuyla "ثُمْرٌ" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, her iki yerde de sâ'nın ve mim'in dammesiyle "**sumur**" şeklinde okumuşlardır. Dilciler, bu ifadenin, damme ile okunması halinde, altın, gümüş, vs. şeyler gibi çeşitli mallar anlamına geldiğini, fetha ile olanının ise, ağaçların taşıdığı (meyveler) anlamına geldiğini söylemişlerdir. **Kutrub** şöyle der: "**Ebû Amr İbn el-Alâ,** "**sümr**"un kelimesi, mal ve çocukları ifâde eder der ve **Haris İbn Kelde**'nin şu beytini okurdu:

وَلَقَدْ رَأَيْتُ مُعَاشِرًا قَدْ اَثْمَرَ مَالًا وَوَلَدًا

"Andolsun ki ben, Muâşir'i, mal ve oğullar elde etmiş olduğu halde gördüm"

Nâbiğa da şöyle demiştir:

مَهْلًا فَدَاءَ لَكَ الْاَقْوَامُ كُلُّهُمْ مَا أَثْمَرُوهُ اَمِنْ مَالٍ وَمِنْ وَلَدٍ

"Hele biraz dur, kalabalıkların tamamı, ister maldan isterse oğuldan yana olsun, elde etmiş oldukları şeyi senin için hazırlayıp toparladılar."

O halde âyetteki "وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ" cümlesinin anlamı "çeşitli mallar" demektir. Bu, Arapların, mal çoğaldığı zaman söyledikleri, "ثَمَرَ مَالَهُ" ifadesinden iştikak etmiştir. **Mücahid**'in bu ifadeye, altın ve gümüş manası verdiği de

rivayet edilmiştir. Buna göre âyetin manası, "O iki bahçenin yanısıra, pek çok nakit para da bulunuyordu" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hak bu sıfatları bu şekilde anlatınca, bundan sonra, فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ اَنَا اَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَاَعَزُّ نَفَرًا *"Derken o, arkadaşına böbürlenerek, onunla konuşurken dedi ki: "Ben, malca senden zenginim. Toplumca da, senden kuvvetliyim"* buyurmuştur. Bu, "Müslüman olan kardeş, kâfir olan kardeşe va'z u nasihatte bulunup, onu Allah'a ve öldükten sonra dirilmeye iman etmeye davet ediyordu" demektir. "**Muhâvere**" söze, yeniden başlamak demektir. Bu, Arapların bir şeyi geri döndüğünde söyledikleri "**Hâre**" ifadesinden gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Çünkü o, hakikaten ve katiyen dönmeyeceğini sanmıştı"* (İnşikak, 14) buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, bu konuşma esnasında, kâfir olan kardeşin, *"Ben, malca senden zenginim. Toplumca da senden kuvvetliyim"* dediğini belirtmiştir. "النَّفَر" bir kimsenin akrabaları ve kendisini müdafaa edip onunla gezen arkadaşları anlamına gelir. Netice olarak diyebiliriz ki: Kâfir olan kardeş, mü'min olana, makamı ve malı sebebiyle üstünlük taslamıştı.

Sonra\ kâfir olan, Müslüman olan kardeşine malının çok olduğunu göstermek istedi. İşte Cenâb-ı Hak bu durumu haber vererek, وَدَخَلَ جَنَّتَهُ *"ve bağına girdi"* buyurdu. Yani, "O ona, o bağını ve bahçesini, onlar huzur ve sükun verecek bir durumda oldukları halde gösterdi; ona, sahip olduğu bütün mal ve mülklerini de sayıp döktü" demektir. Buna göre şâyet "Cenâb-ı Hak, bu sözü önce tesniye getirdiği halde, burada niçin müfret (bağına) getirmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bununla, onun mü'min müttakilere va'dedilen cennetlerden yana bir nasibi ve cenneti olmadığı; onun cennetinin bu dünyada sahip olduğu o şey olduğu; bu iki ifade ile, ne iki cennet, ne de onlardan birinin murat edilmediği kastedilmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ *"O nefsine zulmeden olduğu halde"* buyurmuştur. Bu, iki cümle arasına girmiş olan bir itiraziyye cümledir. Bununla, Cenâb-ı Hak şu hususa dikkat çekmek istemiştir: "O kâfir olan taraf, o nimetlerle kendisini üstün hissederek gururlanıp, o nimetleri, Cenâb-ı Hakk'ın, öldükten sonra diriltmeye muktedir olduğunu inkâr etmeye ve küfrân-ı nimette bulunmaya bir vesile edinince, o nimetleri, yerinde kullanmamış olur. (Böylece de zalim olmuş olur)."

Daha sonra Cenâb-ı Hak kâfir olan o kardeşin, * مَا اَظُنُّ اَنْ تَبِيدَ هٰذِهِ اَبَدًا وَمَا اَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً *"Dedi ki: "Bunun, ebediyen helâk olacağını zannetmiyorum. Kıyametin de kopacağını sanmıyorum"* dediğini ve bu iki şeyi birlikte

söylediğini nakletmiştir. Bunlardan birincisi onun bu sahip olduğu şeylerin helâk olmayacağına ve değişmelerine rağmen asla yok olmayacağına kesinkes hüküm vermesidir. Buna göre şâyet, "Farzet ki bu, kıyamet hakkında bir şüphe olsun. Binâenaleyh akıl ve zekâ, dünyanın bütün hallerinin yok olduğuna, baki ve devamlı olmadığına delâlet ettiği halde, o kâfir daha nasıl, "Ben onların yok olacaklarını sanmıyorum" diyebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: O bununla, onların kendi hayatı ve mevcûdiyeti süresinde yok olmayacaklarını kastetmiştir.

Kâfirin Tutmayan Hesabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَئِنْ رُدِدْتُ اِلٰى رَبِّى لَاَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا *"Eğer ben, Rabbime döndürülüp götürülürsem, mutlaka bundan daha hayırlı bir akıbet elde ederim"* buyurmuştur. "**Munkalebâ**" kelimesi, "merci ve akıbet bakımından" anlamında olup, temyiz olduğu için mansub olmuştur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki Rabbime döndürülsem bile, hiç şüphesiz, O'nun nezdinde benim için daha güzel (bir akıbet) vardır"* (Fussilet, 50) لَاُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا *"Bana elbette mal ve evlat verilecektir"* (Meryem, 77) âyetleridir.

Onun bu şüpheye düşmesinin sebebi şudur: Allahu Teâlâ ona bu dünyada mal verince o, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine, o malı, müstahak olduğu için verdiğini, hak edilen şeyin ölümden sonra da devam edeceğini, binâenaleyh, bu bağışın mutlaka orada da olacağını sanmıştır. Birinci varsayım yalandır. Çünkü, insana dünya kapılarını açmak, çoğu kez istidrâç ve mühlet vermek için olur. **Nafi** ve **İbn Kesîr**, "خَيْرًا مِنْهُمَا" şeklinde okumuşlardır ki, maksatları "هُمَا" zamirini, "iki bahçeye" râci kılmaktır. Diğer kıraat imamları ise bu zamiri "**minha**" şeklinde müfret okumuşlardır ki, bunların gayeleri de bu zamiri, kendisi ve girmiş olduğu "o cennete, bahçeye" râci kılmaktır.

Mü'min Kardeşin, Ağabeyini Uyarması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, mü'min olan kardeşinin cevabına yer vererek قَالَ لَهٗ صَاحِبُهٗ وَهُوَ يُحَاوِرُهٗ اَكَفَرْتَ بِالَّذِى خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوّٰيكَ رَجُلًا *"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni bir topraktan, sonra da bir damla sudan yaratıp, tekrar seni bir adam seviyesine getiren Allah'ı küfür ile inkâr mı ettin?"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Birincisi, yani kâfir olan, *"kıyametin de kopacağını sanmıyorum"* demiş, ikincisi, yani mü'min olan da onu küfre nisbet ederek, *"Seni,*

bir topraktan yaratanı inkâr mı ettin?" demiştir ki bu, o öldükten sonra dirilmenin olacağına dair şüphe eden kimsenin kâfir olduğuna delâlet eder.

İkinci bahis: Bu istidlâl, şu iki izaha muhtemeldir:

a) Bu, Kur'an'da daima ele alınan metoda uygundur. Bu metod şudur: Allahu Teâlâ, doğrudan doğruya yaşatmaya kâdir olunca, onu yeniden yaratmaya haydi haydi kâdir olması gerekir. Binâenaleyh onun, *"Seni bir topraktan, sonra da bir damla sudan yaratıp, tekrar seni bir adam seviyesine getiren"* sözü, Allah'ın insanı, doğrudan, direkt olarak yaratmasına bir işarettir.

b) "O seni bu şekilde yarattığına göre, bu demektir ki, o seni, boşuna yaratmamış, ancak ve ancak kulluk için yaratmıştır. O seni, kulluk için yaratınca, itaat edenler için bir mükâfatın günahkârlar için ise bir cezanın tahakkuk etmesi gerekir." Biz bu ikinci kısmın izahını Yasin Sûresi'nde yaptık. Bunun böyle olduğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"tekrar seni bir adam seviyesine getiren"* ifâdesi de delâlet etmektedir. Yani, "Allah seni, düşünebilen ve mükellef kılınmaya ehliyetli olarak yaratmıştır. Binâenaleyh buna rağmen, O'nun seni ihmâl etmesi aklen düşünülebilir mi?" demektir.

Daha sonra mü'min kardeş, لٰكِنَّا هُوَ اللّٰهُ رَبِّي *"Fakat bana gelince, o Allah benim Rabbimdir"* demiştir. Bu ifadeyle ilgili iki bahis vardır.

Lâkin Kelimesi Hakkında

Birinci bahis: Dilciler şöyle demişlerdir: "**Lâkinnâ**"nın aslı, "**lâkin ene**" şeklindedir.

Bu demektir ki, "اَنَا"deki hemze hazfedilmiş, harekesi "لٰكِنْ"in nûn'una verilmiş ve iki nun bir araya geldiği için de, nun'u, "**lâkin**"in kendisinden sonra gelen nûn'a idğâm edilmiştir. Bunun bir benzeri de şairin, وَتُقْلِينَنِي لٰكِنْ اِيَّاكَ لَا أُقْلِي "Sen beni gücendirip üzüyorsun, ama seni ben hiç üzmem, gücendirmem" ifadesidir. "لٰكِنْ اَنَا لَا اُقْلِيكِ" demektir. "هُوَ اللّٰهُ" ifâdesindeki "**hüve**" şan zamiridir; "اَللّٰهُ رَبِّي" ifâdesi mübtedâ ve haberden meydana gelmiş bir cümle olup "**hüve**" zamirinin haberi mevkiindedir. Buna göre şâyet "لٰكِنَّا" ifâdesi ne için yapılmış bir istidrâktir? denilirse, biz deriz ki: "O'nun, *"inkâr mı ettin?"* ifadesinden yapılmış bir istidrâktir. Buna göre sanki, mü'min olan kâfir olan kardeşine, "Allah'ı inkâr ettin ha? Ama ben, mü'min ve muvahhidim" demek istemiştir. Bu, senin tıpkı, "Zeyd yoktur, lâkin Amr buradadır" demen gibidir.

İkinci bahis: İbn Amr, Yakûb el-Hadramî ve, bir kıraat göre de **Nâfi,** vasıl halinde elif ile "**lâkinnâ**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları

ise elif'siz olarak, "**lâkinne**" şeklinde okumuşlardır ki, her iki okuyuşa göre de mana doğrudur.

Daha sonra iki kardeşten mü'min olanı وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا *"Ben, Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmam"* demiştir. **Kaffâl** bu konuda şu izahları yapmıştır:

a) "Ben, fakirliğin ve zenginliğin Allah'tan olduğunu görüyorum. Binâenaleyh, verdiğinde O'na hamdeder, imtihan ettiğinde de sabrederim. O bana nimet verip in'amda bulunduğunda kibirlenmem, mal ve taraftarlarımın çokluğunu kendimden bilmem." Bu böyledir; zira kâfir, malının çokluğu ve makamı sebebiyle kendisini izzet sahibi zannedince, böylece sanki o, o izzet ve zenginliğin verilmesi hususunda Allah'a eş koşmuş olur.

b) Belki de o kâfir, öldükten sonra dirilmeyi kabul etmemesinin yanı sıra, putperestti de. Böylece, mü'min olan kardeşi, onun Allah'a ortak koşmasının yanlışlığını açıklamış oluyordu.

c) O kâfir olan kardeş, Allahu Teâlâ'yı, öldükten sonra diriltmeye kadir olma ve haşr hususunda acziyete nisbet edince, böylece Cenâb-ı Hakk'ı, acziyet hususunda mahlûkata eş ve denk kılmış oldu. O böyle bir denklik olduğuna inanınca da, müşrik olmuş olur.

Mâşâallah Demenin Anlam ve Önemi

Daha sonra, mü'min olan kardeş, kâfir olana وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ *"Bağına girdiğin zaman "mâşâallah! Allah'tan başka hiçbir kuvvet yoktur" demeli değil miydin?"* demiş, böylece kâfir kardeşine bu iki sözü söylemesini tavsiye etmiştir:

Birincisi, مَا شَاءَ اللهُ "mâşâallah" ifâdesidir. Bu ifâde ile ilgili iki açıklama yapılmıştır:

a) Bunun başındaki "mâ", şartiyyedir, cevabı ise mahzuftur. Buna göre manası, "Allah ne dilerse, o olur" şeklinde olur.

b) Bu "mâ", mevsûledir ve mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere mahallen merfûdur. Buna göre manası, "iş, Allah'ın dilediğidir" şeklinde olur. Âlimlerimiz, Allah'ın dilediği her şeyin vukû bulacağının, irâde etmediği şeyin ise meydana gelemeyeceğine bu ifadeyi delil getirerek "Bu, kâfirin iman etmeyişinin, Allahu Teâlâ tarafından irade edildiğine delâlet eder" demişlerdir. Bu, **Mu'tezile**'nin görüşünün yanlış olduğunu ortaya koyan açık bir istidlâldir.

Ka'bî buna şu şekilde cevap verir: Bu, şu demektir: Bu, "Allah'ın yapmayı üzerine aldığı her şey olur" manasına olup, yoksa kulun yaptığı işler buna dahil değildir. Nitekim insanlar, "Allah'ın emri geri çevrilemez" derlerken, bununla kulun emrolunduğu şeyleri kastetmemişlerdir." **Ka'bî** sözüne devamla şöyle der: "Allah'ın mülkünde, O'nun dilemediği şeylerin vukua gelmesi imkânsız olmadığı gibi, O'nun nehyettiği şeylerin meydana gelmesi de imkansız değildir." Bil ki Ka'bi'nin bu cevabı, Ehl-i sünnetin istidlâline bir cevab teşkil etmez. Aksine bu, âyetin zâhirine muhalif bir görüşü üstlenmedir. "İrâde"yi "emre" kıyas etmek batıldır. Çünkü nass (âyet), ancak Allah'ın irâde ettiği şeylerin meydana geldiğine delâlet etmektedir. Halbuki naslarda, varlık âlemine sadece Cenâb-ı Hakk'ın emrettiği şeylerin girdiğine (olduğuna) delâlet eden yoktur.

Kaffâl da, (Ehl-sünnet'e karşı) şu şekilde cevap vermiştir: "Bağına girdiğin zaman, "mâşâallah" demeli değil miydin" ifâdesi, tıpkı "Bu bostanda mevcut olan şu şeyler, Allah'ın dilediği şeylerdir" demek gibidir. Bunun bir benzeri de, "onlar, üç derler. (Kehf, 22) ifâdesidir. Bu, "Onlar üçtür" takdirindedir. Yine, *"Hıtta" deyiniz"* (Bakara, 58) yani, "Bu, hıttadır." deyiniz." ifâdesi de böyledir. Durum böyle olunca, âyetteki "mâşâallah" (Allah'ın dilediği) ifâdesi ile, "Bu bostanda mevcut olan şeyler, Allah'ın dilediği şeylerdir." manası kastedilmiş olur. Bu durumda da, "Allahu Teâlâ'nın dilediği her şey meydana gelir." denilmesi gerekmez. Çünkü âyetteki bu ifade, her şey hakkında genel bir hüküm olmayıp, aksine o bostanda bulunan şeylere mahsustur." **Kaffâl**'ın bu izahı, **Cübbâi** ve **Ka'bî**'nin izahlarından daha güzel. Fakat ben derim ki: Onun bu cevabı da, **Mu'tezile**'nin aleyhine olarak ortaya çıkan bu problemi savuşturamaz. Çünkü bostanının böylesine mamur oluşu, bazen gasp ve zulüm yoluyla da olur. Binâenaleyh Mu'tezile'nin görüşüne göre bile, "Bu Allah'ın meşieti ile meydana gelmiştir" denilemez. Öyle ise geriye şöyle demek kalır: Bu ürünler Allah'ın meşieti ile meydana gelmişlerdir. Fakat bu da, delilsiz olarak, âyetin zâhirî manasını tahsis etme (sınırlama)dır.

Lâ Kuvvete İlla Billâh Demenin Manası

Mü'min kardeşin, kâfire söylemesini tavsiye ettiği **ikinci söz** ise, لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ *"Allah'tan başka hiçbir kuvvet yoktur."* ifadesidir. Yani, "Hiç kimse, Allah'ın yardımı ve muktedir kılması olmadan bir işe güç-kuvvet yetiremez" demektir. Bütün bu iki sözden kastedilen şudur. Mü'min olan, kâfir kardeşine, "Keşke bahçene girdiğinde "İş, Allah'ın dilediği şeylerdir. Meydana

gelen, Allah'ın takdir ettiği şeylerdir." deseydin. Böylece bu bahçenin ve bahçede bulunan her türlü güzel şeylerin, Allah'ın meşieti ve fazlı ile olduğunu itiraf etmiş olurdun. Çünkü bahçenin durumu, Cenâb-ı Hakk'ın kudret elindedir. O, isterse bunu böyle bırakır; isterse harap eder. Onu mamûr etmeye güç yetirmenin ve onun işini yapmanın, ancak Allah'ın yardımı ve desteği ile olacağını, hiç kimsenin ne kendi bedeni ne de malı hususunda, Allah olmaksızın tasarruf güç ve kuvveti olamayacağını anlayarak, "Allah'tan başka hiçbir güç-kuvvet yoktur" demeli değil miydin" demiştir.

Mü'min kardeş, kâfire iman etmesini bildirince, malı ve adamları ile övünmesi hususundaki yanlışlığını göstererek إِنْ تَرَنِ اَنَا اَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا *"Malca ve evlatça beni kendinden az görüyorsan"* demiştir. Buradaki "**ekall**" kelimesini mansub okuyan kıraat, "**ene**" lafzını, zamir-i fasl sayıp; "**ekalle**"yi ikinci mef'ul kılmıştır. Bu kelimeyi, "**ekallü**" şeklinde merfu okuyan kıraat "**ene**" lafzını mübteda, "**ekallü**" kelimesini haber kabul etmiş ve mübteda haber cümlesini, fiilin mef'ulü saymışlardır. Bil ki burada "**veleden**" (evlatça) ifadesinin getirilmesi, daha önce geçen "اَعَزُّ نَفَرًا" (toplumca da senden kuvvetliyim) ifâdesindeki "**nefer**" kelimesi ile, taraftarları ve çoluk-çocuğunun kastedildiğine delâlet eder. Buna göre sanki mü'min kardeş, "Eğer sen beni bu fâni dünyada, mal, evlat ve taraftar bakımından daha güçsüz görüyorsan, (bil ki) Rabbimin bana senin bağından daha hayırlısını (ya bu dünya da, ya da âhirette) vermesi, (seninkinin) üstüne ise gökten yıldırımlar göndererek, (onu harap etmesi) muhtemeldir" demiştir. "**Husbân**", tıpkı "hesâb" manasına, "butlân" ve "gufrân" vezninde bir mastardır. Yani, "Allah'ın takdir ettiği ve hesap ettiği miktarda bir azap göndermesi" demektir. Bu ise, o bahçenin harap edilmesine hükmedilmesi manasınadır. **Zeccâc,** "**husban**"ın azap manasına kullanıldığını söylemiştir. Mesela "ذٰلِكَ الْحُسْبَانُ حُسْبَانُ مَا كَسَبَتْ يَدَاكَ" sözü "Bu azap, irtikap ettiğin şeyin neticesidir" demektir. Bunun, "Atılan şeyler (oklar) "manasına olduğu" müfredinin ise "**husbânetün**" şeklinde olduğu ve bunun "yıldırım" manasına geldiği de söylenmiştir.

Daha sonra o kardeş, فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا *"Böylece o, kaypak bir toprak haline gelir"* yani "bağın bahçen, üzerinde ot bitmeyen, dümdüz bir toprak haline gelir" demiştir. "**Sa'îd**", yeryüzü (toprak) demektir. "**Zelak**" da yerin, insanın ayağının kayacağı bir hale gelmesidir.

Sonra da, اَوْ يُصْبِحَ مَاؤُهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا *"Yahut olabilir ki, onun suyu* yerin dibine çekilir de, bir daha onu bulmaya güç yetiremezsin" yani "su,

tekrar bulup yerine getiremeyeceğin bir hale gelmiş olur" demiştir. Dilciler, âyetteki "**ğavr**" kelimesi ile ilgili şu açıklamayı yapmışlardır: Bu, gâir (kaybolan) manasına olup, mastar şekli ile ifâde edilmiştir. Bu tıpkı, müfret, cemi, müzekker ve müennes için, aynı şekilde, فُلَانٌ زُورٌ وَصَوْمٌ Falanca yalandır, ve oruçtur, yani yalancıdır, oruçludur" denilmesi gibidir. Nitekim Arapçada "نِسَاءُ نَوْحٍ" yani "**Nevâih** (bağırıp-çağıran) ağıt yakan kadınlar" denilir.

Daha sonra Allah, mü'min kardeşin düşündüğünü gerçekleştirdiğini haber vererek, وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ *"Nihâyet onun bütün serveti ve ürünü, istilaya uğratıldı"* buyurmuştur. Bu, o bahçenin tamamen yok edilmesi demek olup, bu fiilin asıl manası, "düşmanın bir yeri kuşatması" şeklindedir. Çünkü düşman bir yeri kuşattığında, orayı elde eder ve oraya hükümran olur. Bu fiil, sonradan her türlü yok etme anlamında kullanılmıştır. Mesela, *"Sizin ihâta olunmanız müstesna"* (Yusuf, 66) âyetinde de böyledir. Arapların, birisi bir şeyi yok ettiğinde, helak ettiğinde, أَتَى عَلَيْهِ "Onun üzerine geldi" demeleri de bu manadadır. Bu, düşman gelip, birilerini istila ettiklerinde kullandıkları أَتَى عَلَيْهِمُ الْعَدُوُّ "Düşman onların üzerine geldi" ifâdesindendir.

Mağrurun Başına Gelen Felâket

Cenâb-ı Hak sonra, فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ *"Avuçlarını ovuşturakaldı"* buyurmuştur. Bu, onun pişman olup, hayıflandığını gösteren kinâi bir ifâdedir. Çünkü pişmanlığı büyük olan, ellerini birbirine vurur, yahut ovuşturur. Bu, mü'min kardeşin, hakkında kâfir kardeşine va'z u nasihatta bulunup, kâfirin de onu terslediği o bahçe hususunda, yapılan bütün harcama ve emeklerin boşa gitmesinden dolayı duyulan pişmanlığı ifade etmek için kullanılan bir tabirdir.

Allahu Teâlâ sonra وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا *"Çardakları yere çökmüştü."* yani, "Bitkileri, tepe takla dönmüştü" demiştir. Buradaki "**Urûş**" ile, üzümün çardakları (asma üzümlerin üzerine yayıldıkları çıtalar vs) kastedilmiş olabilir. Buna göre, "O çardaklar yıkıldı ve bahçe duvarları da onların üzerine göçtü. Yine buradaki "**urûş**" ile, evlerin tavanlarının kastedilmiş olması da mümkündür. Buna göre, tavanlar, evin yıkılan duvarları üstüne çökmüş olur. Netice olarak diyebiliriz ki: Bu ifade, o bahçenin işe yaramaz bir hale geldiğini ve yok olup gittiğini anlatan mecâzi bir ifadedir.

Allahu Teâlâ sonra وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا *"O diyordu ki: N'olaydım, Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmayaydım"* buyurmuştur. Bu, "Mü'min kardeş,

"Fakat bana gelince, benim Rabbim Allah'tır. Ben Rabbine hiçbir şeyi ortak kılmam" demiş olduğu için, kâfir onun bu sözünü hatırlayınca, "Keşke ben de Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmasaydım" dedi" demektir.

Küfür ile Musibet Arasındaki İlgi

Eğer, "Bu söz, bahçesinin ancak, kendi şirkinin uğursuzluğu yüzünden helâk olduğu vehmini verir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü pek çok çeşit belânın ekserisi, mü'minlerin başına gelmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Eğer insanlar tek bir (küfür) ümmeti olmayacak olsaydı, Rahmanı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve üstünden çıkacakları merdivenleri gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, خَصَّ الْبَلَاءُ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلِ فَالْأَمْثَلِ *"Belâ öncelikle peygamberlere, sonra velilere, sonra derece derece diğer insanlara verildi"*[3] buyurmuştur.

Hem sonra kâfir, *"N'olaydım, Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmayaydım"* deyince, müşrik oluşundan pişmanlık duymuş, mü'min olmayı arzulamıştır. Binâenaleyh böylece onun da mü'min olmuş olması gerekirdi. Ama Cenâb-ı Hak daha niçin, *"Ona Allah'tan başka yardım edecek bir cemaat yoktu. Kendisi de öç alabilecek değildi"* buyurmuştur?" denilirse, bu sorunun birinci şıkkına şöyle cevap verebiliriz: Ömrünü dünyayı elde etmek için harcadığı ve ömrü boyunca, dini (imanı) elde etmekten yüz çevirmiş olduğu için, o kâfirin pişmanlığı çok büyük olup, dünyalığı da tamamen yok olunca, hem dünyadan hem dinden mahrûm kalmış oldu. İşte pişmanlığı bundan ötürü büyük oldu. Sorunun ikinci şıkkına da şöyle cevap verilir: Onun şirkinden pişmanlık duymasının sebebi sadece şu idi: Tevhit ehlinden olması halinde çiftliğinin güzelce devam edeceğine inanmıştı. İşte dini, sırf dünyalık için arzu etmesi yüzünden onun imanı Allah katında makbul olmamıştır.

Hak Teâlâ sonra, وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللهِ *"Ona, Allah'tan başka yardım edecek bir cemaat yoktu"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Hamza ve **Kisâi,** fiili, yâ ile "**yekûn**" şeklinde okumuşlardır. Çünkü "**fietün**" (cemaat) kelimesi, manası itibarı ile çoğuldur. Binâenaleyh zamirinden önce yer aldığı için, fiilin müzekker olarak gelmesi câizdir. Bunda, aynı zamanda manayı gözetme vardır (çünkü "fie" kelimesi mana itibariyle çoğuldur). Diğer kıraat imamları ise fiili tâ ile, "**tekûn**"

3 Benzeri, **Buhari**, Mevda, 3; **Tirmizi**, Zühd, 6 (4/602).

şeklinde okumuşlardır. Çünkü bu durumda fail zamiri "**fie**" kelimesinin lafzına râci olmuş olur.

İkinci bahis: Âyetteki *"Ona, Allah'tan başka yardım edecek bir cemaat"* ifâdesi "Onun, Allah'ın dışında kendisine yardım edebilecek bir cemaatı da yoktur. Ona ancak Allah yardım edebilir. Allah'tan başka kimse ona yardım edemez" demektir.

Allahu Teâlâ sonra, هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّٰهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا *"İşte bu makamda,* nusret ve hakimiyet (velâyet), hak olan Allah'ındır. O, sevapça da hayırlı, akıbetçe de hayırlıdır" buyurmuştur. (Bu hususta birkaç mesele vardır.)

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetteki Farklı Kıraatler**

Kıraat imamları, bu âyette üç yerde ihtilaf etmişlerdir:

a) "**Velâyet**" lafzında **Hamza** ve **Kisâî,** bunun vâv'ın kesresi ile, "**vilâyet**" şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları, **vâv**'ın fethasıyla okumuşlardır. **Ebu Amr İbn el-Alâ**'nın, bu kelimeyi vâv'ın kesresi ile okumanın, yanlış bir kıraat olduğunu söylediği nakledilmiştir. **Keşşâf sahibi** ise, kelimenin vâv'ının meftuh olması halinde, "nusret yardım etme ve işi üzerine alma, idare etme." manasına geldiğini; kesreli olması halinde ise, "hükümran ve melik olma" manasına olduğunu söylemiştir.

b) **Ebu Amr ve Kisâî,** "hak" kelimesini merfü olarak "**el-hakku**" şeklinde okumuşlardır. Bu, "Gerçek velâyet Allah'ındır" manasına gelir. Diğer kıraat imamları ise bunu, "Allah" lafzının sıfatı olarak, kesre ile el-hakkı şeklinde okumuşlardır.

c) **İbn Kesir, Ebu Amr, Nâfi, Kisâi** ve **İbn Âmir,** kâf'ın zammesi ile, "**ukuben**" şeklinde okurlarken; **Âsım** ve **Hamza** kâf'ın sükûnu ile "**ukben**" şeklinde okumuşlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Velâyet Allah'a Aittir**

"İşte bu makamda velâyet Allah'ındır" ifâdesi hususunda şu açıklamalar yapılmıştır.

1) Allahu Teâlâ, bu iki kardeşin hadisesini anlatınca, biz ilahi yardımın ve iyi neticenin mü'minin lehine, kâfirin aleyhine gerçekleştiğini anladık. Böylece durumun her mü'min ve kâfir için de aynı olacağını anladık. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Bu makamda velâyet Allah'ındır."* Yani, "Bu gibi vakitte ve yerde velâyet Allah'ındır. O, dostlarına yardım eder ve onları

düşmanlarına gâlip getirir. Kâfirlerin işini mü'minlere havale eder" buyurmuştur. O halde âyetteki, *"Bu makamda"* ifâdesi, Allah'ın dostlarına ikram ettiği ve düşmanlarını zelil bırakmak istediği vakit ve yerde" demek olur.

2) Mana şöyle olabilir: Böyle şiddetli (zor) durumlarda, (insanlar) Allah'ı veli (dost) edinir ve her muhtaç ve muzdar (darda kalmış), Allah'a iltică eder. Yani o kâfir kardeşin, *"N'olaydı Rabbime hiçbir şeyi ortak kılmayaydım!"* şeklindeki sözü, kâfirin kendisine sığındığı ve küfrünün uğursuzluğunun onu sevk ettiği şeyden yakınarak söylediği bir sözdür. Eğer o bu durumda olmasaydı bunu söylemezdi.

3) Bu, "orada velâyet Allah'ındır. O velâyetle mü'min dostlarına, kâfirlere karşı yardım eder. Mü'minlerin intikamını ve hakkını onlardan alır. Mü'minlerin kalplerine, düşmanlarına karşı su serper, cesaret verir" demektir. Yani Allahu Teâlâ, kâfir kardeşe yaptığı ile, mü'mine yardım etmiş ve onun, *"Rabbimin bana senin bağından daha hayırlısını vermesi, (seninkinin) üstüne ise gökten yıldırım göndererek, onun kaypak bir toprak haline gelmesi muhtemeldir"* şeklindeki isteğini doğru çıkarmıştır. Bu izahı, âyetteki, *"O, sevapça da hayırlı, akıbetçe de hayırlıdır"* yani, "Allah'ın dostları için olan böyledir" ifâdesi de destekler.

3) Âyetteki, *"Bu makamda"* ifâdesi, "Âhiret yurduna" işarettir, yani "Âhiret yurdunda velâyet, Allah'a âittir" demektir. Bu tıpkı, *"Bugün mülk kimindir? Allah'ındır"* (Mü'min, 16) âyetinde ifade edildiği gibidir.

Cenâb-ı Hak sonra, *"O, sevapça da hayırlı akıbetçe de hayırlıdır."* Yani, "Âhirette, Allah'ı tasdik eden ve O'na iltică edenler için, bu, mükâfatça daha hayırlıdır; kendisini uman ve O'nun rızası için amel edenler için de, en hayırlı bir neticedir" buyurmuştur. "**Ukuben**" kelimesinin, kâf'ın zammesi veya sükûnu ile bir de fu'lâ vezninden "ukbâ" şeklinde okunduğunu söylemiştik. Her ikisi de "akıbet, netice" manasınadır.

Dünya Hayatı Hakkında Mesel

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ اَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَآءِ فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْاَرْضِ فَاَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ مُقْتَدِرًا ﴿٤٥﴾

"Onlara dünya hayatının misâlini îrâd et: (O), gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki bununla yeryüzü nebatla dolar. Derken, kuru bir çöp kırıntısı haline gelir, rüzgârlar onu savuruverir. Allah her şeyin üstünde bir kudret sahibidir" (Kehf, 45).

Bil ki Cenâb-ı Hak bu âyetle, "dünyanın önemsiz olduğunu, ömrünün az olduğunu gösteren başka bir misal verir" demek istemiştir. Bu söz de, daha önce geçen, fakir mü'minlere karşı böbürlenen müşriklerin hadiseleri ile ilgilidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Onlara dünya hayatının misalini îrâd et"* yani, "mallarıyla ve taraftarlarının çokluğu ile, fakir Müslümanlara karşı övünen o kimselere, dünya hayatının nasıl olduğunu gösteren şu misâli ver" buyurmuş, daha sonra da bu misâli zikrederek: *"O, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bununla yeryüzü nebatla dolar"* demiştir. Bu yağmur sayesinde nebatlar büyür, gelişir, rüzgâr da salınır ve güzel manzara arz eder. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Biz onun üstüne suyu (yağmuru) indirdiğimiz zaman, o (yer) harekete gelir, kabarır, her güzel çiftten nice nebat bitirir"* (Hacc, 5) buyurmuştur. Bir müddet sonra o bitkiler kurumaya başlar ve "heşim" olur. **"Heşim"**, kırılıp ufanmış bitki demektir. Arapların "هَشَمْتُ اَنْفَهُ" (Burnunu kırdım) ve هَشَمْتُ الثَّرِيدَ "Tirit yemeğine ekmek doğradım" deyimleri de bu manadadır. Şâir de:

عَمْرُ الَّذِى هَشَمَ الثَّرِيدَ لِاَهْلِهِ وَرِجَالُ مَكَّةَ مُسْنِتُونَ عِجَافٌ

"Amr şu kimsedir ki, Mekke erkekleri kıtlık içinde olup zayıflamış oldukları halde, o çoluk çocuğu için tiridin içine ekmek doğramıştır" demiştir. Bitkiler **"heşim"** olunca, rüzgârlar onu savurur ve her parçasını başka yere taşır. *"Allah her şeyin üstünde muktedirdir"* yani, "O bitkileri ilk önce böyle bitirip, büyütmek, en sonunda da boşa (hiçe) çıkma gibi, her şeye kâdirdir. Dünyanın halleri de böyledir. O haller önce güzel ve göze alıcı bir şekilde ortaya çıkar. Sonra bu durum yavaş yavaş zirveye doğru yükselir. Daha sonra da, yok olup hiçe çıkma noktasına kadar, yavaş yavaş inişe geçer. İnsanın böylesi şeylere sevinmesi ve aldanması uygun düşmez. Âyetteki "فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْاَرْضِ" cümlesinde bulunan, "bâ" harf-i cerri ile ilgili şu açıklamalar yapılmıştır:

a) Bu ifâdenin takdiri, "Bu yağmur sebebi ile yeryüzünün bitkileri birbirine karıştı" şeklindedir. Bu böyledir. Çünkü yağmur yağdığında bitkiler

büyür, kuvvetlenir, gelişir ve birbirlerine karışır, birbirleri ile sarmaş dolaş olur. Böylece de son derece güzel ve süslü bir manzara arz eder.

b) Bu yağmur, bitkilere, bitkiler de yağmura karışır. Böylece bitkiler suya kanar, gelişir ve büyürler. Bu açıklamaya göre ifâde, "o (yağmur) suyu, yeryüzünün bitkilerine karışır" şeklinde olmalıydı. Bunun doğruluğunun izahı şudur: Birbirine karışan iki şeyden her biri, diğerinin özelliğini de almış olur.

اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا ﴿٤٦﴾

"O mallar, o oğullar (hep) dünya hayatının ziynetidir. Bâki olacak olan sâlih ameller ise, Rabbinin nezdinde sevapça da hayırlıdır, emelce de hayırlıdır" (Kehf, 46).

Bâkiye Yönelmenin Lüzûmu

Allahu Teâlâ, dünyanın çok çabuk sona ereceğini, sonlu olduğunu, son bulmanın ise, zevâl, fânilik ve helâk olmak demek olduğunu beyân edince, mal ve oğulların da dünya hayatının ziyneti olduğunu bildirmiştir. Bundan muradı, bu cüz'î (bazı şeylerle ilgili) durumu, külli hükmün içine sokmaktır. Biz şimdi, bu kıyasın neticesini şöyle ortaya koruz: Mal ve evlat dünya hayatının süsü püsüdür. Dünyanın süsü olan her şey ise, fânidir, çabucak sona erer. İşte bu iki mukaddime çok net ve açık olarak, mal ve evlatların da, hemen sona ereceği ve fani olduğu neticesini verir. Aklı olan insanın, böylesi şeylerle övünmesi, sevinmesi ve onlara değer vermesinin, kabîh (çirkin) bir iş olduğu net olarak ortaya çıkar. Binâenaleyh bu, mallarının ve evlâdının çok olması ile, fakir mü'minlere karşı böbürlenen o müşriklerin bu görüşlerinin yanlış olduğunu çok net bir biçimde gösteren aklî bir delildir. Cenâb-ı Allah daha sonra, o fakir mü'minlerin, bu zengin kâfirlerden daha üstün olduklarına delâlet eden hususu zikrederek, وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا *"Bâki olacak olan sâlih ameller ise, Rabbinin nezdinde sevapça da hayırlıdır, emelce de hayırlıdır"* buyurmuştur.

Bu delili şu şekilde açıklarız: Dünya iyilikleri, malları ve hayırları sonlu ve fânidir. Âhiret hayırları ise devamlı ve bâkidir. Devamlı ve bâki olan, sonlu olandan daha hayırlıdır. İşte bu, zarûrî (kesin) olarak çıkarılan bir neticedir. Hele de, dünya hayırlarının değersiz ve önemsiz; ahiret hayırlarının ise kıymetli ve yüce olduğu sabit ise. Çünkü dünya hayırları hissî ve maddî; âhiret hayırları ise aklî ve manevîdir. Hak Teâlâ'nın, *"Allah göklerin ve yerin nûrudur"* (Nûr, 25) âyetinin tefsirinde aklen idrâk edilen şeylerin, hissî (duyularla bilinen) şeylerden daha efdal olduğunu beyan etmek için, zikrettiğimiz pek çok delile göre, aklî olan şeyler, hissî olanlardan daha kıymetlidir. Durum böyle olunca da, aklî ve hissî mutlulukların toplamı, uhrevî saadet olur. Binâenaleyh uhrevî saadetlerin, dünyevî saadetlerden daha üstün olmaları gerekir. Allah en iyi bilendir.

Bakıyât-ı Sâlihât

Müfessirler, bu âyetteki "**el-bâkiyâtu's-sâlihat**" tabiri ile ilgili olarak, şöyle bazı görüşler ileri sürmüşlerdir:

1) Bunlar "**Subhânallahi ve'l-hamdülillâhi velâ ilâhe illallâhu vallahu ekber**" şeklindeki tesbihlerimizdir. **Gazâli** bu tesbihin izahı hususunda güzel bir açıklama yapmıştır: O şöyle der: "Rivayet olunduğuna göre, kim "**Subhânallah**" (Allah'ı tesbih ve tenzih ederim) derse, onun için on misli sevap gerçekleşir. "**Velhamdülillahi**" (Hamd, Allah'adır) dediğinde, sevabı yirmi olur. "**Ve lâ ilâhe illallâhu**" (ve Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur) dediğinde, otuz olur, "**vallâhu ekber**" (Allah en büyüktür) dediğinde ise, kırk olur. **Gazali** sözüne şöyle devam eder: "Bu hususta işin aslı şudur: Mükâfat derecelerinin en büyüğü, marifetullaha ve muhabbetullaha dalmaktır. Binâenaleyh insan, "sübhânallah" dediğinde Hak Sübhanehû ve Teâlâ'nın, kendisine yakışmayan her şeyden münezzeh olduğunu anlamış olur. Bu anlamanın tahakkuk etmesi ise, insan için büyük bir mutluluk ve mükemmel bir sevinçtir. İnsan bu bilgi ile birlikte, "**velhamdülillâhi**" dediğinde, Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın, kendisine yakışmayan her şeyden münezzeh olduğu gibi, gerekli olan her şeyi vermenin ve bütün hayır ve kemalleri bol bol akıtmanın mebdei olduğunu da ikrar etmiş olur. Böylece marifet dereceleri kat kat artar. Muhakkak ki biz, "Onun sevabı kat kat artar" demiştik. Bununla beraber kul, "**Lâilâhe illallah**" dediğinde, muhakkak ki uygun olmayan her şeyden münezzeh olan o Zât'ın, uygun olan her şeyin mebdei olduğunu ve varlık âleminde bu özellikte ancak tek bir mevcut olduğunu ikrâr etmiş olur. Böylece de marifetin mertebesi üç

olmuş olur. Şüphesiz ki mükâfatın dereceleri de üç olmuş olur. Kul, "**Allahu Ekber**" dediğinde ise bunun manası, "Allah kibriyâsının ve celâlinin künhüne ulaşmaktan akılların âciz kalacağı bir yücelik, büyüklük ve aşkınlıktadır. Böylece marifetin dereceleri dörde ulaşmış olur, yine böylece mükâfatın dereceleri de dört olur."

2) Bâki olacak olan sâlih amellerden murat, beş vakit namazdır.

3) Bunlar, güzel sözlerdir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Onlar, sözün en güzeline irşâd edilmişlerdir"* (Hacc, 24) buyurmuştur.

4) Seni, marifetullah, muhabbetullah ve hizmetullah ile meşgul olmaya sevk eden ve çağıran her fiil ve söz, bâki olan sâlih amellerdendir. Seni mahlûkatın halleri ile meşgul olmaya sevk eden her söz ve fiil ise, bunun dışındadır. Çünkü Hakk'ın dışındaki her şey, zâtından ötürü fânî ve yine zâtından ötürü yok olucudur. Bundan dolayı onlarla meşgul olup, onlara iltifât etmek, boş bir iş, boşa gitmiş bir gayrettir. Zâtından ötürü hak ve gerçek olana gelince, o, bâkî olandır. Zevali kabul etmez. Muhakkak ki marifetullah, muhabbetullah ve itaatullah ile meşgul olmak, işte yok ve fani olmayacak bir tarzda "bâkî" kalacak olandır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا *"(Onlar) Rabbin nezdinde sevapça da hayırlıdır, emelce de hayırlıdır"* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın rızasını elde etmek için yapılan her amel ile ilgili mükâfat, arzu ve emel, şüphesiz daha hayırlı ve daha faziletlidir. Çünkü bu amelleri yapan, dünyada Allah'ın mükâfatını, âhirette de nasibini arzu ve ümit eder" demektir.

Bazı Kıyamet Manzaraları

وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْاَرْضَ بَارِزَةً ۙ وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًا ۚ ﴿٤٧﴾
وَعُرِضُوا عَلٰى رَبِّكَ صَفًّا ۗ لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ بَلْ زَعَمْتُمْ اَلَّنْ
نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا ﴿٤٨﴾ وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ
وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً اِلَّآ اَحْصٰيهَا ۚ
وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا ۗ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ اَحَدًا ﴿٤٩﴾

"O gün biz dağları yürütürüz ve sen, yeryüzünü bir çöl olarak görürsün. Onları mahşerde toplamışızdır da, içlerinden hiçbirini

bırakmamışızdır. Hepsi saf saf Rablerine arz olunmuşlardı. Andolsunki sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz. Hayır, size olan va'dimizi yerine getirecek bir zaman belirlemediğimizi sandınız değil mi? Kitap (meydana) konmuştur. Görürsün ki günahkârlar, onun içinde olanlardan korkmaktadırlar: "Eyvâh bize, bu kitaba ne oluyor da, büyük küçük hiçbir şeyi geride bırakmadan hepsini sayıyor!" derler. Onlar, işledikleri amelleri hazır (yazılmış) bulmuşlardır. Rabbin hiçbir kimseye zulmetmez" (Kehf, 47-49).

Bil ki Allahu Teâlâ, dünyanın değersizliğini ve âhiretin değer ve üstünlüğünü beyân edip açıklayınca, bunun peşinden kıyamet hallerini zikretmeye başlayarak, *"O gün biz dağları yürütürüz"* buyurmuştur. Bundan maksat, fakir Müslümanlara karşı, mal ve taraftarlarının çokluğu ile övünen müşriklere reddiyede bulunmaktır.

Âlimler, âyetteki "**yevm**" kelimesini nasbedenin ne olduğu hususunda değişik birkaç görüş belirtmişlerdir:

1) Bu ifadenin takdiri وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Onlara dünya hayatının misâlini îrâd et"* ifadesi üzerine atfedilmek üzere, "ve onlara dağları yürüteceğimiz o günü anlat" şeklindedir.

2) İfadenin takdirinin, ve dağları yürüteceğimiz gün, şunlar şunlar olur ve onlara, *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz" denilir"* şeklinde olması da muhtemeldir. Çünkü *"Onlara denilir."* ifadesi, cümlede mahzuftur. Buna göre mana, "Bu yerde ve zamanda onlara böyle denilir" şeklindedir.

3) İfadenin takdirinin, "Dağları yürüteceğimiz o günde, sâlih ameller (...) emelce daha hayırlıdır" şeklinde olması da muhtemeldir. Birinci görüş, daha açık ve doğruya daha yakındır.

Bunu iyice anladığında deriz ki: Allahu Teâlâ bu âyette şu pek çok kıyamet ahvâlini zikretmiştir.

Birinci hal:*"O gün dağları yürütürüz"* ifadesinin anlattığı husus. Bununla ilgili iki bahis vardır:

Farklı Kıraatler

Birinci bahis: İbn Kesir, Ebu Amr ve İbn Âmir fiili, meçhul sîga üzere, **"tüseyyeru"** (yürütülür) şeklinde; **"Cibal"** dağlar kelimesini de, وَإِذَا الْجِبَالُ

سُيِّرَتْ *"Dağlar yürütüldüğü zaman"* (Tekvir, 3) âyetinde olduğu gibi, yürütülme fiilinin nâib-i fâili olarak, ref ile; diğer kıraat âlimleri ise, fiili, "yürütme" fiilini Allah'a isnat etmek suretiyle, "**nüseyyirü**" (yürütürüz) şeklinde, "**Cibal**" kelimesini de, bu fiilin mef'ûlü olarak nasb ile okumuşlardır. Bu kıraate, göre mana, *"Onları mahşerde toplamışızdır da, içlerinden hiçbirini bırakmamışızdır"* ifadesi göz önünde bulundurularak, "Biz o dağlara bunu yaparız" şeklinde olmuş olur. Binâenaleyh buradaki "ahad" *(hiçbiri)* kelimesi, **"vâhid"** anlamındadır. Çünkü dağlar yürütüldüğünde, onları yürüten ancak Allah'tır. **Keşşaf sahibi,** yürüme işi dağlara nisbet edilir şekilde, تَسِيرُ الْجِبَالُ "Dağlar yürür" şeklinde, üçüncü bir kıraat zikretmiştir.

Dağların Yürütülmesi

İkinci bahis: Hak Teâlâ'nın وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ *"O gün biz dağları yürütürüz"* ifadesinin içinde, dağların nereye yürütüldüğünü gösteren bir şey yoktur. Binâenaleyh şöyle denilebilir: Allahu Teâlâ o dağları, istediği bir yere yürütüp götürmüş, ama o yeri insanlara açıklamamıştır. Gerçekte bununla, Allahu Teâlâ'nın onları, yokluğa yürüttüğü, yani yok ettiği kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sana dağları sorarlar. De ki: Rabbim onları ufalayıp savuracak ve yeryüzünü dümdüz bir toprak haline getirecek. Artık orada ne bir iniş, ne bir yokuş göremeyeceksin"* (Tâhâ, 105-107) ve *"Dağlar didik didik parçalanmıştır. Derken (hepsi) dağılmış, toz haline gelmiştir"* (Vâkıa, 5-6) buyurmuştur.

Yeryüzünün Çöl Haline Gelmesi

İkinci hal: Âyetteki, وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً *"Yeryüzünü bir çöl olarak görürsün"* ifadesinin anlattığı husus. Bunun ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) Yeryüzünde mamurluktan hiçbir eser kalmaz, ne bir dağ, ne de bir ağaç. Böylece yeryüzü, yüzeyini örten hiçbir şey kalmaksızın, cascavlak kalakalır. İşte, *"Artık orada ne bir iniş, ne bir yokuş görmeyeceksin"* (Tâhâ, 107) âyetinde anlatılan da budur.

2) Yeryüzünün bir çöl gibi kalmasından maksat, içinde olan her şeyi ve gömülü cesetleri ortaya çıkarıp atmasıdır. Binâenaleyh yeryüzü, içindekileri ve karnındakileri "bârize" yani ortaya koyan olmuş olur. Buna göre âyette *"karnındakiler"* ifadesi hazfedilmiştir. Bunun delili, *"(Yeryüzü) içinde*

ne varsa atıp, bomboş kaldığı zaman" (İnşikâk, 4); *"ve yeryüzü ağırlıklarını çıkardığı zaman,"* (Zilzâl, 2) ve *"Hepsi toplanıp Allah'ın huzuruna çıkarlar"* (İbrahim, 21) âyetleridir.

3) Yeryüzü dağlar ve denizlerle kaplı idi. Allahu Teâlâ, dağları ve denizleri yok edince, yeryüzü daha önce bunlarla örtülü iken, ortaya çıkmış olur.

Bütün İnsanların Toplanmaları

Üçüncü hal: Âyetteki وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًا *"Onları mahşerde toplamışızdır da, içlerinden hiçbirini bırakmamışızdır"* ifâdesinin anlattığı husus. Bu, "Biz onları, hesap için topladık ve onların evvelki, sonraki hiçbir ferdini geri bırakmaksızın, bu günde hepsini topladık" demektir. Bunun bir benzeri de, *"De ki: "Şüphesiz hem evvelkiler, hem sonrakiler malûm bir günün belli vaktinde mutlaka toplanacaklardır"* (Vâkıa, 49-50) âyetidir. Âyetteki **"lem nüğâdir"** ifâdesi, "Hiçbirini bırakmayız" demektir. Arapçada "O'nu terk etti" manasında "اَغْدَرَهُ" ve "غَادَرَهُ" denilir. Ahdi bozmaya **"ğadr"** denilmesi de bu köktendir. Sellerin geride bıraktığı şeylere de, "ğadîr" denilir. Yine kadının saç örüğüne de, arkaya atıldığı (âdeta terk edildiği) için, "ğadîrâ" denilmesi de bundan dolayıdır.

Saf Saf İlâhi Huzura Çıkma

Cenâb-ı Allah, mahlûkâtın haşrinden bahsedince, onların huzur-u ilâhiye nasıl arz edileceklerini de beyan buyurarak وَعُرِضُوا عَلٰى رَبِّكَ صَفًّا *"Hepsi saf halinde Rablerine arz olunmuşlardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"**Saff**" kelimesinin tefsiri olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Bütün mahlûkat Allah'a birbirlerini perdelemeyecekleri bir biçimde, hepsi görünür şekilde tek bir saf halinde arz olunurlar. **Kaffâl** şöyle der: Âyetteki "**saff**" kelimesi öyle anlaşılıyor ki "görünmek, ortaya çıkmak" manasına râcidir. "Çöl" manasında "saf saf" kelimesi de saf lafzından türemiştir.

2) Mahlûkatın, tıpkı Kâbe'nin etrafında tavaf ederlerken, arka arkaya saflar halinde oluşları gibi, mahşerde de birbiri ardında saf tutacak olmaları uzak bir ihtimal değildir. Böyle olması halinde, âyetteki saf ile "saflar" kastedilmiştir. Bu tıpkı, "Allah sizi çocuklar olarak çıkarır" manasında *"çocuk olarak çıkarır"* (Mü'min, 67) buyurması gibidir.

3) "Saf", "ayakta olarak" manasınadır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"O halde o (kurbanlık develer) "savâff" oldukları halde, üzerlerine (onları keserken) besmele çekin"* (Hacc, 36) buyurmuştur. Müfessirler, buradaki "savâff"ın *"onlar ayakta iken"* manasına geldiğini söylemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Müşebbihe, "Hak Teâlâ'nın, *"Rabbin ve saf saf olarak melekler gelirler"* (Fecr, 22) âyeti, Allahu Teâlâ'nın o mekanda bulunduğunu ve kıyamettekilerin saf halinde O'na arz olunduklarını gösterir. Tıpkı bunun gibi *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi, bize geldiniz"* ifadesi de Hak Teâlâ'nın o yerde bulunduğunu gösterir" demiştir.

Buna şu şekilde cevap verilir: Allahu Teâlâ, mahşerdekilerin, kendisinin bir mekanda bulunması ve daha evvel görmediği için onları görsün diye, kendisine arz olunmaları manasında değil de, onların orada amellerini, dünyada iken yaptıklarından hesaba çekmesi ve amellerine göre, muâmelede bulunması manasında, mahşerde toplamıştır.

Huzura Çıkan İnsanın Hali

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ *"Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz"* buyurmuştur. Bu ifade ile, bu iki durumun her bakımdan birbirinin aynısı olduğu manası kastedilmemiştir. Çünkü insanlar önce akılları olmaksızın ve mükellef durumda olmaksızın yaratılmışlardır. Cenâb-ı Hak, dünyada iken mü'min fakirlere karşı, malları ve taraftarları ile böbürlenen, öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden müşrikler hakkında, *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz"* buyuracaktır. Bu, "Sizi çıplak, yalınayak, malsız, mülksüz ve taraftarsız yarattığımız gibi, aynı şekilde bize geleceksiniz" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi, yapayalnız, teker teker huzurumuza gelirsiniz"* (En'âm, 94) ve *"Âyetlerimizi inkar eden ve 'bana elbette mal ve evlat verilecektir' diyen adamı gördün mü? O, gayba mı vâkıf, yoksa Rahman katından bir ahit mi edinmiş? Hayır, öyle değil. Biz, onun söylediği sözleri yazar, azabını da uzattıkça uzatırız. Onun söylediği şeylere biz mirasçı olacağız ve o bize tek başına gelecektir"* (Meryem, 77-80) âyetleridir.

Cenâb-ı Allah sonra, بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا *"Hayır, size olan va'dimizi yerine getirecek bir zaman belirlemediğimizi sandınız değil mi?"* yani "mallarınız ve taraftarlarınız ile, mü'minlere karşı büyüklük taslamanızın yanı sıra, bir de öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr ediyordunuz.

Şimdi ise mallarınızı ve taraftarlarınızı dünyada bıraktınız ve öldükten sonra dirilme ile kıyametin hak olduğunu gördünüz" buyurmuştur. Sonra da وَوُضِعَ الْكِتَابُ *"Kitap meydana konmuştur"* buyurmuştur. Bu ifade ile, mahşer günü, her insanın kitabının, sağ veya sol eline konulması kastedilmiştir. Kitap kelimesinin başındaki elif-lâm ile, "cins" (kitap cinsi) manası kastedilmiştir. Buna göre, "kitap" lafzı ile, insanların "amel defterleri" murat edilmiştir.

Allahu Teâlâ, فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ *"Görürsün ki günahkârlar, onun içinde olandan korkmaktadırlar"* yani, "Günahkârlar, amel defterlerinde kötü amellerinin yazılmış olmasından ve onların mahşer ahâlisi tarafından bilinip, herkese rezil-rüsvây olacaklarından korkarlar" buyurmuştur. Velhasıl onlar için, hem Hakk'ın ikâbından ve hem halkın önünde perişan olmaktan dolayı bir korku meydana gelir. İşte o sırada, kendilerine mahsus helâklerini çağırarak, *"Eyvâh bize, bu kitaba ne oluyor da, büyük küçük hiçbir şeyi geride bırakmadan hepsini sayıyor"* derler. Bu **"ehsâha"** küçük büyük demeden her iş ve amelin o kitapta kaydedilmiş, istisnasız bütün günahları tek tek yazmak manasında kuşatmak demektir. Bunun bir benzeri de, *"Hiç şüphesiz sizin üstünüzde hakiki bekçi (melekler), çok şerefli yazıcılar vardır. Onlar, yaptıklarınızı hep bilir (yazarlar)"* (İnfitar, 10-12) ve *"Karşınızda hakkı söyleyip duran bu (kitab), bizim kitabımızdır. Şüphe yok ki neler yapıyor idiyseniz biz (hepsini) yazdırıyorduk"* (Câsiye, 29) âyetleridir. Âyetlerdeki **"sağîre"** ve **"kebire"** kelimelerinin müennes oluşu "فَعْلَةً صَغِيرَةً" ve "فَعْلَةً كَبِيرَةً" takdirinde olmalarından ötürüdür. "اِلَّا اَحْصَاهَا" da, "mutlaka onu kaydeder ve zapteder" demektir. Bazı âlimler, şöyle derler: "Ey insanlar, büyük günahlardan önce, küçük günahlardan sakının. Çünkü insana büyük günahları işleme cesareti veren, işte o küçük günahlardır. Binâenaleyh küçük günahlardan da alabildiğine sakının."

Cenâb-ı Hak, وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا *"Onlar işledikleri amelleri hazır (yazılmış) bulmuşlardır"* buyurmuştur. Yani, "onlar yaptıkları şeyleri, yahut yaptıklarının cezasının ne olacağını amel defterlerinde yazılmış buldular. وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ اَحَدًا *"Rabbin hiçbir kimseye zulmetmez"* yani, "Cenâb-ı Allah, hiç kimsenin defterine, yapmadığını yazmaz, hak ettiğinden fazla ceza vermez ve hiç kimseye başkasının suçundan dolayı azap etmez."

Geriye âyetle ilgili birkaç mesele kalmıştır:

BİRİNCİ MESELE

Cübbâi: "Bu âyet Cebriyye'nin (Ehl-i sünnetin) şu birkaç hususta gö-rüşlerinin yanlışlığına delâlet eder:

1) Eğer Cenâb-ı Hak kulları, onlardan sâdır olmayan fiilden ötürü azap etmiş olsaydı zalim olurdu.

2) Allah, günahsız çocuklara azap etmez.

3) Ehl-i sünnetin, "Allah istediğini yapar ve günah söz konusu olmadığı halde de insana azap verebilir. Çünkü onları yaratan Allah'tır" şeklindeki görüşlerinin yanlış olduğuna da bu âyet delâlet eder. Çünkü eğer böyle olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin zalim olmadığını söylemesinin bir manası kalmazdı. Zira "O'nun, irade ettiği şeyi yapması, O'ndan sâdır olan bir zulüm olmaz" denilmesi halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, âyette, *"zulmetmez"* ifâdesinin bir manası kalmaz" demiştir.

Cübbâî'ye şöyle cevap verilir: "İlk iki izahına, **"ilim ve dâî"** meselesiyle karşı çıkarız. Üçüncü izahına ise şöyle cevap veririz: Allahu Teâlâ, *"Allah'ın bir çocuk edinmesi olacak şey değil"* (Meryem, 35) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın böyle demiş olması, çocuk edinmenin O'nun hakkında düşünüle-bileceğine delâlet etmez. İşte bu âyette de böyledir.

İKİNCİ MESELE: **Hesapta Peygamberlere Kıyaslama**

Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Cenâb-ı Hak insanları kıya-mette şu üç kişiye kıyasla hesaba çeker: Hz. Yusuf'a, Hz. Eyyûb'a ve Hz. Süleyman'a. Köleleri huzuruna çağırır ve onlara, "Sizleri Ben'den alıkoymuş olan nedir?"* der. Onlar, "Sen beni insanoğluna kul (hizmetkâr) yaptın. Dolayısıyla bana boş vakit bırakmadın" der. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak Yûsuf (a.s)'u çağırır ve *"bu da senin gibi bir köle idi, ama köle oluşu, bana kulluk etmesine mâni olmadı"* der ve onların cehenneme atılmalarını em-reder. Sonra çeşitli dertlere müptelâ olanları çağırır. Onlar da "Beni, ba-şımdaki belam meşgul etti" dediğinde, Cenâb-ı Hak, Eyyûb (a.s)'ı çağırır ve *"buna, seninkinden daha ileri belâ verdim. Ama o belâ bunu, bana kul-luktan alıkoymadı"* der. Bunların da cehenneme atılmasını emreder. Daha sonra kendilerine zenginlik ve varlık vermesi sayesinde, dünyada padişah olanlar getirilir. Hak Teâlâ onlara, "Size verdiğim şeylerle ne yaptınız?" de-yince, Onlar, "Mülküm beni kulluktan alıkoydu" der. Bunun üzerine de Hz. Süleyman (a.s) getirilir ve Cenâb-ı Hak, *"Bu kulum Süleyman'a, sana verdi-ğimden daha fazlasını verdim. Ama bu, onun bana kulluk etmesine mâni ol-madı. Defol, senin için mazeret yok"* deyip, cehenneme atılmasını emreder."

Muâz (r a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini nakletmiştir:لَنْ يَزُولَ قَدَمَ عَبْدٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى يُسْئَلَ عَنْ اَرْبَعٍ: عَنْ جَسَدِهِ فِيمَ اَبْلَاهُ، وَعَنْ عُمُرِهِ فِيمَ اَفْنَاهُ وَعَنْ مَالِهِ مِنْ اَيْنَ اِكْتَسَبَهُ وَفِيمَ اَنْفَقَهُ وَعَنْ عِلْمِهِ كَيْفَ عَمِلَ بِهِ *"Kul kıyamet günü şu dört şeyden hesaba çekilmedikçe gidemez: Bedenini hangi şeylerde yıpratıp çürüttüğünden; ömrünü hangi işlerde tükettiğinden, malını nereden (nasıl) kazanıp neye harcadığından ve ilmi ile nasıl amel ettiğinden"*

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Küçük ve Büyük Günah**

Âyet, günahların büyük ve küçük olabileceğine delâlet etmektedir. Bu, Müslümanlar arasında ittifak edilen bir husustur. Fakat büyük ve küçüğün izahı hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu cümleden olarak, Mu'tezile, "Büyük günah, cezası, onu işleyenin sevaplarından daha fazla olan günahtır. Küçük günah ise, cezası onu işleyen kimsenin sevaplarından daha az olan günahtır" der. Bil ki bu tarif, ancak yapılan işin, bir mükâfat ve ikabı gerektirir olduğunun sâbit olması halinde doğru olur. Bu ise biz Ehl-i sünnete göre, Bakara Sûresi'nde (217. âyet) amellerin boşa gitmesi ve yok sayılması meselesinde anlattığımız, pek çok izahtan ötürü bâtıldır. Bize göre hak olan şudur: Taatler iki çeşittir:

a) Allah'ın emrine saygı ve

b) Mahlûkata şefkat. Binâenaleyh Allah'ı tanımama hususunda, cehaleti en ileri olan kimse, en büyük günahı işlemiş olur. Yine başkasına en fazla zarar veren kimse de, en büyük bir günahı işlemiş olur. İşte genel kâidemiz budur.

İnsanın Yeryüzünde Halifeliği

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ اَفَتَتَّخِذُونَهٗ وَذُرِّيَّتَهٗٓ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِى وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظّٰلِمِينَ بَدَلًا ﴿٥٠﴾ مَآ اَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَلَا خَلْقَ اَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا ﴿٥١﴾ وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَآءِىَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا ﴿٥٢﴾ وَرَاَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوٓا اَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا ﴿٥٣﴾

"Hani biz meleklere, "Adem'e secde edin" demiştik de, İblis'ten başkası hemen secde etmişlerdi. O ise, cinden olduğu için, Rabbinin emrinden çıkmıştı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun zürriyetini, sizin düşmanlarınız oldukları halde, dostlar mı ediniyorsunuz? (Bu), zâlimler için ne kötü bir bedeldir! Ben, ne göklerin ve yerin yaratılışında, ne kendilerinin yaratılışında, onları şâhit tuttum. Dalâlete sevk edenleri yardımcı edinmiş de değilim. O gün, (Allah), "iddia edip, bana ortak koştuğunuz şeyleri çağırın" der. Onlar onları çağırırlar, ama onlar kendilerine cevap veremezler. Biz onlar ile aralarına bir uçurum koruz. Günahkârlar ateşi görmüşler ve kendilerinin ona düştüklerini anlamışlar. Fakat ondan savuşacak bir yer bulamamışlardır" (Kehf, 50-53).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Daha Önceki Kısımla Münasebet**

Bil ki bundan önceki âyetlerin zikredilmesinin gayesi, malları ve taraftarları ile fakir Müslümanlara karşı böbürlenen müşriklere reddiyede bulunmaktır. Bu âyetlerin maksadı da aynıdır. Çünkü İblis de **Hz. Âdem**'e karşı kibir taslamıştı. İblis de aslı ve soyu ile iftihar ederek *"Beni ateşten, onu ise çamurdan"* (A'raf, 12) demişti. "Binâenaleyh ben, soyum-sopum bakımından, ondan daha şerefliyim. Bu sebeple, ben ona nasıl secde eder, boyun eğebilirim" demiştir. O müşrikler de, fakir Müslümanlara benzeri bir muamele yapmış ve "Biz şerefli, asılzâde; onlar ise düşük kimseler oldukları halde ve bizler zengin, onlar ise fâkir oldukları halde, onlarla nasıl oturup kalkarız" dediler. Dolayısıyla Allahu Teâlâ burada, müşriklerin yolunun, aynen İblis'in yolu olduğuna dikkat çekmek için bu kıssayı zikretmiş, sonra da mü'minleri bu yola girmekten alabildiğine sakındırarak, *"Beni bırakıp da onu ve onun zürriyetini, sizin düşmanlarınız oldukları halde, dostlar mı edinirsiniz"* buyurmuştur. İşte bu âyetlerin, geçen âyetlerle ilgi ve münâsebetlerinin izahı budur ve güzel, geçerli bir izahtır.

Kâdî bir başka izah yaparak şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ daha önce kıyametten, haşirden ve amel defterlerinin ellere verilmesinden bahsedince, burada da sanki, o müşriklere, kıyamet günü nidâ edeceğini ve onlara: "Ortaklarım olduğunu söylediğiniz o şeyler nerede?" diyeceğini anlatmıştır. O, insanları böylesi şirklere sevk edenin İblis olduğunu bildiği

için de, bu manayı tamamlamak için âyette bu kıssaya yer vermiştir." **Kâdî** sözüne şöyle devam eder: "Cenâb-ı Hak her ne kadar bu kıssayı pek çok sûrede tekrar tekrar anlatmış ise de, her bir anlatışında, yeni değişik hususlar vardır."

***İKİNCİ MESELE:* İblis'in Kimliği**

Allahu Teâlâ bu âyette, "İblis'in cinlerden olduğunu" söylemiştir. Âlimlerin, bu hususta şu üç izahları vardır:

1) "İblis, meleklerden idi. Onun meleklerden olması, cinlerden olmasına ters değildir." Bu görüştekiler şu izahları yapmışlardır:

a) Meleklerden bir kabile, "cin" diye adlandırılmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak da: *"Onlar, o (Muhammed) ile, cinler arasında bir hısımlık uydurdular"* (Sâffât, 158) ve *"Cinleri, O'na (Allah'a) ortak yaptılar"* (En'am, 100) buyurmuştur.

b) Cinlere, görülmedikleri için bu ad verilmiştir. Melekler de görülmez. Binâenaleyh melekler de cinler sınıfına dâhildirler.

c) İblis, cennetin bekçisi idi ve bundan dolayı cennete nisbet edilerek "cinden idi" denilmiştir. Bu, Arapların Kûfî, Basrî (Kûfeli-Basralı) demesi gibidir. **Saîd b. Cübeyr**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "O, cennette çalışan "cinâniler'den idi. Cinâniler, yaratıldıklarından beri cennetliklerin takılarını kalıba döküp yapan, bir melek kabilesidir" bunu, **Kâdî,** tefsirinde **Hişam**'dan; **Hişam** da **Saîd b. Cübeyr**'den rivayet etmiştir.

2) İblis, ateşten yaratılmış olan cin şeytanlarından idi ve onların ilk atası idi.

3) O, meleklerden idi, ama sonra şeytana dönüştürüldü. Bu meseleyi, Bakara Sûresi'nde (30. âyet) enine boyuna anlatmıştık. İblis'in meleklerden olmadığına delâlet eden asıl şey, Allahu Teâlâ'nın bu âyette onun zürriyetinin, soy-sopunun olduğunu bildirmiş olmasıdır. Hak Teâlâ, *"Onu ve onun zürriyetini, dostlar mı edinirsiniz"* buyurmuştur. Meleklerin ise zürriyeti ve tenâsülü, üremesi söz konusu değildir. Binâenaleyh İblis'in meleklerden olmaması gerekir

Geriye sadece şöyle demek kalır: "Allahu Teâlâ meleklere, Âdem'e secde etmelerini emretmiştir. Binâenaleyh eğer İblis, meleklerden değil ise, bu emir daha nasıl onu da içine alır? Hem sonra eğer o meleklerden değil idiyse, daha nasıl onlardan istisna edilerek, "İblis müstesna, İblis'ten

başkası" denilmiştir?" Bütün bu soruların cevabını, Bakara Sûresi'nde tafsilatlı olarak verdik.

Cenâb-ı Allah daha sonra فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ *"Rabbinin emrinden çıkmıştı"* buyurmuştur. İfadenin zahirinde bir müşkil bulunmaktadır; çünkü fasık, Rabbinin emrinden fısk etmez. İşte bu sebepten dolayı âlimler bu hususta birkaç izah şekli zikretmişlerdir:

a) **Ferrâ** şöyle demiştir: "فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ" ifâdesi, خَرَجَ عَنْ طَاعَتِهِ "O'nun tâatinden çıktı anlamındadır. Nitekim Araplar "Hurma, kabuğundan çıktı" anlamında فَسَقَتِ الرُّطَبَةُ عَنْ قِشْرِهَا **"Fesekati'r-ratıbetu an kışrıhâ"** demektedirler. Yani "خَرَجَتْ". Nitekim, fareye de evinin yuvasının iki kapısından çıktığı için, "**fuveysika**" (fare, köstebek) denilir." Nitekim **Ru'be** şöyle demiştir:

يَهْوِينَ فِي نَجْدٍ وَغَوْرٍ غَائِرًا فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِهَا جَوَائِرًا

"O kadınlar tepelerde ve vadilerde, amaçlarından sapmış başıboş bir vaziyette, batıp çıkarak kendi hevâ ü gönüllerince yürümekteler."

b) **Zeccâc, Halil, ve Sibeveyh**'in şöyle dediklerini anlatır: "İblis (secde ile) emrolunup da isyan edince, onun bu fıskının sebebi, bu emrolunması oldu." Buna göre mana şöyledir: "Eğer bu emir olmamış olsaydı, fısk meydana gelmeyecekti. İşte bu manadan dolayı, فَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ "Rabbinin emri yüzünden" denilmesi güzel olmuştur."

c) **Kutrub,** "Bunun manası, "Rabbini reddetti" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Beldeye sor"* (Yusuf, 82) ve *"kervana (sor)"* (Yusuf, 82) âyetlerinde olduğu gibidir" demiştir.

Cenâb-ı Hak, اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ *"Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun zürriyetini, sizin düşmanlarınız oldukları halde, dostlar mı ediniyorsunuz?"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Şeytanları Dost Edinmenin Manası**

Bu sözden maksat şudur: "İblis, kendi aslının **Âdem**'in aslından daha şerefli olduğunu, binâneleyh kendisinin, **Adem**'den daha şerefli olması gerektiğini iddiâ ettiği zaman, **Âdem**'e karşı kibirlenmiş ve üstünlük taslamıştı. Bundan dolayı, Allahu Teâlâ fukara Müslümanlara karşı, asaletleri ve makamlarının yüceliği ile böbürlenen bu kâfirlere sanki şöyle demiştir: "Siz bu sözünüzle, **Âdem**'e karşı büyüklenmesinde, İblis'e tabi oldunuz. İblis'in sizin düşmanınız olduğunu bildiğinize göre, bu kınanmış yolda, nasıl ona tâbi olur da uyarsınız?" İşte sözün takrir edilip anlatılması budur.

Buna göre eğer, "Bu söz ancak, şu mukaddimelerin ispat edilip gösterilmesiyle tamam olur:

1) İblis'in ispatı.

2) İblis'in zürriyetinin ispatı.

3) İblis ve zürriyeti ile, Âdemoğulları arasındaki düşmanlığın ispatı.

4) Bu kâfirlerin söylemiş oldukları o sözde, İblis'e uyduklarının ispatı. Bu dört mukaddimenin ispatı ancak Hz. Peygamber'in sözleriyle ispat edilebilir. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in doğruluğunu bilip inanmayan, bunları da bilmez. Sen bunu iyice anlayınca, biz deriz ki: "Bu âyete muhatap olanlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, doğru bir peygamber olduğunu biliyorlar mıydı, yoksa bilmiyorlar mıydı? Eğer onun doğru bir peygamber olduğunu biliyor idiyseler, söylediği her sözü kabul etmişler demektir ve Hz. Peygamber'in, onları nehyettiği her sözden de uzaklaşmışlardır. O zaman, **İblis** kıssasını anlatmaya ihtiyaç yok. Ama eğer onlar, Hz. Muhammed'in bir nebi olduğunu bilmiyor idiyseler, bu dört mukaddimenin tamamını da bilmiyor idiler; bunların doğruluğundan da haberleri yoktu. Binâenaleyh bu durumda, **İblis** kıssasını onlara anlatmanın bir faydası yoktur" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Müşrikler **İblis** ve **Âdem** (a.s) kıssasını, Ehl-i kitaptan işitmiş idiler ve doğruluğuna da inanmış idiler. Biliyorlardı ki İblis, ancak asaleti sebebiyle **Hz. Âdem**'e karşı kibirlenmişti. Binâenaleyh bu kıssayı onlara anlattığımız zaman, bu, onların fakir Müslümanlara karşı gösterdikleri kibir ve büyüklenme hususunda, onları bundan alıkoyacak bir şey olmuştur.

İKİNCİ MESELE

Cübbâî: "Bu âyeti kerimede, Cenâb-ı Hakk'ın, kulda küfrü murat etmeyip yaratmadığına dair bir delâlet vardır. Çünkü, eğer o küfrü murat etmiş, kulda onu yaratmış, sonra da bundan dolayı ona ceza vermiş olsaydı, İblis'in insanlara zararı, Allah'ın zararından daha az olmuş olurdu. Binâenaleyh, o zaman, *"(Bu), zâlimler için ne kötü bir bedeldir"* diyerek, insanları kınaması nasıl doğru olurdu. Allah, yüce ve büyük olarak bundan münezzehtir. Hatta bu görüşe göre, **İblis**'in hiç zararı yok, bütün zarar Allah'tan!" demiştir. Bunun cevabı, "Buna daî ve ilim meseleleriyle mukabelede bulunmadır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Asaletleri ve mallarıyla fakir Müslümanlara karşı övünen kâfirlere, Allahu Teâlâ sadece *"Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun zürriyetini dostlar*

mı ediniyorsunuz?" demiştir. Çünkü onları, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dinini terk etmeye sevk eden sebep, bu övünmeleri ve kendilerini büyük görmeleridir. İşte bu da, bu sebepten dolayı, bir fiil ve söze yönelen herkesin İblis'e tâbi olduğuna; hatta ilmini izhar edip münazaradaki gayesi övünmek, büyüklenmek ve üstünlük taslamak olan herkesin de, yine İblis'e uymuş olduğuna; bunun ise, ekseri insanların içinde boğuldukları zor bir makam olduğuna delâlet eder. Allahu Teâlâ'dan, bundan kurtulmamızı niyaz ediyoruz.

Sonra Cenâb-ı Hak بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا *"(Bu, zâlimler için, ne kötü bir bedeldir!"* buyurmuştur. Yani, "İblis'i Allah ile değişip de, Allah'a itaat yerine İblis'e itaât eden kimse için, Allah yerine İblis ne kötü bir bedeldir, trampadır!" demektir.

Allah Yaratırken Şeytanlara Rol Vermedi

Cenâb-ı Hak daha sonra, مَا اَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلَا خَلْقَ اَنْفُسِهِمْ *"Ben, ne göklerin, ne yerin yaratılışında, ne kendilerinin yaratılışında, onları şahit tuttum"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, "مَا اَشْهَدْتُهُمْ" ifadesindeki, *"onları"* zamirinin neye râci olduğu hususunda, ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta birkaç izah şekli vardır:

1) Ekseri âlimlerin benimsediği görüşe göre mana şöyledir: "O kâfirlerin dostlar edindikleri şeyleri, göklerin ve yerin yaratılışında şahit tutmadık. Yine onları, birbirlerinin yaratılışına da şahit tutmadık." Bu, *"Nefislerinizi öldürün"* (Bakara, 54) âyetinde olduğu gibidir. Yani, "onlarla güçleneyim diye onları şahit tutmadım" demektir. Bunun delili, *"Dalâlete sevk edenleri yardımcı edinmiş de değilim"* (Kehf, 51) âyetidir. Bu âyette, onların saptırıcı olduklarını beyan etmek için, zahir isim zamir yerine konulmuştur. Buradaki "عَضُدًا" kelimesi, "yardımcılar" anlamındadır.

2) Bence, en doğru görüş olan bu görüşe göre, buradaki zamir, Hz. Peygamber'e "Eğer, meclisinden şu fakirleri kovmazsan, sana iman etmeyiz" diyen, kâfirlere râcidir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir: "Bu yanlış teklifte ve bâtıl taahhütte bulunan bu kimseler, âlemin tedbir ve idaresinde benim ortağım değillerdir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben, ne göklerin ne yerin yaratılışında onları şahit tuttum"*; dünyanın ve âhiretin idaresinde onlardan güç kuvvet almadım. Bilakis, onlar da diğer mahlûklar gibidirler. Binâenaleyh, onlar böyle bir bozuk teklife

niye yeltendiler." Bu şuna benzer: Bir kimse, sana büyük tekliflerde bulunduğunda sen ona, "sen bu beldenin ne sultanısın, ne de krallık ailesindensin. O halde, senin bu ürkütücü tekliflerini nasıl kabul edelim? Niye böyle bir şeye yöneliyorsun ki" dersin. Bu hususu destekleyen şey ise zamirin, kendinden önce zikredilenlerden, kendisine en yakın olanına râci olmasının gerektiği hususdur. Bu âyette zikredilen en yakın şey ise, kâfirlerdir. Bu, *"(Bu), zâlimler için ne kötü bir bedeldir"* cümlesinde zikredilmiştir. Buradaki "zâlimler"den murat kâfirlerdir.

3) Bu âyetle anlatılmak istenen şey, bu kâfirlerin, kader kaleminin ezelde yazmış olduğu saâdet ve şekâvet hallerini bilmedikleridir. Buna göre sanki onlara, "Saîd, Allah'ın ezelde, saîd, (cennetlik) olacağına hükmettiği kimsedir. Şakî, bedbaht da Allah'ın ezelde şakî (cehennemlik) olacağını takdir ettiği kimsedir. Siz ise, ezel hallerinden habersizsiniz" denilmiştir. Allahu Teâlâ sanki şöyle demektedir: *"Ben, ne göklerin, ne yerin yaratılışında, ne kendilerinin yaratılışında, onları şahit tuttum."* Siz bu hali bilmediğinize göre, daha nasıl kendinin yüce, üstün, kâmil olduğuna; sizden başkalarının ise, düşük ve adi olduğuna hükmedebiliyorsunuz. Aksine iş dünyada ve âhirette genellikle sizin hükmünüzün tersinedir."

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, âyetteki "**ma küntü**" ifadesinin fetha ile "**mâ künte**" "sen..-madın" şeklinde okunduğunu söylemiştir. Bu hitap, Hz. Peygamber'e olup, mana, "Senin, onları kendine destekçi edinmen doğru değildir. Yine, senin, onlarla şeref kazanmayı umman da yakışık almaz" şeklindedir. **Hz. Ali** (r.a), "مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ" ifadesini, tenvinli olarak aslı üzere "مُتَّخِذًا الْمُضِلِّينَ" şeklinde; **Hasan el-Basrî** de "عَضُدًا" kelimesini, dâd harfinin dammesini ayn'a nakledip, dâd'ı da sükun ile "عُضْدًا" şeklinde okumuştur.. Bu kelime, ayn'ın fethası ve dâd'ın sükûnuyla "عَضْدًا"; iki damme ile "عُضُدًا" ve "عَاضِدُ" (yardımcı) kelimesinin çoğulu olmak üzere, iki fethasıyla "عَضَدًا" şeklinde okunmuştur. Bu son okuyuş "**hâdim**" (hizmetçi) kelimesinin çoğulunun "**hedem**" ve "**râsıd**" (gözcü, bekçi) kelimesinin çoğulunun "رَصَدَ" **(rasad)** olmasına benzer. Bu, "onu destekledi, ona yardım etti" manasındaki "عَضَدَهُ" **(Adadehû)** fiilindendir.

Bil ki Allahu Teâlâ o kâfirlerin, **İblis**'e uyarak, fakir Müslümanlara karşı övünmek için söyledikleri bu sözü nakledip iyice anlatınca, bunun peşinden, kıyamet gününün halleriyle korkutmaya yöneldi ve şöyle buyurdu:

وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ *"O gün (Allah), iddia edip, bana ortak koştuğunuz şeyleri çağırın" der"* Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Hamza, fiili "إِذْ قُلْنَا، مِنْ دُونِي وَمَا كُنْتَ" ifadelerine atfederek, nûn ile "**nekûlü**" diğer kıraat imamları da yâ ile "**yekûlû**" şeklinde okumuşlardır.

İkinci bahis: Bu, *"Hani biz meleklere, demiştik"* ifadesine atfen, "şu günü hatırla ve an ki" takdirindedir.

Şeriklerin Fayda Vermeyişi

Üçüncü bahis: Bunun manası şudur. "Ey Muhammed, onlara kıyamet günü, Allah'ın onlara, "نَادُوا شُرَكَائِي" yani, "kendilerini ibâdete layık görmek suretiyle bana eş olduklarını iddia ettiğiniz şeyleri çağırın; çağırın onları da size şefaat ve yardım etsinler" dediği zaman, onların ve ilâhlarının ne halde olacaklarını anlat." Buradaki "**şürekâ**"dan murat, cinlerdir. Bunun üzerine onlar, onları çağırır. Allahu Teâlâ bu âyette, müşriklerin eş koştukları şeyleri nasıl çağırdıklarını belirtmedi. Zira, bu hususu başka bir âyetle belirtmiş olup bu âyet de şudur: *"Biz sizin tebeanız idik. Şimdi siz Allah'ın azabından bir şeyi olsun bizden uzaklaştırıp defedebiliyor musunuz?"* (İbrahim, 21).

Cenâb-ı Hak sonra, "فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ" buyurmuştur. Yani, "o putlar, müşriklerin kendilerinden istedikleri şeye icâbet edemezler; onlardan ne zarar giderebilir, ne de onlara bir fayda verebilirler" demektir.

Mevbık Kelimesinin İzahı

Cenâb-ı Hak sonra وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا *"biz onlar ile aralarına bir uçurum koruz"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç izah bulunur:

1) **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: "**Mevbık**" kelimesi, "helâk oldu" anlamında olan "وَبَقَ - يَبِقُ - وُبُوقًا" fiilinden gelen ve "helâk edici" anlamında olan bir kelimedir "أَوْبَقَهُ" (**Evbekahü**) kelimesi de "başkasını helâk etti" anlamındadır. Bu kelimenin, "**mevrid**" (gelmek) ve "**mev'ıd**" (sözleşmek) kelimeleri gibi mastar olması da mümkündür. Bu görüş, şöyle denilerek izah edilebilir: "Allah'ı bırakıp da melekler, **İsa** (a.s) gibi başka varlıkları ilâh edinen o müşrikler ilâh edindikleri şeylere seslenirler, ama onlar onlara cevâp vermezler. Sonra müşrikler ile onlar arasına bir engel çekilir ve Allahu Teâlâ, müşrikleri cehenneme sokarken, **İsa** (a.s)'yı da cennete girdirir. Meleklerde de, Allah'ın dilemiş olduğu bir "ikrâm yurdu"na giderler.

Böylece o kâfirler ile melekler ve **İsa** (a.s) arasında böylesi bir uçurum meydana gelir. **El-Mevbiku,** cehennemde bir vâdidir."

2) **Hasan el-Basri "el-mevbiku,** düşmanlık, demektir. Buna göre ifadenin manası: "Aralarına öylesi bir düşmanlık konulur ki, o düşmanlığın şiddetinde ölüm ve helâk vardır" şeklindedir. Bu, "Sevgin, bir meşakkat; buğzun da bir telef ve ölüm olmasın", sözü gibidir" demektir.

3) **Ferrâ,** şöyle demiştir: "Âyetteki *"aralarına"* ifadesi, "ilgi ve münasebetlerin" manasınadır, yani, "Dünyadaki ilgi ve münasebetlerini, sıkı fıkı olmalarını kıyamette bir helâk sebebi kıldık" demektir.

4) **"Mevbık"**, uzun aralık demektir, yani, o kâfirler ile melekler ve **İsâ** (a.s) arasına, çok uzun oluşundan dolayı, onu yürüyüp geçmek isteyenin öleceği, helâk olacağı kadar uzun bir mesafe koruz. Çünkü onlar cehennemin dibinde, berikiler ise, en üst cennetlerdedirler" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَرَاَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا اَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا *"Günahkârlar ateşi görmüşler ve kendilerinin ona düştüklerini zannetmişlerdir"* buyurur. Âyetteki *"zannetme"* ile ilgili iki görüş belirtilmiştir:

a) Bu zan, bilme ve yakinen anlama manasınadır.

b) Doğruya daha yakın olan görüşe göre, bunun manası, "O kâfirler cehennemi çok uzaktan görürler ve cehennemin gazaplanışı ile uğultusunun şiddetinden dolayı, hemen, o anda oraya düştüklerini sanırlar" şeklindedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Cehennem, kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman, onlar onun o müthiş gazaplarını ve uğultusunu duyacaklar"* (Furkan, 12) buyurmuştur. Âyetteki, *"düştüklerini"* ifadesi, "ona karıştıklarını, battıklarını" manasınadır. Çünkü bir şeyin, bir şeye karışması ileri derecede olduğunda, "O ona düştü" denilir.

Allahu Teâlâ sonra وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا *"Fakat ondan savuşacak bir yer bulamamışlardır"* yani "melekler kendilerini cehenneme doğru sevk etmekte oldukları için, cehennemden kaçıp kurtulacak bir yer bulamazlar" buyurmuştur.

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِى هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْاِنْسَانُ اَكْثَرَ شَىْءٍ جَدَلًا ﴿٥٤﴾ وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوٓا اِذْ جَآءَهُمُ الْهُدٰى وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ اِلَّآ اَنْ

تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا ﴿٥٥﴾ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ ۚ وَيُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَمَا أُنْذِرُوا هُزُوًا ﴿٥٦﴾

"Celâlim hakkı için, biz bu Kur'an'da insanlar için, her misâli açıkladık. Fakat insan, cedelleşme bakımından, her şeyden ileridir. İnsanlara hidâyet geldiği zaman, onların iman etmelerine, Rablerinden mağfiret istemelerine, evvelkilerin sünnetinin kendilerine de yetişip çatacağını, yahut onlara gözleri önünde azap geleceğini beklemelerinden başka bir şey mâni olmadı. Biz, peygamberleri müjde vericiler ve uyarıcılar olmaktan başka bir şekilde göndermeyiz. Kâfir olanlar ise hakkı, batıl vasıtasıyla yerinden kaydırmak için mücâdele ederler. Âyetlerimizi ve tehdit edildikleri cehennemi onlar, bir alay vasıtası edinirler" (Kehf, 54-56).

Kur'an'ın Çağrısı Karşısında İnsan

Bil ki o kâfirler; Müslüman fakirlere karşı mallarının ve taraftarlarının çokluğu ile övünüp, Allahu Teâlâ da, pek çok delil ile, onların tutumlarının yanlış, şüphelerinin asılsız olduğunu ortaya koyup, bu hususta önceki âyetlerdeki iki meseleyi zikredince, burada da, *"Celâlim hakkı için, biz bu Kur'an'da insanlar için her misâli açıkladık"* buyurmuştur ki bu, daha önce geçen misallere bir işarettir. **"Tasrif"**, tekrar tekrar yapma manasını taşır ki, durum da böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, müşriklerin şüphelerine pek çok açıdan, tekrar tekrar cevap vermiştir. Bu yeterli cevaplara, uygun mesellere rağmen, kâfirler o batıl mücâdelelerini bırakmamışlardır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Fakat insan, cedelleşme bakımından her şeyden ileridir"* buyurmuştur. Bu, "Kendisinden cedelleşmenin en çok sâdır olduğu varlık insandır" demektir. **"Cedel"** kelimesi âyette, temyiz olarak mansubdur. Bazı muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Âyet, peygamberlerin, kavimleri ile dinleri hususunda mücâdele ettiklerine, kavimlerinin de peygamberlere karşı mücâdele ve münakaşaya girdiklerine delâlet eder. Çünkü mücâdele, iki taraflıdır. Bu da, taklidi kabul etmenin bâtıl olduğuna delâlet eder.

Allahu Teâlâ sonra, وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوا اِذْ جَاءَهُمُ الْهُدٰى وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ *"İnsanlara hidâyet geldiği zaman, onların iman etmelerine ve Rablerinden mağrifet istemelerine ancak şu mâni oldu"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

İnsanın İnkârının İzahı

Birinci bahis: Mu'tezile, "Âyet, insanın imana yönelmesine mâni olacak şeyin Allah'tan sâdır olmadığına delâlet ediyor. Bu da, mânilerin Allah tarafından olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin yanlış olduğunu gösterir" demiştir. Âlimlerimiz ise, "Cenâb-ı Hakk'ın, insanın iman etmeyeceğini bilmesi, ondan imanın meydana gelmesine terstir. Böyle bir ilâhi ilim söz konusu olduğu müddetçe, bir engel var demektir. Hem sonra, insanı küfre sevk eden "dâî" (davet eden şey) vardır. Eğer böyle olmasaydı, o küfür fiili meydana gelemezdi. Çünkü "dâî" olmaksızın, ihtiyârî olarak bir fiilin yapılması imkansızdır. Küfre götüren şeyin mevcut olması, imanın meydana gelmesine mânidir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, âyetten kastedilenlerin, maddi engellerin miktarı olduğu ortaya çıkar" demişlerdir.

İkinci bahis: Âyetin manası şöyledir: "İslâm'ın doğruluğuna delâlet eden delil demek olan o hidâyetin, kendilerine gelip, iman etmelerine, istiğfar ve tevbede bulunmalarına, arada bir engelin olmadığı ve hiçbir özür bulunmadığı sabit olduğuna göre, onlar daha niçin iman etmiyorlar?"

Cenâb-ı Hak sonra اِلَّا اَنْ تَاْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْاَوَّلِيْنَ اَوْ يَاْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا *"Evvelkilerin sünnetinin, yani kökünü kazıma azabının kendilerine de yetişip çatacağını, yahut onlara gözleri önünde azap geleceğini beklemelerinden başka bir şey mâni olmadı"* buyurmuştur. **Hamza, Âsım** ve **Kisâi,** son kelimeyi kâf'ın ve bâ'nın zammesiyle "**kubul**" şeklinde okumuşlardır. Bu, "**kabil**" kelimesinin çoğuludur. "**Kabil**" ise, onlar hayatta iken kendilerine peş peşe gelen çeşitli azaplar" demektir. Bu kelimenin, mukâbele (hemen karşıda bulunan, âşikâr) manasına olduğu da söylenmiştir. Diğer kıraat imamları bu kelimeyi "**kıbel**" şeklinde okumuşlardır. Bu da, keza "görülen" aşikâr manasınadır. **Keşşâf sahibi,** bunun hem kâf'ın, hem de bâ'nın fethası ile "**müstakbil,** yani yönelen, gelen" manasında "**kabal**" şeklinde olduğunu da rivayet etmiştir. Buna göre âyetin manası, "Onlar, ancak başlarına köklerini kazıyacak bir azabın inmesi ve böylece helâk olmaları; yahut dünyada yaşarlarken peş peşe çeşitli azapların gelmesi durumunda imana yönelirler"

şeklindedir. Bil ki, onlar ancak mezkûr iki durumda, imana gelirler. Halbuki akıllı insan, bu iki durumu da istemez. Buna rağmen onların hali, işini bu iki şarta bağlayan kimsenin halini andırır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, taatlere karşı sevabı müjdeleyen, masiyetlere karşı da ilâhi ikabı haber vererek korkutan peygamberler gönderdiğini, böylece insanların kendi irâde ve ihtiyarları ile imân etmelerini istediğini, ama bütün bunlara rağmen, kâfirlerden her zaman, hakkı batıl vasıtası ile yıkma gayretinin müşâhede edildiğini beyan etmiştir. Bu da, -mücâdelenin iki taraflı olduğunu beyân ettiğimiz,- peygamberlerin de onlarla mücâdele ettiğine delâlet eder. Yine Hak Teâlâ, kâfirlerin âyetleri, Kur'an'ı, peygamberlerin inzârlarını (uyarı ve korkutmalarını) alaya aldıklarını beyan buyurmuştur. Bütün bunlar kâfirlere, cehâletin ve kalp kasvetinin hakim olduğunu gösterir. Nahivciler, âyetteki "وَمَا اُنْذِرُوا" ifadesindeki (mâ) edatının, hem ism-i mevsul (bu durumda sıla cümlesinde bulunması gereken âid zamirinin mahzûf olduğunu); hem de mâ-i mastariyye olabileceğini, yani, "onların inzârı" manasında olduğunu söylemişlerdir.

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ فَاَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ اِنَّا جَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِيٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرًا وَاِنْ تَدْعُهُمْ اِلَى الْهُدٰى فَلَنْ يَهْتَدُوٓا اِذًا اَبَدًا ﴿٥٧﴾ وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهٖ مَوْئِلًا ﴿٥٨﴾ وَتِلْكَ الْقُرٰٓى اَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا ﴿٥٩﴾

"Kendisine Rabbinin âyetleri ile nasihat edilip de onlardan yüz çeviren, irtikâb ettiği günahları unutan kişiden daha zalim kimdir? Biz onların kalplerinin üzerine, onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulakları üzerine de ağırlıklar koyduk. Sen onları doğru yola çağırsan da, onlar bu durumda kesinlikle hidâyete gelmezler. Rabbin mağfiret ve rahmet sahibidir. Eğer onları kazandıkları günahlar yüzünden yakalayacak olsaydı, elbette onların azabını çarçabuk verirdi. Hayır, onlar için va'dedilmiş olan bir zaman vardır. (O zaman), onun karşısında sığınacak hiçbir yer bulamazlar. İşte

halkı zulmettiği zaman helâk ettiğimiz memleketler! Biz bunların helâkları için, bir zaman belirlemişizdir (Kehf, 57-59).

Söz Dinlememekte Direnenler

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin bâtıla sarılarak mücâdele ettiklerini nakledince, daha sonra hor ve hakir kılınmalarına ve de yardımsız bırakılmalarına sebeb olan sıfatlarını saymıştır.

Birinci sıfat: *"Kendisine Rabbinin âyetleri ile nasihat edilip de onlardan yüz çeviren, irtikâb ettiği günahları unutan kişiden daha zalim kimdir?"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu, "Kendisine Allah'ın âyetleri, açıklamaları, ve delilleri geldiği halde onları kabul etmeyen ve de elinin takdim ettiği (yaptığı) şeyleri unutan kimsenin inkârından daha büyük bir zulüm yoktur, yani, o kimse ilâhi delil ve beyyineler üzerinde düşünüp, ibret almaktan yüz çevirmesinin yanı sıra, yaptığı kötü ameller ile bâtıl inançlarını da unutmuştur" demektir. Âyette bahsedilen "**unutma**" ile, insanın üzerinde bulunduğu küfrünü sürdürüp, âyetlere kulak asmaması kastedilmiştir.

İkinci sıfat: *"Biz onların kalplerinin üzerine onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarının üzerine de ağırlıklar koyduk. Sen onları doğru yola çağırsan da onlar bu durumda kesinlikle hidâyete gelmezler"* âyetinin ifade ettiği husus. Bu âyetin tefsiri En'am Sûresi (25. âyette) geçti. Şaşılacak şey! Hak Teâlâ'nın, *"Kendisine Rabbinin âyetleri ile nasihat edilip de onlardan yüz çeviren, irtikap ettiği günahları unutan kişiden daha zalim kimdir?"* ifadesine Kaderiyye (Mu'tezile) tutunuyor; (Hemen bunun peşi sıra olan) *"Biz onların kalplerinin üzerine onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarının üzerine de ağırlıklar koyduk. Sen onları doğru yola çağırsan da, onlar bu durumda kesinlikle hidâyete gelmezler"* ifadesine de Cebriye tutunuyor. Biz, Kur'an'da böyle bu iki fırkadan birisinin lehine gibi görünen bir âyet bulduğumuz yerde, öbür fırka lehine de diğer bir âyetin bulunmayışına pek az rastlarız. Tecrübeler hep (Ehl-i sünnetin) görüşünün doğru olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, râsih (köklü) âlimlerin, mukallitlerden ayırabilmesi için, Cenâb-ı Hakk'ın kullarını tâbi tuttuğu çetin bir imtihandır.

Allahu Teâlâ daha sonra, *"Rabbin mağfiret ve rahmet sahibidir"* buyurmuştur. Gafûr, çok alabildiğine mağfiret eden manasına olup, Cenâb-ı Hakk'ın insanlardan zararları defetmesine işarettir. Rahîm ise, rahmet

sıfatı ile mevsuf demektir. Cenâb-ı Hak, rahmetini değil de mağfiretini mübalağa (te'kid) sîgası ile zikretmiştir. Çünkü mağfiret, zarar vermemektir. Allahu Teâlâ, gücü yettiği halde, sonsuz ve sınırsız nice zararları yapmamıştır. Rahmet ise, sonludur. Çünkü sonu olmayan şeyi bırakmak mümkündür. Fakat sonu olmayan (sonsuz) şeyleri yapmak imkansızdır. Şöyle de denebilir: "Cenâb-ı Hak bu beyanı ile, kendisi rahmet sahibi olduğu için, çokça bağışlayacağını anlatmak istemiştir. Kendisinin, rahmete ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla bu rahmeti, buna muhtaç çok kimseye hibe eder.

Allahu Teâlâ sonra, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber (s.a.s)'e düşmanlıkta aşırı gitmiş olmalarına rağmen, onları hemen hesaba çekip yakalamadığını bildirip, *"Hayır, onlar için va'dedilmiş bir zaman vardır"* buyurmuştur. Bu, va'dedilen zaman, ya kıyamettir, yada dünyada olan bir zamandır. Bu da, Bedir ve benzeri Müslümanların fetih (zafer) günleridir.

Cenâb-ı Allah, *"(O zaman) O'nun karşısında sığınacak hiçbir yer bulamazlar"* buyurmuştur. Yani kaçacak, kurtulacak bir yer bulamazlar. Arapçada "sığındı" manasında وَأَلَ ; "Oraya sığındı" manasında da, "وَأَلَ إِلَيْهِ" denilir.

Daha sonra Hak Teâlâ وَتِلْكَ الْقُرٰى *"İşte o memleketler"* buyurmuş ve bu ifadesi ile, **Semûd, Lût** ve benzeri kavimlerin memleketlerini kastetmiştir. O, ibret alınsın diye bu memleketlere işarette bulunmuştur. Bu ifade de, "**tilke**" mübteda, "**el-kurâ**" ise onun sıfatıdır. Çünkü ism-i işaretler çeşitli cinslerle tavsif edilebilirler. Daha sonraki "**ehleknâhûm**" (onları helâk ettik) cümlesi ise, haberdir. Buna göre mana, "işte o memleketlerin ahalisini, tıpkı Mekkeliler gibi zulmettikleri için, Biz imha ettik" şeklindedir. *"Biz bunların helâkları için bir zaman belirledik"* yani, "onları helâk etmek için savuşturmayacakları bir zaman belirledik. Tıpkı Bedir gününü, Mekke müşrikleri için, bir vâde olarak belirlediğimiz gibi" "**mehlik**", helâk etmek veya "helâk zamanı" manasınadır. Bu kelime, mim'in fethası ve lâm'ın fethası veya kesresi ile, "**mehlik**" ve "**mehlek**" (helâk vakti ve helâk etmek) şeklinde okunmuştur. **"Mev'ıd"** kelimesi de, ya ism-i zamandır, ya mastardır. Buna göre ifade ile kastedilen, "Biz onları çarçabuk helâk ettik. Bununla beraber onlar tevbe edebilsinler diye, bir müddet mühlet de verdik" manasıdır.

Hz. Musa (a.s) ile Yardımcısı

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِفَتٰيهُ لَآ اَبْرَحُ حَتّٰٓى اَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ اَوْ اَمْضِىَ حُقُبًا ﴿٦٠﴾ فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ سَرَبًا ﴿٦١﴾ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتٰيهُ اٰتِنَا غَدَآءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هٰذَا نَصَبًا ﴿٦٢﴾ قَالَ اَرَاَيْتَ اِذْ اَوَيْنَآ اِلَى الصَّخْرَةِ فَاِنِّى نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَآ اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ عَجَبًا ﴿٦٣﴾ قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمَا قَصَصًا ﴿٦٤﴾

"Bir zamanlar Musa, yardımcısı gence şöyle demişti: "Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar gideceğim, yahut uzun zamanlar geçireceğim." Bunun üzerine o ikisi, bu iki denizin arasının birleştiği yere ulaşınca, balıklarını unuttular. (Balık) denizde bir deliğe doğru yolunu tutup gitmişti. Musa, genç yardımcısına "Kuşluk (sabah) yemeğimizi çıkar. Yolculuğumuzdan yemin olsun ki yorulduk" dediği zaman, genç "(Başımıza geleni) gördün mü? Kayaya sığındığımız vakit balığı (orada) unutmuşum. Onu söylememi bana ancak şeytan unutturdu. O, şaşılacak bir suretle, denize atlayıp, yolunu tuttu ve gitti" dedi. Musa, "İşte bizim aradığımız da o idi" dedi ve izleri üstüne gerisin geri döndüler" (Kehf, 60-64).

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın bu sûrede anlattığı **üçüncü kıssa**nın başlangıcıdır. Çünkü **Mûsa** (a.s), kendisinden ilim öğrenmek için **Hızır** (a.s)'ı aramaya gitti. Bu, her ne kadar başlı başına bir kıssa ise de, ilk iki kıssada anlatılan hususları destekler. Bu kıssanın, mallarının ve taraftarlarının çokluğu ile Müslüman fâkirlere karşı övünen o kâfirleri reddetmesi hususunda taşıdığı mana şudur: "**Mûsa** (a.s) onca ilmine, ameline, yüce makamına ve son derece şerefli olmasını sağlayacak şeylerin şahsında toplanmış olmasına rağmen, ilim elde etmek için **Hızır** (a.s)'a gitmiş ve tevazu göstermiştir. Bu, tevazunun, tekebbürden hayırlı olduğuna delalet eder."

Bu kıssanın, **Ashab-ı Kehf kıssasını** desteklemesi de şu bakımdandır: Yahudiler, Mekke kâfirlerine, "eğer, Muhammed size bu hadiseyi haber verirse, o peygamberdir; aksi halde hayır" demişlerdir. Halbuki bu, önemli bir şey değildir, çünkü onun Allah katından gönderilmiş bir peygamber olmasından, onun bütün kıssaları bilmesi sonucu gerekmez. Bu tıpkı, **Hz. Musa** (a.s)'nın da Allah katından gönderilmiş sadık bir peygamber olmasından, Allah'ın, **Hz. Musa**'ya, ilim alması için Hızır (a.s)'a gitmesini emretmesine mani olmaması gibidir. Binâenaleyh, bütün bu anlattıklarımızdan, bu kıssanın başlı başına bir hadise olduğu, ama bununla beraber ilk iki kıssada anlatılan şeyi ortaya koyma hususunda da faydalı bir kıssa olduğu ortaya çıkmış oldu.

İKİNCİ MESELE: **Bu Kıssadaki Hz. Musa'nın Kimliği**

Âlimlerin ekserisi, bu âyette zikredilen **Musa**'nın, **Tevrât**'ın ve birçok mu'cizelerin sahibi olan **Musa İbn İmrân** olduğu görüşündedirler. **Said İbn Cübeyr**'den rivayet edildiğine göre o, **İbn Abbas**'a şöyle demişti: "**Ka'b**'ın karısının oğlu **Nevfâ, Hızır**'ın, **Musa İbn İmrân**'ın değil de, **Musa İbn Mîşâ İbn Yusuf İbn Ya'kûb** olduğunu iddia ediyor. Onun, **Musa İbn İmrân**'dan önce geçmiş bir peygamber olduğu söyleniyor." Bunun üzerine **İbn Abbas**; "Yalan söylemiş Allah'ın düşmanı, bil ki, **Yusuf** (a.s)'un iki oğlu vardı. **Efrayim** ve **Musa. Efrayim**'in oğlu **Nûn, Nûn**'un oğlu da **Yûşa İbn Nûn**'dur. Bu da, **Musa**'nın arkadaşı ve vefatından sonra da veliahtıdır" der. **Musa**'nın oğluna gelince, ona, **Musa İbn İmran**'dan önce peygamberliğin geldiği söylenmiştir. **Tevrât**'a inananlar ise, bu ilmi öğrenmek için talep edenin, o olduğunu; **Hızır**'ın da, gemiyi yaran, çocuğu öldüren ve duvarı doğrultan olduğunu iddia etmektedir. Onun yanında da **Musa İbn Musa** vardı. Bu Yahudilerin çoğunluğunun görüşüdür.

Kaffal, bizim görüşümüzün doğruluğuna dair şu şekilde hüccet getirmiştir: "Âyette bahsedilen **Musa,** kendisine **Tevrat** verilen **Musa**'dır. Çünkü Allahu Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de bu ismi zikrettiği her yerde, **Tevrât**'ın sahibi olan **Musa**'yı kastetmiştir. Binâenaleyh, bu ismin mutlak olarak zikredilmesi halinde, ona, yani **Tevrât** sahibi **Musa**'ya hamledilmesi gerekir. Cenâb-ı Hak şâyet bu isimle, ondan başkasını murat etmiş olsaydı, o zaman bu ismi, onları birbirinden ayırt edecek ve şüpheyi ortadan kaldıracak bir sıfatla zikredip anlatması gerekirdi. Bu tıpkı şuna benzer: Örfte meşhur olan duruma göre, **Ebu Hanife** isminden, o belli zat (müçtehid) **Ebu Hanife** anlaşılır. Binâenaleyh, biz bu ismi zikreder de, onunla başkasını kastedersek, onu, **Ebu Hanife ed-Dineverî** diye bir kayıtla kayıtlamamız gerekir."

"Burada bahsedilen **Musa** ile **Tevrât** sahibi olan **Musa** kastedilmemiştir" diyenler de şu şekilde hüccet getirmişlerdir: "Cenâb-ı Hak ona Tevrât'ı indirip" onunla vasıtasız olarak konuşup, o da hasmına (Firavun'a), benzeri, büyük peygamberlerin çoğuna nasip olmamış olan büyük ve kesin mu'cizelerle hüccet getirince, artık bu merhaleden sonra Cenâb-ı Hakk'ın, ilim öğrenmek için onu bir başka yere göndermesi uzak bir ihtimaldir." Buna şu şekilde cevap verilebilir: Pek çok ilimde kâmil olan bir âlimin, bazı şeyleri bilememesi ve onları kendisinden daha aşağı kimselerden öğrenme ihtiyacını hissetmesi uzak bir hal olmayıp aksine bilinen maruf bir şeydir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Musa'nın Beraberindeki Genç**

Âlimler, **Musa**'nın yardımcısı gencin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) Ekseri ulemâ, bunun **Yuşa İbn Nûn** olduğu kanaatindedirler. **Kaffal**'in **Süfyân İbn Uyeyne**'den, onun da **Amr İbn Dinar**'dan, onun **Saîd İbn Cübeyr**'den, onun **İbn Abbas**'tan, **İbn Abbas**'ın **Ebu Hureyre**'den, **Ebu Hureyre**'nin **Ubeyy İbn Ka'b**'tan, onun da **Hz. Peygamber**'den rivayetine göre Hz. Peygamber, o genç adamın **Yuşa İbn Nûn** olduğunu söylemiştir.

2) Bu genç adam, **Yuşa**'nın kardeşidir, bu yolculukta **Hz. Musa**'ya arkadaşlık etmiştir.

3) **Amr İbn Ubeyd, Hasan el-Basri**'nin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir zamanlar Musa, yardımcısı gence şöyle demişti: ... kadar gideceğim"* âyetindeki "fetâ genç adam" kelimesine, Musa'nın kölesi manasını verdiğini rivayet etmiştir. **Kaffal** şöyle der: "Dil, buna müsaittir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا يَقُولَنَّ اَحَدُكُمْ عَبْدِي وَأَمَتِي وَلْيَقُلْ فَتَايَ وَفَتَاتِي *"Sizden biriniz, "benim kölem, benim cariyem" demesin; o, "yiğidim, benim kızım" desin"*[4] buyurmuştur. Bu da, onların, köleye "**fetâ**"; câriyeye de, "**fetât**" dediklerini gösterir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hz. Musa'nın Seyahatinin Sebebi**

1) Rivayet edildiğine göre **Hz. Musa**'ya levhalar verilip ve Cenâb-ı Hak da onunla vasıtasız olarak konuşunca, **Hz. Musa**, "Benden daha üstünü ve daha bilgini var mıdır?" dedi. Bunun üzerine, adalarda oturan bir Allah kuludur ki, adı da **Hızır**'dır, denildi.

2) Bir başka rivayete göreyse **Hz. Musa**'ya bunca ilmi verilince, o yeryüzünde kendisinin bir mislinin olmadığını zannetti. Bunun üzerine, deniz

4 **Müslim**, Elfaz, 13 (4/1764).

kenarında olduğu bir sırada **Cebrail** (a.s) ona gelerek şöyle dedi: "**Ey Musa,** şu denize doğru uçan ve gagasıyla oraya vuran, sonra da yükselen şu küçük kuşa bir bak. İşte sen, o kuşun gagasıyla denizden alıp taşıdığından daha az bir ilme sahipsin." Usûl âlimleri, şöyle demişlerdir: Bu rivayet zayıftır. Çünkü, peygamberlerin, Allah'ın malûmatının sonsuz olduğunu; mahlûkatın bilgisinin ise, sınırlı olması gerektiğini bilmeleri gerekir. Sonlu ve sınırlı olan her şeyin üzerine başka bilgilerin ilâve edilmesi mümkündür. Binâenaleyh, her ilim derecesinin üstünde, mutlaka başka bir ilim mertebesi vardır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır"* (Yusuf, 76) buyurmuştur. Bu mukaddimeler bilinen şeyler olduğuna göre insanın, "benden daha bilgin kimse yoktur" diye kesin hüküm vermesi, cidden uzak bir ihtimaldir. Hele hele **Musa** (a.s) eşyânın hakikatine dair onca ilminin, kendini beğenme, hayrete kapılma ve olduğundan fazla büyüklenme gibi kötü huylardan son derece uzak bir kimse iken.

3) Rivayet olunduğuna göre **Musa** (a.s), Cenâb-ı Hakk'a "Senin hangi kulun sana daha sevimlidir?" diye sorduğunda, Cenâb-ı Hak, "Beni hatırlayan ve beni hiç unutmayan kulum" buyurdu. Bunun üzerine **Musa** (a.s), hangi kulun daha hükmeder diye sorduğunda, Cenâb-ı Hak, "Hak ile hükmedip, hevasına uymayan" dedi. Yine, **Hz. Musa,** "Hangi kulun daha bilgindir!" diye sorduğunda, Cenâb-ı Hak, "insanların ilmini, kendi ilmine katmayı arzulayan; böylece de bu sayede, kendisini hidâyete ileten veyahut da kendisini bir uçurumdan kurtaran bir kelimeyi elde etmiş olan" diye buyurur. Bunun üzerine **Musa** (a.s), "Eğer kulların arasında benden daha bilgini varsa, onun bana göster" deyince de, Cenâb-ı Hak, "senden daha bilgini, **Hızır**'dır." "Onu nerede bulabilirim?" diye sorunca, "sahilde bir kayanın yanında" diye cevap verildi. **Hz. Musa,** "Ya Rabbi, ben onu nasıl bulabilirim?" diye sorunca da, Cenâb-ı Hak, "Onu nerede kaybedersen, işte o oradadır" buyurdu. Bunun üzerine **Hz. Musa** genç arkadaşına, "Balığı kaybettiğin an, bana haber ver" diye tembihte bulundu. Derken, çekip gittiler.. **Musa** (a.s), uyudu. Bu esnada balık harekete geçerek, denize sıçradı. Kuşluk vakti olduğunda, **Hz. Musa** balığı istedi; bunun üzerine yardımcısı onun denize düştüğünü söyledi. Bunun üzerine oradan geriye dönerek, balığın denize sıçradığı mahalle geldiler. Derken elbisesine bürünmüş bir adam. **Musa** (a.s) kendisine selâm verdi ve "Senin yanında güven içindeyim!" dedi ve ona, kendisini tanıttı. Bunun üzerine o, "**Ey Musa,**

ben Allah'ın bana öğrettiği; fakat senin bilmediğin bir ilme; sen de, Allah'ın sana öğrettiği fakat benim bilemediğim bir ilme sahipsin" dedi.

Derken, gemiye bindiklerinde, bir serçe geldi ve geminin kenarına kondu. Suyu gagalamaya başladı. Bunun üzerine Hızır, "Benim ve senin ilminin, Allah'ın ilmi yanındaki miktarı, bu serçenin gagasıyla denizden aldığı miktar kadardır" dedi. Ben de derim ki: O serçenin o sudan aldığı o azıcık miktarın, o denizin suyunun tamamına nispeti, sonlu olan şeyin yine sonlu olan şeye nispetidir. Hal bu ki bütün mahlûkatın bilgilerinin Allah'ın bilgilerine nispeti ise, sonlu olan şeyin sonsuz olan şeye nispetidir. Binâenaleyh, bu iki nispet birbirinden ne kadar da farklı! İşlerin hakikatini ancak Allah bilir. Biz yine tefsire dönelim.

Lâ Ebrahu Tabirinin İzahı

Âyet-i kerimedeki لَا اَبْرَحُ *"gideceğim"* ifadesine gelince, **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bunun manası, "ayrılmayacağım" demek değildir. Çünkü, şâyet bu anlamda olsaydı, Hz. Musa, herhangi bir yere gitmemiş ve orada çakılıp kalmış olurdu." Ben derim ki: Buna şu şekilde cevap verilebilir: Bir şeyden zevâl, onu bırakmak ve ondan ayrılmak demektir. Nitekim Arapçada, "Terk etti, bıraktı" anlamında زَالَ فُلَانٌ عَنْ طَرِيقَتِهِ فِي الْجُودِ "Falanca, cömertlik konusundaki âdetini, eski yolunu bıraktı" denilir. Buna göre, "**lâ ebrahu**" tabiri, "yürümeyi, gitmeyi bırakmam "yani, bu işi bırakmam" demektir. Ben derim ki: Cumhûra göre meşhur olan şudur: Hak Teâlâ'ın, "**lâ ebrahu**" tabirinin manası لَا اَزُولُ "bırakmayacağım" şeklindedir. Araplar aynı manada "لَا اَبْرَحُ وَلَا اَنْفَكُ - لَا اَزَالُ" ve "وَلَا اَفْتَأُ" derler. **Kaffâl** şöyle der: "Âlimler, Arapların "لَا اَبْرَحُ" şeklindeki sözlerinin aslının, tıpkı "لَا اَزَالُ" kelimesinin aslının "**zevâl**"den olması gibi, "**berâh**" (ayrılmak) kelimesinden olduğunu söylemişlerdir. Nitekim "دَامَ - يَدَامُ - يَدُومُ" (devam etti - devam ediyor) ve "مَاتَ - يَمَاتُ - يَمُوتُ" (öldü - ölüyor) denilmesi gibi, "زَالَ - يَزَالُ - يَزُولُ" (ayrıldı - ayrılıyor) denilir. Ancak ne var ki, bu ifade de kullanılan "يَزَالُ" kullanılışıdır. Buna göre "لَا اَبْرَحُ" ifadesinin manası "Kalıyorum" demek olur. Çünkü, bu kelimenin kökü olan "**berâh**" kelimesi, olumsuzluk ifade eder. Binâenaleyh "لَا اَبْرَحُ" ifadesi, olumsuzluğu nefyetmiştir. Böylece de mana, müspete dönüşmüştür. Bu sebeple, "لَا اَزَالُ" ve "وَلَا اَبْرَحُ" kelimeleri, bir işe devam etmeyi ve sebâtı ifade ederler. Buna göre şâyet, "Hak Teâlâ'nın "لَا اَبْرَحُ" ifadesi "لَا اَزَالُ" manasına olursa, o zaman mutlaka bir haber gerekir" denilirse, biz deriz ki: Haber hazfedilmiştir. Çünkü, haberin hazfine, hem hal ile ilgili bir karine, hem de sözle ilgili bir karine, emâre vardır. Hal ile

ilgili karineye gelince, bu onun, yolculuk halinde olmasıdır. Sözle ilgili karineye gelince, onun, *"iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar"* ifadesi, muayyen bir mesâfeyi gösteren bir ifade olup, bu da onun, gideceği yeri gösterir. Buna göre mana, "Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar yürüyeceğim" şeklinde olur. Mananın şöyle olması da muhtemeldir: "Ben oraya varmadıkça, şu halimi, yani hareketimi bırakmam, ondan ayrılmayıp yürümemi sürdürürüm." Bu, senin tıpkı, لَا اَبْرَحُ الْمَكَانَ **(Lâ ebrahu'l-mekâne)** "Buradan ayrılmam" demen gibidir.

İki Denizin Birleştiği Yer

İki denizin birleştiği yere gelince, **Hz. Musa** ile **Hızır** (a.s)'ın karşılaşmaları va'dedilen ve belirlenen yer olup, burası, Fars Denizi'yle Rum Denizi'nin doğu yakasından birleştikleri yerdir, mültekâlarıdır. Burasının başka bir yer olduğu da söylenmiştir. Âyette bu iki denizi tayin edip belirtecek herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Binâenaleyh, sahih bir haberle bir şey doğru olarak ortaya konulursa, kabul edilecek olan şey işte odur. Aksi halde, susmak daha evlâdır.

Bazı kimseler de şöyle demiştir: İki deniz, **Musa** ile **Hızır** (a.s)'dır. Çünkü onlar da adeta iki ilim denizi gibiydiler. Bu kelime, mim'in kesresiyle "**mic-ma'a**" şeklinde okunmuştur.

Âyetteki اَوْ اَمْضِىَ حُقُبًا *"Yahut uzun zamanlar geçireceğim"*, "Uzun zaman yürüyeceğim" demektir. "**Hukub**" kelimesinin, seksen yıllık bir süre olduğu ileri sürülmüştür ki, biz bu kelime hakkında Cenâb-ı Hakk'ın, "لَابِثِينَ فِيهَا اَحْقَابًا" (Nebe', 23) âyetinin tefsirinde, gerekli açıklamayı yaptık. Netice olarak diyebiliriz ki: Allah (c.c), **Hz. Musa**'ya, bu âlim kişinin halini bildirdi, ama onun nerede bulunduğunu ve yerini bildirmedi. Bunun üzerine **Musa** (a.s), "O iki denizin birleşip tek bir deniz haline geldiği yere kadar yürüyeceğim"; yahut, "Bu âlimi buluncaya kadar, uzun bir süre bu işe devam edeceğim" dedi ki, bu, **Hz. Musa**'nın, ilmi elde etmek amacıyla, bu yolculuğundaki büyük sıkıntı ve güçlüklere katlanacağını kendi kendine telkin ettiğinin ve bu hale konsantre olduğunun bir ifadesidir. Bu da, ilmi elde etmek isteyen kimsenin, tek bir mesele öğrenmek için bile doğudan batıya yolculuk etmesi gerektiğinde, bu yolu mutlaka kat etmesi gerektiğine dikkat çekmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا *"Bunun üzerine o ikisi, bu iki denizin arasının birleştiği yere ulaşınca"* buyurmuştur. Bu, "o ikisi, o iki

denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar gittiler" demektir. "**Beynihimâ**" kelimesindeki "**hima**" zamirinin neye râci olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu ifade, "iki denizin birleştiği yer" anlamındadır. Böyle olması halinde bu sanki, **Hz. Musa**'nın, *"Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar gideceğim"* şeklindeki sözüne bir işaret olmuş olur ki, bu da, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa**'nın bu sözünü tahakkuk ettirdiğini gösterir.

b) Mana, "**Musa** ve kendisini kastettiği arkadaşının (**Hızır**'ın) birleştikleri yere varınca" şeklindedir. Çünkü, balığın unutulduğu o yer, **Hızır** (a.s)'ın oturduğu veyahut da onun oturduğu yere yakın olan bir yerdir. İşte bu manadan dolayı, **Musa** ve genç arkadaşı, balığı hatırladıktan sonra, geri döndüklerinde, **Musa** (a.s) oraya gelmiş oldu. Bu, güzel bir manadır. Ama müfessirler, birinci görüşü benimsemişlerdir.

Balığın Canlanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نَسِيَا حُوتَهُمَا *"balıklarını unuttular"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Rivayetler, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa**'ya bu âlimin yerinin, iki denizin birleştiği yer olduğunu beyân ettiğine; ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın, balığın dirilmesinin, o âlimin oturduğu yerin alâmeti kıldığına delâlet etmektedir. Bu tıpkı, bir insanı arayan bir kimsenin durumuna benzer. Böylece o kimseye, "onun yeri Rey şehrinin falanca mahallesidir. Binâenaleyh o mahalleye vardığında, birilerine onun evini sor, o seni nereye götürürse ona tâbi ol; işte o zaman sen o adamı bulmuş ve ona ulaşmış olursun", denilmesi gibidir. İşte burada da böyledir. **Hz. Musa**'ya sanki, "Onun yeri, iki denizin birleştiği yerdir. Binâenaleyh, sen oraya vardığında balığın dirildiğini ve denize sıçradığını göreceksin" denilmiştir. Binâenaleyh, bu noktada ona, "İşte yeri orasıdır" denilmiş olması muhtemel olduğu gibi, ona, "O balığın gittiği yöne doğru git, işte onu orada bulacaksın" denilmiş olması da muhtemeldir. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: **Hz. Musa** ve yardımcısı genç o iki denizin birleştiği yere vardıklarında, balık denize sıçradı ve yüzmeye başladı. Balığın nasıl sıçradığı hususunda da birtakım rivayetler vardır. Denildiğine göre, genç adam, tuzlu olduğu için o balığı yıkıyordu. Bu esnada balık sıçradı ve yüzdü. Yine rivayete göre **Yûşa**, orada abdest alıyordu. Derken o tuzlu balığın üzerine su değdi. Balık hemen canlandı ve denize sıçradı. Yine şu da denilmiştir:

Orada, cennet çeşmelerinden bir pınar fışkırdı, o gözenin su damlacıkları balığa ulaştı, bunun üzerine balık canlandı ve denize sıçradı. İşte balıkla ilgili söz de bundan ibarettir.

Bu Mu'cizenin Unutulmasının İzahı

İkinci bahis: Âyetteki *"balıklarını unuttular"* ifadesinden, "O ikisi, yani **Hz. Musa** ile genç adam, bu hususî özel halle, maksatlarına ulaşacakları hususunda nasıl istidlâlde bulunacaklarını unuttular" manası kastedilmiştir. Bana göre şâyet, "O tuzlu balığın canlı hale dönüşmesi, acayip bir durumdur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu acayip halin tahakkukunu, onların maksatlarına ulaşmalarının bir emâresi kılınca, bu hususun unutulabileceği nasıl düşünülebilir?" denilirse, deriz ki: Âlimler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "**Yûşâ, Hz. Musa**'dan, daha nice büyük mu'cizeler müşahede etmişti. Binâenaleyh, ona göre bu mu'cize o kadar büyük bir mu'cize değildi. Bu sebeple de, onu unutmuştu." Buna göre burada verilecek başka bir cevap da şudur. **Hz. Musa** (a.s), kendisinin ilmini gözünde büyütünce, onun ilmin ancak Allah'ın öğretmesi ve kalplerde muhafaza etmesi ile tahakkuk edeceğine dikkat çekmek için, arkadaşının kalbinden bir zarurî yani unutulmaması gereken bilgiyi silip izâle etti.

Âyet-i kerimedeki فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا *"(Balık) denizde bir deliğe doğru yolunu tutup gitmişti"* ifadesine gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) İfadenin takdiri, سَرَبَ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا "Denize akıp gitti" şeklinde olup, ancak ne var ki, âyetteki "**fetteheze**" ifadesi, "**serabe**" (kayıp gitti) yerine ikame edilmiştir. "سَرَبًا" (seraben) kelimesi, "gitmek" anlamındadır. Bir başka âyette geçen وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ *"gündüz yoluna giden"* (Ra'd, 10) ifadesi de bu manadadır.

b) Allahu Teâlâ, denizdeki suyun hareketini engelledi ve onu, balık oraya girinceye kadar bir kemer (tak) ve bir tünel, menfez haline getirdi."

"فَلَمَّا جَاوَزَا" Yani, "Musa ve genç arkadaş, belirlenen o yere ulaştıklarında -ki bu da onların, adı geçen unutmadan dolayı tekrar o kaya parçasının yanına varmalarıdır-, çok yol yürüyüp, yorgun düşüp acıktıkları için قَالَ لِفَتٰيهُ اٰتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هٰذَا نَصَبًا *"Musa, yardımcısı gence: "Kuşluk (sabah) yemeğimizi çıkar. Yemin olsun ki, bu yolculuk bizi bayağı yordu" dedi."* Bunun üzerine genç adam da, قَالَ اَرَاَيْتَ اِذْ اَوَيْنَا اِلَى الصَّخْرَةِ *"(Başımıza geleni) gördün mü? Kayaya sığındığımız vakit" dedi."* "**Eraeyte**" ifadesindeki hemze, istifham hemzesidir ve bu fiil asıl manası olan "görme" anlamındadır. Bu

ifade, insanlar arasında bilinen (kullanılan) şekli ile yer almıştır. Çünkü bir insanın başına, dikkate değer bir iş geldiğinde, "Başıma geleni gördün mü" der. İşte âyette de bu manayadır. O genç adam, "Kayaya sığındığımız vakit başıma geleni gördün mü" demiştir. Buna göre, fiilin mef'ûlü hazf edilmiştir. Çünkü, "daha sonra gelen, *"Balığı unutmuşum"* cümlesi, bu mef'ûle işaret etmektedir.

Şeytanın Unutturmasının İzahı

Daha sonra o, وَمَا اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهُ *"Onu söylememi bana ancak şeytan unutturdu"* demiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu, ma'tûf ile ma'tûfun aleyh (birbiri üzerine atfedilen iki şeyin) arasına girmiş, bir cümle-i mu'tarıza olup, takdiri فَاِنِّى نَسِيتُ الْحُوتَ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ عَجَبًا "Balığı orada unutmuşum. O, şaşılacak bir şekilde denize atlayıp, yolunu tuttu ve gitti" şeklindedir. Araya bu ara cümlesinin girmesinin sebebi ise, bu unutmanın özrü ve illeti sadedinde olmasından ötürüdür.

İkinci bahis: Ka'bî, *"Onu söylememi bana ancak şeytan unutturdu"* ifadesi, unutmayı Allah'ın yaratmadığına ve irade etmediğine delalet eder. Aksi halde bunun burada şeytana değil, Allah'a nisbet edilmesi gerekirdi. Çünkü eğer unutmayı Allah yaratmış olsaydı, unutmanın meydana gelmesinde, şeytanın hiçbir tesiri olmamış olurdu" demiştir. **Kâdi** ise şöyle der: "Âyette bahsedilen "nisyan" (unutma) ile, insanın kalbinin, şeytanın işi olan vesveselerle meşgul (dolu) olması manasınadır, yoksa hatırlamanın zıddı olan unutma manasına değildir. Çünkü bu unutma, ancak Allah tarafından yaratılabilir" demiştir.

Üçüncü bahis: Âyetteki "اَنْ اَذْكُرَهُ" ifadesi, "اَنْسَانِيهُ" deki hû zamirinden bedel olup, takdiri "Onu, yani onu söylemeyi bana ancak şeytan unutturdu" şeklindedir.

Daha sonra gelen, وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ عَجَبًا *"O şaşılacak bir surette denize atlayıp, yolunu tuttu ve gitti"* cümlesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) **"Acebâ"** lafzı, mahzûf bir mastarın sıfatı olup, اِتِّخَاذًا عَجَبًا "Şaşılacak bir yol tutuşla" takdirindedir. Bu işin şaşılacak bir şey olması ise, o balığın gencin zenbilinden (torbasından) sağ olarak çıkıp, onların haberi olmadan denize atlamasıdır.

2) Bundan maksat, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Allahu Teâlâ'nın denizin suyunu, o balık için bir tünel ve kemer gibi kılıp (balığın onun içinden denize dalmasıdır).

3) Bu sözün (cümlenin), *"O, denize atlayıp yolunu tuttu ve gitti"* ifadesinde tamamlandığı, daha sonra (yeni bir cümleye başlayarak) "**acebâ**" denildiği de söylenmiştir. Bundan maksat, gencin gördüğü o hayret verici işten ve balığı unutmasından ötürü şaşakalmış olmasıdır. Yine bu "aceben" (hayret) sözün, **Hz. Musa** (a.s)'ya ait olup, gencin sözü olmadığı da söylenmiştir.

Nakıs Fiilin Sonunda Yâ'nın Hazfi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ *"(Musa), "İşte bizim aradığımız o idi" dedi"* buyurmuştur. Yani, **Hz. Musa** (a.s) "Bizim aradığımız işte o idi. Çünkü o, bizim aradığımız şeyi elde etmemizin bir işareti idi" dedi. Aradıkları şey ise **Hızır** (a.s) ile karşılaşmaktı. "**Nebğî**" kelimesinin aslı, "نَبْغِى"dir. Kesre'den anlaşıldığı için ve kolay okunsun diye, yâ harfi hazfedilmiştir. Normal olan, bunun hazfedilmemesidir. Çünkü Araplar, normalde isimlerin sonundaki bu gibi yâ'ları hazfederler. Bu ise fiildir. Fakat zayıf bir kurala göre, bazı durumlarda hazfi mümkündür. Çünkü bu yâ, kendisinden sonra gelen, sâkin harften ötürü hazfedilir. Mesala "مَا نَبْغِى الْيَوْمَ" demen gibidir. Şu halde, kendinden sonra sâkin harf olduğunda hazfedilebilince, o sâkin harf olmadan da hazfedilebilir.

Daha sonra Cenâb -ı Hak, فَارْتَدَّا عَلٰى اٰثَارِهِمَا قَصَصًا *"ve izleri üstüne geri sin geri döndüler"* buyurmuştur. Buradaki "**Kasasan**" ifadesi ile ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu kelime, "hal" yerinde kullanılmış bir mastardır, "onlar, izlerini takip eden kimseler olarak (yani مُقْتَصِّينَ) geri döndüler" demektir.

b) Bu kelime, fiilin mef'ûl-ü mutlakıdır. Çünkü "**irtedde**" fiili, burada اِقْتَصَّ (izini takip etti, izledi) manasınadır. Velhasıl, o ikisi, aradıkları o âlim zâtın oturduğu yeri geçmiş olduklarını anlayınca, geri döndüler ve ona vardılar." Allah en iyi bilendir.

Hızır ile Buluşma

فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَآ اٰتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا ﴿٦٥﴾ قَالَ لَهُ مُوسٰى هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰٓى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا ﴿٦٦﴾ قَالَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِىَ صَبْرًا ﴿٦٧﴾ وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلٰى مَا لَمْ تُحِطْ بِهٖ خُبْرًا ﴿٦٨﴾ قَالَ سَتَجِدُنِىٓ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ صَابِرًا وَلَآ اَعْصِى لَكَ اَمْرًا ﴿٦٩﴾ قَالَ فَاِنِ اتَّبَعْتَنِى فَلَا تَسْـَٔلْنِى عَنْ شَىْءٍ حَتّٰٓى اُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ﴿٧٠﴾

"Derken, orada kullarımızdan bir kul buldular. Biz ona tarafımızdan bir rahmet vermiş, kendisine nezdimizden bir ilim öğretmiştik. Musa ona, "Sana öğretilen bu doğru ve faydalı ilimden, bana da öğretmen için, sana tabi olabilir miyim?" dedi. O da, "Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin. Kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?" dedi. O da, "Allah dilerse (inşaallah) beni sabırlı bulacaksın. Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim" dedi. (Hızır da) "Bana tâbi olacaksan, (bil ki) ben sana hakkında bir açıklamada bulunmadıkça, bana hiçbir şey sorma" dedi" (Kehf, 65-70).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Derken orada kullarımızdan bir kul buldular"* ifadesi ile ilgili iki bahis vardır:

Hızır (a.s) Peygamber midir?

Birinci bahis: Ekseri âlimler, bu âyette bahsedilen o kulun, bir peygamber olduğunu söyleyerek, şu delilleri getirmişlerdir:

1) Cenâb-ı Hak, *"Biz ona tarafımızdan bir rahmet verdik"* buyurmuştur. Bu rahmet, nübüvvettir. Delili ise, *"Rabbinin rahmetini (peygamberlik mansıbını) onlar mı paylaştırıyorlar"* (Zuhruf, 32) âyeti ile *"Sen, Rabbinden bir rahmet olan bu kitabın sana ilkâ (vahy) edilmesini ummuyordun"* (Kasas, 86) âyetidir. Binâenaleyh bu âyetteki "rahmet" ile de, "peygamberlik" kastedilmiştir. Bu delile karşı birisi şöyle diyebilir: "Biz nübüvvetin,

bir rahmet olduğunu kabul ediyoruz. Ama bundan, her rahmetin nübüvvet manasına olduğu neticesi çıkmaz."

2) "Cenâb-ı Hak, burada, *"Kendisine nezdimizden bir ilim öğrettik"* buyurmuştur. Bu, onun ilminin insanlardan bir muallim ve mürşidin öğretmesi ve irşâdı ile olmadığını gösterir. İnsanların vasıtası olmaksızın, Allah'ın kendisine ilim verdiği herkesin, bildiklerini Allah'tan aldığı vahiyle bilen bir peygamber olması gerekir." Bu delil de zayıftır. Çünkü, insandaki zarûrî (fıtrî) bilgiler de Allah'tandır. Ama bunlar, insanın peygamber olmasını gerektirmez.

3) **Mûsa** (a.s) ona *"Bana öğretmen için, sana tâbi olabilir miyim?"* Halbuki bir peygamber, öğrenme hususunda, peygamber olmayana tâbi olamaz. Bu delil de tutarsızdır. Çünkü peygamber, kendisinin peygamber olması hususunda nazar-ı dikkate alınacak ilimleri öğrenmede başkasına tâbi olmaz. Ama diğer bilgileri öğrenmede, tâbi olabilir.

5) Âyette bahsedilen o kul, *"Kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?"* diyerek, kendisinin **Musa** (a.s)'dan (ilim bakımından daha ileri olduğunu ortaya koymuş; **Musa** (a.s) da, *"Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"* diyerek, ona boyun eğmiştir. Bütün bunlar, o âlim kulun, **Hz. Musa**'dan daha ileri olduğunu gösterir. Halbuki peygamber olmayan, peygamberden üstün olamaz." Bu delil de tutarsızdır. Çünkü peygamber olmayan bir kimse, peygamberlikle ilgili olmayan bazı ilimler (bilgiler) bakımından, peygamberden daha ileri olabilir. Öyle ise, bunun olamayacağını niçin söylüyorsunuz? Eğer bu delilleri ileri sürenler, "Bu, insanların peygamberden soğuyup uzaklaşmasına sebebiyet verir" derlerse, biz deriz ki: Allah ona Tevrat'ı indirmesine ve onunla vasıtasız olarak konuşmasına rağmen, **Hz. Musa**'yı o kuldan ilim almaya göndermesi de, aynı neticeye sebep olur. Eğer bu göndermenin, aynı neticeye sebep olmayacağı söylenirse, ileri sürülen husus hakkında da durum böyle olur.

5) **Esâmm,** âyette bahsedilen bu "kul"un peygamber olduğuna, onun *"Ben bunu kendi reyimle yapmadım"* (Kehf, 82) şeklindeki sözünü delil getirerek: "Bu, "Ben o işi, Allah'ın vahyi ile yaptım" demektir ve dolayısıyla onun peygamber olduğuna delalet eder" demiştir. Bu delil de zayıftır ve zayıflığı aşikârdır.

6) Rivayet edildiğine göre, **Hz. Musa** (a.s) aradığı bu kulu bulunca, "selâmün aleyküm" dedi. O da, "Ve aleyke's-selâm, ey İsrâiloğullarının

peygamberi" dedi. Bunun üzerine, **Musa** (a.s) "Sen bunu nasıl bildin? Bunu sana kim bildirdi?" deyince, o, "Seni bana gönderen" cevabını verdi. İşte bu rivayet, o kulun vahiy ile bunu bildiğini gösterir. Vahiy ise ancak, peygamberlere olur. "Buna karşı birisi: Bunun keramet ve ilham cinsi bir şey olması niçin câiz olmasın" diyebilir.

İkinci bahis: Ekseri âlimler şöyle demişlerdir: "Bu kul, **Hz. Hızır** (a.s) idi. Ona bu isim, durduğu, bastığı her yerin, yeşillenmesinden (hazırlanmasından) ötürü verilmiştir." **Cübbâî** şöyle der: **"Hızır** (a.s)'ın, **Hz. Musa**'dan sonra İsrâiloğullarına gönderilen bir peygamber olduğu hususunda rivayetler vardır. Eğer bu rivayetler doğru ise, âyette bahsedilen kulun, **Hızır** (a.s) olması mümkün değildir. Hem o kulun, **Hızır** (a.s) olması takdirinde, bir peygamber olması gerekir ki, bu da **Hızır** (a.s)'ın, **Tevrat** sahibi **Musa** (a.s)'dan daha üstün olmasını gerektirir. Çünkü biz, bu âyetlerde yer alan ifadelerin, o kulun **Hz. Musa**'dan üstün olduğunu ifade ettiğine ve **Hz. Musa**'nın ona boyun eğdiğini açıkladık. Fakat **Hızır** (a.s)'ın **Hz. Musa**'dan daha üstün olması câiz değildir. Çünkü onun, yâ İsrâiloğullarından birisi olduğu veya olmadığı söylenebilir. Eğer onun İsrâiloğullarından olduğunu söylersek, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa**'nın **Firavun**'a söylediğini bildirdiği, *"İsrâiloğullarını benimle beraber sal, bırak"* (Şuarâ, 17) ifadesinden ötürü, **Musa** (a.s)'nın ümmetinden olmuş olur. Ümmet ise, hal ve makam bakımından peygamberinden üstün olamaz. Yok eğer onun İsrâiloğullarından olmadığını söylersek, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hiç şüphesiz ben, sizi bütün âlemlere üstün kıldım"* (Bakara, 47) âyetinden ötürü, **Hz. Musa** (ve kavminden) daha üstün olması câiz olmaz. "Bu izahlar, âyette bahsedilen "**Musa**"nın Tevrat sahibi **Hz. Musa** olmadığını (ondan başka birisi) olduğunu söyleyenlerin görüşünü destekler.

İKİNCİ MESELE: **Ledûnnî İlim**

Âyetteki, وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا *"Kendisine nezdimizden bir ilim öğrettik"* ifadesi, o kulda olan ilimlerin, vasıtasız olarak Allah'tan elde edilen bilgiler olduğunu gösterir. Sûfiler. mükâşefe yoluyla elde edilen ilimleri "Ledünnî ilim (ilm-i ledünnî)" diye adlandırmışlardır. **Allâme Ebu Hâmid el-Gazali**'nin, Ledünnî ilmin ispatı hususunda bir kitapçığı var. Ben derim ki: Bu konuda sözün özü şöyle söylemektir: Biz, herhangi bir şeyi idrâk edip, herhangi bir hakikati tasavvur ettiğimizde, (düşündüğümüzde), o şey hakkında bir hüküm verir, bir neticeye ulaşırız ki, buna "tasdik" denir; yahut da bir hüküm vermeyiz, buna da "tasavvur" denir. Bu iki kısımdan her

biri, bir kesp (kazanma) ve talep (arama) olmaksızın, mevcut nazarî bir şey olur, yahut da kesp (kazanma, öğrenme) yolu ile elde edilen bir şey olur. Nazarî ilimler, herhangi bir kesp ve talep olmaksızın, gönlümüzde ve aklımızda meydana gelen şeylerdir. Mesela, acıları, lezzetleri, varlığı, yokluğu tasavvur etmemiz gibi... Yahut da "olumlu ile olumsuzun yani iki zıt şeyin aynı anda bulunamayacağını, ikisinin birden yok olamayacağını; birin, ikinin yarısı olduğunu tasdik etmemiz, bilmemiz gibi... Kesbî ilimler ise, nefis cevherinde vasıtasız olarak meydana gelmeyen, aksine mutlaka sayesinde elde edildikleri bir yol ve vasıtanın olması gereken ilimlerdir. Bu yol da iki türlü olur:

a) İnsanın, birtakım bilinmeyen şeyler öğrenmek gayesiyle kullanmak üzere o nazari, bedîhî ilimleri dinleyip toplamaya çalışması. Bu yola nazar, tefekkür, tedebbür, teemmül, terevvî (inceleme) istidlâl adı verilir. İlim elde etmedeki bu yol, ancak çalışıp çabalama ile, gayretle olur, tamam hale gelir.

b) İnsanın, çeşitli riyazat ve nefis mücâhedeleri vasıtası ile, his (duyu) ve hayal kuvvetlerini (nefsini) zayıflatmaya gayret etmesi yolu. Bunlar zayıflayınca aklî kuvvet artar, akıl cevherinde ilâhi nurlar parıldamaya başlar ve herhangi bir tefekkür, teemmül gayreti olmaksızın, bilgiler meydana gelir ve ilimler mükemmelleşir. İşte buna "ilmi ledünnî" denir. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: İnsanların nefsi nâtıka cevheri (nefisleri), mahiyet açısından çeşit çeşittir. Bazen o nefis, müşrika (aydınlık), nurâni, ilâhi, ulvi ve bedeni câzibelerle maddi çekişmeler ile az alakalı olan bir nefis olur. Bu sebeple de, kutsi cilayı ve ilâhi nurları almaya devamlı ve ileri bir kabiliyeti olur. Dolayısıyla da ona gayb âleminden gelen o nurlar tam ve mükemmel bir şekilde akar da akar. İşte ilm-i ledünnî ile kastedilen budur. Âyetteki, *"Biz ona tarafımızdan bir rahmet verdik, kendisine ledûnnümüzden bir ilim öğrettik"* ifadesi bu manayadır. Cevherindeki saflığı ve unsurlarının aydınlığında bu derece ve mertebeye varmamış nefisler ise, bu bilgileri ve ilimleri (me'ârifi) ancak, bunları öğrenmede ve ona öğretmede çaba sarf eden bir insanın vasıtası ile öğrenebilecek olan, aptal ve noksan nefislerdir. Birinci kısım nefisler, ikinci kısma nispetle, tıpkı güneşin çok cüz'i ışıklara, denizin çok az su akıntılarına ve en büyük rûhun (ruh-u a'zamın) da cüz'i (küçük) ruhlara nispeti gibidir. Bu, bu konuda azıcık bir dikkat çekiştir. Bunun ötesinde, bu kitapta ele alınması mümkün olmayan nice esrar vardır.

Hz. Musa'nın İlim Talep Etmesi

Daha sonra قَالَ لَهُ مُوسٰى هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا *"Musa, "Sana öğretilen bu doğru ve faydalı ilimden bana da öğretmen için, sana tâbi olabilir miyim?" dedi"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr ve **Ya'kûb** son kelimeyi râ ve şın harfinin fethası ile "**reşedâ**" şeklinde okumuşlardır. **İbn Abbas** (r.a)'ın bunu, râ ve şın'ın zammesi ile "**ruşudâ**" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Diğer kıraat imamları ise râ'nın zammesi ve şın'ın sukûnu ile, "**ruşdâ**" şeklinde okumuşlardır. **Kaffal** şöyle der: "Bunlar, aynı manaya gelen değişik kullanışlardır. Nitekim Arapçada aynı manada, "**neker**" ve "**nükr**" denilmesi gibi, "**reşed**" ve "**rüşd**" de denilir. Bu yine tıpkı "**sekam**" ve "**sukm**"; "**şeğal**" ve "**şûğl**"; "**behal**" ve "**buhl**" ve "**adem**" ve "**udm**" denilmesi gibidir. "**Rüşden**" ifadesi, عِلْمًا ذَا رُشْدٍ "Rüşd bulunan bir ilim" demektir. **Kaffâl** şöyle der: "Bu kelime şu iki manaya gelebilir:

a) Bu "rüşd", **Hz. Hızır** ile ilgilidir ve "Allah'ın sana öğrettiğinden ve seni irşâd ettiğinden" demektir.

b) Bu rüşd, **Hz. Musa** ile ilgilidir ve manası "Sen bana sana öğretilenden öğretesin ve beni irşâd edesin" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Talepteki Âdâb**

Bil ki bu âyetler, **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Hızır**'dan öğrenmek istediğinde, pek çok edep ve inceliğe riâyet ettiğine delâlet etmektedir:

1) **Musa** (a.s) kendisinin **Hızır**'a ittibâ edeceğini bildirmiştir. Çünkü o, *"Sana tabi olabilir miyim?"* demiştir.

2) O, bu tâbi olma hususunda, izin istemişti, çünkü o, "kendimi sana tâbi kılmam için bana müsaade eder misin?" demiştir ki, bu ileri derecede bir tevazudur.

3) **Hz. Musa** (a.s), *"bana da öğretmen için"* demiştir ki bu, kendisine cehâleti; hocasına da ilmi nisbet etmektir.

4) **Hz. Musa** (a.s) başındaki "min" ba'ziyyet ifade eder. Binâenaleyh o ondan, Allah'ın kendisine öğrettiği şeylerin bazısını kendisine öğretmesini istemiştir ki bu da, **Hz. Musa**'nın ne kadar mütevazi olduğunu göstermiştir. Buna göre **Hz. Musa,** Hızır'a sanki, "Ben senden, sana ait olan ilim hususunda, beni kendine denk kılmanı istemiyorum. Tam aksine ben

senden, çok çeşitli olan ilminden sadece bir kısmını bana vermeni istiyorum demiştir. Bu, tıpkı fakir bir kimsenin zengin bir kimseden malının bir kısmını istemesi gibidir.

5) **Hz. Musa**'nın, *"sana öğretilen ilimden"* ifadesi, o ilmi ona, Allah'ın öğrettiğini itiraf etmedir.

6) **Hz. Musa**'nın *"doğru ve faydalı ilim"* şeklindeki sözü, ondan doğruyu ve hidâyeti talep etmektir. Doğrunun tahakkuk etmemesi halinde, (yerini) azgınlık ve sapıklığın aldığı bir şeydir.

7) **Hz. Musa**'nın, *"sana öğretilen ilimden, bana da öğretmen için"* ifadesi, "**Hz. Musa**'nın **Hızır** (a.s)'dan, Allah'ın **Hızır**'a yaptığı muamele gibi kendisine muamelede bulunmasını istemesi" manasında olup bunda, bu öğretim esnasında **Hızır**'ın, ona bulunduğu lütuf ve in'amın, öğretimi esnasında Allah'ın **Hızır**'a karşı gösterdiği in'âm ve lütfa benzediğine bir îma bulunmaktadır. İşte bundan dolayı, "Ben, kendisinden bir harf öğrendiğim kimsenin kuluyum, kölesiyim" denilmiştir.

8) İttibâ, o fiilin başkasına ait olmasından dolayı, o başkasının işinin bir mislini yapmak, demektir. Binâenaleyh biz, "**Lâ ilâhe illallâh**" dediğimizde, bilesin ki, Yahudiler de bizden önce aynı kelimeyi söylüyorlardı. Bundan dolayı, bu kelimeyi söyleme hususunda, bizim onlara ittiba etmiş olmamız gerekmez. Çünkü biz bu cümleyi, onlar onu söyledikleri için, söylemiyoruz. Tam aksine biz bunu, söylenmesini gerektiren delil bulunduğu için söylüyoruz. Ama biz, beş vakit namazı, Hz. Peygamber'in fiiline muvafık olarak yaptığımızda, biz bu namazı Hz. Peygamber o şekilde yapıp kıldığı için biz de yapıp kılıyoruz. Bu sebeple hiç şüphesiz, bu beş vakit namaz fiili hususunda, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ittiba etmiş oluyoruz. Bunun böyle olduğu sabit olunca, **Hz. Musa**'nın, *"sana tâbi olabilir miyim?"* ifadesi sırf hocası o fiili yaptığı için, hocasının yaptığı fiillerinin benzerini yapma hususunda ona tâbi olacağına delâlet eder ki bu da, öğrenimde bulunan kimsenin tâ baştan, hocasına teslim olması, münazaa ve itirazları bırakması gerektiğine delâlet eder.

9) **Hz. Musa**'nın, *"tâbi olabilir miyim?"* cümlesi bütün işlerinde mutlak manada ona tâbi olmayı istediğine, bunun herhangi bir kayıtla mukayyet olmadığına delâlet eder.

10) **Hızır** (a.s)'ın, ilk başta **Hz. Musa**'nın, İsrâiloğullarının peygamberi olduğunu ve bunun, kendisine Tevrât verilmiş olan Musa olduğunu kabul

ettiği, haberlerle sabittir. **Musa,** Cenâb-ı Hakk'ın vasıtasız olarak kendiyle konuştuğu ve kendisine apaçık ve kesin mu'cizeleri verdiği bir zattır. Sonra buna rağmen, makamının bunca yüksekliği ve derecelerinin de yüceliğine rağmen **Musa** (a.s), bu pek çok çeşit tevazûyu göstermiştir ki, bu da, **Hz. Musa** (a.s)'ın ilim talep etme hususunda, her türlü fedakârlığı yaptığına delâlet eder ki, ona yakışan da budur. Çünkü pek çok ilmi elde etmiş olan kimsenin, o ilimlerdeki güzellik ve mutluluğu daha çok olur. Binâenaleyh, o kimsenin, o ilimleri talep etmesi daha kuvvetli ve şiddetli olur ve, ilim erbabına olan saygısı da o nispetle mükemmel ve güçlü olur.

11) **Hz. Musa,** *"bana da öğretmen için, sana tâbi olabilir miyim?"* buyurmuş, böylece önce, ona tâbi olmayı kabul etmiş; ikinci olarak da, ondan, kendisine öğretmesini istemiştir ki, bu da **Hz. Musa**'nın, **Hz. Hızır**'a ilk önce hizmet edeceğini; ikinci derecede olarak ondan ilim istediğini gösterir.

12) **Hz. Musa,** *"bana öğretmen için, sana tâbi olabilir miyim?"* buyurmuş, bu öğrenme işinde ona tâbi olmadan dolayı, ondan herhangi bir şeyi istememiştir. Buna göre sanki o, "Ben senden, sana bu ittibâma mukabil, mal ve makam istemiyorum. Benim maksadım, sadece ilim talep etmektir" demek istemiştir.

Hızır'ın, "Beraberliğime Dayanamazsın" Demesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hızır** (a.s)'ın إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا * وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا *"Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin. Kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?"* dediğini bildirmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, öğrenimde bulunanlar iki kısımda mütalaa edilir:

a) İlimden herhangi bir nasibi olmayan, görüşleri incelemeye alışmamış, bir konuyu anlatma veya itiraz etmeyi itiyat haline getirmemiş olan öğrenci

b) Pek çok ilim elde etmiş, istidlâl ve itirazlara da alışmış, sonra da, tâm ve mükemmel olma derecesine ulaşabilmek için, kendisinden daha mükemmel birisiyle baş başa kalmayı isteyen kimse. Bu ikinci kısımdakinin öğrenimi, çok zor ve çetindir. Bu böyledir, zira o öğrenci bir şey gördüğünde veya bir şey duyduğunda, ona göre bu iş zahiren çoğu kez kabul edilemez bir şey olur; halbuki o iş, gerçekteyse hak ve doğru olandır. Binâenaleyh bu öğrenci görüşlere vakıf olduğu, itiraz ve cebelleşmeyi itiyat haline getirdiği için, işin zahirine aldanır. Fakat henüz kemale ermediği

için, o işin sırrına, hakikate eremez. Bu yüzden de çekişmeye, itiraza ve mücadeleye yönelir ki, bu tür şeyleri duymak, okyanus gibi olan, mükemmel bir hocaya ağır gelir. Böylesi haller iki veya üç defa meydana geldiğinde, o zaman tam bir arzusuzluk ve hoşnutsuzluk meydana gelir ki, işte bu, **Hz. Musa**'nın mütalaa beyan etmeye alıştığına, ispatı, iptali, istidlâli ve itirazı alışkanlık haline getirdiğine bir işaret olmak üzere, **Hızır** (a.s)'ın *"Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin"* ifadesiyle işarette bulunmuş olduğu hususdur. **Hızır**'ın *"Kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?"* ifadesi de, **Hz. Musa**'nın, eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmediğine bir işarettir. Biz daha evvel, bu iki durumun bulunması halinde, susmanın zor olacağını, öğretimin çetinleşeceğini, işin, sonunda nefrete, hoşnutsuzluğa varıp dayanacağını ve karşılıklı nefretin doğacağını ve münasebetlerin kesileceğini söylemiştik.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, âyet-i kerimedeki *"Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin"* ifadesiyle fiilden önce istitâ'anın bulunamayacağına istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: Şâyet herhangi bir fiile muktedir olma işi (istitâ'a), fiilden önce mevcut olsaydı, o zaman, sabra muktedir olma işi, sabır fiilen tahakkuk etmeden önce **Hz. Musa**'da mevcut olmuş olurdu. Böylece de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin"* ifadesinin, yalana dönüşmesi gerekirdi. Bu böyle olamayacağına göre biz, fiilden önce, "istitâa"nın bulunamayacağını anlıyoruz. **Cübbai** buna şu şekilde cevap vermek ister: "Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinden kastedilen **Hz. Musa**'nın ona muktedir olamaması değil, bu işin ona ağır gelmesidir. Bu, tıpkı örfte o ona ağır geldiğinde, "Falanca, falancayı görmeye, o onunla oturup kalkmaya muktedir değildir" denilmesine benzer. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"onlar işitmeye tahammül edemezlerdi"* (Hûd, 20) ifadesidir. Yani, "Dinlemek onlara zor gelir" demektir. **Cübbai**'ye şöyle denilebilir: Bu, delil bulunmaksızın, âyetin zahirinden dönmektir ki, caiz değildir. Ben derim ki: Âlimlerimizin yapmış olduğu bu istidlâli, *"kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?"* ifadesi de desteklemektedir. Çünkü bu âyet, insanın bir şeyin hakikatine vakıf olmadan sabretmesini akıldan uzak görmüştür. Binâenaleyh, şâyet "Fiilden önce istitâ'a bulunsaydı, o zaman, o ilme de, o ilim bulunmazdan önce kadir olunabilirdi. Eğer böyle olsaydı, o zaman, o ilim bulunmadığında da sabrın bulunması, imkansız görülmezdi. Çünkü, bir şeye kâdir olan kimseden, o şeye yönelmesi uzak görülemez. Cenâb-ı

Hak, o "sabr"ın imkânsız olduğuna hükmedince biz, fiilden önce istitâ'anın olamayacağını anlamış oluyoruz.

Hz. Musa'nın İtaat Sözü Vermesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak **Musa** (a.s)'nın سَتَجِدُنِي اِنْ شَاءَ اللّٰهُ صَابِرًا وَلَا اَعْصِي لَكَ اَمْرًا *"Allah dilerse (inşaallah), beni sabırlı bulacaksın. Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"* dediğini nakletmiştir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah'ın, peygamberlerini korumasını (ismetu'l-enbiyâ) tenkit edenler bu âyetle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: "**Hızır** (a.s), **Hz. Musa**'ya *"Doğrusu sen, benim yanımda asla sabredemezsin"* demiş, **Hz. Musa** da, *"Allah dilerse (inşaallah), beni sabırlı bulacaksın. Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"* diye cevap vermiştir. Binâenaleyh, bu iki sözden her biri diğerini yalanlar. Bu sebeple de bunlardan birisinin yalan olduğunun söylenilmesi gerekir. Her iki duruma göre de, peygamberler (a.s)'den yalanın sudur etmesi gerekir." Buna verilecek cevap şudur: *"Doğrusu sen, benim yanımda sabredemezsin"* ifadesi, genel ve daha çok görülen duruma hamledilir. Böyle olması halinde de onların ileri sürmüş olduğu durum söz konusu olmaz."

İKİNCİ MESELE

اِنْ كَانَ كَذَا "eğer şöyle olursa" sözü şüphe ifade eder. O halde, **Hz. Musa**'nın, "سَتَجِدُنِي اِنْ شَاءَ اللّٰهُ صَابِرًا" ifadesinin manası, "Eğer Allah benim sabredici olmamı dilerse, sen beni sabırlı bulacaksın" demek olur ki, bu, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa**'nın sabırlı olmasını dileyip dilemediği hususunda bir şüphe bulunduğunu gösterir. Tavakkuf makamında sabretmenin vacip olduğunda hiç şüphe yoktur. Binâenaleyh bu, Allahu Teâlâ'nın, kuluna vâcip kıldığı şeyi bazen, irade etmediğini gösterir. Bu da, âlimlerimizin, "Allah bazen, herhangi bir şeyi istemediği halde, emreder" şeklindeki sözlerinin doğruluğuna delâlet eder. **Mu'tezile** ise, "Bu söz insanın ilerde, gelecekte yapacağı şeyler hakkında, edebe riâyet etmek için söylenmiş bir sözdür" demektedir. **Mu'tezile**'ye şöyle denilebilir: "Eğer bu edebin anlamı doğru ise, o zaman matlup tahakkuk etmiştir. Eğer bozuk ise, bu batıl ve gayesiz sözün zikredilmesinde ne gibi bir edep olabilir?"

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Emr Vücûb Bildirir**

Âyet-i kerimedeki *"Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"* ifadesi, emrin zahirinin, vücûb ifade ettiğine delâlet eder. Çünkü bu âyetin delâletine göre, emredileni yapmayan isyankâr olur. İsyankâr ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"kim Allah'a ve peygamberine isyan ederse şüphesiz onun için cehennem*

ateşi vardır" (Cin, 23) beyanından dolayı, ilahi cezaya müstahak olur ki, bu da emrin zahirinin vücûb ifade ettiğini gösterir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hızır (a.s)'ın **Hz. Musa**'ya *"Kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredeceksin?"* şeklindeki sözü, **Hz. Musa**'nın ilim ve bilgisini azımsadığını gösterir. **Hz. Musa**'nın **Hızır** (a.s)'a *"Allah dilerse (inşaallah) beni sabırlı bulacaksın. Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"* demesi de, yoğun bir tevazu hususunu, bir tahammül ve alçak gönüllülüğü ortaya koymaktır ki, bütün bunlar, öğrenimde bulunan kimsenin, kusursuz bir tevazu sergilemesi gerektiğini gösterir. Öğreten kimseye gelince, öğrenimde bulunan kimseye sert davranmasının ona yarar sağlayacağını ve onu güzele iteceğini görürse, ona düşen, bu metodunu devam ettirmesidir. Çünkü onun bu tür şeylere göz yumması öğrenciyi mağrur olma ve kendini beğenme hissine sürükler ki bu da, onun öğrenimine mani olur.

Daha sonra **Hızır,** فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْئَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتّٰى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا *"Bana tâbi olacaksan, (bil ki) ben sana bir açıklamada bulunmadıkça bana hiçbir şey sorma"* demiştir. Yani, "Manasını ve sebebini bilemediğin şeyler kabilinden benden sadır olduğunu gördüğün şeylere dair, bana bir şey sorma. (Eğer böyle yaparsan), o zaman ben onları doğrudan doğruya anlatırım" demektir. **İbn Amr** yâ'sız olarak harekeli lâm ve şeddeli nûn ile "فَلَا تَسْأَلَنَّ" şeklinde okumuştur ki "sakın sorma" demektir. Yine **İbn Amr**'in yâ ve şeddeli nûn ile "فَلَا تَسْأَلِّنِي" şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir ki, bu aynı zamanda **Nâfi**'in de kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise, şeddesiz olarak "فَلَا تَسْأَلْنِي" diye okumuşlardır ki, manaları birdir.

Gemiye Binmeleri

فَانْطَلَقَا حَتّٰى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا ﴿٧١﴾ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٢﴾ قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا ﴿٧٣﴾

"Bunun üzerine gittiler. Nihâyet, gemiye bindikleri zaman o, bunu deliverdi. (Musa) dedi ki: "içindekileri boğasın diye mi, onu deldin? Andolsun, sen büyük bir iş yaptın" (Hızır), "Sen, beraberimde

sabretmeye asla güç yetiremezsin demedim mi?" dedi. (Musa), "Unuttuğumdan dolayı, beni muâheze etme. Şu işimde bana güçlük yükleme" dedi" (Kehf, 71-73).

Bil ki **Hz. Musa** ve o âlim, bahsedilen şart üzere anlaşıp gittiler. Derken, gemiye binmeleri gereken bir yere vardılar ve gemiye bindiler. O bilgin, gemiyi delmeye başladı. Ben derim ki: Anlaşılan, o âlim zat, geminin duvarını (bordosunu) delmeye teşebbüs etti. Böylece, gemidekilerin boğulmalarına sebebiyet vermeyecek derecede gemide göze çarpan bir kusur meydana getirmek istemişti. İşte o esnada **Hz. Musa** ona, اَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ اَهْلَهَا *"içindekileri boğasın diye mi, onu deldin?"* demiştir. Bu ifadeyle ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Hamza ve **Kisâî, "ehlehâ"** kelimesini fail yaparak, yâ'nın fethasıyla لِيَغْرِقَ اَهْلَهَا "ehli boğulsun diye" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları muhatap sîgasıyla "لِتُغْرِقَ اَهْلَهَا" şeklinde okumuşlardır ki, bunun manası, "Sen, bu gemidekileri boğasın diye" şeklinde olur.

İkinci bahis: Musa (a.s), zahiren kabul edilemez bu şeyi müşahede edince, önceki belirlenen şartı unutmuş, işte bundan dolayı bu sözü söylemiştir.

Peygamberlerin (a.s) masûm oldukları hususunu tenkit eden kimseler, bu âyetle şu iki bakımdan istidlâl etmişlerdir:

1) O âlimin, peygamberlerden olduğu delil ile sabittir. Ama buna rağmen **Musa** (a.s) ona, *"içindekileri boğasın diye mi?"* demiştir. Binâenaleyh, eğer, **Musa** (a.s) bu sözünde doğru ise, bu ondan (**Hızır**'dan), o peygamberden büyük günahın sâdır olacağını gösterir. Yok eğer **Musa** (a.s) yalan söylüyorsa bu, **Hz. Musa**'dan yalanın sudûr ettiğine delâlet eder.

2) **Hz. Musa,** o âlime itirazda bulunmayacağını taahhüt etmiş, aralarında da böylece kuvvetli bir sözleşme vuku bulmuştu. Ama buna rağmen **Hz. Musa,** o antlaşmaya muhalefet etmiştir ki, bu bir günahtır.

Bunların birinci görüşlerine şu şekilde cevap verebiliriz: **Hz. Musa** (a.s) o âlimden sudûr eden bu alışılmadık şeyi görünce, bu sözü söylemiştir. O, o âlimin kötü bir iş yaptığına inandığı için bunu söylememiş, tam aksine o işin izahına ve gerekçesine vakıf olmayı arzuladığı için, böyle demiştir. Nitekim, sebebi bilinmeyen ilginç bir şey hakkında, "işte o, büyük bir iştir, **imr**'dir" denilir. Nitekim iş büyük ve çok olduğunda "اَمِرَ الْاَمْرُ" (emire'l-emru)

denilir. Şair de, دَاهِيَةٌ دَهْيَاءُ "Görülmedik, çok korkunç bir belâ" der. İkincisine de şu şekilde cevap verilir: O, bunu unuttuğu için yapmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**, konulmuş olan şartı ihlâl edince, o âlimin sadece, *"Sen, beraberimde sabretmeye asla güç yetiremezsin"* dediğini; tam o sırada da **Hz. Musa**'nın, *"Unuttuğumdan dolayı, beni muâheze etme"* diyerek özür beyan ettiğini haber vermiştir. **Hz. Musa** bu sözüyle, âlimin o tavsiyesini unuttuğunu, unutanın ise, herhangi bir biçimde muâheze edilemeyeceğini kastetmiştir.

Musa (a.s), وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ اَمْرِي عُسْرًا *"Şu işimde bana güçlük yükleme"* demiştir. Arapçada bir şey bir şeyi sarıp bürüdüğünde, "رَهِقَهُ" (Rehikahu); birisine bir güçlük, meşakkat yüklediği zaman da o kimse için "اَرْهَقَهُ اِيَّاهُ" (Erhakahu iyyâhu) denilir. Buna göre mana, "Bana güçlük yükleme, işimi zorlaştırma" şeklinde olur. Bu iş de, **Hz. Musa**'nın **Hızır**'a tâbi olmasıdır. Yani, "Bana, sana tâbi olmamı güçleştirme. Onu bana, göz yumman ve münakaşayı bırakman suretiyle kolaylaştır" demektir. "**Usrâ**" kelimesi, iki damme ile "**usurâ**" şeklinde de okunmuştur.

Hızır (a.s)'ın Bir Çocuğu Öldürmesi

فَانْطَلَقَا حَتّٰٓى اِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهٗ قَالَ اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةًۢ بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا نُكْرًا ﴿٧٤﴾ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٥﴾ قَالَ اِنْ سَاَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي ۚ قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا ﴿٧٦﴾

"Yine gittiler. Nihâyet, bir oğlan çocuğuna rast geldikleri zaman, o, bunu hemen öldürdü. Musa dedi ki: "Tertemiz (masûm) bir canı, diğer bir can karşılığı olmaksızın öldürdün ha! Andolsun ki, sen kötü bir şey yaptın." (Hızır), "Ben sana, 'beraberimde sabretmeye asla güç yetiremezsin' demedim mi?" dedi. (Musa), "eğer, bundan sonra sana bir şey sorarsam, benimle arkadaşlık etme. Artık ben, seni kesinlikle mazur sayarım" dedi" (Kehf, 74-76).

Bil ki, "**gulâm**" kelimesi, bazen bülûğa ermiş genç delikanlı anlamını da taşır. Bunun delili, "ihtiyarın görüşü ve fikri, delikanlının (**gulâm**)

bulunmasından, (onu bizzat yapmasından) daha üstündür" denilmiş olmasıdır. Böylece bu ifade de, **şeyh** (ihtiyar) kelimesi, delikanlının (**gulâm**) zıddı, mukabili kabul edilmiştir ki bu da, "**gulâm**" kelimesinin, genç delikanlı anlamına geldiğini gösterir. "**Gulâm**" kelimesinin aslı "cimâya alabildiğine düşkün ve arzulu olmak" anlamına gelen "**iğtilâm**" tabiridir. Bu hal ise ancak delikanlılarda olur. Bu lafzın, küçük çocuk anlamını kapsadığı da, aşikârdır. Kur'an'da, **Hızır** (a.s)'ın, o çocukla, o çocuklarla oynuyorken mi, yoksa yalnız iken mi karşılaştığı; onun Müslüman mı, yoksa kâfir mi olduğu; yalnız yaşayıp yaşamadığı; bülûğa erip ermediği, vb. hususlarda bir açıklama bulunmamaktadır. Bu kelime, her ne kadar büyük kimseler hakkında da kullanılsa bile, küçüklere itlâk edilmesi daha uygundur. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"diğer bir can karşılığı olmaksızın"* ifadesi, çocuktan ziyâde, bâliğ olan kimselere daha uygun düşer. Çünkü çocuk başkasını öldürse dahi, (kısasen) öldürülmez. Yine, **Hızır** (a.s)'ın, o çocuğun, başını koparmak veya başını duvara vurmak ya da başka bir yol ile öldürdüğü hususunda da Kur'an'da bunları gösterecek bir şey yoktur. İşte bu öldürme esnasında **Hz. Musa** اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا *"Tertemiz (masum) bir canı, diğer bir can karşılığı olmaksızın öldürdün ha! Andolsun ki, sen kötü bir şey yaptın"* demiştir. Bu konuda birkaç bahis vardır.

Birinci bahis: Nâfi, İbn Kesir ve **Ebu Amr,** elif ile "**zâkiye**"; diğer kıraat imamları ise, elifsiz olarak "**zekiyye**" şeklinde okumuşlardır. **Kisâî** de, bu iki kelimenin iki ayrı kullanış olduğunu, anlamlarının ise "temiz" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Ebu Amr** ise, bu iki kelime arasında, mana bakımından fark olduğunu söyleyerek, "**zâkiye**" hiç günah işlemeyen; "**zekiyye**" ise, günah işleyip de, daha sonra tevbe eden kimsedir" demiştir.

İkinci bahis: Âyetin zahiri, **Hz. Musa**'nın, bir nefse mukabil olmaksızın (kısasen öldürülme durumu hariç) Hızır'ın bir cana kıymasını yadırgadığına delâlet eder. Halbuki durum böyle değildir, çünkü maktûlün kanı bazen, herhangi bir sebepten dolayı helâl olabilir. Bunun cevabı ise, öldürme hususundaki en kuvvetli sebebin, kısas olduğudur.

Üçüncü bahis: "**Nukr**", "**imr**" kelimesinin ifade ettiğinden daha aşırı bir çirkin fiil hakkında kullanılır ki bu, çocuğu öldürmenin, gemiyi delmekten daha kabîh ve çirkin olduğuna bir işarettir. Çünkü gemiyi delmek işi, herhangi bir cânı telef etmemiştir. Ve çünkü gemi delinse bile boğulmamak mümkündür. Ama, burada ise, kesinlikle bir telef, can zayiatı söz konusudur. Binâenaleyh, bu hadise daha çirkin olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın,

"لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا" ifadesindeki "**imrâ**" kelimesinin, "şaşırtıcı" (**ucbâ**) anlamına geldiği, "**nukrâ**" kelimesinin de "**ucbâ**" kelimesinden daha şiddetli ve aşırı bir kabahati ifade ettiği ileri sürüldüğü gibi, "**nukr**" kelimesinin, akılların kabul etmediği, nefislerin kendisinden nefret ettiği şey anlamına geldiği de ileri sürülmüştür. Binâenaleyh, "**nukr**" kelimesi, bir şeyi takbih etmede, "**imr**" kelimesinden daha kuvvetli bir mana ifade etmektedir. Bazıları da, "**imr**" kelimesinin "**nukr**" kelimesinden, daha fazla bir çirkinliği ifade ettiğini ileri sürerek şöyle demişledir: "Çünkü, gemiyi delmek, pek çok canın zayi olması neticesini verebilir. Halbuki, bu öldürme işi ise, sadece tek bir canı telef etmedir. Hem "**İmr**", "büyük bir belâ" demektir. Binâenaleyh bu kelime, "**nukr**" kelimesinden daha aşırı derecede bir çirkinliği ifade eder.

Cenâb-ı Hak, o âlimin, **Hz. Musa**'ya, yapmış oldukları antlaşmayı hatırlatmaktan öteye bir şey söylemediğini haber vererek, *"Ben sana, beraberimde sabretmeye asla güç yetiremezsin demedim mi?"* buyurmuştur ki bu, **Hızır**'ın, birinci soru hakkında söylemiş olduğu sözün aynısıdır. Ancak ne var ki o, bu âyette "**leke**" (sana) kelimesini ilave etmiştir. Çünkü bu kelime, kınamayı kuvvetlendirir. İşte bu noktada Hz. Musa, إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي *"Eğer, bundan sonra sana bir şey sorarsam, seninle arkadaşlık etmeye çok arzulu ve düşkün olmama rağmen, benimle arkadaşlık etme"* demiştir ki bu ifade, çok şiddetli bir pişmanlığı ortaya koyan bir ifadedir.

Daha sonra **Hz. Musa** قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا *"Artık ben seni kesinlikle mazur sayarım"* demiştir ki, onun bundan kastı, onu işte bu yolla methedip yumuşatmaktır. Çünkü, aralarında çok fazla zaman bulunmamasına rağmen, o bu işe, hem birincisinde hem de ikincisinde katlanmıştır. Bu âyette, geriye, kıraati ilgilendiren üç yerin açıklanması hususu kalmıştır:

1) **Verş**'in rivayetine göre, **Nâfi, Kâlûn, İbn Amr** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekir,** Kur'an'ın tamamında, kâf'ın dammesiyle "**nukura**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, geçtiği her yerde, bu kelimeyi kâf'ın sükûnuyla "**nukra**" şeklinde okumuşlardır ki, her ikisi de birer kullanıştır.

2) **Yakûb** hariç, bütün kıraat imamları elif ile "**lâ tusâhibnî**", şeklinde okurlarken, **Yakûb sahibe** (arkadaş oldu, birlikte bulundu) fiilinden olmak üzere, **(lâ teshabnî)** şeklinde okumuştur ki, her ikisinde de mana aynıdır.

3) "لَدُنِّي" ifadesiyle ilgili çeşitli okuyuş şekilleri vardır:

a) **Nâfi** ve bazı rivayetlerinde **Asım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** şeddesiz nûn ve dammeli dâl ile "مِنْ لَدُنِى" (min ledunî) şeklinde okumuşlardır.

b) **İbn Kesir, İbn Âmir, Ebu Amr, Hamza, Kisâî,** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs** şeddeli nûn ve dammeli dâl ile, "مِنْ لَدُنِّى" (min ledunnî) şeklinde okumuşlardır.

c) **Âsım'ın ravisi Ebu Bekr,** işmâm ile işbâ'sız okumuştur.

d) **Âsım**'dan gelen bazı rivayetlere göre bu kelime, lâm'ın dammesi ve dâl'ın da sükûnuyla "لُدْنِى" (ludnî) şeklinde okunmuştur ki, bütün bu kıraatlerin hepsi, bu lafızla ilgili olan kullanışlardır.

Hızır'ın Yıkılacak Duvarı Düzeltmesi

فَانْطَلَقَا حَتّٰٓى اِذَآ اَتَيَآ اَهْلَ قَرْيَةٍ نِۨاسْتَطْعَمَآ اَهْلَهَا فَاَبَوْا اَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهٗ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ اَجْرًا ﴿٧٧﴾ قَالَ هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِى وَبَيْنِكَ ۚ سَاُنَبِّئُكَ بِتَاْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٧٨﴾

"Yine gittiler. Nihâyet bir memleket halkına vardılar, oranın ahalisinden yemek istedikleri halde, onlar kendilerini misafir etmekten kaçınmışlardı. Derken, yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar buldular da, o (Hızır), bunu doğrultuverdi. (Musa), "Dileseydin, elbette buna karşı bir ücret alırdın" dedi. (Hızır), "İşte dedi, birbirimizden ayrılmamızın vakti geldi, şimdi sana sabredemediğin o şeylerin içyüzünü haber vereceğim" (Kehf, 77-78).

Bil ki, o belde **Antakya**'dır. Bunun, **Eyle** olduğu da ileri sürülmüştür. Burada, şöyle birkaç soru sorulabilir:

Bazı Sorular ve Cevapları

1) Yemek istemek, kerîm kimselerin âdetlerinden değildir. Binâenaleyh, daha nasıl **Hz. Musa** ve o âlim bunu yapabilmişlerdir? Çünkü, ihtiyacını arz edip yiyecek istemek, **Hz. Musa**'nın âdeti değildi.[5] Baksana, Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa**'dan naklen, onun Medyen suyunun yanına geldiğinde, *"Ya*

5 Matbu nüshada "kâne"nin başında nefy edatı yoktur. Fakat siyak gerektirdiğinden tercüme buna göre yapıldı (Ç.).

Rabbi, bana indireceğin hayra gerçekten muhtacım!" (Kasas, 24) dediğini (yani ihtiyacını yalnız Allah'a arz ettiğini) beyan etmiştir.

Cevap: Aç kimsenin yemek istemesi bütün şeriatlerde mubah olan bir iştir. Hatta bazen, açlıktan dolayı büyük bir zarar meydana geleceği hissolunduğunda, bunu yapmak vacip olur.

2) Cenâb-ı Hak niçin, "حَتّٰى اِذَا اَتَيَا اَهْلَ قَرْيَةٍ اِسْتَطْعَمَا اَهْلَهَا" buyurmuştur? Halbuki O'nun "اِسْتَطْعَمَا مِنْهُمْ" demesi gerekmez miydi?

Cevap: Tekrar, bazen te'kîd ifade eder. Nitekim şair:

لَيْتَ الْغُرَابُ غَدَاةً يَنْعَبُ دَائِمًا كَانَ الْغُرَابُ مَقْطَعَ الْأَوْدَاجِ

(Bu beyitte ikinci defa geçen "**gurâb**" kelimesi, tekrar edilmiştir) demiştir.

3) Ziyafet, mendûb olan şeyler cümlesindendir. Binâenaleyh, onu yapmamak, mendûbu yapmamak olur. Bu ise, pek yadırganacak bir husus değildir, öyleyse daha nasıl **Hz. Musa** makamının yüceliğine rağmen, kendisinden dolayı, *"Eğer, bundan sonra sana bir şey sorarsam, benimle arkadaşlık etme"* (Kehf, 76) o âlime verdiği sözden kendisini caydıracak derecede şiddetli bir öfke içine girmiş olabilir? Hem, böylesi bir öfke, Allah'ın kelîmi olan **Musa** şöyle dursun, bir gece yemek yiyemediği için, en basit insana dahi yakışmaz?

Cevap: Muarızın, "Ziyafet, mendûb olan şeyler cümlesindendir" şeklindeki sözüne karşı biz deriz ki: Ziyafet bazen, mendûbdur, bazen de misafirin, yememesi halinde ölecek bir noktaya gelmiş olması durumunda farz şeyler cümlesinden olur. İfadenin takdiri, bizim bahsettiğimiz şekilde olursa, o aşırı öfke bir gün yemek yememeden ötürü olmamış olur.

Bu noktada onlar, "O açlıktan ölecek dereceye varmamıştı. Bunun delili ise, onun, *"Dileseydin, elbette buna karşı bir ücret alırdın"* demesi ve o duvarın düzeltilmesine mukabil bir ücret talep etmesidir. Binâenaleyh, şâyet o açlıktan ölecek noktaya varmış olsaydı, o bu işi (duvar düzeltme işini) yapamazdı. Bu sebeple onun, bu iş mukabilinde, (yemek yeme yerine) ücret talep etmesi daha nasıl olabilir?" derlerse, biz deriz ki: Bu açlık, belki de çok fazlaydı. Ancak ne var ki, neticesi, ölüm olacak bir dereceye varmamıştı.

Onları Misafir Etmeyen Köy

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَأَبَوْا اَنْ يُضَيِّفُوهُمَا *"Onlar, kendilerini misafir etmekten kaçındılar"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Arapçada bir şahsın birini misafir etmesi hakkında **"dâfehu"** denir. Bu kelimenin temel esprisi, "o misafirin o kimseye yönelmesi, manasına dayanmaktadır. Bu, Arapların, "ضَافَ السَّهْمُ عَنِ الْغَرَضِ" (Dâfe's-sehmu anı'l-garadı) "Ok, hedefinden saptı" şeklindeki deyimlerinden alınmadır. Bunun bir benzeri de, "ziyaretçisi oldu" anlamında olan, döndü, saptı manasına gelen **el-izvirâr** kelimesinden olan "زَارَهُ" (Zârehû) fiilidir. Yine, onu konaklattı, misafir etti manasında, "اَضَافَهُ" ve "ضِيَّفَهُ" denilir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den de, *"O beldenin ahalisi cimri kimselerdi"* dediği rivayet edilmiştir.

İkinci bahis: Kıssa kitaplarında şunu gördüm: "O belde halkı, böyle bir âyetin nasıl olduğunu duyduklarında, utandılar; bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir yük altın getirerek, "Ey Allah'ın Resûlü, biz bu altın ile, فَأَبَوْا "kaçındılar" ifadesindeki bâ'yı tâ'ya çevirmeni, böylece de kırâatin ... فَأَتَوْا "onları misafir etmeye, ağırlamaya geldiler" şeklinde olmasını arzuluyoruz" dediler. Buna göre mana "o beldenin halkı, **Hz. Musa** ile o âlimi misafir etmek için geldiler" şeklinde olur. Bu kimseler, "Bizim bundan gayemiz, bu kınamayı ve tâ'n edilmeyi kendimizden uzaklaştırmaktır" dediler. Ama, Hz. Peygamber (s.a.s) bunu kabul etmedi ve: *"Bu tek noktayı bile değiştirmek, Allah'ın kitabına yalan sokuşturulması manasına gelir, bu da, ulûhiyyeti rencide eder"* dedi. Biz bu misalden, Kur'ân'ın tek noktasını dahi değiştirmenin, hem ulûhiyyetin rencide, hem de ubûdiyyetin iptal edilmesine sebep olacağını anlıyoruz.

Duvarı Düzeltmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهُ *"Derken, yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar buldular da, o (Hızır), bunu doğrultuverdi"* buyurmuştur. Yani, "O ikisi o beldede, eğrilmiş, neredeyse devrilecek olan bir duvar gördüler" demektir.

Buna göre şâyet, "irâde, dileme, canlılara has bir vasıf iken, bu nasıl duvar hakkında söylenebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu ifade, istiâre yoluyla söylenmiş bir ifadedir. Bunun şiirde, benzeri olan pek çok örneği vardır. Nitekim şair:

يُرِيدُ الرُّمْحُ صَدْرَ أَبِي بَرَاءٍ وَيَرْغَبُ عَنْ دِمَاءِ بَنِي عُقَيْلِ

"Mızrak Ebu Berâ'nın göğsünü diliyor, ona yöneliyor, ama Ukayloğullarının kanlarına ise hiç rağbet etmiyor!" demiştir. **Ferrâ:**

اِنَّ دَهْرًا يَلُفُّ شَمْلِى بِجُمَعْلٍ لِزَمَانٍ يَهُمُّ بِالْاِحْسَانِ

beytini nakletmiştir ki bu beytinde şair, âkil olmayan dehre (zamana) fiil izafe etmiştir. Bir çoban da,

فِي مُهِمْهِ فَلَقَتْ بِهِ هَامَاتُهَا فَلَقَ الْفُؤُوسِ اِذَا اَرَدْنَ نُصُولًا

demiş, baltalara "çıkmak ve yarmak" isteme izafe etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de bu ifadenin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Vakta ki o öfke Musa'dan uzaklaşıp sükût buldu"* (A'raf, 154); *"... ona ancak "ol" demesinden ibarettir. O da oluverir"* (Yasin, 82) ve *"gök ile yer "isteye isteye geldik" dediler"* (Fussilet, 11) âyetleridir.

Âyetteki "**yenkadda**"nın izahına gelince: Arapçada, bir şey hızlıca düştüğünde, "**inkadda**" denilir ki bu, (şahinin) inişe geçişi manasına gelen, "اِنْقَضَّ الطَّائِرُ" deyiminden olup bu "**kadda**" fiilinin mutâvaat sîgasıdır. Bu fiilin, "اِحْمَرَّ" (kızardı) kelimesinin "**humre**" kızarma mastarından olması gibi, "**nakd**" (yıkmak) mastarından geldiği söylenmiştir. Yine bu kelime, "**nakd**" mastarından olmak üzere, şaz olarak "**yunkada**" şeklinde okunmuştur. Yine bu kelime, Arapçada, "Pınar, uzunlamasına yarıldı" anlamına gelen "اِنْقَاضَتِ الْعَيْنُ" deyiminde olmak üzere, "**en tenkâda**" "اَنْ نَنْقَاضَ" şeklinde de okunmuştur.

Âyetteki "فَاَقَامَهُ" ifadesinin manasına gelince, bu hususta şunlar söylenmiştir:

a) O, onu yıktı, sonra yaptı.

b) O, onu eliyle düzeltti.

c) O, ona elini sürdü de, bunun üzerine o dosdoğru oldu, düzeldi. Binâenaleyh bu, onun mu'cizelerinden olmuş olur.

Bil ki o âlim, böyle yapıp, o andaki durumları da mutlaka yemek yeme zorunda olmalarını gerektirince, işte bundan dolayı **Hz. Musa,** daha önce, *"Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam benimle arkadaşlık etme"* (Kehf, 76) dediğini unuttu da, لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ اَجْرًا *"Dileseydin, elbette buna karşı bir ücret alırdın"* dedi. Yani, "sen, yiyecek elde etmek için, ayrıca diğer işlerinde kullanabileceğin bir ücreti, bu yaptığına mukabil isteyebilirdin" demektir. Bu ifade, "تَبِعَ" (tebia-uydu) fiilinde olduğu gibi, "اِتَّخَذَ"deki tâ aslî harf kabul edilerek "لَتَّخَذْتَ" şeklinde de okunmuştur. "اِتَّخَذَ" fiili,

tıpkı "اِتَّبَعَ" fiilinin "تَبِعَ"den olması gibi, "تَخِذَ" (Tehize) fiilinin ifte'ale veznine aktarılmış şeklidir.

Hz. Musa ile Hz. Hızır'ın Ayrılmaları

Bil ki **Musa** (a.s) bu sözü söyleyince, o âlim, هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ *"İşte birbirimizden ayrılma vakti geldi"* dedi. Burada birkaç soru sorulabilir:

Birinci soru: Bu ifadedeki "**hâza**" lafzıyla neye işaret edilmiştir?

Buna, şu iki şekilde cevap verilir:

a) **Musa** (a.s) *"Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam, benimle arkadaşlık etme"* diyerek, bundan sonra, kendisine yeni bir soru sorması halinde bu ayrılığın meydana geleceği şartını koşmuştu. Binâenaleyh, **Musa** (a.s), bu soruyu sorunca, o zaman o âlim onu terk ederek, *"İşte, bu benimle senin ayrılışımızdır"* demiştir ki, buradaki "**hâzâ**" ile, üzerinde anlaşma yapılmış olan ayrılmaya işaret edilmiştir.

b) Bu ifadenin, (sorulan) üçüncü soruya işaret olmasıdır. Yani, "Bu itiraz, bizim ayrılığımızın sebebidir" demektir.

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, *"İşte bu, benimle senin ayrılışımızdır"* ifadesi ne demektir?

Cevap: Bunun manası, "İşte birbirimizden ayrılma vakti geldi" şeklindedir. Böylece, "ayrılmak" mastarı, zarfa muzâf kılınmıştır. **Kaffâl,** Arap dili âlimlerinin bir kısmından şunu nakletmiştir: "**Beyn**" kelimesi, münasebet, vuslat, ilgi demektir. Zira Cenâb-ı Hak da لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ *"Andolsun, aranızdaki (bağ) parça parça olmuştur"* (En'âm, 94) buyurmuştur. Buna göre mana, "Bu, aramızın ayrılığı, yani aramızdaki münasebetlerin sona ermesidir" şeklinde olur. Bu, bir kimsenin tıpkı, "Allah, ben ve senden hangimiz yalancı ise, onu rezil rüsvay etsin" demesi gibidir. Yani "birimizi" demektir. **Zeccâc** da böyle söylemiştir. Daha sonra o âlim kimse **Hz. Musa**'ya سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا *"Sana, asla sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim"* demiştir. Yani, "Bu üç sorunun hikmetini haber vereceğim" demektir. "**Te'vil**" kelimesinin aslı, Arapların, "iş ona varıp dayandı, vardı" manasında söyledikleri, "آلَ الْأَمْرُ إِلَى كَذَا" (Âle-l-emru ilâ kezâ) şeklindeki deyimlerine varıp dayanır. Binâenaleyh "مَا تَأْوِيلُهُ" (Mâ te'vîluhû) denildiğinde, bunun manası, "Onun varacağı yer neresidir, bu iş nereye varacaktır?" şeklindedir.

Sırlı İşlerin İç Yüzleri

أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ﴿٧٩﴾ وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ﴿٨٠﴾ فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا ﴿٨١﴾ وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٨٢﴾

"Gemiye gelince, denizde iş yapan yoksullarındı. Ben onu kusurlu göstermek istedim. Zira arkalarında her (sağlam) gemiyi zorla almakta olan bir hükümdar vardı. Çocuğa gelince, onun anası da babası da iman etmiş kimselerdi. Bunun için onları, bir azgınlık ve bir kâfirliğin bürümesinden endişe ettik. Diledik ki, bunun yerine Rableri kendilerine daha temiz ve hayırlı, şefkate daha layık bir evlat versin. Duvara gelince bu, o şehirde iki yetim çocuğun idi. Altında ise, onlara ait bir define vardı. Babaları iyi bir adamdı. Binâenaleyh, Rabbin diledi ki, ikisi de rüştlerine ersinler, böylece definelerini çıkarsınlar. Bu, Rabbinden bir merhametti. Ben bunu, kendi görüşümle yapmadım. İşte sabredemediğin şeylerin iç yüzü"
(Kehf, 79-82).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Zahir ve Batın**

Bil ki, buradaki üç mesele, tek bir şeyde bir araya gelirler ki, o da şudur: Peygamberler (a.s)'in hükümleri (işlerin) zahirlerine binâ edilmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Biz, zahire göre hüküm veririz; sırları üstlenen ve bilen ise, Allah'tır"* buyurmuştur. Bu âlimin hükümleri ise, işlerin zahirine değil, tam aksine, işin aslında mevcut olan sebeplere binâ edilmiştir. Bu böyledir, zira, "zâhir" (dış görünüş), hem birinci hem de ikinci meselede bu tasarrufu mubah kılan açık bir sebep bulunmaksızın, insanların malları ve canları hususunda tasarrufta bulunmayı haram

kılar. Çünkü, gemiyi delmek, ortada açık bir sebep bulunmaksızın, insanın mülkünü eksiltmek demektir. Çocuğu öldürmek de, zahir bir sebep bulunmaksızın, masum bir canı yok etmek demektir. Üçüncü meselede geçen "yıkılmaya yüz tutmuş olan duvarı düzeltmek" de zahiri bir sebep olmaksızın, bir yorgunluk ve meşakkati üstlenmek demektir. Binâenaleyh, bu üç meselede o âlimin hükümleri zahiri sebeplere dayanmamış, tam aksine, işin aslında gözetilmesi gereken sebeplere dayanmıştır ki, bu da o âlime Cenâb-ı Hakk'ın, sayesinde, işlerin içyüzüne vakıf olacağı ve eşyanın hakikatini bilebileceği akli bir kuvvet verdiğine delâlet eder. Binâenaleyh, **Hz. Musa**'nın şeriatleri ve hükümleri bilmedeki derecesi, işleri, zahirlerine hamletmek; o âlimin derecesi ise, eşyanın içyüzüne, işlerin hakikatlerine vakıf olmak, eşyanın gizli sırlarına muttali olmak üzerine dayanır. İşte bu yolla, o âlimin ilimdeki derecesinin, **Hz. Musa**'nın derecesinin üstünde olduğu ortaya çıkmış olur.

Zarar-ı Ehaff Tercih Edilir

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Bu üç mesele, tek bir usûle dayanır ki, o da şudur: İki zarar çeliştiğinde, daha büyüğünü savuşturmak için, daha küçüğünü üstlenmek gerekir. Binâenaleyh, bu üç meselede nazar-ı dikkate alınan temel düstur işte budur.

Birinci meseleye gelince; o âlim, o gemiyi delmek sûretiyle, onu kusurlu ve ayıplı yapmaması durumunda, arkadaki o kralın, onu gasp edeceğini ve o geminin, faydalarının, sahiplerinin elinden tamamıyla çıkacağını biliyordu. Böylece, o âlimin o gemiyi delmesi ve onu kusurlu hale getirmesi, bu sayede de onun, sahipleri elinde kalmasıyla; onu delmemesi, böylece de onu o kralın gasp etmesi, derken o geminin faydalarının, sahiplerinin elinden tamamıyla alınması arasında bir tearuz ve çelişki meydana geldi. Birinci zararın daha hafif olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, iki zarardan en büyüğü olan ikinci zararı savuşturmak ve atlatabilmek için, bu birincisini üstlenmek gerekmiştir.

İkinci meselede böyledir. Çünkü, o çocuğun hayatta kalması, ana-babası için, gerek dinleri, gerekse dünyaları bakımından bir mefsedet olacaktı. Belki de o âlim, o oğlanı öldürmesinden dolayı meydana gelecek olan zararın, ana-babası için söz konusu olan o mefsedetlerden ötürü ortaya çıkacak zarardan daha az olacağını vahiy yoluyla anlamıştı. İşte bundan dolayı onu öldürmeye yöneldi.

Üçüncü meselede böyledir. O duvarı düzeltmeye yeltenmeden dolayı meydana gelen sıkıntı ve meşakkatin verdiği zarar, o duvarın yıkılmasından hasıl olacak zarardan daha azdır. Çünkü, o duvarın yıkılması halinde o yetimlerin malları zayi olacaktı ki, bunda da büyük bir zarar bulunmaktadır. Netice olarak diyebiliriz ki, eşyanın içyüzüne vakıf olma ve onların, aslında olduğu gibi hakikatlerine muttali olma işi, o âlime has kılınmıştı. Ve yine, gerçek hükümleri gizli hallerine dayandırmak da, ona has idi. Ama, **Musa** (a.s)'ya gelince, o böyle değildi, tam aksine onun hükümleri işlerin zahirlerine binâ edilmişti. Bu sebeple de hiç şüphesiz, bu iki zat arasında, ilim açısından bir farklılık ortaya çıkıyordu.

Hızır (a.s) Niçin Öğrenilmesi İmkansız İşler Yaptı?

İmdi, birisi çıkıp şöyle bir soru sorabilir: "Yukarıdaki izahlardan anlaşıldığına göre Allahu Teâlâ o âlimi, eşyanın iç yüzüne ve aslında oldukları hakikatlerine muttali kılmıştır. Bu tür ilmin öğrenilmesi ise mümkün değildir. Halbuki **Musa** (a.s) kendisinden ilim öğrenmek için o âlime gitmişti. Binâenaleyh, o âlime gerekli olan, **Hz. Musa**'nın öğrenebileceği bir ilmi ortaya koymasıydı. Bu üç mesele ise, öğrenilmesi mümkün olmayan ilimlerdir. Binâenaleyh, bu meselelerin zikredilip ortaya konulmasındaki fayda ve hikmet nedir?"

Bu sualin cevabı şudur: Eşyanın zahirini bilmek ve tanımak, zahiri kanun ve yasaları bilmeye binâ edilmiş ve aynı zamanda elde edilmesi mümkün olan bir ilimdir. Ama, eşyanın iç yüzünü bilmeye gelince, bunu elde etmek, bâtını temizlemeye, nefsi tecrîd etmeye ve kalbi, maddi alâka ve münasebetlerden uzak tutmaya dayanır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, o âlimin ilmini vasfederken, *"... kendisine nezdimizden bir ilim öğretmiştik"* (Kehf, 65) buyurmuştur. **Musa** (a.s)'nın şer'î ilimlerdeki derecesi kemâle girince, Allahu Teâlâ **Musa** (a.s)'nın, kemal derecesinin, insanın, işin zahirine binâ edilmiş olan şer'î ilimlerden, işin içyüzüne ve işlerin hakikatine muttali olmaya istinat eden bâtını ilimlere geçmesinde olduğunu bilmesi için onu o âlime göndermişti.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, bu âlim, birinci soruya, أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا *"Gemiye gelince, denizde iş yapan yoksullarındı. Ben onu kusurlu göstermek istedim. Zira arkalarında*

her (sağlam) gemiyi zorla almakta olan bir hükümdar vardı" diyerek cevap vermiştir. Bu âyette, önemli birkaç nokta bulunmaktadır.

Fakir ile Miskinin Farkı

Birinci fayda: O gemi, sayesinde denizde geçimlerini sağlayan muhtaç kimselere ait idi. Allahu Teâlâ onlara *"yoksullar"* adını vermiştir. Bil ki, **Şafiî** (r.h), sıkıntı ve ihtiyaç açısından fakirin durumunun miskinin, yoksulun durumundan daha ileri olduğuna, bu âyetle istidlâl etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ onları, gemileri olduğu halde, miskin, yoksul diye adlandırmıştır.

Yabancının Malında Tasarrufun Hükmü

İkinci fayda: O âlimin bu sözüyle şu kastedilmiştir: "O gemiyi delmesinin gayesi, oradakileri suda boğmak değil, tam aksine gayesiz, kusursuz gemilere el koyan o zâlim melike mani olmaktır. Böylece, o zâlim kral o gemiye el koymasın diye, bu gemiyi kusurlu hale getirdim, deldim. Çünkü, gemiyi delmeden dolayı meydana gelecek olan zarar, "gasp" neticesinde meydana gelecek olan zarardan daha hafiftir."

İmdi şâyet, "Yabancı bir kimsenin başkasının mülkünde, işte böylesi bir maksattan dolayı tasarrufta bulunması caiz midir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, şeriatlerin farklılığına göre durumu değişen bir husustur. Belki de böyle bir şey, o şeriatte caiz idi. Ama bizim şeriatimizde de, bu gibi hükümler pek uzak bir hüküm değildir. Çünkü biz, yol kesen ve insanın mülkünü ellerinden tamamıyla alan kimselerle karşılaşacağımızı ve o yol kesenlere o malın bir kısmını vermemiz hâlinde geriye kalan malın kurtulacağını bildiğimizde bizim, geriye kalan malı kurtarmak maksadıyla, o insanın malının bir kısmını yol kesenlere vermemiz güzel ve yerinde olur. Bu, o mal sahibine, tarafımızdan yapılmış bir lütuf yerine geçer.

Üçüncü fayda: Bu delme işinin, o gemiyi tamamıyla işe yaramaz hale getirmeyecek bir tarzda olması gerekir. Çünkü böyle olması halinde, o geminin gasp edilmesinden dolayı meydana gelecek olan zarar, onu delmeden dolayı meydana gelecek olan zarardan daha fazla olmamış olur. Aksi halde, o gemiyi delmek caiz olmaz.

Verâ Kelimesinin Anlamı

Dördüncü fayda: Âyetteki "وَكَانَ وَرَاءَهُمْ" ifadesindeki "**verâ**" kelimesi hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür.

a) Bu ifadeyle, o gemiyi gasp yoluyla alan melikin, onların önünde olması kastedilmiştir. Bu izahı, **Ferrâ** yapmıştır. Bunun böyle izah edilmesinin delili ise مِنْ وَرَاءِهِمْ جَهَنَّمُ *"Onların önünde de cehennem vardır"* (İbrahim, 16) âyetidir. Keza *"Önlerindeki o çetin günü bırakirlar"* (İnsan, 27) âyeti de böyledir. Bu işin hakikati şudur: Senin göremediğin şey, senden gizlenmiş; sen de ondan gizlenmişsindir. O hâlde, senin göremediğin her şey, senin "verâ"ındadır, ötendedir. Bir şeyin önüne de, o şey ondan galip olduğunda ve görülmediğinde, "verâ" lafzının itlak edilmesi uzak olmaz.

b) Melikin, o geminin sahiplerinin gemiye bindikleri yerin ötesinde olması ve geminin de varacağı yerin o melikin bulunduğu taraf olması da muhtemeldir.

Çocuğun Öldürülmesi

O âlim, **Hz. Musa**'nın kendisine sormuş olduğu çocuğun öldürülmesi meselesine de, *"Çocuğa gelince, onun anası da, babası da iman etmiş kimselerdi. Bunun için onları, bir azgınlık ve bir kâfirliğin bürümesinden endişe ettik de, diledik ki, bunun yerine Rableri kendilerine daha temiz ve hayırlı, şefkate daha layık bir evlat versin"* diyerek cevap vermiştir. O çocuğun baliğ olduğu, yol kestiği, kötü fiiller yaptığı; ana-babasının ise, insanların kötülüklerini o çocuktan savuşturmaya, ona ilgi ve özen göstermeye ve o çocuğa kötü isnatlarda bulunanları yalanlamaya ihtiyaç hissettikleri, bu davranış tarzının ise, ana-babasının fıska düşmelerine sebep olduğu, böylece bu fıskının, ana-babalarını küfre götürdüğü ileri sürüldüğü gibi, o çocuğun henüz çocuk olduğu, ancak ne var ki Allahu Teâlâ'nın, o çocuğun bülûğa ermesi halinde kendisinden böylesi kötü fiillerin südûr edeceğini bildiği... de ileri sürülmüştür.

Âyet-i kerimdeki فَخَشِينَا اَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا *"onları bir azgınlık ve bir kâfirliğin bürümesinden endişe ettik de"* cümlesinde geçen "**haşîna**" (endişe ettik) ifadesi korkmak, endişelenmek ve zann-ı gâlib manasındadır. Allahu Teâlâ o âlime onun, böylesi bir fesâdın kendisinden sadır olacağını zann-ı galibiyle bildiği kimseleri öldürmesini mubah kılmıştır. Bu âyetteki "اَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا" ifadesiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

a) Bununla, o çocuğun, ana-babasını tuğyana ve küfre sevk etmesi kastedilmiştir. Bu, "وَلَا تُرْهِقْنِى مِنْ اَمْرِى عُسْرًا" (Kehf, 73) âyetinde olduğu gibidir. Yani, "Beni bir güçlüğe ve darlığa itme" demektir. Bu böyledir, zira o çocuğun ana-babası onu sevdikleri için, onu müdafaa etmek ihtiyacını

duyuyorlardı. Böylece de çoğu kez, yaptığı o kötü fiiller hususunda ona muvafakat etme mecburiyetinde kalıyorlardı.

b) Bu, "O çocuk, ana-babasına, azgınların ve kâfirlerin davranışı gibi davranıyordu" demektir.

İmdi, eğer, "Böyle bir zandan dolayı, bir kimsenin bir kimseyi öldürmeye yeltenmesi caiz midir?" denilirse biz deriz ki: Bu zan, Allah'ın vahyi ile de desteklenirse caiz olur.

Âyet-i kerimede فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكٰوةً *"Diledik ki, bunun yerine* Rableri *kendilerine daha temiz ve hayırlı bir evlat versin"* buyurmuştur. Yani, "Biz Cenâb-ı Hakk'ın o ana-babaya dince ve salâh bakımından bu çocuktan daha hayırlı bir çocuk nasip etmesini istedik" demektir. O âlimin, bu ifadesinde, "**zekâten**" (daha temiz) ifadesine yer vermesinin **Hz. Musa**'nın "أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ" (Kehf, 74) ifadesindeki "**zekiyye**" kelimesine mukabele etmek için olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre o âlim, "Biz, Allahu Teâlâ'nın o ana-babaya, ondan daha hayırlı ve senin de zikrettiğin gibi daha temiz olan bir çocuk ihsan etmesini istedik" demek istemiştir. Buna göre, âlimin ifadesinde yer vermiş olduğu "**zekâten**" kelimesinden, "temiz olmak" manası kastedilmiş olur. Buna göre, **Musa** (a.s) sanki, "sen, temiz bir cana kıyar mısın? Çünkü o, henüz bülûğa ermemiştir. Dolayısıyla o, günahlardan arınmış bir kimsedir" demiş de, o âlim de, "O nefis, her ne kadar şu anda temiz bir nefis ise de, ancak ne var ki Allahu Teâlâ, onun bülûğa ermesi halinde tuğyana ve küfre düşeceğini biliyor. Bu sebeple biz, O'nun, o ana-babaya, daha temiz bir çocuk vermesini istedik ki, bu daha temiz çocuk da, Allahu Teâlâ'nın, bülûğa erdiğinde bu tür haram şeyleri yapmayacağını bildiği kimsedir" demek istemiştir. O çocuğun bâliğ olduğunu söyleyenler, **Hz. Musa**'nın onu "temiz" olarak vasfetmesi ile, "Onda, öldürülmesini gerektiren bir şey zuhûr etmemiştir" manasını kastettiğini söylemişlerdir.

Daha sonra وَأَقْرَبَ رُحْمًا *"şefkate daha layık (versin)"* buyurulmuştur. Yani, "Bu, bunun yerine verilen o çocuk, ebeveynine daha itaatkâr ve daha şefkatli olmak suretiyle, ana-babasına daha şefkatli ve merhametli olur" demektir. "**Ruhm**", şefkat ve rahmet demektir. Rivayet olunduğuna göre, o ana-babanın bir kız çocuğu doğdu. Sonra onunla bir peygamber evlendi. Böylece o kız, Cenâb-ı Hakk'ın, sayesinde büyük bir milleti hidâyete erdireceği bir peygamber doğurdu.

İki Kıraat Meselesi

Geriye bu âyetle ilgili olarak şu iki değişik kıraatin izahı kaldı.

a) **Nâfi** ve **Ebu Amr** gerek bu âyette, gerekse: Tahrim Sûresi'ndeki اَنْ يُبْدِلَهُ اَزْوَاجًا (5. âyette) ve Kalem Sûresi'ndeki, عَسٰى رَبُّنَا اَنْ يُبْدِلَنَا (32. âyette), fiili, bâ'nın fethası ve dâl'ın şeddesi ile, "**yübeddile**" okurlarken, diğer kıraat imamları bâ'nın sükûnu ve şeddesiz dal ile "**yubdile**" okumuşlardır. Bu iki okuyuş, if'al ve tef'il bâbından (aynı manaya) iki değişik kullanıştır.

b) **İbn Âmir** ile **Ebu Amr**'dan olan iki rivayetin birinde, hâ'nın zammesi ile kelimeyi, "**ruhumâ**" okurken; diğer kıraat imamları da hâ'nın sükûnu ile "**ruhmâ**" okumuşlardır.

Bu iki okuyuş da, (aynı manaya) iki değişik kullanıştır. Bu tıpkı "**nükr**" ve "**nükur**", "**şuğl**" ve "**şuğul**" kelimelerinde olduğu gibidir.

Duvarın düzeltilmesi (tamiri) ile ilgili olan üçüncü meselede o âlim zât şu şekilde cevap vermiştir: "Beni buna sevk eden şudur: O duvarın altında bir hazine vardı ve bu hazine, o şehirdeki iki yetime âit idi. Onların babaları, sâlih bir zât idi. O duvar, yıkılma ile yüz yüze kalmış olduğu, yıkılması halinde de o hazine zâyi olacağı (bulunamayacağı) için, Allahu Teâlâ, hem o iki yetimin hakkını, hem de babalarının iyiliğinden doğan hakkı gözeterek, o hazinenin o iki yetime kalmasını istiyordu. Böylece bana, bu hakların yerini bulmasını sağlamam için, o duvarı düzeltmemi emretti."

Bu Âyetteki Bazı İncelikler

Bu âyetle ilgili olarak birkaç incelik bulunmakta:

Birinci incelik: Allahu Teâlâ, *"Nihâyet bir memleket halkına vardılar"* (Kehf, 77) buyurarak, oraya "memleket (karye)" demiştir. Cenâb-ı Hak yine oraya, *"Duvara gelince, bu, o şehirdeki iki yetim çocuğun idi"* buyurarak, şehir (medine) adını verdi.

Duvarın Dibindeki Hazine

İkinci incelik: Âlimler, âyette bahsedilen o kenzin (hazinenin) ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Onun bir mal olduğu ileri sürülmüştür ki bu, şu iki sebepten ötürü doğrudur:

a) **"Kenz"** lafzından mal anlaşılır.

b) Âyetteki *"Böylece kenzlerini (definelerini) çıkarsınlar"* ifadesi de, o kenzin bir mal olduğunu gösterir.

Bu kenzin, ilim olduğu da söylenmiştir. Bunun delili ise âyetteki, *"Babaları iyi bir adamdı"* ifadesidir. İyi (sâlih) kimseden kalan hazine, mal değil, ilimdir. Çünkü malın biriktirilip gömülmesi (kenz edilmesi), sâlih kimselerin yapacağı şey değildir. Bunun delili Hak Teâlâ'nın *"Altını-gümüşü biriktirip, onları Allah yolunda harcamayanlar (yok mu), işte onlara pek acıklı bir azabı müjdele"* (Tevbe, 34) âyetidir. Bu hazinenin, üzerinde şöyle yazılı olan, altın bir levha olduğu da söylenmiştir: "Kadere iman eden, nasıl üzülür, kederlenir, şaşarım. Allahu Teâlâ'nın rızık verdiğine inanan, nasıl kendini yorar, yıpratır, şaşarım. Ölüme inanan kimse, nasıl neşelenebilir, şaşarım. Cenâb-ı Hakk'ın hesaba çekeceğine inanan kimse nasıl gaflet eder, şaşarım. Dünyayı ve dünyanın içindekileri evirip-çevirdiğini (oyaladığını) anlamış olan kimse, nasıl dünyaya mutmain olur (dünya ile tatmin olabilir), şaşarım. Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah'ın Resulüdür."

Üçüncü incelik: Âyetteki. *"Babaları iyi bir adamdı"* ifadesi, babaların sâlih (iyi) oluşunun, çocuklarının durumlarına itinâ gösterdiklerini ifade ettiğine delalet eder. **Cafer b. Muhammed**'in "O iki çocuk ile sâlih babaları (dedeleri) arasında, yedi baba (göbek) vardı" dediği rivayet edilmiştir. **Hz. Hasan b. Ali**'nin de Hâricîlerden birisine aralarında cereyan eden münakaşadan ötürü şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah, o iki çocuğun malını niçin korumuştur?" Bunun üzerine hâricî, "Babaları sâlih bir zât olduğu için" cevabını vermiştir. **Hz. Hasan** da: "Peki, benim babam ve dedem, ondan daha hayırlı değil midir" deyince, o "Allah bize, sizin hasım olan (çekişen) bir kavim olduğunuzu haber verdi" dedi.

Âlimler şunu da söylemişlerdir: "o sâlih babaya, zamanındaki insanlar emanetlerini bırakırlardı. O da, onları sahiplerine sapasağlam iâde ederdi." Buna göre şâyet, "iki yetimden herhangi biri o duvarın altında, o hazinenin olduğunu biliyor muydu, bilmiyor muydu? Eğer biliyor idiyse, duvarı öyle yıkılma ile yüz yüze bırakmış olmaları imkansızdır. Eğer bilmiyor idiyse, onların bülûğa ermelerinden sonra o hazineyi çıkarıp, ondan istifâde etmeleri nasıl mümkün olur?" denilirse, buna şu şekilde cevap verilir: Belki o iki yetim hazîneden haberdâr değil idiler, ama vasileri bunu biliyordu. Sonra o vasî, ortadan kayboldu (öldü). Böylece de o duvar, onun yokluğundan ötürü, yıkılacak hale geldi.

O Âlim zât bu cevapları verince, رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ *"Bu, Rabbinden bir rahmet idi"* yani "Bütün bu işleri, Allah'ın rahmeti görülsün diye yaptım" demiştir.

Çünkü bütün bu işler, şu tek esasa dayanır: Daha evvel de izah ettiğimiz gibi, büyük bir zararı savuşturmak için, daha küçük bir zarar yapılabilir.

Daha sonra o zât, وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ اَمْرِى *"Ben bunu kendiliğimden yapmadım"* yani, "Bu işleri kendiliğimden, kendi görüşümle yapmadım, ancak Allah'ın emri ve vahyi ile yaptım. Çünkü insanların mallarını yaralamaya, kusurlu hale getirmeye ve kanlarını akıtmaya yeltenmek, ancak vahy ile ve kesin nass ile câiz olur" demiştir.

Fiillerdeki Şahıs Değişikliğinin İzahı

Geriye âyetle ilgili şöyle bir soru kalır: O âlim, sözünün birinde, *"o (gemiyi) kusurlu göstermek diledim"*; birinde, *"Diledik ki, bunun yerine Rableri kendilerine temizlikçe daha hayırlısını versin"*; bir diğerinde de, *"Rabbin diledi ki ikisi de rüşdlerine ersinler"* demiştir. Binâenaleyh hepsi de aynı kıssa hakkında, aynı fiili ifade ettikleri halde, bu üç "dileme"nin fâilleri farklı gelmiştir?

Buna şöyle **cevap** verilir. O âlim, "kusurlu kılma" işinden bahsedince, bunu dilemeyi kendisine nisbet ederek, *"O (gemiyi) kusurlu hale getirmek istedim"* dedi. Öldürme işinden bahsedince, kendisinin hikmet ilimlerindeki yerinin büyüklüğüne dikkat çekmek için, kendisini cemi sîgası ile, "Diledik" diye anlattı. Binâenaleyh bu öldürme işine, ancak yüce bir hikmetten ötürü teşebbüs edilebilir. O, babalarının iyi kimse olmasından ötürü, yetimlerin menfaatlerini gözetmesinden bahsederken de bu işi Allah'a nisbet etmiştir. Çünkü atalarının hakkına riâyeten, çocuklarının faydasına olan işleri tekeffül eden, ancak Allahu Teâlâ'dır.

Zülkarneyn (a.s)'in Hükümranlığı

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ ۖ قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا ﴿٨٣﴾ اِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِى الْاَرْضِ وَاٰتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ سَبَبًا ﴿٨٤﴾ فَاَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٨٥﴾

"Sana Zülkarneyn'i sorarlar. De ki: "Size onu da anlatayım. Doğrusu, biz ona yeryüzünde imkân verdik ve ona her şeyin vesilesini bahşettik. O da o yolu tuttu" (Kehf, 83-85).

Bil ki bu, Kehf Sûresi'ndeki **dördüncü kıssa**dır. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sûrenin başında, Yahûdilerin müşriklere, Hz. Peygamber (s.a.s)'den **Ashab-ı Kehf, Zülkarneyn kıssaları** ile rûhu sormalarını tavsiye ettiklerini söylemiştik. İşte, *"Sana Zülkarneyn'i sorarlar"* ifadesi ile, bu sorma kastedilmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Zülkarneyn (a.s)'in Kimliği**

Âlimler, Zülkarneyn'in kim olduğu hususunda şu değişik görüşleri zikretmişlerdir:

Birinci görüş: O **Yunanlı İskender** (Filip'in oğlu) idi. Bunun delili şudur: Kur'ân, **Zülkarneyn** adındaki o padişahın memleketinin, batının en uç noktasına kadar uzandığını göstermektedir. Çünkü Hak Teâlâ, *"Nihâyet güneşin battığı yere ulaşınca, güneşi kara bir balçıkta batar buldu"* (Kehf, 86) buyurmuştur. Yine Kur'ân, onun mülkünün, doğunun en uzak noktalarına kadar uzandığını da gösterir. Bunun delili de, *"Nihâyet, güneşin doğduğu yere ulaştığı zaman, onu öyle bir kavmin üzerine doğuyor buldu ki"* (Kehf, 90) âyetidir. Onun mülkü Kuzeyde de en uzak bir yere kadar uzanıyordu. Bunun delili de, Türk kavimlerinden bir topluluk olan Ye'cûc ve Me'cûc'ün[6] Kuzeyin en uzak noktasında yerleşmiş olmalarıdır. Yine bunun delili, Kur'ân'da bahsedilen o seddin tarih kitaplarında bunun Kuzeyin en uzak yerlerinde yapılmış olduğunun söylenmesidir. Binâenaleyh Kur'ân'da **"Zülkarneyn"** diye bahsedilen bu insanın, mülkünün doğu-batı ve kuzeyin en uç noktalarına kadar uzandığına, âyetler delalet etmektedir. Yeryüzünde mamur olan ve meskûn olan bütün yerler, bundan ibarettir. Böylesine yaygın bir mülkün, fevkalâde bir şey olduğunda şüphe yoktur. Böyle bir mülke sahip olan (bir kralın) adının, uzun zaman hatırlarda kalması, gizli ve bilinmez kalmamış olması gerekir. Tarih kitaplarında mülkü böyle olarak şöhret bulmuş hükümdar ise, sadece **İskender**'dir. Çünkü babası ölünce o, daha evvel kabileler halinde olan Rumların krallarını emri altında bir araya toplamış, sonra da batının krallarına hakim olup onları

6 Me'cuc ile moğol kelimesi arasında benzerlik kuran bazı müfessirler vardır. Böyle olsa bile Mogolların Türk olmadığı malumdur. Bu konudaki tarihi bilgisinin yetersizliği sebebiyle merhum Razî de, me'cuc ile moğolu, moğol ile de Türkleri aynılaştırmış görünüyor. "Doğrusu lisan-ı İslâm'da maruf olan mefhum şudur: Aslı ve nesebi belirsiz, din ve millet tanımaz bu halita-ı beşer ki, ortaya çıkmaları kıyamet alâmetlerindendir" (Elmalılı) (Ç.).

emri altına almış. Böylece **el-Bahru'l Ahdar**'a dayandı. Sonra Mısır'a dönüp, **İskenderiye** şehrini yaptı ve oraya kendi adını verdi. Daha sonra Şam'a girdi ve İsrailoğullarına yöneldi. Derken **Beyt-i Makdis**'e geldi ve orada kurban kesti. Sonra Ermenistan'a ve Bâbu'l-Ebvâb'a yöneldi. Böylece Iraklılar, Kiptiler ve Berberîler ona boyun eğdiler. Daha sonra da **Dâra oğlu Dâra**'ya yöneldi ve onu defalarca yendi. Sonunda muhafız kıtası komutanı **Dâra**'yı öldürdü. Böylece **İskender**, İranlıların mülküne de sahip oldu. Sonra Hindistan'a, Çin'e yöneldi, uzak diyarlardaki milletlerle savaştı. Sonra Horasan'a döndü. Pek çok şehirler yaptı. Irak'a geldi ve Şehrizûr'da hastalandı ve orada öldü. Binâenaleyh **Zülkarneyn**'in bütün dünyaya, yahut dünyanın tamamına yakın kısmına sahip olmuş bir kral olduğu Kur'ân ile sabit olduğuna ve tarih ilmine göre de, bu vasıftaki kral İskender olduğuna göre âyette **Zülkarneyn** diye bahsedilen bu şahıs ile, **Yunanlı Filip oğlu İskender**'in kastedildiğini kesin olarak söylemek gerekir.[7]

Daha sonra âlimler, bunun o adı almasının sebebi hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) O, bu lakabı, tıpkı **Erdeşir b. Behmen**'in, nüfuzunun istediği her yerde geçmesinden dolayı, **"Tavilu'l-yedeyn"** (iki eli uzun) lakabını alması gibi, bu da güneşin iki "karn"ına yani doğusuna-batısına ulaştığı için iki karn sahibi (**Zülkarneyn**) diye lakaplanmıştır.

2) Farslılar şöyle iddia etmişlerdir: **Büyük Dârâ, Filip**'in kızıyla evlenmişti. Ona yaklaşınca, onun kötü koktuğunu hissetti ve onu babası **Filip**'e geri gönderdi. Kız ise, ondan **İskender**'e hâmile kalmıştı. Kız babasının yanına döndükten sonra **İskender**'i doğurdu. Böylece **İskender, Filip**'in yanında kalmış oldu. **Filip** aslında **Büyük Dârâ**'nın oğlu olan **İskender**'i kendisinin oğlu diye takdim etti. Bunun delili şudur: **İskender, Dâra oğlu Dârâ**'ya son nefesinde yetişince onun başını kucağına aldı ve "Ey babacığım, bunu sana yapanı bana söyle, ondan intikamını alayım" dedi. "Bu, Farslıların iddia ettiği bir şeydir. Onlar sözlerine devamlı şöyle derler: "Böyle olması halinde, **İskender**'in babası **Büyük Dârâ**, annesi de **Filip**'in kızı idi. O halde **İskender** iki farklı asıldan, yani Rum ve Fars asıllarından doğmuş bir çocuktur." Farslılar bunu, **İskender**'i kendi krallarının soyundan saymak istedikleri, böylece de, kendi krallarının soyunun dışından

7 Kur'an-ı Kerim Zülkarneyn hakkında âdil ve müttakî, vahye seyn ilhama muhatap, Ye'cuc ve Me'cuc ülkesine ulaşma, hakkında bilgi olma gibi sıfatlar saymaktadır. Bunlar ise bu Zülkarneyn olmasına manidir. Onun adını tayin etmek, Kur'an'ın mezakına uygun değildir (Ç.).

böyle büyük bir kralın olmasını kabul edemedikleri için, bu fikri ileri sürmüşlerdir ki, bunlar gerçekte tamamen yalandır. Çünkü **İskender Büyük Dârâ**'ya tevâzu göstermek için babam demiş ve ona ikram etmek için böyle hitap etmiş olabilir.

İkinci görüş: Müneccim **Ebû Reyhân el-Herevi el-Bîrunî "el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûnu'l-Hâliye"** (Geçmiş asırlardan geride kalan eserler) adını verdiği kitabında şöyle der: "Rivayete göre **Zülkarneyn, Ebu Kerb Şemr b. Ubey b. Efrîkış el-Himyerî**'dir. Çünkü bunun mülkü (memleketi), yeryüzünün doğusuna-batısına uzanmıştı. Bu, Himyer şâirlerinden birisinin, şöyle derken övündüğü kimsedir:

قَدْ كَانَ ذُو الْقَرْنَيْنِ قَبْلِي مُسْلِمًا مَلِكًا عَلَا فِي الْأَرْضِ غَيْرِ مُفَنَّدِي
بَلَغَ الْمَشَارِقَ وَالْمَغَارِبَ يَبْتَغِي أَسْبَابَ مُلْكٍ مِنْ كَرِيْمٍ سَيِّدِ

"Zülkarneyn, benden önce yeryüzünde hüküm sürmüş, Müslüman bir kraldı. Beni de, yalanlamazdı. Kerim bir kişiden hakimiyet vesilelerini elde etmek arzusuyla, doğu ve batıya ulaşmıştı" **Ebu Reyhân** sonra şöyle der: "Bu görüş, doğruya yakın görünüyor. Çünkü **"ezivvâyi"** (Başında "zû" bulunan isimleri) Yemenliler kullanır. Çünkü Yemenli hükümdarların isimleri hep "zû"ludur. **Zü'n-Nâdi, Zü-Nuvas, Zü'n-Nûn** gibi.

Üçüncü görüş: Zülkarneyn Allah'ın yeryüzüne hakim kıldığı, sâlih bir kimse idi. Allah ona ilim ve hikmet vermiş, ona heybet elbisesini giydirmiştir. Fakat biz onun tam tamına kim olduğunu bilemiyoruz.

Âlimler bu kimseye **"Zülkarneyn"** denilmesi ile alakalı olarak şu izahları yapmışlardır:

a) **İbnu'l-Kevvâ' Hz. Ali** (r.a)'ye, **Zülkarneyn**'in kim olduğunu, bir kral mı, yoksa bir peygamber mi olduğunu sorduğunda, **Hz. Ali:** "O, ne bir kral, ne de bir peygamber idi. O, sağ karninden (alnının sağ tarafından), Allah'a itaat yolunda vurulmuş ve böylece ölmüş. Daha sonra Allahu Teâlâ onu diriltmiş. Sonra bu sefer de, sol karninden (alnının sol tarafından) vurulup ölmüş. Derken Allah onu tekrar diriltmiştir. O, böyle sâlih bir kuldur. İşte bundan dolayı, o, **"Zülkarneyn"** adını almış ve o mülke sahip olmuş" demiştir.

b) Onun hayatı boyunca, iki karn (nesil) insan gelip geçtiği için, "Zülkarneyn" (iki karn sahibi) adını almıştır.

c) Onun başının iki yanı bakırdan olduğu için bu adı aldığı da söylenmiştir.

d) Onun başında, iki boynuza benzer iki şey olduğu için bu adı almıştır.

e) Tacının iki boynuzu olduğu için bu adı almıştır.

f) Hz. Peygamber (s.a.s)'den, *"O, dünyanın iki karnini, yani doğusunu batısını dolaştığı için bu adı almıştır"* dediği rivayet edilmiştir.

g) Onun iki karni, iki saç örüğü olduğu için bu adı aldı.

h) Allahu Teâlâ, hem nuru hem zulmeti (karanlığı ve ışığı) onun emrine vermişti. Bundan dolayı o yürüdüğünde, ışık önünden onu gideceği yere iletir, karanlık da arkasından uzar giderdi.

i) Akranlarını âdeta boynuzlayıp (yendiği) için, cesur insanlara, "koç" denildiği gibi, Zülkarneyn de cesaretinden ötürü böyle lakaplanmış olabilir.

k) O, rüyasında kendisinin feleklere (yıldızlara) tırmandığını ve güneşin iki tarafından (karninden) tutunduğunu görmüştü. İşte bu sebeple bu adı almıştı.

l) Nûra ve zulmete girdiği için bu adı almıştır.

Dördüncü görüş: Zülkarneyn, meliklerden bir melektir. **Hz. Ömer** (r.a)'den rivayet edildiğine göre, **Hz. Ömer** bir adamın "Ya **Zülkarneyn**" dediğini işitti ve şöyle dedi: "Affet Allah'ım, demek siz, peygamberlerin isimlerini koymaktan hoşlanmıyorsunuz da, meliklerin isimlerini, (isim olarak) koyuyorsunuz ha!" İşte bu konuda söylenenlerin hepsi bunlardır.

Birinci görüş, zikrettiğimiz şu delilden ötürü, daha açıktır: Böylesine büyük bir kralın, ehl-i dünyaca halinin bilinir olması gerekir. Böylesine hali (herkesçe) bilinen büyük kral da, **İskender**'dir. Binâenaleyh **"Zülkarneyn"**den murat onun olması gerekir. Fakat bu görüşte, şöyle güçlü bir müşkil bulunmaktadır: O, **Feylesof Aristo**'nun talebesi idi ve onun inancı üzere idi. Binâenaleyh (Kur'an'da) Allah'ın onu yüceltmesi **Aristo**'nun mezhebinin (inanç ve düşüncesinin), hak ve doğru olduğuna hükmetmeyi gerektirir. Halbuki buna imkan yoktur. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zülkarneyn Nebi mi İdi?**

Âlimler, **Zülkarneyn**'in peygamber olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişler ve bazıları, "O bir peygamber idi" deyip, buna şu birkaç bakımdan istidlâl etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, *"Doğrusu, biz ona yeryüzünde imkan verdik"* buyurmuştur. Bu imkan vermenin, din hususunda imkan verme manasına olması daha evlâdır. Dinde tam manasıyla imkan verme ise, peygamberlik (verme)dir.

2) Allahu Teâlâ, *"Ona her şeyin vesilesini bahşettik"* buyurmuştur. Peygamberlik de, bu her şey cümlesindendir. Çünkü, *"Ona her şeyin vesilesini bahşettik"* âyetinin umûmî manası, Allah'ın ona, peygamberlikte de bir vesile (imkân) vermiş olmasını gerektirir.

3) Cenâb-ı Hak, *"Dedik ki: "Ey Zülkarneyn, onlara azap etmekte, yahut haklarında güzellik (tarafını) tutmakta (serbestsin)"* (Kehf, 86) buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın kendisi ile konuştuğu kimsenin, bir peygamber olması gerekir.

Diğer âlimler ise, "O, sâlih (iyi) bir zât idi, ama bir peygamber değildi" demişlerdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu, "سَأَتْلُوا" (anlatacağım, haber vereceğim) fiilinin başına, (gelecek zamanı anlatan) sîn harfinin gelmesi ile ilgilidir. Bunun manası, "Eğer Allah beni (o bilgiye) vakıf kılar, o hususta bir vahy indirir ve bu halin keyfiyetinden bana haber verirse, mutlaka ben bu (okuma işini) yapacağım" şeklindedir.

إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ *"Biz ona yeryüzünde imkan verdik"* âyetindeki, bu imkan vermeden murat nübüvvet (peygamberlik) vasıtası ile imkan verme olabileceği gibi, onun yeryüzünün doğularına ve batılarına mâlik olması hasebiyle, mülk (iktidar) vasıtası ile imkan verme manası da olabilir. Birinci ihtimal daha uygundur. Çünkü nübüvvet vererek kudretli kılmak, mülk vererek kudretli kılmaktan daha üstündür ve Allah'ın sözünü, en mükemmel ve efdal manaya hamletmek daha uygun olur.

Allahu Teâlâ sonra وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا *"Ona her şeyin vesilesini bahşettik"* buyurmuştur. Müfessirler şöyle demişlerdir: **"Sebeb"** kelimesi, asıl lügat manası itibarı ile, "ip" demektir. Sonra bu kelime, maksada erişmekte tutunulan, vesile edilen her şey için mecâzi olarak kullanılmıştır. Bu manası ile o, ilmi, kudreti ve aletleri için alır. Binâenaleyh âyetteki, *"ona her şeyin sebebini bahşettik"* ifadesi, "ona, sayesinde-vasıtası ile bu şeylerin elde edildiği işlerin her birinden ona verdik" demektir.

Zülkarneyn'in bir peygamber olduğunu söyleyenler, "Peygamberlik de, o şeyler cümlesindendir. Dolayısıyla bu âyet, Hak Teâlâ'nın ona, sayesinde peygamberliğe ulaşılan yolu da bahşettiğine delâlet eder" demişlerdir.

Zülkarneyn'in peygamber olduğunu kabul etmeyenler ise şöyle demişlerdir: "Bu ifadeden murat, "Biz ona mülkünü ıslah etme ve geliştirme konusunda, ihtiyaç duyulan her şeyin vesilesini bahşettik" manasıdır. "Fakat buna karşı birisi şöyle diyebilir: Umûmî olan bir ifadeyi, tahsis etmek (sınırlamak), zâhirin hilafına bir şeydir. Binâenaleyh delil olmaksızın bu yapılmaz."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَأَتْبَعَ سَبَبًا *"O da o vesileyi (yolu) tuttu"* buyurmuştur Bu, "Allah ona her şeyin sebebini verdiği için, o, bir şey dilediğinde, kendisini o dileğine ulaştıracak ve yaklaştıracak olan sebebi, yolu tutardı" demektir. **Nafi, İbn Kesir** ve **Ebu Amr,** bu fiili, tâ harfinin şeddesi ile "**fe'ttebea**" şeklinde okumuşlardır. (Kehf, 89-92) âyetlerinde de böyle okumuşlardır. Bu, "o yolu tuttu ve gitti" demektir. Diğer kıraat âlimleri ise bu fiili, hemze-i kat'ı ile ve şeddesiz olarak, tâ'nın sükûnu ile "**fe'etbea**" şeklinde okumuşlardır.

Batıda Bir Kavme Rastlaması

حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِى عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا ۗ قُلْنَا
يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِمَّآ اَنْ تُعَذِّبَ وَاِمَّآ اَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا ﴿٨٦﴾ قَالَ اَمَّا مَنْ ظَلَمَ
فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ اِلٰى رَبِّهٖ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُكْرًا ﴿٨٧﴾ وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا
فَلَهُ جَزَآءً ۨالْحُسْنٰى ۚ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ اَمْرِنَا يُسْرًا ۗ ﴿٨٨﴾ ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٨٩﴾

"Nihâyet o, güneşin battığı yere ulaşınca, onu kara bir balçıkta batar buldu. Onun yanında bir kavim buldu. Dedik ki: "Ey Zülkarneyn, onlara azap etmekte, yahut haklarında güzellik (tarafını) tutmakta (serbestsin)." O dedi ki: "Kim zulmederse, onu azaplandıracağız. Sonra da, Rabbine döndürülür ve O da, ona görülmedik bir azapla azap eder. Ama kim de iman eder ve sâlih amel işlerse, onun için en güzel bir mükâfat var. Ona, emrimizden kolayını söyleyeceğiz"
(Kehf, 86-89).

Bil ki bu, şu manayadır: "**Zülkarneyn** batı tarafına ulaşmayı istedi ve bunun için, kendisini oraya ulaştıracak bir yol tuttu. Derken oraya ulaştı."

Güneşin Bir Gözede Batması

Cenâb-ı Hakk'ın وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِى عَيْنٍ حَمِئَةٍ *"Onu kara bir balçıkta batar buldu"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: İbn Âmir, Hamza, Kisâî ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr,** bu kelimeyi hemzesiz elifle, "sıcak, hararetli" manasına, "فِى عَيْنٍ حَامِيَةٍ" (sıcak bir gözede) şeklinde okumuşlardır. **Ebu Zerr**'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Bir deve üzerinde Resûlullah (s.a.s)'in terkisinde idim. Derken Hz. Peygamber (s.a.s) batmak üzere olan güneşi gördü ve bana, *"Ey Ebâ Zerr, bunun nerede battığını biliyor musun?"* dedi. Ben, "Allah ve Resûlü daha iyi bilir" deyince, *"Muhakkak ki o sıcak ve kaynar bir gözede batmaktadır"* buyurdular.

Bu, **İbn Mes'ûd, Talha** (r.a) ve **İbn Âmir**'in kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise bu kelimeyi, "**hamietin**" (balçık) şeklinde okumuşlardır. Bu da, **İbn Abbas** (r.a)'ın kıraatidir. (Anlatıldığına göre) bir gün, **İbn Abbas, Muâviye**'nin yanında bulunuyordu. **Muaviye,** bu kelimeyi elif ile, "حَامِيَةٍ" (sıcak) şeklinde okuyunca, o, "Hayır o حَمْئِهِ şeklinde olacak" dedi. Bunun üzerine **Muaviye, Abdullah b. Ömer** (r.a)'e: "Sen nasıl okuyorsun?" dedi. O: "Emirel-mü'minînin (yani senin) okuduğun gibi" cevabını verdi. Sonra **Muaviye, Ka'bu'l-Ahbar**'a dönüp: "Güneşin nasıl battığını buluyorsun?" dedi. O: "Bir su ve çamur içine? Bunu **Tevrat**'ta da böyle bulmaktayız" dedi, "حَمْئِهِ" içinde su bulunan şey demektir. Nitekim Arapçada "حَمْأَةٌ سَوْدَاءُ" (siyah balçık) denilir. Bil ki "حَمِئَةٍ" (balçık) ile "حَامِيَةٍ" (sıcak) arasında bir zıtlık yoktur. O gözenin, bu iki özelliği de taşıyan bir göze olması mümkündür.

Yeryüzü Küre Şeklindedir

İkinci bahis: Yeryüzünün küre şeklinde olup, gökyüzünün onu kuşattığı delil ile sabittir. Yine güneşin de, bu felek içinde yer aldığında şüphe yoktur. Hem Cenâb-ı Hak da: *"Onun yanında bir kavim buldu"* buyurmuştur. Güneşin yakınında oturan bir kavmin olamayacağı malumdur. Hem sonra güneş, yeryüzünden kat kat büyüktür. Binâenaleyh o güneşin, yeryüzündeki bir gözeye girip batması nasıl düşünülebilir? Bunun böyle olduğu sabit olunca, âyetteki *"Onu kara bir balçıkta batar buldu"* ifadesi, birkaç şekilde yorumlanabilir:

a) **Zülkarneyn**'in mülkünün sınırları batıya ulaşıp, ondan daha ileri gidilecek meskûn bir yer kalmayınca, her ne kadar aslında böyle değilse de güneşi bir gözede, karanlık bir çukura batıyormuş gibi gördü. Bu tıpkı, denizde yolculuk eden kimsenin güneşi, gerçekte denizin ötesinde kaybolduğu halde, sâhili göremediği için, sanki denize batıyormuş gibi görmesine benzer. Bu izahı, **Ebu Ali el-Cübbâi, Tefsir**'inde yapmıştır.

b) Yeryüzünün batı tarafında, denizce kuşatılmış yerler vardır. Binâenaleyh güneşe bakan, onun sanki o denizde batıp kaybolduğunu sanır. Batı denizinin, çok sıcak olduğunda şüphe yoktur. Dolayısıyla, bu deniz bu açıdan "hâmiye" (sıcak-hararetli) olmuş olur. Yine kendisinde balçık, kokuşmuş çamur çokça bulunduğu için **"hamie"** (balçık) olmuş olur. O halde âyetteki, *"Onu kara bir balçıkta batar buldu"* ifadesi, yeryüzünün batı tarafını denizin kuşattığına ve orasının çok sıcak olduğuna bir işarettir.

c) Ehl-i Ahbar (rivayetciler), "Güneş, suyu ve balçığı çok bir gözede batar" demişlerdir. Bu, son derece akıldan uzak bir şeydir. Çünkü, ayın tutulmasını gözetlediğimizde ve bunu araştırdığımızda, batılıların, "Bu tutulma işi, gecenin evvelinde olduğunu söylediklerini; doğuluların ise bu işin, gündüzün evvelinde vukû bulduğunu söylediklerini gördüğümüzde; o zaman, batılılara göre gecenin başlangıcı olan zamanın, doğululara göre, gündüzün başlangıcı olduğunu anlamış oluruz. Hatta bize göre gecenin başlangıcı olan o vakit, bir başka beldede ikindi, bir başka beldede öğle, bir diğer beldede kuşluk, dördüncü bir beldede, güneşin doğuş vakti, beşinci bir beldede de gece yarısı olduğunu anlarız. İşte bu durumlar, istikra (arama-tarama) ve araştırmalardan sonra elde edilen bilgiler olup, biz de güneşin bütün bu vakitlerde doğmuş, mevcut, görünürde olduğunu anladığımıza göre, güneşin bir çamura, kokmuş bir balçık gözeye battığının söylenmesi, bu yakînî bilginin aksine olmuş olur. Allahu Teâlâ'nın kelamı ise böyle töhmetlerden berîdir. Binâenaleyh geriye, zikrettiğimiz, önceki yorumlara başvurmak kalır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا *"Onun yanında da bir kavim buldu"* buyurmuştur. *"Onun yanında"* ifadesindeki *"onun"* zamirinin neye râci olduğu hususunda iki görüş vardır:

a) Bu, "güneş" (şemse) râcidir. Zamirin müennes oluşu, **"şems"** kelimesinin (müennes-i semâi oluşundan) ötürüdür. Çünkü insan, güneşin orada

battığını hayal edip, (öyle olduğunu zannedince), orada meskûn olan insanlar, sanki güneşe yakın bir yerde oturmuş gibi olurlar.

b) Bu zamir, "Kara bir balçık göze" **(aynin hamietin)** ifadesine râcidir. Bu görüşe göre, bunun izahı da bahsettiğimiz gibi olur.

Cenâb-ı Allah daha sonra, قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِمَّا اَنْ تُعَذِّبَ وَاِمَّا اَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا *"Dedik ki: "Ey Zülkarneyn, onlara azap etmekte, yahut haklarında güzellik (tarafını) tutmakta (serbestsin)"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifade, Allahu Teâlâ'nın, **Zülkarneyn** ile vasıtasız olarak konuştuğuna delâlet eder. Binâenaleyh bu ifadeyi, "Cenâb-ı Hak ona, bir peygamber vasıtası ile hitap etmiştir" manasına hamletmek, âyetin zâhirinden sapmak demektir.

İkinci bahis: Ehl-i Ahbar, bu yeri anlatırken, acayip şeyler söylemişlerdir. **İbn Cüreyc** şöyle demiştir: "Orada, on iki bin kapısı bulunan bir şehir vardı. Oradakilerin sesleri ve gürültüleri olmasaydı, insanlar güneşin batarken (çıkardığı sesi) duyarlardı."

Üçüncü bahis: Âyetteki bu ifade, batının en uç noktasında oturanların kâfir olduklarına delâlet etmektedir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, küfürlerinde ısrar ederlerse, onlara azap etme ile, onlara minnet edip, affetme arasında **Zülkarneyn**'i serbest bırakmıştır. Bu serbest bırakma işi, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber'i, müşrikleri (salıp) minnet etme (başa kakma) ile öldürme arasında muhayyer bırakmasında olduğu gibi, bu iki işin en uygununu düşünüp bulma manasında bir muhayyer bırakmadır. Ekseri âlimler şöyle demişlerdir: "Âyette bahsedilen azap etme" öldürme; onlar hakkında güzellik tarafını tutma ise, onları öldürmeme, sağ bırakma manasınadır.

Daha sonra **Zülkarneyn**, اَمَّا مَنْ ظَلَمَ *"Kim zulmederse"* yani, "inkârını sürdürmek suretiyle kendisine zulmederse" demiştir. Bunun bu manaya olduğunun delili, Hak Teâlâ'nın buna mukabil, *"Ama kim de iman eder ve sâlih amel işlerse"* buyurmuş olmasıdır. Sonra o, "Onları, dünyada iken, öldürmek suretiyle azaplandıracağız. Sonra da onlar Rablerine döndürülür ve o da onlara görülmedik, korkunç bir azapla azap eder. وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنٰى *"Ama kim de iman eder* ve *sâlih amel işlerse onun için en güzel bir mükâfat var"* demiştir. **Hamza, Kisâi** ve **Âsım**'ın râvisi **Hafs** nasb ve tenvin ile "جَزَاءً الْحُسْنٰى" şeklinde; diğer kıraat imamları ise ref ve izafetle, "جَزَاءُ الْحُسْنٰى" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraate göre, فَلَهُ الْحُسْنٰى

جَزَاءً "(cennet), mükâfat olarak onundur" demek olur. Bu tıpkı, لَكَ هٰذَا الثَّوْبُ هِبَةً "Bu elbise, hibe olarak senindir" demene benzer. İkinci kıraate göre, bu ifadenin tefsiri hususunda şu iki izah yapılabilir:

a) "Onun için, en güzel fiilin mükâfatı vardır. En güzel fiil ise, iman ve sâlih ameldir.

b) Bu, "Onun için en güzel sevap mükâfatı vardır" demektir. Buna göre mana, "Onun için, en güzel mükâfat olan mükâfatlar vardır" şeklinde olur. "Ceza", kelimesi, *"güzel mükâfat"* ile tavsif edilmiştir. Mevsûfun sıfatına muzaaf kılınması, yaygın bir kullanıştır. Nitekim, "Daru'l-âhireti" ve "Hakku'l-yakîn" izâfetlerinde de böyledir.

Allahu Teâlâ sonra, وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ اَمْرِنَا يُسْرًا *"Ona emrimizden kolayını söyleyeceğiz"* buyurmuştur. Bu, "biz ona çetin ve zor olan şeyleri emretmeyiz. Ancak zekat, haraç ve benzeri kolay şeyleri emrederiz" demek olup, هٰذَا يُسْرٌ *"bu kolaydır"* takdirindedir. Bu tıpkı, قَوْلًا مَيْسُورًا *"kolay bir söz"* (İsrâ, 28) ifadesinde olduğu gibidir. Son kelime, iki zamme ile **"yüsürâ"** şeklinde de okunmuştur.

Zülkarneyn (a.s) En Uzak Doğuda

حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلٰى قَوْمٍ لَّمْ نَجْعَلْ لَّهُمْ مِّنْ دُونِهَا سِتْرًاۙ ﴿٩٠﴾ كَذٰلِكَۜ وَقَدْ اَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا ﴿٩١﴾

"Sonra o başka bir yol tuttu. Nihâyet üstüne güneşin doğduğu yere ulaştığı zaman, onu öyle bir kavmin üzerine doğuyor buldu ki, biz onlar için buna karşı hiçbir siper yapmamıştık. İşte böyle idi. Halbuki onun yanında olan şeyleri, biz ilmimizle kuşatmışızdır" (Kehf, 90-91).

Bil ki Allahu Teâlâ önce **Zülkarneyn**'in güneşin battığı yere en yakın meskûn beldelere gittiğini beyan buyurup, sonra onun güneşin doğduğu yere en yakın meskûn beldelere gittiğini anlatmıştır. Böylece de **Zülkarneyn**'in başka bir yol tutup, güneşin, kendisine karşı Allah'ın hiçbir siper kılmamış olduğu bir kavmin üzerine doğar bulduğunu beyan etmiştir. Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Orada güneşin ışığının üzerlerine düşmesine mani olacak ne bir ağaç, ne bir dağ ne de bir yapı yoktu. İşte bundan dolayı güneş doğduğunda onlar, ya yerin içine doğru kazılmış tünellere giriyorlardı, yahut suya dalıyorlardı. Böylece de güneş doğunca, geçimlerini sağlamak için çalışıp çabalayamıyorlardı. Diğer insanların durumunun aksine, onlar geçimlerini güneş battığı zaman sağlamakla uğraşıyorlardı.

İkinci görüş: Onların elbiseleri yoktu ve hayvanlar gibi hep çıplak idiler. Astronomi (coğrafya) kitaplarında ileri sürüldüğüne göre, ekseri zencilerin ve Ekvatora yakın beldelerdeki insanların durumu böyledir. Tefsir kitaplarında şu anlatılmıştır: "Birisi şöyle demiştir: Yola çıktım ve gide gide Çin'i geçtim. Sonra bu kavmi sordum. Benimle onlar arasında bir gün - bir gecelik bir mesafenin kaldığı söylendi. Derken onlara ulaştım. Bir de ne göreyim, onlardan birisi kulağının birisini (altına) sermiş, birisini de üzerine giyinmiş (örtmüş). Güneşin doğuşu yaklaştığında çana benzer (şiddetli) bir ses duydum ve bayılıp düştüm. Kendime geldiğimde, onların beni yağ ile ovaladığını gördüm. Yine güneş doğunca, güneş suyun üzerindeki zeytinyağı gibi duruyordu. Böylece onlar beni, tünellerine soktular. Güneş yükselip, gün ilerleyince balık avlamaya ve onları güneşin sıcağı altına atmaya başladılar. Böylece onlar pişti.

Daha sonra Cenâb-ı Hak كَذٰلِكَ وَقَدْ اَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا *"İşte böyle idi. Halbuki onun yanında olan şeyleri biz ilmimizle kuşatmışızdır"* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) İşte **Zülkarneyn** bunları yaptı. Bu yolları tutup, ulaşmak istediği yerlere ulaştı. Biz onu hükümdar yaparken, onun bu hakimiyete layık olduğunu pek iyi biliyorduk.

b) Allahu Teâlâ, o kavmin durumunu Kur'ân'da Hz. Peygamber'e bildirdiği bu şekilde kılmıştı.

c) **Zülkarneyn**'in doğuda olanlara karşı tutumu, tıpkı batıdakilere karşı tutumu gibi idi. Onlar hakkında verdiği hükmü, bunlar için de vermişti. Bu karar da, zâlimlere (kâfirlere) azap etmek, mü'minlere iyilik etmek idi.

d) Cümle "**Kezalik**" *(İşte böyle idi)* lafzında tamamlanmıştır. Buna göre "Allahu Teâlâ, o kavimlerin durumu, **Zülkarneyn**'in bulduğu bu şekilde idi" demiş. Daha sonra da, "Durumun böyle olduğunu biz zaten biliyorduk" buyurmuştur.

Zülkayrneyn'e Sed Yapma Teklifi

ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٩٢﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًاۙ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا ﴿٩٣﴾ قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِنَّ يَاْجُوجَ وَمَاْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلٰٓى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا ﴿٩٤﴾ قَالَ مَا مَكَّنِّى فِيهِ رَبِّى خَيْرٌ فَاَعِينُونِى بِقُوَّةٍ اَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًاۙ ﴿٩٥﴾

"Sonra yine bir yol tuttu. Nihâyet iki dağ arasına ulaştığı zaman, onların önünde hemen hemen hiç söz anlamaz bir kavim buldu. Onlar dediler ki: "Zülkarneyn, doğrusu Ye'cûc ve Me'cûc, yeryüzünde fesat çıkarıyorlar. Bizimle onlar arasına bir set yapman için sana bir vergi verelim mi?" O dedi ki: "Rabbimin, beni içinde bulundurduğu nimet daha hayırlıdır. Haydin siz bana kuvvetle yardım edin de, sizinle onlar arasına sağlam bir mânia yapayım" (Kehf, 92-95).

Bil ki **Zülkarneyn** doğu ve batıya ulaşınca, başka yollar aradı ve böylece onlara girdi. Derken iki dağ arasına ulaştı. Şüphesiz Allah ona bu işleri yapabilecek ilim ve kudreti vermişti. Bu konuda birkaç bahis vardır:

Farklı Kıraatler

Birinci bahis: Hamza ve **Kisâî**, "**seddeyn**" kelimesini, sîn'in zammesi ile "**süddeyn**", "**sedd**" kelimesini ise Kur'ân-ı Kerim'de her yerde fetha ile "**sedd**" şeklinde okumuşlardır. **Âsım**'ın râvisi **Hafs** ise, gerek "**seddeyn**", gerekse "**sedd**" kelimelerini her yerde sîn'in fethası ile; **Nâfi, İbn Âmir** ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr,** Kur'an'ın her yerinde, zamme ile "**südd**" şeklinde; **İbn Kesir** ve **Ebu Amr,** bu âyette sîn'in fethası ile, "**sedd**" ve **seddeyn** şeklinde, Yâsin'de geçtiği iki yerde zamme ile "**südd**" şeklinde okumuşlardır. **Kisâi,** her iki şeklin de, aynı manaya iki kullanış (lehçe) olduğunu söylemiştir. Yine sîn'in fethası ile olanın, insanın yaptığı sedde; zammesi ile olanın ise, Allah'ın yaptığı (tabii olan) sedde denildiği söylenmiştir. Bunun cem'i "**südud**" şeklinde gelir. Bu, **Ebu Ubeyde** ve **İbnü'l-Enbârî**'nin görüşüdür. **Keşşaf sahibi** ise şöyle der: Bu kelime zamme ile olursa, ism-i mef'ul manasında olur. O zaman, "Allah'ın yaptığı ve yarattığı şey" hakkında

kullanılır. Fetha ile okunursa mastar olmuş olur ve "insanların yapması ve icat etmesi" demek olur.

Yaptığı Seddin Yeri Hakkında Rivayet

İkinci bahis: Zâhir olan şudur ki bu iki set kuzeydedir. Bunların, **Ermenistan** ile **Azerbaycan** arasındaki iki dağ olduğu söylenmiştir. Yine bu yerin, Türk topraklarının sona erdiği yerde olduğu da söylenmiştir. **Muhammed İbn Cerir et-Taberî, Tarih**'inde şunu nakleder: **"Azerbaycan**'ı fetheden orayı fethettiğinde **Hazar Denizi**'ne doğru birisini gönderdi. O da gidip orayı gördü ve "Orada derin, güvenilir, engel olucu bir hendeğin ötesinde yüksek bir duvar (sur) var" diye anlattı. **İbn Hurdâzbe, "Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik"** adlı eserinde şöyle der: "(Halife) **Vâsıtbillah** rüyasında, kendisinin sanki *"sağlam bir mâniayı"* aşıp fethettiğini görür. Orasını görüp müşahede etsinler diye bazı adamlarını gönderir. Onlar "**Bâbu'l-Ebvâb**"dan çıkıp oraya ulaşır ve orasını görürler. Orasını, eritilmiş bakırlar ve birbirine kenetlenmiş, demir kerpiçlerden yapılma bir de kilitli kapısı olan sur olarak anlatmışlardır. Sonra onlar, bu yerden dönmek isteyince, kılavuzları onları, **Semerkand** şehrinin hizasında bir yere çıkardı. **Ebu Reyhan:** "Bu sözden anlaşılan şudur: O seddin yeri, meskûn arzın kuzeybatısının rub'unda (dörtte birinde)dir." İşin aslını ve hakikatini en iyi Allah bilir.

Üçüncü bahis: Zülkarneyn, o iki sed arasına varınca, onların gerisinde, onlardan uzakta, sözden anlamaz bir insan topluluğu buldu. **Hamza** ve **Kisâi** fiili, "başkalarına bir şey anlatma kudretleri olmayan" manasında, yâ'nın zammesi ve kâf'ın kesresi ile "**yufkıhûne**" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, yâ'nın ve kâf'ın fethası ile, "**yefkahûne**" yani onlar ancak kendilerinin dilini bilir, **Zülkarneyn**'in konuştuğu dili anlamazlar" şeklinde okumuşlardır.

Kâde Fiilinin Mânası

Daha sonra Allahu Teâlâ, قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ *"Onlar dediler ki: "Zülkarneyn! Doğrusu, Ye'cûc ve Me'cûc, yeryüzünde fesat çıkarıyorlar"* buyurmuştur. Buna göre eğer, **"Zülkarneyn,** Allah'ın kendilerini *"hemen hemen hiç söz anlamaz bir kavim"* diye tavsif ettiği bu kavmin sözlerini nasıl anlamıştır?" denilirse, şöyle cevap verilir: **Kâde** fiili ile ilgili iki açıklama vardır:

a) Bu fiilin müsbetinden menfi, menfisinden müsbet mana anlaşılır. Buna göre âyetteki "لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا" ifadesi onların hiçbir şey anlamadıklarını değil, güçlük ve zorlukla anlayabildiklerine delâlet eder.

b) Bu fiil, "**yaklaşma**" (olayazma) manasınadır. Buna göre, âyetteki o ifade, "onlar bilemezler, anlamaya yaklaşmazlar," demektir. Bu görüşe göre âyette şöyle bir takdir yapmak gerekir: "Onlar sözü, ancak işaret ve benzeri şeylerin yardımı ile, güçlükle anlarlar." Bu "**kâde**"nin manası hususunda, birinci görüşün doğruluğuna istidlâle daha elverişli bir âyettir.

Ye'cûc ve Me'cûc

Dördüncü bahis: Ye'cûc ve Me'cûc hakkında iki görüş vardır:

a) Bunlar, gayr-ı munsarif olmalarından da anlaşılacağı gibi, isim olarak icat edilmiş a'cemî (Arapça olmayan) iki isimdir.

b) Bunlar, müştak (türetilmiş)tirler.

Âsım, bunları hemzeli olarak, "يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ" diğer kıraat imamları hemzesiz olarak "**yâcûc**" ve "**mâcûc**" şeklinde okumuşlardır. Bir başka rivayete göre bunlar, "آجُوجُ وَمَأْجُوجُ" şeklinde okunmuştur. Bu kelimelerin, iki müştak isim olduğunu söyleyenler şu izahları yapmışlardır:

1) **Kisâî,** birincisinin ateşin tutuşması ve cayır cayır yanması manasına olan, "تَأَجَّجَ النَّارُ" deyiminden alındığını, çok hızlı hareket ettikleri için "Ye'cûc" adını aldıklarını; ikincisinin de, denizin dalgası manasına olan "مَوْجُ الْبَحْرِ" tabirinden geldiğini söylemiştir.

2) **Ye'cûc,** "çok tuzlu oldu" manasındaki, "تَأَجَّجَ الْمِلْحُ" ifadesinden alınmıştır. Onlara çok hızlı hareket ettikleri için bu ad verilmiştir.

3) **Kuteybî** şöyle der: Bu kelime, "Erkek deve kuşunun, koşmasındaki sesi duyulduğunda, kullanılan "اَجَّ الظَّلِيمُ" deyiminden alınmadır.

4) **Halil** şöyle der: **Acc,** mercimek gibi bir tahıldır. **Mecc** de, tükrüğün tükürülmesidir. O iki kelimenin, bundan alınmış olunması muhtemeldir.

Müfessirler **Ye'cûc** ve **Me'cûc**'un hangi kavimden olduğu hususunda değişik şeyler söylemişlerdir. Bu cümleden olarak onların Türklerden olduğu ileri sürüldüğü gibi; **Ye'cûc**'ün Türklerden,[8] **Me'cûc**'ün **Ceyi** ve **Deylam kabilelerin**den oldukları da ileri sürülmüştür.

Sonra bazı kimseler, bunları bedenleri küçük, boyları bir karış kadar kısa insanlar olarak tavsif ederken; bazıları da, uzun boylu, iri cüsseli

8 bkz. Kehf, 83. âyetin dipnotu

olarak tavsif etmiş ve kuşların pençesi gibi pençeleri bulunduğunu, yırtıcı hayvanların azı dişi gibi dişleri olduğunu söylemişlerdir.

Âlimler onların yeryüzünde nasıl fesat çıkardıkları hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, onların insanları öldürdüğü; insan etleri yedikleri, ya da bahar günlerinde çıkıp insanların yeşilliklerini, ekin ve sebzelerini bitirdikleri söylenilmiştir. Kısaca, "**fesat**" kelimesi, bütün bu manalara da muhtemeldir. Muradını en iyi bilen Allah'tır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, iki sed arasındaki bölge halkının, **Zülkarneyn**'e فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلٰى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا *"Bizimle onlar arasına bir sed yapman için, sana bir vergi verelim mi?"* dediklerini nakletmiştir. **Hamza** ve **Kisâî** "**harc**" kelimesini "**harâc**" şeklinde okumuşlar; diğer kıraat âlimleri ise "**harc**" diye okumuşlardır. "**Harc**" ve "**Harâc**" kelimelerinin aynı anlama geldiği söylenmiştir. Yine bunların, farklı iki kelime olduğu da belirtilmiştir. İşte âlimler bu iki görüş üzere ihtilâf etmişlerdir. Buna göre elifsiz olarak **harc** kelimesinin, "**ücret**" anlamına geldiği söylenmiştir. Çünkü insanlardan her biri, bir miktar ücret, para çıkarmış, derken öteki başka şeyler, diğeri daha başka şeyler. **Harâc** ise, her sene sultanın topladığı şeydir, (vergi, öşür). **Ferrâ:** "**Harâc**", aslî, kök isimdir; "**harc**" ise, bir mastar gibidir" derken, **Kutrub,** "**harc**" cizye; harâc ise, topraktadır" demiştir.

Sed Yapmak için Para İstememesi

Onların bu talebi üzerine **Zülkarneyn** مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَاَعِينُونِي *"Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet daha hayırlıdır. Haydi siz bana yardım edin"* der. Yani, "Rabbimin beni sahibi kıldığı bol mal ve geniş zenginlik, sizin harcayacağınız haraçtan daha hayırlıdır. Benim ona ihtiyacım yoktur" demektir. Bu, tıpkı **Süleyman** (a.s)'ın, *"İşte Allah'ın bana verdiği, sizin verdiğinizden daha çok hayırlıdır"* (Neml, 36) demesi gibidir. **İbn Kesîr** bu ifadeyi, izhâr edip iki nûn ile "**mekkenenî**" şeklinde okurken, diğer kıraat âlimleri de, idğam üzere, şeddeli tek bir nûn ile "**mekkennî**"şeklinde okumuşlardır.

Daha sora **Zülkarneyn** فَاَعِينُونِي بِقُوَّةٍ اَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا *"Haydi siz bana kuvvetle yardım edin de, sizinle onlar arasına sağlam bir mani yapayım"* demiştir. Yani, "Benim sizin malınıza ihtiyacım yok. Fakat, adam ve alet-edevatla yardımda bulunun da, onlarla seddi yapayım." Yine bunun manasının, "Bana, mal yardımında bulunun da, o malı bu önemli işe sarf edeyim.

Yoksa, kendim için sizden mal istemiyorum" şeklinde olduğu da söylenmiştir. "**Redm**" kelimesi, sed, duvar anlamına gelir. Arapçada "kapıyı kapattım" anlamında "رَدَمْتُ الْبَابَ"; yine, elbisemin yırtığını dikerek tamir ettim, onardım manasında, "رَدَمْتُ الثَّوْبَ" denilir. "**Redm**" kelimesi, "**sedd**" kelimesinden daha fazla kullanılır. "Üzerine yamalar vurulmuş" anlamındaki "ثَوْبٌ مَرْدُومٌ" tabiri de bu köktendir.

Seddin Yapılışı

اٰتُونِى زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتّٰى اِذَا سَاوٰى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتّٰى اِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ اٰتُونِىٓ اُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا ﴿٩٦﴾ فَمَا اسْطَاعُوٓا اَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا ﴿٩٧﴾ قَالَ هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّى ۚ فَاِذَا جَآءَ وَعْدُ رَبِّى جَعَلَهُ دَكَّآءَ ۚ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّى حَقًّا ﴿٩٨﴾

"Bana, demir kütleleri getirin. Onun iki yanı tam denkleştiği vakit, "üfleyin" dedi. Nihâyet onu bir ateş haline getirdiği zaman da, "Getirin bana, üstüne erimiş bakır dökeyim" dedi. Artık onu aşmaya da güç yetiremediler. Onu delmeye de muktedir olamadılar. "Bu, Rabbimden bir rahmettir. Fakat Rabbimin va'di gelince, O bunu dümdüz yapar. Rabbimin va'di haktır" dedi" (Kehf, 96-98).

Bil ki, "**zübere'l-hadîd**" tabiri "Demir blokları ve parçaları" demektir. **Halil: "ez-zübretu mine'l-hadid"** ifadesi, "büyük demir blok ve parçaları" demektir" demiştir. **Hamza** hariç, bütün kıraat imamları fiili, elifi uzatarak "**âtûnî**" şeklinde okumuşlardır. **Hamza** ise, "getirmek" mastarından olmak üzere "اِئْتُونِى" **(i'tûnî)** şeklinde okumuştur. Bu, **Âsım**'dan da rivayet edilmiştir. Bu, "اِئْتُونِى بِزُبَرِ الْحَدِيدِ" takdirinde olup, sonra bu bâ harf-i cerri, şu ifadelerde de olduğu gibi, hazfedilmiştir: "شَكَرْتُهُ" ve "شَكَرْتُ لَهُ" (ona teşekkür ettim); "كَفَرْتُهُ – كَفَرْتُ لَهُ" (Onu inkâr ettim; ona nankörlük yaptım).

Daha sona Cenâb-ı Hak حَتّٰى اِذَا سَاوٰى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ *"Onun iki yanı tam denkleştiği vakit"* buyurmuştur. Bu cümlede bir hazf bulunmaktadır. Yani, "onlar o demir bloklarını **Zülkarneyn**'e getirdiler. **Zülkarneyn** onları üst üste koydu. Böylece, en aşağısından en yukarısına kadar iki dağın arasında

yükselen bir set oluştu. Sonra **Zülkarneyn,** bu demir bloklara körükler yerleştirdi. Bu demirler, ısıtılıp da ateş haline gelince, bu ısınmış demirler üzerine erimiş bakırlar döktü. Böylece onlar birbirlerine kenetlenerek, âdeta yekpare, yalçın bir dağ haline geldiler" demektir. Bil ki, bu kesin bir mu'cizedir. Çünkü, böyle çok olan demir parçaları körüklenip ateş gibi olunca, hiçbir canlı ona yaklaşamaz. Halbuki onu körüklemek, ancak ona yakın olmakla mümkündür. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ sanki, bu büyük sıcaklığın tesirini o demirleri körükleyen insanların bedenlerinden uzaklaştırmıştı. **Keşşâf sahibi:** "Bu iki set arasında yüz fersah mesafe olduğu söylenmiştir" der. İki fetha ile olmak üzere "الصَّدَفَانِ" (sadefân) kelimesi, "iki dağın birbirine bakan iki yanı" anlamına gelir. Çünkü o iki yan, birbirlerine "tesadüf ederler" (birbirlerine bakarlar) ve birbirlerine tekâbül ederler. Bu kelime, iki damme ile "**sudufeyn**" ve bir damme ve sükûn ile "sudfeyn" şeklinde de okunmuştur. "**Kıdr**" kelimesi, "bakır eriyiği"ne denir; zira o, sıvı olup akar. Bu kelime "**ufrığ**" (üfleyeyim) fiilinin mefûlü olarak mansubdur ve takdiri de, "bana bakır eriyiği getirin de, o bakır eriyiğini o demir parçalarının üzerine dökeyim" şeklindedir. Ancak, birinci "demir eriyiği" kelimesi, ikincisi kendisine delâlet ettiği için hazfedilmiştir.

Cenâb-ı Hak daha sonra فَمَا اسْطَاعُوا *"...muktedir olamadılar"* buyurmuştur. Fiilde, kolaylık olsun diye, te harfi hazfedilmiştir. Çünkü te mahreç bakımından tî'ya yakındır. Bu ifade, sin'in sâd'a çevrilmesiyle "فَمَا اصْطَاعُوا" şeklinde de okunmuştur. "اَنْ يَظْهَرُوهُ" ifadesine gelince, bu "onun üstüne çıkmaya ve onu aşmaya" demektir. Yani, "çok yüksek olduğu ve birbirine iyice kenetlendiği için ne onun üzerine çıkabildiler, ne de çok katı ve sert olduğu için onu delebildiler" demektir.

Sonra **Zülkarneyn** هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي *"Bu, Rabbimden bir rahmettir"* demiştir. Burada "bu" ifadesi, o sedde işarettir. Yani, "Bu set, Allah'tan bir nimet ve kullarına bir rahmettir" demektir. Veya bu zamirle, "o iki dağın yakasını bir araya getirip dümdüz yapma imkanı ve kudreti Allah'tan bir rahmettir" demektir. *"Fakat, Rabbimin vaadi gelince"* yani kıyametin gelmesi yaklaşınca, *"Allahu Teâlâ o seddi, dümdüz eder."* Yerle bir eder. Arapçada, yüksek iken, yerle bir, dümdüz olan her şey hakkında "اِنْدَكَّ" (indekke) "dümdüz oldu" fiili kullanılır. Bu kelime, "dümdüz arazi, toprak" manasında olmak üzere, med ile "دَكَّاءَ" (dekkâe) şeklinde de okunmuştur. وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا *"Rabbimin va'di haktır"*

Kıyametin Yaklaşması

وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا ﴿٩٩﴾
وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا ﴿١٠٠﴾ الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ
عَنْ ذِكْرِي وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا ﴿١٠١﴾

"O gün, biz onları birbiri içinde dalgalanır halde bırakmışızdır. Artık, sûra da üfürülmüştür. Böylece, hepsini (mahşerde) derleyip toparlamışızdır. Beni anma hususunda gözleri perdeli olan, (Kur'ân'ı) dinlemeye tahammül edemeyen kâfirlere, o gün cehennemi öyle bir arzedeceğiz ki" (Kehf, 99-101).

Yecûc ve Me'cûc'un Çıkışları

Bil ki, buradaki "onları" zamiri, **Ye'cûc** ve **Mecûc**'a râcidir. *"O gün"* ifadesiyle ilgili birkaç görüş bulunur:

1) Seddin yapıldığı gün onlar, seddin gerisinde, orayı aşmaktan men edildikleri için, birbirine girerek dalgalandılar" demektir.

2) Buradan çıkış esnasında, birbirlerine girerek dalgalanacaklardır. Denildiğine göre, onlar, seddin gerisinden çıktıkları zaman, dalga dalga sürüler halinde ülkelere yayılacakları denize ulaşıp bütün suyunu içecekler ve bütün canlılarını da yiyeceklerdir. Sonra, ağaçları yiyecekler; insanların etlerini yiyecekler. Ama, **Mekke, Medine** ve **Beyt-i Makdis**'e gelemiyecekler. Daha sonra Allahu Teâlâ, onların üzerine bazı canlılar gönderecek, bu canlılar da onların kulaklarının içine girecekler, böylece de onlar ölecekler.

3) Buradaki "o gün"den murat, "Kıyamet günü"dür. Bütün bu görüşler muhtemel olmakla beraber, doğruya en yakın görüş, bundan muradın, "Allah'ın o seddi, yerle bir ettiği gün" olmasıdır. İşte o esnada, **Ye'cûc** ve **Me'cûc** birbirine girip dalgalanır, bundan sona da Sûr'a üflenir. Böylece bu da kıyametin alâmetlerinden olmuş olur. "Sûr" hakkındaki izah daha önce geçmişti; sonra yine gelecek. Cehennemin kâfirlere arz edilmesi ve gösterilmesi; böylece de, bütün dehşetiyle ortaya çıkması kâfirlere bir tür cezâ yerine geçirilmiştir. Çünkü bu onlara, büyük bir gam ve hüzün, endişe verir. Allahu Teâlâ cehennemi, kör ve sağır olan kâfirlere açıp göstereceğini

beyan etmiştir. "Körlük" âyetteki, *"Beni anma hususunda gözleri perdeli olan"* ifadesiyle anlatılmıştır. Bundan murat, o kâfirlerin hakkı kabulden şiddetle kaçınmalarıdır. Buradaki "sağırlık" ise, âyetteki; *"Kur'an'ı dinlemeye tahammül edemezler"* ifadesiyle anlatılmıştır. Yani, "onların halleri sağırlıktan daha ileridir. Çünkü sağır olan kimse, eğer kendisine iyice bağırılırsa, duyabilir. Bunlar ise, bu güçten de yoksundurlar" demektir. Âlimlerimiz, *"(Kur'ân'ı) dinlemeye tahammül edemezler"* ifadesini, istitâ'anın, fiille beraber olduğuna delil getirmiştir. Bu böyledir, çünkü onlar, işitmedikleri zaman, muktedir olamamış oldular. **Kâdî** ise, "Bundan murat, o kâfirlerin, kelâm-ı ilahiyi dinlemekten nefret etmeleri ve bunun onlara çok ağır gelmesidir. Bu, bir adamın, "Falancaya bakmaya tahammül edemiyorum" demesi gibidir" demiştir. İşte burası, **Zülkarneyn kıssasının** sonudur.

Kâfirlerin Ziyanı

أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِيٓ أَوْلِيَآءَ ۚ إِنَّآ أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَٰفِرِينَ نُزُلًا ﴿١٠٢﴾ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿١٠٣﴾ ٱلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴿١٠٤﴾ أُولَٰٓئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِـَٔايَٰتِ رَبِّهِمْ وَلِقَآئِهِۦ فَحَبِطَتْ أَعْمَٰلُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَٰمَةِ وَزْنًا ﴿١٠٥﴾ ذَٰلِكَ جَزَآؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوٓا ءَايَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا ﴿١٠٦﴾

"Kâfirler, beni bırakıp da kullarımı dostlar edineceklerini mi sandılar? Biz, cehennemi o kâfirler için bir konak olarak hazırladık. De ki: "İşler bakımından en çok ziyana uğrayanları, kendilerinin iyi yaptıklarını sanarak dünya hayatındaki gayretleri boşa gitmiş olanları size haber vereyim mi? Onlar, Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edip de yaptıkları boşa gitmiş olanlardır. İşte onlar ki, biz, kıyamet gününde onların amellerini tutmak için terazi koymayacağız. Cezâsı, inkâr ettikleri ve âyetlerimle peygamberlerimi alaya aldıkları için cehennemdir" (Kehf, 102-106).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin halini beyan edip, onların Kur'ân'dan ve Resûlullah'ın getirdiği şeyleri dinlemekten yüz çevirdiklerini beyan edince, bunun peşi sıra, *"Kâfirler, beni bırakıp da kullarımı dostlar edineceklerini mi sandılar?"* buyurmuştur. Bundan murat şudur, "Onlar, âyetleri tefekkür etmekten yüz çevirip Allah'ın ve Resûlü'nün emirlerini kabul etmemede direnirlerken, kendilerine taptıkları o şeylerden faydalanabileceklerini mi zannediyorlar?" Bu, kınama ve azarlama üslûbunda gelmiş olan bir istifhamdır.

İKİNCİ MESELE

Ebu Bekir, Asım'a nisbet etmeksizin, bu âyeti sîn'in sükûnu, bâ'nın ref'iyle "اَفَحَسْبُ" (efe hasbu) şeklinde okumuştur. Bu, **Ebu Bekr**'in, **Âsım**'dan farklı okuduğu yerlerden birisidir. O, bu kıraatin, **Emiru'l-mü'minîn Ali İbn Ebi Talib**'in kıraati olduğunu söylemiştir. Buna göre "**hasbü**" kelimesi mübtedâ, "اَنْ يَتَّخِذُوا" cümlesi de haberdir. Mana ise, "şunları dost edinmeleri, onlara yetecek ve kâfi gelecek midir?" şeklindedir. Diğer kıraat imamları ise bunu mazi sîgasıyla "اَفَحَسِبَ" şeklinde okumuşlardır ki, buna göre bunda bir mahzuf bulunmaktadır. Mana, "kâfirler, kullarımı dostlar edinmelerinin faydaları olacağını mı zannettiler?" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Buradaki "kullarım" kelimesi hakkında birkaç görüş bulunmaktadır. Bununla, **Hz. İsa** (a.s)'nın ve meleklerin kastedildiği söylenmiştir. Yine, "Bunlar, kâfirlerin dost edinip kendilerine itaat ettikleri şeytanlardır" denilmiştir. Bunların putlar olduğu da söylenmiştir. Putlar, *"sizin gibi kullardır"* (A'raf, 194) âyetinde olduğu gibi; kullar olarak isimlendirilmiştir.

Allahu Teâlâ sonra اِنَّا اَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا *"Biz, cehennemi o kâfirler için bir konak olarak hazırladık"* buyurmuştur. "**Nüzülâ**" kelimesiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

1) **Zeccâc,** "Bu kelime, gidilecek ve konaklanacak yer" demiştir.

2) Bu, "konaklayan misafirler için hazırlanmış yer" anlamındadır. Bunun bir benzeri de, *"Onları elîm bir azap ile müjdele"* (Âl-i İmrân, 21) âyetidir.

En Fazla Hüsranda Olanlar

Allahu Teâlâ sonra, bu kavmin cehâletine işaret eden şeye dikkat çekerek قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِينَ اَعْمَالًا * اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"De ki: İşleri*

bakımından en çok ziyana uğrayanları, dünya hayatındaki gayretleri boşa gitmiş olanları size haber vereyim mi?" buyurmuştur. Burada kastedilenlerin ruhbanlar olduğu söylenmiştir. Bu, *"Yorucu işler yapan(lar)"* (Gâşiye, 3) âyeti gibidir. **Mücahid**'den, bunların Ehl-i kitap oldukları görüşü; **Hz. Ali**'den de, **İbnu'l-Kevvâ'** bunları **Hz. Ali**'ye sorunca, onun, "Bunlar, **Harûrâ** halkıdır" dediği rivayet edilmiştir. Esas olan ise şöyle denilmesidir: Bunlar, aslında günah olan bazı amelleri taat (ibadet) zannı ile yapanlardır. Bu ameller taat olsa bile, onlar kâfir oldukları için, kendilerinden bunlar kabul edilmez. O halde onlar, bu amelleri mükâfat ümidi ile yapmışlar, ücret almak ve kıyamette paçalarını kurtarmak için böyle gayret etmiş ve yorulmuşlardır. Onlar umduklarını elde edemedikleri için, Allah onların dâllin (sapmış) olduklarını beyân etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların ne yaptıklarını beyân ederek أُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ *"Onlar Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edip de yaptıkları boşa gitmiş olanlardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Onu gördüm" manasında "لَقِيتُهُ" denilmesinin de delalet ettiği gibi, "Allah'a **likâ** (kavuşma)", Allah'ı görme demektir. İmdi, eğer, "**Likâ**, "kavuşmak" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Su, takdir edilmiş bir emir üzere, iltikâ etti (birbirine kavuştu)"* (Kamer, 12) buyurmuştur. Halbuki bu manada kavuşma Allahu Teâlâ için imkansızdır. Binâenaleyh bunu, Allah'ın mükâfatına kavuşma manasına hamletmek gerekir?" denilirse, şöyle cevap verilir: "Likâ" aslında kavuşmak, karşı karşıya gelmek manasına ise de, "görme" manasında kullanılması da zâhir ve meşhur bir mecazdır (yaygındır). **Mu'tezile**'nin "Bununla, Allah'ın mükâfatına kavuşma kastedilmiştir" şeklindeki hükümleri, ancak âyette bir takdir yapma ile olur. Halbuki lafzı, meşhur ve yaygın mecâzî manasına hamletmek, onu, yapılacak bir takdire göre ortaya çıkacak bir manaya hamletmekten daha uygun olduğu malumdur.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, âyetteki, *"Amelleri boşa gitmiştir"* ifadesini, amellerin boşa gitmesinin ve silinmesinin doğru bir hüküm olduğuna delil getirmişlerdir. Biz bu meseleyi Bakara Sûresi (217) âyetinin tefsirinde tafsilatlı olarak ele almıştık. Bundan dolayı burada tekrar etmiyoruz.

Kâfirlerin Önemsizliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَزْنًا *"Biz, kıyamet gününde onların amellerini tartmak için terazi koymayacağız"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Biz onları, hor görüyoruz. Onların, yanımızda hiçbir kıymetleri yoktur.

2) Biz onlar için, bir terazi kurmayız. Çünkü terazi, ancak taat ve günahların nispetini belirlemek ve hem günah hem sevabı olan mü'minler için konulur.

3) **Kâdî** şöyle der: "Günahları fazla olan kimsenin yapmış olduğu ibadet ve taatler, sanki hiç yapılmamış gibidir. Binâenaleyh o taatlerin hiçbiri, tartıya girmez." Bu tefsir, Mu'tezilî **Kâdî**'nin, "amellerin boşa çıkması ve silinmesi" görüşüne göredir.

Allahu Teâlâ sonra ذٰلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمُ *"İşte bunlar, onların cezası cehennemdir"* buyurur. Binâenaleyh buradaki "**zâlike**", "Bahsettiğimiz bütün bu çeşitli cezâ ve tehditler, onların bâtıl amellerinin karşılığıdır" demektir. "Cehennem", "**cezâühüm**" ifâdesinin atf-ı beyanıdır. Cenâb-ı Hak, bu cezanın, şu iki suçun toplamına göre verildiğini beyan etmiştir:

a) Onların inkârları,

b) İnkârlarına ilâveten, Allah'ın âyetleri ve peygamberleri ile alay etmeleri, sırf inkâr ve yalanlama ile yetinmeyip, işi onlarla alay etmeye kadar vardırmaları...

Mü'minlerin Mükâfatı

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا ﴿١٠٧﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا ﴿١٠٨﴾

"İman edip, sâlih ameller işleyenlere gelince, onların konakları da Firdevs cennetleridir. Onlar, orada ebedi kalırlar ve oradan ayrılmak istemezler" (Kehf, 107-108).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, vaîdinin peşi sıra vaadinden bahsetmiştir. Yine O, cehennemin kâfirler için bir konaklama-ağırlama (!) yeri olduğunu belirtince, bunun peşi sıra, iman ve sâlih amele teşvik edecek şeyleri zikrederek, *"iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, onların konakları da Firdevs cennetleridir"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Amel-i sâlih, iman üzerine atfedilmiştir. Birbirine atfedilenler, birbirinden farklı şeylerdir. Binâenaleyh bu, sâlih amelin imandan başka olduğunu gösterir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Katade: Firdevs'in, cennetin merkezi ve en üstün yeri olduğunu söylerken; **Ka'b,** "Cennetler içinde, **Firdevs**'ten daha üstün ve yücesi yoktur. Orada, emr-i bi'lmarûf, nehy-i ani'l-münker (iyiyi emir, kötüyü nehyeden) kimseler bulunacaklardır" demiştir. **Mücahid, "Firdevs,** Rumca, "Bahçe" manasınadır" der. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

اَلْجَنَّةُ مِائَةُ دَرَجَةٍ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ مَسِيرَةُ مِائَةِ عَامٍ وَالْفِرْدَوْسُ اَعْلَاهَا دَرَجَةً وَمِنْهَا الْاَنْهَارُ الْاَرْبَعَةُ وَالْفِرْدَوْسُ مِنْ فَوْقِهَا فَاِذَا سَاَلْتُمُ اللهَ الْجَنَّةَ فَاَسْاَلُوهُ الْفِرْدَوْسَ فَاِنَّ فَوْقَهَا عَرْشُ الرَّحْمٰنِ وَمِنْهَا تَتَفَجَّرُ اَنْهَارُ الْجَنَّةِ

"Cennet yüz derecedir ve her iki derecesi arasındaki mesafe yüz yıllık yoldur. En üst derecesi ise Firdevs'tir. Dört nehir de cennettendir. Firdevs onların da üstündedir. Binâenaleyh Allah'tan cenneti istediğinizde, ondan Firdevs'i isteyiniz. Çünkü Firdevs'in üzerinde o Rahman'ın Arş'ı vardır ve cennet nehirleri oradan çıkar."[9]

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazıları şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, bütün cenneti mü'minler için bir konaklama ve ağırlama yeri kılmıştır. Kerim (cömert) olan, ağırlamanın yanı sıra hil'at da giydirir (elbiseler verir). Halbuki cennetin bütününden sonra, geriye sadece ru'yetullah (Allah'ı görme) kalır. İmdi: "Allahu Teâlâ ilk âyette cehennemin tamamını kâfirler için bir konaklama kılıp, cehnnemden sonra da daha ileri bir azap kalmayacağına göre, burada da cennetin tamamını mü'minlere konaklama kılmış ve artık cennetin ötesinde bir ikram kalmamıştır?" diye bir sual sorulacak olursa,

9 **Müsned,** 2/335, 339.

şöyle cevap veririz: "Cehenneme girdikten sonra kâfir için, bundan daha ileri bir azap derecesi daha vardır. Bu da, kâfirin Allah'ı görememesidir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Hayır, şüphesiz ki onlar o gün Rablerinden katiyen mahrumdurlar. Sonra onlar muhakkak ve muhakkak o alevli cehenneme gireceklerdir"* (Tatfif, 15-16) buyurmuş ve cehenneme girmeyi, Allah'ı görememeden sonra zikretmiştir.

Cennetlikler Nakil İstemezler

Daha sonra Cenâb-ı Allah, لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا *"Oradan ayrılmak istemezler"* buyurmuştur. "**Hivel**", tahavvül, yer değişimi demektir. Arapaçada حَالَ مِنْ مَكَانِهِ حِوَلًا "O, yerinden ayrıldı" denilir. Bu tıpkı, "Yine onu sevmeye döndü" denilmesi gibidir. Yani "Cennet mutlulukları ve mükâfatları üzerinde, bunlardan daha ileri başka bir mutluluk ve hayır yoktur ki ehl-i cennet bunlardan başa bir şey istesinler" demektir. Bu ifade, cennetin son derece mükemmel olduğuna delalet eder. Çünkü insan dünyada iken, saadet sayılacak bir dereceye ulaştığında, gözü yine de ondan üstün olana geçer."

Allah'ın Kelimeleri Tükenmez

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ﴿١٠٩﴾ قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا ﴿١١٠﴾

"De ki: "Rabbimin kelimelerini yazmak için, denizler mürekkep olsa ve bir o kadarını da, yardımcı olarak onlara ilave etsek, Rabbimin kelimeleri (yazılıp) tükenmeden, o denizler tükenir." De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilahınızın, ancak tek ilah olduğu vahyediliyor. Artık kim Rabbisine kavuşmayı ümit ve arzu ediyorsa, sâlih amel işlesin ve Rabbisine ibadette hiç kimseyi ortak tutmasın" (Kehf, 109-110).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ bu sûrede, çeşitli delil ve beyyineleri (açıklamaları) getirip, geçmiş kimselerin kıssalarından bahsedince, Kur'ân'ın mükemmelliğine dikkat çekerek, *"De ki: "Rabbimin kelimelerini yazmak için, denizler mürekkep olsa"* buyurmuştur. "**Midâd**", mürekkep demektir. Bu, kandilin yağına da denilir. Buna göre mana, "Eğer Allah'ın ilmini ve hükümlerini kelimelerle yazacak olsan ve denizler de bu yazma için mürekkep olsa" şeklindedir. Buradaki "**Bahr**" kelimesi ile, cins (bütün denizler) murat edilmiştir, yani "Bütün denizler mürekkep olsa, Cenâb-ı Hakk'ın kelime ve hükümleri yazılıp bitmeden, bu mürekkep tükenirdi" demektir. Sözün özü şudur: "Denizleri ne kadar geniş ve büyük görürsen gör, bil ki bunlar sınırlıdır. Ama Allah'ın ilmi sonsuzdur. Sınırlı olan şey, kesinlikle sınırsız olana yetmez."

Hamza ve **Kisâî** fiil cemi olan fail "**kelimât**" lafzından önce yer aldığı için, yâ ile (müfret) olarak "**yenfede**" şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları, fail müennes olduğu için (müennes olarak) "**enfede**" şeklinde okumuşlardır.

Rivayet olunduğuna göre, **Huyeyy b. Ahtab,** "Kitabınızda, *"Kime hikmet verilirse, muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) denilmektedir. Fakat sizler (yine o kitabınızdan), *"Size az bir ilimden başkası verilmemiştir"* (İsra, 85) âyetini de okuyorsunuz" deyince, işte bu âyet nazil olmuştur: Yani "Evet, bu çok olan hayırdır, fakat bu çok hayır, Allah'ın kelimeleri (ilim) denizinden ancak bir katredir" denilmek istenmiştir.

İKİNCİ MESELE

(Ehl-i sünnet) âlimlerimizin, "Allah'ın kelamı bir bütündür" şeklindeki sözlerini tenkit eden muhalifler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Bu ifade, Allah'ın pek çok kelimeleri olduğunu gösteren açık bir ifadedir." Âlimlerimiz, âyetteki *"kelimeler"* sözünü, Allah'ın ilminin müteallekâtı (yani bildiği şeyler) manasına almışlardır. **Cübbâî** şöyle der: Âyetteki, *"Rabbimin kelimeleri tükenmeden"* ifadesi, Allah'ın kelimelerinin tükenebilir olduğunu gösterir. Yokluğu (tükenebilirliği) söz konusu olan şeyin kadim olması imkansızdır. Hem sonra Cenâb-ı Hak, *"Bir o kadarını da yardımcı olarak o (denizlere) ilave etsek"* buyurmuştur ki bu da, Allahu Teâlâ'nın, bunu getirmeye (yapmaya) kâdir olduğuna delâlet eder. Getirilebilen şey muhdes (mahluk) olur. Muhdes olan da, onun mislidir. O halde, o da muhdestir."

Âlimlerimiz buna, "Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın o ezeli ilim sıfatının taalluk ettiği (bildiği) şeyler kastedilmemiştir (yoksa o sıfatın bizzat kendisi kastedilmiştir)" diye cevap vermişlerdir.

Peygamberin Beşer Oluşu

Bil ki Allahu Teâlâ, Kelâmının (Kur'ân'ın) mükemmel olduğunu beyan buyurunca, Hz. Muhammed (s.a.s)'e tevazu yolunu tutmasını emrederek, قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰى اِلَىَّ *"De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana yalnız vahyolunuyor"* buyurmuştur. Bu, (insan olarak) herhangi bir bakımdan aramızda bir farklılık yoktur. Fakat Cenâb-ı Hak bana, "Bir, tek ve samed (hiçbir şeye muhtaç olmayan ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu) Allah'tan başka ilahın olmadığını vahyediyor" demektir. Âyet şu iki neticeye delâlet eder.

a) Buradaki "**innema**" (ancak) kelimesi hasr manasını ifade eder.

b) Allah'ın tek bir ilah oluşunu, şem'î (nakli) delillerle ispat etmek mümkündür. Biz bu iki neticeyi, diğer sûrelerde çok kuvvetli izahlarla anlattık.

Allahu Teâlâ sonra فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهٖ *"Artık kim Rabbisine kavuşmayı ümit ve arzu ediyorsa"* buyurmuştur. "Recâ", insanın faydalı şeylerin kendisine ulaşıp geleceğini sanması ve ummasıdır; "Havf" ise, zararlı şeylerin kendisine ulaşıp geleceğinden korkması ve endişe etmesidir. Âlimlerimiz âyetteki, *"Rabbe kavuşma"* ifadesini, Allah'ı görme manasına alırlarken; Mu'tezile bunu, Allah'ın mükafatına kavuşma ve ulaşma manasına almıştır. Bu münazaranın, bahsi biraz önce de geçmişti. Hayret... Allahu Teâlâ bu sûrenin sonunda kendisinin görülebileceğine delâlet edecek hususları şu üç âyette ortaya koymuştur:

a) *"Onlar Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr ederler"* (Kehf, 105) âyeti.

b) *"O (mü'minlerin) konakları da Firdevs cennetleridir"* (Kehf, 107) âyeti.

c) *"Artık kim Rabbisine kavuşmayı, ümit ve arzu ederse"* (Kehf, 110) âyeti. Bu âyetlerden daha güçlü bir beyân olamaz.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا *"Sâlih amel işlesin"* yani "Allah'a kavuşma arzu ve ümidini taşıyan kimse, sâlih amellerle meşgul olsun" buyurmuştur. Sâlih (iyi-güzel) amel, bazen Allah rızası için, bazen de görsünler-duysunlar (riya ve sum'a) için yapıldığından dolayı, âyette şu iki şarta yer verilmiştir:

a) Allah rızası için yapılmaları şartı.

b) Her türlü şirkten uzak olmaları şartı. İşte bu sebeple Cenâb- Hak, *"ve Rabbisine ibadette hiç kimseyi ortak tutmasın"* buyurmuştur.

Rivayete göre bu âyet **Cündeb b. Züheyr** (r.a) hakkında nâzil olmuştur. Çünkü o, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Ben amellerimi Allah rızası için yapıyorum ama, onları yaparken eğer birisi beni görürse, bu da hoşuma gidiyor" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) bunun üzerine إِنَّ اللهَ لَا يَقْبَلُ مَاشُورِكَ فِيهِ *"Hiç şüphesiz Allah, kendisinde şirk bulunan ameli kabul etmez"*[10] buyurmuştur. Yine rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) ona: لَكَ اَجْرَانِ اَجْرُ السِّرِّ وَاَجْرِ الْعَلَانِيَةِ *"Senin için iki ecir vardır: Gizlinin ücreti ve açık olanın ücreti"* demiştir[11] Birinci rivayet, yaptığı ameli ile riya ve gösterişi kastettiğindeki şeye; ikinci rivayet de yaptığı amelde, (başka insanların da) kendisine uymalarını, (aynını yapmasını) isteyerek, göstermesine işarettir. Birincisi, mübtedilerin (işe yeni başlayanların); ikincisi ise kâmil kimselerin makamıdır. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd; Efendimiz Hz. Muhammed'e âline ve ashabına salat olsun.

Musannif (**Râzî**) şöyle der: Bu sûrenin tefsiri, Gaznîn şehrinde, 602 senesinin Safer ayının 17'sinde Salı günü tamamlandı. Ekremü'l-Ekremin ve Erhamur-Rahimin olan Allah'tan, kıyamet günü bize mağfiret ve fazlını nasip etmesini niyaz ederiz. O, en büyük lütuf sahibidir.

***

10 **Benzeri,** Müsned, 5/5.

11 **Tirmizi,** Zühd, 49 (4/594).

MERYEM SÛRESİ

Bu sûre 98 âyet olup, Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

كٓهٰيٰعٓصٓ ﴿١﴾

Kâf hâ yâ ayn sâd. (Meryem, 1)

Sûrenin bu başlangıcına ait farklı kıraatlere girmeden önce, şu üç mukaddimenin (hususun) belirtilmesi gerekir:

Elif-bâ Harflerinin Telaffuzu

Birinci mukaddime: Huruf-i mu'cem, iki veya üç harfli olmak üzere iki çeşittir. Arapların âdeti, iki harfli olanları, kesik kesik ve imâleli olarak mesela, bâ, tâ, sâ şeklinde telaffuz etmek şeklinde cereyan etmiştir. Benzerleri de böyledir. Yine onlar, ortalarında elif bulunan üç harfli kelimeleri de işbâ'lı telaffuz ederler. Mesela dâl, zâl, sâd, dâd derler. Bunların benzerlerini de aynı şekilde okurlar. Bu muc'em harflerden sadece zâ (ز) hususunda alışılagelen şu iki şey olmuştur: Telaffuz ederken bunun yâ'sını izhar ederek onu üç harfli kılanlar imâle yapmazlar, zây derler. Telaffuz ederken, yâ'sını izhar etmeyenler ise iki harfli kelimeye benzetirler ve imale yapmazlar (ze) derler.

İkinci mukaddime: Bütün her yerde, fethanın işbâ' yapılmasının asıl olduğunun; imâle yapmanın ise, ferî olduğunun bilinmesi gerekir. İşte bundan dolayı imâle edilen her kelimenin işbâ'sı caiz olduğu halde, işbâ' yapılan her fethalı harfin imalesi caiz değildir.

Bu Sûrenin Başlangıcının Kıraati

Üçüncü mukaddine: Bu sûrenin başlangıcını okuma konusunda, kıraat imamlarının üç çeşit kıraati bulunmaktadır:

a) Onlar asıl olana tutulmuşlardır ki, bu asıl olan da hâ ve yâ'nın fethasının işba' edilmesidir.

b) Hâ ve yâ'nın imâle ile okunması.

c) Hem asıl hem de fer' olan şeyi birleştirmek, cem etmektir. Bu durumda hâ ile yâ arasında bir farklılık meydana gelir. Bu sebeple kıraat

âlimleri, onlardan hangisi olursa olsun, birini fethalı, diğerini de kesreli okurlar. Onların, bu ihtilafı gerektiren sebep hususunda iki görüşleri vardır.

1) İşba'lı fetha, asıldır. İmâle ise, kullanılışı meşhur olan bir fer'dir. Dolayısıyla, hem asıl olanı, hem de fer' olanı gözetebilmek için, onlardan birisi işba' ile, diğeri de imâleli okunur ki, bu, onlardan birisini nazar-ı dikkate alıp, diğerini almamaktan daha güzeldir.

2) Telaffuzda iki harfli olan elif-ba harfleri ise kesik kesik okunduklarında imâle ile; kesik kesik okunmadıklarında ise, işbâ' ile okunurlar. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın "كٓهٰيٰعٓصٓ" ifadesindeki hâ ve yâ harfleri okunurken kesik kesik; yazıda ise bitişiktirler. Binâenaleyh, her iki tarafı, yani hem okunuş hem de hat, (yazı) cihetini gözetebilmek için bunlardan birinde imâle, diğerinde ise işbâ' yapılır.

Sen bu temel kaideyi iyice kavradığında şimdi diyoruz ki: Bu hususta değişik olan şu kıraatler bulunmaktadır:

a) Bu hususta bilinen kıraat, hem hâ'nın, hem de yâ'nın fethalı okunmasıdır.

b) Hâ harfini meksûr, yâ harfini de meftûh ile okuma. Bu, **Ebu Amr ve İbn Mübadir**'in[12] kıraatidir. **Eyyûb**'dan ise, bunların kesik kesik okunması rivayet edilmiştir. Kıraat imamları, bu hâ ile tenbih harfi olan hâ'yı birbirinden ayırmak için, yâ'yı değil de hâ'yı kesre ile okumuşlar. Çünkü, tenbih edâtı olan hâ, kesinlikle meksur olarak okunmaz.

c) Hâ'nın fethası, yâ'nın da kesresi ile okumak. **Ebu Hamza, A'meş, Talha** ve **Âsım**'ın ravisi **Dahhak**'ın kıraatidir. Bunlar, hâ'yı değil de, yâ'yı meksur okumuşlardır. Çünkü, yâ, kesrenin kardeşidir. Kesreyi, kardeşi olana vermek, münasebeti korumak için, meftuh olan yabancı harfe vermekten daha evlâdır.

d) Her ikisinin birden imâle yapılmaları. Bu, **Kisâî, Mufaddal, Âsım**'ın ravisi **Yahyâ, İbn Âmir**'in ravisi **Velid İbn Eslem, Zûhrî** ve **İbn Cerir**'in kıraatidir. Bu zâtlar, bu iki harfi, hâ'nın ve yâ'nın imale edilmeleri hususunda zikredilen iki sebepten dolayı imâle ile okumuşlardır.

e) Hâ'nın dammesi ve yâ'nın fethası ile okunması, Bu, **Hasan el-Basrî**'nin kıraatidir. **Hasan el-Basrî**'den, hâ'nın fethası, yâ'nın zammesi ile okunabileceği de rivayet edilmiştir. **Keşşaf sahibi, Hasan el-Basrî**'den bu iki

12 Nüshalarda **İbn Mübadir** diye geçen bir isim kıraat âlimleri arasında bilinmemektedir. Muhtemelen **İnb Münazir**'in tahrifi söz konusudur (Ç).

harfin damme ile okunacağını da rivayet etmiştir. Bunun üzerine **ez-Zemahşeri**'ye "**Hasan el-Basrî**'den böyle bir kıraat sabit olmamıştır. Çünkü **İbn Cinnî, Kitâbu'l Muhteseb**[13]de şunu zikretmiştir: **Hasan el-Basrî**'nin kıraati, herhangi birini belirtmeksizin, bu iki kelimeden birini fetha, diğeri bir de damme ile okumaktır" denilmiştir. Bazıları da şu açıklamayı yapmışlardır: **Hasan el-Basrî**'nin bunlardan herhangi birini damme okumaya yönelmesinin sebebi şudur. Çünkü o, bu kelimelerin ayne'l-fiilinin tıpkı, dâr ve mâl kelimelerinde olduğu gibi vâv'dan elife dönüştüklerini düşünmüştür. Çünkü bu elifler, iştikakları olmadığı için mâlum olmasalar bile, bunlar lafzı bakımından kendilerine benzeyen şeylere hamledilmişlerdir. Binâenaleyh, kelimenin ortasında elif geldiğinde, onun vâvdan dönüşmüş olduğuna inanmak gerekir. Çünkü, dilde galip ve genel olan durum budur. Binâenaleyh, **Hasan el-Basrî,** "hâ" ve "yâ" kelimelerinin elifinin vâv'dan dönüşmüş olduğunu düşününce, o elifi vâv hükmünde kabul etmiş ve mukabilini de dammeli okumuştur. Çünkü vâv, dammenin kardeşidir.

f) Bu iki harfin, bir tür dammeli işmâm ile okunması...

BİRİNCİ MESELE

Ebu Ca'fer "كٓهيعٓصٓ" kelimesinde, ayn'ın nûn'unun açıkça okunmasının yanı sıra, ufacık bir sekte ile, bu harfleri birbirinden ayırmak şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, ayn'ın nûn'unu da gizlemelerinin yanı sıra, harfleri birbirine ulayarak okurlar.

***İKİNCİ MESELE:* Fevatihu's - Suver Hakkında**

Maruf olan kıraat, sâd harfini, "ذِكْرُ" kelimesine idğâm ederek okumaktır. **Âsım** ve **Yakûb**'un, bunu, izhar ile okudukları rivayet olunmuştur.

Fevâtihu's-Suver hakkında ileri sürülen görüşler daha önce geçmişti. Ancak ne varki, burada söylenmesi gereken birkaç husus bulunmaktadır. **İbn Abbas** (r.a.)'ın Cenâb-ı Hakkın "كٓهيعٓصٓ" ifâdesinin kendisi tarafından kendisini öven bir senâ ve medh ifâdesi olduğunu söylediği rivayet edilmiştir. İşte bundan dolayı kimileri, bu ifâdenin başındaki "kâf'ın" (yeter), "hâ" harfini "hâdim" (hidâyet eden); "ayn" harfini, "âlim" (bilen), "sâd" harfini de "sadık" (doğru) anlamına almışlardır. **İbn Abbas** (r.a.)'dan kâf harfini, "kerim ve kebîr" (cömert ve büyük) anlamlarına aldığı da rivayet edilmiştir.

13 **İbn Cinnî**'nin Şaz kıraatlere dair meşhur cemi **el-Muhteseb** adını taşıyan Matbu nüshalardaki **Mükteseb** ismi ya tahriftir, ya da hatalı yazılmıştır.

Yine ondan, yâ harfini bir keresinde kerîm, başka bir kere de hakîm anlamına aldığı da nakledilmiştir. **Rebî İbn Enes**'ten, burada yâ harfini "mucir" (himaye eden, koruyan) anlamına geldiğini söylediği rivayet edilmiştir. Yine **İbn Abbas** (r.a.)'dan, bu ifâdedeki ayn'ın, aziz ve adl kökünden olduklarını söylediği de rivayet edilmiştir. Bütün bu görüşler kuvvetli değildir. Zira biz Cenâb-ı Hakk'ın kitabında, dilin ne hakikaten ne de mecâzen delâlet etmediği bir şey bırakmasının caiz olamayacağını söylemiştik. Çünkü biz bunu caiz görürsek, o zaman, bizim aleyhimize olmak üzere, her zâhirin bir bâtını bulunduğunun iddiâ kapısı açılmış olur. Halbuki dil, onların ileri sürdüğü bu tür şeylere delâlet etmemektedir. Çünkü kâf harfinin, kerîm'e veya kebîr'e veyahut da, Hz. Peygamber'in isimlerinden herhangi bir isme, meleklerin, cennet veya cehennemin isimlerine delâlet etmesi, bir başkasına delâlet etmesinden daha evlâ değildir. Binâenaleyh, bunu bunlardan birisine hamledip de diğerine hamletmemek, dilin kendisine asla delâlet etmediği bir tahakküm olur.

Hz. Zekeriya'nın Mazhariyeti

ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُۥ زَكَرِيَّآ ﴿٢﴾

"(Bu), kulu Zekeriyyâ'ya Rabbinin rahmetini anıştır" (Meryem, 2).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdenin başındaki "**zikr**" kelimesiyle ilgili dört değişik kıraat bulunmaktadır. Mastar şeklinde "**zikru**"; şeddeli ya da şeddesiz olarak mazi sîgasında "**zekkere**" ve "**zekere**" veyahut da emir sîgasında olmak üzere "**zekkir**" okunması. Bunun mastar şeklinde okunması halinde, "رَحْمَتِ رَبِّكَ" ifâdelerinin, izafetten dolayı meksûr, kesreli olunması, gerekir. Bu okunuşa göre bu ifâdenin (tümünde) üç vecih bulunmaktadır:

a) "**Abdehu**" kelimesinin dâl'ının mansub okunması ve "**Zekeriyyâ**" isminin sonuna hemzenin getirilerek "**Zekeriyyâ'**"denilmesi ki bu kıraat meşhurdur.

b) Her ikisinin de merfû okunması. Buna göre âyetin manası, "O rahmet, Allah'ın kulu, **Zekeriyyâ**'dır" şeklinde olur. Bu, **İbn Amr**'dan rivayet edilmiştir.

c) Birincisinin nasbı "**abdehu**" (عَبْدَهُ), ikincisinin ref'i ile... Buna göre mana, Rabbinin, kuluna rahmetidir. Kulu da **Zekeriyyâ**'dır" şeklinde olur. Şeddeli mazi ile okunmasına gelince, bu durumda "**rahmeten**" kelimesinin mansub okunması gerekir. Şeddesiz olarak mazi sîgasında okunmasında, iki izah söz konusudur.

1) "**Rabbüke**" ifâdesindeki bâ'nın merfû okunması. Buna göre mana, "Rabbin, kulu **Zekeriyyâ**'yı hatırladı" şeklinde olur.

2) "**Rabbeke**" ifâdesindeki bâ'nın mansûb, "عَبْدَهُ زَكَرِيَّا" kelimelerinin de merfu okunması. Bu, mef'ûlun faile takdim edilmesiyle okunmuştur. Bu iki kıraat de, **Kelbî**'ye aittir. Bu ifâdeyi emir sîgasında okuma halinde ise, "**rahmete**" kelimesinin mansûb kılınması gerekir. Bu, **İbn Abbas**'ın kıraatidir. Bil ki, bu kelime mastar veya mazi sîgasında okunduğunda, ifâdenin takdiri, "Kur'ân'dan okunan bu şey, senin Rabbinin, rahmetini zikretmesidir" şeklinde olur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "**rahmeti rabbike**" ifâdesinden kastedilenin, "Kulu **Zekeriyyâ**'nın rahmeti" şeklinde olması muhtemeldir. Zekeriyyâ'nın rahmet olması hususunda da şu iki izah yapılabilir:

a) Onun ümmeti için rahmet olması. Çünkü o, onları imana ve tâate iletmiştir.

b) Onun, hem bizim peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s)'e hem de onun ümmetine rahmet olmasıdır. Çünkü Allahu Teâlâ, **Zekeriyyâ**'nın ihlas ile, bütün işleri hususunda Allah'a yalvarıp yakarma yolunu Hz. Muhammed (s.a.s)'e açıklayınca bu, hem Hz. Muhammed (s.a.s)'i hem de O'nun ümmetini o yola davet eden bir lafız olmuştur. Şu mananın da kastedilmiş olması muhtemeldir: "Bu sûre, içinde Allah'ın kulu **Zekeriyyâ**'ya yapmış olduğu rahmetin bahsedildiği bir sûredir."

Hz. Zekeriyyâ'nın Niyazı

إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ نِدَآءً خَفِيًّا ﴿٣﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَآئِكَ رَبِّ شَقِيًّا ﴿٤﴾ وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَآءِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا ﴿٥﴾ يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ﴿٦﴾

"O, Rabbine gizlice niyaz ettiği zaman, demişti ki: Ya Rabbî, muhakkak ki ben... Benim kemiğim zayıfladı. Başımın da saçı aklıkla tutuştu. Ya Rabbî, ben sana duâ etmem sebebiyle bedbaht olmadım. Doğrusu ben, arkamdan (yerime gelecek) akrabamdan endişeye düştüm. Karım da kısırdır. Binâenaleyh bana tarafından bir velî oğul ihsan et ki, hem bana, hem de Yakûb hanedanına mirasçı olsun. Rabbim, sen onu rızana layık kıl" (Meryem, 3-6).

Gizlice Dua Etmesinin Sebebi

Cenâb-ı Hakk'ın إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ نِدَآءً خَفِيًّا *"O, Rabbine gizlice niyaz ettiği zaman"* buyruğunun izahı:

a) **Hz. Zekeriyya,** duâsını gizleme hususunda, Allah'ın, gösterdiği yola riâyet etmiştir. Çünkü Allah katında gizleme ve gizlememe eşittir. Binâenaleyh, duâyı gizli yapmak daha evlâdır. Çünkü bu, riyâdan daha uzak ve daha ihlaslıdır.

b) İhtiyarlık zamanında çocuk istediği için kınanmasın diye, bunu gizli yapmıştır.

c) O bunu, kendilerinden endişe duyduğu "mevali"sinden gizlemiştir.

d) Zayıf ve ihtiyar olduğu için sesi kısık çıkmıştır. Bu tıpkı, ihtiyar kimseyi vasfederken, "onun sesi kısık, duyması ağırdır" denilmesi gibidir.

Eğer: "Nidâ'nın şartı bağırmaktır. Binâenaleyh o, hem nidâyı hem de gizlemeyi nasıl yapabilmiştir?" denilirse, buna şu iki bakımdan cevap verilebilir:

1) O, yapabileceği en yüksek sesle bunu yaptı. Ancak ne var ki O'nun sesi, son derece zayıf ve yaşlı olmasından dolayı çok alçak çıktı. Binâenaleyh

bu, onun bağırmaya yönelmesine nispetle bir nidâ; vâkıaya nispetle de, gizlilik hali olmuştu.

2) O, namazında duâ etti. Çünkü Allahu Teâlâ ona namazında icâbet etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"O, mihrapta durup namaz kılarken melekler ona şöyle nidâ etti: "Muhakkak ki, Allah sana... Yahya'yı müjdeler"* (Al-i İmran, 39) buyurmuştur. İcâbetin namazda olması, duânın namazda yapıldığını gösterir. Binâenaleyh, namazdaki nidânın da gizli olması gerekir.

Âyetteki ...قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي *"Ya Rabbî, dedi, muhakkak ki ben... Benim kemiğim zayıfladı. Başımın da saçı aklıkla tutuştu. Ya Rabbî, ben sana duâ etmem sebebiyle bedbaht olmadım. Doğrusu ben, arkamdan (yerime gelecek) akrabamdan endişeye düştüm. Karım da kısırdır. Binâenaleyh bana tarafından bir velî oğul ihsan et ki hem bana, hem de Yakûb hanedanına o mirasçı olsun. Rabbim sen onu rızana layık kıl"* kısmındaki kıraatle ilgili birkaç mesele vardır:

Âyette Kıraatle İlgili Meseleler

BİRİNCİ MESELE

Peş peşe üç hareke "وَهَنَ" (vehene) şeklinde okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Ebu Amr'a göre "الرَّأْسُ شَيْبًا" ifadesindeki sin, şîn'a idğam edilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"الْمَوَالِيَ" yâ'nın fethasıyla "**el-mevâliye**" şeklinde okunur. **Zührî**'den, "**Mevâlî**" kökünden olmak üzere, bu kelimenin yâ'nın sükûnuyla "**el-mevalî**" şeklinde okunduğu da rivayet edilmiştir. **Hz. Osman, Ali İbn Huseyn, Muhammed İbn Ali, Said İbn Cübeyr, Zeyd İbn Sabit** ve **İbn Abbas**, "خفت" kelimesini hâ'nın fethası şeddeli fâ ve tâ'nın da kesresiyle, "خَفَّتِ" (haffeti) şeklinde okumuşlardır ki, bu da şu iki manaya delâlet eder:

1) Bu ifadeden sonra gelen "وَرَائِي" (veraî) kelimesinin, "Benden sonra" manasına alınmasıdır. Buna göre mana, "Onlar, azaldılar ve benden sonra, dini ikâme etmekten aciz oldular" şeklinde olur. Bu sebeple **Hz. Zekeriyyâ** Rabbinden, onları rızıklandıran bir velî, dost ve sahib ile takviye etmesini istemiştir.

2) Bu kelimenin, "ön" anlamına alınmasıdır. Buna göre mana, "Onlar, onun önünde azaldılar ve öldüler. Öyle ki, kendisiyle kuvvetlenilecek ve desteklenilecek hiç kimse kalmadı" şeklinde olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bilinen kıraat, bu kelimenin, kendisinden sonra sakin bir yâ bulunan kesreli bir hemze ile, "مِنْ وَرَائِى" (min verâi) şeklinde okunmasıdır. **Humeyd İbn Muhsin**'in yâ'nın fethası ve hemze ile "مِنْ وَرَائِىَ" (min veraiye) şeklinde okuduğu, rivayet edilmiştir. **İbn Kesir** ise, "عَصَاىَ" gibi "مِنْ وَرَاىَ" (min verâye) şeklinde okumuştur.

BEŞİNCİ MESELE

"يَرِثُنِى وَيَرِثُ" ifadelerinin okunuşu hakkında da şunlar söylenebilir:

a) Bu kelimeler, terkipte sıfat olmaları sebebiyle, ref ile "**yerisünî ve yerisü**" şeklinde okunmuşlardır.

b) **Ebû Amr, Kisâî, Zührî, A'meş** ve **Talha,** her iki fiili de, *"bana ihsan et"* emrinin cevabı olarak "**yerisnî**" ve "**yeris**" şeklinde cezimli okumuşlardır.

c) **Ali İbn Ebi Talib, İbn Abbas, Ca'fer İbn Muhammed, Hasan el-Basrî** ve **Katâde**'nin birinci fiili cezm ile "**yerisnî**", ikincisini ise, ism-i fâil sîgasında "**vârisün**" şeklinde okudukları rivayet edilmiştir.

d) **İbn Abbas**'ın, bu ifadeyi "يَرِثُنِى وَارِثٌ مِنْ اٰلِ يَعْقُوبَ" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

e) **El-Cuhderî**'nin bu kelimeyi, "**vârisün**" kelimesinin ism-i tasğiri olarak "أُفَيْعِلُ" vezninde "أُوَيْرِثُ" (uveyrisü) şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

Bazı Lügavî İzahlar

Dil ile ilgili izahlara gelince "**vehn**" kelimesi "zayıflık" demektir. **Ez-Zemahşeri, el Keşşaf**'ta şöyle demektedir. "**Şeybu**", "ihtiyarlık", saçların beyazlığı, parlaklığı, onun saçlarda yayılması; tıpkı ateşin tutuşması gibi her tarafa yayılması bakımından, ateşin kıvılcımlarına benzetilmiş; sonra da kelime istiâre üslûbunda kullanılarak, sonra da, bu tutuşma işi saçların bittiği yere, isnat edilmiştir ki bu da "baş"tır. Buna göre "**şeyben**" kelimesi de temyiz olarak getirilmiştir. Muhatabın, o başın **Zekeriyyâ** (a.s)'ın başı olduğunun bilmesinden dolayı da "**er-re's**" kelimesi **Zekeriyya**'ya nisbet edilmemiştir. İşte bundan ötürüdür ki bu cümle, fasih olmuştur. **Duâ**, bir işi istemek olup, bunun mukabili de "icâbet"tir. Bu, tıpkı emrin mukabilinin "tâat" olması gibidir. "**Velî**" kelimesinin terkibi yakın olmak anlamına delâlet eder. Nitekim Arapçada "ona yaklaştım anlamında "وَلِيتُهُ اِلَيهِ وَلْيًا" **(velîtuhu, elîhi, velyen)** denilmektedir. Bunun if'âl vezni ise "onu, ona yaklaştırdım, böylece gerisindeki şeylerden uzaklaştı" manasına gelir. **Sâide İbn**

Cü'ye'nin وَعَدَتْ عَوَادٍ دُونَ وَلِيكَ تَشْغَبُ "Zamanın getirdiği pek çok bela ve musibetler, fitne ve fesatlar çıkararak, seni yolundan saptırdı.." ifadesi de bu anlamdadır. Ve yine bu kelime, "sana yakın olup, senin yanına oturduğun kimse" anlamına da gelir. Bahar yağmurunu "velyeden" (takip eden) yağmura, "Vely"; hayvanın sırtının üzerine konulan keçeye "veliyye" denmesi de bu manadadır. Yine bir işi üstlenen kimse, o işe yakın olduğu için, "Yetimin velisi", "maktülün velisi", "şehrin velisi" denilmesi de bundandır. Yine Cenâb-ı Hakk'ın فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir"* (Bakara, 144) âyetindeki bu kelime, Arapların, "Onu, kendisini takip edenlerden kıldı" manasında söyledikleri, "وَلَّاهُ بِرُكْنِهِ" şeklindeki ifadelerine dayanır. Birisi senden ayrıldığında "وَلِّنِي عَنِّي" demene gelince, bu, zıt manayı ifade etsin diye, kelimenin ayne'l-fiilinin şeddelenmesi bâbındandır. Arapların, "Falan falancadan daha evlâdır" şeklindeki sözleri, ya "vâlî" kelimesinden, yahut "veli" kelimesinden müştaktır. Bu tıpkı, "dânî" ve "karib" kelimelerinden, "ednâ" ve "akreb" (daha yakın) kelimelerinin türemesi gibidir. "Evlâ" kelimesinde de yakınlık manası vardır. Çünkü bir şeye daha uygun ve layık olan şey, ona daha yakın olur. "Mevlâ" kelimesi, tıpkı "mermâ" kelimesi gibi, ism-i mekandır. "Mebnâ" kelimesi de, ism-i mekandır, yani "atılan ve yapılan yer" demektir.

"**Âkır**", kısır kadın demektir. Arapçada "**akr**" yaralamak demektir. "Âkır" kelimesi bundan müştaktır. Çünkü bu da, hilkatin aslını bozmuş, yaralamış bir durumdur. Yine atın ayaklarına kılıçla vurup kestiğinde, "عَقَرْتُ الْفَرَسَ بِالسَّيْفِ" denilir.

Âyetteki "**Âl**" kelimesi, insanların işlerinin kendisine varıp, dayandığı belli kimse" demektir. İnsanların işleri bunlara, bazen akrabalıktan, bazen, Firavun'un "Âl-i Firavn" gibi arkadaşlıktan; bazen de, Âl-in-Nebiyy" gibi, dinî birlikten ötürü varıp dayanır. Bil ki **Zekeriya** (a.s), bu istekte bulunmazdan önce şu üç şeyi ileri sürmüştür:

a) Kendisinin zayıf, güçsüz, kuvvetsiz oluşunu;

b) Allahu Teâlâ'nın duâsını kesinlikle reddetmeyeceğini;

c) Duâ ile istenen şeyin, dinî bir menfaate sebep olacağını. Bu üç şeyi ifade ettikten sonra, açıkça isteğini bildirmiştir.

"Kemiğim Zayıfladı" Tabiri

Birinci makam, onun zayıf ve güçsüz oluşudur. Zayıflığın tesiri ya içte, ya dışta görülür. İçte meydana gelen zayıflık, dışta meydana gelenden daha

kuvvetlidir. İşte bundan ötürü **Hz. Zekeriyya** önce içindeki zayıflığı beyan ederek işe başlamış ve وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي *"Benim kemiğim zayıfladı"* demiştir. Bunu şu şekilde izah ederiz: "Kemikler, bedenin en kuvvetli ve sert parçalarıdır. Bunlar, şu iki sebepten ötürü böyle yaratılmıştır:

a) Diğer uzuvların kendilerine dayandığı birer esâs ve temel olmalarından ötürü. Çünkü bedenin diğer uzuvları kemikler üzerine binâ edilmiştir. Taşıyanın, taşınılandan daha kuvvetli olması gerekir.

b) Bedenin bazı yerlerinde, diğer uzuvları koruyan bir kalkan olabilmesi için kemiklere ihtiyaç hissedilmiştir. Kafatası ve göğüs kemikleri gibi. Bu durumda olanın, çeşitli âfetlere (tesirlere) karşı dayanıklı olup, onlardan fazla etkilenmemesi için, sert olması ve kuvvetli olması gerekir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca deriz ki: Kemikler, bedenin en sert ve kuvvetli uzuvları olup, iş de onları zayıflamasına kadar vardığına göre, kemikler dışında kalan uzuvların, yumuşak oldukları için, zayıflamaları öncelikle söz konusu olur. Bir de, kemikler diğer uzuvların taşıyıcısı olup, zayıflığın taşıyıcılara kadar ulaşması taşınanlara çoktan ulaşmış olmasını gerektirir. İşte bu sebepten ötürü, **Hz. Zekeriyya** (a.s) zayıflığı, diğer uzuvlar için değil, kemikler için söylemiştir. Zayıflığın dıştaki eseri ise, ağarmanın bütün başı sarmasıdır. Binâenaleyh bu ifadenin, zayıflığın bedenin hem içine, hem dışına artık hükümran olduğunu gösterdiği anlaşılır. Bu ise, Allah'ın güç ve kudretine teslim olmayı ve zahiri sebepleri bir tarafa bırakmayı iyice ortaya koymak için, çokça duâ etmeyi gerektiren hususlardandır.

İkinci makam, Hz. Zekeriyya (a.s)'ın, duâsının kesinlikle reddedilmeyeceğidir. Onun bunu ifade etmesini de şu iki açıdan izah ederiz:

a) Rivayet olunduğuna göre muhtaç birisi, büyük zatların birinden bir şey istedi ve isterken: "Ben, falan zamanda iyilikte bulunduğun kimseyim" dedi. O zat da: "Seni bana gönderene merhaba" dedi ve isteğini verdi. Bu böyledir, çünkü o onu, ilk defa kabul edip verdiğine göre, şimdi kalkıp onu bu defa reddedecek olsa, bu ret, ilk yaptığı iyiliği de boşa çıkarır. Halbuki iyilik yapan, iyiliklerini boşa çıkarmak istemez.

b) Alışılmışın aksini yapmak, nefislere ağır gelir. Binâenaleyh hep dualarının kabul olunmasına alışmış olan bir kimsenin duası, bu, alışmadan sonra reddedilecek olsa, bu son derece güç ve ağır gelir. Bir de, kendisinden hep in'âm ve lütuf umulan kimselerden, cefânın südûr etmesi çok

zordur. İşte bundan dolayı **Zekeriyyâ** (a.s): "Sen, lütfunu görüp tanımış, ona iyice alışmış olmama ve bedenimin güçlü kuvvetli olmasına rağmen, başlangıçta duâlarımı geri çevirmedin. Binâenaleyh beni, kabul edilmeye alıştırmış iken ve ben son derece güçsüz bir halde iken, eğer beni reddedersen, bu, kalbimi son derece mahzun eden bir şey olur" demiştir. Bil ki Araplar, bir kimse kendi ihtiyaçlarını elde edip, ona kavuştuğunda "سَعِدَ فُلَانٌ بِحَاجَتِهِ"; bunları elde edemediğinde ise, "شَقِيَ فُلَانٌ بِحَاجَتِهِ" derler. Âyetteki "بِدُعَائِكَ" (duan ile) ifadesi, "Benim sana olan duam ile", yani "sana dua etmem sayesinde" manasınadır. Çünkü mastar, bazen failine, bazen mef'ûlüne muzaf olur.

Üçüncü makam: Bu, duâ ile istenen şeyin, dinî bir menfaat sebebi olmasıdır. Bunun izahı şöyledir: **Hz. Zerekiyya** (a.s), وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي *"Doğrusu ben, arkamdan (yerime geçecek) akrabamdan endişeye düştüm"* demiştir. Bu ifade ile ilgili üç bahis vardır:

Mevâlî Kelimesinin İzahı

Birinci bahis: İbn Abbas (r.a) ve **Hasan el-Basrî** âyetteki "**mevâli**"ye: "Benden sonra gelecek vârislerim" manasını verirlerken; **Mücahid,** "Asâbelerim" (uzak akrabalarım); **Ebu Sâlih,** "Kelâlelerim"; **Esamm,** "Amca oğullarım, yani nesep bakımından ondan sonra gelecek kimselerim: **Ebu Müslim,** "Yardımcılarım, amcaoğullarım, çoluğum-çocuğum" manalarını vermişlerdir. Bu kelime burada, onun çocuğu yerine geçecek ve onun mirasını sürdürecek kimseler demektir. Bu hususta tercihe şayan olan, bu kelime ya siyaset, ya malları, yahut da dinî işleri yerine getirme hususunda **Hz. Zekeriyya**'ya halef olacak kimseler kastedilmiştir. Onun zamanındaki örf, gelenek şeriat sahibine (peygambere) yakın olanların, o hayatta iken bu iş için belirlenmeleri şeklinde idi.

Hz. Zekeriyya (a.s)'nın Endişesi

İkinci bahis: Âlimler, **Hz. Zekeriyya** (a.s)'nın mevâli (akrabaları-halefleri) için niçin endişelendiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları onun, onların dini bozmalarından endişelendiğini söylemişlerdir. Bazıları da: "Hayır, o onların ilim ve nübüvvet makamının hakkını yerine getirmekten âciz kalacaklarını bildiği için, ölümünden sonra, malı ve diğer işleri hususunda, işin onlara kalmasından endişe duymuştur" demişlerdir. Bu hususta şöyle üçüncü bir görüş daha vardır: Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Zekeriyyâ**'ya İsrâiloğullarının peygamberlerinden birisi müstesna, artık

babası bulunan başka bir peygamber kalmadığını (çıkmayacağını) bildirmiş olması, bundan dolayı da onun, bu peygamberin, amcası oğullarından olmasından endişelenmiş olması muhtemeldir. Çünkü kendisinin (o esnada) çocuğu yoktu. Bundan dolayı Allahu Teâlâ'dan, işte (İsrâiloğullarından çıkacak) o son babalı[14] peygamberin kendi evladı olmasını diledi. Bu da her ne kadar işin detayına delâlet etmese bile, onun böyle peygamberleri çok alâkadar eden bir durumdan korkmuş olduğunu gösterir. **Hz. Zekeriyya**'nın nübüvvetinin yanı sıra, melik ve imam (idareci ve önder) olması ile ilgili bir siyasetin ona varıp dayanması; bu sebeple de, kendisinden sonra geride kalacak olan akrabalarından, bu biri veya ikisi hususunda endişelenmiş olması da uzak bir şey değildir. **Zekeriyya** (a.s)'nın *"endişe ettim"* sözü, mâzî sîgasıyla ise de, bu endişenin istikbâl ile ilgi olabileceğini ifade eder. Bu tıpkı, bir kimsenin, "şundan korktum, şundan endişe ettim" deyip de, bunlarla "Korkuyorum, endişe ediyorum" manasını kastetmesi gibidir. **Zekeriyya** (a.s)'nın *"Karım da kısırdı"* ifadesi de böyledir, yani, "şu anda da kısır" demektir. Çünkü bir kere kısır olan, alışılmış genel duruma göre, artık doğuran birisi olamaz. Binâenaleyh **Hz. Zekeriyya** (a.s) bunu, mâzî lafzıyla haber vermesinde, bu durumun eskiden beri böyle olduğunu bildirmek içindir. Onun bunu böyle ifade etmedeki maksadı, çocuğunun olmasının uzak bir ihtimal olduğunu anlatmaktır. Dolayısıyla onun bunu mâzî sîgasıyla söylemesi daha güçlü bir ifade olmuştur. Onun, *"Doğrusu ben, arkamdan (yerime geçecek) akrabamdan endişeye düştüm"* ifadesinde de bu incelik vardır. Çünkü o, bu ifade ile, endişesinin çok eskiye dayandığını haber vermek istemiştir. Fakat bilahare hâlin (durumun) varis meselesinin gereğinin ve ihtiyacını arz etmenin delâleti ile (onu dile getirmekle) hâl-i hazırda endişesinin bulunduğunu bildirmekten istiğna etti (onu dile getirmesi sebebiyle bunu söylemesine, lüzum kalmadı). Hem bazen mâzî, müzari yerine; muzârî, mâzî yerine kullanılabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hani Allah "Ey İsâ b. Meryem, sen mi insanlara... dedin" demişti"* (yani diyecek)" (Maide, 116) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

Âyetteki, "**min verâi**", *(Arkamdan)* ifadesine şu iki mana verilmiştir: **Ebu Ubeyde:** "Bu, "önümden" demektir" der. Diğer âlimler: "Bu, "ölümümden sonra" demektir" demişler. Her iki mana da muhtemeldir. Buna göre şâyet, "O, kendisinden sonra onlardan niçin endişelenmiş? Çünkü onların

14 **Hz. İsa** (a.s) Beni İsrailden olan fakat babası bulunmayan son Peygamberdir. Hz. **Zekeriya**, Sondan önceki Peygamberin kendi evladı olmasını diledi (Ç).

şerlerinden korkması şöyle dursun, kendinden sonra onların hayatta kalacağını nasıl bilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, bazen ipuçları ve zanlar ile bilinebilir (tahmin edilebilir) ki bu da, böyle bir korkunun meydana gelmesinde yeterli bir sebeptir. Yine bu husus, onların kendi âdetlerini sürdürerek, fesat ve şer içinde yaşıyor olmaları gibi, bazı ipuçlarından anlaşılabilir.

Hz. Zekeriyya (a.s)'nın فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا *"Binâenaleyh bana tarafından bir velî ihsan et"* ifadesinin tefsiri hususunda ihtilaf edilmiştir: Ekseri âlimler onun bununla, bir çocuk istediği kanaatindedirler. Bazıları da: "Hayır o, çocuk veya başka bir şey olarak kendisinin yerine geçecek birisini istemiştir" demişlerdi. Şu üç sebepten ötürü, birincisi doğruya daha yakındır:

a) Hak Teâlâ, **Hz. Zekeriyya** (a.s)'nın, "Ya Rabbi, bana katından tertemiz bir zürriyet ver" (Âl-i İmran, 38) dediğini nakletmiştir.

b) Bu sûrede, o *"Binâenaleyh bana tarafından bir velî ihsan et ki bana da mirasçı olsun, Ya'kûb hânedânına da"* demiştir.

c) Enbiya Sûresi'nde o *"Rabbim, beni yalnız başıma bırakma. Sen vârislerin en hayırlısısın"* (Enbiya, 89) demiştir. İşte bu ifadeler, onun çocuk istediğini göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Allah, Meryem Sûresi'nde (bu âyetlerde), onun akrabaları bulunduğunu ve vâris olabilecek kimseleri olduğunu haber vermiştir. Bu ifadeyi, kendisi yerine geçecek bir vâris isteme manasına hamletmek mümkün ise de, bunu çocuk isteme manasına hamletmek daha açıktır. Bu hususta üçüncü bir görüş ileri sürenler şöyle istidlâl etmişlerdir: "Ona çocuğunun olacağı müjdelenince, o bunu hayretle karşılayacak, *"Benim nasıl bir oğlum olabilir..."* (Meryem, 19) demiştir. Binâenaleyh eğer o çocuk için dua etmiş olsaydı, bunu hayretle karşılamazdı. Buna şöyle cevap verilir: **Hz. Zekeriyya** (a.s), kendisine verilecek şeyi sormuş ve hem kendisi, hem de karısı bu durumda (yaşlı ve kısır) iken mi, yoksa çocukları olabilecek iki genç haline getirilmek suretiyle mi o çocuğun verileceğini sormuşlardır. Bu, **Hasan el-Basrî**'den rivayet edilen görüştür.

Bir diğer âlim de şöyle demiştir: **Hz. Zekeriya** (a.s)'nın duasındaki, *"Karım da kısırdı"* ifadesi, onun başka bir hanımdan mı çocuğu olacağını, yahut da mevcut hanımını doğurmaya elverişli kılmak suretiyle, bundan mı çocuğu olacağını sorması manasınadır. Buna göre sanki o: "Ben bu hanımdan çocuğumun olabileceğini sanmıyorum. Binâenaleyh bana katından istediğin bir veli ver, yani, ya mevcut hanımımı bu işe elverişli hâle getir de çocuk ondan olsun, yahut da başka bir hanım vererek, bu çocuğu ondan

nasip et" demek istemiştir. Bundan dolayı, ona çocuğu olacağı müjdesi verilince, o, o çocuğun bu hanımından mı, yoksa başkasından mı olacağını sormuş ve ona, çocuğun bu hanımından verileceği haber verilmiştir.

Mirasın Buradaki Manası

Âlimler, âyetteki "miras" ile ne murat edildiği hususunda şu değişik görüşleri belirtmişlerdir:

a) Her iki mirasçı olma ile de, mala vâris olma kastedilmiştir. Bu, **İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Dahhâk**'ın görüşüdür.

b) Her iki miras ile de, peygamberliğin miras kalması kastedilmiştir. Bu, **Ebu Sâlih**'in görüşüdür.

c) Birinci miras ile malını, ikinci miras ile de **Ya'kûb** hanedanında bulunan nübüvvetin miras kalması murat edilmiştir. Bu, **Süddî, Mücâhid** ve **Şa'bî**'nin görüşüdür. Yine **İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Dahhak**'tan bu görüş de rivayet edilmiştir.

d) Bu, "Ona benden ilim miras kalır, **Ya'kûb Hanedanı**'ndan da nübüvvet miras kalır" demektir. Bu görüş, **Mücâhid**'den rivayet edilmiştir. Bil ki rivayetlerin hepsi de şu beş şeye dayanır: Mal, âlimlik ve ilim makamı, nübüvvet ve güzel siret (ahlak). "**İrs**" (vâris olma), bütün bunlar için kullanılabilen bir kelimedir. Mal hakkında kullanılışı, *"(Allah) onların topraklarına ve mallarına sizi vâris kılar"* (Ahzab, 27) âyetinde olduğu gibidir. İlim hakkında kullanılışı, *"Andolsun ki biz Musa'ya hidâyet (rehberi Tevrat'ı) verdik ve israiloğullarını o kitaba vâris kıldık"* (Gafir, 53) âyetinde olduğu gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْاَنْبِيَاءِ وَاِنَّ الْاَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَاِنَّمَا وَرَّثُوا الْعِلْمَ *"Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler ne altın ne de gümüş miras bırakırlar. Onlar ancak ilim miras bırakırlar"*[15] buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki Davud ve Süleyman'a bir ilim verdik ve onlar "Bizi mü'min kullarının birçoğundan üstün kılan Allah'a hamd olsun" dediler. Süleyman Dâvud'a mirasçı oldu"* (Neml, 15-16) buyurmuştur. Bu mirasçı oluş, hem onun mülküne (hükümdarlığına), hem de nübüvvetine mirasçı olması demek olabilir. Bazen Arapçada, "Bu, bana gam ve keder miras bıraktı" denilir. Binâenaleyh bu "miras" lafzının, bütün bu vecihlere (manalara) ihtimali olduğu sabit olur. Bu lafzı, mala vâris olma manasına hamledenler, rivayetleri ve aklî izahları delil getirmişlerdir: Rivayetten delil, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, رَحِمَ اللّٰهُ زَكَرِيَّا مَا كَانَ لَهُ مَنْ يَرِثُهُ *"Allah*

15 **Keşfu'l-Hafa**, 2 / 64; **İbn Mace**, Mukaddime, 17 (1/81); **Ebu Davud**, İlim, 1 (3/317).

Zekeriya (a.s)'a rahmet etsin. Kendisine vâris olacak kimsesi yoktu" hadisidir. Bunun zâhiri, bu mirasın, "mal" ile ilgili olduğunu gösterir. Aklî delil ise şu iki şekildedir.

a) İlim, ahlak ve nübüvvete vâris olunamaz. Aksine bunlar Kesb (insanın bizzat kazanması, nâil olması) yoluyla elde edilirler. Binâenaleyh buradaki mirası mal ile ilgili kılmak gerekir.

b) **Zekeriya** (a.s) *"Rabbim sen onu rızana layık kıl"* demiştir. Eğer âyetteki mirasçı olmaktan murat, nübüvvete vâris olma olsaydı, **Hz. Zekeriyya** o gelecek peygamberin rıza sahibi kılınmasını isterdi. Bu ise câiz değildir. Çünkü peygamber zaten, masum ve rıza sahibi olur. Hz. Peygamber'in إِنَّا مَعْشَرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ مَا تَرَكْنَاهُ صَدَقَةٌ *"Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız. Bizim geride bıraktığımız şeyler sadakadır (dağıtılır)"*[16] şeklindeki hadisi, o işin **Hz. Zekeriyya**'ya verilmesine mâni değildir.

"Miras" lafzını, ilim, makam ve nübüvvete vâris olma manasına alanlar da, peygamberlerin bütün gayretlerini mala değil, din işine sarf ettiklerinin, çok açık görülen bir durum oluşunu delil getirmişlerdir. **Hz. Zekeriyya**'ya, dini hususta çok faydası olan dünyevi bir şeyin verilmiş olduğu, onun işte bundan ötürü o dünyevi şeye önem verdiği de söylenmiştir. Bu görüşü kabul etmeyenlerin, "Nübüvvete vâris olunamaz" şeklindeki sözlerine karşılık şöyle deriz: Bu da mal sayılır ve ona, "Bu hususta babasının yerini tuttu" manasında, oğlu vâris olmuştur. Babası için söz konusu olan tasarruf (yetki), oğlu için de gerçekleşmiştir. Aksi halde mala malik olma da, miras bırakanlar tarafından değil, Allah tarafındandır. İşte oğlu hakkında, **Hz. Zekeriyya**'dan sonra onun peygamber oluşu ve dini işleri ondan sonra onun yürüttüğü bilindiğine göre, onun **Hz. Zekeriyya**'ya vâris olduğunu söylemek doğru olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Biz peygamberler topluluğu"...* ifadesini, Cenâb-ı Hakkın, *"Zikri (Kur'ân'ı) Biz indirdik"* (Hicr, 9) âyetinde olduğu gibi, müfret manaya hamletmek câiz ise de, mecâz olur. Binâenaleyh buradaki "Biz" kelimesinin çoğul manaya oluşu hakikidir. Bu sebeple, bir sebep olmadan, kelimenin hakiki manasını bırakmak câiz değildir. Hele de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Biz peygamberler topluluğu, miras bırakmayız"* hadisi rivayet edilmiş iken... Dolayısıyla âyetteki bu miras kelimesinin, dini açıdan fayda ve menfaati bulunan her şeye vâris olma manasına hamledilmesi daha evlâdır. Çünkü bu kelime, nübüvvete, ilime,

16 **Buhari**, Humus, 1; **Müslim**, Cihad, 49 - 51 (3/1378-1379).

güzel ahlaka, dini makamlara ve iyi mala mirasçı olma manasını da içine alır. Zira bütün bunlar, faydanın devamlı ve istikrarlı olabilmesi için, devam etmesine pek çok sebep bulunabilen şeylerdendir.

ALTINCI MESELE

Müfessirlerin ekserisi, âyette bahsedilen **Ya'kûb**'un, **Hz. Ya'kûb İbnü İshak İbni İbrahim** (a s.) olduğu görüşündedirler. Çünkü **Zekeriyya** (a.s)'nın zevcesi **Hz. Meryem**'in kız kardeşidir. **Meryem** de, **Ya'kûb** (a.s)'ın oğlu **Yahûdâ**'nın çocuklarından olan, **Süleyman b. Davûd** (a.s)'un soyundandır. **Zekeriyya** (a.s) ise, **Hz. Mûsa** (a.s)'nın kardeşi, **Hz. Harun**'un soyundandır. **Harun** ve **Mûsa** (a.s) da, **Hz. İshak**'ın oğlu **Yakûb**'un oğlu **Lâvî** soyundandır. Nübüvvet, **Ya'kûb** (a.s)'un soyunda idi. Çünkü onun adı **İsrâil** (yani **Abdullah)** idi. Bazı müfessirler, bu âyette bahsedilen **Ya'kûb** ile, **İbrahim**'in oğlu olan **İshak**'ın oğlu **Ya'kûb** kastedilmemiş, tam aksine **İmrân İbn Mâsân**'ın kardeşi **Ya'kûb İbn Mâsân**'ın kastedildiğini **Yakûb**'un âli, yani ailesinin ve soyunun sopunun, **Yahya İbn Zekeriyya**'nın dayıları olduğunu söylemişlerdir. Bu, **Kelbî** ve **Mukatil**'in görüşüdür. **Kelbî, "Mâsân** oğulları, İsrâiloğullarının başı ve kralları; **Zekeriyya** (a.s) ise, o gün, ulemâ ve ahbârın başı idi. Böylece **Zekeriyya** (a.s), çocuğunun, kendisinin ilmine: **Mâsân** oğullarının ise mülküne varis olmasını istemiştir" demiştir.

Radiyya Kelimesinin İzahı

Bil ki âlimler, âyette geçen "رَضِيًّا" (Radiyyâ)nın ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır.

1) Bununla, "Onu, peygamber olan ve kendisinden razı olunmuş biri yap" manası kastedilmiştir. Bu böyledir, çünkü peygamberlerin hepsi, kendilerinden razı olunmuş kimselerdir. Binâenaleyh, onlardan "radî" (razı olunmuş) olan, genel anlamda onlardan üstün ve onlara ait pek çok hususlarda onların fevkinde olur. Böylece Allahu Teâlâ, **Hz. Zekeriyya**'nın bu duasına icabet etmiş, ona günah işlemesi şöyle dursun, ona yeltenmesi dahi olmamış olan bir efendi, nefsine hakim ve sâlihlerden bir peygamber olmak üzere **Yahya**'yı bağışladı. Bu, kişinin, kendisi sayesinde hoşnut olunmuş olacağı en üstün meziyetlerdir.

2) Âyetin bu ifadesiyle, **Yahya** (a.s)'nın, ümmeti arasında yalanlanmayıp ret de olunmayan bir "radî", kendisinden hoşnut olunmuş birisi olduğu kastedilmiştir.

3) Bununla onun, herhangi bir şey hakkında itham edilmemiş, ta'n edilmemiş ve kendisine herhangi bir suç veya günahın isnat edilmemiş olması kastedilmiştir.

4) **Hz. İbrahim** ve **İsmail** (a.s) dualarında, *"Ey Rabbimiz, bizi sana inkıyat eden kimseler kıl"* (Bakara, 128) diyorlardı. Halbuki o ikisi o anda dahi, Allah'a inkıyat etmiş olan kimselerdi. O halde onların bu ifadeyle kastettiği şey, "Bizi, bu hal üzerinde sabit kıl ve müdavim et" veyahut da, "Bizi, senin peygamberlerinden sana inkayat etmiş iki faziletli; üstün kimse kıl" anlamlarıdır. İşte burada da böyledir.

Âlimlerimiz, halk-ı efâl meselesinde bu âyetlerle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü **Yahya** (a.s), Allah'ın yapmasıyla, O'nun fiiliyle, "kendisinden hoşnut olunmuş kimse" olacaktır. Binâenaleyh o, Allahu Teâlâ'dan, onun "kendisinden hoşnut olunmuş biri" kılınmasını istediğine göre bu, kulun fiilini Allah'ın yaratmış olduğuna delâlet eder." İmdi şâyet, "Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın ona, çeşitli lütuflarda bulunması, böylece onun da, sayesinde kendisinden hoşnut kalınmış kimse olunacağı şeyi tercih ettiği ve işte bunun Allah'a nisbet edildiği kastedilmiştir" denilirse, buna şu iki açıdan cevap verebiliriz:

a) Biz, Cenâb-ı Hakk'ın onu, "Kendisinden hoşnut olunmuş kimse" kılmasını lütuf fiillerini vermesi ve kişinin de onu tercih etmiş olması sebebiyle, böylece "kendisinden hoşnut olunan kimse olması" manasına hamledersek, bu mecazî bir mana olur. Halbuki mecazi mana asıl olan (hakikat)'in hilafınadır.

b) Lütuf fiillerini Allah'a vâcip kılmak, ihlâl edilmesi caiz olmayan bir husustur. Vacip olan şeyin ise, duâ ve tazarru ile istenmesi caiz değildir.

يَا زَكَرِيَّآ اِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامِ ِۨاسْمُهُ يَحْيٰى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا ﴿٧﴾

"Ey Zekeriyyâ, hakikaten biz sana, Yahya adında bir oğul müjdeleriz ki, bundan evvel biz ona hiçbir (kimseyi) adaş yapmamıştık"
(Meryem, 7).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. Yahya (a.s)'nın Doğum Müjdesi**

Âlimler, "Ey **Zekeriyya**" diye nidâ edenin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak ekseri ulemâ, bunun Allahu Teâlâ olduğu kanaatindedirler. Bu böyledir, zira bu âyetten önceki ifadeler, **Hz. Zekeriyya**'nın Allahu Teâlâ'ya hitapta bulunup O'na niyaz ettiğine delâlet etmektedir. Bu âyetler onun, *"Ya Rabbi, doğrusu (...) benim kemiğim yıprandı. Ben sana duâ etmem sebebiyle bedbaht olmadım"* (Meryem, 4) ve *"bana... ihsan et"* (Meryem, 5) şeklindeki ifadeleridir. Bundan sonraki âyet de, **Hz. Zekeriyya**'nın, Allah'a hitapta bulunduğunu göstermektedir ki bu da onun, *"Rabbim, benim nasıl oğlum olur ki?"* (Meryem, 8) sözüdür. Hem bu âyetten önceki âyetler, hem de bu ifade, **Hz. Zekeriyya**'nın Allah'a hitap ettiği âyetler olunca, bu nidânın da, Allah'tan olması gerekir. Aksi halde, âyetlerin nazmı (normal düzeni) bozulmuş olur. Bazı kimseler, bu nidânın melek tarafından yapılmış olduğunu ileri sürmüşler ve bu hususta şu iki delili zikretmişlerdir:

1) Cenâb-ı Hak, Âl-i İmran Sûresi'nde *"O, mihrabda durup namaz kılarken melekler ona (şöyle) nidâ etti: "Gerçek Allah sana... Yahya'yı müjdeler"* (Âl-i İmrân, 39) buyurmuştur.

2) **Zekeriyya** (a.s), *"Dedi ki: "Rabbim, benim nasıl oğlum olur ki? Karım bir kısırdır, ben ise ihtiyarlığın son haddine varmışımdır."* (Meryem, 8) deyince, *"Öyledir. Rabbin buyurdu ki: O, bana göre pek kolay"* (Meryem, 9) demiştir ki, bunun Allah'ın kelâmı cümlesinden olması caiz değildir. Binâenaleyh bunun, meleğin sözü olması gerekir. Birincisine şu şekilde cevap verebiliriz: "Burada, biri Allah'ın, diğeri de meleğin nidası olmak üzere, iki nidâ bulunmaktadır" denilebilir. İkincisinin cevabını da inşaallah, biz Cenâb-ı Hakk'ın, *"Öyledir. Rabbin buyurdu ki: O, bana göre pek kolaydır"* ifadesinin, Allah'ın kelâmından olmasının mümkün olduğunu beyan ettiğimizde vermiş olacağız.

İKİNCİ MESELE

Buna göre şâyet, "Eğer duâ izne bağlıysa, âyetteki müjde ve beşâretin manası ne oluyor? Yok, eğer müsadesiz de oluyorsa, daha niçin Cenâb-ı Hak, "beşâreti, müjdeyi" izinden önce getirmiştir?" denilirse, buna şu şekilde cevap veririz: Bu Cenâb-ı Hakk'ın **Zekeriyya**'ya tahsis ettiği bir durumdur. Binâenaleyh onun, izinsiz olarak böyle bir talepte bulunması caiz olmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, bu hususta **Hz. Zekeriyya**'ya bunun vaktini

bildirmeden müsaade etmiş olması, bundan ötürü de onu müjdelemiş olması mümkündür.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Yahya İsminin İlk Olması**

Müfessirler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bundan evvel biz ona hiçbir (kimseyi) adaş yapmamıştık"* ifadesi hakkında şu iki şekilde ihtilaf etmişlerdir:

a) **İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Saîd İbn Cübeyr, İkrime** ve **Katâde**'nin görüşüne göre, **Hz Yahya**'dan önce hiç kimse, bu isimle adlandırılmamıştır.

b) Âyetteki "**semiyyâ**" kelimesi ile "benzer", "nazîr" manası kastedilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا *"Onun bir adaşı olduğunu bilir misin? (Hayır yoktur)"* (Meryem, 65) âyetinde olduğunu gibidir.

Âlimler bu hususta da şu şekilde ihtilaf etmişlerdir:

1) O, günah işlemeyen ve günahı kafasından bile geçirmeyen bir seyyid ve nefsine hakim olan kimse (hasûr) idi. Bu, sanki **Hz. Zekeriyyâ**'nın, *"Rabbim, sen onu çok rıza sahibi kıl"* (Meryem, 6) şeklinde isteğine bir cevaptır. İşte bu sebeple ona, "hakikaten biz sana, dinde bir benzerini daha önce yaratmadığımız bir çocuğu müjdeliyoruz. Böyle olan kimse de, hoşnut olunmanın zirvesindedir" denilmek istenmiştir. Bu izah, tutarsızdır. Zira bu, **Hz. Yahya**'nın **Âdem, Nûh, İbrahim** ve **Musa** (a.s) gibi kendisinden önce geçmiş olan peygamberlere üstün kılınmış olmasını gerektirir ki bu, ittifakla yanlıştır.

2) Bütün insanlara, onlar dünyaya geldikten sonra, babaları ve anneleri ad koyarlar. **Yahya** (a.s)'a gelince, dünyaya gelmeden önce onun adını Allah koymuştur. Binâenaleyh bu, sadece ona ait bir özelliktir. Binâenaleyh onun, bu özellik itibariyle bir benzeri bulunmamaktadır.

3) O, ihtiyar bir babadan ve kısır, ihtiyar bir kadından olmuştur. Bil ki, birinci izah daha uygundur, zira "**semiyyâ**" kelimesini "misil, benzer" manasına almak, her ne kadar bir medh ve övgüyü ifade ediyorsa da, ancak ne var ki bu, zarûret bulunmaksızın, hakîki manadan udûl etmedir ve bu da caiz değildir. Ama Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onun bir adaşı olduğunu bilir misin? (Hayır, yoktur)"* (Meryem, 65) âyetinde kelimenin zahiri manasını terk ettik. Çünkü Cenâb-ı Hak *"O halde sen O'na kulluk et ve kulluğunda da iyice sebat et. Onun bir adaşı olduğunu bilir misin?"* (Meryem, 65) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, sırf böyle olmasının, O'na ibâdetin vacip olmasını gerektirmeyeceği malumdur. İşte bundan dolayı biz, âyetin zahiri manasını terk ettik. Ama orada ise, zahirî manayı terk etme hususunda

zorunluluk bulunmamaktadır. Binâenaleyh, o âyete zahiri manasına göre anlam verilmesi gerekir. Bir de, **Yahya**'nın sadece bu ismi almasında bir tür ta'zim ve saygı bulunmaktadır. Çünkü biz, bir kralın meşhur bir lakabı olduğunda, onun tebaasının ona saygıdan dolayı, o lakapla lakaplanmayıp, tam aksine bu lakabı sadece krala bıraktıklarını görmekteyiz. İşte burada da böyledir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ona Yahya Adının Verilmesinin Sebebi**

Bu mesele, **Yahya** (a.s)'ın bu ismi alması hakkındadır. **Sa'lebî** bu hususta şu açıklamaları rivayet etmiştir:

a) **İbn Abbas** (r.a)'dan, "Allah **Yahya** (a.s) vasıtasıyla, annesinin kısırlığını gidermiştir" dediği rivayet edilmiştir.

b) **Katâde** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ onun kalbini iman ve tâatle ihyâ etmiştir. Allah, *"Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz"* (En'âm, 122) ve *"Sizi, size hayat verecek şeylere davet ettiği zaman"* (Enfâl, 24) ifadeleriyle, kendisine itaat edene "hayy", isyan edene de "meyyit-ölü" adını vermiştir.

c) Onun ihyâsı, tâat ile olmuştur. Böylece o, günah işlemek şöyle dursun, onu gönlünden bile geçirmemiştir. Çünkü **İkrime, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s), مَا مِنْ اَحَدٍ اِلَّا وَقَدْ عَصَى اَوْ هَمَّ اِلَّا يَحْيَى ابْنَ زَكَرِيَّا فَاِنَّهُ لَمْ يَهُمَّ وَلَمْ يَعْمَلْهَا *"Yahya İbn Zekeriyya hariç, herkes günah işlemiş yahut da onu gönlünden geçirmiştir. Ama o, onu ne gönlünden geçirmiş, ne de yapmıştır"* buyurmuştur.

d) **Ebu'l-Kasım Hubeyb** de şöyle demiştir: **"Yahya** (a.s) şehit edilmiştir. Şehitler ise, *"Bilakis onlar Rableri katında diridirler. Rableri katında rızıklanırlar"* (Al-i İmran, 169) buyruğundan dolayı, Rableri katında diridirler.

e) **Amr İbn Abdullah el-Makdisi**'nin ileri sürdüğü şu husus: Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim**'e, hanımı **Yesâre**'ye ki onun ismi o zaman böyleydi, "Ben, senden, ismi Hayy (diri, yaşayan) olan ve aklından hiç günah geçirmeyen bir kul, çocuk çıkaracağım, elde edeceğim" demesini vahyetti. Bunun üzerine de Hz. **İbrahim** (a.s), (hanımına), "O çocuğa, senin isminin harflerinden bir harf bağışla" dedi. O da ona, isminden bir harf hibe etti de, böylece onun ismi **Yahya** oldu. **İbrahim**'in hanımının ismi de, **Yesâre** idi. Böylece onun adı (ye harfini hibe edince), **Sâre** oldu.

f) **Yahya** (a.s), **Hz. İsa**'ya ilk iman edendi. Böylece onun kalbi, bu iman sayesinde hayata kavuştu, diri ve "hayy" oldu. Bu böyledir, çünkü **Yahya** (a.s)'nın annesi, kendisine hamile iken, **Hz. İsa**'ya hamile olan **Meryem** ile

karşılaştı. Bunun üzerine **Yahya** (a.s)'nın annesi **Hz. Meryem**'e, "Ey **Meryem,** hamile misin?" dediğinde, **Meryem,** "Niçin sordun?" deyince de o, "Ben, karnımdakinin senin karnındakine (saygı) secdesi ettiğini hissediyorum" diye cevap verdi.

g) Din, **Yahya** (a.s) ile hayat bulmuştur. Çünkü **Hz. Zekeriyya** onu, dini ihyâ için, Allah'tan talep etmişti. Bil ki bu izahların tamamı tutarsızdır. Çünkü lakap isimlerinde iştikak aranmaz. İşte bundan dolayı tahkik erbâbı, "Lakap isimleri, müsemmâda (müşarun ileyh'te) asla bir sıfata delâlet etmeyen işaret isimleri gibidirler" demişlerdir.

قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَاَتِى عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ﴿٨﴾

"Dedi: "Rabbim, benim nasıl evladım olur ki? Karım kısır... Ben ise ihtiyarlığın son haddine varmışımdır" (Meryem, 8).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Kısırın Çocuğu Olmaz" Demesi**

Hamza ile **el-Kisâî,** buradaki "عِتِيًّا" kelimesini ayn'ın esresiyle "**itiyyâ**" okurlar. Keza buna benzer "بكيا، جثيا، صليا" kelimelerini "**sılıyyâ, cisiyyâ**" ve "**bikiyyâ**" diye okurlar. **Âsım**'ın ravisi **Hafs, "bükiyyâ"**yı ötreli, öbür kelimeleri ise geçtikleri yerlerde esreli okur. Fakat diğer kıraat imamları bütün bu kelimeleri ilk harflerinin ötresiyle okurlar. **İbn Mes'ûd,** ayn'ın ve sâd'ın fethasıyla "**'atiyyâ**" ve "**saliyyâ**" şeklinde okurken, **Ubeyy İbn Ka'b** ve **İbn Abbas** ise, sin-i mûhmele ile "عِسِيًّا" (ısıyyâ) şeklinde okumuşlardır. Allah, en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu mesele, âyetteki lafızlarla ilgilidir. Bu lafızlar da üç tanedir.

a) "**Gulam**" kelimesi. Bu kelime, cimaya arzu duymaya başlamış olan erkek çocuk anlamına gelir. "Aşırı cimâ etme arzusu duyma" anlamına gelen, "**iğtilâm**" kelimesi de bu köktendir. Daha sonra bu kelime, "talebe" manasında kullanılmış ve meselâ "**Sa'leb'in gulâm**" yani onun talebesi denilmiştir.

b) "**İtiyyu**" kelimesi ile "**isiyyu**" kelimeleri aynı manaya gelir. Nitekim sen, "عَتَا - يَعْتُو - عُتُوًّا - عِتِيًّا" âsî, serkeş olmak dediğin gibi, aynı anlamda olmak üzere "عَسَا - يَعْسُو - عُسُوًّا - عِسِيًّا - عَاسٍ" de diyebilirsin. Âsî (الْعَاسِي) üzerinde geçen uzun zamanın kendisini yoksulluk ve muhtaç haline düşürdüğü kimseye denilir. Yine Arapçada "uzun gece" manasında "لَيْلٌ عَاتٍ" denilir, bunun manasının "çok karanlık gece" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

c) **Âkır** kelimesi: **Hz. Zekeriyya** bu kelimeyi, tâ ile olmak üzere "**âkıre**" şeklinde söylememiştir. Çünkü, müzekkerlerde bulunmayan ve sadece müenneslerde bulunan "fâil" veznindeki kelimelere, vakfedildiğinde hâ (ـه) olabilen tâ (ـة) getirilmez. Nitekim, اِمْرَاَةٌ عَاقِرٌ وَحَائِضٌ "Kısır kadın ve hayızlı kadın" denilir. **Halil İbn Ahmed** ise: "Bu, kendisiyle müennesin de vasfedildiği müzekker bir sıfattır. Nitekim Araplar müzekkeri de müennes bir kelimeyle vasfederek, "رَجُلٌ مَلْحَةٌ" (güzel yüzlü adam) "رَجُلٌ رَبْعَةٌ" (orta boylu adam) ve "رَجُلٌ نَفْعَةٌ" (faydalı adam) derler.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "Nasıl Çocuğun Olur?" Demek Mü'mine Yakışır mı?**

Bu âyetle ilgili şu iki soru sorulabilir:

1) **Hz. Zekeriyya,** bir çocuk talebinde bulunduğu halde, daha niçin, *"Benim nasıl oğlum olur ki?"* diyerek teaccüb etmiştir.

2) *"Benim nasıl evladım olur ki?"* şeklindeki sözünü, ümmeti içinde açıkça söylemiyordu. Çünkü o, bu tür şeyleri ümmetinden saklıyordu. Böylece bu, onun bu sözü kendi kendine söylediğini gösterir. O halde bu taaccüp, **Hz. Zekeriyya**'nın, Allah'ın bu işe kâdir olması hususunda şüphesi bulunduğuna delâlet eder ki, bu bir tür küfürdür. Küfür ise, peygamberler hakkında caiz değildir.

Cevap: Birincisine şu şekilde cevap verebiliriz: **Hz. Zekeriyya**'nın çocuk istemediğini ileri sürenlerin görüşüne göre, böyle bir soru yersizdir. Ama onun çocuk talebinde bulunduğunu söyleyenlerin görüşüne göre bu soruya şu şekilde cevap verilir: Hak Teâlâ'nın, *"Benim nasıl evladım olur ki?"* ifadesinden kastedilen, Allahu Teâlâ'nın, o ikisini, yani **Zekeriyya** ile hanımını gençleştirip, sonra mı onlara çocuk vereceği; yoksa, her ikisini de aynı hal üzerinde tutarak yaşlı olmalarına rağmen mi onlara o çocuğu vereceği hususunda taaccüp yoluyla değil, bilgi talebiyle sorma kabilinden bir taaccüptür. Bunun böyle oluşunun delili; Cenâb-ı Hakk'ın, *"Zekeriyya'yı da (an). Hani o, Rabbine: "Rabbim, beni yalnız başıma bırakma.*

Sen varislerin en hayırlısısın" diye niyaz etmişti. Biz de onun duasını kabul ve kendisine Yahyâ'yı ihsan ettik. Eşini de sâlih kıldık" (Enbiya, 89-90) âyetleridir. Bu âyette geçen "ıslâh", ona yeniden çocuk yapma kuvveti verme, anlamındadır. Bu sözün izahı geçmiştir.

Suddî bu soruya bir başka cevap olarak şunu zikretmiştir. **Hz. Zekeriyya,** çocuğun müjdelenmesi nidâsını duyunca, şeytan kendisine gelerek, "Bu ses, Allah'tan değildir. Tam aksine bu, sana musallat kılınan bir şeytandandır" dedi. **Hz. Zekeriyyâ** şüphelenince, bu sözü yani, *"Benim nasıl oğlum olur ki?"* dedi. Bil ki, **Suddî**'nin bu sözünden maksadı şudur: **Zekeriyyâ** (a.s), bu müjdeyi verenin, Allahu Teâlâ olduğunu kesin olarak bilmiş olsaydı, onun böyle demesi caiz olmazdı. Binâenaleyh o bu sözü, işte bundan dolayı söylemiştir.

Vahyin Kesinliği

Bazı kelamcılar şöyle demektedirler: Bu görüş, kesinlikle batıldır. Çünkü peygamberler, Allahu Teâlâ'dan gelen şeylerin bir kısmı hakkında, onların şeytandan gelebileceğini tecviz etmiş olsalardı, aynı şeyi başka şeyler için de caiz ve mümkün görmüş olurlardı. Bu durumda da, bize kadar getirip ulaştırdıkları şeyler hususunda vahye olan güvenimiz yok olurdu.

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Böyle bir ihtimal işin başında olabilir ama, bu ihtimal, o peygamberin mu'cizeleriyle zail olur. Binâenaleyh belki de bu mu'cize, bu şekilde meydana gelmiş bir mu'cize olmamıştır. Bu sebeple bunun dışındakilerde değil de, bu hususta bir şüphe meydana gelmiş olabilir. Allah en iyi bilendir.

İkinci soruya da birkaç açıdan cevap verilebilir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"hakikaten biz sana, Yahya adında bir oğul müjdeleriz ki"* (Meryem, 7) ifadesi, o çocuğun, **Hz. Zekeriyyâ**'nın çocuğu olması hususunda bir nas değildir. Tam aksine **Zekeriyya** (a.s)'nın, edebe riâyet ederek, kendisinin bir çocuğu olup olmayacağını sorması gibi bir söz söylemediği, tam aksine, onun normal durumda, çocuğun olmasını imkansız kılan sebeplerden bahsetmiş olması da muhtemeldir. Öyle ki bu müjde, şâyet çocukla ilgili bir müjde olmuş olsaydı, Allahu Teâlâ kapalılığı kaldırır, bu sözü sarîh bir biçimde beyan ederdi. O bunu bu şekilde zikredince, Allahu Teâlâ, o çocuğun ondan meydana gelmesi hususunu açıkça ifade etmiştir. Binâenaleyh, **Zekeriyyâ** (a.s)'ın bu sözünden kastı, onun, Allah'ın buna kadir olduğu hususunda şüphe etmemek olmuş olur.

2) **Hz. Zekeriyyâ** bu sözü şüphe etmek için söylememiştir. Ancak o bunu, O'nun kudretini tebcil eder ve ulular bir tarzda söylemiştir. Bu tıpkı, arkadaşının büyük miktarda bağışta bulunduğunu gören ve onu övüp ta'zîm için, "Nasıl olur da gönlün bu kadar çok mal bağışlamana razı olur?" demesi gibidir.

3) Çoktan beri temenni ettiği şeyin gerçekleştiğine dair müjde alan kimse, bunu ilk duyduğunda fazlasıyla sevinir, ve derhal bu sözün doğruluğundan emin olmak ister ("sahi mi, doğru mu söylüyorsun!" der). Bu, ya fazla sevinmesinin onun aklını başından alması sebebiyle olur, nasıl ki **Hz. İbrahim** (a.s)'in zevcesi, **İshak**'ı doğuracağı müjdelenince: *"Yapmayın, ben koca karının biri, kocam da pîri faninin biri iken ben mi doğuracakmışım! Doğrusu bu çok tuhaf bir şey!"* (Hûd, 72) demiş ve onun şaşkınlığı: *"Ne o! Allah'ın işinden mi şaşmaya kalkıyorsun!"* diye giderilmişti. Yahut da bu sözü tekrar tekrar dinlemekten hoşlandığı için, böyle söylemiştir. Veyahut da, iyice açıklanmasını istediği için böyle söylemiş olabilir.

قَالَ كَذٰلِكَ ۚ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْـًٔا ﴿٩﴾

"Dedi: Öyledir. Rabbin buyurdu ki: O, bana göre pek kolaydır. Daha evvel sen bir şey değilken seni yaratmışımdır" (Meryem, 9).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Yoktan Yaratan Allah Dilediğini Yaratır**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin buyurdu ki: O, bana göre pek kolaydır"* buyruğu hakkında, şu izahlar yazılmıştır:

a) "**Kezâlik**" kelimesinin başındaki kâf, mahallen merfû (haber)'dur. Buna göre ifadenin takdiri, onu tasdik etmek için, "Evet, durum böyledir" şeklinde olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, yeni bir azimle olarak, *"Rabbin buyurdu ki"* buyurmuştur.

b) Bu kâf, mahallen (temyiz olmak üzere) mansûbdur. Nitekim "**kezâlike**"deki "**zalike**"nin tefsiri, *"O, bana göre pek kolaydır"* ifadesi olan bir müpheme işaret olduğu da söylenmiştir. Bu tıpkı, "وَقَضَيْنَا اِلَيْهِ ذٰلِكَ الْاَمْرَ اَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ" (Hicr, 66) âyetinde olduğu gibidir.

c) Maksat şudur: "Şaşılacak bir şey yok. Zira bunu söyleyen Rabbindir. O'nun, sözünde ne cayma, ne de yanlış olamaz" deyip sonra şöyle ilave etmiştir: "Zaten bu bana pek kolaydır: değil mi ki sen hiç yok iken de seni var eden benim"

d) Biz, **Hz. Zekeriyya**'nın *"Benim oğlum nasıl olur ki?"* şeklindeki sözünün manasının, "sen bana bu çocuğu, hem beni hem de hanımımı gençleştirmek suretiyle mi vereceksin, yoksa bizi bu hal üzere bırakmana rağmen mi bize bu çocuğu vereceksin?" şeklinde olduğunu söylemiştik. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "...كَذٰلِكَ قَالَ رَبُّكَ" ifadesinin manası, "Biz, o çocuğu, hem senin hem de hanımının şu andaki haliniz üzere size vereceğiz" şeklinde olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Hasan el-Basrî bu kelimeyi, "وَهُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ" şeklinde okumuştur ki bu da, ilk manaya göre okunmuş bir ifadedir.

Yani, "Durum senin dediğin gibidir. Ancak ne var ki Rabbin, "Buna rağmen, bu bana kolaydır" der" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**Heyyin**" (kolay, basit) lafzının Allah hakkında kullanılması mecazidir. Çünkü bu, ancak bir şeyin kendisine zor geldiği kimseler için kullanılabilir. Bilakis bundan murat, "O bir şey dilediğinde, o şey olur" şeklindedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu mesele, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Daha evvel sen bir şey değilken seni yaratmışımdır"* ifadesiyle yapmış olduğu istidlâlin izah edilmesi hususundadır. Buna göre biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak onu, sırf yokluk ve 'adem'den yarattığına göre, O, zâtları; sıfatları ve eserleri yaratmaya da kâdir olur. Şu anda, ihtiyar karı ve kocadan çocuğu yaratmada, sadece sıfatları değiştirmek gerekmektedir. Zâtları, sıfatları ve eserleri aynı anda yaratmaya kâdir olan, sıfatları değiştirmeye haydi haydi kâdir olur. Onu, yoktan var ettiği gibi, ona ve zevcesine, birleşmeleri halinde, kendisi sebebiyle iki suyun (kadındaki ve erkekteki su) akacağı o kuvveti yeniden vermek suretiyle, o çocuğu da bahşedebilir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak: *"Biz onu da kabûl ve kendisine Yahya'yı ihsan ettik. Eşini sâlih kıldık"* (Enbiyâ, 90) buyurmuştur. İşte, buradaki istidlâl vechi budur.

BEŞİNCİ MESELE

Ulemanın ekserisi, *"Ey Zekeriyya, hakikaten biz sana, müjdeleriz"* (Meryem, 7) *"O bana göre pek kolaydır"* (Meryem, 9) ifadesinin, Allah'ın sözü olduğunu kabul etmekle beraber, *"Dedi: Öyledir. Rabbin buyurdu ki"* ifadesinin, bu sözü söyleyenin bir melek olmasını iktiza ettiği kanaatindedirler ki, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu sözün hem öncesi, hem de sonrası Allah'ın sözü cümlesinden olduğuna göre, bu lafızları bu iki söz arasına sokmak nasıl doğru olabilir? Binâenaleyh evlâ olanı, bu sözü söyleyenin de Allahu Teâlâ olduğunun kabul edilmesidir. Bu tıpkı, büyük bir hükümdarın, tebaasına büyük bir şey va'dettiğinde, tebaasının, "Bu nerden benim olacak ki?" demesi; bunun üzerine de hükümdarın "Senin hükümdarın bunu tekeffül etti" diye cevap vermesi gibidir. Hükümdar bu ifadesiyle adeta, kendisinin sözüne bağlı ve ahdini yerine getiren birisi olduğuna dikkat çekmiştir. İşte burada da böyledir.

قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِّيٓ اٰيَةً ۚ قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا ﴿١٠﴾

"Dedi: "Rabbim, bana, bir nişan ver." Buyurdu ki: "Senin nişanın, sapasağlam olduğun halde üç gece insanlarla konuşamamandır" (Meryem, 10).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Müjdenin Zamanı Hakkında Bir Alâmet İstemesi**

Bazıları, alâmet istemenin, bu müjdenin tahkiki için olduğunu ileri sürmüşlerdir ki, bu akıldan uzak bir şeydir. Çünkü müjde zaten, Allahu Teâlâ'nın onu haber vermesiyle tahakkuk etmiştir. Binâenaleyh, bu hususta bir alâmet, bir mu'cize izhar etmek, sarih sözden daha kuvvetli olamaz. Diğer bazıları ise şöyle demişlerdir: Çocuğu müjdeleme işi, mutlak olarak cereyan etmişti. Binâenaleyh, **Zekeriyya** (a.s), o müjdenin gerçekleşme zamanını, sırf müjde ile çıkaramazdı. Bu sebeple, onun ne zaman olacağını öğrenebilmesi için, bir alâmet talebinde bulunmuştur. İşte doğru olan da bu izahtır.

***İKİNCİ MESELE:* Konuşmayı Bırakması**

Âlimler, o alâmetin onun konuşamaması olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü konuşabildiği halde, konuşmamak mu'cize olamaz. Daha sonra onlar, şu iki görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

a) Onun lisânı tamamen tutuldu..

b) Allah'ı zikredebildiği, Tevrât'ı okuyabildiği halde, kavmiyle yüz yüze gelip konuşması imkânsız hale geldi. Bu görüş, bana göre daha doğrudur. Çünkü, dilin mutlak olarak tutulması bazen hastalıktan, bazen de Allah'ın özellikle yapması sebebiyle olabilir. Binâenaleyh, **Zekeriyya** (a.s) bu dil tutulma işinin bir mu'cize olduğunu, ancak, o bunun, bir hastalık olmadığını, tam aksine, uzuvlarının sapasağlam olmasına rağmen, sırf Allah'ın fiili ve yapması sebebiyle olduğunu bildiğinde anlayabilirdi. Bu ise ancak, başka bir delille bilinebilen şeylerdendir. Dolayısıyla o delâlet de başka bir delile muhtaçtır. Ama onun dili, Allah'ı zikredip Tevrâtı da okuyabildiği halde, kavmiyle konuşmaya gelince tutulduğu zaman, bu tutulma işinin bir hastalık, vb. sebepten dolayı olmadığını, tam aksine sadece Allah'ın yapması dolayısıyla olduğunu zarurî olarak anlamış olur. Böylece de onun bir alâmet ve mu'cize olduğu tahakkuk etmiş olur. Bunun böyle olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senin alametin sapasağlam olduğun halde üç gece insanlarla konuşamamandır"* buyruğu teyit eder. Cenâb-ı Hakkı'n, özellikle insanlarla konuşamamasını bir nişan yapması, mefhûm-i muhalefet yoluyla onun, insanların dışındakilerle konuşabileceğine delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, "**seviyyâ**" kelimesinin kime ait bir sıfat olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları bunun, "üç gece"nin sıfatı olduğunu ileri sürerlerken, müfessirlerin ekserisi bunun, **Zekeriyya** (a.s)'a ait bir sıfat olduğu kanaatindedirler. Buna göre mana "Senin alâmetin, sende bir hastalık olmayıp sapasağlam olduğun halde, bu müddet içinde insanlarla konuşamamandır" şeklinde olur.

فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهٖ مِنَ الْمِحْرَابِ فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴿١١﴾

"Derken mescidinden kavminin karşısına çıkıp onlara: "Sabah akşam tesbihte bulunun" diye işaret verdi" (Meryem, 11).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kavmini İbadete Teşvik etmesi**

Cenâb-ı Hakk'ın, "فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهٖ مِنَ الْمِحْرَابِ" ifadesinin izahı sadedinde şunlar ileri sürülmüştür:

a) Bunun "onun, namaz ve diğer ibadetlerini yalnız başına yaptığı özel bir yeri bulunuyordu. Derken o, kavminin yanına geldiğinde, onlara işarette bulundu" şeklinde olduğu ileri sürülmüştür.

b) "Onun, hem kendisinin hem de başkalarının namaz kıldığı bir yeri vardı. Ancak ne var ki onlar oraya, onun müsaadesi olmaksızın, namaz kılmaya giremezlerdi. Ve onlar, oraya geldiklerinde oraya girmek için, **Zekeriyyâ** (a.s)'nın izin için dışarıya çıkmasını beklerlerdi. O gün ise, o onların huzuruna çıktı. Fakat konuşamadı, onlarla ancak işaret yoluyla konuştu" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

"اَوْحٰى اِلَيْهِمْ" ifadesinden, "konuştu" manasının murat edilmiş olması caiz değildir. Çünkü konuşması imkânsız idi. Binâenaleyh, bu ifadeyle, konuşmadan başka bir şey kastedilmiştir ki bu da, "onlara bunu, ya işaretle yahut hususi bir rumuzla, yahut da yazmak suretiyle anlatmasıdır". Çünkü bütün bunların her biriyle maksat anlatılabilir. Böylece onlar, ona müjdelenen şeyi öğrendiler. **Zekeriyyâ** (a.s) sevindiği gibi, onlar da sevindiler. Ve onlar, Allahu Teâlâ'nın, **Zekeriyyâ**'nın duâsını kabul etmek suretiyle ona ikramda bulunduğunu anlamış oldular. Bil ki, bu ifadeye uygun düşen en uygun mana, "işaret etti" anlamıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak bir başka âyette "ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزًا" (Âl-i İmran, 41) buyurmuştur. Remz ise, konuşmaktan bir kinâye olamaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler, **Hz. Zekeriyyâ** (a.s)'nın "**tesbih edin**" ifadesiyle, namazı kastettiği hususunda müttefiktirler ki bu, dil bakımından da caizdir. Nitekim, "kuşluk namazı" manasında, "**Sübhatu'd-duhâ**" da denilmektedir. **Hz. Aişe** (r.a)'nin kuşluk namazı için, "onu mutlaka kılıyorum" manasında olmak üzere, "اِنِّى لَأُسَبِّحُهَا" dediği rivayet olunmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre biz diyoruz ki: **Ebu'l-Aliye**'den "**bukre**"nin, sabah namazı; "**aşiyya**"nın da ikindi namazı olduğu rivayet edilmiştir. Şöyle olması da muhtemeldir: "Onlar, onun özel odasında onunla beraber, sadece bu iki namazı kılıyorlardı. Dolayısıyla o, onların yanına çıkıyor ve onlara, diliyle müsaade ediyordu. Fakat dili tutulmuş olarak onların huzuruna eski âdeti

üzerine çıktığında bu sefer onlarla konuşmaksızın, işaretle izin verdi" Allah en iyisini bilendir.

Yahya (a.s)'ın Başlıca Özellikleri

يَا يَحْيَىٰ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ ۖ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا ﴿١٢﴾ وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً ۖ وَكَانَ تَقِيًّا ﴿١٣﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا ﴿١٤﴾ وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا ﴿١٥﴾

"Ey Yahya, kitabı kuvvetle tut" (dedik). Henüz sabi iken ona hikmet verdik. Tarafımızdan bir kalp yumuşaklığı ve temizlik (verdik). O çok muttaki idi. Anasına babasına da itaatkârdı. Bir serkeş ve asi değildi. Dünyaya getirildiği gün de, öleceği gün de, diriltileceği gün de ona selâm olsun" (Meryem, 12-15).

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyette **Hz. Yahyâ** (a.s)'yı şu dokuz sıfatla tavsif etmiştir:

Birinci sıfat: Onun, Allahu Teâlâ'nın muhatabı olması. Nitekim Cenâb-ı Hak *"Ey Yahya, kitabı kuvvetle tut"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Yahya, kitabı tut"* ifadesi, O'nun, **Yahyâ**'yı kendisine bu şekilde hitap edeceği bir dereceye ulaştırdığına delâlet eder. Binâenaleyh bu tabir buna delâlet ettiği için, bu derece zikredilmemiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**kitab**"ın, Cenâb-ı Hakk'ın İsrailoğullarına bir lütfu olan Tevrât olması muhtemeldir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki biz İsrailoğullarına kitap, hüküm ve peygamberlik vermiş idik..."* (Casiye, 16) buyurmuştur. Yine bu kitabın, Cenâb-ı Hakk'ın pek çok peygamberine tahsis etmesi gibi **Hz. Yahya**'ya tahsis ettiği bir kitap olması da muhtemeldir. Birincisi daha evlâdır, zira burada sözü, bilinene hamletmek evlâdır. Burada bilinen kitap ise, sadece Tevrât'tır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "**bi kuvve**" (kuvvetle) ifadesiyle, o kitabı tutabilme manası kastedilmemiştir. Çünkü bu, herkesçe bilinen bir hususturdur. Binâenaleyh, bunu medh ve övgü ifade eden bir manaya hamletmek gerekir ki, bu da "ciddiyet" ve nübüvvet görevini hakkıyla yerine getirme hususunda sabretmektir ki, bunun neticesi de, emredilenleri kolayca yapmayı; nehyedilenlerden de kaçınmayı gerektiren bir melekenin, onda bulunmasına varıp dayanır.

İkinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا *"Henüz sabi iken hikmet verdik"* âyetinin ifade ettiği hususturdur. Bil ki âyette geçen "**hükm**"ün ne demek olduğu hususunda bazı görüşler bulunmaktadır:

a) Bu, hikmet anlamındadır. Şairin:

وَاَحْكُمُ كَحُكْمِ فَتَاةِ الْحَيِّ اِذْ نَظَرَتْ اِلٰى حَمَامٍ سِرَاعٍ وَارِدِ الثَّمَدِ

"Suyu az olan gölün başına gelen o süratli güvercinlere bakıp da, (onları saydığında nasıl isabet ediyorsa), sen de işte mahallenin o kadını gibi hikmetli ol ve isabet et!" ifadesi de bu manadadır. O halde bu, Tevrât'ı iyi anlamak ve dinde fakih olmaktır.

b) **Ma'mer**'in görüşü olup, buradaki "**hükm**", akıl anlamındadır. Rivayet olunduğuna göre o: "Biz, oyun için yaratılmadık" demiştir.

c) Bu, nübüvvettir. Çünkü Allahu Teâlâ daha çocukken onun aklını sapasağlam ve muhkem yaratmış ve ona vahyetmiştir. Bu böyledir, zira Allahu Teâlâ, **Yahyâ** ve **İsâ** (a.s)'ı **Hz. Musa** ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i gönderdiği yaşta değil, onlar henüz çocuk iken peygamber kılmıştır. Çünkü bunlar, rüşdlerine ermiş ve kâmil yaşa gelmişlerdi. Doğruya en yakın olanı, şu iki sebepten dolayı bu ifadeyi nübüvvet anlamına almaktır.

1) Allahu Teâlâ bu âyette, onun şeref ve menkıbe sıfatlarından bahsetmiştir. Nübüvvetin, insanın taşıyabileceği sıfatların en kıymetlisi olduğu malumdur. Bu sebeple nübüvvet sıfatını medh sadedinde zikretmek, diğer sıfatları zikretmekten daha evlâdır. Binâenaleyh, buna göre onun nebi oluşu da bu âyette ele alınmış olur. Onun nebî oluşunu gösteren, bu lafızdan başka uygun bir lafız da yoktur. Binâenaleyh bu lafzı, bu manaya hamletmek gerekir.

2) **Hükm:** Sayesinde başkasının aleyhine ve lehine mutlak manada hükmedilmeye elverişli olan şeydir. Bu ise ancak, nübüvvetle olur.

Eğer, "Çocuk iken kişide akıl, zekâ ve nübüvvetin varlığı nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu soruyu soran kimse, harikulâde halleri ya imkânsız görüyor, veya görmüyor. Eğer bunu imkânsız görüyorsa, nübüvvet kapısını kapamış olur. Çünkü nübüvvet meselesinde iş, mu'cizelere dayanır. Mu'cize de, harikulâde haller demektir. Yok, eğer bunu imkânsız görmüyorsa, bu iş akıldan uzak görülemez. Çünkü, sabinin akıllı bir kimseye dönüşmesini uzak görmek, ayın yarılmasını, denizin ikiye ayrılmasını akıldan uzak görmeden daha ileri değildir.

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا *"Tarafımızdan bir kalp yumuşaklığı"* diye tavsif ettiği hususdur. Bil ki, "**hanân**" kelimesinin aslı, "**hanîn**"-dir. "**Hanîn**" ise, sevinçten veya ayrılıktan dolayı feryat etmek demektir. Nitekim Arapçada "حَنِينُ النَّاقَةِ" denilir. Bu terkip, deve, yavrusunu arzuladığında böğürmesini ifade eder. Bu açıklamayı, **Halid İbn Ahmed** yapmıştır. Nitekim hadiste de şu vârid olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), Mescid-i Nebevi de hutbesini bir hurma kütüğü üzerinde okuyordu. Kendisi için bir minber yapılıp da Hz. Peygamber o minbere geçince, o kütük inlemeye başladı. Ve Hz. Peygamber (s.a.s) de onun feryadını duydu. İşte bu kelimenin asıl manası budur. Bir kimse birisine acıyıp şefkat duyduğunda **"Tehannene fulânun alâ fulanin"** denilir.

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın "**el-Hannân**" şeklinde tavsif edilip edilemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, bunun olabileceğini kabul etmiş ve bu kelimeyi Raûf ve Rahîm manasına kullanmışlardır. Bazıları ise, kelimenin aslî manasından dolayı bunu kabul etmeyerek Allahu Teâlâ hakkında bu vasfı kullanmak mesela "Allah hannândır" demek doğru değildir, demişlerdir. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, bu âyetteki "**hanân**" kelimesiyle ilgili şu iki izah yapılabilir:

a) Bu kelimenin Cenâb-ı Hakk'ın sıfatı kabul edilmesi

b) **Yahya** (a.s)'ın sıfatı kabul edilmesi.

Biz bu kelimeyi Cenâb-ı Hakk'ın sıfatı kabul ederek, bu durumda biz âyetin takdirinin, "Bizi o **Yahya** (a.s)'a hükmü bir hanân, yani tarafımızdan bir rahmet olarak verdik" şeklinde olduğunu söyleriz.

Ayrıca burada şu ihtimaller de bulunur:

1) Allah tarafından olan "hanân"ın, rahmetin, **Yahya** (a.s) için olması. Buna göre âyetin manası, "Biz o **Yahya** (a.s)'a hükmü çocukken verdik" şeklinde olur. Bunu müteakiben de Cenâb-ı Hak, "Tarafımızdan bir hanân

olarak, yani, biz o **Yahya** (a.s)'a hükmü, o çocukken verdik ve bunu, tarafımızdan ona bir rahmet ve bir zekat, yani bir temizleme ve şereflendirme vesilesi olarak verdik" buyurmuştur.

2) Allah'tan olan "el-hanân"ın **Zekeriyya** (a.s) için olması. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Biz, **Zekeriyya** (a.s)'ya çocuk vermek suretiyle, onun duasını kabul ettik, sonra da **Yahya** (a.s)'ya çocukken hüküm verdik, (ona bunu) tarafımızdan **Zekeriyya** (a.s)'ya bir rahmet olsun diye verdik. İşte biz bunu böyle yaptık. وَزَكٰوةً yani, "duasının reddolunmasından **Zekeriyya**'yı berî kıldık" demek istenmiştir.

3) Allah'tan olan bu rahmetin, **Yahya** (a.s)'nın ümmeti için olması. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, **Yahya** (a.s)'ya hükmü, o çocukken verdik ve onun hidâyet ve irşadıyla azami derecede istifade ettikleri için, böylece ümmetine de tarafımızdan bir rahmet verdik" demek istemiştir.

Biz bu kelimeyi **Yahya** (a.s)'nın sıfatı olarak ele alırsak, bu hususta da şu izahlar yapılabilir:

1) "Biz, **Yahya** (a.s)'ya hükmü ve kullarımıza karşı "hanân"ı, yani onlara şefkatli davranmayı, onlar hakkında uhdesine bırakılmış olan hükümlerde onlara karşı iyi niyetli ve güzel muâmele etme duygusunu verdik" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed'i vasfederek, *"Sen, Allah'tan bir rahmet sayesindedir ki, onlara yumuşak davrandın."* (Âl-i İmran, 159) ve *"Size çok düşkündür. Mü'minlere cidden merhametli ve şefkatlidir O"* (Tevbe, 128) buyurması gibidir. Daha sonra Cenâb-ı Hakk, **Yahya** (a.s)'ya "zekât"ı verdiğini beyan etmiştir ki bu, "onun ümmetine karşı duyduğu şefkatin, onu görevini ihlâl etme noktasına götürmemesi" demektir. Çünkü, re'fet ve yumuşaklık, çoğu kez, görevin yapılmaması neticesini doğurur. Baksana Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın dini(ni tatbik) hususunda, acıyacağınız tutmasın"* (Nur, 2) *"Kâfirlerden size yakın olanlarla muharebe edin. Onlar sizde büyük bir azm ü şiddet, sertlik bulsunlar"* (Maide, 123) ve *"Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu. Kendisinin onları seveceği, onların da kendisini seveceği bir kavim... ki Allah yolunda savaşırlar ve hiçbir kınayanın kınamasından çekinmezler. "* (Maide, 54) buyurmuştur. Buna göre mana, "Biz o **Yahya** (a.s)'a görevi ihlâl etmekten uzak ve temiz olması şartıyla Allah'ın kullarına karşı şefkatli olma hissini verdik" şeklinde olur.

2) "Biz o **Yahya** (a.s)'ya, mahlukata karşı şefkatli olma ve günahlardan uzak kalma, berî olma hissini verdik. Böylece de o, günah işlemedi, hatta onu kafasından bile geçirmedi" demektir.

3) Bu âyetle ilgili şöyle bir izah daha bulunur ki bu izah, **Atâ İbn Ebi Rabah**'tan nakledilmiştir. "وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا" yani, "Biz o **Yahya** (a.s)'ya hükmü, kendisine tarafımızdan bir ta'zim olmak üzere, o çocukken verdik. Çünkü biz onu, çocukken peygamber yaptık. Bundan daha büyük ta'zim de bulunmamaktadır.

Verilen bu mananın delili ise rivayet edilen şu hususdur. **Varaka İbn Nevfel, Hz. Bilâl**'e sırtı, Mekke vadisini kızgın kumlarına yapıştırılmış ve kendisine azap ve işkence edilir bir vaziyetle uğradığında **Bilâl "Ehad, Ehad!** (Bir, Bir!) diyordu. Bunun üzerine **Varaka,** "Varlığım elinde olan Zât'a yemin ederim ki, siz onu şâyet öldürecek olsanız dahi, ben onu 'hanân', yani muazzam ve saygı değer bir kimse bileceğim" dedi.

Dördüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın "**zekâten**" tavsifinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, "Biz ona zekâtı, yani tertemiz olan sâlih ameli verdik" manası kastedilmiştir. Bu mana **İbn Abbas, Katâde, Dahhâk** ve **İbn Cüreyc**'den nakledilmiştir.

2) O, kendisinden (hidâyeti) kabul edenler için bir zekâttır. Böylece onlar, tertemiz olurlar. Bu mana da, **Hasan el-Basrî**'den rivayet edilmiştir.

3) Şahitlerin bir kimseyi tezkiye etmesi gibi, biz de **Yahya** (a.s)'yı güzel övgüyle tezkiye ettik.

4) Bu, Allah'ın, ana-babasına tasadduk edip bağışladığı bir sadakadır.. Bu mana da **Kelbi**'den rivayet edilmiştir.

5) O, bereket ve bolluktur. Bu mana da, **İsa** (a.s)'ın *"Beni her nerede olursam mübarek kıldı"* (Meryem, 31) şeklindeki ifadesinden elde edilen bir manadır. Bil ki bu, kulun fiilini Allah'ın yarattığına delâlet eder. Çünkü **Yahya** (a.s)'nın temizliği ve tahareti, Allah katından olmuştur. Bunu, "lütuflar" manasına hamletmek akıldan uzaktır. Çünkü bu, zahiri terk etmek olur.

Beşinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın onu وَكَانَ تَقِيًّا *"çok muttaki idi"* olarak tavsif etmesidir. Sen, bunun ne demek olduğunu biliyorsun. Netice olarak diyebiliriz ki bu ifade, aşırı bir medh ve övgüyü ihtiva etmektedir. Çünkü **Hz. Yahya,** hem Allah'ın nehyinden kaçınan, böylece de onlardan içtinap eden; hem de Allah'tan ittikâ eden, böylece onu ihmal etmeyen bir kimsedir. Bu

vasfa en layık olan insan ise, Allah'a asi olmayan ve ona isyan edip günahkâr olmayı gönlünden geçirmeyen kimsedir. İşte **Yahya** (a.s) da böyle bir kimse idi. İmdi şâyet, "Bu onun ilk mükellef tutulduğu bir zaman olduğu halde onun hakkında, *"o çok muttaki idi"* denilmesinin manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hak, o peygambere, bu şekilde hitap etmiş ve onun halinin her zaman böyle olacağını bildirmiştir. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, ona olan nimetlerini haber vermesi gibidir.

Altıncı sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ *"Ana-babasına da itaatkârdır"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu böyledir, zira Allah'a ta'zimden sonra, ana-babaya ta'zimde bulunma gibi bir ibadet yoktur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Rabbin, kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya iyi muamele edin" diye hükmetti"* (İsrâ 23) buyurmuştur.

Yedinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا *"Bir serkeş ve asi değildi"* diye ifade ettiği hususdur. Bununla, Allah'ın onu tevazu ve yumuşaklıkla vasfetmesi kastedilmiştir ki, böyle olma, mü'minlerin bir vasfıdır. Bu, tıpkı *"Mü'minler için de kanadını indir (mütevazi ol)"* (Hicr, 88) âyeti gibidir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar senin etrafından muhakkak dağılıp gitmişlerdi bile"* (Âl-i İmran, 159) buyurmuştur.

Bir de, ibadetlerin başı, insanın, kendisinin zilletini, Rabbinin de azamet ve celâlini anlayıp bilmesidir. Kendisinin zilletini, Rabbinin de azamet ve kemâlini bilen kimsenin, büyüklenip kibirlenmesi nasıl uygun düşebilir? İşte bundan dolayı İblis, büyüklenip serkeşlik edince, hem Allah'ın rahmetinden, hem de dinden uzaklaşmış oldu. "**Cebbâr**", "kendisi üzerinde başkasına ait bir hak tanımayan kimse" şeklinde de tarif edilmiştir. Buna göre "**cebbâr**", büyüklenmek ve başkasına hak tanımama manasından türemiş olur.

Süfyan es-Sevri, Cenâb-ı Hakk'ın, "جَبَّارًا عَصِيًّا" ifadesinin tefsiri hususunda şöyle demiştir: Cebbâr, gadabına kapılan ve uyan kimsedir. Bunun delili, *"Dün bir canı öldürdüğün gibi, beni de mi öldürmek istiyorsun?... Bu yerde ille yaman bir zorba olmak istiyorsun sen.."* (Kasas, 19) âyetidir. "**Cebbâr**" kendi öfkesinden dolayı haksız yere başkasına ikabda bulunan, sıkıntı veren herkestir, diye de tarif edilmiştir. Bunun delili ise, *"Tutup yakaladığınız vakit zorbalar (cebbârlar) tarzında yakalar mısınız?"* (Şuarâ, 130) âyetidir.

Sekzinci sıfat: Âyet-i kerimedeki *"asi de değildi"* vasfıdır. "**Alîm**" kelimesinin "**âlim**" kelimesinden daha ileri bir mana ifade etmesi gibi, "**asiyy**" kelimesi de "**âsî**" kelimesinden daha ileri bir mana ifade eder.

Dokuzuncu sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا *"Dünyaya getirildiği gün de, öleceği gün de, diri olarak kaldırılacağı gün de ona selâm olsun"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta bazı görüşler bulunmaktadır.

a) **Muhammed İbn Cerir et-Taberî,** "...وَسَلَامٌ عَلَيْهِ" cümlesine "Doğduğu günde şeytanın, diğer insanları tutup sıkması gibi, onu tutup sıkmasına karşı, Allah tarafından verilmiş olan bir emandır"; "وَيَوْمَ يَمُوتُ" ifadesine, "Kabir azabı hususunda, bu ona bir emândır" "وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا" cümlesine de, "kıyamet azabına karşı ona bir emandır" şeklinde mana vermiştir.

b) Süfyan İbn Uyeyne şöyle der: İnsan üç yerde çok ürkek ve korkak olur: Doğduğu günde; böylece o, kendisini içinde bulunduğu şeyin dışında görür. Öldüğü günde.. Böylece o, kesinlikle, asla görmediği bir toplulukla karşılaşır... Yeniden diriltildiği günde; böylece o, kendisini çok büyük bir kalabalığın içinde bulur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, **Yahya** (a.s)'ya ikramda bulunmuş, böylece bu üç yerde ona emânet ve güven tahsis etmiştir.

c) **Abdullah İbn Niftaveyh,** "وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ" cümlesine "Dünyayı ilk gördüğünde"; "وَيَوْمَ يَمُوتُ" ifadesine, "âhiret umurunun ilkini gördüğü günde..." ve "وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا" cümlesine de, "cenneti ve cehennemi gördüğü ilk günde... ki, bu da kıyamet günüdür" manalarını vermiştir. Cenâb-ı Hak, **Hz. Yahya**'nın şehitlerden olduğuna dikkat çekmek için "**hayy**" diye tavsif etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Doğrusu onlar diridirler. Rableri katında rızıklandırılırlar"* (Âl-i İmran, 189) buyurmuştur.

Âyetle İlgili Bazı Tâli Meseleler

1) Âyette bahsedilen "**selâm**"ın, Allah tarafından veya melekler tarafından olması mümkündür. Her iki duruma göre de, **Yahya** (a.s)'nın şerefi ve üstünlüğü değişmez. Çünkü, melekler de ancak, Allah'ın emrinden dolayı selâm verirler.

2) Bu selâmda, **Yahya** (a.s) için, diğer peygamberler için olanından daha fazla bir meziyet söz konusudur. Meselâ diğer peygamberlere, *"Âlemler içinde Nuh'a selâm olsun"* (Sâffât, 79) ve *"Selâm İbrahim'e"* (Sâffât, 109) şeklinde selâm verilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak bu âyette, "doğduğu günde"

ifadesini kullanmıştır ki, bu tabir diğer peygamberlere verilen selâmda yer almamıştır.

3) Rivayet olduğuna göre **İsa** (a.s), **Yahyâ** (a.s)'a, "Sen benden daha üstünsün. Zira, sana Allahu Teâlâ selâm verdi. Ben ise, kendi kendimi selâmladım" demiştir. Bu rivayet kuvvetli değildir. Çünkü, **İsa** (a.s)'ın kendine verdiği selâm da, Allah'ın Hz. Yahya'ya verdiği selâm gibidir. Çünkü İsa (a.s), sadece Allah'ın kendisine emrettiğini yapan bir masumdur.

4) Doğduğu günde ona verilen selâmın, mutlaka Allah tarafından bir lütuf olması gerekir. Çünkü **Yahya** (a.s)'dan, bu selâmı gerektirecek bir şey, fiilen sudur etmemiştir Ama, ona öldüğü ve mahşerde diriltildiği günde verilen selâma gelince, bunu bir medh ve ta'zim gibi, bir mükâfat kabilinden olması mümkündür. Allah en iyisini bilendir.

Bu Kıssadan Çıkan Bazı Dersler

Bu kıssanın hikmetlerine dair sözler:

1) Duâ etme adâbını öğretmek ki, bu, birkaç yönden ele alınabilir.

a) Cenâb-ı Hak, *"gizlice nidâ ederek"* buyurmuştur. Bu, duânın en efdalinin böyle olduğuna delâlet eder. *"Rabbinize yalvara yakara, gizlice dua edin"* (A'râf, 55) âyeti de bunu destekler. Bir de, seni yükseltmek, kuvvet ve celâdeti; alçaltmak ise, acziyyeti ve hüznü ihsas ettirir. Duâda temel olan şey ise, kırık kalplilik, hüzün; nefsin kudret ve kuvvetinden uzaklaşması, Allah'ın lütuf ve ihsanına itimat etmektir.

b) Müstehap olan, duânın hemen başında, nefsin acziyetinden ve güçsüzlüğünden bahsetmektir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın **Zekeriyya** (a.s)'dan naklettiği, *"Kemiğim yıprandı. Başım, yaşlılıkla tutuştu"* niyazında olduğu gibidir. Daha sonra da, Allah'ın nimetlerinin çokluğundan bahsetmesidir ki bu da, **Zekeriyyâ** (a.s)'nın, *"Sana duâ etmem sebebiyle bedbaht olmadım"* ifadesinde olduğu gibidir.

c) Duânın, sırf dünya için değil, din ile alakalı olan şeyler için de yapılması. Bu da, **Zekeriyyâ** (a.s)'nın, *"Doğrusu ben, arkamda bırakacağım akrabamdan endişeye düştüm"* sözünde olduğu gibidir.

d) Duânın, bu âyette olduğu gibi "**Ya Rabbî**" lafzıyla başlamasıdır.

2) **Hz. Zekeriyya** ve **Yahya** (a.s)'nın derecelerinin ve mertebelerinin ortaya konulması. **Zekeriyya** (a.s)'ınkilere gelince, bunlar şunlardır:

a) O'nun için alabildiğine yalvarıp yakarması ve kendisini tamamıyla Allah'a vermesidir.

b) Allahu Teâlâ'nın onun duasını kabul etmesi.

c) Cenâb-ı Hakk'ın ona nidâda bulunup, onu müjdelemesi veyahut bu işi, meleklerin yapması. Veyahut da bu iki işin aynı anda tahakkuk etmesi.

d) Onun dilinin tesbihten değil de, insanlarla konuşma konusunda tutulması.

e) Peygamberlerin de mu'cize talebinde bulunmalarının caiz olması. Çünkü, **Hz. Zekeriyya** *"Rabbim, bana bir nişân kıl"* demiştir.

3) Allahu Teâlâ'nın, tabiatçılara bir reddiye olarak, son derece ihtiyarlamış ana-babadan bile çocuk yaratmaya kadir olması.

4) Dini mevzuda istidlâl (kıyas) yapmanın doğruluğu. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Daha evvel sen bir şey değilken seni yaratmışımdır"* buyurmuştur.

5) Madûmata "şey" denilemez. Bu âyet, bu hususta bir "nass"dır. Eğer: "Tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا (Dehr, 1) âyetinde olduğu gibi, bu âyet ile, "sen anılmaya değer bir şey değilken" manası kastedilmiştir" denilirse, biz deriz ki asıl olan kural, kelamda takdir yapmaksızın mana vermektir. Karşı taraf şöyle diyebilir: Âyet, insanın "şey" olmadığını gösteriyor. Halbuki biz insanın şey olduğunu söylüyoruz. Çünkü insan, sayesinde hususi araların kendisiyle kavim olduğu birtakım cevherlerden oluşan bir varlık demektir. Halbuki hususi aralarla vasfedilmiş mürekkeb cevher, ademde (madûmda) bulunmaz. Sabit olan, o cevherlerin -mürekkeb değil de müfret olarak- ayrılan, yani bizzat kendileridir. Bu mürekkep olmayan müfret cevherler ise insanı oluşturmaz. Böylece, âyette matlubu delâlet edecek herhangi bir şeyin bulunmadığı ortaya çıkar.

6) Allahu Teâlâ, bu kıssayı hem Âl-i İmran Sûresi'nde, hem de burada zikretmiştir. Binâenaleyh bu kıssayı, her iki yere göre ele alıyor ve şöyle diyoruz:

a) Hak Teâlâ bu sûrede, **Hz. Zekeriyyâ**'nın Kendisine dua ettiğini beyân etmiş, ama bu duayı ne zaman yaptığını beyan etmemiş, ama Âl-i İmrân Sûresi'nde, *"Zekeriyyâ ne zaman mihraba girdiyse, onun yanında bir yiyecek buldu ve "Ey Meryem, bu sana nereden (geliyor)" dedi. O da, "Bu, Allah tarafından. Şüphe yok ki Allah kimi dilerse ona sayısız rızık verir" dedi. Orada Zekeriyyâ Rabbine duâ etti ve "Rabbim, bana senin katından çok temiz bir zürriyet ihsan et" (dedi)"* (Âl-i İmran, 37-38) âyetleri ile anlatmıştır.

Bu, "**Zekeriyyâ** ve **Meryem**'de harikulâde halleri görünce, kendisi için de bunların olmasını arzuladığı için, böyle dua etti" demektir.

b) Allahu Teâlâ, Âl-i İmran Sûresi'nde, **Hz. Zekeriyyâ**'ya nidâ edenin bir melek olduğunu beyân buyurmuştur. Çünkü orada *"Melekler ona, o mihrabda durup namaz kılarken şöyle nidâ etti..."* (Âl-i İmran, 39) buyurmuştur. Bu sûrede ise, *"Ey Zekeriyyâ, hakikaten biz sana Yahya adında bir oğul müjdeliyoruz"* (Meryem, 7) diye nidâ edenin Allahu Teâlâ olduğu görülmektedir. Biraz önce, bu iki ifade arasında bir zıtlık olmadığını beyân etmiştik.

c) Cenâb-ı Hak, Âl-i İmran Sûresi'nde, onun *"Rabbim kendime hakikaten ihtiyarlık çatmış iken, karım da bir kısır iken benim nasıl oğlum olabilir"* (Âl-i İmran, 40) dediğini nakletmiştir. Burada **Hz. Zekeriyyâ** önce kendisinin ihtiyarlığından, sonra da hanımının kısırlığından bahsetmiştir. Bu sûrede ise, *"Rabbim, benim nasıl oğlum olur ki, karım bir kısır, ben ise ihtiyarlığın son haddine varmışım"* (Meryem, 8) denilmiş (önce kısırlıktan, sonra yaşlılıktan bahsedilmiştir). Bunun cevabı şudur: İfadelerdeki atıf vâv'ları, tertibi (sıralamanın olduğunu) göstermez.

d) O, Âl-i İmran'da, *"Kendime hakikaten ihtiyarlık gelip çattı"* (40. âyet) derken, burada *"Ben ihtiyarlığın son haddine vardım"* (Meryem, 8) demiştir. Buna da, "Sana ulaşana sen de ulaşmış olursun (her iki ifade aynı anlama gelir)" diye cevap verilir.

e) Cenâb-ı Hak, Âl-i İmran Sûresi'nde, *"Senin nişanın, (alâmetin), işaretler dışında insanlara üç gün söz söylememendir"* (41. âyet) buyurmuş; burada ise, *"üç gece insanlarla konuşamamandır"* (Meryem, 10) buyurmuştur. Bunu şöyle izah ederiz: Bu iki âyet, bu müddetin, gecesi ile birlikte üç gün olduğuna delâlet etmektedir. Allah en iyi bilendir.

*

İkinci Kıssa: Bu, **Hz. Meryem'in kıssası** ve **Hz. İsa**'nın doğumu hakkındadır. Bil ki Allahu Teâlâ, **Yahyâ** (a.s)'nın kıssasını **Hz. İsa**'nın kıssasından önce anlatmıştır. Çünkü ihtiyar bir ana-babadan bir çocuk dünyaya getirmek, normal düzenin kurallarına göre babası olmaksızın bir anadan çocuğu yaratmaktan daha yakın ve kabul edilebilir bir şeydir. Öğretme ve anlatmada takip edilmesi gerekli en güzel yol ise, kabule en yakın ve uygun olandan işe başlayıp, derece derece daha zoruna geçmektir.

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ﴿١٦﴾ فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴿١٧﴾

"Kitap'ta Meryem'i de an. Hani o, ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti. Sonra onların önünde bir perde edinmişti. Derken biz ona, "Rûh"umuzu gönderdik de o, kendisine hilkati tam bir insan şeklinde göründü." (Meryem, 16-17).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır.

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "**iz**" edatı "Meryem" lafzından bedel-i iştimaldir.

Çünkü, zaman, **Hz. Meryem**'in başına gelen şeyi de kapsamaktadır. Burada, Meryem'in zikredilmesinin maksadı, bu enteresan hadisenin ne zaman meydana geldiğini anlatmaktır.

İKİNCİ MESELE

"**Nebz**", aslında atmak manasınadır. "**İntibâz**" ise, bu kökün iftial veznindeki şeklindedir. Hak Teâlâ'nın "فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ" (Âl-i İmran, 187) âyetindeki kelime de bu manayadır. Bu âyette "**intebezet**", "kenara, ıssız bir yere çekildi" manasınadır. "İnsanlardan uzak bir köşeye oturdu" manasında Arapçada, "جَلَسَ بَنْذَةً مِنَ النَّاسِ" denilir. Bunun aslı şuna dayanır: Bir kimse, bir başkasına attığı şey ona ulaşacak mesafede oturduğunda, bu tabir kullanılır. Yine "falan şeyi attım" manasında, "نَبَذْتُ الشَّيْءَ" denilir. Hurma suyuna, kaba dökülüp doldurulduğu için, "**Nebiz**" denilmesi de bu köktendir. "**Nebîz**", "**menbûz**" (dökülen-atılan şey) manasınadır. İşte bundan dolayı "fa'il" sîgasi üzere gelmiştir. Sokağa bırakılmış çocuğa "**menbûz**" denilmesi de bu manadadır. Çünkü o da âdetâ atılmıştır. Alış-verişte nehyedilen "**münâbeze**" de bu manadadır. "**Münâbeze**", "sana şu elbiseyi yahut şu taşı attığımda, alış-veriş artık vâcip olur. (Yani atılan taş veya elbise, satılacak mallardan hangisine değerse, o satılmış oluyor) şeklindeki alış-veriştir. Bunu iyice anladığında diyoruz ki, âyetteki, "إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا" cümlesi "**Meryem** uzaklaştı ve doğuda bir yere süratlice tek başına gitti" demektir.

Meryem'in Perde Çekmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Meryem**'in, bunun yanı sıra, ailesine karşı da bir perde taktığını beyân buyurmuştur. Bunun zâhiri, onun, o yere tek başına gidip çekilmekle yetinmeyip, kendisi ile ailesi (insanlar) arasına duvar gibi bir engel koyduğunu gösterir. Bunun, kendisi ile ailesi arasına bir perde astığı manasına gelmesi de muhtemeldir. Bu ikinci mana, birincisinden daha açıktır. Onun, böyle bir perde edinişinin mutlaka doğru bir maksattan ötürü olması gerekir. Ama bu husus âyette açıkça belirtilmemiştir. Dolayısıyla müfessirler, bu konuda şu değişik izahları yapmışlardır:

a) **Hz. Meryem** (ilk) hayız oluşunu görünce, temizleninceye kadar, ibadet yaptığı o yerden ayrıldı. Temizlendiği zaman Cebrâil (a.s) ona geldi.

b) O, ibadet yapabileceği sâkin, kimsesiz bir yer aradı.

c) O, hayızdan temizlenip yıkanmak için, görünmesini engelleyecek bir perde ile birlikte olan, yüksek bir yere çekilip oturdu.

d) **Hz. Meryem**'in, kız kardeşinin kocası olan **Hz. Zekeriyya** (a.s)'nın evinde tek başına oturduğu bir mihrâbı (mahfili) vardı. **Zekeriya** (a.s) dışarı çıkınca, oranın kapısını üzerine kapardı. Derken başının bitlerini temizlemek için, Allah'tan, dağda kimsenin kendisini görmeyeceği bir yer vermesini istedi. Bunun üzerine, o mahfilin tavanı açıldı. O, oradan dışarı çıktı ve dağın arkasında yüksek bir yere oturdu. İşte o sırada ona melek (Cebrâil) (a.s) geldi.

e) **Hz. Meryem** susadı ve su aramak için dışarı çıktı.

Bil ki bütün bu izahlar, ihtimal dahilindedir. Ama âyetin lafzında, bunlardan birini tercih etmeye sevk edecek bir şey yok.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette bahsedilen, "Doğu tarafı", ya **Beyt-i Makdis**'in doğusudur, yahut da onun evinin doğusudur. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir. Hıristiyanların doğu cihetini kıble edinmelerinin sebebini bütün halk içinde en iyi bilen benim. Çünkü Hıristiyanlar, Allahu Teâlâ'nın "**Doğu tarafı**" ifadesinden ötürü doğuyu kıble edinmişlerdir. Böylece onlar, **Hz. İsa**'nın doğduğu tarafı kıble edinmiş oldular."

DÖRDÜNCÜ MESELE: Gönderilen Ruh Ne İdi?

Hz. Meryem oraya oturunca, Allahu Teâlâ ona "Rûh"u gönderdi. Müfessirler, bu "rûh"un ne olduğu hususunda ihtilaf etmiş ve ekseri müfessirler

bunun **Cebrâil** (a.s) olduğunu söylerlerken, **Ebu Müslim,** bunun karnında bir beşer (insan) olarak şekillenen, suret giyen "rûh" olduğunu söylemiştir. Birincisi doğruya daha yakındır. Çünkü **Cebrâil** (a.s) "**rûh**" diye adlandırılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (Kur'ân'ı) senin kalbine, Rûhu'l-emin indirdi"* (Şuarâ, 193-194) buyurmuştur. Cibril, rûhânî olduğu için bu adı almıştır. Onun "Ruh"tan yaratıldığı da söylenmiştir. Yine onun sayesinde din hayat bulduğu için, "**rûh**" adını aldığı da ileri sürülmüştür. Yahut da Cenâb-ı Hak, Cebrâil (a.s)'e olan sevgi ve yakınlığından ötürü, ona mecazi olarak bu adı vermiştir. Bu, senin sevdiğine, "ruhûm" demen gibidir. **Ebu Hayve,** bunu fetha ile "**revhanâ**" diye okumuştur. Çünkü Cebrâil (a.s), kulların rahatlığı bulunan şeylere sebep ve muttakiler için hazırlanmış olan indi ilâhideki rahatlığı elde etmeye vasıta olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şimdi eğer o mukarreblerden ise, artık rahatlık, güzel rızık ve naîm cenneti onundur"* (Vâkıa, 88-89) buyurur. Yahut **Cebrâil** (a.s) mukarreblerden olduğu için "revh" adını almıştır. Mukarrebler (Allah'a yakın olanlar), kendilerine revh (rahatlık) va'dedilmiş kimselerdir. Âyet, "Bize mukarreb olan, rahatlık sahibi olan o **Cebrâil**'i ona gönderdik" demektir. **Cebrâil** (a.s)'e "rûh" dendiği sabit olduğuna göre bu âyetteki rûh ile de onun kastedilmiş olması gerekir. Çünkü o, *"Ben ancak sana pak bir çocuk vermek için (gelen), Rabbinin elçisiyim" dedi."* (Meryem, 19) Bu söz ancak Cebrail'e uygun düşer.

Cebrâil'in Ne Şekilde Göründüğü

Âlimler, **Cebrâil** (a.s)'in, **Hz. Meryem**'e nasıl göründüğü hususunda şu değişik izahları yapmıştır:

a) O, ona insanlardan farklı bir şekilde, son derece yakışıklı, tüysüz genç delikanlı şeklinde göründü.

b) O ona, kendisinin akranı olup **Beyt-i Makdis**'in hizmetçilerinden **Yusuf** adında biri olarak göründü. Bütün bunlar olabilir. Fakat âyetin lafzında, bu ikisinden birisini açıkça gösteren bir ifade yok.

Cenâb-ı Allah sonra, **Cebrâil** (a.s)'ın **Hz. Meryem**'e, sözüne yakınlık duyup dinlemesi ve ondan kaçmaması için, bir insan şeklinde gözüktüğünü; eğer melek suretinde gözükmüş olsaydı, ondan çekinip sözünü dinlemeyeceğini belirtmiştir. Bu hususta şöyle birkaç problem bulunmaktadır:

a) Eğer **Cebrâil** (a.s)'in belli bir insan suretinde görünebileceği söylense, kabul edilse; bu durumda bizim şu anda gördüğümüz şu şahsın, dün gördüğüm Zeyd olduğunu kesin olarak söyleyemezdik. Çünkü bir meleğin

veya cinin, onun kılığına girmiş olma ihtimali vardır. Bu kapıyı açmak, işi safsataya götürür. "Bu, peygamberlerin gönderilmesi zamanında olabilir. Ama artık zamanımızda bunun olması câiz değildir" de denemez. Çünkü bu farkın, ancak delil ile bilinebileceğini söylüyoruz. Binâenaleyh böyle bir delile sahip olmayanın, şu anda gördüğü şu şahsın, dün gördüğü o şahıs olduğunu kesinkes söylememesi gerekir.

b) Bazı hadislerde yer aldığına göre, **Hz. Cebrâil** (a.s)'ın cüssesi çok büyüktür. Binâenaleyh bu büyük varlığın cüssesi bir insanın bedeni kadar olabilmiştir. Bu, onun parçalarının azalması, bünyesinin parçalanması şeklinde mi olmuştur. Böyle olması halinde, Cebrâil denen bir şey kalmaz. Yoksa onun parçaları birbirine girmek suretiyle mi olmuştur. Bu ise, onun cüzlerinin birbiri içine girmesini gerektir ve imkansızdır.

c) Biz, **Cebrâil** (a.s)'in insan kılığına girebileceğini söylersek, onun insandan daha küçük, hatta bir sivrisinek ve karasinek kılığına girmesi niçin câiz olmasın. Halbuki buna götüren her şeyin batıl olduğu malumdur.

d) Bunu mümkün görmek, mütevâtiren sabit olan haberleri tenkit etmeye götürür. Böyle olması halinde, belki de Bedir günü savaşan **Hz. Muhammed** (s.a.s) değil, ona benzeyen başka bir şahıs olur. Her şey hakkında söylenecek söz de böyle olur.

Birincisine şöyle cevap verilir: Bunu mümkün görme, her şey için söz konusudur. Çünkü âlemin hür ve irâde sahibi birisine muhtaç olduğunu kabul eden, Allahu Teâlâ'nın **"Zeyd"** gibi, onun şeklinde başka bir şahıs yaratabileceğini de bilir. Bunu mümkün gördüğümüzde de, şu anda gördüğümüz Zeyd'in dün gördüğümüz Zeyd olup olmadığı konusunda şüpheye düşmemiz gerekir.

Hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığını kabul etmeyip, bütün hâdiseleri yıldızlar arası münasebetlere ve feleklerin şekillerine bağlayanların da, feleklerde meydana gelen garip hadiselerin Zeyd'de olduğu gibi, her şeyde, benzer başka bir şahsın meydana gelmesini gerektireceğini mümkün görmeleri gerekir. Bu durumda da, bahsedilen mümkün oluş, yine ortaya çıkar.

İkinci probleme şöyle cevap verilir: Cebrâil'in hem asıl parçalarının, hem de fazladan parçalarının bulunması imkansız değildir. Asıl parçaları gerçekten çok az olabilir. Bu durumda bir insan şekline girebilir. Bu açıklama, Cebrâil'i maddi bir varlık kabul ettiğimizde söz konusudur. Ama onu ruhâni-manevî bir varlık kabul ettiğimizde, bazen büyük bir şekle, bazen küçük bir şekle bürünmesinde, imkansız görülecek bir şey yoktur.

Üçüncü probleme şöyle cevap verilebilir: Mümkün görüş, akılda olan bir şeydir. Mümkün görülen bir şeyin yanlışlığı ise, ancak sem'î (nakli) delillerle bilinir. Bu aynı zamanda dördüncü problem için de cevaptır. Allah en iyi bilendir.

Meryem'in Ruh'tan Rahatsız Olması

قَالَتْ إِنِّيٓ أَعُوذُ بِالرَّحْمَٰنِ مِنكَ إِن كُنتَ تَقِيًّا ﴿١٨﴾

"(Meryem ona) dedi ki: "Doğrusu ben senden Rahman'a sığınırım. Eğer sen bir tâki (müttaki) isen..." (Meryem, 18).

Bu ifade ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) **Hz. Meryem** bununla, "Eğer Allah'tan ittikâ eden bir kimse olman beklenir ise ve bu da Allah'a sığınmam ile olur ise, bilesin ki ben, senden O'na sığınıyorum" demek istemiştir. Çünkü **Hz. Meryem,** kendisinden Allah'a sığınmanın ancak tâki (müttaki) kimseler için tesirli olacağını bilmektedir. Bu tıpkı, *"Eğer mü'min iseniz, faizin arta kalanını (bundan sonrasını) bırakın"* (Bakara, 278) âyetinde olduğu gibidir. Bu, "Allah'a iman, bunu gerektirir" demektir. Yoksa Allah'tan, sadece başka halde değil, şu halde korkulur" demek değildir.

b) Bu, "sen bana bakmayı helâl gördüğün ve benimle yalnızken kaldığın için müttaki değilsin" demektir.

c) O zamanda, kadınların peşine düşen ve adı Tâki olan günahkâr bir adam vardı. Bundan dolayı **Hz. Meryem,** gördüğü o şahsın, **"Tâki"** denen adam olduğunu sanmıştır.

Birinci izah daha doğrudur.

قَالَ إِنَّمَآ أَنَا۠ رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَٰمًا زَكِيًّا ﴿١٩﴾

"(Rûh) dedi ki: "Ben ancak sana pâk bir oğlan hibe etmek için, Rabbinin elçisiyim" (Meryem, 19).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Ruh'un Elçi Olduğunu Bildirmesi**

Cebrâil (a.s), **Hz. Meryem**'in korkusunu anlayınca, ondan bu korkuyu gidermek için, *"Ben (...) Rabbinin elçisiyim"* dedi. Fakat bu kadarcık bir söz ile o korku zail olamazdı, ama onun gerçek Cebrâil olduğuna, insanlardan birisi olmadığına delâlet edecek bir şey gerekirdi. İşte burada şu ikisi ihtimal dahilinde gözükebilir:

a) **Hz. Meryem**'in, onun Cibril olduğunu anlayacağı bir mu'cizenin ortaya çıkması...

b) **Hz. Meryem**'in daha önceden **Hz. Zekeriyâ**'dan, (aldığı eğitim sayesinde) meleklerin özelliklerini biliyor olması da muhtemeldir. Binâenaleyh **Hz. Cebrâil, Meryem**'e *"Ben ancak, Rabbinin elçisiyim"* dediğinde, ona bedeninde, kendisinin melek olduğunu anlayabileceği emareleri gösterdi. Böylece bunlar, onun bir melek oluğunu gösteren şey oldu.

Kâdî Abdulcebbâr, bu âyeti tefsir ederken, kendi kendine bir soru ortaya atarak, "size göre, **Hz. Meryem** bir peygamber değildir ve siz Allahu Teâlâ'nın insanlara peygamber olarak sadece erkekleri gönderdiğini söylüyorsunuz. O halde daha bu hadise nasıl doğru olabilir?" demiş ve buna kendisi şu cevabı vermiştir: Bu, **Hz. Zekeriyyâ** (a.s) zamanında vâki olmuştur ve o bir peygamberdi. Dolayısıyla bunların hepsini biliyordu." Bu cevap zayıftır. Mu'cize, peygamber için meydana gelmiş olunca, en azından o peygamberin bunu bilmesi gerekir. Halbuki **Zekeriya** (a.s) bu hadiseyi bilememiştir. Binâenaleyh bunu, **Hz. Zekeriyyâ** için verilmiş bir mu'cize kabul etmek nasıl uygun olabilir? Aksine bu, ya **Hz. Meryem**'in bir kerametidir, yahut da **Hz. İsa** (a.s) için bir irhâs (onun peygamber olacağını gösteren bir alamet)tir.

İKİNCİ MESELE

İbn Âmir ve **Nâfi** fiili, lâm'dan sonra meftuh yâ ile, "Allah'ın sana hibe etmesi için" manasında, "**liyehebe**" diğer kıraat imamları, lâm'dan sonra meftuh hemze ile "**liehebe**" (sana hibe etmem için) şeklinde okumuşlardır. Bu ikinci kıraate göre mecazî mana söz konusu olup bu ifade hakkında şu iki mana verilmiştir:

a) Bu hibe etme (bağışlama) işi, **Cebrâil** (a.s)'in Allah'ın emri ile, **Hz. Meryem**'in yakasına üfleyen olması hasebiyle, onun eliyle gerçekleştiği için, mecâzen kendisinin onu bizzat hibe edeceğini ifade etmiştir. İşin sebebine

nisbet edilmesi, çokça kullanılan bir husustur. Nitekim Hak Teâlâ putlar hakkında, *"Onlar, insanlardan pek çoğunu saptırdılar"* (İbrahim, 36) buyurmuştur.

b) **Cebrâil** (a.s), ona bu müjdeyi verince, bu gerçek müjde âdetâ bir hibe (bağış) gibi oldu.

Eğer birisi, **"Cebrâil** (a.s)'in, **Meryem**(in rahminde), parçaları bir araya getirmeye hayat, akıl ve konuşma kabiliyetini yaratmaya kadir olamadığının delili nedir?" diyebilir. Bu hususta verilen cevap şudur: **"Cebrâil** (a.s) cisimdir. Cisim ise, böylesi şeylere kâdir değildir. Onun cisim olmasına gelince, bir kere o muhdestir. Her muhdes de ya mütehayyiz (yer işgal eden bir varlık)tır, yahut mütehayyiz ile kâimdir (onda bulunur). Cismin böylesi şeylere kadir olamayacağının izahı da şöyledir: Eğer cisim bunlara kadir olsaydı, her cisim bunu yapabilirdi. Çünkü cisimler, cisim olarak birbirine denktirler." Bu cevap zayıftır. Çünkü karşı taraf, buna karşı şöyle diyebilir: "Biz her muhdesin bir yer işgal ettiğini, yahut bir yer işgal eden bir varlıkta bulunduğunu kabul etmiyoruz. Aksine ortada kendi kendine kâim olan, ne mütehayyiz, ne de mütehayyizde bulunan varlıklarda vardır. Onların bu şekilde oluşları, Allah'ın zâtının eşi ve benzeri olmalarını gerektirmez. Çünkü subûtî sıfatlardaki müşterekelik benzerliği gerektirmez. Selbi sıfatlardaki müşterekelik ise bunu hiç gerektirmez. Biz, **Hz. Cebrâil** (a.s)'in bir cisim olduğunu kabul etsek bile, cismin buna kâdir olamayacağını nasıl söyleyebilirsin?

Karşı tarafın, cisimlerin birbirine denk olduğunu söylemelerine karşı deriz ki: Biz bu ifade ile, onların bir mekanda bulunmaları ve yönlere göre yer almaları bakımından denk olduklarını mı kastediyorsunuz, yoksa bu ifade ile onların mahiyetlerinin (cisim oluşlarının) bütünü açısından birbirine denk olmalarını mı kastediyorsunuz? Birincisi kabul edilmiştir. Fakat cisimlerin bir mekanda yer alışı, o cisimlerin zatlarına ait sıfatlardır. Sıfatlar bakımından müşterekelik, muvasefâtın mahiyetleri bakımından müşterekeliği gerektirmez. Cisimlerin birbirine denk olduklarını kabul etsek bile, şöyle de denilebilir: Allahu Teâlâ böylesi bir kudreti, bazı cisimlere vermeyip, bazılarına vermiş olabilir. Böylece bu iş, insanlarca yapılamadığı halde, Cebrâil tarafından yapılmış olması sualine karşı verilecek kesin cevap, bu hususdaki (yani yaratmaya Allah'tan başkasının kâdir olmadığı hususundaki) icma-ı ümmettir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**Zekî**" kelimesi, şu üç manayı ifade eder.

a) Günahlardan temiz.

b) Temiz olarak büyüyüp yetişmiş. Çünkü günaha hiç bulaşmamış kimselere "Zekî" (temiz-pâk) denilir. Yine büyüyüp gelişen ekine de "zekî" denir.

c) Peygamber olarak gönderilebilmesi için, ona gerekli şeyler bakımından tertemiz ve nezih. Bazı kelamcılar, "Evlâ olan, bu kelimenin bu manaların hepsine birden hamledilmesidir" demişlerdir. Bu görüş zayıftır. Çünkü usûl-ü fıkıhtan biliyorsun ki, tek bir lafzı ister iki manaya da hakikat olarak gelsin, ister biri hakikat, biri mecaz olsun, aynı anda iki manaya birden hamledilmesi câiz değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, **Hz. İsa**'yı dünyalık hiçbir şeyi olmadığı halde, **"zekî"** diye nitelemiştir. Sen ise piyasana baktığında, hiçbir malı olmayanlara bedbaht, malı-mülkü olanlara "zekî" dersin.

Fakat Allahu Teâlâ **İsâ** (a.s) hakkında "zekî" demiştir. Çünkü onun sireti (yaşayışı) fakirlik ve sadelik; zenginliği ise hikmeti ve kitabı idi. Halbuki sen sireti cehalet; yolu ise mal olan kimselere "zekî" diyorsun:

قَالَتْ اَنّٰى يَكُونُ لِى غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ وَلَمْ اَكُ بَغِيًّا ﴿٢٠﴾ قَالَ كَذٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَىَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهٗٓ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ اَمْرًا مَقْضِيًّا ﴿٢١﴾

"O, "Benim nasıl bir oğlum olacakmış. Halbuki bana hiçbir beşer dokunmadı ve ben bir zâniye de değilim" dedi. (Ruh ona) dedi ki: "Öyledir. (Fakat) Rabbin buyurdu ki: O, bana pek kolay çünkü biz onu insanlara bir âyet ve bizden bir rahmet kılacağız. Zaten iş olup bitmiştir" (Meryem, 20-21).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. Meryem Hamile Kalınca Dehşete Kapılıyor**

Hz. Meryem, örfe (alışılmış duruma) dayanarak, bir çocuğun meydana gelmesinin ancak bir erkek ile olacağını bildiği için, **Cebrâil** (a.s)'in verdiği

bu müjdeye şaşakalmıştır. Ehl-i Marifet, Cenâb-ı Hakk'ın kudreti açısından, aksini mümkün görseler bile, âdetler (alışılmış durumlar) bazı işlerde, onlarca da nazar-ı dikkate alınmıştır. Binâenaleyh onun bu sözünde, Allahu Teâlâ'nın vasıtasız olarak çocuk yaratmaya kâdir olduğunu bilmediğini gösteren bir şey yok. Nasıl olabilir ki o, Allahu Teâlâ'nın insanların babası (**Hz. Adem**'i) bu şekilde yarattığını biliyordu. Yine o, ibadet bakımından parmakla gösterilecek bir hanım idi. Böyle olan kimsenin, Allah'ın buna kâdir olacağını mutlaka bilmesi gerekir.

İKİNCİ MESELE

Birisi "Onun, *"Ben bir zâniye de değilim"* ifadesi, zaten *"Halbuki bana hiçbir beşer dokunmadı"* ifadesinin içinde var. Binâenaleyh o niçin ayrıca bunu ilave etmiştir? Onun Al-i İmran Sûresi'nde *"Ya Rabbi, bana bir beşer dokunmamışken, benim nasıl çocuğum olabilir?"* (Âl-i İmran, 47) deyip de, ayrıca zâniye olmadığını söylememiş olması, bu soruyu te'kid eder" diyebilir." Buna birkaç açıdan cevap verebiliriz:

a) Hz. Meryem "dokunma" kelimesini helal nikah manasında kullanmıştır. Çünkü "dokunma" kinâi (mecazi) olarak, nikah manasında kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlara dokunmanızdan önce..."* (Bakara, 237) buyurmuştur. Zina ise böyle değildir. Zina için, "fucûr" ve benzeri kelimeler kullanılır. Binâenaleyh zina hususunda kinâyeli konuşmayıp, açıkça ifade etmek gerekir.

b) Onun, ikinci olarak bu ifadeyi kullanması, kendinden ve namusundan emin olduğundan dolayıdır. Bu tıpkı, *"Namazlara ve bilhassa salat-ı vustâya devam edin"* (Bakara, 238) ve *"Kim Allah'ın meleklerine, peygamberlerine bilhassa Cebrail, Mikail'e düşman olursa..."* (Bakara, 98) âyetlerinde olduğu gibidir. İşte burada da böyledir. Çünkü koca görmemiş her kadın, bir çocuk doğurduğunda, zâni olmadığını çok sert ve kesin ifadelerle anlatır. Binâenaleyh ikinci ifade, zımnen birincide bulunmakla beraber, **Hz. Meryem** ikinci ifadeyi de kullanmıştır. Çünkü bu, bu konuda en kesin ve en ileri bir ifadedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Bağiy**, erkek arayan zinâkâr kadın demektir. Bu kelime, **Müberred**'e göre aslında "fe'ûl" vezninde, "**bağûy**" şeklindedir. Bundaki vâv ya'ya idğam edilmiş ve bu hali almıştır. **İbnu Cinni Kitabu't-Temam**'ında, bunun aslen "fa'il" vezninde olduğunu söylemiş ve "Eğer

bunun aslı fe'ûl vezninde olsaydı, "**Nühüvven ani'l münker**" (münkerden nehyeden..) denilebildiği gibi, "**buğuvv**" şeklinde kullanılabilirdi" demiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cebrâil (a.s), *"Öyledir (fakat) Rabbin buyurdu ki: "O, Bana pek kolay..."* diyerek cevap vermiştir. Bu, Cebrâil (a.s)'in Âl-i İmran Sûresi'ndeki, *"Öyle, Allah ne dilerse yaratır. Bir işe hükmedince ona ancak, "ol" der. O da oluverir"* (Âl-i İmran, 47) ifadesi gibidir, yani "Allah'ın, yaratmayı murat ettiği şeyi yapması imkânsız veya zor değildir. O, onu var ederken, hiçbir alet-edevâta ihtiyaç duymaz" demektir.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, *"O, bana kolay"* ve *"Biz onu insanlara bir âyet.. kılacağız"* ifadelerindeki "o" zamirlerinin, şu iki şeye râci olması muhtemeldir:

a) Bu, "o yaratma işi" manasına olabilir, yani, "onu yaratmak bana kolay ve biz onu yaratmayı, babasız meydana geldiği için, insanlara bir âyet (mu'cize) ve tarafımızdan bir rahmet, yani onun doğruluğunun delillerinin apaçık olması ve daha çabuk kabul görmesi için bu âyetleri ortaya koymak suretiyle kullara rahmet kıldık" demektir.

b) Bu zamirler, o çocuğa râci olabilir. Çünkü **Hz. Meryem,** bu işin alışılmış düzenin dışında nasıl meydana geleceğine şaşınca, Allahu Teâlâ'nın onun çocuğunu, bu alışılmamış hadisenin meydana gelişine bir alamet kılacağını anladı. Âyetteki, *"Bizden bir rahmet"* ifadesi ya *"insanlara bir âyet"* ifadesine atfedilmiştir, yani, "Biz bunu bir âyet ve bir rahmet kıldık" demektir, yahut da bu, cümle olarak, *"Biz onu insanlara bir âyet kıldık"* cümlesi üzerine atıftır.

ALTINCI MESELE

Cenâb-ı Hakk, وَكَانَ اَمْرًا مَقْضِيًّا *"Zaten iş olup bitmiştir"* buyurmuştur. Bununla şu kastedilmiştir: Bu, Allah'ın bilmesinden ötürü, malum bir şey idi. Binâenaleyh Allah'ın bildiği bu şeyin aksinin meydana gelmesi imkansız olur. Çünkü bu iş, Allah'ın bildiği gibi olmayacak olsa, Allah'ın bilgisi cehalete dönüşür. Bu ise imkansızdır. İmkansıza götüren de imkansızdır. O halde, bunun aksinin olması muhal olup, onun o şekilde olması vaciptir. Bir de bütün mümkün varlıklar, kaza ve kader zincirinde vâcibu'l-vucûd (Allah'a) varıp dayanır. Vâcibu'l-vucûd'a, vâcip (kesin, aksi olmayan) bir şekilde varıp dayanır da mutlaka meydana gelmesi gerekir. Binâenaleyh bu, mutlaka meydana gelecek bir şey olunca, buna üzülmenin ve kederlenmenin

manası yoktur. İşte Hz. Peygamber (a.s)'in مَنْ عَرَفَ سِرَّ اللهِ فِي الْقَدَرِ هَانَتْ عَلَيْهِ الْمَصَائِبُ *"Kim, Allah'ın kaderdeki sırrını anlarsa, belâ ve musibetler ona hafif gelir"* hadisinin özü budur.

فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهٖ مَكَانًا قَصِيًّا ﴿٢٢﴾ فَاَجَآءَهَا الْمَخَاضُ اِلٰى جِذْعِ النَّخْلَةِ ۚ قَالَتْ يٰلَيْتَنِىْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَّنْسِيًّا ﴿٢٣﴾

"Derken ona gebe kaldı ve bununla uzak bir yere çekildi. Nihâyet, doğum sancısı onu bir hurma ağacına sevk etti. O dedi ki: "Keşke, bundan evvel öleydim ve unutulup gideydim" (Meryem, 22-23).

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. İsa (a.s)'nın Doğumu**

Cenâb-ı Hak, rûh üflenmesi işini pek çok âyette zikretmiştir. Mesela, *"Ona (yani İsa'ya), ruhumuzdan üfledik"* (Tahrim, 12) âyetinde olduğu gibi. Bu tıpkı, *"Ona, (yani Âdem'e) rûhumdan üfledim"* (Hicr, 29) âyetinde olduğu gibidir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Ona (yani Meryem'e) rûhumuzdan üfledik"*(Enbiya, 91) buyurmuştur. Burada, "**Hz. Meryem**" denildi, çünkü **Hz. İsâ,** onun karnında idi. Âlimler, üfleyenin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, üfleme işinin *"Ona ruhumuzdan üfledik"* (Tahrim, 12) âyetine dayanarak, Allah tarafından olduğunu, bu âyetin zâhirinin, *"Allah indinde İsâ'nın hâli, Âdem'in hali gibidir. (Allah) onu topraktan yarattı"* (Âl-i İmran, 59) âyetinden ötürü, üfleyenin Allah olduğunu gösterdiğini, çünkü bu benzetmenin, delilin istisnâ ettikleri hariç, arada bir benzerliğin olduğunu gerektirdiğini, dolayısıyla **Hz. Âdem** (a.s)'e ruhu üfleyen, *"Ona rûhumdan üfledim"* (Hicr, 29) âyetinden ötürü Cenâb-ı Allah olduğunu, Hz. İsâ için de aynısı olması gerektiğini söylemişlerdir. Diğer bazıları ise, rûhu üfleyenin **Hz. Cebrâil** olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Cebrâil (a.s), *"Sana hibe etmem için.."* (Meryem, 19) sözünün zâhiri, bu üfleme işinin, bizzat onun tarafından olan bir şey olduğunu gösterir. Hz. Meryem'in hâmile kalabilmesi için mutlaka, ona bu ruhun üflenmesi gerekli idi.

Hz. Meryem'e Rûh Üflenmesinin İzahı

Diğer taraftan âlimler, bu üfleme işinin nasıl olduğu hususunda şu değişik izahları yapmışlardır:

1) **Vehb b. Münebbih** şöyle demiştir: "**Cebrâil** (a.s) **Hz. Meryem**'in yakasından üflemiş ve böylece bu üfleyiş, onun rahmine ulaşmıştır."

2) **Cebrâil** (a.s), onun eteğinden üfledi. Böylece bu, oradan onun rahmine ulaştı.

3) **Süddi**'ye göre, **Hz. Cebrâil, Meryem**'in elbisesinin kolundan tuttu ve kolunun içinden iç gömleğine doğru üfledi ve bu üfleyiş onun göğsünden girdi. Böylece hamile kaldı. Bunun üzerine, **Zekeriyyâ** (a.s)'ın karısı olan, kız kardeşini ziyarete geldi. Kucaklaştılar. Kız kardeşi kucaklaşınca onun hamile olduğunu anladı ve **Hz Meryem** başına geleni anlattı. Bunun üzerine **Zekeriyyâ** (a.s)'nın hanımı, "Ben, karnımda (hamile olduğum) çocuğun, senin karnındakine (saygı) secdesi yaptığını hissediyorum" dedi. İşte bu, *"Allah'ın kelimesi (olan İsâ'yı) tasdik edici olarak Yahya'yı müjdeler"* (Âl-i İmran, 39) âyetinin ifade ettiği hususdur.

4) Üfleme işi, **Hz. Meryem**'in ağzından içeri oldu. Böylece bu, onun karnına ulaştı ve Meryem hamile kaldı. Bunu iyice anladığında, âyette şöyle bir hazfin bulunduğu ortaya çıkar: "Zaten iş olup bitmiştir. Böylece o ona üfledi, o da gebe kaldı"

İKİNCİ MESELE

Hz. Meryem'in **Hz. İsâ**'ya on üç yaşında iken hamile kaldığı söylendiği gibi, yirmi yaşında iken hamile kaldığı ve hamile kalmadan önce sadece iki kere hayız gördüğü de söylenmiştir. Kur'ân'da bu teferruata dair herhangi bir işaret yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, فَانْتَبَذَتْ بِهِ *"Bununla çekildi"* buyurmuştur. Bu "O, **Hz İsâ** karnında iken, uzak bir yere uzlete çekildi" demektir ve tıpkı تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ *"o yağ ile biter"* (Mü'minûn, 20) âyetinde olduğu gibidir, yani "o (zeytin), kendisinde yağ olduğu halde biter" demektir. Âlimler, **Hz. Meryem**'in uzak bir yere çekiliş sebebi hususunda şu değişik görüşleri belirtmişlerdir:

1) **Sa'lebi, el-Arâis** adlı eserinde **Vehb b. Münebbih**'ten şunu rivayet etmiştir: **Hz. Meryem, Hz. İsâ**'ya hamile kaldığı sıralarda **Yusuf en-Neccâr** adındaki amcaoğlu ile birlikte idi ve bu ikisi **Seyhun Dağı**'ndaki mescide

gidiyorlardı. **Yusuf** ve **Meryem,** o mescidin (Allah için) hizmetçileri idi. Onların zamanındaki insanlar arasında bunlardan daha gayretli ve âbit birisi tanınmıyordu. **Hz. Meryem**'in hamile olduğunu ilk sezen **Yusuf** oldu ve buna şaşıp kaldı. O, ne zaman **Meryem**'i itham etmeye kalksa, onun sâliha ve âbide birisi olduğunu düşünüyor ve kendisinden bir an bile ayrı olmadığını pek iyi biliyordu. Onu, tezkiye etmeye (temiz ve namuslu olduğuna karar vermeye) başladığında da, hamile olduğunu hatırlıyordu, derken şöyle demeye başladı: "İçimde senin bu durumundan dolayı bir rahatsızlık duyuyorum. Onu gizlemeye ve içimde tutmaya gayret ettim ama, söylemeden duramayacağım ve söyleyince rahatlayacağımı hissediyorum" dedi. Bunun üzerine **Hz. Meryem:** "Güzel ve dosdoğru konuş" dedi. **Yusuf** da: **"Ey Meryem,** tohumsuz ekin biter mi, yağmur olmadan ağaç olur mu ve erkek olmadan (kadından) çocuk olur mu?" dedi. **Hz. Meryem:** "Evet, Allahu Teâlâ'nın yarattığı ilk gün ekini tohumsuz bitirdiğini bilmiyor musun? Tohum dediğin şey, Allah'ın tohumsuz bitirdiği o ekindendir. Allahu Teâlâ'nın ağacı önce yağmursuz bitirdiğini bilmiyor musun? O, kudreti ile bunların her birini ayrı ayrı yarattıktan sonra, yağmuru ağacın hayatı için vasıta kıldı" dedi. Yine dedi ki: "Yahut Allahu Teâlâ'nın ağacı bitirmeye kâdir olamayıp da, suyun yardımı ile bunu yaptığını, su olmasaydı bunu yapamayacağını mı söylüyorsun?" Bunun üzerine **Yusuf:** "Hayır, ben bunu söylemiyorum. Allah'ın dilediği her şeye kadir oluğunu ve dilediğine "ol" demekle, onun olduğunu söylüyor ve inanıyorum" dedi. Bunun üzerine **Hz. Meryem** ona: "Cenâb-ı Hakk'ın, **Âdem** ile **Havva**'yı erkeksiz ve dişisiz olarak yarattığını bilmiyor musun?" dedi. İşte böylece Yusuf'un kalbindeki şüphe silinip gitti.

Hz. Meryem hamileliği ve canının sıkılması sebebi ile iyice zayıf düştüğü için, onun da vazifelerini üstlendi. Çocuğun doğum vakti yaklaşınca, Allahu Teâlâ **Hz. Meryem**'e çocuğunu kavminin (ailesinin) öldürmemesi için, o topraklardan çıkıp uzaklaşmasını vahyetti. **Yusuf** onu eşeğine bindirip, **Mısır**'a götürdü. **Mısır**'a vardıklarında, doğum sancıları başladı ve bu sancılar onu bir hurma kütüğünün dibine sığınmaya mecbur etti. Bu hadise soğuk bir zamanda oluyordu. Böylece **Hz. Meryem** o kütüğün yanında çocuğu doğurdu ve bağrına bastı.

2) **Hz. Meryem,** (a.s) **Zekeriyyâ** (a.s)'dan utandı ve onun kendisini bulamayacağı uzak bir yere çekilip gitti.

3) **Hz. Meryem,** annesi onu **Mescid**'e adadığı, büyütülmesini üzerlerine alma hususunda peygamberlerin birbiriyle çekiştiği-yarıştığı ve böylece bu işi **Hz. Zekeriyyâ** (a.s) üstlendiği için, İsrâiloğulları arasında zahitliği ile tanınmıştı. Bir de onun rızkı Allah'tan (cennetten) geliyordu. Bundan dolayı o, böyle çok meşhur olunca, başına gelen bu hamilelikten utanarak, **Zekeriyyâ** (a.s)'nın bilemeyeceği uzak bir yere gitti.

4) O, çocuğunu kavmi içinde doğurması halinde, çocuğuna bir şey yapılacağı endişesi ile böyle yaptı. Bil ki bütün bunlar ihtimal dâhilinde olmakla beraber Kur'ân'da bunlardan birine delâlet eden bir şey yoktur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hamilelik Müddeti**

Âlimler, Hz. Meryem'in hamilelik müddeti hususunda, şu değişik görüşleri ileri sürmüşlerdir:

1) **İbn Abbas** (r.a)'a göre, bu müddet, diğer kadınlarda olduğu gibi dokuz aydır. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Meryem**'i burada medh-ü senâ etmesidir. Binâenaleyh eğer onun hamilelik müddeti, diğer kadınlarda olanın aksine olsaydı, bu hususun özellikle belirtilmesi gerekirdi.

2) Bu müddet, sekiz ay olmuştur. **Hz. İsâ** (a.s) dışında sekiz ayda doğan hiçbir çocuk yaşamaz.[17]

3) **Atâ, Ebu'l-Âliye** ve **Dahhâk**'a göre bu müddet yedi ay olmuştur.

4) Bu müddet altı ay olmuştur.

5) Bu müddet üç saat olmuştur. **Hz. Meryem, Hz. İsâ**'ya bir saat içinde hamile kalmış, **Hz. İsâ** bir saat içinde şekil almış ve bir saat içinde de doğmuştur.

6) Bu da **İbn Abbas**'ın görüşüdür. Buna göre o müddet, bir saattir. Bu görüş için şu iki istidlâl yapılabilir:

a) Cenâb-ı Hak, ...فَحَمَلَتْهُ... فَانْتَبَذَتْ بِهِ... فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ "derken ona gebe kaldı ve bununla uzak bir yere çekildi ve doğum sancısı onu... getirdi ve ona seslendik!..." buyurmuştur. Bu cümlelerin başındaki fâ edatı ta'kibiyyedir ve bunlar, bütün bu işlerin, fasılasız olarak peş peşe meydana geldiğini gösterir. İşte bu, hamilelik müddetinin bir saat (kısa bir an) olmasını gerektirir. Onun uzak bir yere çekilmesinin bir saatte olamayacağı da söylenemez. Çünkü, dediğimiz gibi, **Süddi** bu ifadeye: **"Hz. Meryem,**

17 Bu söz, söyleyenin bilge ve tercübesinin ifadesidir. Yoksa sekiz aylık doğup yaşayan çocuklar vardır (Ç.).

yaşamakta olduğu mihrabının (mahfilinin odacığının) en uzak köşesine çekildi" manasını vermiştir.

b) Allahu Teâlâ **Hz. İsâ**'yı anlatırken, *"Allah indinde, İsa'nın hali Âdem'in hali gibidir. (Allah) onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi, o da oluverdi"* (Al-i İmran, 59) buyurmuştur. Böylece **Hz. İsâ**'nın da, Cenâb-ı Hakk'ın "ol" emri ile oluverenlerden olduğu ortaya çıkar, Bu ise, kendisi için hamilelik müddeti düşünülmeyen şeylerdendir. Hamilelik müddeti ancak nutfe (meni)den olanlar için söz konusudur.

BEŞİNCİ MESELE

Âyet-i kerimede "**kasıyya**" buyurulmuştur. Bu "Ehl-ü ıyâlinden uzak" demektir. Nitekim Arapçada tıpkı, hem **âsî** hem de **asıyy** (عصى) denilebildiği gibi, aynı manaya "**kâsî**" ve "**kasiyy**" da denilir. Âlimler, bu uzaklığın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişler. Bu cümleden olarak bunun, "Evinin (odasının) en uzak yeri", "dağın arkası", daha önce de bahsedildiği gibi, "amcaoğlu Yusuf'la gittikleri yolculuk" manasına olduğu söylenmiştir.

ALTINCI MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Ecâe**" (getirdi) fiili, "**câe**" (geldi) fiilindendir. Fakat bu kelime, bu şekle dönüştükten sonra, "sığınma" manasına kullanılmıştır. Çünkü tıpkı, "بَلَغْنِيهِ" (Bana ulaştı) ve "اَبْلَغْتُهُ" (onu ulaştırdım) diyebildiğin gibi جِئْتُ الْمَكَانَ اَجَاءَنِيهِ زَيْدٌ "Oraya geldim, Zeyd beni oraya getirdi" diyemezsin. Buna göre âyetteki bu fiil, doğum sancıları **Meryem**'i hurma kütüğüne sığınmaya mecbur etti" manasındadır. **Hz. Meryem**'in kütüğün yanına, ona tutunarak doğum yapmanın kolay olacağını düşündüğü için, ona gelmiş olma ihtimali söz konusu olduğu gibi, yaslanmak ve ondan güç almak için onun yanına gelmiş olması da muhtemeldir. Yine onun kendisini görecek kimselerin dedikodusuna karşı, hurmanın arkasına gizlenmek için oraya sığınmış olması da muhtemeldir. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ onun ölümü temenni ettiğini de belirtmiştir.

YEDİNCİ MESELE

Keşşaf'ta şöyle denilmektedir: "Bir rivayete göre **İbn Kesir,** kelimeyi mîm'in kesresiyle "**mihâdu**" şeklinde okumuştur. Nitekim Arapçada, مَخَضَتِ الْحَامِلُ مَخَاضاً وَمِخَاضاً *"Hamile kadının doğum sancıları başladı"* denilir. Bu, çocuğun ana rahmindeki hareketi demektir.

SEKİZİNCİ MESELE

Keşşaf'ta şöyle denilir: Bu, sahrada dalları, meyveleri ve yeşilliği kalmamış kuru(muş) bir hurma kütüğü idi ve mevsim kış idi. "**Nahle**" kelimesindeki lâm-ı ta'rif, ya tıpkı, "en-Necm"[18]ve "es-sa'aku" gibi, esmâ-yı gâlibenin marife yapılması kabilindendir ki: orada herkesin bildiği meşhur bir hurma ağacı bulunup ve "en-Nahle" denildiğinde, başkaları değil, o hurma ağacı anlaşılırdı. Yahut da bu lâm-ı tarif, "cins" için olan türdendir, yani, "o özellikle hurma cinsi bir ağacın kütüğüne sığındı" demek olur. Allahu Teâlâ doğum yapmış kadınlara çok iyi gelen yaş hurma yedirmek için, **Hz. Meryem**'i oraya sevk etmişti. Bir de hurma soğuğa karşı dayanıksızdır. Eğer aşılanmazsa meyve vermez. Uçları budandığında ise hiç meyve vermez. Binâenaleyh böylece Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Kadın, ancak bir erkek sayesinde doğurur. Hurma da ancak aşılandığında meyve verir. Ama ben, erkek olmadan çocuğun olabileceğini göstersin diye, aşılanmamış hurma ağacından, yaş hurmanın olacağını ortaya koydum.

DOKUZUNCU MESELE: **Hz. Meryem'in Ölmek İstemesinin İzahı**

Hz. Meryem, Allahu Teâlâ'nın kendisine Cebrâil'i gönderdiğini ve çocuğunu Cibril'in üflemesi ile yarattığını ve hem kendisini hem de oğlunu bir mu'cize kılacağını va'dettiğini bile bile, daha niçin, *"Keşke bundan evvel öleydim"* demiştir? Buna şu iki şekilde cevap verilir:

a) **Vehb** şöyle demiştir: "**Cebrâil**'in **Hz. İsâ**'yı müjdelemesini gurbetin verdiği sıkıntı ile halkın dedikodu ve yaygarası unutturmuştur."

b) Salih kimselerin bir belaya düştüklerinde adetleri böyle söylemektir. Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Ebu Bekir,** ağaç üzerindeki bir kuşa bakıp şöyle demiştir: "Ey kuş, ne mutlu sana. Ağaca konup, meyvelerinden yiyorsun. Ben kuşun gagaladığı bir meyve olmayı ne kadar isterdim." **Hz. Ömer** (r.a)'in de yerden bir saman çöpünü alarak: "Keşke şu saman çöpü ben olsaydım! Keşke bir şey olmasaydım" dediği rivayet edilmiştir. **Hz. Ali** de Cemel Vak'ası olduğunda: "Keşke bu günden önce, yirmi yaşında iken ölseydim" demiştir. **Bilal-i Habeşi** (r.a)'nin: "Ey Bilal annen seni keşke doğurmasaydı" dediği rivayet edilmiştir. Böylece bu gibi sözleri, salih kimselerin sıkıntıya düştüklerinde söyledikleri sabit olur.

18 Aslında cins ismi olan bazı kelimeleri, halkın kullanması, özel isim haline getirebilir. Mesela Necm "yıldız" demektir. Fakat marife olunca **en-Necm** Ülker yıldızı anlamına kullanılır (Ç.).

c) Belki de **Hz. Meryem** bu sözü, halk kendisinin aleyhinde konuşup da günaha düşmesinler diye söylemiştir. Yoksa o, kendisine verilen müjdeden hoşnut idi.

ONUNCU MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Nesiy,** tıpkı hayız kanı için kullanılan bez gibi, atılması ve unutulması gereken şey demektir. Bu aynen, "zibh" kelimesinin, kesilebilen her şey manasına olması gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ona büyük bir zibh (yani kurban) hediye ettik"* (Sâffât, 107) buyurmuştur. Yani **Hz. Meryem,** kendisinin çok önemsiz, değer verilmeyen, örfen unutulması gerekli şeylerden biri olmasını temenni etmiştir. **İbn Vessâb, A'meş** ve **Hamza,** bunu fetha ile "**nesyen**" okurlarken, diğerleri kesre ile "**nisyen**" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ** her iki okuyuşunda, "**vetr-vîtr**"; "**cesr-cisr**" gibi, aynı manaya iki lehçe olduğunu söylemiştir. **Muhammed b. Ka'b el-Kurazî** de, bunu hemze ile "**nesîen**" şeklinde okumuştur. Bu, su ile karışmış süt manasınadır. İnsanlar, az olduğu zaman, onu su ile karıştırır. **A'meş** tıpkı "**migyer**", "**minhar**" kelimelerinde olduğu gibi, son kelimeyi kesre ile, önceki kelimeye uydurarak "**minsiyyen**" şeklinde okumuştur. Allah en iyi bilendir.

فَنَادٰيهَا مِنْ تَحْتِهَآ اَلَّا تَحْزَنِى قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا ﴿٢٤﴾ وَهُزِّىٓ اِلَيْكِ بِجِذْعِ
النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّا ﴿٢٥﴾ فَكُلِى وَاشْرَبِى وَقَرِّى عَيْنًا فَاِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ
الْبَشَرِ اَحَدًا فَقُولِىٓ اِنِّى نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا فَلَنْ اُكَلِّمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّا ﴿٢٦﴾

"Aşağısından ona nida etti ki: "Tasalanma, Rabbin senin altında bir su arkı vücûda getirmiştir. Hurma ağacını kendine doğru silk, üstüne derilmiş taze hurma dökülecektir. Artık ye, iç, gözün aydın olsun!" Eğer beşerden herhangi birini görürsen, de ki: "Ben, Rahman'a oruç adadım. Onun için bugün hiçbir kimse ile katiyyen konuşmayacağım" (Meryem, 24-26).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat Farkları**

İlk kelimenin en meşhur kıraati, "فَنَادَيهَا" **(nâdâhâ)** "ona seslendi" şeklindedir. **Zerr** ve **Alkame** bunu "فَخَاطَبَهَا" (Ona hitab etti.) şeklinde okumuşlardır. Buradaki "**min**" ile ilgili iki kıraat vardır:

1) Meşhur kıraat mim'i meftuh olarak "**men tahtehâ**" (Altında olan ona seslendi) şeklinde okumaktır.

2) Bunu mim'in kesresi ile "min" okunuşudur. Bu da, **Hamza, Nâfi, Kîsâî** ve **Hafs**'ın kıraatidir.

Çağıranın Kim Olduğu

Nidâ edenin kim olduğu hususunda şu üç izah yapılmıştır:

a) Bu, **Hz. İsâ** (a.s)'dır. **Hasan el-Basri** ve **Sa'id b. Cübeyr** bu görüştedir.

b) Nidâ eden, Cebrâil'dir. Çünkü o, çocuğun ebesi gibi idi.

c) Buradaki "**min**" edatını kesre okuyanlara göre, nidâ eden melek, fetha okuyanlara göre ise **İsâ** (a.s) idi. Bu, **İbn Uyeyne** ve **Âsım**'dan rivayet edilmiştir.

Birinci görüş şu sebeblerden ötürü doğruya daha yakındır:

1) Âyet-i kerimedeki mim'in fethası ile فَنَادٰيهَا مِنْ تَحْتِهَا *"Aşağısında olan ona seslendi"* ifadesi ancak daha önce onun altında birisinin olduğu biliniyorsa kullanılır. Onun altında olduğu bilinen ise, **Hz. İsâ** (a.s)'dır. Binâenaleyh nidâ edenin **Hz. İsâ** (a.s) olduğunu söylemek gerekir. Fakat bunun mim'in kesresi ile okunması, nidâ edenin **Cebrâil** olmasını gerektirmez. O halde bizim görüşümüz doğrudur.

2) Doğum yeri kirli ve kadının avret yerinin görülebileceği bir yerdir. Bu ise, meleklere uygun düşmez.

3) Âyetteki "**Nidâ etti**" ifadesi bir fiildir ve bunun mutlaka daha önce zikredilmiş bir failinin olması gerekir. Daha önce zikredilen ise, **Hz. Cebrâil** (a.s) ile **Hz. İsâ** (a.s)'dır. Fakat **Hz. İsâ** (a.s) hakkında olması daha çok muhtemeldir. Zira o, daha yakında zikredilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak bundan önce, *"Derken ona gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekip gitti"* (Meryem, 22) buyurmuştur. Bu ifadedeki "ona" zamirleri, **Hz. İsâ** (a.s)'ya aittir. Binâenaleyh bu fiilin failinin de **Hz. İsâ** (a.s) olduğunu söylemek gerekir.

4) Bu, **Hz. Hasan b. Ali**'nin delilidir. O şöyle demiştir: "Eğer **Hz. İsâ** (a.s) **Hz. Meryem**'le konuşmamış olsaydı, **Hz. Meryem** onun konuşabildiğini bilemezdi ve ona sözle işaret de edemezdi." Binâenaleyh nidâ edenin

İsâ (a.s) olduğunu söyleyenlere göre, âyetin manası, "Allahu Teâlâ **Hz. İsâ** (a.s)'yı, **Hz. Meryem** onu doğururken, kalbini rahatlatmak ve ürkekliğini gidermek için, onu konuşturmuştur." Böylece **Hz. Meryem** tâ işin başında, **Cebrâil**'in kendine müjdelediği o çocuğun çok yüce ve kıymetli olduğunu görüp anlamıştır. Fakat nidâ edenin **Cebrâil** (a.s) olduğunu söyleyenler de şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, **Cebrâil'i Hz. Meryem'e** işin başında gönderdiği gibi, daha önce geçen çeşitli müjdeleri ona hatırlatmak için, böyle ona nidâ etsin diye göndermiştir."

Âyetteki "**men tahtehâ**" (aşağısında olan) ifadesini **Hz. İsâ** (a.s) manasına alırsak, sorulacak birşey yok. Fakat bunu **Cebrâil** (a.s) manasına alırsak, şu iki izah yapılabilir:

a) Gerek **Hz. İsâ** (a.s), gerek **Cebrâil** (a.s) yüksekte düz bir yerde idiler ve orada, âyette bahsedilen o hurma gibi belli bir başlangıç noktası vardı. Binâenaleyh o hurmaya yakın olan üstte, uzak olan ise altta olmuş olur. **Kelbi** âyetteki *"Hani onlar size üstünüzden ve altınızdan gelmişlerdi"* (Ahzab, 10) âyetini, bu şekilde tefsir etmiştir. Bu izaha göre bazı âlimler, **Cebrâil** (a.s)'in **Meryem**'e vâdinin altından nidâ ettiğini söylemişlerdir.

b) Onlardan birisinin yerinin, diğerinin yerinin üstünde olmasıdır. Böylece, üstte olan altta olanın üstünde olmuş olur. İşte bu manada olmak üzere **İkrime**'nin, "**Hz. Meryem** doğururken, tepe gibi bir yer üzerinde idi" dediği rivayet edilmiştir. Bu konuda, yine **İkrime**'den rivayet edilen üçüncü bir izah da: "**Cibril** (a.s), **Hz. Meryem**'e hurma ağacının altından nidâ etti" şeklindedir. Bu her üç izaha göre de, **Hz. Meryem**'in **Hz. Cebrâil** (a.s)'i görmüş olması ya da görmemiş olması muhtemeldir. Âyetin lafzında buna delâlet edecek herhangi bir şey yoktur.

İKİNCİ MESELE

Hasan el-Basri ve **Abdurrahman İbn Zeyd** hariç, bütün müfessirler, âyette geçen "**seriyyâ**" kelimesinin, nehir, kanal ve çay manasına geldiğinde müttefiktirler. Orada su aktığı için bu adı almıştır. Ama, **Hasan el-Basrî** ile **Abdurrahman İbn Zeyd,** bu kelimeyi, **Hz. İsâ** (a.s) olarak anlamlandırmışlardır. Çünkü "**Seriyy**" kelimesi, şerefli, ahlâklı ve yüce anlamlarına gelir. Nitekim Arapçada, kavminin soylularındandır" anlamında "فُلَانٌ مِنْ سَرَوَاتِ قَوْمِهِ" (Fulânün min serevâti kavmihi) denilir. **Hasan el-Basrî**'nin verdiği bu manadan döndüğü rivayet edilmiştir. Katâde ve başkalarından şu nakledilmiştir: **Hasan el-Basrî,** yanında **Humeyd İbn Abdurrahman el-Himyeri**

olduğu bir sırada, Cenâb-ı Hakk'ın "قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا" âyetini okur ve: "Dikkat ediniz o **İsâ**, seridir (şereflidir, soyludur), o kerimdir" der. Bunun üzerine **Humeyd** kendisine: "Ey **Ebû Said,** bu kelime ark, kanal anlamındadır" deyince de, **Hasan el-Basrî** ona: "İşte bu yüzden seninle oturmak hoşumuza gidiyor" diye cevap verir.

Bu kelimeyi "nehir" anlamına alanlar şu iki şekilde hüccet getirmişlerdir:

a) **Hz. Peygamber** (s.a.s)'e bunun manası sorulduğunda O: "Bu, ark ve kanal demektir" demiştir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın *"yiyiniz içiniz"* (Meryem, 26) ifadeleri, onun bir nehir olduğunu göstermektedir Çünkü taze ve olgun hurmanın bulunabilmesi, **Meryem**'in de onlardan yiyip içebilmesi için su bulunması gerekir.

Bu kelimeyi **Hz. İsâ** (a.s) anlamında alanlar da iki şekilde istidlâl etmişlerdir:

a) Nehir, çay, **Hz. Meryem**'in altında olmaz, aksine onun yanında olur. Buna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu nehirler benim altımdan akar"* (Zuhruf, 51) âyetinde de olduğu gibi bununla, **Hz. Meryem**'in nehri kendi emri altına aldığı, o nehrin onun emriyle aktığı ve onun emriyle durduğu denilmek suretiyle de cevap verilemez. Çünkü bu, lafzı mecazi manasına hamletmektir. Ama biz bunu, **Hz. İsâ** (a.s) manasına hamledersek, böyle bir mecaza gerek kalmaz. Bu, *"Meryem'in oğlunu da anasını da bir âyet kıldık. Onları düz ve akar suya malik bir tepede barındırdık"* (Mü'minûn, 50) âyet-i kerimesine de uygun düşmektedir. Bunun cevabı, daha önce de geçmiş olan şu hususdur: Düz bir yerde belli bir nokta tesbit edildiğinde, o noktaya yakın olan, üstte; oraya uzak olan ise altta olmuş olur. Bu meseleyle alakalı şöyle iki tali husus vardır:

1) Bu âyetteki "**seriyyâ**" lafzını, nehir anlamına alırsak, bu hususta iki izah yapılabilir:

a) **Cebrâil** (a.s), ayağıyla vurdu ve böylece de oradan tatlı bir su fışkırdı.

b) Orada, eskiden beri akıp giden bir su bulunuyordu. Bunlardan birincisi, doğruya daha yakındır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin senin altında bir su arkı vücuda getirmiştir"* buyruğu o çayın, o vakitte meydana geldiğini ihdas ettirmektedir. Bir de Cenâb-ı Hak bu ifadeyi, **Hz. Meryem**'in şanını yüceltmek için zikretmiştir. Bu ise ancak, bizim söylediğimiz tarzda anlaşılırsa gerçekleşmiş olur.

2) Âlimler, bu kelimenin mutlak anlamda "nehir" manasına gelip gelmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Ebu Ubeyde** ve **Ferrâ** bunun mutlak anlamda bir nehir olduğunu söylerlerken **Ahfeş,** bunun küçük bir nehir, çay olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kurumuş Ağacın Hurma Vermesi**

Kaffal: "Ciz': hurma ağacının alt kısmına denir, yani üzerinde meyve olan üst kısmından altta kalan kısımdır. **Kutrub** ise "herhangi bir ağacın kök kısmındaki her kütük ciz'dir" der. İfadenin başındaki bâ harfi ise, zaidedir. Buna göre mana, "Hurma ağacının gövdesini, kendine doğru çek ve hareket ettir" şeklinde olur. **Ferrâ** şöyle demektedir. Araplar, hem harf-i cerle, hem de harf-i cersiz olarak, هَزَّهُ وَهَزَّ بِهِ "Onu salladı"; "خُذِ الْخِطَامَ" ve خُذْ بِالْخِطَامِ "yuları tut" ve زَوَّجْتُكَ فُلَانَةً بِفُلَانَةٍ "Seni, falanca kızla evlendirdim (evlendiriyorum)" derler. **Ahfeş** de şöyle demiştir: Bu ifadenin manası, "Gövdedeki taze ve olgun hurmaları kendine doğru hareket ettir" şeklinde de olabilir. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, o vaktin, kış vakti olduğu ve o hurma ağacının kuru olduğu, daha önce de söylenmiştir.

Âlimler, "o ağaç aynı halde iken mi taze ve olgun meyve vermiştir; yoksa, hali değiştikten sonra mı hurma vermiştir?" veyahut da, "Taze ve olgun hurmanın yanı sıra başka meyve de vermiş midir?" demek suretiyle ihtilaf etmiştir. Âyetin zahiri, o ağacın hurma ağacı olduğunu ve onun, taze ve olgun hurmadan başka bir meyve vermediğini göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Tusakıt Kelimesindeki Kıraatler**

Keşşâf sahibi şöyle der: Âyetteki "**Tusâkıt**" kelimesi, şu dokuz değişik şekilde okunmuştur: Tâ'nın sin'e idğamıyla "**Tessâkat**"; her iki tâ'yı açıkça okuyarak, "**Tetesâkat**"; ikinci tâ'yı hazfederek "**Tesâkat**"; yâ ile ve tâ'nın sin'e idğamıyla, "**Yessâkat**", "**Tusâkıt**", "**Tüskıt**", "**Yuskıt**", "**Teskut**" ve "**Yeskut**". Bu fiillerin başındaki tâ, "**nahle**" kelimesi (müennes olduğu) için; yâ ise, **ciz'** kelimesi (müzekker olduğu) için getirilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE: **Mu'cizevi Olarak Taze Hurma Verilmesi**

"**Rutabân**" kelimesi, bu fiilin okunuşuna göre, ya temyizdir, ya da mef'ûldür. "**Ceniyyen**" kelimesi, taze taze toplanmış, alınmış olan hurma demektir. **Talha İbn Süleyman**'ın "İtbâi"dan dolayı, cim'inin kesresiyle, "**ciniyyen**" şeklinde okunduğu rivayet edilmiştir. Buna göre mana, "biz senin için hem nehri, hem de taze ve olgun hurmayı aynı anda hazırlayıp verdik, var ettik" şeklindedir. Bunun iki faydası vardır:

a) Yiyip içmek...

b) Mu'cize olmaları hasebiyle, onun gönlünü teselli etmek.

İmdi şâyet, "Bu harikulade işler kime aittir?" denilirse, biz deriz ki: Mu'tezile, bunların **Hz. Zekeriyyâ**'ya ve diğer peygamberlere ait mu'cizeler olduğunu söylemişlerdir ki bu, batıldır. Çünkü **Zekeriyyâ** (a.s), **Hz. Meryem**'in durumunu ve yerini, çok zamanlarında bilemiyordu. Nerde kaldı ki bu mu'cizeleri bilsin. Doğrusu bunlar, ya **Hz. Meryem**'in kerametleridir, yahut da **Hz. İsâ** (a.s)'nın irhasâtıdır.

***ALTINCI MESELE:* Ruhi ve Bedeni Hislerin Mukayesesi**

Âyetteki وَقَرِّى عَيْنًا *"gözün aydın olsun"* ifadesi kâf'ın kesresiyle **"kırrî"** şeklinde de okunmuştur ki, bu Necidlilerin lehçesidir. Biz diyoruz ki Cenâb-ı Hak bu âyette, yemeyi içmeden önce zikretmiştir. Çünkü, doğum yapan kadınlar taze ve olgun hurmayı yemeye, suyu içmeden daha fazla muhtaçtırlar. Çünkü onlar, alabildiğince kan kaybetmişlerdir. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, *"Gözün aydın olsun"* demiştir. Burada şöyle bir soru sorulabilir: Korkunun zararı, açlık ve susuzluğun verdiği zarardan daha fazladır. Bunun delili de şu iki hususdur.

a) Korku, ruhun elem duymasıdır. Açlık ise, bedenin elem duymasıdır. Ruhun elemi, bedenin eleminden daha güçlüdür, ileridir.

b) Rivayet olunduğuna göre bir koyun, günlerce aç bırakılır. Yanına bir kurt bağlanarak, yanına da alaf konulur. Koyun, bunca aç olmasına rağmen, kurt korkusundan dolayı o alafı yemeksizin uzun müddet bekler. Daha sonra ise, ayağı kırılır. Yine alaf verilir ona. Bu sefer o, bedeninin acı duymasına rağmen (kurt bulunmadığı için) o alafı yer. Binâenaleyh bu olay, korkunun verdiği elemin bedeninkinden daha şiddetli olduğuna delâlet eder. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre şimdi biz diyoruz ki: Daha niçin Cenâb-ı Hak bu kıssada, açlık ve susuzluk zararını gidermeyi, korku zararını savuşturmadan önce zikretmiştir?

Cevâb: Bu korku, o denli fazla değildi. Çünkü **Hz. Cebrâil** (a.s)'in müjdesi, daha önce verilmişti... Binâenaleyh **Hz. Meryem,** bunun yeniden hatırlatılmasına ihtiyaç hissetmemiştir.

YEDİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: **Ebu Amr**'ın ravisi **İbnu'r-Rumî** hemze ile "تَرَئِنَّ" (Tereinne) şeklinde okumuştur ki bu, "لَبَّأْتُ بِالْحَجِّ وَحَلَّأْتُ السَّوِيقَ" (Lebbe'tu bilhacci ve halle'tu's-sevika) "Hacda telbiye ettim, kavuta şerbet kattım"

şeklinde söyleyenlerin lehçesidir, ("**lebbeytü**" ve "**halleytü**" yerine hemzeli telaffuz edilmiştir) Bu, **ibdâl** hususunda hemze ile harf-i lîn, yani yâ arasında bir kardeşlik ve yakınlık bulunmasından dolayıdır.

Savm Kelimesinin Mânası

"**Savm**" kelimesi, "susmak" anlamındadır. **Abdullah İbn Mes'ûd**'un mushafında da "**Samt**" (susmak) şeklinde yer almıştır. **Enes İbn Malik**'ten de aynısı rivayet edilmiştir. Bu kelimenin susmak değil bizzat oruç tutmak anlamına geldiği, ancak ne var ki o zamanın insanlarının oruç tuttuklarında konuşmadıkları; işte bundan dolayı, "susmak" anlamında "**savm**" kelimesinin zikredildiği, bu çeşit bir nezrin ve adağın, onların şeriatinde caiz olduğu da ileri sürülmüştür. Böylesi bir nezir, adak bizim şeriatimizde caiz midir? sorununa gelince **Kaffâl** şöyle der: Bu, caiz olabilir; çünkü, insanlarla konuşmaktan kaçınmak ve düşünceyi sadece Allah'ın zikriyle meşgul etmek, bir ibadet ve Allah'a yaklaşma vesilesidir. Caiz olmayabilir de; çünkü bunda, meselâ güneşte durmayı adama gibi bir sıkıntı ve kişinin nefsine azap etmesi gibi bir durum söz konusudur. Rivayet olunduğuna göre **Hz. Ebu Bekir** (r.a), konuşmamayı nezretmiş olan bir kadının yanına girer ve: "İslâmiyet böyle adakları yıkmıştır. Binâenaleyh konuş!" der. Allah en iyisini bilendir.

SEKİZİNCİ MESELE: İftiracılara Karşı Hz. Meryem'e Verilen Talimat

Cenâb-ı Hak **Hz. Meryem**'e kendisini itham edenlere karşılık konuşmaması için şu iki sebepten dolayı oruç (susmak) nezretmesini emretmiştir:

a) Töhmeti giderme hususunda. **Hz. İsâ**'nın konuşması, onun konuşmasından daha müessirdir. Bunda işleri daha üstün olana verme ve havale etmenin evlâ olduğuna dair delâlet bulunmaktadır.

b) Sefîh (cahil) kimselerle mücadele etmenin hoş görülmeyişi. Bunda da, sefîh (cahil) olana karşı susmak gerektiğine dair bir delâlet bulunmaktadır. İnsanların en zelili, kendisi gibi bir sefîh bulamayan bir sefîhtir.

DOKUZUNCU MESELE

Âlimler, **Hz. Meryem**'in, kavminin huzurunda, *"Ben, Rahman'a oruç adadım"* deyip demediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazı kimseler onun, onlara bunu söylemediğini, çünkü onun, onları gördüğünde bu nezri yerine getirmekle emrolunduğunu; o bu nezri ifaya çalışırken, bunun yanı sıra onlarla konuşması halinde, bir tenakuza düşeceğini söylemişler ve, **Hz. Meryem**'in sustuğunu, başıyla işaretlerde bulunduğunu

belirtmişlerdir. Diğer bazıları da şöyle demişlerdir: O, o anda nezretmemişti. Tam aksine, kavmine gelip, o onlara, *"Ben, Rahman'a oruç adadım. Onun için bugün hiçbir kimseye katiyen söz söylemeyeceğim"* deyinceye kadar sabretmişti. Bu ifade, her ne kadar genel bir ifade ise de ancak ne var ki, karinelerle bu söze tahsis edilmiştir.

Çevresinin Hz. Meryem'i İtham Etmesi

فَاَتَتْ بِهٖ قَوْمَهَا تَحْمِلُهٗ قَالُوْا يٰمَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْـًٔا فَرِيًّا ﴿٢٧﴾ يٰٓاُخْتَ هٰرُوْنَ مَا كَانَ اَبُوْكِ امْرَاَ سَوْءٍ وَّمَا كَانَتْ اُمُّكِ بَغِيًّا ﴿٢٨﴾ فَاَشَارَتْ اِلَيْهِ قَالُوْا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِى الْمَهْدِ صَبِيًّا ﴿٢٩﴾

"Derken onu yüklenerek kavmine getirdi. Dediler: "Meryem! Andolsun sen acayip bir şey yapmışsın. Ey Hârun'un kız kardeşi, senin baban kötü bir adam değildi. Anan da iffetsiz bir kadın değildi." Bunun üzerine ona (oğluna) işaret etti, "biz, henüz beşikte bulunan bir sabi ile nasıl konuşuruz?" dediler." (Meryem, 27-29).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Yeni Doğmuş Hz. İsâ (a.s)'nın, Annesine Hitabı**

Âlimler, **Hz. Meryem**'i çocuğunu nasıl getirdiği hususunda ihtilâf ederek şu görüşlere yer vermişlerdir:

1) **Vehb İbn Münebbih**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Doğum sıkıntısı ve insanlardan duyduğu dedikodu, **Cebrâil**'in **Hz. İsâ** (a.s)'yı müjdelemesini, **Hz. Meryem**'e unutturmuştu. Binâenaleyh **Hz. İsâ** (a.s) annesi **Hz. Meryem**'e hitap edince, bunun doğru olduğunun delili bizzat tahakkuk etmiş oldu, dolayısıyla o onu yüklenerek doğruca kavmine getirdi.

2) **İbn Abbas** (r.a)'tan da şu rivayet edilmiştir: **"Marangoz Yusuf, Hz. Meryem**'i bir mağaraya getirdi. Ve onu orada, nifasından temizleninceye kadar kırk gün bekletti. Sonra da **Meryem, Hz. İsâ** (a.s)'yı kucağına alarak kavmine getirdi. Yolda **Hz. İsa** (a.s), **Hz. Meryem**'e şöyle konuştu: "Anneciğim, müjdeler olsun, ben Allah'ın kulu ve Mesihiyim". Bu iki açıklama,

ihtimal dahilindedir. Kur'ân'da, bunlardan birisini belirleyecek herhangi bir delâlet bulunmamaktadır.

İKİNCİ MESELE

Feriyy, "görülmemiş şey" anlamındadır. Bu, "derinin ıslah edilmesi, manasına gelen "**Feryu'l-cildi**" deyiminden alınmıştır. Rivayet olunduğuna göre onların **Hz. Meryem**'i, yanında **Hz. İsâ** (a.s) bulunuyorken görünce ona, لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا *"Meryem! Andolsun sen, acayip bir şey yapmışsın"* dediler. Binâenaleyh, bu ifadeyle herhangi bir kınama ve zemmetme olmaksızın, "Adet dışı, acayip bir şey" manası kastedilmiş olabileceği gibi, bununla, "Yadırganacak büyük bir şey, kabahat" manası da kastedilmiş olabilir. Böylece bu ikinciye göre bu söz onlardan zemmetme tarzında sudur etmiş olur ki, böyle olması daha açık ve zahirdir. Çünkü onlar, daha sonra يَا أُخْتَ هٰرُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا *"Ey Harun'un kız kardeşi, senin baban kötü bir adam değildi; anan da iffetsiz bir kadın değildi"* demişlerdir. Çünkü, bu sözün zahirinden tevbîh ve kınama anlaşılmaktadır.

Buradaki Harun'un Kimliği

Âyette geçen **Hârun**'un kim olduğu hususunda da şu dört görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, iyi haliyle tanınan herkesin kendisine nisbet edildiği, İsrailoğullarından salih bir kimsedir. Buna göre âyetten kastedilen, "Sen, zühd ve takvâ hususunda, tıpkı **Hârun** gibiydin. Binâenaleyh, sen nasıl böyle olabildin?" manası olmuş olur. Bu, **Katâde, Ka'b, İbn Zeyd** ve **Muğire İbn Şu'be**'nin görüşüdür. Rivayet olunduğuna göre, sâlih bir kimse olan **Hârun**'un cenazesine kendisinin isminden bereket umarak, aynı ismi taşıyan kırk bin kişi katılmıştır.

2) Bu, **Musa** (a.s)'nın kardeşi **Harun**'dur. **Hz. Peygamber** (s.a.s)'den: "Onlar, bu sözleriyle, peygamber olan **Harun**'u kastetmişlerdir. Çünkü **Hz. Meryem,** onun soyundandı" dediği rivayet olunmuştur. Âyette, "**Uhte Harun**" (Harun'un kardeşi), çünkü bu, "Onlardan birisi" manasında "**Ya ehâ Hemdan**" (Ey Hemdâ'nın erkek kardeşi!) denilmesi gibidir.

3) Bu kimse, fıskı açıkça müşahede edilen bir kimse idi. Dolayısıyla **Hz. Meryem,** neseb açısından değil, teşbih benzetme açısından ona benzetilmiştir.

4) Onun, İsrailoğullarının, salih kimselerinden kabul edilen **Harun** isimli bir kardeşi bulunuyordu. İşte bundan dolayı bu şekilde ifade edilmiştir. Bu ihtimal şu iki sebepten dolayı doğruya daha yakındır:

a) Sözde aslolan hakiki manadır. Âyetin zahiri manası da, onun bu isimle anılan bir erkek kardeşi olması halinde, ancak hakiki manasına hamledilebilir.

b) **Hz. Meryem,** buna nisbet edilmiş ve **Meryem**'in ebeveyni iyi kimseler olarak tavsif edilmiştir. Çünkü böyle olması durumunda kınama daha şiddetli olur; zira, ebeveyninin ve kardeşinin hali böyle güzel olan kimseden bir günahın sudur etmesi daha çirkin, daha fahiş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Meşhur olan kıraat, "مَا كَانَ اَبُوكِ امْرَاَ سَوْءٍ" şeklinde olanıdır. **Amr İbn Recâ et-Temimi** ise, "مَا كَانَ اَبَاكِ امْرُؤَ سَوْءٍ" şeklinde okumuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Soruların Cevabını Hz. İsâ'ya Havale Etmesi**

Onlar, **Hz. Meryem**'i kınamada ileri gidince, **Hz. Meryem** hep sustu ve **Hz. İsâ** (a.s)'ya işaret ederek: "Onunla konuşursanız, size cevap verecek olan odur" demek istedi. **Süddî**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Hz. Meryem, Hz. İsâ** (a.s)'ya işaret edince, onlar çok öfkelendiler ve: "Bunun bizimle alay etmesi, zinâsından daha beter!" dediler." Rivayet olunduğuna göre tam o sırada **Hz. İsâ** (a.s) meme emiyordu. Bu sözü duyunca memeyi bıraktı, yüzünü onlara çevirdi, sol tarafına yaslandı ve şehâdet parmağı ile işaret etti. **Hz. İsa** (a.s)'nın onlara beşikte iken konuştuğu, bundan sonra çocukların konuşabilecekleri yaşa gelinceye kadar bir daha konuşmadığı da söylenmiştir. Yine **Hz. Zekariyyâ** (a.s)'nın, Yahudiler **Hz. Meryem** ile tartışırlarken, **Hz. Meryem**'in yanına gelip **Hz. İsâ** (a.s)'ya "Eğer konuşman emredildiyse konuş, hüccetini ortaya koy" dediği, bunun üzerine **Hz. İsâ** (a.s)'nın "Ben Allah'ın kuluyum" dediği de ileri sürülmüştür.

Eğer, "**Hz. Meryem, Hz. İsâ** (a.s)'nın konuşabileceğini nasıl anlamıştır?" denilirse, biz deriz ki: **Cebrâil** (a.s) veya **İsâ** (a.s), alttan **Hz. Meryem**'e "üzülme" diye nida edip, ona insanları gördüğünde konuşmamasını söylemişti. İşte bu hal, **Hz. İsâ** (a.s)'nın cevap verebileceğine onun dikkatini çekme gibi olmuştur. Yahut belki de **Hz. Meryem** bunu **Hz. Zekeriyyâ**'ya gelen vahiy sayesinde öğrenmişti. Yahut belki de o, bunu ikram olmak üzere kendisine gelen vahiy (ilham) ile öğrenmişti. Geriye bu konuda şöyle iki bahis kalmaktadır.

Birinci bahis: Âyetteki "كَانَ فِى الْمَهْدِ" ifadesi, "حَصَلَ فِى الْمَهْدِ" manasınadır. Binâenaleyh bu "**kâne**" fiili, "**hasale**" ve "**vucide**" manasına olur ki âlimler değişik izahlar yapmışlarsa da, bu lafzın tefsiri hususunda doğruya en yakın olanı budur.

İkinci bahis: Âlimler "**fi'l-mehdi**" (beşikte) ifadesinin, neyi anlattığı hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bunun, "**Hz. Meryem**'in kucağı" manasına kullanıldığı söylenmiştir. Çünkü rivayet edildiğine göre, **Hz. Meryem** onu bir beze sararak, kucağında kavmine getirmişti. Kavmi onu görünce, diyeceklerini dediler. Bunun üzerine **Hz. Meryem** kucağında olduğu halde **Hz. İsâ** (a.s)'a işaret etti. Yoksa **Hz. Meryem**'in mehd (beşik) sayılacak bir evi-barkı yoktu. Yahut âyetteki, *"Biz henüz beşikte bulunan bir sabî ile nasıl konuşuruz"* ifadesi, "beşikte uyuyan bir bebe ile nasıl konuşabiliriz" demektir.

Hz. İsâ'nın Tebliğatı

قَالَ اِنِّى عَبْدُ اللّٰهِ اٰتَانِىَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِى نَبِيًّا ﴿٣٠﴾ وَجَعَلَنِى مُبَارَكًا اَيْنَ مَا كُنْتُ وَاَوْصَانِى بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ مَا دُمْتُ حَيًّا ﴿٣١﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَتِى وَلَمْ يَجْعَلْنِى جَبَّارًا شَقِيًّا ﴿٣٢﴾ وَالسَّلَامُ عَلَىَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ اَمُوتُ وَيَوْمَ اُبْعَثُ حَيًّا ﴿٣٣﴾

"(İsa) dedi ki: "Gerçekten ben, Allah'ın kuluyum. O, bana kitap verdi, beni peygamber yaptı, beni her nerede olursam mübarek kıldı ve bana hayatta olduğum müddetçe namazı ve zekât'ı emretti, beni annem'e hürmetli kıldı, beni bir zorba, bir şaki yapmadı. Doğduğum gün de, öleceğim gün de, diri olarak kaldırılacağım gün de, selâm banadır" (Meryem, 30-33).

Bil ki **Hz. İsâ** (a.s) kendisini bu âyetlerde şu dokuz sıfatla tavsif etmiştir:

Hz. İsâ'nın Küçük Yaşta Tebliğe Katkısı

Birinci sıfat: اِنِّى عَبْدُ اللّٰهِ *"Gerçekten ben Allah'ın kuluyum"* ifadesi... Bu ifadede birkaç incelik vardır:

Birinci incelik: Hz. İsâ (a.s)'nın henüz o zaman konuşabilmesi, Hıristiyanların inandıkları o vehme sebep olmuştur. Binâenaleyh **Hz. İsâ** (a.s), ilk konuşmaya başlarken, bu zannı ortadan kaldıracak cümleyi söyleyerek,

"ben, Allah'ın kuluyum" demiştir. Onun bu sözü, her ne kadar o yaşta ondan çıkmış olması yüzünden böyle bir (ilahlık) vehmine sebebiyet vermiş ise de, bu vehim o sözün, **Hz. İsâ** (a.s)'nın Allah'ın kulu olduğunu açıkça ifade etmiş olması açısından ortadan silinmiştir.

İkinci incelik: Hz. İsâ (a.s), kul olduğunu açıkça ikrar etmiştir. Binâenaleyh eğer o bu sözünde doğru ise, maksat hâsıl olmuş demektir. Yok eğer yalancı ise, bu (yaşta konuşma) kuvveti, ilahi bir kuvvet olmayıp, şeytani bir kuvvet olmuş olur. Dolayısıyla her iki ihtimale göre de onun ilah olması, söz konusu değildir

Üçüncü incelik: O esnada kendisine daha fazla ihtiyaç hissedilen şey, **Hz. İsâ** (a.s)'nın **Hz. Meryem** üzerindeki zina töhmetini kaldırmasıdır. Ama o, buna rağmen bu hususa değinmeyip, kendisinin Allah'ın kulu olduğunu açıkça ifade etmiştir. Böylece sanki, Allah ile ilgili töhmeti bertaraf etmeyi, annesi ile ilgili töhmeti kaldırmaktan daha evlâ görmüştür. İşte bu sebepten ötürü, konuşmaya başladığında söylediği ilk söz bu olmuştur.

Dördüncü incelik: Hz. İsâ (a.s)'nın, Allahu Teâlâ'yı evlat edinmekten tenzih eden sözü, annesi ile ilgili töhmetin giderilmesini de temin etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu kadar yüksek bir mertebe ve derecedeki bir çocuğu, zinâkâr bir kadına nasip etmez. Ama onun annesiyle ilgili töhmeti bertaraf etmek için söyleyeceği bir söz, Allah hakkındaki töhmeti bertaraf etmez. Binâenaleyh bununla meşgul olmak daha uygun düşer. Bu ifade ile ilgili incelikler işte bunlardır.

Hıristiyanların Ulûhiyyet Hakkında Sapıklıkları

Bil ki Hıristiyanların inancı, cidden çok çarpıktır. Çünkü onlar, Allah Subhânehü ve Teâlâ'nın cisim olmadığını ve bir mekânda bulunmadığını ihtilafsız kabul ederler. Bununla birlikte onların inançlarını her bakımdan çürütecek, kapsamlı bir taksimat yapıp şöyle diyoruz: Onlar ya Cenâb-ı Hakk'ın bir mekanda olduğuna inanırlar, yahut olmadığına inanırlar. Eğer onlar Allah'ın bir mekanda olduğuna inanıyorlarsa, bu inançlarını, "Cisimlerin hâdis (mahluk) olduğuna dair delilleri" getirmek suretiyle çürütürüz. Bu durumda onların buna dayandırdıkları her şey bâtıl olmuş olur. Yok eğer onlar Allah'ın bir mekanda olmadığına inanıyorlarsa, bu durumda da, içlerinden bazılarının, "Kelimenin , Nâsût (**İsâ**) ile, tıpkı suyun içkiye, ateşin kömüre karışımı gibi, birbiriyle iç içe karışıktırlar" şeklindeki inançları bâtıl olur. Çünkü böyle karışma-iç içe olma özelliği

ancak cisimler için söz konusudur. Binâenaleyh o (Nâsût) cisim olmadığına göre, bu imkânsızdır.

Sonra biz diyoruz ki: Âlimler, "insan"ın ne olduğu (hakikati) hususunda iki (ana) görüş ileri sürmüşlerdir: Bazıları, "İnsan, bu bünye, yahut bu bünyenin içindeki bir cisimdir" derlerken, bazıları "Hayır o, cisim olmaktan ve cisimlere hulûl etmekten uzak bir cevherdir" demişlerdir. Buna göre diyoruz ki: Bu Hıristiyanlar ya Allah'ın veya O'nun bir sıfatının Mesih (İsâ)'nın bedeni ile, yahut nefsi (rûhu) ile birleşmiş olduğuna inanıyorlar, yahut da Allah'ın veya bir sıfatının Mesih'in bedenine veya nefsine (rûhuna) hulûl ettiğine inanıyorlar. Yahut da onlar, "Biz ne böyle bir ittihadı (birleşmeyi), ne hulûlu (iç içe girmeyi) kabul ediyoruz. Aksine Allahu Teâlâ'nın **İsâ** (a.s)'ya cisimleri yaratma kudreti verdiğine, ona hayat ve kudret bahşettiğine ve böylece de onun bir ilah olduğuna inanıyoruz" derler ve yahut da bunların hiçbirini söylemeden sadece, "Cenâb-ı Hak, tıpkı **Hz. İbrâhim**'i şereflendirmek için "**Halilullah**" (Allah'ın dostu) edinmesi gibi, **İsâ** (a.s)'yı da aynı maksatla 'oğul' edinmiştir" derler. İşte bu konuda aklen düşünülebilen ihtimallerin hepsi bunlardır ve hepsi de bâtıldır.

İttihad İnancının Batıllığı

İttihâd (birleşme, bir olma) görüşleri kesinlikle bâtıldır. Çünkü iki şey birleştiğinde, birleştikleri esnada ya ikisi de mevcuttur (vardır), ya ikisi de yoktur, yahut da biri vardır, biri yoktur. Binâenaleyh eğer her ikisi de mevcut iseler, bu durumda onlar birleşmiş olmalarına rağmen) bir değil, ikidirler. O halde ittihâd bâtıldır. Eğer her ikisi de yok olup ortada bir üçüncü şey varsa, bu da ittihad olmaz. Aksine o iki şeyin yokluğu, üçüncü bir şeyin varlığı söylenebilir. Yok eğer, bu durumda onlardan birisi mevcut, diğeri yok ise, yok olanın mevcut olan ile birleşmesi imkansızdır. Çünkü yok olanın, bizzat mevcut olan o şey olduğunun söylenmesi imkansızdır. Binâenaleyh bu akli delil ile, "ittihad"ın imkânsız olduğu anlaşılır.

Hulûl İnancının Batıllığı

Hulûl'a (iç içe girmeye) gelince, bu hususta şu iki mukaddimeyi öne süreriz:

a) Tasdik, tasavvurdan sonra gelir. Her tasdikten önce bir tasavvur vardır. Dolayısıyla, Allah hakkında bu şeyin caiz olup olmadığını bilebilmemiz için, önce hulûlün mahiyetini araştırmamız gerekir. Âlimler hulûlü şu üç şekilde tefsir etmişlerdir:

1) Gül suyunun gülde; yağın, susamda; ateşin (yanmanın) kömürde bulunuşu gibi, "hulûl", bir şeyin, başka bir şeyde olması demektir. Bil ki bu tarif yanlıştır. Çünkü bu ancak Allahu Teâlâ'nın cisim kabul edilmesi halinde söz konusu olabilir. Halbuki Hıristiyanlar, Allah'ın cisim olmadığı hususunda bizim ile aynı inançtadırlar.

2) **Hulûl,** tıpkı cisimlerdeki rengin o cisimde bulunuşu gibi, bir şeyin bir şeyde bulunmasıdır. Buna göre deriz ki: Bu şekilde, rengin cisme tâbi oluşundan anlaşılan, o rengin, mahallinin o yerde bulunmasına tâbi olarak o mekanda olmasıdır. Bu da Cenâb-ı Hak hakkında değil, ancak cisimler hakkında düşünülebilir.

3) **Hulûl,** bir şeyin, tıpkı zatlara nisbet edilen sıfatların o zatlarda bulunması gibi, bir şeyde bulunmasıdır. Biz bunun da bâtıl olduğunu söylüyoruz. Çünkü bu tâbi oluştan anlaşılan, bir şeyin bir şeye muhtaç oluşudur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak eğer bu manada, bir şeye dahil olmuş olsaydı, ona muhtaç olmuş olurdu ve böylece de mümkün bir varlık olmuş olurdu. Mümkün olunca da, bir müessire (bir yaratıcıya) muhtaç olurdu. Bu ise imkansızdır. Velhasıl hululün Cenâb-ı Allah hakkında, müşahhas bir manada ispatı mümkün olmadığı anlaşılınca, bunun ispat edilmesi de imkânsız olur.

b) (Ehl-i sünnet) âlimleri, hululü mutlak manada reddetmek için şöyle istidlâl etmişlerdir: Allahu Teâlâ eğer hulûl edecek olsaydı ederdi. Bu da ya hulûl etmesi vâcib olarak, yahut hulûl etmesi câiz (mümkün) olarak bir varlığa hulûl etmesi tarzında olurdu. Her iki ihtimal de batıldır, o halde hulûl batıldır.

Biz, Cenâb-ı Hakk'ın hulûl etmesi vâcib olan bir varlığa hulûl etmesinin mümkün olmadığını söylüyoruz. Çünkü bu, ya Allah'ın hâdis olmasını, yahut mahallinin (hulûl ettiği şeyin) kadim olmasını gerektirir. Her iki ihtimal de batıldır. Çünkü Allah'ın kadim, cisimlerin ise muhdes olduğunu delillerle ispat etmiştik.

Zira Cenâb-ı Hakk'ın hulûl etmesinin vâcip olduğu iddiasının geçerli olması halinde, Allah bir mahalle muhtaç olmuş olurdu. Başkasına muhtaç olan ise, zâtı gereği vâcip değil, zâtı gereği mümkün bir varlık olur.

Cenâb-ı Allah'ın, hulûl etmesinin câiz (mümkün) olduğu iddiasının geçerli olduğunu inceleyecek olursak, bunun da doğru olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Hak Teâlâ'nın zâtı, zâtı gereği vâcibu'l-vucûd olup, bir mahalle (yere) hulûl etmesi de câiz (mümkün) bir iş olunca ve "vâcip" olarak

nitelenen "mümkün" olarak nitelenenden başka olunca, Allah'ın bir mahalle hulûl etmesi, vâcip zâtına ilave bir husus olması gerekir. Bu ise, şu iki sebepten ötürü imkansızdır.

1) O'nun bir yere hulûl etmesi, zâtına ilave bir şey olunca, o ilave olanın O'na hulûlü, Cenâb-ı Hakk'ın zâtına ilave bir şey olmuş olur, yahut da bundan teselsül gerekir ki, bunlar imkansızdır.

2) O'nun oraya hulûlü zâtına ilave bir şey olup, o da bir yere hulûl ettiğinde, oraya hulûl edenin muhdes bir sıfat olması gerekirdi. Bu da imkansızdır. Çünkü eğer hulûl eden o şey, sonradan olmayı (muhdesliği) kabul edebilecek bir şey olsaydı, bu kabul ediş, onun zâtı gereği olmuş olurdu ve bu kabul ediş de ezeli olurdu. Bu ise imkansızdır. Çünkü hâdis (sonradan) olanın ezeli olması imkansızdır. Binâenaleyh onun bu hadis oluşu kabul etmesinin bulunması imkansız bir şey olması gerekir.

Hıristiyanlığın Bir Başka Sorusuna Cevap

Hıristiyan şöyle sorabilir: "Tanrının varlığa hulûl etmesi, ya hulûl edenin veya hulûl edilen varlığın mahluk olmasını gerektirir" gerekçesi ile Tanrı'nın hulûl etmesi vâcip olan bir varlığa hulûlü neden caiz olmasın? Zira biz sizin "ya o veya öbürü gerekir" diye ifade ettiğiniz o iki durum dışında ihtimal bulunmadığı iddiasını kabul etmiyoruz. Evet, niçin şöyle denilmesi mümkün olmasın ki: "O'nun zatı, mahallin bulunması şartıyla hulûlü gerektirir, fakat ezelde bu mahal bulunmuyordu, dolayısıyla bu vücubun şartı olmayınca, hulûl de bulunmamıştır. Ama la yezelde ise şart bulunmuş, tabiatıyla hulûl de mevcut olmuştur." Diyelim ki sizin: "Cisimlerin mahluk olduğunu delillerle izah ettik. Sizin inancınız ise ya hulûl edenin, veya hulûl edilen mahallin mahluk olmasını gerektirir" cevabınızı kabul ettik. Peki niçin şöyle dememiz mümkün olmasın: "O'nun mahalli bir cisim değil de bazı filozofların kabul ettiği üzere akıl, nefs veya heyûlâ gibi (mahluk sayılmayan) bir şey olabilir. Sizin cisimlerin hudüsüne dair deliliniz, bu şeylere şamil olmaz"

Sizin ikinci iddianıza gelince: "Hulûl etmesi zatına vacip olarak hulûl etseydi, o takdirde Allah bir mahale muhtaç sayılırdı." Biz deriz ki: "Seçenekler bu ikisinden ibaret değildir, aksine şu iki ihtimal daha vardır:

1) Gerçi illetin, malûlünden ayrılmayacağı kesin bir gerçektir. Fakat illetin malûle muhtaç olmadığı söylenebilir. O halde niçin şöyle denilmesi mümkün olmasın: "O'nun zâtı o mahalden müstağnidir. Fakat O'nun zâtı,

kendisinin o mâlûle hulûl etmesini vacip kılmış, böylece o mahalle zâtının hulûl etmesi, zâtının malûllerinden olur. Sabit olmuştur ki illet, malûlden ayrılmaz. Ne var ki bu, illetin mutlaka bir malûle muhtaç olmasını gerektirmez.

2) Denebilir ki O, kendi zâtında, hem mahalden hem de hulûlden müstağnidir, ama ne var ki o mahal, kendi zatı için hulûl sıfatını icap ettirmiştir. Şu halde mahalle ihtiyaç duyma, O'nun sıfatlarından bir sıfattır. O sıfat da o mahalle hulûl etmektir. Fakat bu ihtiyaç, O'nun zâtı için söz konusu değildir. Zira O'nun izafi sıfatlarından bir sıfatın gayre muhtaç oluşundan, O'nun zâtının gayre muhtaç olması gerekmez. Bu böyledir, çünkü O'nun evvel, âhir, mukaddir, müessir, ma'lüm (bilinen), mezkûr (zikredilen, anılan) gibi bütün izafi sıfatları, ancak bir mekân (tehayyüz) tasavvuru ile gerçekleşebilir. Nasıl böyle olmasın ki izafi şeylerin gerçekleşmesi için mutlaka bu iki şey gereklidir." Bunu kabul ettik, peki neden hulûlü câiz olmakla birlikte hulûlünün caiz olmadığı söylensin?

"Sizin" onun ona hulûl etmesi, Allah'ın zâtına ilave bir şey olur ve dolayısıyla teselsül gerekir" şeklindeki sözlerinize karşı deriz ki: "Onun bir mahalle hulûl etmesi câiz olması halinde, O'nun o mahalle hulûl etmesi zâtına ilave bir şey olmuş olur. Ama o hulûlü, caiz (mümkün) değil, vacip (gerekli) olan bir şeydir. Binâenaleyh hulûlün hulûlü onun zâtına ilave bir şey olmaz. Böylece de teselsül gerekmez."

Sizin ikinci olarak söylediğiniz "Bu, onun hadis şeylerin mahalli olmasını gerektirir' şeklindeki sözünüze gelince, biz deriz ki: "Bu niçin câiz olmasın?" sizin, "Bundan o mahallin, ezelde hâdis şeyleri kabul etmesi neticesi çıkar" şeklindeki sözünüze karşı deriz ki: Onun yaratabilmesi, ya zâtından, yahut da zâtına varıp dayanan bir şeyden ötürüdür. Bu nasıl olabiliyorsa (o da olur). Binâenaleyh onun ezelde müessir olmasının doğru olması gerekir. Bu sebeple sizin müessiriyet hususunda ileri sürdüğünüz her şeyi, biz de "kâbiliyyet" (kabul etme) hususunda ileri süreriz".

Bunlara karşı cevabımız şudur: Biz bu delilleri, soruları düşürecek bir biçimde ele alarak şöyle diyebiliriz: Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ya bu hulûlu gerektirmede yeterli olur, ya olmaz. Eğer birincisi olursa, bu gerektirmenin, bir şartın mevcudiyetine varıp dayanması imkansız olur. Bu durumda da daha önce söylediğimiz gibi, ya mahallin kıdemi, yahut hulul edenin hadis olması durumu tekrar ortaya çıkar. Eğer ikincisi olursa, onun bu hulûlu

gerektirmesi, zâtına ilave bir şey olmuş olur. Binâenaleyh bütün takdirlere (ihtimallere) göre, Cenâb-ı Hakk'ın bir mahalle hulul edişinin muhdes olmasından, onun zâtında bir şeyin hâdis olması gerekir. Fakat O'nun havadise mahal olması yani zâtında yeni şeyler ortaya çıkması imkansızdır. Aksi halde onun ezelde buna kabil olması gerekirdi ki bu, yukarıda anlattığımız gibi, imkansızdır. Cenâb-ı Hakk'ın, kudret sıfatı ileri sürülerek bize muaheze etmek de söz konusu olamaz. Çünkü zira O, zatı itibariyle var etme sıfatına ezelde sahip olduğu gibi, la yezelde de sahiptir. Bu sebeple burada yine, eğer Cenâb-ı Hakk'ın zâtı, havadise mahal olsaydı, ezelde de böyle olması gerekirdi ki bu durumda da yukarıda bahsedilen imkansızlık gerekirdi. Bu deliller hususunda söylenecek bütün söz bundan ibarettir.

Hıristiyanlığın Başka Delillerle Tenkidi

Hıristiyan inançlarının yanlışlığını göstermede şöyle başka izahlarımız da vardır:

1) Hıristiyanlar, Allah Subhanehu ve Teâlâ'nın zatının, **Hz. İsâ** (a.s)'nın nâsûtuna (bedenine) hulul etmediği hususunda, bizimle müttefiktirler. Ama onlar, "kelime"nin **Hz. İsâ** (a.s)'nın nâsûtuna hulûl ettiğini söylerler, "kelime" ile, **Cenâb-ı Hakk**'ın ilmini kastederler. İmdi biz diyoruz ki, **Cenâb-ı Hakk**'ın ilmi **Hz. İsa** (a.s)'ya hulûl ettiği zaman, bu durumda ya o ilmin Allah'ın zâtında da kaldığı veya kalmadığı söylenebilir. Eğer birinci ihtimal olursa, o zaman tek bir sıfatın iki ayrı mahalde bulunması gerekir ki, bu makul değildir. Bir de, **Hz. İsâ** (a.s)'nın zâtında bulunan o ilmin, Allah'ın zâtında olan ilmin aynısı olduğunun doğru görülmesi halinde, bu husus niçin herkes hakkında da caiz görülmesin? Böylece, her ferdin elde ettiği o ilim, Allah'ın zatına ait olan o ilim olmuş olur. Eğer ikincisi olursa, o zaman da, Allahu Teâlâ'nın ilminin **Hz. İsâ** (a.s)'ya hulûlünden sonra, Allah'ın artık âlim olarak kalmadığının söylenilmesi gerekir ki, bunu ise hiç kimse iddia etmemektedir.

2) Benimle bir Hıristiyan arasında şöyle bir münazara geçti. Ben o Hıristiyana, "Delilin yokluğunun medlûlün yokluğuna delalet ettiğini kabul eder misin, etmez misin? Eğer inkâr edersen, o zaman Allahu Teâlâ'nın kadim olmadığını söylemen gerekir. Çünkü, Allahu Teâlâ'nın varlığının delili bu âlemdir. Binâenaleyh, delilin yokluğundan medlûlün de yokluğu neticesi çıkar. Yok eğer sen, delilin yokluğundan medlûlün yokluğu neticesi çıkmayacağını kabul ediyorsan, biz şunu söylüyoruz: Sen, Allah'ın

kelimesinin (yani ilminin) **Hz. İsa** (a.s) ile birleştiğini veya ona hulûl ettiğini caiz görürsen, o zaman, Allah kelimesi'nin Zeyd'e, Amr'a hatta kediye, köpeğe de hulul etmediğini nasıl anlayacaksın?" dedim. Bunun üzerine o bana, "bu soru sana yakışmaz. Çünkü biz, bu birleşmeyi ve bu hulûlü, **Hz. İsa** (a.s)'nın elinden ölüleri diriltme, anadan doğma körleri ve alaca (baras) hastalığını tedavi etme gibi şeylerin zuhur etmesinden dolayı kabul ediyoruz. Binâenaleyh, bütün bu şeylerin bir başkasının elinden zuhur ettiğini göremediğimize göre, daha nasıl bu ittihadı (başka şeyler için) kabul edebiliriz?" dedi. Ben de ona şöyle dedim: "Ben senin bu sözünden, cümlenin baş tarafını anlamadığını anladım. Çünkü sen, delilin yokluğunun medlulün yokluğunu göstermeyeceğini kabul etmiştin. Binâenaleyh bu hulûl, umûmi ve genel manada imkansız olmayınca, bu konuda söylenebilecek, en fazla şey bu hulûl ve ittihadın **Hz. İsa** (a.s) hakkında gerçekleştiğine dair delil bulunup bulunmadığıdır. Amr, Zeyd vb. hakkında yoktur" denilebilir. Ancak ne var ki, (daha evvel de belirttiğimiz gibi), delilin yokluğu medlûlün yokluğuna delâlet etmez. Binâenaleyh, bu harikulâde hallerin Zeyd, Amr, kedi, köpek vb. üzerinde zuhûr etmemesinden, bu hulûlün bulunmadığı neticesi çıkmaz. Binâenaleyh, sen ittihad ve hulûlü benimsediğin müddetçe, bu hulûl ve ittihadı herkes hakkında hatta her bir canlı ve her bir bitki hakkında benimsemen gerektiği sabit olmuş olur. İddia edeni, bu tür zayıf, çarpık görüşlere götüren mezhebin kesinlikle batıl olduğu hususunda şüphe yoktur. Sonra ona dedim ki: Ölüleri diriltmek, körleri iyileştirmek ve alaca hastalığını tedavi etmek, bu iddiana nasıl delâlet edebilir? Asasının, büyük bir ejderhaya dönüşmesi, ölünün canlı hale gelmesinden, daha akıl almaz bir şey değil midir? Binâenaleyh bu, **Hz. Musa** (a.s)'nın elinden zuhûr etmiş, ama onun ulûhiyyetine delâlet etmemiştir. Bu sebeple, beriki şeylerin **Hz. İsâ** (a.s)'nın uluhiyyetine, haydi haydi delâlet etmemeleri gerekir.

3) Biz diyoruz ki, **Hz. İsa** (a.s)'nın hallerinin, onun kulluğuna delâlet etmesi, bu hallerin onun Rablığına delâlet etmesinden daha kuvvetlidir. Çünkü **Hz İsa** (a.s), alabildiğince ibadet etmiştir. İbadet ise, ancak kul olana uygun düşer. O alabildiğince ibadet etmiştir, çünkü o, dünyadan ve evinden son derece uzak yaşamıştır. Hatta, Hıristiyanların iddiasına göre Yahudiler onu öldürmüşlerdir. Binâenaleyh, bu denli zayıf olan kimsenin Rab olması nasıl uygun düşer.

4) **Hz. İsa** (a.s), ya kadimdir veya muhdestir. Onun kadim olduğunu söylemek bâtıldır; zira biz, onun doğduğunu, çocukluk devresi geçirdiğini, daha sonra delikanlı olduğunu, yiyip içtiğini ve diğer insanlara ârız olan şeyin ona da ârız olduğunu zorunlu olarak biliyoruz. Yok eğer muhdes olursa, o zaman o mahlûk olmuş olur. Zaten kul olmanın manası da budur.

İmdi eğer: "Onun ilâh oluşuyla, ulûhiyyet sıfatının ona geçtiği kastedilmektedir" denilirse, biz deriz ki: Farzedelim ki bu böyledir; ne var ki hulûl eden, ulûhiyyet sıfatıdır. Mesih ise, "mahal"dir. Bu demektir ki "mahal", muhdes ve mahlûktur. O halde Mesih, muhdes bir kuldur. Binâenaleyh, onu ulûhiyyetle tavsif etmek nasıl mümkün olabilir?

5) Çocuğun mutlaka, babasının cinsinden olması gerekir. Binâenaleyh, eğer Cenâb-ı Hakk'ın bir çocuğu olsaydı, mutlaka kendi cinsinden olması lazım gelirdi. Bu durumda da bazı bakımlardan müşterek olurlar. Binâenaleyh, eğer onlardan biri, diğerinden hiçbir bakımdan ayırt edilemiyor, seçilemiyorsa, bu demektir ki onlardan her biri, diğeridir. Yok eğer bir fark ve ayrılık bulunuyorsa, sayesinde farklılığın olduğu şey, yine sayesinde müşterekliğin tahakkuk ettiği şeyden başkadır. Bu durumda, Cenâb-ı Hakk'ın zâtının mürekkep olduğunun söylenmesi gerekir. Halbuki her mürekkep, mümkün varlıktır. O halde "Vâcibu'l-vücud" olan da "mümkinu'l-vücud" olur ki, bu muhal olan bir "hulf"dür (mukaddimenin neticede kullanılması). Bütün bu izahlar, ittihad ve hulul ile ilgili izahlardır.

Üçüncü ihtimale gelince ki, bu, "**Hz. İsa** (a.s)'nın ilah oluşu ile, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İsa** (a.s)'nın ruhuna veya bedenine, maddeleri yaratma ve âlemde tasarruf etme kudretini tahsis etmiş olduğunun" söylenilmesidir, bu da batıldır. Çünkü Hıristiyanlar, onun zayıf ve aciz olduğunu, Yahudilerin de onu öldürdüğünü nakletmektedirler. Binâenaleyh şâyet o, maddeleri yaratmaya kadir olsaydı, o Yahudiler onu öldüremezlerdi; tam aksine o onları öldürür ve kendisi için, onu müdafaa edecek bir ordu yaratırdı.

Dördüncü ihtimale gelince -ki bu, "Cenâb-ı Hak, **Hz. İsa** (a.s)'yı ona bir şeref bahşetmek için kendisine oğul edinmiştir" denilmesidir, bunu, kendilerine **Ariyusiyye**[19] adı verilen bir grup Hıristiyan iddia etmektedir ki, bunda fahiş bir hata bulunmaktadır. Ancak hata, lafızdadır. Hıristiyanlarla alâkalı sözün tamamı bundan ibarettir ve Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İsa**

19 Matbu nüshada arada bir (m) fazlalığı ile Armiyusiyye kelimesi vardır ki burada bir istinsah hatası var olmalıdır ki Arianisme manasına gelir (Ç.).

(a.s)'nın *"Ben Allah'ın kuluyum"* şeklinde naklettiği sözün doğruluğu sabit olmuş olur.

Hz. İsa'ya Kitab Verilmesi

İkinci sıfat: Hz. İsa (a.s)'nın اٰتَانِيَ الْكِتَابَ *"O, bana kitap verdi"* şeklindeki sözünün ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak onların çoğunluğu, **Hz. İsa** (a.s)'nın bu sözü küçük iken söylediği kanaatindedirler. **Ebul Kasım el-Belhi** ise: **"Hz. İsa** (a.s) bu sözü, mükellefiyet yaşına gelmemiş olsa bile, anlayan bir mürahik (büluğa yakın yaşlarda) iken söylemiştir" demektedir. Birincilerin bu hususta şu iki açıklaması söz konusudur:

a) O, küçük iken peygamber oldu.

b) **İkrime**'den rivayet olunduğuna göre, **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir. Bu ifade ile, **Hz. İsa** (a.s)'nın, **Cenâb-ı Hakk**'ın kendisini daha sonra, peygamber olarak göndereceğine hükmetmesi kastedilmiştir. O, bu sözü söyleyince sustu, tekrar küçüklük haline döndü. Otuz yaşına varınca da, Allahu Teâlâ onu peygamber olarak gönderdi. Bu görüşün yanlış olduğunu savunanlar, şu delilleri getirmişlerdir:

1) Nebi ancak kamil ve mükemmel bir kimsedir. Küçük olan ise, yaratılışı henüz tamamlanmamış olandır. Çünkü küçük kimsenin böyle bir "tehaddi"de bulunması, nefret uyandıran bir şey olur. Hatta bu, nefret uyandırmada kadının peygamber olmasından daha ileri derecededir.

2) O, bu yaşta iken peygamber olmuş olsaydı, onun aklının kemâle ermesi, peygamberlik iddiasında bulunmasından önce olurdu. Çünkü peygamberin, mutlaka aklının kâmil olması gerekir. Onun bu yaşta aklının mükemmel olması ise, harikulâde bir şey olmuş olur. Böylece de mu'cize izhar etme işi, tehaddiden önce olmuş olur ki, bu caiz değildir.

3) O, o zaman peygamber olmuş olsaydı, onun, hükümleri beyan etmek ve şer'î kanunları bildirmekle meşgul olması gerekirdi. Eğer o bunu yapmış olsaydı, meşhur olur ve dilden dile nakledilirdi. Böyle bir şey olmadığına göre, onun o yaşta peygamber olmadığını anlıyoruz.

Birinci kısımda olanlar, bunlardan birincisine şu şekilde cevap vermişlerdir: Çocuğun yaratılışının eksik olması, zâtı gereği değildir. Tam aksine bu iş, onun bedeninin küçüklüğüne, anlayışının noksanlığına varıp dayanır.

Binâenaleyh, Allahu Teâlâ bu hususları kaldırıp izale edince, nefret uyandırma diye bir şey olmaz, tam aksine o bu durumda iken, onun sözünü dinleme hususundaki arzu ve istek daha tam ve mükemmel olmuş olur.

İkincisine de şu şekilde cevap vermişlerdir: "Onun aklının mükemmel oluşu, her ne kadar peygamberlik iddiasından önce ise de, ancak ne var ki bu, **Hz. Zekeriyya** için bir mu'cizedir" denilmesi, veyahut bunun, "**Hz. İsa**'nın nübüvvetinin "irhasâtı" olduğunun söylenmesi, ya da Hz. Meryem'e ait bir keramet olduğunun söylenilmesi niçin caiz olmasın?" Bize göre hem "irhasat" hem de keramet caizdir.

Üçüncüsüne de şu şekilde cevap vermişlerdir: **Hz. İsa** (a.s)'nın, şeriate ve şer'î hükümler hususunda herhangi bir açıklamada bulunmaksızın, onlara sadece peygamber olarak gönderilmesinin caiz olduğu, buluğa erdikten sonra da o hükümleri şerhetmeye başladığının söylenilmesi niçin caiz olmasın? Böylece bütün bunlarla, onun o vakitte peygamber olmasında bir sakınca bulunmadığı sabit olmuş olur.

Âyet-i kerimede: *"O bana kitap verdi"* ifadesi, onun o vakitte nebî olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, **İkrime**'nin dediğinin aksine, bunu zahiri manasına almak gerekir

Ebu'l-Kasım el-Belhi'nin görüşüne gelince, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü, **Hz. İsa** (a.s)'nın konuşmasına, **Hz. Meryem** hakkındaki töhmetten dolayı ihtiyaç vardır.

***İKİNCİ MESELE:* Kitap'tan Buradaki Maksat**

Âlimler, âyette geçen "kitap"tan ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, bunun **Tevrat** olduğunu, çünkü bu ifadenin başındaki elif lâm'ın, ma'huda (bilinene) hamledilmesi gerektiğini, onlar tarafından bilinen kitabın ise **Tevrât** olduğunu söylerlerken, **Ebu Müslim** bununla **İncil**'in kastedildiğini, çünkü **"el-kitâb"** kelimesindeki elif-lâm'ın cins ifade ettiğini, yani, "o, bana kitap cinsinden verdi" demek olduğunu söylemiştir. Bazı kimseler de bununla hem **Tevrât** hem de **İncil**'in kastedildiğini, zira elif-lâm'ın istiğrak (şümul) ifade ettiğini söylemişlerdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. İsa (a.s)'ya Kitabın Verildiği Zaman**

Âlimler, **Cenâb-ı Hakk**'ın **Hz. İsa** (a.s)'ya o kitabı, ne zaman verdiği ve onu ne zaman peygamber yaptığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Çünkü **Hz. İsa** (a.s)'nın, *"O, bana kitap verdi, beni peygamber yaptı"* sözü, bu işin önceden, yani bu sözü söylediği andan itibaren veyahut da bundan hayli zaman

önce olduğuna delâlet eder. Bu ifadenin zahiri, **Hz. İsa** (a.s)'nın kavmine, konuşmadan önce, Cenâb-ı Hakk'ın ona o kitabı verdiğine, onu peygamber yaptığına, ona namazı, zekâtı ve Allahu Teâlâ'ya, O'nun dinine ve **Hz. İsa** (a.s)'ya, tahsis ettiği şeriate davet etmesini emrettiğini delâlet etmektedir. Bu vahyin **Hz. İsa** (a.s)'ya annesinin karnında iken indiği ileri sürüldüğü gibi, onun, annesinden ayrıldığında Cenâb-ı Hakk'ın kendisine kitabı ve o peygamberliği verdiği, annesiyle konuştuğu, annesine kendi halini ve kendisinin, **Hz. Meryem**'in berâetine delâlet edecek şeyleri kavmine söyleyeceğini haber verdiği, işte bundan dolayı da **Hz. Meryem**'in kavmine, **Hz. İsa** (a.s) ile konuşmalarını işaret ettiği de ileri sürülmüştür.

Nebî, Aynı Zamanda Resûl Demektir

Üçüncü sıfat: İsa (a.s)'ın وَجَعَلَنِى نَبِيًّا *"beni peygamber yaptı"* sözünün delâleti. Bazıları şöyle demişlerdir: **Hz. İsa** (a.s), kendisinin nebî olduğunu; Resûl olmadığını haber vermiştir. Çünkü o, o vakitte, şeriatini getirmemiştir. Onun nebi olması, kadrinin ve derecesinin yüksek olması demektir. Bu, zayıf bir anlayıştır. Çünkü, şeriat örfünde nebi, **Cenâb-ı Hakk**'ın kendisine nübüvvet ve risaletini tahsis ettiği kimsedir. Özellikle bu âyette, bu ifadenin peşinden de şer'î hükümler zikredilmiştir ki bu da onun, *"bana, namazı ve zekâtı emretti"* ifadesidir.

İsa (a.s)'nın Kutlu Kılınmasının Manası

Dördüncü sıfat: Hz. İsa (a.s)'nın وَجَعَلَنِى مُبَارَكًا اَيْنَ مَا كُنْتُ *"Beni, her nerede olursam, mübarek kıldı"* şeklindeki sözünün ifade ettiği hususdur. Birisi şöyle diyebilir: "Cenâb-ı Hak onu nasıl mübarek kılmıştır ki, o gelmeden önce, insanlar doğru bir din üzerinde idiler. O gelince, bir kısmı Yahudi, bir kısmı da teslisi savunan Hıristiyanlar oldular? Pek az kimse, hak din üzere kalabildi?"

Cevap: Âlimler, âyetteki "mübarek" kelimesinin tefsiri hususunda şu izahları yapmışlardır:

a) Arapçada "bereket", sebât etmek, durmak anlamındadır. Bu, "devenin çökmesi" manasından neşet eder. Buna göre, âyetin manası, "O, beni kendi dini üzere sabit ve kararlı kıldı" şeklinde olur.

b) "O ancak bir mübarek idi. Zira, o insanlara dinlerini öğretiyor, onları hakkın yoluna davet ediyordu. Binâenaleyh, eğer onlar sapmışlarsa, **Hz. İsa** (a.s)'dan dolayı değil, kendileri yüzünden sapmışlardır. **Hasan el-Basrî,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Hz. İsa'nın*

annesi, İsa'yı katiplere teslim etti ve yazı öğreten kimseye, "Ben onu sana onu dövmemen şartıyla gönderiyorum" dedi. Derken, hocası ona, "yaz" dedi. Bunun üzerine Hz. İsa, "Neyi yazayım?" deyince, Hocası "Ebced yaz" dedi. Bunun üzerine Hz. İsa (a.s), başını kaldırarak, "Ebced'in ne demek olduğunu bilirmisin?" deyince, hocası, çubuğuyla onu dövmek için ona doğru yükselip uzanınca, o "Ey müeddib, beni dövme; eğer bilmiyorsan bana sor; ben sana, öğreteyim. Elif, Alâullâh (Allah'ın nimetleri); be, bahaullâh (Allah'ın kadr u derecesi, yüceliği); cim, cemâlullâh, dâl de, Allah'ın hakkını edâ etmektir" dedi.

c) **"el-bereketü"** kelimesi, gâlip olma ve yükseklik anlamındadır. Buna göre âyetin manası, "Allah beni bütün hallerimde, işlerimde galip kıldı, başarıya ulaşan, umduğuna nail olan kıldı, çünkü ben, dünyada kaldığım sürece, başkalarına hüccetle hükümran olacağım. O malûm vakit geldiğinde de, Allah bana, beni göklere kaldırmak suretiyle ikramda bulunacak" şeklindedir.

d) O, insanlara karşı mübarekti. Çünkü, duası ile ölüleri diriltiyor, körleri iyileştiriyor ve alacalı hastaları da tedavi ediyordu. **Katâde**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir. "**Hz. İsa** (a.s) ölüleri diriltip, körleri iyileştirip, alacalıları tedavi ettiği bir sırada, kendisini bir kadın gördü ve: "Seni taşıyan karın ve seni emziren memeye müjdeler ve mutluluklar olsun!" dedi. Bunun üzerine **Hz. İsa** (a.s) kadına cevap vererek: "Allah'ın kitabını okuyan, ondaki hükümlere tabi olan ve asi ve bedbaht olmayanlara müjdeler olsun" dedi. Onu, *"her nerede olursam"* ifadesine gelince, bu (göğe yükseltildikten sonra) çocukluk haline dönüp üzerinden teklifin kalktığının söylenilmesinin doğru olmayıp, onun durumunun hiçbir zaman değişmediğine delâlet eder.

Büluğdan Önce Mükellef Tutulması

Beşinci sıfat: Hz. İsa (a.s)'nın وَاَوْصَانِى بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ مَا دُمْتُ حَيًّا *"ve bana, hayatta olduğum müddetçe, namazı ve zekâtı emretti"* sözünün ifade ettiği hususdur. Buna göre, "o daha küçük bir çocuk iken ve Hz. Peygamber'in de رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَبْلُغَ *"kalem, üç şeyi yazmaz: Büluğa erinceye kadar çocuktan sudur edenler"*[20] dediğine göre, teklif kalemi kaldırılmış iken, ona daha nasıl namaz ve zekât emredilmiştir?" denilirse, buna şu iki bakımdan cevap verebiliriz:

20 **Buhâri**, Hudûd, 22; **Tirmizi**, Hudûd, 1 (4/32).

a) Onun, *"bana, namazı ve zekâtı emretti"* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın, o ikisini o anda edâ etmesini emrettiğine delâlet etmez. Tam aksine, bu işin büluğdan sonra olacağını gösterir. Binâenaleyh, bu ifadeyle belki de Allahu Teâlâ'nın **Hz. İsa** (a.s)'ya, o ikisini ve onların muayyen bir vakitte emretmiş olduğu kastedilmiştir ki bu muayyen zaman da, buluğ çağıdır.

b) Belki de Allahu Teâlâ, **Hz. İsa** (a.s), annesinden ayrılır ayrılmaz, onu baliğ, akıllı, uzuvları ve yaratılışı tam kıldı. Bunun delili ise, "إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ" (Âl-i İmrân, 59) âyetidir. Cenâb-ı Hak, **Hz. Adem** (a.s)'i bir anda tam ve mükemmel yarattığı gibi, **Hz. İsa** (a.s)'yı da o şekilde yaratmıştır. Bu ikinci görüş, **Hz. İsa** (a.s)'nın, *"hayatta olduğum sürece"* ifadesinin zahirine daha uygundur. Çünkü bu, bu teklifin, onun bütün hayatı boyunca kendisine müteveccih olduğunu ifade eder. Ancak ne var ki, birisi şöyle diyebilir: "Eğer durum böyle olsaydı, o zaman o topluluk onu gördüğünde, uzuvları mükemmel ve hilkati tam bir şahıs olarak görmüş olurlardı. Halbuki böyle bir şahsın (konuşması), şaşırtıcı olmaz. Binâenaleyh onların, şaşmamaları gerekirdi. Bu sebeple, belki de evlâ olan şöyle denilmesidir: Allahu Teâlâ onu, cüssesinin küçüklüğüne rağmen, bünyesi kuvvetli, namaz ve zekâtı edâ edebilecek derecede mükemmel yaratmıştır. Âyet, **Hz. İsâ** (a.s)'ya yapılan teklifin yeryüzünde olduğu, semâya kaldırıldığı ve yeniden indirildiğinde de değişmeyeceğine delâlet etmektedir.

Altıncı sıfat, وَبَرًّا بِوَالِدَتِى *"Anneme hürmetli"* ifadesidir. Bu, "Allah, beni anneme hürmetkâr kıldı" demektir. Bu, "Kulun fiilini Allah yaratır" şeklindeki görüşümüzün doğruluğuna delâlet eder. Çünkü âyet, **Hz. İsa** (a.s)'nın ancak Allah'ın yaratması ve kılması ile itaatkâr-hurmetkâr olduğuna delâlet etmektedir. Bu kılmayı, lütuf fiilleri vermeye hamletmek, âyetin zâhirini bırakmak olur. Hem sonra **Hz. İsa** (a.s)'nın "Cenâb-ı Hak beni anneme hürmetkâr kıldı" sözü annesinin zinâdan beri olduğuna da bir işarettir. Çünkü eğer o, zâniye bir kadın olmuş olsaydı, o masûm (günahsız) peygamber ona hürmetkâr olmakla emrolunmazdı. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Cenâb-ı Hak, **Hz. İsâ** (a.s), son derece iyi olduğu için onu, mastar olan "**birr**" (iyilik) kelimesi ile tavsif etmiştir. Bu kelime, (Bana vasiyet etti) manasında mahzûf bir evsânî fiili ile mansubdur. Çünkü "Bana namazı vasiyet etti" ve "Beni namazla mükellef tuttu" ifadeleri aynı manayadır.

Yedinci sıfat, وَلَمْ يَجْعَلْنِى جَبَّارًا شَقِيًّا *"Beni bir zorba, bir şaki yapmadı"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu da, biz (Ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna delâlet eder. Çünkü **Hz. İsa** (a.s), Cenâb-ı Hakk'ın kendisini "**berr**"

(iyi, itaatkâr) kılıp, zorba kılmadığını ifade etmiştir. Binâenaleyh bu ifade ancak, başkasını zorba ve şaki kılabilir olması halinde yerinde olur. Çünkü Allahu Teâlâ, bunu herkes için kılmış olsaydı, bunun **Hz. İsa** (a.s)'ya has kılınmasının bir manası kalmazdı. Halbuki **Hz. İsa** (a.s)'nın bu sözü, o hususiyetin kendisine has kılınmış olduğunu anlatmak için söylediği malumdur. **Hz. İsa** (a.s)'nın *"O, beni zorba yapmadı"* ifadesi, "Allah beni kibirli kılmadı. Aksine ben mütevazi bir insanım. Çünkü anneme hürmetliyim. Eğer zorba olsaydım, âsi ve şaki (bedbaht) olurdum" demektir.

Rivayet olunduğuna göre **Hz. İsa** (a.s): "Benim kalbim yumuşaktır. Ben, kendimi küçük görürüm" demiştir. Bazı âlimlerin, "Ana-babasına isyan edenlerin, ancak zorba ve şaki kimseler olduklarını görürsün" deyip bana delil olarak *"Beni anneme hürmetli kıldı; beni bir zorba, bir şaki yapmadı"* âyetini okudukları; yine "kötü huylu olanların ancak, kendini beğenen ve böbürlenen kimseler olduklarını görürsün" deyip bana delil olarak *"Allah kendini beğenen ve böbürlenen kimseleri sevmez"* (Nisa, 36) âyetini okudukları rivayet edilmiştir."

"Selam"ın Buradaki Manası

Sekizinci sıfat, وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ اَمُوتُ وَيَوْمَ اُبْعَثُ حَيًّا *"Doğduğum gün de, öleceğim gün de, diri olarak kaldırılacağım gün de selâm banadır"* ifadesinin anlattığı husus. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı kimseler, buradaki "**es-selâm**" kelimesindeki lâm-ı tarif ile, **Hz. Yahya** (a.s)'nın kıssasında daha önce geçmiş olan, وَسَلَامٌ عَلَيْهِ *"selam ona"* (Meryem, 15) âyetindeki "selâm"ın kastedildiğini, yani bunun, "Ona yöneltilen o üç yerdeki selâm, bana da yöneltilmiştir" demek olduğunu söylemişlerdir. **Keşşâf sahibi** ise şöyle der: "Doğru olan şudur: Bu kelimenin elif-lâm'ı, **Hz. Meryem**'e zina töhmetinde bulunanlara laneti ifade etmektedir. Bunun delili, elif-lâm'ın "istiğrâk" için de gelmesidir. Binâenaleyh o, "وَالسَّلَامُ عَلَيَّ" deyince, sanki "Bütün selâmlar, bana ve bana tâbi olanlaradır" demek istemiştir. Dolayısıyla onun düşmanlarına sadece lanet kalmıştır. Bunun bir benzeri de, *"Selam, hidâyete tâbi olanlaradır"* (Tâhâ, 47) âyetidir. Bu, "Azap ise, hidâyeti yalanlayan ve ondan yüz çevirenleredir" manasına gelir. Çünkü bu söz, cedelleşme esnasında söylenmiştir. Bu sebeple, buraya da böylesi bir ta'riz uygun düşer.

İKİNCİ MESELE

Bazı kimseler, **Hz. İsâ** (a.s)'nın , **Hz. Yahya** (a.s)'ya: "Sen benden daha hayırlısın. Çünkü sana Allah selam verdi. Ben ise kendi kendimi selamladım" dediğini rivayet etmişlerdir. **Hasan el-Basrî** buna karşı cevap verip: "**Hz. İsâ** (a.s.)'nın kendi kendine selam vermesi de, Allah'ın ona selam vermesi gibidir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle der: "Selâm, kendisi ile eminliğin temin edildiği şey demektir. "Selâmet, nimetlerde ve âfetlerin ortadan kalkmasındadır" sözü de bu anlamı ifade eder. Buna göre **Hz. İsâ** (a.s), Rabbinden , **Yahya** (a.s)'a verdiğini talep etmiştir. Bütün peygamberlerin dualarının kabul olduğunda şüphe yoktur. İnsanın en fazla emin olmaya ihtiyaç hissettiği yer ve durum, işte bu üç haldir, yani doğum, ölüm ve öldükten sonra dirilme günleridir. O halde insanın kendisinde selâmete ve her türlü saadete ihtiyaç hissettiği hallerin tamamı Allah'tandır. **Hz. İsâ** (a.s) bunu bütün hallerinde afet ve korkulardan emin olmak için istemiştir.

Hıristiyanların Onun Mu'cizevî Konuşmasını İnkâr Etmeleri

Yahudi ve Hıristiyanlar, **Hz. İsâ** (a.s)'nın bebek iken konuşmuş olduğunu kabul etmezler ve bu hususta şöyle delil getirmeye çalışırlar: Bu, rivayet edilmesini, anlatılmasını gerektirecek pek çok sebep bulunan enteresan bir hadisedir. Binâenaleyh eğer böyle bir şey olmuş olsaydı, tevâtüren nakledilirdi. Eğer bu olsaydı, bunu **Hz. İsâ** (a.s)'nın durumunu en çok araştıran ve onun hakkında ilah olduğunu iddia edecek kadar ileri giden Hıristiyanlar bilirdi. Bebek iken konuşmanın büyük bir menkıbe ve yüce bir fazilet olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh onca sevmelerine ve hallerini alabildiğine araştırmalarına rağmen Hıristiyanlar bunu bilemediğine göre, böyle bir şeyin olmadığını anlarız. Bir de Yahudiler, **Hz. İsâ** (a.s) peygamberlik iddiasında bulunduğunda ona karşı düşmanlıklarını ortaya koymuşlardır. Binâenaleyh eğer **Hz. İsâ** (a.s) bebek iken konuşup, peygamberlik iddiasında bulunmuş olsaydı, Yahudiler o zaman aşırı düşmanlık duyar ve onu mutlaka öldürmek isterlerdi. Böyle bir şey olmadığına göre, onun bebek iken konuşmadığını anlarız."

Müslümanlar ise, **Hz. İsâ** (a.s)'nın bebek iken konuştuğuna dair aklen de şu hücceti getirmişler ve: "Eğer **Hz. İsâ** (a.s)'nın anasının zinâdan temiz olduğunu onlara ispat eden o konuşması olmamış olsaydı, o insanlar

mutlaka **Hz. Meryem**'e zina cezası uygularlardı. Onların bu cezayı uygulamamış olmalarında, **Hz. İsâ** (a.s)'nın beşikte iken konuştuğuna bir delil vardır" demişlerdir. Yine Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilerin yukarıdaki birinci şüphelerine: "Belki de **Hz. İsâ** (a.s) konuşurken, orada bulunanların sayısı azdı. İşte bundan ötürü bu hadise meşhur olmadı" diye; ikinci şüphelerine de, "Belki de Yahudiler orada değillerdi ve onun konuştuğunu duymamışlardı. İşte bundan ötürü onu öldürmeye yeltenmemişlerdir" diye cevap vermişlerdir.

İsâ (a.s) Hıristiyan Şirkinden Berîdir

ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ۚ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٣٤﴾ مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ ۖ سُبْحَانَهُ ۚ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٣٥﴾

"İşte hakkında şek etmekte oldukları Meryem oğlu İsâ hak kavlince budur. Allah'ın evlat edinmesi olmuş şey değildir. O, münezzehtir. O, bir iş dileyince ona "ol" der, o da oluverir" (Meryem, 34-35).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım ve **İbn Âmir**, "**kavl**" kelimesini nasb ile "قَوْلَ الْحَقِّ" şeklinde; **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a), "قَالُ الْحَقِّ" şeklinde: **Hasan el-Basrî** ise, "قَوْلِ الْحَقِّ" şeklinde okumuşlardır. En'am Sûresi'ndeki "قَوْلُهُ الْحَقُّ" (73.) âyetindeki kıraat de aynı şekillerdedir. O halde, "**rehb**", "**reheb**", "**ruhb**" kelimeleri gibi, "**Kavl, kâl** ve **kûl**" aynı manayadır. Bunun merfû okunuşu, ya haberden sonra gelen ikinci haber, yahut mahzûf bir mübtedanın haberi oluşundan dolayıdır. Mansub olması ise, eğer bu "Allah'ın kavli" olarak tefsir edilirse, medih veya cümlenin manasını te'kid eden bir mef'ûl-ü mutlak olmasından ötürüdür. Bu tıpkı, هُوَ عِنْدَ اللهِ الْحَقُّ لَا الْبَاطِلُ "Bu, Allah katında batıl değil, haktır" şeklindeki sözünde olduğu gibidir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**zalike**" kelimesi daha önce geçen, *"Ben Allah'ın kuluyum. O, bana kitab verdi"* (Meryem, 30) ifadesine işarettir, yani "işte bu sıfatları taşıyan, **Meryem oğlu İsâ**'dır" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, "O, **Meryem oğlu**

İsâ'dır" demesi, **Hz. İsâ**'nın Allah'ın değil, o kadının çocuğu ve oğlu olduğuna bir işarettir. Âyetteki, *"hak kavli"* ifadesi ile ilgili olarak da şu izahlar yapılmıştır:

a) **İsâ** (a.s)'nın bizzat kendisi Hakk'ın kavli (sözüdür). Çünkü "Hak", Allah'ın adıdır. Binâenaleyh "İsâ, Allah'ın kelimesidir" dememiz ile, "**İsâ** (a.s), Hakk'ın kavlidir" dememiz arasında bir fark yoktur.

b) Bununla, "Bu, **Meryem oğlu İsâ**'dır, hak kavl (söz)dür." manası kastedilmiştir. Fakat âyette, mevsûf olan "kavl" sıfatına "hak" muzaf kılınmıştır. Bu tıpkı, *"Hiç şüphesiz bu, hakku'l-yakîndir"* (Hâkkâ, 51) âyetinde olduğu gibidir. Bunu, "**el-Kavlu'l-Hakku**" şeklinde söylemenin faydası, daha evvel söylenen, **Hz. İsa**'nın **Hz. Meryem**'in oğlu oluşunu te'kid olur.

c) Bu, mahzûf bir mübtedanın haberidir. Buna göre sanki, "İşte, **Meryem** oğlu **İsâ** (a.s) budur. Bizim onun için söyleyeceğimiz söz, onun kavlu'l-hak olmasıdır" denilmiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak önce onu tavsif etmiş; sonra bu tavsif edilenin **Meryem oğlu İsâ** olduğunu belirtmiş; daha sonra da "Bu sabittir, onlarda meydana gelen şüpheler gibi, bâtıl olmayan bir şeydir" manasında, bu sıfatlardan tamamının, hak (gerçek, doğru) söz olduğunu belirtmiştir. İşte bu tıpkı, *"Hiç şüphesiz bu, hakku'l-yakindir"* (Hâkka, 51) âyeti gibi olmuş olur.

Onların **İsâ** (a.s) hakkında düştükleri şüphelere gelince, Yahûdi ve Hıristiyanların görüşlerini Âl-i İmran Sûresi'nde nakletmiştik. Rivayet olunduğuna göre, **Hz. İsâ** (a.s) göğe yükseltildiğinde, onların âlim ve ileri gelenlerinden dört kişi bulunuyordu. Onların birincisine: "İsâ hakkında ne dersin?" diye sorulduğunda o: "O, bir ilahtır; Allah bir ilahtır ve annesi bir ilahtır" dedi. Böylece ona bazı insanlar inanıp uydular. Bunlar, İsrâiloğullarından idiler. Dördüncüsüne yine: "Hz. İsâ hakkında ne dersin?" denildiğinde, o: "**Hz. İsâ** Allah'ın kulu ve peygamberidir, Mü'min ve Müslüman bir kimsedir. Onun da yediğini, içtiğini uyuduğunu bilmiyor musunuz? bunların ise Allah (ilah) hakkında söz konusu olamayacağını bilmiyor musunuz?" dedi ve böyle onlarla mücadele etti.

Allah Evlattan Münezzehtir

Cenâb-ı Hakk'ın, مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah'ın evlat edinmesi olmuş şey değildir"* ifadesine gelince, bu, şu iki manaya gelir:

a) "O'nun çocuğunun olması imkansızdır." Buna göre, bu âyetin manası tıpkı, "Hiç kimsenin 'Allah'ın çocuğu vardır' demesi uygun düşmez. Çünkü

bu haber yalandır. Yalan ise, Allah'ın hikmetine ve kemaline uygun düşmez," şeklindeki ifademiz gibidir. Binâenaleyh bu âyet, bizim "Allah zulmetmez" yani "Bu, O'nun hikmetine ve uluhiyyetinin mükemmelliğine uygun düşmez" dememiz manasındadır. **Cübbâî,** bu tefsire dayanarak âyeti şöyle delil getirmiştir: Allah her şeyi yapmaz. Çünkü o, böyle bir şeyi yaratmanın kendisi için söz konusu olmadığını açıkça belirtmiştir. Bu, "Allah için, bunu ihtiyar etmek yoktur" demektir. Âlimlerimiz ise buna, "Allah'ın yalan söylemesi imkansızdır. İşte bu sebepten ötürü, *"Allah'ın evlat edinmesi olmuş şey değildir"* buyurmuştur" diyerek cevap vermişlerdir.

Cenâb-ı Hak, سُبْحَانَهُ إِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"O, münezzehtir. O, bir iş dileyince ona "ol" der, o da oluverir"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak önce: *"O, münezzehtir"* buyurup, peşi sıra da: *"O, bir iş dileyince ona "ol" der, o da oluverir"* buyurunca, bu, Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu olmaktan münezzeh olduğuna bir delil (işaret) gibidir. Bunu şöyle açıklarız: Allah'ın çocuğu olabilecek şey, ya kadim ve ezeli olur, yahut muhdes (mahluk) olur. Onun ezeli olması imkansızdır. Çünkü eğer o çocuk, zâtı gereği vâcip bir varlık olsaydı, zâtı gereği vâcibu'l-vucûd olanlar bir adetten fazla olmuş olurdu. Bu ise "hulf"tur. Eğer o çocuk, zâtı gereği "mümkün" bir varlık olursa, o zaman var oluşunda zâtı gereği müstağni -zâtı gereği vâcib- olana muhtaç olur. O zamanda bu mümkün, zâtı gereği muhtaç olmuş olur. Böylece de zâtı gereği vâcibu'l-vucûd olanın kulu olmuş olur. Çünkü kulluk zaten bu demektir. Ama Allah'ın çocuğu kabul edilen şey eğer muhdes (mahluk) ise, daha önce yok iken var oluşu, O kadim'in var etmesi ve yaratması sayesinde olmuş olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, bir işi dileyince ona "ol" der, o da oluverir"* âyeti ile bu kastedilmiştir. Binâenaleyh böyle bir varlık, Allah'ın çocuğu değil, kulu olmuş olur. Böylece Allah'ın bir çocuğu olmasının imkansızlığı sabit olur.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, *"O, bir iş dileyince ona "ol" der, o da oluverir"* âyetini Allah'ın kelâmının (sözünün) kadim olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Âyet, Allahu Teâlâ'nın bir şey yaratmak istediğinde ona, *"Ol"* dediğini, onun da oluverdiğini gösteriyor. Binâenaleyh şâyet Cenâb-ı Hakk'ın, *"ol"* şeklindeki sözü, muhdes olmuş olsaydı, onun muhdes oluşu (söylenmesi),

başka bir söze muhtaç olurdu ve teselsül gerekirdi. Teselsül ise imkansızdır. Böylece Allah'ın sözünün muhdes değil, kadim olduğu sâbit olur.

Mu'tezile de, yine bu âyeti, Allah'ın kelâmının muhdes (sonradan) olduğuna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

a) Bu ifadenin başında "iza" edatı vardır. Bu kelime, gelecek zamanı gösterir. Binaenaleyh "ol" sözünün gelecekte söylenmesi gerekir.

b) Bu âyetteki fâ, fâ-i tâkibiyyedir. O halde "فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ" ifadesinin başındaki fâ, bu sözün, o hükmetmeden, dilemeden sonra olduğunu gösterir. Başkasından sonra olan ise muhdestir.

c) Âyetteki "فَيَكُونُ" ifadesinin fâ'sı da, o irade edilen şeyin, *"ol"* sözünün hemen peşinden meydana geldiğine delâlet eder. Buna göre Allah'ın *"ol"* sözü, meydana gelen o şeyin meydana gelmesinden hemen önce olmuş olur. Halbuki "**muhdes**"den hemen önce olan şey de muhdes olur. Dolayısıyla Allah'ın sözü de muhdestir.

Bil ki her iki grubun istidlâli de zayıftır. Âlimlerimizin istidlâline gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın *"ol"* sözünün de kadim olmasını gerektirir. Halbuki bu, ittifakla bâtıldır. Mu'tezile'nin istidlâli ise, Cenâb-ı Hakk'ın sözünün harflerden ve seslerden mürekkep olmasını gerektirir. Halbuki "mürekkep" olan muhdestir, muhdes olmasında bir münakaşa yoktur. (Ehl-i sünnetin) iddia ettiği ise başka bir şeyin kıdemidir.[21]

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler âyeti zâhirine göre manalandırarak, Allahu Teâlâ'nın bir şeyi yaratmak istediğinde ona, "ol" dediğini iddia etmişlerdir ki bu da zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hak o şeye, meydana gelmeden "ol" demiştir, yahut meydana gelirken "ol" demiştir. Binâenaleyh eğer birinci ihtimal söz konusu ise, bu ma'dûma (olmayan bir şeye) bir hitap olmuş olur ki bu abes (saçma)dir. Yok eğer ikincisi söz konusu ise, o şey meydana gelirken zaten Allah'ın kudret ve iradesi ile meydana gelmektedir. O halde Allah'ın ona *"ol"* demesinin onda ne tesiri olabilir.

Bazı kimseler de, Cenâb-ı Hakk'ın *"ol"* ifadesi ile, Cenâb-ı Hakk'ın yaratması ve var etmesinin kastedildiğini söyleyip, çünkü bir şeye kadir olmak başka, onu var etmek başka bir şeydir. Zira Allah Subhanehu ve Teâlâ, ezelde

21 "Başka şey"den maksud, kelâm-ı nefsi'dir. Ehl-i Sünnet harf ve seslerle ortaya çıkan kelamın muhdes olduğunu söyleyip bunun Allahu Teâlâ'ya izafe edilmeyeceğini, ezeli olanın kelam-ı nefsi olduğunu kabul ederler (Ç.).

de kâdirdi ama, mükevvin değil idi, yani var etmemişti. Bir de, Cenâb-ı Hak, şu anda, bu âlem dışında başka âlemler yaratmaya da kâdirdir. Fakat onları var etmiyor. O halde kâdir olma, var etmeden başka bir şeydir. Tekvin (var etme), var edilenin kendisi değildir. Çünkü "var edilen, hadistir. Çünkü Allahu Teâlâ onu varetti" diyoruz. Eğer tekvin (var etme), mükevvenin (var edilenin) kendisi olsaydı, "Mükevven, ancak Allah'ın tekvini ile var olur" dememiz, "mükevven, kendi kendine var olmuştur" dememiz gibi olurdu ki bu imkansızdır. Böylece tekvinin, mükevvenden başka bir şey olduğu sabit olmuş olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Kün (Ol)"* emri, "Tekvin" diye isimlendirilen sıfatına işaret olmuş olur" demişlerdir.

Diğer bazı âlimler de, "Âyetteki *"Ol"* emri O'nun kudret ve meşietinin, mümkinâta nufûz etmesi demektir. Çünkü o mümkün varlıkların, O'nun kudret ve irâdesi ile, hiç karşı koyamadan meydana gelmeleri, efendisinin emirlerine tam boyun eğmiş, emrine âmâde, itaatkâr bir kölenin davranışı gibi olur. Böylece Allahu Teâlâ bu manayı, istiâre (mecaz) yolu ile, *"Kün (Ol)"* sözü ile ifade etmiştir" demişlerdir.

Hz. İsâ (a.s)'ın Tevhide Daveti

وَاِنَّ اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ ۟ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٣٦﴾ فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ
مِنْ بَيْنِهِمْ ۚ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٣٧﴾ اَسْمِعْ بِهِمْ وَاَبْصِرْ ۙ
يَوْمَ يَاْتُونَنَا لٰكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٣٨﴾ وَاَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ
اِذْ قُضِىَ الْاَمْرُ ۚ وَهُمْ فِى غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٩﴾ اِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْاَرْضَ وَمَنْ
عَلَيْهَا وَاِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ۚ ﴿٤٠﴾

"Şüphesiz ki Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir. O halde O'na kulluk edin. İşte biricik doğru yol budur." Sonra fırkalar kendi aralarında ihtilaf etti. Artık görecekleri büyük bir günün çetin azâbı o kafirlerindir. Onlar bize gelecekleri gün neler işitecekler, neler görecekler! Fakat o zâlimler bugün apaçık sapıklık içindedirler. Sen onları, emrinin yerini bulacağı vakit ile, hasret günü ile korkut. Onlar gaflet içindedirler, onlar hala iman etmiyorlar. Şüphe yok ki

yeryüzüne ve onun üzerinde bulunan kimselere biz varis olacağız. Onlar ancak bize döndürüleceklerdir" (Meryem, 36-40).

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّ اللهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ *"Şüphesiz ki Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Medineliler ve **Ebu Amr, "ve ennellahe"** şeklinde okumuşlardır ki, bunun manası, "Bir de O, benim ve sizin Rabbiniz olduğu için O'na ibadet ediniz" şeklinde olur. Kûfeliler ve **Ebu Ubeyde,** ibtidâ (başlama) halinde olarak kesre ile ve "**innellahe**" okumuşlardı. **Ubeyy ibn Ka'b** ise, vavsız olarak "**innellahe**" okumuştur. Yani, "Allah, benim ve sizin Rabbiniz olması sebebiyle, O'na ibadet ediniz" demektir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir"* demesi doğru olmaz. Binâenaleyh, bu sözü söyleyenin mutlaka, Allah'tan başkası olması gerekir. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) İfadenin takdiri, "Ey Muhammed (s.a.s), **Hz. İsâ** (a.s)'nın Allah'ın kulu olduğuna dair apaçık aklî delilleri getirdikten sona, "Muhakkak ki Allah, benim de sizin de Rabbinizdir" de" şeklindedir.

b) **Ebu Müslim el-İsfehani** ise şöyle der: "Âyetteki "**ve innellahe**" ifadesinin başındaki vâv, cümleyi **Hz. İsâ** (a.s)'nın, *"Ben Allah'ın kuluyum. O, bana kitab verdi"* sözüne atfetmektedir. Buna göre, **Hz. İsâ** (a.s) sanki, "Ben, Allahın kuluyum. O, benim ve sizin Rabbinizdir. Öyleyse O'na ibadet ediniz" demiş olur." **Vehb İbn Münebbih** şöyle der: "**Hz. İsa** (a.s) onlara, kendi bi'setinden, doğumundan ve vasıflarından haber verince, onlara: "Allah, benim ve sizin Rabbinizdir" demelerini emretmiştir. Yani, "Hepimiz, top yekûn, Allah'ın kullarıyız" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki Allah, benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir"* ifadesi, insanları idare edenin ve onların işlerini yönetip iyileştirenin müneccimlerin görüşünün aksine, Allahu Teâlâ olduğuna delâlet eder. Çünkü, müneccimlerin görüşüne göre insanları idare eden ve saadet ve şekavet hususunda, onların işlerini ayarlayan, yıldızlardır. Cenâb-ı Hakk'ın bu beyanı aynı zamanda, ilâhın tek olduğuna da delâlet eder. Çünkü, "Allah"

lafzı, Hak Subhanehu'nun "ism-i âlemi"dir (özel adıdır). Binâenaleyh Cenâb-ı Hak: *"Şüphesiz ki Allah, benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir"* buyurunca o, "Allahu Teâlâ'nın dışında, mahlûkatın başka Rabbi yoktur!" demiş olur ki, bu da tevhide delâlet eder.

Âyet-i kerimdeki فَاعْبُدُوهُ *"O halde O'na kulluk edin"* buyruğuna gelince, bilesin ki, usûl-ü fıkıhta şöyle bir kaide yer almaktadır: "Hükmün, uygun bir vasfa dayandırılması, o vasfın o hükmün illeti olduğunu ihsâs ettirir." Burada da, ibadet etme emri, rubûbiyyet vasfına, Rabb olma işine dayandırılmıştır. Binâenaleyh bu, "O, bizim Rabbimiz olduğu için, Hak Subhanehu'ya ibadet etmemiz gerektiğine" delâlet eder ki bu da, "O, bütün mahlûkata, her türlü nimeti (nimetlerin asıllarını ve fürû'larını) verdiği için O'na ibadet etmek gerektiğine delâlet etmektedir. İşte bundan dolayı **İbrahim** (a.s), babasını putlara tapmaktan men edince, *"İşitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere niye tapıyorsun?"*(Meryem, 42) demiştir. Yani, "o putlar, kullara in'âmda bulunamadıklarına göre, onlara ibadet etmek caiz değildir" demektir. Bu âyet ile, Allahu Teâlâ'nın, kullarının Rabbi ve mürebbisi olduğu için, O'na ibadet etmenin vacip olduğu sabit olmuştur. Binâenaleyh, ibadetin, ma'bûdun in'amda bulunmasına taalluk ettiği, "tarden ve aksen" (her hâlukârda ve her durumda) sabit olmuştur.

Âyetteki هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ *"İşte biricik doğru yol budur"* cümlesi ise, "Cenâb-ı Hakk'ın bir olduğunu, O'nun eşinin ve çocuğunun bulunmadığını söylemek dosdoğru yoldur" demektir. Bu söz, yola benzetilerek, "sırat-ı müstakim" adını almıştır. Çünkü böyle söylemek kişiyi cennete götürür.

Ahzab Kelimesinin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ *"Sonra fırkalar kendi aralarında ihtilaf etti"* beyanına gelince, bil ki, burada geçen "el-ahzâb" (fırkalar) sözü hakkında şu görüşler bulunmaktadır:

1) Bununla daha evvel de kısımlarını beyan ettiğimiz gibi, Hıristiyan fırkalar kastedilmiştir.

2) Bununla, Hıristiyan ve Yahudiler kastedilmiştir. Böylece, bazıları **Hz. İsâ** (a.s)'yı Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu, oğlu kabul ederken, bazıları da onun yalancı olduğunu söylemişlerdir.

3) Bununla, hem Yahudi ve Hıristiyanlar, hem de Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki kafirlerin içine dahil olduğu inançsızlar topluluğu kastedilmiştir. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِنَّ اللهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ" ifadesinin takdirinin,

"Ey Muhammed, "Allah, benim ve sizin Rabbinizdir" de!" şeklinde olduğunu söylediğimize göre, bu üçüncü görüş, daha açık ve kuvvetli bir görüş olmuş olur. Çünkü bu üçüncü görüşte tahsis söz konusu değildir.

Meşhed ve Şehadet'in Manası

Cenâb-ı Hakk'ın, فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا *"azab o kafirlerindir"* beyanı da bu ihtimali te'kid eder.

Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ *"Görecekleri büyük bir günün"* âyetindeki "**meşhed**" sözüyle ya şuhûd (hazır olma) ve onunla ilgili olan şeyler, yahut da şehâdet ve onunla ilgili olan şeyler kastedilmiştir. Birinci ihtimale gelince, bu ifadeden kastedilen, onların ya bizzat kendilerinin hesabın dehşetinde hazır olmaları ve kıyamet cezasını tatmalarıdır, yahut onların orada bulundukları yerdir ki, bu da "kıyamet durağı"dır. Veyahut da bununla, orada bulunma zamanı kastedilmiştir. İkinci ihtimale gelince, buna göre bununla ya meleklerin peygamberlerin ve onların dillerinin, ellerinin ve ayaklarının, o insanların kötü amellerine ve küfürlerine şehâdet etmeleri, yahut da bununla şehâdet mevkii veya zamanı kastedilmiştir. Bununla kastedilenin, onların **Hz. İsâ** (a.s) ve annesi hakkında söyleyip şehâdette bulunduğu şey olduğu da ileri sürülmüştür. Cenâb-ı Hak, o "meşhed"i büyük olmakla nitelemiştir. Çünkü o günde müşahade edilen, hesaba çekilme ve sorgulanmadan daha büyük ve daha azim bir şey yoktur. Ve yine o günde elde edilecek mükâfat ve sevaptan daha büyük bir şey olmadığı gibi, yine o gündeki cezadan daha büyük bir şey de yoktur.

Taaccüb Sigası

Cenâb-ı Hakk'ın, أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا... *"Onlar bize gelecekleri gün, neler işitecekler, neler görecekler!"* beyanı ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler şöyle demektedirler: "Taaccüb, büyük olma sebebini bilmeden, bir şeyi büyük görmek, onu öyle addetmek demektir. Taaccüb lafzının, sebebi gizli olmaksızın veyahut da, büyük addolunması için bir sebep bulunmaksızın, sırf büyük görme hakkında kullanılması da caizdir. **Ferrâ** şöyle demektedir: "**Süfyan:** "Ben, **Şüreyh**'in yanında âyetteki "بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ" ifadesini (Sâffât, 12) okudum da, bunun üzerine o, "Allah hiçbir şeyden taaccüb etmez. Bilmeyenler taaccüb ederler" dedi. Ben bu hadiseyi, **İbrahim en-Nahai**'ye anlatınca o da: "**Şureyh,** ilminin kendisine, kendini beğenme duygusu verdiği bir şairdir. **Abdullah İbn Mes'ûd** bunu ondan daha iyi bilir.

O da bunu, "بَلْ عَجِبْتَ وَيَسخَرُونَ" şeklinde okumuştur ki, bunun manası, "Allahu Teâlâ'dan öyle bir fiil sudûr etmiştir ki, şâyet böyle bir fiil mahlûkatından sudûr etmiş olsaydı, bu fiil, onların kalplerinde bir taaccübün nasıl olduğuna delâlet ederdi" şeklindedir" dedi..." demiştir. Bu izaha göre, mekr ve istihzâ fiilleri de, Allah'a izafe edilebilir. Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Taaccübün iki sîgası vardır:

a) "مَا اَفْعَلَهُ" (Mâ ef'alehû) kalıbı.

b) Cenâb-ı Hakk'ın "اَسْمِعْ بِهِمْ وَاَبْصِرْ" **(Esmi' bihim ebsır)** ifadelerinde de olduğu gibi, "اَفْعِلْ بِهِمْ" (Ef'ıl bihim) kalıbı. Nahivciler, bu ifadeler hakkında bazı tevillerde bulunmuşlardır:

1) "اَكْرِمْ بِزَيْدٍ" (Ekrim bi zeydin) ifadesinin aslı "اَكْرَمَ زَيْدٌ" (Ekreme Zeydun) şeklindedir. Yani, "Zeyd, kerem sahibi oldu" demektir. Bu tıpkı, "اَغَدَّ الْبَعِيرُ" (Eğadde'l-beîru) deyimindeki gibidir. Yani, "Deve, vebâ hastalığına tutuldu" demektir. Bu ifadeler, emir sîgasında getirilmiştir, ama manaları haberîdir (inşaî değildir, dilek, istek ifade etmez). Bu, tıpkı manası emir olan kelimelerin, haber sîgasında gelmelerine benzer. Meselâ bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ *"Boşanmış kadınlar, kendi kendilerini tutup üç kuru beklerler"* (Bakara, 229) yani evlenmeyip beklesinler ve وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ... *"Anneler, çocuklarını emzirirler"* (Bakara, 233) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu da "emzirsinler" demektir. Ve yine Cenâb-ı Hak قُلْ مَنْ كَانَ فِى الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا *"De ki: Kim sapıklık içinde ise, Rahman onun günlerini uzattıkça uzatır (mühlet verir)"* (Meryem, 75). Arapların, "رَحْمَةً اِلَيْهِ" deyimi haber kipidir, fakat manası dilek (inşa) bildirir. Bu açıklamaya göre, "اَفْعِلْ بِهِ" sîgasındaki bâ zâiddir.

2) Bunun, herkese Zeyd'i kerim kılmayı emretmek anlamında olduğu da söylenebilir. Yani, herkese Zeyd'i kerim olmakla vasfetmesi emredilmiştir. Bu açıklamaya göre de, bu ifadenin başındaki bâ, zâiddir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ *"Kendinizi tehlikeye atmayın"* (Bakara, 95) âyetinde olduğu gibidir.

Bazı ediplerin, bu hususta şöyle üçüncü bir te'vilde bulunduklarını da duydum: "Senin "اَكْرِمْ بِزَيْدٍ" şeklindeki sözün, Zeyd'in kerem açısından, keremin ve cömertliğin bizzat ta kendisi olma derecesine vardığını gösterir. Hatta sen, bir başkasını kerim kılmak istediğinde, bu durumda bu sîga seni maksadına ulaştıran ve senin gayeni gerçekleştiren olmuş olur (Yani, bu sîgayı kullandığında, bu manayı elde etmiş olursun). Bu tıpkı bir

kimsenin "اَكْتُبْ بِالْقَلَمِ" (Ektübü bi'l-kalemi) demesi gibidir. Bu sözden maksadım "Seni maksadına ulaştıran ve maksadını gerçekleştiren, işte kalemdir ancak" şeklindedir. (Çünkü 'ba' edatının manalarından biri bu 'ilsak' yani bitiştirmedir)

***İKİNCİ MESELE:* Bu Sîganın Allah Hakkında Manası**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar bize gelecekleri gün neler işitecekler, neler görecekler!"* ifadesi hakkında şu üç izah yapılmıştır:

a) En meşhur ve en kuvvetli olana göre bunun manası, "onlar ne acayip şeyler duyacaklar, ne acayip şeyler görecekler!" şeklindedir. Daha önce de bahsedildiği gibi Allah'ın taaccüp etmesi imkânsızdır. O halde bununla kastedilen şudur: "Onlar dünyada kör ve sağır iken, onların o gündeki görüp duymalarına şaşılsa yeridir!" Bunun manasının, kendilerini üzecek ve kalplerini çatlatacak olan şeyleri dinleyip görmelerinden dolayı bir tehdit olduğu da ileri sürülmüştür.

b) **Kâdî** şöyle der: "Bununla, "onlara işittir ve onlara göster" manasının murat edilmiş olması da muhtemel olup bu, "onlara, ibret olup kötülüklerden vazgeçmeleri için, bize gelen kavimlerin hallerini öğret ve bildir" anlamındadır."

c) **Cübbâi** ise şöyle der: "Bunun manası, "onların durumlarını ve kötü akıbetlerini bilip öğrenmeleri ve böylece de, yaptıklarını yapmaktan vazgeçmeleri için, insanlara onların halini duyur ve onları göster" şeklinde de olabilir"

Âyet-i kerimdeki لٰكِنِ الظّٰالِمُونَ الْيَوْمَ فِى ضَلٰالٍ مُبِينٍ *"Fakat o zâlimler o gün apaçık sapıklık içindedirler."* ifadesine gelince, bu hususta da iki görüş bulunmaktadır:

a) Bunun manası, "Fakat zâlimler bugün apaçık bir sapıklık içindedirler. Fakat âhirette, hakkı tanıyacak, hakikati öğrenecekler" şeklindedir.

b) Bunun manası, "Lâkin bugün zâlimler apaçık bir sapıklık içindedirler. Âhirette de, mü'minlerin aksine cenneti bulamayacaklardır" şeklindedir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاَنْذِرْهُمْ *"Sen onları uyar"* buyruğuna gelince, bunun Hz. Muhammed (s.a.s)'e, kendi zamanında yaşayan kimseleri inzâr etmekle alâkalı bir emir olduğu hususunda bir şüphe yoktur. Binâenaleyh bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ *"Sonra fırkalar.. ihtilaf etti"* ifadesine bir delâlet gibi kılınabilir ki, Cenâb-ı Hak bununla, onların hepsinin,

Hz. Peygamber zamanındaki ihtilaflarını kastetmiştir. "İnzâr, Allah'a ibâdeti bırakmaktan sakınmaları için, ilahi azaptan sakındırmak demektir.

"Hasret günü" tabirine gelince, bunun kıyamet günü olduğunda şüphe yoktur. Çünkü o günde, cehennemliklerden, çokça tehassür, nedâmet ve hasret sudûr edecektir. Hasretin, cennetlikler arasında da vukû bulacağı ileri sürülmüştür. Onlar arasında böyle bir hasretin, yüksek makamlara ulaşan ve en önde bulunanlardan olmadıkları için sudûr edeceği de ileri sürülmüştür. Doğru olanı, birincisidir. Çünkü hasret, kederlenmek demektir. Bu ise cennetlikler için uygun düşmez.

Hüküm Günü

Cenâb-ı Hakk'ın, إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ *"Emrinin yerini bulacağı vakit ile"* ifadesine gelince, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Bunun manası, "Delillerin beyânı, mükâfat ve ceza işinin açıklanması ile ilgili emir yerine getirildiğinde" şeklindedir.

2) Bu, "Hasret gününde dünyanın fenâ bulması ve teklifin de kalkması ile ilgili iş ifa edildiğinde" anlamındadır. Birincisi, doğruya daha yakındır. Çünkü, Cenâb-ı Hak, *"onlar hâlâ iman etmiyorlar"* buyurmuştur. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, Hüccet ve beyyinelerin ortaya çıkmasına rağmen, onların hâlâ gaflet içinde olduklarını ve iman etmediklerini beyân buyurmuştur.

3) Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Cenâb-ı Hakk'ın "إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ" buyruğunun manası sorulduğunda o: "Ölüm, kıyamet günü güzel bir koç şeklinde getirilip de kesildiğinde, her iki topluluk da buna bakar. Böylece bu, cennet ehlinin sevincini, cehennemliklerin de kederini kat kat artırır" buyurdu.[22] Bil ki ölüm bir "araz"dır, vasıftır; binâenaleyh, canlı bir şey olamaz. Tam aksine bununla, "Artık bundan sonra kesinlikle ölüm yoktur" manası kastedilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ" ifadesi, "onlar o günden ve o hasretin keyfiyetinden gafildiler; "وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" ifadesi de, "Onlar, bu güne iman da etmezler" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا *"Şüphe yok ki, arza ve onun üzerinde bulunan kimselere biz varis olacağız"* buyurmuştur. Yani, "Bütün bu işler, zararın ve faydanın ancak Allah'a ait olduğu hakikatine varıp dayanır" demektir. وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ *"Onlar ancak bize döndürüleceklerdir"* Yani, "Bizim hükmümüzün ve yargılamamızın ifa edildiği yere" demektir.

22 Hasret günü hakkındaki bu hadis-i şerif için bkz. **Müslim**, 51, Hadis no: 40

Çünkü Allahu Teâlâ, kendisine ulaşılacak olan bir mekândan münezzehtir. Bu, asiler için, büyük bir korkutma ve etkili bir caydırmadır.

3. Kıssa: Hz. İbrahim (a.s)'in Kıssasıdır

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِبْرٰهِيمَ اِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ﴿٤١﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ يَآ اَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِى عَنْكَ شَيْـًٔا ﴿٤٢﴾ يَآ اَبَتِ اِنِّى قَدْ جَآءَنِى مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَاْتِكَ فَاتَّبِعْنِىٓ اَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ﴿٤٣﴾ يَآ اَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا ﴿٤٤﴾ يَآ اَبَتِ اِنِّىٓ اَخَافُ اَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا ﴿٤٥﴾

"Kitapta, İbrahim'i de an. Çünkü o, sıdkı bütün bir peygamberdi. Bir vakit o, babasına (şöyle) demişti: "Babacığım, işitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere niye tapıyorsun? Babacığım, bana muhakkak ki sana gelmeyen bir ilim gelmiştir. O halde bana uy da seni dümdüz bir yola çıkarayım. Babacığım, şeytana tapma. Çünkü şeytan, Rahman'a çok asi olmuştur. Babacığım, hakikaten korkuyorum ki Rahman'dan sana bir azap gelip çatar da şeytana dost olmuş olursun" (Meryem, 41-45).

Bil ki bu sûrenin gayesi, tevhidi, nübüvveti ve haşri beyan etmektir. Tevhidi inkâr edenler, Allahu Teâlâ'dan başka ma'bud olduğunu söyleyen kimselerdir. Bunlar da iki kısımdır: Bir kısmı, Allah'tan başka hayy (diri), akıllı, anlayışlı bir ma'budun bulunduğunu kabul edenler. Bunlar Hıristiyanlardır. Diğer grub ise, Allah'ın dışında cansız, hayy olmayan, aklı ve anlayışı bulunmayan bir ma'budun bulunduğunu kabul eder. Bunlar da putperestlerdir. Bu iki kısım, sapıklık açısından müştereklik arz etseler bile, ancak ne var ki ikinci kısmın sapıklığı daha büyük, daha şiddetlidir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, birinci fırkanın sapıklığını beyan edince, ikinci fırkanın yani putperestliğin sapıklığı hususunda söze başlayarak. ... وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ *"Kitapta an..."* buyurmuştur. Bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın "ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا" (Meryem, 2) âyetine atıftır. **Hz. İsa** (a.s) ve **Zekeriyya** (a.s)'nın kıssası sona erince, Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir:

"**Zekeriyya** (a.s)'nın halini anlattım. O halde sen de ey Muhammed, **İbrahim** (a.s)'in halinden bahset" Cenâb-ı Hak Hz. Muhammed (s.a.s)'e, **Hz. İbrahim** (a.s)'den bahsetmesini emretmiştir. Çünkü, ne Hz. Muhammed (s.a.s), ne kavmi ve ne de beldesinde bulunanlar ilim ve kitap mütalaa etmekle meşgul değillerdir. Binâenaleyh. Hz. Muhammed (s.a.s) bu kıssayı olduğu gibi, hiçbir ilavede bulunmaksızın ve eksik bırakmaksızın haber verip anlatınca, bu gaybdan bir haber verme ve onun nübüvvetine delâlet eden kesin bir mu'cize olmuş olur.

İbrahim (a.s) Kıssasını Zikretmenin Hikmetleri

Cenâb-ı Hak şu sebeplerden dolayı **Hz. İbrahim** (a.s)'in kıssasını anlatmaya başlamıştır:

1) **Hz. İbrahim** (a.s), Arapların atasıdır. Onlar, onun şanının yüceliğini, dininin paklığın kabul ediyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"... babanız İbrahim'in din(inde olduğu) gibi"* (Hac, 73) ve *"kendini bilmeyenden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?"* (Bakara, 130) buyurmuştur. Buna göre, Cenâb-ı Hak Araplara sanki şöyle demek istemiştir: "Eğer sizler atalarınızı taklit ediyor iseniz ki, bu sizin, *"Muhakkak ki biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk. Biz de hakikaten onların izlerine uymuşlarız"* (Zuhruf, 23) şeklindeki sözünüzden anlaşılmaktadır. Sizin atalarınızın en şerefli ve en kıymetlisinin, **Hz. İbrahim** (a.s) olduğu da malumdur. O halde, putlara ibadeti terk etme hususunda o **İbrahim** (a.s)'i taklit ediniz. Yok eğer, istidlâlde bulunanlardan iseniz, putlara ibadet etmenin yanlış olduğunu anlayabilmeniz için, **Hz. İbrahim** (a.s)'in getirdiği delillere iyice bakınız. Netice olarak, ya taklit ederek, ya da istidlâli olarak, **Hz. İbrahim** (a.s)'e tabi olunuz"

2) Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki inançsızların pek çoğu, "Biz, atalarımızın ve ecdâdımızın dinini nasıl terk ederiz?" diyordu. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in kıssasını zikrettiği ve onun, babasının dinini terk etiğini, onun sözünü delil ile çürüttüğünü ve kafirlerin, baba tarafını delil tarafına tercih etmenin, en büyük ve en kıymetli ata olan **Hz. İbrahim** (a.s)'e bir karşı çıkma olacağını anlamaları için, delile uymayı, takliden ataya uymaya tercih ettiğini beyan buyurdu.

3) Kâfirlerin ekserisi, taklide tutunuyor, istidlâle yanaşmıyorlardı. Nitekim, Allahu Teâlâ bu hususu, *"Muhakkak ki biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk. Biz de hakikaten onların izlerine uymuşlarız"* (Zuhruf, 23)

ve *"Biz atalarımızı bunların tapıcıları olarak bulduk"* (Enbiya, 53) âyetlerinde onların sözlerini nakletmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak onların bu yolunun sakat olduğuna dikkatlerini çekmek için, **Hz. İbrahim** (a.s)'in istidlâl yoluna tutunduğunu, onu tercih ettiğini anlatmıştır.

Sıddîk Kime Denir?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in vasfı hakkında, إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا *"Çünkü o, sıdkı bütün bir peygamberdi"* buyurmuştur. **"Sıddîk"**ın ne demek olduğu hususunda, şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu tabir **Hz. İbrahim** (a.s)'in son derece sadık ve doğru olduğunu ifade eder. Bu, âdeti doğruluk olan kimseler hakkında kullanılır. Çünkü bu kalıp, bu manayı ifade eder. Nitekim, bu fiilleri âdet edinip onlara gönül vermiş kimseler için, "رَجُلٌ خِمِّيرٌ" (Reculun himmîr) "Çok içki içen kimse ve "رَجُلٌ سِكِّيرٌ" (Reculun sıkkîr) "çok sarhoş olan adam" denilir.

b) O, hakkı adamakıllı tasdik etmiş ve böylece de, bu haliyle meşhur olmuştur. Birinci izah, daha uygundur. Zira bir şeyi tasdik eden, o tasdikte samimi ve doğru olduğu zaman ancak "sıddîk" ismiyle vasfedilir. Binâenaleyh, iş yine birinci izaha varıp dayanmaktadır.

İmdi, şâyet, "Cenâb-ı Hak, *"Allah'a ve peygamberlerine iman edenler (yok mu?) İşte sıddîkler onlardır, Allah için şahitlik edenlerdir"* (Hadid, 19) buyurmamış mıdır?" denilirse biz deriz ki: Burada sıddîk yine, Allah'a ve Resûlü'ne iman edenlerin bu tasdik işinde sadık oldukları manasını ifade eder. Bil ki Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, haber vermiş olduğu her şeyde sadık olması gerekir. Çünkü, onu doğrulayan Cenâb-ı Hak'tır. Allah'ın doğruladığı kimse ise, sadıktır. Aksi halde Allah'ın yalan söylemiş olması gerekir. Binâenaleyh bundan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, söylediği her şey hususunda sadık olduğu neticesi çıkar. Bir de, peygamberler, Allah'ın insanlar üzerindeki şahitleridirler. Nitekim, Cenâb-ı Hak'da, *"Her ümmetten birer şahit, onların üzerine de seni bir şahit olarak getirdiğimiz zaman (halleri) nice olur?"* (Nisa, 41) buyurmuştur. Şahidin sözü ancak, o yalan söylemediği zaman kabul edilir.

İmdi şâyet, "Siz, **Hz. İbrahim** (a.s)'ın *"Tam aksine bu işi onların şu büyüğü yaptı"* (Enbiya, 63) ve *"doğrusu, ben hastayım"* (Sâffât, 89) şeklindeki sözleri hakkında ne dersiniz?" denilirse, biz deriz ki: Biz, bu âyetlerin tefsirini yaparken, bu tür şeylerin yalan olmadığını apaçık delillerle izah ettik. Binâenaleyh, her peygamberin sıddîk olması gerektiği ama her sıddîkın

peygamber olması gerekmediği sabit olunca, bununla sıddîkların mertebesinin peygamberlerin mertebesine yakın olduğu ortaya çıkmış olur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ onun sıddîk olmasını zikrettikten sonra, onun peygamber olduğunu bildirmiştir.

"Nebî"nin manası ise, o kimsenin hem Allah, hem de insanlar katında kadr ü kıymetinin yüce olması demektir. Allah'ın kendisiyle kulları arasında vasıta kıldığı kimsenin yüceliğinden daha yüce hangi yücelik olabilir?

Cenâb-ı Hakk'ın, "كَانَ صِدِّيقًا" buyruğundaki "**kâne**" kelimesine, "**sâre**" (oldu, haline geldi) manası verildiği gibi, "**vucide**" (... sıddîk ve nebi olarak bulundu) manası da verilmiştir. Yani, "O, var oluşunun başlangıcından, son anına kadar sıddîk ve ma'sum olmakla vasfedilmiştir, muttasıftır" demektir. **Keşşâf sahibi,** bu cümlenin bedel ile mübdelun minh, yani "اِبْرٰهِيم" ile "اِذْ قَالَ" arasına girmiş olan i'tiraziyye cümlesi olduğunu söylemiştir. Bunun bir benzeri de, senin mesela رَاَيْتُ زَيْدًا وَنِعْمَ الرَّجُلُ أَخَاكَ "Zeyd'i gördüm. -Ne güzel adamdır o- senin kardeşini" şeklindeki sözün gibidir. "اِذْ قَالَ" ifadesindeki "**iz**" edâtının, yâ "**kâne**" fiiline, ya da "صِدِّيقًا نَبِيًّا" ifadesine taalluk etmesi caizdir. Yani, "o, babasına bu sözleri söylerken, sıddîkların ve peygamberlerin hususiyetlerini üzerinde taşıyan birisi idi" demektir.

Âyetteki يَا اَبَتِ *"Babacığım"* tabirine gelince, bunun sonundaki te harfi izafet yâ'sından bedeldir. Çünkü, hem bedel ile, hem de kendisinden bedel yapılan kelime bir arada bulunamayacağı için, "يَا اَبَتِى" (yâ ebetî) denilemez. Bazen, elif yâ'dan bedel yapılarak, "يَا اَبَتَا" (yâ ebetâ) şeklinde de söylenebilir.

Onun, Babası Azer'i İrşadı

Bil ki, Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, babasına karşı şu dört çeşit sözü söylediğini nakletmiştir.

Birinci nev'i: Onun, لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِى عَنْكَ شَيْئًا *"İşitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere niye tapıyorsun?"* şeklindeki sözünün ifade ettiği hususdur. Cenâb-ı Hak, putları da her biri ulûhiyyeti zedeleyecek; (putların ilâh olmadığını gösterecek) üç sıfatla nitelemiştir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

a) İbadet ta'zimin zirveye ulaşmasını gösterir. Binâenaleyh ona ancak, son derece fazla ve bol nimet veren (mun'im olan) kimseler müstahak olabilir. Böyle olan ise, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاِنَّ اللهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ" (Meryem, 36) âyetinin tefsirinde de izah etiğimiz gibi, nimetlerin usûl ve fürû'larının kendisinden sadır olduğu ve kaynaklandığı ilâhtır. Yine Cenâb-ı Hak, *"Allah'a*

nasıl olup da küfrediyorsunuz? Halbuki siz ölüler iken O (sizi) diriltti" (Bakara, 28) buyurmuştur. O putların, mun'im olmadıkları müddetçe, onlara şükür ile meşgul olmanın caiz olmayacağı zaruri olarak bilindiğine göre, onlara ibadetle iştiğal etmenin caiz olmaması gerekir.

b) O putlar, duymayıp, görmeyip ve kendilerine itaat edenleri isyan edenlerden ayırt edemediklerine göre, onlara ibadet etmenin ne anlamı olabilir ki? İşte bu, senin dikkatini, kulun, ma'bûdun hataya düşmesinden emin olabilmesi için, ilâhın bütün malûmatı bilmesi gerektiği hususuna çeker, yöneltir.

c) Duâ, ibâdetin iliği ve özüdür. Binâenaleyh put, duâ edenin duâsını duymadığına göre, ona ibâdet etmede ne gibi fayda olabilir ki? O, kendine yaklaşanın yaklaşmasını göremediğine göre, bu yaklaşmada ne fayda bulunabilir?

d) Duyan, gören, fayda ve zarar veren, bütün bunlardan uzak ve berî olandan, daha üstündür. İnsanda bu sıfatlar vardır. Binâenaleyh insan, puttan daha üstün ve daha mükemmeldir. Bu sebeple daha üstün ve daha faziletli olanın, daha değersiz ve daha düşük olana ibâdet ve duâ etmesi nasıl uygun olur?

e) Putlar, ne fayda ne de zarar vermeye güç yetiremeyince onlardan herhangi bir menfaat beklenemez ve onların verebileceği herhangi bir zarardan endişe edilmez. Binâenaleyh, onlara ibâdet etmenin ne manası vardır?

f) Cenâb-ı Hakk **Hz. İbrahim** (a.s)'in, onları kırdığı ve onları paramparça ettiğini de naklettiği gibi, onlar kendilerini kırılmaktan ve bozulmaktan koruyamadıklarına göre, başkalarının onlardan ne beklentisi olabilir?

Bil ki Cenâb-ı Hak, putları şu üç cihetten ayıplamıştır:

a) Duymamaları.

b) Görmemeleri.

c) Hiçbir fayda verememeleri.

Buna göre **Hz. İbrahim** (a.s) babasına sanki, "Bilakis, ulûhiyyet, sadece benim Rabbime aittir. Çünkü O, duyar, duâ edenin duasına icabet eder ve görür. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Çünkü ben, sizinle beraberim. Ben işitirim, görürüm"* (Tâhâ, 46) buyurmuştur. Maksat, işitip gördüğünü, böylece ihtiyaçlarını giderdiğini bildirmektir. Keza *"Yoksa bunalmışa, kendisine duâ*

ettiği zaman, icâbet eden (...)" (Neml, 62) buyurmuştur. "Yani icabet eden Allah böyle olmayan putlara kıyaslanabilir mi? demektir.

Bil ki bu âyetteki "لِمَ تَعْبُدُ" ifadesi, bizzat ibâdet manasına alınmıştır. Ama **Hz. İbrahim** (a.s) üçüncü sözündeki لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ *"şeytana tapma"* ifadesine, bu mana verilemez. Tam aksine bununla, "tâat" manası kastedilir. Çünkü onlar şeytana tapmıyorlardı. Binâenaleyh, bu ifadeyi tâat anlamına hamletmek gerekir. Bir de biz şöyle diyoruz: Bizim burada, delilden dolayı, âyet-i kerimenin zahirini terk etmemizden, birinci nevi sözde delilsiz olarak âyetin zahirini terk etmemiz gerekmez.

Buradaki Delile İtiraz ve Cevabı

İmdi şâyet, **"İbrahim** (a.s)'in babasının, o putların, kadir, hür ve irade sahibi, insanları ve canlıları yaratan anlamında bir ilâh olduğuna inandığı yahut, onun böyle inanmadığı tam aksine o putların, yıldızların heykelleri olduğuna, bu âlemi idare eden ilâhların ise yıldızlar olduğuna, dolayısıyla, yıldızlara duyulan saygıdan dolayı onların heykellerine saygı duyulması gerektiğine inandığı ya da, bu putların, Allah katında saygıdeğer olan insanların heykelleri olduğuna dolayısıyla bu putlara saygı göstermenin o şahısların, Allah katında kendileri için şefaatçi olmalarını gerektirdiğine inandığı, veyahut o putların, o yıldızlarla olan özel ilişkileri sebebiyle meydana gelmiş olan birtakım tılsımlı güçler olduğuna, böylesi şeylerinse az meydana geldiğine ve o putların şefaatçi olacaklarına inandığı, veyahut da putperestlerden nakledilen diğer gerekçelere dayandığı söylenebilir.

Eğer, **Hz. İbrahim** (a.s)'in babası birinci kısımdan idiyse onun, deliliğin doruk noktasında olması gerekirdi. Çünkü, o anda yontulan ve böylece yapılan o kütüklerin (putların), göklerin ve yerin yaratıcısı olmadığını bilmek, zarurî bilgilerin en açık olanlarındandır. Binâenaleyh, bu hususta şüphe eden bu açık ve zarurî bilgilerden dolayı, aklını kaybetmiş, böylece de mecnun, deli olmuş olur. Mecnuna delil getirmek ve onunla münazara etmek ise, caiz değildir. Eğer ikinci kısımdan ise, bu deliller bunlardan hiçbirine zarar vermez. Çünkü, bu inanç ancak yıldızların diri olmadıklarına, maddeleri ve hayatı yaratmaya kadir olamadıklarına delil getirmekle çürütülebilir. Burada zikredilen delilin, bu neticeyi vermediği malûmdur. Böylece biz, bu delâletin her türlü takdire göre faydasız olduğunu anlamış bulunuyoruz" denilirse, biz deriz ki:

Yontulmuş o kütüklerin, putların âlemi yaratmaya kabiliyetli varlıklar olmadığının insanlara saklı ve gizli kalmayacağında bir anlaşmazlık yoktur. Onların bu inançları, ikinci duruma göredir. **İbrahim** (a.s) bu delilleri onlara, onların o putlara ibâdet etmenin ya tılsımlardan meydana gelen özel bir yöntemle veyahut da yıldızların fayda ve zarar verdiklerine inanmaları sebebiyle, bir fayda sağlayacaklarına inandıkları için getirmiştir. İşte bu sebeple **Hz. İbrahim** (a.s), onlara tâat etmenin herhangi bir faydasının; tâattan yüz çevirmede ise herhangi bir zararın bulunmadığını binâenaleyh, onlara ibâdet etmenin makul ve yerinde bir iş olmayacağını beyân etmiştir.

İkinci nev'i: Hz. İbrahim (a.s.)'in يَآ اَبَتِ اِنِّي قَدْ جَآءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِيٓ اَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا *"Ey babacığım! Bana, sana gelmeyen bir bilgi geldi. Sen de bana tabi ol ki seni doğru bir yola götüreyim."* şeklindeki sözüdür. Burada ayetin anlamı açıktır. Gerek Ehl-i ta'lim (dini gerçeklerin sadece masum imamların öğretmesiyle bilinebileceğini savunan Şîanın Bâtıniye grupları) ve gerekse Ehl-i taklit (geleneksel İslam bilginlerinin naklettikleri dinî bilgilere bağlı olan mezhep mensupları) buna tutunmak istemişlerdir.

Ehl-i ta'lim şöyle demiştir: Şüphesiz ki o, babasına din konusunda kendisine tabi olmasını emretmiştir. Tabi olmadan istifade edilemeyecek bir delile tutunmasını emretmemiştir. Ehl-i taklit de bu yönden aynı görüşü benimsemiştir. İnsanlardan bazıları da hidayetin meydana gelmesi için kendisine tabi olmayı emretmesini eleştirmişlerdir. Çünkü bu durumda hidayet ancak ona tabi olmakla meydana gelecektir. Tabi olmak da ancak hidayetle meydana gelecektir. Biz de diyoruz ki hidayet için mutlaka tabi olmak gerekir ki o zaman da devir (yani her ikisinin de birbirine bağlı olması) lazım gelir, bu ise batıldır. Birinciye verilebilecek cevap şudur: Burada hidayetten maksat, delilin bildirilip açıklanarak geniş geniş izah edilmesidir.

Bu durumda birisi çıkar ve şöyle bir soru sorabilir: Ben mutlaka delilin bulunması gerektiğini inkar etmiyorum, fakat diyorum ki bu delillere dayanıp durmanın, ancak kamil bir nefis sahibi olup eksiklik ve hatalardan uzak birinden geldiği zaman faydası olur. Böle bir nefis de ancak masum bir peygamberde veya masum bir imamda bulunur. Bu kastedilen manada bir peygamberin bulunması gerektiğini kabul ettiğin zaman bundan meydana gelecek gaye ve sonucu da kabul etmiş olursun.

Buna cevap vermek isteyen de diyebilir ki: Ben peygamberin hidayeti göstermesi için mutlaka bir delile dayanmak gerektiğini kabul etmiyorum. Fakat diyorum ki bu yol daha kolay bir yoldur. **İbrahim** (a.s.) da en kolay ulaşılabilecek bir yola davet etmiştir. Devir lazım geleceği konusundaki soruya cevap olarak da denebilir ki: **İbrahim** (a.s)'ın, *"bana tabi ol"* sözü zorunlu bir emir değil, irşat edip doğru yolu gösterme anlamında bir emirdir.

Üçüncü nev'i: Hz. İbrahim (a.s)'in يَا اَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا *"Babacığım, şeytana tapma. Çünkü şeytan, Rahmana çok asi olmuştur"* şeklindeki sözüdür. Bu, "Ona itaat etme, çünkü o, Allah'a isyan etmiştir" demektir. Böylece **Hz. İbrahim** (a.s) işte şeytanın bu sıfatını zikrederek, babasını onun sözünü dinlemekten nefret ettirmeye çalışmıştır. Çünkü bu sıfat, nefret ettirici özelliklerin en büyüğüdür. Bil ki **İbrahim** (a.s) ihlasta öylesine ileri gittiği için, şeytanın suçlarından sadece Allah'a isyan edişini dile getirmiş, **Hz. Âdem** (a.s)'e olan düşmanlığından bahsetmemiştir. Sanki şeytanın irtikap etmiş olduğu isyanlardan en büyüğünü nazar-ı itibara almak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in zihnini diğerlerini görmekten alıkoymuştur. Hem sonra Allah'a karşı asi olma, ancak görüşü zayıf olanlardan sudûr eder. Böyle olanın görüşüne iltifat edilmemesi, değer verilmemesi gerekir.

Bu durumda şöyle bir soru yöneltilebilir: "Bu söz ancak şu gibi bazı şeylerin kabul edilmesine dayanır:

a) Bir yaratıcının varlığının kabulü,

b) Şeytanın mevcudiyetinin kabulü,

c) Şeytanın Allah'a asi olduğunun kabulü,

d) Şeytan asi olduğuna göre, hiçbir hususta ona itaatin câiz olmadığının kabulü,

e) O insanın inandığı itikadın, şeytana taatten elde edilmiş olması. Malumdur ki, muarıza karşı getirilen delilin, malum ve müsellem (onun tarafından da kabul edilen) birtakım mukaddimelerden meydana gelmiş olması gerekir. Belki de **Hz. İbrahim** (a.s)'in babası bütün bu hususlarda şüphe içinde idi. Nasıl olmazdı ki o, **Nemrud** dışında hiçbir ilah tanımıyordu. Öyle ise o daha nasıl Rahman olan bir ilahın varlığını kabul edebilirdi? O, böyle ilahın varlığını kabul etmediğine göre, o şeytanın Rahman'a âsi olduğunu nasıl kabul edebilir? Sonra onun bunu kabul ettiği varsayılsa

bile, hasım sırf bu söz ile, inancının şeytandan kaynaklandığını nasıl kabul edebilir? Aksine o belki de bu delilleri karşı delil olarak kullanabilir?"

Buna cevap olarak deriz ki: **Âzer**'in inancının batıl olduğunu ortaya koymada dayanılan hüccet, **Hz. İbrahim** (a.s)'in tâ ilk baştan söylediği, *"İşitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere niçin tapıyorsun?"* şeklindeki sözüdür. Sonraki sözleri ise, bir korkutma (ikâz) ve onu o delillere sevk edecek (anlamasını sağlayacak) bir işaret gibidir. Bu açıklama karşısından o soru düşer.

Dördüncü nev'i: يَا اَبَتِ اِنِّى اَخَافُ اَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا *"Babacığım, hakikaten korkuyorum ki, Rahman'dan sana bir azap gelip çatar da şeytana dost olmuş olursun"* şeklindeki sözüdür. **Ferrâ** âyetteki, "Korkuyorum ki" kelimesinin, "biliyorum ki" demek olduğunu söylemiştir. Ekseri âlimler bunun zâhiri manasna göre alınması gerektiği kanaatindedirler. **Ferrâ**'nın görüşü, **İbrahim** (a.s)'in, babasının küfür üzere öleceğini bilmesi durumunda doğru olur. Bu ise bilinemez. Binâenaleyh bu kelimeyi zâhiri manasına göre almak gerekir. Çünkü onun babasının imân etmesi ve böylece cennetlik olması mümkün olduğu gibi, küfrünü sürdürmesi, küfrü üzere ölmesi ve böylece de cehennemliklerden olması da mümkün idi. Bunun böyle olduğunu bilen endişe duyar, yoksa kesin hüküm vermez. Bil ki başkasına bir zararın geleceğini sanan, ancak o zararın ona gelmesinden dolayı kalbi üzülüp acı duyacak birisi olduğu zaman, "Korkan" adını alır. Nitekim, "Ben, çocuğum için korkuyorum" denilir.

Şeytana Dost Olmanın Manası

Hz. İbrahim (a.s)'in *"Şeytana dost olmuş olursun"* ifadesi hakkında âlimler şu izahları yapmışlardır:

a) Babası, Allah'ın azabına düçâr olduğunda Cehennem'de şeytanla beraber olmuş olur. Dostluk, beraberliğe sebeptir. Sebebin, müsebbeb (netice) manasında kullanılışı ise, her ne kadar hakiki manada dostluk demek değilse bile, mecâzidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır. Takva sahipleri müstesnâ"* (Zuhruf, 67) ve *"Kıyamet günü kiminiz kiminizi inkâr (red), kiminiz kiminize lanet edecektir"* (Ankebut, 25) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak şeytanın onlara, *"Esâsen beni evvelce (Allah'a) ortak tutmanızı da tanımamıştım ya"* (İbrahim, 22) diyeceğini bildirmiştir. Bil ki eğer bahsedilen azap, âhiret azabı manasında olursa, bu

müşkil söz konusudur. Ama ondan murat, dünyevî azap olursa, problem ortadan kalkar.

b) Bu azap, "hızlân" (Allah'ın yardımsız bırakması) manasına da hamledilebilir. Yani, "Ben, sana hızlân azabının gelip çatmasından ve böylece şeytana bir dost olmandan ve Allah'ın senden, şu âyette buyurduğu gibi uzak kalmasından korkuyorum. *"Kim Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinirse, apaçık bir zarar-ziyâna düşmüş olur"* (Nisâ, 119)

c) Âyetteki (velî) dost, "şeytanın izinde giden" demektir. Nitekim baharda peş peşe yağan yağmurlara da, "**vely**" denilir. Eğer, "**Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Hakikaten korkuyorum ki Rahmandan sana bir azap gelip çatsın"* sözü, şeytana dost olmanın, bu azaptan daha kötü ve büyük olmasını gerektirir. Öyle ise bunun sebebi nedir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir: Cenâbı Hakk'ın, *"(Allah'ın) rızası daha büyüktür. İşte bu en büyük mutluluktur"* (Tevbe, 72) âyetinde buyurduğu gibi, Allah'ın rızası da vereceği mükâfattan daha büyüktür. Binâenaleyh Allah'ın rızasının tam karşıtı olan şeytana dost olmanın, azabın kendisinden daha büyük ve daha kötü olması gerekir.

Babasını Uyarırken Kullandığı Üslup

Bil ki **İbrahim (a.s)** bu sözü, çok güzel bir sıra içinde söylemiştir: Çünkü önce putlara ibadet etmekten alıkoyacak şeylere dikkat çekmiş; sonra babasına taklidi bırakıp tefekküre ve istidlâle tâbi olmasını söylemiş, daha sonra da şeytana itaat etmenin aklen doğru olmadığına işaret etmiş ve sözünü, insanı uygun olmayan şeylere yönelmekten alıkoyacak bir tehdit ile noktalamıştır. Hem sonra **Hz. İbrahim** (a.s) bu güzel sözlerini gayet nazik ve yumuşak bir üslûpla söylemiştir. Çünkü her sözünün başında, "Babacığım" deyişi, babasını çok sevdiğine, onu ilâhi azaptan kurtarma arzusu içinde olduğuna, doğruya ve güzele iletmek istediğine bir delildir. **İbrahim** (a.s)'in sözünü, "Hakikaten korkuyorum ki" cümlesi ile bitirmesi de, kalbinin babasının yararına olan şeylere ne denli ilgi duyduğuna delâlet eder. O bunu şu sebeplerden ötürü yapmıştır:

a) Babalık hakkını ödemek için... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Ebeveyninize de iyilikte bulunun"* (İsra, 23) buyurmuştur. Babayı, hak dine götürmek ise, en büyük iyiliktir. Binâenaleyh buna bir de, babaya karşı edebi gözetme ve yumuşak davranma eklenirse, bu, nûrun alâ nûr (nûr üzerine nûr) olur.

b) Hakka sevk edenin sözünü katı ve sert bir üslûpla değil, mutlaka yumuşak ve nazik olarak söylemesi gerekir. Çünkü bu kimsenin katı ve sert konuşması, dinleyenlerin haktan yüz çevirmesine âdetâ bir sebep olur ve böylece bu gerçekte sanki iğvâ etme (saptırma) için bir çaba olmuş olur.

c) **Ebu Hureyre** (r.a) Hz. Peygamber (a.s)'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir, اَوْحَى اللهُ اِلَى اِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اَنَّكَ خَلِيلِى فَحَسِّنْ خُلُقَكَ وَلَوْ مَعَ الْكُفَّارِ تَدْخُلْ مَدَاخِلَ الْاَبْرَارِ فَاِنَّ كَلِمَتِي سَبَقَتْ لِمَنْ حَسَّنَ خُلُقَهُ اَنْ اَظِلَّهُ تَحْتَ عَرْشِي وَاَنْ اُسْكِنَهُ حَظِيرَةَ قُدْسِى وَاُدْنِيَهُ مِنْ جِوَارِي *"Allahu Teâlâ İbrahim (a.s)'e şöyle vahyetti: Sen benim halilim (dostum)sun. Binâenaleyh kâfirlere karşı bile ahlakını ve davranışını güzelleştir ki ebrârın (iyilerin) girdiği yere giresin. Çünkü huyunu güzelleştirenler için hükmüm (takdirim, ezelde) şöyle yazılmıştır: Ben onu Arşımın altında gölgeleyeceğim, kutsiyyet alanımda yerleştireceğim ve onu kendime yaklaştıracağım"*[23] Allah en iyi bilendir.

Babasının Cevabı

قَالَ اَرَاغِبٌ اَنْتَ عَنْ اٰلِهَتِى يَآ اِبْرٰهِيمُ ۚ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَاَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِى مَلِيًّا ﴿٤٦﴾ قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ ۚ سَاَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّى ۖ اِنَّهُ كَانَ بِى حَفِيًّا ﴿٤٧﴾ وَاَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ وَاَدْعُوا رَبِّى ۖ عَسٰى اَلَّآ اَكُونَ بِدُعَآءِ رَبِّى شَقِيًّا ﴿٤٨﴾

"(Babası) dedi ki: "İbrahim, sen benim tanrılarımdan yüz çeviriyorsun? Andolsun ki (bundan) vazgeçmezsen, seni muhakkak taşlarım. Uzun bir müddet benden ayrıl, git." (İbrahim de şöyle) dedi: "Üstüne selâmet!.. Senin için rabbime istiğfar edeceğim. Çünkü O, bana çok lütufkârdır. Sizi ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızı terk edip gidiyorum. Rabbime duâ edeceğim. Umulur ki Rabbime yapacağım duâ sayesinde bedbaht olmam" (Meryem, 46-48).

Bil ki **İbrahim** (a.s) babasını tevhide çağırıp, putlara ibadetin yanlışlığının delillerini getirip, bunların peşi sıra en beliğ bir şekilde va'z u nasihatta bulununca ve bütün bunları da nâzik ve yumuşak bir şekilde söyleyince, babası bütün bunlara ters bir cevapla karşılık verip, **İbrahim** (a.s)'ın

23 **Kenzu'l-Ummal,** 3/5159.

delillerine taklit ile mukabele etti. Çünkü o, **Hz. İbrahim** (a.s)'in delillerinin karşılığında sadece *"Sen benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun"* dedi ve böylece taklitle, cehaletle putların ilahlığını iddiada ısrar etti, **Hz. İbrahim** (a.s)'in va'z u nasihatına akılsızca cevap verdi. Çünkü onu dövüp-sövme ile tehdit etti ve onun "Babacığım" şeklindeki yumuşak sözüne, sertlik ve kabalıkla mukabele etti. Çünkü o **İbrahim** (a.s)'e "Evladım!" demeyip, aksine "İbrahim!" dedi. Allahu Teâlâ bütün bunları, Hz. Muhammed (s.a.s)'e müşriklerden göreceği eziyetten ötürü, kalbinin yükü hafiflesin ve böylece de, câhil kimselerin eskiden beri bu üslûp ve gidişatta olduklarını bilsin diye anlattı.

Hz. İbrahim (a.s)'in babasının, *"İbrahim, sen benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun?"* şeklindeki sözüne gelince, eğer o bunu bir soru olarak sormuş ise, bu bir hızlandır. Çünkü o, **Hz. İbrahim** (a.s)'in tekrar eden va'z u nasihatlerinden, delillere dikkat çekmesinden ne demek istediğini anlamıştı ve o, onun bu sözlerinin putlardan son derece nefretini dile getirdiğini biliyordu, öyleyse daha bu soruyu sormanın ne manası var? Yok eğer o bu sözü, hayretini ifade etmek için söylemiş ise, faydası olmayan bir delilden yüz çevirmede hayret edilecek ne var? Bütün hayret ancak, putlara ibadet hususunda söz konusudur. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s)'in ileri sürdüğü delil, putlara ibadet etmenin caizliğini iptal ettiği gibi, aklı olanın onlara ibadet etmeye nasıl râzı olabileceğine dâir olan taaccübü (hayreti) de ifâde etmektedir. Binâneleyh babası, onun delile dayalı bu açık taaccübüne, delile dayalı olmayan fâsit bir taaccüb ve şüphe ile mukabelede bulunmuştur. Böylesi bir taaccübe ise hayret edileceğinde şüphe yoktur

Onu Recm ile Tehdit Etmesi

Hz. İbrahim (a.s)'in babasının لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا *"Andolsun ki bundan vazgeçmezsen, seni muhakkak taşlarım. Uzun bir müddet benden ayrıl, git!"* şeklindeki sözü ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunda geçen "**recm**" (taşlama) ile ilgili iki izah yapılmıştır:

1) Bu, dil ile yapılan taşlamadır. Yani sövüp saymak ve kınamaktır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhsan (namuslu ve evli) kadınlara (iftira) atanlar"* yani sövüp sayanlar (Nûr, 4), âyeti bu manadadır. Kendisine lanet edilen kimseye "**racim**" denilmesi de bundandır. **Mücâhid** şöyle der: "Kur'ân'da geçen bütün "recm" kelimeleri, şetm (sövme, kınama) manasındadır.

2) Bu, el ile taşlamadır. Buna göre, âlimler âyet hakkında şu izahları yapmışlardır:

a) Ben, seni taşlamaları yahut öldürmeleri için, insanlara (herkese) senin durumunu açıklayacağım.

b) Benden uzaklaşasın diye, seni taşlayacağım, sana taşlar atarım.

c) **Müerric** bu kelimenin Kureyş lügatinde, "seni öldüreceğim" manasına geldiğini söylemiştir.

d) **Ebu Müslim** (r.a) şöyle der: "Bundan kastedilen, taşlayıp öldürmektir. Fakat bu bazen mecazi olarak, tardetmek, uzaklaştırmak, kovmak manasında da kullanılır. Babasının bu sözle, kovma manasını kastettiğine, onun *"uzun bir müddet benden ayrıl, git"* şeklindeki sözü de delâlet etmektedir" der. Bil ki "**recm**"in asıl manası, "ricâm" ile (ip ucuna bağlı taş ile) taşlamaktır (atmaktır). Binâenaleyh bunu bu manaya hamletmek daha evlâdır. İmdi, şâyet âyetteki, *"uzun bir müddet benden ayrıl, git"* ifadesi, "recm" ile sövüp-sayma manasında bir taşlama olduğuna da delâlet etmez mi?" denirse, biz deriz ki: "Hayır. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s)'in babası, onu yakınında kalması halinde "recm" ile tehdit etmiş ve bundan kurtulmak için uzağa gitmesini söylemiştir. O halde o da bu ifadenin manasına dahildir"

***İKİNCİ MESELE:* Onu Yanından Kovması**

Âyetteki, *"Uzun bir müddet benden ayrıl, git"* ifadesi ile ilgili şu iki izah yapılmıştır:

a) Bununla, "Artık bana söz söylemeyi bırak" manası kastedilmiştir.

b) "Bu evden ve şehirden ayrılıp, uzaklaş" manası kastedilmiştir. Bu şekil hicret, peygamber ve mü'minlerin hicretidir. Yani, "Seni gözümün görmemesi için, benden uzaklaş" demektir. Bu ikincisi, âyetin zâhirine uygundur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "**meliyyâ**" tabiri hakkında da şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu uzun bir zaman demektir. Bu, Arapların اَتَى عَلَى فُلَانٍ مَلَاوَةٍ مِنَ الدَّهْرِ "Falancanın üzerinden uzun zaman geçti." şeklindeki deyimlerinden alınmıştır.

2) Bu, "Vurup seni devirmeden, böylece de, uzaklaşıp ayrılamaz hale gelmezden önce, benden ayrılıp uzaklaş." demektir. Arapçada "فُلَانٌ مَلِيٌّ بِكَذَا" sözünün manası da: "Falanca kimseyi şu iş harap ediyor, ona zor dayanıyor" demektir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyette ki **"ve'hcurnî"** (Benden ayrıl git) ifâdesi, mahzûf olan bir fiil üzerine matuftur ve ona da "seni taşlarım" fiili delâlet etmektedir, yani, "seni taşlamamam için, benden çekin ve benden ayrılıp git." demektir.

Sonra **İbrahim** (a.s.), babasından bu sözleri duyunca ona şu iki şeyle cevap verdi:

Hz. İbrahim (a.s)'in **birinci cevabı:** Ondan uzaklaşacağını va'detti. Çünkü babası ona uzaklaşıp gitmesini emredince, o bu emre boyun eğdiğini gösterdi. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s)'in *"Selamün aleyke (üstüne selâmet)"* ifâdesi, bir sulh yapma ve anlaşmadır. Bu tıpkı, *"Bizim amellerimiz bize, sizinkiler size. Size selâm olsun. Biz câhilleri aramayız"* (Kassas, 55) ve *"Câhiller onlara hitap ettiklerinde, onlar "selâm" derler"* (Furkan, 63) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu, nasihat edilen kimsenin cedelleşmesi (inadı, karşı koyması) söz konusu olduğunda onu terk etmenin ve kötülüğe iyilikle karşılık vermenin güzel olduğu hususunda bir delildir. **Hz. İbrahim** (a.s)'in babasının hakka meyletmesini umarak, ona "selametle" duâ etmiş olması da muhtemeldir. Baksana o babasına, istiğfar edeceğini de va'detmiştir. Sonra o, babasına "selamun aleyke" ifâdesi ile vedâ ederken, bunun peşi sıra, kendisi babasından uzaklaşıyor ise de, babasına karşı duyduğu şefkatinin eskiden olduğu gibi devam edeceğini gösteren şu ifadeyi eklemiştir: "Senin için Rabbime istiğfar edeceğim"

Onun Babası Hakkında Duasının İzahı

Peygamberlerin ma'sum (günahsız) olduğunu kabul etmeyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: **Hz. İbrahim** (a.s), câiz olmayan bir şey yapmıştır, çünkü babası kâfir olduğu halde, onun için istiğfâr etmiştir. Halbuki kâfir olan baba için evlâdın mağfiret talebinde bulunması câiz değildir. Binâenaleyh bunların toplamından, **Hz. İbrahim** (a.s)'in câiz olmayan bir iş yapmış olduğu anlaşılır. Biz, **Hz. İbrahim** (a.s)'in babası için mağfiret talebinde bulunduğunu söyledik. Çünkü Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Üstüne selamet... senin için Rabbime istiğfar edeceğim"* ve *"Babama mağfiret et. Çünkü o sapmış olanlardan idi"* (Şuarâ, 86) dediğini nakletmiştir. Onun babasının kâfir oluşu ise, hem Kur'ân'ın açık ifadesi ile, hem de icmâ ile sabittir. Kâfir babaya istiğfar edilemeyeceği şu iki şeyden ötürüdür:

1) Cenâb-ı Allah, *"Müşrikler için ne peygamberlerin, ne de mü'minlerin istiğfâr etmeleri doğru değildir"* (Tevbe, 113) buyurmuştur.

2) Yine Cenâb-ı Allah, Mümtehine Sûresi'nde, *"İbrahim'de ve onun beraberinde bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, "Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan katiyen uzağız. Sizi inkâr ettik!" demişlerdir. Ancak İbrahim'in babasına, "senin için istiğfar edeceğim" demesi müstesnâ"* (Mümtehine, 4) buyurmuş ve insanlara **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu işi müstesna, diğer işlerini emir ve tavsiye etmiştir. Binâenaleyh bu işin, **Hz. İbrahim** (a.s)'den sâdır olmuş bir günah (hata) olması gerekir.

Buna şöyle **cevap** verilir: Münakaşa ancak "Kâfir için istiğfar etmek câiz değildir" şeklindeki sözünüz hususundadır. Binâenaleyh bu hususta birkaç açıdan söz etmek gerekir.

a) Allah'ın kâfirlere kesinlikle azap edeceğini söylemek, ancak nakle (vahye, rivayete) dayanır. Dolayısıyla belki de **Hz. İbrahim** (a.s)'in şeriatinde o, kâfire kesinlikle azap edileceğine dair bir şey bulamamış ve bundan dolayı babası için mağfiret talebinde bulunmuştur.

b) İstiğfâr bazen, Hak Teâlâ'nın, *"İman edenlere söyle, Allah'ın günlerinin (kıyametin) geleceğini ümit etmeyenleri bağışlasın, onlara aldırış etmesinler"* (Câsiye, 14) âyetinde de olduğu gibi, müsamaha etmek manasına kullanılır. Buna göre âyetin manası, *"Rabbimden, sen hayatta olduğun müddetçe, küfründen ötürü sana peşin dünya azabını vermemesini (sana müsamahalı davranmasını) isteyeceğim"* şeklinde olur.

c) **Hz. İbrahim** (a.s), iman edeceğini ümit ettiği için babası hakkında istiğfar talebinde bulunmuştur. Dolayısıyla bundan ümidini kesince artık onun için istiğfar etmeyi bırakmıştır. Belki de onun şeriatine göre, iman etmesi umulan kâfir için istiğfar edilebiliyordu. Bu ihtimalin söz konusu olduğunun delili, *"Müşriklerin, o çılgın ateşe girecekleri muhakkak meydana çıktıktan sonra, artık onların lehlerine -akrabaları olsalar bile- ne peygamberin, ne de mü'minlerin istiğfar etmeleri doğru değildir"* (Tevbe, 113) âyeti kerimesidir. Böylece Cenâb-ı Allah, mağfiret talebinde bulunmaktan men edişinin, ancak o müşriklerin cehennemlik olduklarını bilmeden sonra olduğunu beyân etmiş ve bunun peşine de *"İbrahim'in babasına olan istiğfarı, ancak ona ettiği bir vaadden dolayı idi. Yoksa onun, Allah'ın bir düşmanı olduğu kendisince besbelli olunca o, ondan uzaklaştı"* (Tevbe, 114) buyurmuştur. Binâenaleyh bu âyet, **Hz. İbrahim** (a.s)'in babasına, imân ederse

onun için istiğfar edeceği va'dinde bulunduğuna, ama o, iman etmeyince onun için mağfiret talebinde bulunmayıp, aksine babasından uzaklaştığına delâlet etmektedir.

Âyette Hz. İbrahim'in Hatası Bildirilmiyor

İmdi, eğer durum böyle olduğuna göre daha Cenâb-ı Hak bizi, *"... ancak İbrahim'in babasına, "Senin için istiğfar edeceğim" demesi müstesna..."* (Mümtehine, 4) âyetinde, onu bu hususta örnek edinmekten niçin men etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Âyet, onu bu hususta örnek almanın câiz olmadığına delâlet etmektedir. Fakat onu bu hususta örnek almamızı men etmek, bu fiilin günah olduğuna delâlet etmez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in sadece kendisine mahsus pek çok şey vardı. Ama bu şeyler ona mubah ve helal olmasına rağmen, onun bu işlerini örnek almamız caiz değildir.

d) Belki de bu istiğfar, evlâ (daha uygun) olanın terk edilmesi ve "hasenâtü'l-ebrâr seyyiâtü'l-mukarrebin" (iyi kimselerin hasenâtı, mukarrebler-Hakka daha yakın olanlar tarafından işlenirse seyyiat sayılır) kabilindendir.

Hz. İbrahim (a.s) إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا *"Çünkü O bana çok lutufkârdır"* yani, "yumuşak ve şefkatlidir" demiştir. Arapçada, bir kimse bir şeye karşı nâzik ve alabildiğine yumuşak davrandığında, "اَحْفَى فُلَانٌ فِي الْمَسْأَلَةِ بِفُلَانٍ" denilir. Hak Teâlâ'nın, ...إِنْ يَسْئَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا *"Eğer sizden o (mallarınızı) tamamen ister ve sizden (istemede) ileri giderse, cimri olursunuz"* (Muhammed, 37) âyetindeki kelime de böyledir, yani "iş ileri götürülür, inceden inceye incelenirse" demektir. **Hz. İbrahim** (a.s) bu sözü ile şunu kastetmiştir: "Hak Subhanehû bana olan lütfu ve in'amı sebebi ile, dualarımı kabulü âdetâ alışkanlık edindi. Binâenaleyh eğer senin için istiğfar edersem, bu kabul olur." Böylece **Hz. İbrahim** (a.s), babasına tevbe etmesi halinde ilahi mağfiretin hasıl olacağı hususunda garanti vermiştir.

Hz. İbrahim (a.s)'in **ikinci cevabı:** وَاَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ *"Sizi ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızı terk edip gidiyorum"* ifadesidir. Bir şeyden i'tizal, ondan uzaklaşmak demektir. Buna göre mana, "Ben sizi burada bırakıyor, yolunuz üzere terk ediyor, sizden uzaklaşıyorum ve faydayı zararı veren, beni yaratan ve bana lütufta bulunan Rabbime ibadete yöneliyorum. Çünkü sizler, putlara ibadet etmekle helâk yoluna girmişsiniz. Dolayısıyla sizden uzaklaşmam gerekir.

Hz. İbrahim (a.s)'in عَسٰى اَلَّا اَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّى شَقِيًّا *"Umulur ki Rabbime yapacağım dua sayesinde bedbaht olmam"* sözü, "Ben böyle olmayacağımı umuyorum" demektir. O bu sözü tevâzuundan ötürü söylemiştir ve tıpkı onun *"Allah'ın, kıyamet günü kusurlarımı affedeceğini umarım"* (Şuarâ, 82) demesi gibidir. **Hz. İbrahim** (a.s)'in, Allah'a karşı alabildiğine mütevazi olmasına rağmen, "Şaki olmam" demesinde, *"işitmez, görmez, sana hiçbir faydası olmaz şeylere niçin tapıyorsun"* (Meryem, 42) sözünde de ifade ettiği gibi, kavminin putlara dua etmek suretiyle içine düştükleri bedbahtlığa bir tariz vardır.

Hz. İbrahim (a.s)'in Hicretle Kazandığı Bereket

فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَهَبْنَا لَهٗٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ ۖ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا ﴿٤٩﴾ وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا ﴿٥٠﴾

"İşte (İbrahim) onları ve Allah'tan başka taptıklarını bırakıp çekilince, biz ona İshâk'ı ve Ya'kûb'u ihsan ettik ve her birini peygamber yaptık. Onlara rahmetimizden lütfettik ve onlar için çok yüce bir sadakat dili verdik" (Meryem, 49-50).

Bil ki hiç kimse Allah yüzünden zarara uğramaz. Çünkü **İbrahim** (a.s) onları dinlerinde ve yurtlarında terk edip, Rabbisinin emrettiği yere, Rabbi için hicret etmeyi tercih edince, bu iş ona ne dini ne dünyevi bakımdan zarar vermemiş, aksine fayda sağlamış ve Allahu Teâlâ ona, peygamber olacak çocuklar ihsan etmiştir. İnsan için, gerek dini gerekse dünyası bakımından Allah'ın onu resul yapmasından daha üstün bir mevki düşünülemez. Zira yarattıklarına resul yapmakla halka ona itaat etmelerini şart koşmuştur. Âhiretteki yüce makamı da bambaşka bir mevkidir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ'nın onları peygamber kılması, hem din, hem dünya açısından en büyük nimetlerdendir. Cenâb-ı Allah daha sonra onlara, bunun yanı sıra, yani peygamberliklerinin yanı sıra, rahmetinden hibe ettiğini beyân buyurmuştur ki, bu hibenin içine, mal, makam, taraftar, temiz bir soy ve zürriyet gibi şeyler girer.

Cenâb-ı Hak sonra وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا *"Onlar için çok yüce bir sadakat dili verdik"* buyurmuştur. Âyette bahsedilen, "lisân-ı sıdk" (sadâkat dili), "güzel övgü, nâm, şân" demektir. Nasıl, el ile verilen bağış "yed" (el) kelimesi ile ifade edilirse, dil ile ifade edilen (yapılan) şey de "lisan" kelimesi ile ifade edilir. Cenâb-ı Hak, Hz. İbrahim (a.s)'in, *"(Benden) sonrakiler arasında, benim için bir lisân-ı sıdk (iyi bir nam) ver"* (Şuarâ, 84) şeklindeki duasını kabul etmiş ve onu insanlar için numûne-i imtisal kılmıştır. Öyle ki her din mensubu, **Hz. İbrahim** (a.s)'i örnek aldığını iddia etmiştir. Nitekim Hak Teâlâ da, *"Babanız İbrahim'in dininde olduğu gibi, (Allah) dinde size bir güçlük yüklemedi'* (Hacc, 78) ve *"Muvahhid bir Müslüman olarak İbrahim'in dinine uy"* (Nahl, 123) buyurmuştur.

1) Bazı kimseler şöyle demişlerdir: **Hz. İbrahim** (a.s), âyette de *"İbrahim onları ve Allah'tan başka taptıklarını bırakıp çekildi"* diye beyan edildiği gibi, insanlardan ayrılmış, Cenâb-ı Hak da onun neslini mübarek kılmış ve *"Biz, ona İshâk'ı ve Ya'kub'u ihsan ettik ve her birini peygamber yaptık"* buyurmuştur.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Babasının bir Allah düşmanı olduğu kendisince besbelli olunca, (İbrahim) ondan uzaklaştı. İbrahim cidden pek çok tazarrû ve niyaz eden, halim bir zât idi"* (Tevbe, 114) âyetinde beyan buyurduğu gibi, o babasından Allah için uzaklaşmıştı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak ona, "Müslümanların babası" adını vererek, *"Babanız İbrahim'in dini"* (Hacc, 78) buyurmuştur.

3) **Hz. İbrahim** (a.s) *"(İbrahim) o (İsmâil'i) alnı üzere yatırdı"* (Sâffât, 103) âyetinde de anlatıldığı gibi, o, kurban etmek üzere **Hz. İsmâil** (a.s)'i alnı üzere yatırınca, Cenâb-ı Allah, *"Ona büyük bir kurbanlık fidye verdik"* (Sâffât, 107) âyetinde beyan buyurulduğu gibi, ona bir koç fidye vermiştir.

4) O, kendisini âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim ederek, *"Âlemlerin Rabbine teslim oldum"* (Bakara, 131) buyurmuştur. Allahu Teâlâ da ateşi, serin ve emin bir yer kılarak, *"Ey ateş, İbrahim'e karşı serin ve selamet ol"* (Enbiya, 69) buyurmuştur.

5) O, bu ümmet üzerine titreyerek, *"Ey Rabbimiz, onların içinden onlara, senin âyetlerini okuyacak ve onları arındıracak bir peygamber gönder"* (Bakara, 129) diye dua etmiş, Cenâb-ı Hak da **İbrahim**'i, Ümmet-i Muhammed'in (beş vakit namazda okuduğu), "Salli ve barik dualarında Hz. Peygamber (s.a.s)'le müşterek kılmıştır.

6) **Hz. Sâre**'den bahsederken Cenâb-ı Hak, *"Vazifesini tastamam ifâ eden İbrahim"* (Necm, 37) buyurmuştur. Bundan dolayı Hak Teâlâ, onun ayağının bastığı yerleri mübarek kabul ederek, *"Siz de İbrahim'in makamını bir namazgâh edininiz"* (Bakara, 125) buyurmuştur.

7) O, Allah rızası için bütün insanları düşman saymış (karşısına almış) ve *"onlar muhakkak benim düşmanımdır. Fakat âlemlerin Rabbi böyle değil"* (Şuarâ, 77) demiştir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak da onu, *"Allah İbrahim'i halil (dost) edindi"* (Nisâ, 125) buyurarak, Kendisine dost edinmiştir. Böylece bizim, "Hiç kimse Allah yüzünden zarara uğramaz" sözümüzün doğruluğu anlaşılıyor.

4. Kıssa: Hz. Musa (a.s)'nın Kıssası

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا ﴿٥١﴾ وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا ﴿٥٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا ﴿٥٣﴾

"Kitapta Musa'yı da an. Çünkü o, ihlasa erdirilmiş idi. Bir resûl, bir nebi idi. Biz ona dağın (Tûr'un) sağ yanından seslendik. Onu çok münacât (dua) eden bir kimse olarak, yaklaştırdık. Ona, rahmetimiz cümlesinden, kardeşi Hârun'u bir peygamber olarak ihsan ettik" (Meryem, 51-53).

Musa (a.s)'ın Hususiyetleri

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı şu hususiyetlerle nitelemiştir:

1) İhlaslı birisi olarak... Bu kelime lâm'ın fethası ile "**muhlas**" şeklinde okunursa, "seçme ve tercih etme" manasına olan mastardan olur. Buna göre o, Cenâb-ı Hakk'ın seçtiği ve hâlis kıldığı bir kimse olur. Ama bu kelime lâm'ın kesresi ile "**muhlis**" şeklinde okunursa bu, "O, ibadeti yalnız ve yalnız Allah'a has kılmış, Allah için yapmış" demek olur. **İhlas,** ibadeti sırf Allah'a yapmak demektir. Kur'ân'ı Kerim'de bu kelime, bu iki şekilde varid olduğuna göre, onlardan her birinin manası da Hz. **Musa** (a.s) hakkında sabittir. Böylece Allahu Teâlâ, her iki manayı da **Hz. Musa** (a.s)'nın sıfatı olarak zikretmiştir.

2) Resûl bir nebi olarak... Bu iki vasfın, yani resûl ile nebinin farklı şeyler olduğunda şüphe yoktur. Fakat Mu'tezile bu iki kelimenin, birbirinin müradifi (eş anlamlısı) olduklarını söylemiştir. Binâenaleyh (onlara göre), her resûl nebi ve her nebi, resuldür. Bazı kimseler bunu kabul etmemişlerdir. Biz bu konuyu, Hacc sûresi "وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ" (Hacc, 52) âyetinin tefsirinde ele aldık.

3) Allah'ın ona Dağın (Tûr'un) sağ yanından seslenmesi... Buradaki "eymen", yemin (yani sağ) manasınadır, "sağ taraftan" demektir. "Eymen" ya "**tûr**" kelimesinin, yahut da "**cânib**" kelimesinin sıfatıdır.

Neciyy Kelimesinin Manası

4) Allah'ın onu "**neciyy**" olarak, yaklaştırması... Cenâb-ı Hak onun bir peygamber olduğunu belirttikten sona, *"Onu neciyy bir kimse olarak yaklaştırdık"* buyurmuştur. Buradaki "yaklaştırma" ile ilgili olarak şu iki görüş belirtilmiştir:

a) Bununla, mekan-yer bakımından yaklaştırma kastedilmiştir. **Ebu'l-Âliye**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allahu Teâlâ onu, Tevrat Levhalara yazılırken, kader kaleminin cızırtılarını duyacak kadar (Arş'a) yaklaştırmıştır.

b) Bununla, makam ve şeref bakımından yaklaştırma anlamı kastedilmiştir. Yani, "çok münacaat ettiği için, onun kadr ü kıymetini yücelttik ve onu şereflendirdik" demektir. **Kâdî**, bu ikincisinin doğruya daha yakın olduğunu söyleyerek şöyle der: "Çünkü Allah'a yaklaşma ifadesi kullanıldığında, bununla örfte (genelde) makam bakımından yaklaşma kastedilir. İşte bundan ötürü, "ibadette Allah'a tekarrub (yaklaşma) vardır" ve "Melekler mukarrebdirler" denilir.

"**Neciyy**" kelimesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "Biz onu düşmanlarından kurtardık" demektir.

b) Bu, "**münacaat**" (fısıltı ile duâ etme) mastarından alınmadır ve bu mana daha uygundur.

5) Ona Allah'ın rahmeti cümlesinden, kardeşi Hârun'un bir peygamber olarak İhsan edilmesi... **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "**Hârun** (a.s) **Hz. Musa** (a.s)'dan yaşça daha büyük idi. Allah ona peygamberliği hibe etmiştir, yoksa **Hz. Hârun** (a.s)'ı ve kardeşliğini değil... Bu da **Hz. Musa** (a.s)'nın *"Bana kendi âilemden bir vezir ver, kardeşim Harun'u... Onunla arkamı kuvvetlendir"*

(Tâhâ, 29-31) şeklindeki duâsına, Allah'ın icabetinden ötürü olmuştur. Allahu Teâlâ, bunu *"Ey Musa, istediğin sana verildi"* (Tâhâ, 36) ve *"Senin pazunu birâderinle kuvvetlendireceğiz"* (Kassas, 35) âyetleri ile bildirmiştir.

5. Kıssa: Hz. İsmail (a.s)'in Kıssası

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِسْمٰعِيلَ ۚ اِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا ﴿٥٤﴾ وَكَانَ يَأْمُرُ اَهْلَهُ بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا ﴿٥٥﴾

"Kitapta İsmail'i de an. Çünkü o, va'dinde sâdık idi, resûl bir nebi idi. Kavmine namazı ve zekatı emrederdi. O, Rabbi katında rızaya ermişti" (Meryem, 54-55).

Bil ki burada bahsedilen **İsmâil** (a.s), **Hz. İbrahim** (a.s)'in oğlu olan **İsmail**'dir. Allahu Teâlâ onu şu sıfatlarla tavsif etmiştir:

İsmail (a.s)'ın Sözünde Durması

1) *"O, va'dinde sâdık idi"* Buradaki va'd ile, Allah ile **İsmâil** (a.s) arasında olan şeylerin kastedilmiş olması mümkün olduğu gibi, **Hz. İsmail** ile insanlar arasında olan va'dlerin kastedilmiş olması da mümkündür.

Birincisine gelince, bununla **Hz. İsmail** (a.s)'in Rabbine taat hususunda, emrolunduğu hiçbir şeye muhalefet etmemesi kastedilmiştir. Bu böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, Cebrâil'i peygamberlerine gönderip, onlara şeriatin hükümlerini yerine getirmelerini emredince, mutlaka onların bu şeriatle amel etmelerini gerektirecek bir va'din zuhur etmesi gerekir.

İkincisine gelince, Hz. İsmail (a.s), insanlara herhangi bir vaadde bulunduğunda, o va'dini yerine getirirdi. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ onu bu güzel huy ile tavsif etmiştir. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir. **"Hz İsmail,** bir arkadaşına, onu bir yerde bekleyeceğini va'detmişti ve onu orada bir yıl beklemişti. Yine o, kendisinin kurban edilmesine sabır göstereceğine dair (babasına) söz vermiş ve bunu hakkıyla yerine getirmiştir. Çünkü o, *"İnşaallah sen beni sabredenlerden bulacaksın"* (Sâffât, 102) demiştir. Yine rivayet edildiğine göre, **Hz. İsâ** (a.s)'a, birisi "Ben gelinceye kadar (burada) beni bekle" demiş. **Hz. İsa** (a.s) da, "olur" demiştir. Adam gitmiş ve sözünü unutmuş. Çok sonra bir ihtiyaçtan dolayı oraya

gelince, **Hz. İsa** (a.s)'nın sözünden ötürü orada hâlâ beklemekte olduğunu görmüştür. Yine **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in bir adam ile sözleştiği, adamın ise bunu unuttuğu; **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in onu sabahtan akşama kadar beklediği rivayet edilmiştir. **Şa'bi**'ye, "Birisine söz veren bir kimse, onu ne zamana kadar bekler?" diye sorulduğunda, **Şa'bi**: "Eğer o, onunla gündüz vaadleşmiş ise, bütün gündüz; yok eğer gece vaadleşmiş ise bütün gece..." demiştir. **İbrahim b. Zeyd**'e bu husus sorulduğunda o: "Onunla bir namaz vakti içinde sözleştiysen, onu diğer (sonraki) namazın vakti girinceye kadar bekle" demiştir.

2) *"O bir resûl, bir nebi idi"* Bu ifadenin izahı biraz önce geçti.

Ehline (Çevresine) Namaz ve Zekâtı Emretmesi

3) *"O ehline namazı ve zekâtı, emrederdi"* Bu ifadedeki "**ehli**" sözü ile kastedilen, en doğru görüşe göre, onun şeriatini iletmesi gerektiği kimselerdir. Binâenaleyh bunun içine, bütün ümmeti dahildir. Çünkü peygamber olanın ailesi için yapması gereken şeyleri, ümmeti için de yapması gerekir. Âyetteki "emretme" farz olan namazı ve zekatla ilgili bir emir olduğunda, bu, ümmet için olur. Ama bu emir ile nafile namaz ve zekâtı (sadakayı) emretme kastedilirse, bununla peygamberin geceleyin teheccüd namazı kılışını, ehline yani o vakitte evinde bulunanlara emretmesi ve onun ehlini (ailesini) dini bakımdan görüp-gözetmesi, murakabe etmesinin onlara dünyevi açıdan titremesinden daha baskın olması kastedilmiş olur. Ama insanların genel durumu böyle değildir. Bunun, ehl-ü iyalini, diğer insanlara örnek kılmak için, iyilik ve ibadetleri önce kendi ailesine emretmesi manasına olduğu da söylenmiştir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yakın akrabalarını uyar"* (Şuarâ, 214) *"Ehline namazı emret. Kendin de ona sebatla devam et"* (Tâhâ, 132) ve *"Kendinizi ve ailenizi cehennemden koruyunuz"* (Tahrim, 6) âyetlerinde olduğu gibidir. Hem sonra insanın ailesi, tasadduk edilmeye, iyilik yapılmaya daha layıktır. Binâenaleyh dini bakımdan yapılacak iyiliğin öncelikle onlara yapılması gerekir. Âyette bahsedilen "zekât" hakkında, **İbn Abbas** (r.a)'ın, bunun, Allah'a itaat etmek ve ihlaslı olmak" manasına geldiğini söylediği rivayet edilmiştir. Buna göre **İbn Abbas** (ra.) bu ifadeyi sanki itaat eden kimsenin, Rabbisi katında bu itaati ile kendisini tezkiye etmesi (temizlemesi) manasına almıştır. Ama zahir olan, namaz ile birlikte zikredildiğinde "zekat" ile, farz olan zekatın kastedilmesidir. Buna göre **Hz. İsmail** (a.s), özellikle kendi ailesi içinde zekat vermesi

gereken kimseleri biliyordu, bu sebeple onlara zekatı vermelerini emretmiştir. Yahut onlara, fakirlere tasaddukta bulunmalarını emrediyordu.

4) *"O, Rabbi katında rızaya ermişti"* Bu, son derece övgüyü ifade eden bir cümledir. Çünkü Allah katında rızaya ermiş olan, her türlü itaat bakımından en yüce dereceyi elde etmiş kimsedir.

6. Kıssa: Hz. İdris (a.s)'in Kıssası

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِدْرِيسَ اِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ﴿٥٦﴾ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا ﴿٥٧﴾

"Kitapta İdris'i de an. Çünkü o, çok sadık bir peygamberdi. Biz onu pek yüce bir yere yükselttik" (Meryem, 56-57).

Bil ki, **Hz. İdris** (a.s), **Nûh (a.s)**'ın babasının dedesi idi. **Nûh** da **Nûh İbn Lâmek İbn Metûşelah İbn Ahnûh**'dur... Denildiğine göre, dirasetinin (okuyup öğrenmesinin) çokluğundan dolayı "**İdris**" diye isimlendirilmiştir, esas ismi, **Ahnûh** idi. Allahu Teâlâ onu, bazı sıfatlarla nitelemiştir.

İdris (a.s)'ın Sıfatları

1) *"Çünkü o, çok sadık idi"* âyetinin ifade ettiği husus.

2) O, bir peygamber idi. Bu iki hususta söz, daha önce geçmişti.

Göğe Yükseltilmesi

3) *"Biz onu pek yüce bir yere yükselttik"* âyetinin anlattığı husus... Bu hususta iki görüş bulunmaktadır.

a) Bu, menzil ve rütbe bakımından yükseklik anlamındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e de: *"Senin şanını da yükselttik"* (İnşirah, 4) buyurmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ **Hz. İdris** (a.s)'i peygamberlikle şereflendirip ona, otuz sahife indirmişti. O, kalemle ilk yazı yazan; yıldız ve hesap ilminden ilk anlayan kişi idi. İlk defa elbise biçip diken ve giyen de o idi. Daha önce insanlar, hayvan postları giyiyorlardı.

b) Bundan murat, mekan bakımından onu, yüce bir mevkiye yükseltmektir. Bu görüş, daha uygundur. Çünkü, "mekân" kelimesiyle birlikte zikredilen "yükseltme" işi, derece bakımından değil de mekân bakımından yükseltme olur. Sonra, bu görüşte olan âlimler ihtilaf etmiş ve bazıları,

"Allah onu, diri ve ölmemiş olduğu halde, göklere, cennete yükseltmiştir" demiş; diğer bazıları ise, "Aksine, Allah onu, ruhunu almış olduğu halde göklere yükseltmiştir" demişlerdir. **İbn Abbas** (r.a), **Ka'bu'l-Ahbar**'dan, *"Biz onu pek yüce bir yere yükselttik"* âyetini sormuş, o da şöyle demiştir: "**İdris** (a.s)'e, meleklerden bir arkadaşı geldi. **Hz. İdris** (a.s) ondan, ölüm meleğiyle konuşmasını ve canını almayı tehir etmesini istedi. Bunun üzerine bu melek, onu iki kanadı arasına alıp göklere yükseltti. Birden, orada ölüm meleği ile karşılaştılar. Bunun üzerine ölüm meleği o meleğe: Bana görev verildi ve "**Hz. İdris** (a.s)'in canını dördüncü kat semada al!" diye emir verildi. Ben de "O yeryüzünde iken bu nasıl olur?" diyordum. **Hz. İdris** (a.s) bunu duyar duymaz dönüp baktı. Ölüm meleği de onu görüp, hemen orada ruhunu aldı." Bil ki, Allahu Teâlâ onu, göklere yükselttiğini beyan buyurarak methetmiştir. Çünkü âdet, göklere ancak, kadr u kıymeti yüce olan kimsenin yükseltilmesi şeklinde cereyan etmiştir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak melekler hakkında, *"Onun huzurundaki kişiler, kendisine ibadet etmekten asla kibirlenmezler"* (Enbiyâ, 19) buyurmuştur. Kıssalar burada bitmektedir.

Kıssaların Hülasası

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا ۚ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَٰنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا ﴿٥٨﴾

"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerden, Adem'in zürriyetinden, Nûh ile beraber taşıdıklarımızdan, İbrahim ile Yakûb'un neslinden, hidâyete erdirdiğimiz ve seçtiğimiz kimselerdendir. Onlar, Rahman'ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanırlar" (Meryem, 58).

Bil ki, Allahu Teâlâ, daha önce zikredilmiş olan her bir peygamberi, hususi bir medihle övmüştü. Sonra onları, sonunda, *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdikleri peygamberlerdendir"* buyurarak, topluca methetmiştir. Yani onlara nübüvvet ve daha önce zikredilmiş olan şeyleri

in'âm etmiştir." Bu ifadedeki; "işte bunlar" kelimesi bu sûrede, **Hz. Zekeriyâ** (a.s)'dan **Hz. İdris** (a.s)'e kadar zikredilen peygamberlere işarettir. Sonra, Allah bunları, **Hz. Âdem** (a.s)'in zürriyeti olma hususunda da birlikte zikretmiş, daha sonra onlardan bir kısmına **Hz. Nuh** (a.s) ile birlikte gemiye binenlerin zürriyetinden olma vasfını tahsis etmiştir. **Hz. Adem** (a.s)'in zürriyetinden olan, **Hz. Nûh** (a.s) ile birlikte gemiye binenlerden başkası olup, o da **Hz. İdris** (a.s)'dir. Haberlerde sabit olduğuna göre, **Hz. İdris** (a.s), **Hz. Nûh** (a.s)'tan önceydi. **Hz. Nûh** (a.s) ile birlikte gemiye binenlerin zürriyetinde olanlar, **Sâm İbn Nûh**'un soyundan olan **Hz. İbrahim** (a.s) ile, **Hz. İbrahim** (a.s)'in soyundan olan **Hz. İsmail, Hz. İshâk** ve **Hz. Yakûb** (a.s)'dur. Sonra Allahu Teâlâ, o peygamberlerden bazılarının, **İsrâil**'in, yani **Hz. Yakûb** (a.s)'un soyundan olduğunu belirtmiştir ki onlar, **Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahyâ** (a.s) ve annesi tarafından **Hz. İsa** (a.s)'dır. Allahu Teâlâ, zikretmiş olduğu peygamberlerin durumlarını, onların kendi amelleriyle fazilete mazhar oldukları gibi, bu peygamberlerin soyundan gelmiş olmaları sebebiyle de fazladan bir fazilet kazanmış olduklarına işaret etmek üzere, bu tertip üzere getirmiş ve zikretmiştir. Sonra onların, bu mertebe ve mevkilere, Allah'ın onları hidâyete erdirmesi sayesinde ulaştıklarına işaret etmek üzere, onların tarafı ilahiden seçilmiş olup hidâyete mazhar kılındıklarını beyan buyurmuştur. Çünkü onları, risâlet görevine Allah seçmiştir.

Âyetler Onları Ağlatır

Sonra Cenâb-ı Hak, *"Onlar, yani bu peygamberler, Rahman'ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanırlar"* buyurmuş ve onların Allah'ın nimetleri sayesinde, Allah'ın âyetleri okunduğu zaman, huzû, huşû, ittika ve korku ile ağlayarak secdeye kapanma derecesine ulaştıklarını beyan etmiştir. Buradaki, "Allah'ın âyetleri'nden murat, Cenâb-ı Hakk'ın onlara vermiş olduğu, semavi kitaplardaki âyetlerdir. **Ebu Müslim:** "Buradaki âyetlerden murat, kâfirlerin başına gelen azâbı anlatan âyetler olduğunu söylemiştir. Bu, uzak bir ihtimaldir, çünkü cennet, cehennem ve sair konuları anlatan diğer âyetler, okunduğu zaman secde etmelerine ve ağlamalarına daha uygundur. Binâenaleyh, buradaki "âyetler"i, va'd-vâîd, terhib-terğib ifade eden bütün âyetlere hamletmek gerekir. Çünkü, bütün bunlar, üzerinde düşünecek olan kimseleri secdeye götürecek ve ağlatacak âyetlerdir...

Secdeden Buradaki Maksat

Âlimler, secde hususunda ihtilaf etmiş, bazıları, "Bu, namazdır" derken, bazıları da, "Bundan murat, bu ifadeyle ibadette bulunduğumuz zaman yaptığımız tilâvet secdesidir" demiştir. Bundan muradın, inkıyât ve huşû olduğu da söylenmiştir. Âyetin zahiri, tilâveti esnasında, belli bir secdenin olmasını gerektirir. Sonra, bundan muradın, Kur'ân için yapılan tilâvet secdesi olması muhtemel olduğu gibi, şu da muhtemeldir. Onlar, korku esnasında secdeye kapanarak ibadet ediyorlardı. Yoksa bunu, âyette secde zikredildiği için yapmıyorlardı. **Zeccâc,** "Âyetteki "**bükiyya**" tabiri "**şahid**" kelimesinin "**şûhûd**" ve "**kâid**" kelimesinin de "**kuûd**" (oturanlar) şeklinde çoğul olması gibi "**bâki**" kelimesinin çoğuludur" demiş, sonra da şunu ilâve etmiştir. "İnsan, yere kapanmakla secde etmiş olmaz. Binâenaleyh, âyetteki "**harrû**" kelimesinden maksat, "secdeye niyet ederek yere kapanma" manasıdır.

Bu kelimenin mastar olduğunu söyleyen ise, hata etmiştir. Çünkü "**sücced**" kelimesi "**sâcid**" kelimesinin çoğuludur. "**Bûkiyyâ**" kelimesi de onun üzerine atıftır. Hz. Peygamber (s.a.s)'den اُتْلُوا الْقُرْآنَ وَابْكُوا فَإِنْ لَمْ تَبْكُوا فَتَبَاكُوا *"Kur'ân okuyunuz ve okurken ağlayınız. Eğer ağlayamıyorsanız, ağlamaya çalışınız, ağlar gibi yapınız"*[24] buyurduğu rivayet edilmiştir. **Salih el-Merî**'nin, "Rüyamda Resûlullah'tan Kur'ân okudum. O, bana "Ey Salih, kıraat (okuma) oldu, peki ya ağlama nerede?" buyurdu" dediği rivayet edilmiştir. **İbn Abbas**'tan İsrâ (105-107) Sûresi'ndeki secde âyetini okuduğunuz zaman, ağlayıncaya kadar, secde etmekte acele etmeyin. Eğer, gözünüz ağlamazsa, kalbiniz ağlasın" dediği rivayet edilmiştir. Resûlullah (a.s)'ın, اَلْقُرْآنُ نَزَلَ بِحُزْنٍ فَاقْرَؤُهُ بِحُزْنٍ *"Kur'ân, hüzün ile indi; binâenaleyh onu, hüzün ile okuyunuz"*[25] مَا اِغْرَوْرَقَتْ عَيْنٌ بِهِ بِمَاءٍ اِلَّا حَرَّمَ اللهُ عَلَى النَّارِ جَسَدَهَا *"Allah, Kur'ân sebebiyle yaşlara boğulan gözün bulunduğu bedeni, cehenneme haram kılar"*[26] buyurduğu rivayet edilmiştir. **Ebu Hureyre** (r.a)'den de **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in, لَا يَلِجُ النَّارُ مَنْ بَكَى مِنْ خَشْيَةِ اللهِ *"Allah korkusundan dolayı ağlayan kimse ateşe girmez"*[27] buyurduğu rivayet edilmiştir: Âlimler, tilavet secdesi esnasında, o âyete muvafık olarak duâ edilir. Eğer Secde Sûresi'nde o secde âyetini okursa, kişi şöyle duâ eder: "Allah'ım beni, rızân için

24 **İbn Mace,** Zühd, 19 (2/1403).

25 **İbn Mâce,** İkâme, 176 (1/424).

26 **Kenzu'l-Ummal,** 3/5907.

27 **Tirmizi,** Fezâilü'l-cihâd, 8 (4/171)

secde edenlerden ve seni hamdinle tesbih edenlerden kıl... Senin emrine karşı kibirlenenlerden olmaktan sana sığınırım" Subhân secdesini (İsrâ, 108-109) okuduğu zaman ise şöyle duâ eder: "Allah'ım beni senin için ağlayanlardan, sana karşı haşyet duyanlardan kıl!" Bu sûredeki secde âyetini okuduğunda da "Allah'ım beni, kendilerine in'âmda bulunulmuş, hidâyete ermiş, senin için secdeye kapanan ve kitâbının âyetleri okunduğunda da ağlayan kullarından kıl" diye duâ eder.

Onların Ümmetlerinin Sonraki Halleri

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا ﴿٥٩﴾
إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا ﴿٦٠﴾

"Sonra arkalarından öyle kötü bir nesil geldi ki, namazı bıraktılar ve şehvetlerine uydular. İşte bunlar da, azgınlıklarının cezasına uğrayacaklardır. Tevbe eden, iman eden ve iyi amel ve hareketlerde bulunanlar, öyle değil. Çünkü bunlar, hiçbir surette haksızlığa uğratılmayarak cennete gireceklerdir" (Meryem, 59-60).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu peygamberleri onların yoluna uyma hususunda bize bir teşvik olsun diye, medh u sena sıfatlarıyla tavsif edince, onların peşinden, onların zıddı olan kimseleri zikretmiş ve: *"Sonra arkalarından öyle kötü bir nesil geldi ki"* buyurmuştur. İfadenin zahirine göre bundan murat, o peygamberlerden sonra gelen ve onların evlâtlarından olan nesil ve zürriyetlerdir. Arapçada, birisi birisinin peşinden geldiği zaman "**Halefehû**" denilir. Sona, hayırlı nesile, lâm'ın fethasıyla "**halef**"; kötü nesle de, lâm'ın sükunuyla "**half**" denilmiştir. Nitekim Araplar, hayır manasında olan söze "**vaad**"; şer ve ceza manasını taşıyan ifadeye de "**vaîd**" demişlerdir. Hadis-i şerifte ise, فِى اللهِ خَلَفَ عَنْ كُلِّ هَالِكٍ *"Allah, helak olan her varlığın arkasından başka bir şey getirir"* buyurulmaktadır. **Lebîd**'ın şiirinde ise şöyle denilmektedir:

ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ وَبَقِيتُ فِي خَلَفٍ كَجِلْدِ الْأَجْرَبِ

"Kendileriyle sayeban olunan, gölgelerinde yaşanan zatlar göçüp gittiler; ve ben, adeta uyuz devenin derisi durumunda şu yeni yetme nesil içinde kalakaldım."

Namazı Bırakıp Şehvet Peşinde Olanlar

Allahu Teâlâ onları daha sonra, namazı kılmamak ve şehvetlerine tabi olmakla nitelemiştir. Buradaki, "namazı kılmamak" ifadesi, "secdeye kapanma", şehvetlerine tâbi olma ifadesi de, "ağlayarak" ifadesinin mukabilinde zikredilmiştir. Çünkü, onların ağlamaları, korkularına; bunların şehvetlerine tâbi olmaları da, korkmadıklarına delâlet eder. *"Namazı zayi ettiler"* ifadesinin zahiri, namazı terk ettiler anlamındadır. Fakat onların namazı terk etmeleri, bazen hiç kılınmaması, bazen de, her ne kadar birinci mana daha açık ise de vaktinde kılınmaması manasınadır. "Şehvetlerine uymalarına" gelince **İbn Abbas** (r.a), bunların farz namazları terk eden, içki içen ve baba bir kız kardeşle evlenmeyi mubah sayan Yahûdiler olduğunu söylemiştir.

Bazı kimseler, âyetteki, *"Tevbe eden, imân eden ve iyi amel ve hareketlerde bulunanlar öyle değil (müstesnâ)"* ifadesini delil getirerek namaz kılmayanın kâfir olduğunu söylemişlerdir. Âlimlerimiz, iman ile amelin ayrı şeyler olduğuna bu âyeti de delil getirerek şöyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hak burada, *"İman eden ve iyi amellerde bulunan"* buyurarak, ameli iman üzerine atfetmiştir. Birbiri üzerine atfedilen şeyler ise farklı şeylerdir. **"Ka'bi** buna şöyle cevap vermiştir: "Allahu Teâlâ, tevbe ile imanı da ayrı ayrı zikretmiştir. Halbuki tevbe, imandandır. Binâenaleyh ayrı ayrı zikredilmiş olsa bile, amel-i salih de imandandır." Bu cevap tutarsızdır. Çünkü imanın tevbe üzerine atfedilmesi, aralarında başkalığın bulunduğunu gösterir. Zira tevbe, bir şeyi artık bırakmaya, yapmamaya azmetmektir; iman ise, Allah'ı ikrar ve kabul etmek demektir. Bu ikisi ise birbirinden farklı şeylerdir. Binâenaleyh bu misalde de böyledir.

Böyle Yapanların Cezası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, böyle olan kimselerin, azgınlıklarının cezasına uğrayacaklarını yani gayy'a düşeceklerini bildirmiştir. Âlimler bu âyetteki **"gayy"** kelimesi hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) Araplara göre her şer "gayy"; her hayır ve iyi şey de "reşâd"dır. Nitekim şâir şöyle demiştir. فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا يَحْمَدَ النَّاسُ أَمْرَهُ وَمَنْ يَغْوَ لَا يَعْدَمْ عَلَى الْغَيِّ لَائِمًا "Kim bir hayırla yüz yüze gelir; (onu yaparsa), insanlar onun halini

medh ve senâ ederler. Kim de azgınlaşırsa, bu azgınlığından dolayı, onun da kınayanları eksik olmaz"

2) **Zeccâc** şöyle der: Bunun manası, "Onlar gaylarının (azgınlıklarının) cezâsını bulurlar" şeklindedir. Bu tıpkı, يَلْقَ اَثَامًا *"O kimse günahının cezasının görür"* (Furkan, 68) âyeti gibidir.

3) Bu, "Cennet yolundan şaşar, onu bulamazlar" demektir.

4) **"Gayy"**, cehennemin diğer vâdilerinin bile kendisinden Allah'a sığındığı bir cehennem vâdisidir. İlk iki izah doğruya daha yakındır. Çünkü eğer cehennemde bu adı taşıyan bir yer varsa, bu mümkündür. Ama bu, önceki manalara mani değildir. Çünkü önceki manalar, kelimenin lügat manası itibarı ile söz konusudur. Cenâb-ı Hak bu tehdidin tevbe etmeyenler hakkında olduğunu beyan buyurmuştur. Ama tevbe ve iman edip, salih amellerde bulunanlar için cennet vardır ve onlara hiçbir haksızlık yapılmayacaktır.

Mu'tezile'nin Amel Hakkındaki Sualine Cevap

Burada şöyle iki soru sorulabilir:

a) Âyetteki istisna, mutlaka tevbe, iman ve amel-i salihin bulunması gerektiğini göstermektedir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü henüz bir namaz vakti girmeden küfründen tevbe edip imana giren kimse ile, hayız olan kadına namaz farz olmamıştır, zekat da henüz farz değildir. Oruç da böyledir. Binâenaleyh bu kimse hemen o anda ölecek olsa, kendisinden hiçbir amel südûr etmediği halde, ehl-i necattan (kurtulanlardan) olur. Öyleyse, ücretin (kurtuluşun) amel-i salih şartına bağlı olduğunu söylemek câiz değildir? Buna şöyle cevap verilir: Senin bu misâlin nâdirâttandır. Halbuki âyette genel durum anlatılmaktadır.

b) Cenâb-ı Hak, *"Bunlar, hiçbir suretle haksızlığa (zulme) uğratılmayacaklardır"* buyurmuştur. Bu amel-i sâlihe karşı mutlaka mükâfat verilmesi gerektiği söylenirse ancak doğru olur. Çünkü mükâfatın hepsi Allah'ın lütfu olursa, ortada zulmün söz konusu olması imkansızdır. Fakat siz (Ehl-i sünnetin) inancına göre kul, Allah'ın va'di (sözü) hâriç, amelinden ötürü hiçbir şeyi hak etmez? Buna şöyle cevap verilir: Bu işte bir müşâbehet (zâhiren bir benzerlik) söz konusu olduğu için, böyle ifade edilmiştir.[28]

28 Anlaşıldığına göre maksud şudur. Zahirde amel eden kulun hak ettiği bir şey vardır, ona ücret verilmediği takdirde bir zulüm söz konusu olur. (Fakat işin gerçeğinde böyle bir hak sahipliği yoktur. Zira kul, bu amel ile, geçmiş nimetlerin bile şükrünü ödeyemez, borcunu kapatamaz). Lakin, ilk bakışta

Cennetliklerin Mükâfatı

جَنَّاتِ عَدْنٍ ِالَّتِى وَعَدَ الرَّحْمٰنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ ۚ اِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَاْتِيًّا ﴿٦١﴾ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا اِلَّا سَلَامًا ۖ وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴿٦٢﴾ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِى نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا ﴿٦٣﴾

"Rahmanın kullarına gıyaben va'd buyurduğu Adn cennetlerine (girecekler). O'nun va'di şüphesiz yerini bulacaktır. Orada selâmdan başka boş bir söz işitmeyeceklerdir. Orada sabah akşam rızıkları da (ayaklarına gelecektir), O öyle cennettir ki biz ona kullarımızdan gerçekten muttaki olanları vâris kılacağız" (Meryem, 61-63).

Cennetin Bazı Vasıfları

Bil ki Allahu Teâlâ tevbe edenlerin cennete gireceklerini belirtince, cenneti şu vasıflarla nitelemiştir:

1) Âyetteki, *"Rahman'ın kullarına gıyâben va'd buyurduğu Adn cennetleri"* ifadesi... **Adn,** "ikamet" demektir. Cenab ı Hak bu cennetin, dünyada devamlı olmayan cennetlerin (bahçelerin) aksine, devamlı olduğunu beyân etmiştir. Çünkü bu cennetin manzarası hiçbir zaman değişmez, bozulmaz. O halde bu cennet, yapraklarının yeşili, çiçeklerinin açışı ve ağaçlarının meyve vermesi ile durumu değişen, dünya cennetleri (bahçeleri) gibi değildir.

Yine Cenab-ı Hak o cenneti, kullarına gayben va'dettiğini bildirmiştir.

Gayb Kavramının İzahı

Âyetteki "**gayben**" hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Allah, cenneti onlara, hem cenneti görmezlerken, hem de cennet onları görmezken va'detmiştir.

b) Bununla şu mana kastedilmiştir: Rahman, cenneti, gıyaben (gizlice ibadet eden) kimselere va'detmiştir. Yani münafıkların aksine, gizlice (kimse görmezken de) Allah'a kulluk edenlere onu va'detmiştir. Çünkü münafıklar, başkaları görürken ibadet ediyor, ama kimse görmezken kulluk

ücret gerektiren bir durum olduğundan böyle ifade edilmiştir (Ç.).

yapmıyorlardı. Bu **Ebu Müslim**'in görüşüdür. Birinci izah daha kuvvetlidir. Çünkü Allahu Teâlâ, her ne kadar gaybî bir şey olsa da bunu va'dettiğini beyan buyurmuş ve böylece bu, (Allah'ın vaadi olduğu için) sanki görünen bir şey gibi olur. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, bunun peşine, *"Onun vaadi şüphesiz yerini bulacaktır"* buyurmuştur. Âyetteki "**me'tiyyâ**" kelimesinin, ism-i fail manasında, ism-i mef'ul olduğu söylenmiştir. Buna göre mana, "Cennetlikler va'dedilen o cennete geleceklerdir." şeklinde olur. **Zeccâc** şöyle der: "Sana ulaşana sen de ulaşmış; sana gelene sen de gelmiş olursun. Binâenaleyh âyetteki bu ifâdeden maksat, hem ne kadar gaybî bir şey olsa da, Allah'ın va'dinin olmuş, bitmiş, görülmüş bir şey gibi olduğunu beyan etmektir. Bundan gaye, bu hususu kalplere iyice yerleştirmektir.

2) لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا *"Orada selamdan başka, boş bir söz işitmeyeceklerdir"* ifâdesi. Boş söz (lağv), atılan, kabul edilmeyen sözdür, yani kötü söz demektir. Bunun bir benzeri de, *"Onlar, orada boş bir söz işitmezler"* (Ğâşiye, 11) âyetidir. Burada lağvdan (boş ve faydasız sözlerden) kaçınmanın gerektiğine açık bir dikkat çekiş vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, içinde mükellefiyet bulunmayan cennet yurdunu boş sözden tenzih etmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, boş ve kötü söze rastladıkları vakit şerefli olarak geçip giderler"* (Furkan, 72) ve *"Bunlar yaramaz lakırdı işittikleri zaman ondan yüz çeviririler ve "bizim amellerimiz bize, sizinkiler ise size ait. Size selâm (olsun). Biz câhillerin, kendini bilmezlerin arkadaşlığını arzu etmeyiz" derler"* (Kasas, 55) âyetleri ne kadar güzel ve manidârdır.

Âyetteki إِلَّا سَلَامًا *"Ancak selam müstesnâ"* ifadesi ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Burada şöyle bir problem var: Selam boş söz cinsinden olmadığı halde, niçin lağv'dan istisnâ edilmiştir? Buna birkaç şekilde cevap veririz:

a) Selam, birincisinin selametine-kurtuluşuna dua etmektir. Halbuki cennetliklerin artık böyle bir duaya ihtiyaçları yoktur. Binâenaleyh eğer kendisinde bir ikram ve izzet manası bulunmasaydı, selâm zâhiren bir boş ve fuzûli söz olurdu.

b) Bu, bir istisnâ-ı munkatı' olabilir.

c) Bu, şâirin şu sözü cinsindendir:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَانَ سُيُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

"Onlarda, ordularla çarpışmadan ötürü kılıçlarında açılan gedik ve kırıklardan başka, hiçbir kusur yoktur"

İkinci bahis: Âyetteki "selâm"ın, cennetliklerin birbirine verdiği selam, yahut meleklerin yahut da Allah'ın onlara verdiği selam olması muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Melekler her kapıdan onların yanına girer ve şöyle derler: "Sabrettiğiniz şeylere karşılık, selâm olsun sizlere. Bu, dâr-ı dünyanın en güzel sonucudur"* (Ra'd, 23-24) *ve "Çok merhametli Rablerinden sözlü bir selam vardır"* (Yâsin, 58) buyurmuştur.

Cennette Sabah ve Akşam Yemeği

3) Âyetteki, وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا *"Orada sabah-akşam rızıkları da (ayaklarına gelecek)"* ifadesinin anlattığı sıfat. Bu ifade ile ilgili şu iki soru sorulabilir:

Cennet Tavsiflerinin İzafi Yönü

Birinci soru: Bu âyetlerin maksadı, cenneti üstün vasıflarla nitelemektir. Halbuki cennetliklere azıklarının sabah-akşam gelip ulaşması üstün vasıflardan değildir?

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

Hasan el-Basri şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ her kavmi, dünyada iken sevip-hoşlandıkları şeylere göre va'dederek arzulandırmak istemiştir. İşte bundan ötürü alemlerin âdeti olan, altın-gümüş takılardan ve ipek elbiselerden Yemenli Arap eşrafının âdeti olan, cibinlikli tahtlardan, koltuklardan bahsetmiştir. Araplar için de, sabah-akşam yemeğinden daha sevimli bir şey yoktur. Dolayısıyla Allah onlar için de bunu va'detmiştir"

2) Bundan maksat, cennet azıklarının devamlı oluşunu anlatmaktır. Bu tıpkı senin, belli o iki vakti değil de "devamlılığı" kastederek, "Ben sabah-akşam, erken-geç falancanın yanındayım" demen gibidir..

Güneş Olmayınca Sabah ve Akşam Kalır mı?

İkinci soru: Cenâb-ı Hak, *"Onlar orada ne bir güneş, ne de bir zemheri (soğuk) görürler"* (İnsan, 13) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de لَا صَبَاحَ عِنْدَ رَبِّكَ وَلَا مَسَاءَ *"Rabbin katında ne sabah vardır, ne akşam"* buyurmuştur. Halbuki "**bukra**" ve "**aşiyy**", sabah ve akşam mevcut olduğunda söz konusudur?

Cevab: Bundan maksat şudur: "Onlar, sabah akşam arasındaki süre miktarında olacak sürelerde yemek yerler." Fakat cennette sabah-akşam yoktur. Çünkü cennette gece yoktur. Şöyle de denilebilir: Allahu Teâlâ gündüzün miktarı için, sayesinde akşam ve sabah yemeğinin yeme vakitlerini

anlayacakları bir alamet yaratır. Şöyle olması da muhtemeldir. Tıpkı sabah-akşam yeme adetleri gibi, onlara istedikleri zaman rızıkları hazırlanır.

Cennetin Miras Olmasının Manası

4) Âyetteki تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا *"O öyle cennettir ki, biz ona kullarımızdan gerçekten muttaki olanları vâris kılacağız"* ifadesinin anlattığı sıfat... Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

1) تِلْكَ الْجَنَّةُ *"O cennet"* ifadesindeki, "O" işaret zamirinin, kullanılması cennetin bizden gaib (saklı) olmasındandır.

2) Âlimler, *"varis kılacağız"* ifadesi hakkında şu izahları yapmışlardır:

a) Bu, mecâzi olarak kullanılmıştır ve "Biz, tıpkı dünyada vâris bırakanın malını, mirasçı olana bıraktığımız gibi, âhirette de cenneti bu kimselere bırakırız, veririz" demektir.

b) Bu, "biz, dünyada itaat etmeleri halinde kâfirlerin cennetten kazanacakları o yerleri ve makamları, muttakilere veririz" demektir. Binâenaleyh bu nakil, "varis kılma" olarak ifade edilmiştir. Bu izahı **Hasan el-Basri** yapmıştır.

c) Muttakiler, kıyamette Rableri ile, artık amelleri sona ermiş ve amellerinin meyveleri devam ederken karşılaşırlar. Onların amellerinin meyvesi cennettir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak onları cennete soktuğunda, tıpkı ölenin malına vârisinin sahip olması gibi, onları da takvalarının ürünlerine vâris kılmış olur.

d) Âyetteki, *"muttaki olan"* ifadesi, "Cenâb-ı Hakk'a isyan etmekten geri durur, bunu kendisine âdet edinir ve farzları terk etmekten sakınırsa" demektir. **Kâdî** şöyle der: "Bu âyette, cennete sadece müttaki olanların gireceklerine bir delâlet vardır. Çünkü büyük günah işleyen fâsık, müttaki diye tavsif edilemez." Buna şöyle cevap verilir: Âyet müttakinin cennete gireceğine delâlet etmektedir. Âyette müttaki olmayanların cennete giremeyeceğine bir delâlet yoktur. Hem sonra büyük günah sahibi de küfürden ittikâ etmiştir. Küfürden ittikâ edene de "müttaki" denilebilir. Çünkü müttaki, *"müttaki, küfürden korunandır"* şeklindeki sözümüzün bir parçasıdır. Büyük günah sahibine de böyle müttaki denilebileceğine göre, onun da bunun hükmüne girmesi gerekir. O halde âyet, büyük günah sahibinin cennete gireceği hususuna, cennete girmeyeceğinden daha fazla delâlet etmektedir.

Meleklerin Tutumu

وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ ۖ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَٰلِكَ ۚ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا ﴿٦٤﴾ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ ۚ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ﴿٦٥﴾

"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz. Önümüzde, ardımızda ve ikisinin arasında ne varsa hepsi O'nundur. Senin Rabbin unutan da değildir. O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir. O halde sen O'na kulluk et ve kulluğunda iyice sebat et. Onun bir adaşı olduğunu bilir misin?" (Meryem, 64-65).

Bu Âyetin Makabil ile İlgisi

Bil ki âyette şöyle bir müşkil söz konusudur: *"O öyle cennettir ki biz ona kullarımızdan gerçekten muttaki olanları vâris kılacağız"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın kelâmıdır. *"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* ifadesi ise, Allah'tan başkasına ait bir sözdür. Binâenaleyh, arada herhangi bir fasıla bulunmaksızın, bu âyetin önceki âyete atfedilmesi nasıl caiz olmuştur?

Cevap: Karine (ipucu), ayan beyân ortada olduğunda, böyle bir atıf kabih sayılmaz. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin, bir işe hükmettiğinde, ancak "ol" der de, o da olur"* (Meryem, 35) sözünün O'na ait; *"Ve, muhakkak ki Allah, benim Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir"* (Meryem, 36) sözünün de başkasına ait bir söz olması gibidir. Halbuki, bunlar da birbirlerine atfedilmişlerdir.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* âyetinin zahiri, bu ifadenin, bir topluluğun tek bir kimseye hitabı kabilinden olduğunu göstermektedir, bu ise ancak peygambere gelen meleklere uygun düşer.

Nüzul Sebebi Rivayeti

Bunun sebebinin, rivayet edilen şu husus olması muhtemeldir. Kureyşliler, Medine Yahudilerine, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarını sormaları ve onun, kitaplarında bulunup bulunmadığını öğrenmeleri için beş kişi göndermişti... Onlar, bu hususu Hıristiyanlara sorduklarında, Hıristiyanlar,

onu duymadıklarını iddia ettiler. Yahudiler ise şöyle dediler: "Biz onu, kitabımız Tevrat'ta bulmaktayız. İşte şimdi, onun gelme zamanıdır. Biz bunları, kendisine "**Rahmanu'l-Yemame**" diyen kimseye[29] üç hususu sorduk, ama bilemedi. Binâenaleyh, siz bunları o Muhammed'e sorun. Eğer o, size bunlardan ikisini haber verirse, o zaman ona uyun. Ona, **Ashâb-ı Kehf**'in delikanlılarını, **Zülkarneyn**'i ve **Rûh**'u sorunuz" Ravi sözüne devamla şöyle der: "Onlar geldiler o Hz. Muhammed (s.a.s)'e bunları sordular. Fakat o, nasıl cevap vereceğini bilemedi. Derken onlara, daha sonra cevap vereceğini söyledi, fakat burada "inşaallah" demeyi unuttu. İşte bunun üzerine kendisine, 40 gün vahiy gelmedi. Bu sürenin, 15 gün olduğu da söylenmiştir. Bu süre Hz. Peygamber (s.a.s)'e çok ağır geldi. Müşrikler, Rabbinin Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalnız bıraktığını ve öfkelendiğini söylemeye başladılar. Bunun üzerine, **Cebrâil** (a.s) indi. **Hz. Peygamber** (s.a.s) **Cebrâil** (a.s)'e "Geciktin, nerdeyse sû-i zanna kapılacaktım. Seni özledim" dedi. **Cebrâil** de: "Ben de seni özledim; ne var ki ben, emre uyan bir kulum. Gönderildiğimde geliyorum, alıkonulduğumda da gelemiyorum" diye cevap verdi. İşte bundan dolayı Allah, hem bu âyeti, hem, *"Hiçbir şey hakkında, "Ben bunu muhakkak yaparım" deme. Allah'ın dilemesi hali müstesnâ"* (Kehf, 23-24) âyetlerini ve hem de, Duhâ Sûresi'ni inzâl buyurdu.

Daha sonra meleklere bu hususu, لَهُ مَا بَيْنَ اَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا... *"Önümüzde, ardımızda... ne varsa hepsi O'nundur"* ifâdeleriyle te'kid etmişlerdir. Yani, "O, bizim her vakit, mazi istikbal ve bu ikisi arasındaki zamanlarda; yahut dünya ve âhiret ile bu ikisi arasındaki durumlarda müdebbirimiz ve yöneticimizdir. Çünkü O, gelecekte, geçmişte ve bu ikisi arasındaki zamanlarda, yönetme metotlarını en iyi bilendir" demektir ki, bununla gayeleri ise, "Bizim işimiz, Allah'a havale edilmiştir. O, bizim hakkımızda meşieti, hikmeti ve iradesine göre tasarrufta bulunur. Bu hususta, O'na hiç kimsenin itiraz etme hakkı yoktur" demektir.

Ebu Müslim de şöyle der: Âyetteki *"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* ifadesi, cennetlikler tarafından söylenmiş bir söz de olabilir. Buna göre âyetin manası, "biz, cennete, ancak senin Rabbinin emriyle gelir ve konaklarız. Bizim önümüzde, yani gelecekte cennette olanlar ile, bizim dünyada iken arkada bıraktığımız şeyler ve bu iki vakit arasında bulunanlar O'na aittir. Rabbin, yarattığı hiçbir şeyi de unutmaz ki, böylece onu yenide

29 Bu şahıs sahte peygamber **Müseylimetu'l-Kezzab**'dır. (Ç.).

hayata döndürmeyi ihmal etsin... Çünkü O, gaybı bilendir. Zerre dahi ondan gizli kalamaz" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا *"Senin Rabbin unutan da değildir"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'e hitap ederek yeniden söze başladığı bir ifadedir ki, *"O, göklerin, yerin... Rabbidir"* ifadesi de bununla irtibatlıdır. Yani, "tam aksine O, göklerin, yerin ve bu ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir. Binâenaleyh, O'na ibadet et" demektir.

Kâdî şöyle der: "Bu, şu açılardan âyetin zahirine muhalif bir değerlendirmedir:

a) "**Tenezzül**" (inmek) ifadesinin zahirinden anlaşılan, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senin Rabbinin emri olmadıkça"* ifadesinden ötürü, meleğin Hz. Peygamber'e inmesidir. "Emr"in zahiri de, teklif haline (dünya hayatına) daha uygundur.

b) Bu, bir topluluğun tek bir kişiye yaptığı bir hitaptır. Bu ise, cennettekilerin, birbirleriyle yapmış olduğu konuşma ve hitaba uygun düşmez.

c) Bu ifadenin siyakında gelen, *"Senin Rabbin unutan da değildir. O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir"* ifadeleri de, teklif durumuna daha uygun düşer ve peygamber, bununla vasfedilemez. Buna göre, o melekler Hz. Peygamber (s.a.s)'e sanki şöyle demişlerdir: "Ey Muhammed (s.a.s), senin Rabbin, kendisi için sehv ve yanılmanın caiz olabileceği bir biçimde seni unutmadı ki, bizim sana geç gelmemiz sana zarar versin!" Sonra burada birkaç bahis bulunmaktadır.

Meleklerin İnmesiyle İlgili Bazı Bahisler

Birinci bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: "**Tenezzül**" iki manaya gelir:

a) Yavaş yavaş inmek.

b) Mutlak manada, inmek. Bunun böyle oluşun delili şudur: Bu kelime, "**nezele**" fiilinin mutavaatıdır. Bu kelime de, bazen "**enzele**" (indirdi) ve tedricilik manası ifade eder. Buraya uygun olan durum, yavaş yavaş inmektir ki, bununla, "bizim, zaman zaman inişimiz, ancak Allah'ın emri ve müsaadesiyle olmaktadır" manası kastedilmiş olmasıdır.

Ön-Ard ve İkisi Arası Kavramları

İkinci bahis: Âlimler, مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذٰلِكَ *"Önümüzde, ardımızda ve ikisinin arasında ne varsa"* ifadesi hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) Bu, "Önümüzde, arkamızda ve bütün cihetlerde olanlar ile, içinde bulunduğumuz bütün haller, O'na aittir. Biz bir cihetten başka bir cihete, bir yerden başka bir yere, ancak O'nun, emir ve meşietiyle geçebiliriz. Binâenaleyh, bizim semâdan yere inişimiz de ancak O'nun emriyle ve müsaadesiyle olmaktadır" demektir.

2) Bu, "Bizim, dünya işlerine dair önümüzden geçip giden şeyler; âhiret işlerine dair gelecek olan şeyler ve de, bu ikisi ile iki nefha" (Sûr'a üfürme) arasında olan şeyler O'na aittir" demektir. İki nefha arasındaki süre de, kırk yıldır.

3) Bu, "Geçmiş olan ömürlerimiz ile gelecek ömürlerimiz ve içinde bulunduğumuz an, O'na aittir" demektir.

4) "Var olmamızdan önce geçenler ile, yok olmamızdan sonra geçecek şeyler O'na aittir" demektir.

5) "İndiğimizde önümüzde olan yer, arkamızda kalan semâ ve semâ ile yer arasında olanlar, O'na aittir" demektir.

Bütün bu izahlara göre bu âyetin maksadı şudur: "Allah, her şeyi çepeçevre kuşatmıştır. Hiçbir şey, O'na saklı ve gizli kalamaz. Zerre miktarı bir şey dahi O'ndan gizli kalamaz. O halde O'nun emri ve hükmü olmadan biz nasıl bir iş yapmaya yeltenebiliriz?"

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senin Rabbin unutan da değildir"* buyruğunun manası, "O, seni terk eden de olmadı" şeklindedir. Bu, tıpkı, *"Rabbin seni terk etmedi, öfkelenmedi de"* (Duhâ, 3) âyeti gibidir. Yani, "inmeme işi, emir olmadığı içindir. Bu, Allah'ın seni terk etmesi ve yapayalnız bırakması demek değildir" demektir.

Âyetteki ...رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا *"O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir"* ifadesine gelince, bununla "Bütün bunların Rabbi olanın, unutması mümkün değildir. Çünkü bunları (ayakta) tutan, O'dur. Aksi halde, hem bunlar hakkındaki emir, hem de bunlarda tasarrufta bulunanlar hakkında emir batıl olmuş olur" manası kastedilmiştir. Âlimlerimiz, kulun fiilini Allah'ın yarattığına dair bu âyeti de delil getirerek şöyle demişlerdir: Çünkü kulun fiili de, gökle yer arasında bulunan şeyler cümlesindendir. Âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, bu ikisi arasında bulunan her şeyin de, Rabbi olduğuna delâlet etmektedir.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Göklerin ve yerin Rabbi" ifadesi, "senin Rabbin" ifadesinden bedeldir. Bunun, mahzuf mübtedânın haberi olması da

mümkündür. Buna göre ifadenin takdiri, "O, göklerin ve yerin Rabbidir. Öyleyse O'na ibâdet et ve O'na kulluğuna ibadette sabret" şeklinde olur. Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, ibâdet etmeyi ve tebliğ etmede ve yerine getirmede kendisine tahsis edilen ibadetlerde de mükellefiyetin zorluklarına ve güçlüklerine sabretmesi bir emirdi.

Şâyet, "Cenâb-ı Hak niçin "وَاصْطَبِرْ عَلٰى عِبَادَتِهِ" dememiş de, tam aksine "وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ" demiştir?" denilirse biz deriz ki, âyetteki "**ibâdetu**" sözü, senin, savaşan kimseye "اِصْطَبِرْ لِقِرْنِكَ" (Istabir li karenike) sözündeki "karen" mesâbesindedir. Yani, "savaşın şiddetinde senin üzerine gelip sana çatan şeyler hususunda, savaşta sabit kadem ol, firar etme" demektir. Buna göre mana, "ibadet, sana birtakım zorluklar ve güçlükler getirecektir. Binâenaleyh, o ibadetler için sabit kadem ol, acze düşme. Ehl-i kitabın, senden vahyin bir müddet kesilmesinden dolayı, sana karşı yapmış olduğu muğalata ve bundan dolayı da müşriklerin sevinmelerinden ötürü göğsün daralmasın" şeklinde olur.

Allah'ın Adaşı Yoktur

Cenâb-ı Hakk'ın, هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا *"O'nun bir adaşı olduğunu bilir misin?"* hitabına gelince, bu ifadenin zahiri, Allah'ın kendisinin bir adaşı olmama hususunu, ibadetin ve o ibadete sabretme emrinin illeti ve sebebi kıldığına delâlet etmektedir. Doğruya en yakın olan, Allah'ın nimetlerin hem asıllarını, hem de fürûlarını veren bir zât olmasıdır. Nimetlerin asılları maddeyi (bedeni), hayatı, aklı vs. şeyleri yaratmasıdır. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın dışında hiçbir fert, bunu yapmaya muktedir olamaz. Binâenaleyh O, sana en büyük nimeti lütfeden zât olunca, O'nu en büyük ta'zimle ululaman gerekir ki, en büyük ta'zim de O'na ibadettir.

Bazı kimseler, bu âyetten kastedilen mananın "Allah'ın ismi hususunda bir şeriki olmadığı" şeklinde olduğunu söylemişler ve bunu şu iki yönden açıklamaya çalışmışlardır:

a) Onlar, putları hakkında "ilâh" lafzını kullanıyorlar, ama Allah lafzını, Cenâb-ı Hakk'ın dışında hiçbir şeye vermiyorlardı. **İbn Abbas** (r.a)'tan, "Rahman ismiyle de başkasının, isimlendirilmediği" hususu rivayet edilmiştir.

b) Âyet-i kerimenin manası, "Batıl olarak değil de, gerçekten hak olarak O'nun adını almış olan bir şahıs biliyor musun?" şeklindedir. Çünkü batıl olarak verilen isme itibar edilemeyeceği için, adeta o isim ona verilmemiş gibidir. Birinci görüş, doğru olandır. Allah en iyisini bilendir.

Ba'sten Şüphe Manasızdır

وَيَقُولُ الْاِنْسَانُ ءَاِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ اُخْرَجُ حَيًّا ﴿٦٦﴾ اَوَلَا يَذْكُرُ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْـًٔا ﴿٦٧﴾ فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا ﴿٦٨﴾ ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ اَيُّهُمْ اَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا ﴿٦٩﴾ ثُمَّ لَنَحْنُ اَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ اَوْلٰى بِهَا صِلِيًّا ﴿٧٠﴾

"İnsan der ki: "Ben öldüğüm zaman mı, diri olarak çıkarılacağım?" İnsan düşünmez mi ki, onu daha evvel ve o bir şey değilken, kendisini hakikaten biz yarattık. Rabbine andolsun ki, biz onları da, şeytanları da elbette ve muhakkak mahşerde toplayacağız. Sonra onları, behemehal cehennemin etrafında dizüstü hazır tutacağız. Sonra her ümmetten, hangisi Rahmana karşı daha fazla âsi ve cüretkâr olmuşsa, muhakkak ve muhakkak, evvelâ onu ayırıp atacağız. Sonra biz ona, girip yanmaya daha çok layık olanları da, elbette çok daha iyi bileniz" (Meryem, 66-70).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allahu Teâlâ ibâdeti ve ibâdete sabretmeyi emredince, sanki birisi soru sormuş ve şöyle demiştir: "Bu ibadetlerin dünyada bir faydası yok. Âhiretteki faydasını da, belli bir kesim kabul etmemektedir. İbadetle meşgul olmanın faydalı bir şey olduğunun ortaya çıkabilmesi için, haşrin varlığına dair mutlaka delillerin getirilmesi gerekir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, haşr'i inkar edenlerin sözünü naklederek وَيَقُولُ الْاِنْسَانُ ءَاِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ اُخْرَجُ حَيًّا *"İnsan der ki: "Ben öldüğüm zaman mı, diri olarak çıkarılacağım?"* buyurmuştur. Onlar bunu, bu hususu kabul etmeme ve imkansız görme tarzında söylemişlerdir."

Âyette Geçen İnsan Kimdir?

Âlimler, âyette geçen "insan" lafzıyla ilgili şu iki izahı yapmışlardır:

a) Bununla, "cins" yani bütün insanlar kastedilmiştir. Buna göre şâyet, "Bütün insanlar böyle söyleniyor. O halde bu söz nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki, buna da şu iki açıdan cevap verilebilir:

1) Böyle bir söz, insan cinsi arasında mevcut olunca, bu sözün insanların tamamına isnât edilmesi doğru olabilir. Nitekim Arapçada, öldüren onlardan birisi olduğu halde, بَنُوا فُلَانٍ قَتَلُوا فُلَانًا "Falan aile, falancayı öldürdüler" denir.

2) Böyle bir imkânsız görme, herkesin tabiatında temelde vardır. Ancak ne var ki bazıları, fıtraten var olan bir imkansız görme işini haşr'in varlığına dair mevcut kesin delillerle terk etmiş, bırakmıştır.

b) Âyetteki "insan" sözüyle belli bir şahıs kastedilmiştir. Bu cümleden olarak bunun, **Ebu Cehil, Übeyy İbn Halef** olduğu ileri sürüldüğü gibi, bununla öldükten sonra dirilmenin olamayacağını benimsemiş olan kafirlerin kastedildiği de ileri sürülmüştür.

Yaratan Elbette Diriltebilir

Sonra Cenâb-ı Hak, öldükten sonra dirilmenin hak olduğuna dair أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا *"İnsan düşünmez mi ki, onu daha evvel ve o bir şey değilken, kendisini hakikaten biz yarattık"* delilini zikretmiştir. **Nafi, İbn Âmir** ve **Âsım** hariç, bütün kurrâ, şedde ile "**yezzekkeru**" şeklinde okumuşlardır. Bu üçü ise, "**yezkuru**" şeklinde okumuştur. Yani أَوَلَا يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ... "İnsan tezekkür etmiyor mu?" demektir. Bu kelime, "أَوَلَا يَذْكُرُ" şeklindeki kıraat ile maksadı ifaya daha yakın olmuş olur. Çünkü, maksat kişinin, "Daha önce yoktan var edildiğime göre, ikinci kez yaratılmam (haydi haydi) mümkündür" diye tefekkür edip düşünmesidir. Bazı âlimler de şöyle demiştir: Bütün mahlukât, öldükten sonra dirilmenin hak olduğu hususunda bu şekilde kısa bir delil getirmeye çaba sarf etselerdi, bile, bunu başaramazlardı. Çünkü, ikinci kez yaratmanın, ilk önceki yaratmadan daha basit, daha kolay olduğunda şüphe yoktur. Bunun bir benzeri de, *"De ki: "Onları ilk defa yaratan diriltecek"* (Yasin, 79) ve *"O, ilkin mahluku yaratıp sonra onu iade edecek olandır ki bu, O'na göre pek kolaydır"* (Rum, 27) âyetleridir. Âlimlerimiz, ma'dûma şey denilmeyeceği hususunda, bu âyetle istidlâl etmişlerdir, ama bu tutarsızdır. Çünkü insan, kendisiyle birtakım arazların kaim olduğu bir araya gelmiş olan cevherler topluluğundan ibarettir. Bu toplam, "şey" değilse, daha niçin sen, "Bu cüzlerden her biri mevcut damadan önce, "şey" değildi" diyorsun?

İnsan Yaratıldığını Nasıl Hatırlar?

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak, "zikir, daha önce mevcut olan şeyi bilme ve hatırlama olup da, daha sonra kişi ile o bilgi arasına unutmanın girmiş

olduğu şeyi hatırlamak demek olduğu halde... zikri, hatırlamayı insana nasıl emretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu ifadeyle "tefekkür edip de bilmez mi?" manası kastedilmiştir... Husûsen, bu ifade "**yezzekkeru**" şeklinde şedde ile okunduğunda hasıl olur. Ama bu ifade şeddesiz olarak "**yezküru**" şeklinde okunursa, bununla "O, bunu kendisinin halinden anlayamaz mı? Çünkü herkes, kendisinin dünyada diri değilken, sonra diri hale getirildiğini bilir ve anlar" manası kastedilmiş olur.

Allah'ın Yemin etmesindeki Hikmet

Cenâb-ı Hak maksadını delil ile beyan buyurunca, bunun peşinden birkaç tehdit getirmiştir.

1) Bu O'nun, فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ *"Rabbine andolsun, biz onları da, şeytanları da elbette mahşerde toplayacağız"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Yeminin şu iki hikmeti vardır:

a) Haberi, yeminle te'kid etmek, âdettir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın kendi ismini Resûlü'nün ismine izâfe ederek yemin etmesinde, Resûlü'nün şanını yüceltme vardır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ... *"İşte o göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (haşir)... şüphesiz ve kat'î bir gerçektir"* (Zariyat, 23) âyetinde olduğu gibi, böylece göğün ve yerin şanını yüceltmesi gibidir. Ve'ş-Şeyâtîn kelimesindeki vâv, atıf vâv'ı olabileceği gibi, "**maa**" (-ile) manasına olan vâv olması da mümkündür ki "**maa**" manasında olması daha mümkündür. Buna göre mana, "Onlar, kendilerini azdıran şeytan dostlarıyla haşrolunurlar. Her kâfir, bir zincir içinde bir şeytanla beraber bulunur" şeklinde olur.

2) ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا *"Sonra onları, behemehâl cehennemin etrafında diz üstü hazır tutacağız"* âyetinin beyan ettiği hususdur. Bu hazır tutulma işi, onlar cehenneme sokulmadan önce olur. Sonra Cenâb-ı Hak onları, en zelil biçimde hazır bulundurur. Çünkü O, "dizüstü..." buyurmuştur. Zira, dizleri üstü çöken kimsenin şekli, ya zelil veya âciz kimsenin şeklidir.

İmdi şâyet, "Bu husus, herkes için söz konusudur. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Ve sen her ümmeti diz çökmüş halde göreceksin"* (Casiye, 28) buyurmuştur. Bunun sebebi, örfün bu şekilde olmasıdır. Çünkü, krallardan bir talepte bulunan kimseler, bir gözetleme ve endişe hali olduğu, ya da kendisinden ötürü ayakta durmaya takat getiremeyecekleri o şeyin sıkıntısı onları aniden bastıracağı için, dizleri üstü çökerler. Bu herkes için umumi bir hal olunca, daha nasıl kâfirlerin zilletlerinin çokluğunu gösterir?" denilirse,

biz deriz ki: Muhtemelen bundan murat, kâfirlerin, haşr zamanından o merkezde hazır tutulmalarına kadar bu durumda olmalıdır ki, bu da onlar hakkında zilletin çokluğunu ve fazlalığını iktiza eder.

3) ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا *"Sonra her ümmetten, hangisi Rahmana karşı daha fazla âsi ve cüretkâr olmuşsa, muhakkak ve muhakkak evvelâ onu ayırıp atacağız"* âyetinin beyan ettiği husus. Buradaki **"şîa"** kelimesi **"fırka"**, **"fie"** ve **"tâife"** kelimelerinin manasında olmak üzere "fi'le" vezninde bir kelimedir. Anlamı, "Tabi oldu, yani, azgınlardan bir azgına tâbi oldu da, (bir grup oluşturdu)" şeklindedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Dinlerini parça parça edip de ayrı ayrı fırkalar olanlar (yok mu?) Sen hiçbir surette onlardan değilsin"* (En'âm, 159) buyurmuştur. Âyetten maksat ise şudur: Allah onları önce, cehennemin etrafında diz üstü hazır tutacak... Sonra da, onları birbirinden ayırt edecek. Onlardan, küfründe en fazla inatçı ve âsi olana, en büyük azâbı tahsis edip ayıracak. Çünkü, hem sapan hem de saptıranın azabı, başkasına uyarak sapmış olanın azabının üzerinde olmalıdır. Aynı şekilde, âsi ve serkeş olan zorbalık yapanın azâbı, sırf taklitçi olanın azâbı gibi değildir. Batıl lehinde şüpheler çıkaran kimsenin göreceği azâp, gafletinden dolayı ona uyan kişinin azâbı gibi değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kâfir olup da Allah'ın yolundan men edenler (yok mu?), biz onların azabının üzerine, çıkarageldikleri fesatlara mukabil, bir azap daha katıp artırdık"* (Nahl, 88) ve *"Onlar muhakkak ki kendi yüklerini de, o yükleriyle beraber daha nice yükleri de bizzat yükleneceklerdir"* (Ankebut, 13) buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, onun azâbının daha şiddetli olacağını bildirmek üzere, her ümmet ve topluluk içindeki en âsi ve en günahkâr, en serkeş olanı çekip alacağını, onu ayıracağını beyan buyurmuştur. Bu çekip ayırmanın faydası ise azâbın aslını değil de, onun şiddetini tahsis etmek, ayırmaktır. İşte bundan dolayıdır ki Cenâb-ı Hak onların tamamı hakkında ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَى بِهَا صِلِيًّا *"Sonra biz ona, girip yanmaya daha çok layık olanları da, elbette çok daha iyi bileniz"* buyurmuştur. Ancak, "Topluluk, azapta müşterek olmakla beraber, ona daha layık olanları (...)" denilebilir.

Bir önceki ifadedeki **"eyyühüm"** kelimesinin i'râbı hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. **Halil**'den, onun, hikâye olarak merfû olduğu; ifadenin takdirinin de, "لَنَنْزِعَنَّ عَنِ الَّذِينَ يُقَالُ فِيهِمْ أَيُّهُمْ أَشَدُّ" şeklinde olduğu rivayet edilmiştir. **Sibeveyh** ise, bu kelimenin, "sıla" olan cümlenin baş tarafı düştüğü için damme üzere mebni olduğu; bundan ötürüdür ki, cümlenin

baş kısmına gelmesi halinde mu'reb olacağı ve meselâ, "اَيُّهُمْ هُوَ اَشَدُّ" denileceği görüşündedir.

Herkes Cehenneme Uğrayacak

وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا ۚ كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ﴿٧١﴾ ثُمَّ نُنَجِّى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظّٰلِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴿٧٢﴾

"Sizden hiçbiriniz müstesna olmamak üzere, mutlaka cehenneme uğrayacaktır. Bu, Rabbinin üzerine kat'î olarak aldığı, hükmettiği bir şeydir. Sonra takvaya erenleri kurtaracağız. Zâlimleri ise, orada diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız" (Meryem, 71-72).

Bil ki Allahu Teâlâ daha önce, *"Rabbine andolsun ki, biz onları da şeytanları da elbette mahşerde toplayacağız"* (Meryem, 68) buyurup, sonra da, *"Sonra onları, behemehal cehennemin etrafında diz üstü hazır tutacağız"* beyanını getirince bunun peşinden وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا *"Sizden hiçbiriniz müstesnâ olmamak üzere, mutlaka oraya (yani cehenneme) uğrayacaktır"* âyetini getirmiştir.

"Mü'minler Cehenneme Uğramaz" Diyenler

Âlimler bu hususta ihtilaf etmişler ve bazıları "Bunlardan murat, daha önce bahsedilmiş olan kâfirlerdir. Binâenaleyh onlar önce gâib zamiri ile anlatıldı, sonra Allah onlara muhatap sîgası ile hitap etti" demişlerdir. Bu görüşte olanlar şöyle söylemişlerdir: "Mü'minlerin cehenneme uğramaları mümkün (câiz) değildir. Buna şunlar delâlet eder:

1) Allahu Teâlâ, *"Şüphe yok ki kendileri için bizden en güzel bir mükâfat (cennet) takdir edilmiş olanlar, işte bunlar oradan (cehennemden) uzak tutulurlar"* (Enbiyâ, 101) buyurmuştur. Oradan uzak tutulanın, oraya uğradığı söylenemez.

2) Cenâb-ı Hak, *"Onlar o cehennemin gizli sesini bile duymazlar"* (Enbiyâ, 102) buyurmuştur. Eğer onlar cehenneme uğramış olsalardı, mutlaka onun gizli sesini duyarlardı.

3) Cenâb-ı Allah, *"Onlar o gün korkudan emindirler"* (Neml, 89) buyurmuştur.

Herkes Uğrar Diyenler

Ekseri, âlimler ise, "Âyetin bu ifadesi mü'min-kâfir herkes için genel bir ifâdedir. Çünkü âyette, *"Sizden hiçbiriniz müstesnâ olmamak üzere, mutlaka oraya uğrayacaktır"* buyurulmuş, istisnâ yapılmamıştır. Bu hitap, âyetteki evvelki hitaptan farklı, yeni bir hitaptır. Bunun böyle olduğuna, *"Sonra takvaya erenleri kurtaracağız"* cümlesi de delâlet eder. Bu, "Oraya uğrayanlardan takvaya erenleri kurtaracağız" demektir. Bu âyetin, "Sonra takvaya erenleri kurtarırız ve zâlimleri ise cehennemde diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız." Mutlaka insanların hepsi cehenneme uğrar" manasında olduğunu söylemek câiz değildir. Rivayet edilen haberler (hadisler) de bu görüşe delâlet eder" demişlerdir.

Âlimler bu âyette bahsedilen "vürûd" (uğrama) hususunda değişik izahlar yapmışlardır:

1) Onlardan bazıları, "Vürûd, cehenneme yaklaşmaları, cehennemin kenarlarında olmaları manasınadır. Cehennemin yakını ve kenarları, hesap meydanıdır" demişler ve buna şöyle delil getirmişlerdir: "Hak Teâlâ'nın فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ *"Onlar, vâridlerini (sakalarını-sucularını) yolladılar"* (Yûsuf, 19) âyetinde bu kelime yaklaşma manasında kullanılmıştır. Malumdur ki bu vârid (uğrayan, sucu), suya girmemiş (yaklaşmıştır). Cenâb-ı Hak, *"O (Mûsa) Medyen suyuna "vârid" olunca, onun kenarında (hayvanlarını) sulayan birçok insan buldu"* (Kasas, 23) buyurdu ve buradaki "vârid" olma ile yaklaşma manasını kastetti. Arapçada, وَرَدَتِ الْقَافِلَةُ الْبَلْدَةَ "Kâfile, o beldeye yaklaştı" denilir. Bu, eğer kâfile beldeye henüz girmemiş ise söylenir. Buna göre âyetin manası, *"Bütün cinler ve insanlar cehennemin etrafında hazır olurlar"* şeklindedir. Allahu Teâlâ, *"Bu, Rabbinin üzerine kat'î olarak aldığı, hükmettiği bir şeydir"* buyurur, yani "Va'îd hükmünden dolayı, kesin, artık kararlaştırılıp bitmiş bir şey" demektir. Sonra Allah müttakileri cehennemden kurtarır, yani uzaklaştırır. İşte *"Bunlar oradan (cehennemden) uzaklaştırılırlar"* (Enbiya, 101) âyeti ile anlatılan budur. Rivayet edilen şu hadis-i şerif de bu görüşü destekler: Hz. Peygamber, لَا يَدْخُلُ النَّارَ اَحَدٌ شَهِدَ بَدْرًا وَالْحُدَيْبِيَّةَ *"Bedir ve Hudeybiye (savaşlarında) bulunan hiçbir Müslüman cehenneme girmez"* buyurdu. Bunun üzerine **Hafsa** (r.a) "Allahu Teâlâ, *"Sizden hiçbiriniz müstesnâ olmamak üzere, mutlaka oraya uğrayacaktır"*

buyurmuyor mu?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, "sen onu bırak. Cenâb-ı Hak *"Sonra takvaya erenleri kurtaracağız"* da buyurmaktadır"[30] demiştir. Şâyet "vürûd", girmek manasına olsaydı, **Hz. Hafsa**'nın sorusu yerinde olmuş olurdu.

2) **Vürûd**, girmek manasındadır. Âyetler ve hadisler de buna delâlet etmektedir. Âyetten delillere gelince, bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınız da hiç şüphesiz ki cehennem odunusunuz. Siz oraya vârid olacaksınız"* (Enbiya, 98) ve *"Artık o bunları ateşe îrâd etmiş (götürmüştür), vardıkları o yer ne kötü yerdir!"* (Hûd, 98) âyetleridir. *"İşte bunlar oradan (cehennemden) uzaklaştırılmışlardır"* (Enbiya, 101) âyeti de buna delâlet eder. Çünkü uzaklaştırılmış olan kimse, şâyet uzaklaştırılmamış olsaydı yakın olacaktı. Bu da ancak, onların daha önce ateşte olmaları durumunda söz konusu olur ve sonra da Allah onları oradan uzaklaştırırdı. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Zâlimleri ise, orada diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız"* âyeti de buna delâlet etmektedir. Bu ifade onların geldikleri o yerde kalacaklarına delâlet etmektedir. Onlar ateşte kalacaklarına göre, ateşe girmiş olmaları gerekir.

Hadislerden bunun delili şudur: **Abdullah b. Revâha** "Allahu Teâlâ burada girmeden bahsetti ama, çıkmadan bahsetmedi" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Ey İbn Revâha, vürûddan bahseden bu ifadeden sonraki, "sonra takvaya erenleri kurtaracağız" ifadesini oku"* buyurdu. Bu **İbn Revâha**'nın vürûddan girme manasını anladığını, **Hz. Peygamber** (a.s)'in de onun bu anlayışını yadırgamadığını gösterir.

Câbir (r.a)'den rivayet edildiğine göre, ona bu âyetten sorulmuş, o da şöyle demiştir: "Ben Allah'ın Resûlü'nü şöyle derken işittim: *"Vürûd girmektir. İyi-kötü herkes o cehenneme girecektir. Cehennem mü'minlere bir serinlik ve esenlik olacaktır. Hatta insanlar onun serinliğinden ötürü ürperip feryat edeceklerdir"* Bu görüşü benimseyenler şöyle derler: "Mü'minler cehenneme, kesin olarak hiçbir korku ve zarara uğramaksızın, hatta gıpta ve sevinç ile gireceklerdir. Çünkü Cenâb-ı Allah *"O en büyük korku bunları asla tasaya düşürmez" (*Enbiya, 103) buyurmuştur. Bir de âhiret, mükâfat yurdu olup, teklif yurdu değildir. Gam ve hüzün ancak teklif yurdunda söz konusudur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den gelen sahih bir hadiste: اَنَّ الْمَلَائِكَةَ تُبَشِّرُ فِى الْقَبْرِ مَنْ كَانَ مِنْ اَهْلِ الثَّوَابِ بِالْجَنَّةِ حَتَّى يَرَى مَكَانَهُ فِى الْجَنَّةِ

30 **İnb Mâce,** Zühd, 33 (2/1431).

وَيَعْلَمَهُ *"Melekler kabirde, mükâfat ehli kimseleri cennette müjdeler. Öyle ki o kimse cennetteki yerini görür ve öğrenir"*[31] buyurulmuştur. Ölüm anındaki muâyene (her şeyi görme) hali hakkındaki söz de böyledir. Binâenaleyh kendi halleri hakkında şüpheli olarak onların kıyamete gelmeleri nasıl düşünülür? Bu haller, ancak cehennemliklere tesir eder. Çünkü onlar cehennemlik ve ikâb ehli olduklarını bilmemektedirler.

Âlimler, cehennemin zararının o mü'minlerden nasıl uzak olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir:

a) Bazıları, "Cehennem olarak isimlendirilen o bölgenin içinde, ateşsiz bir yerin bulunması ve cehennemin derekeleri arasında geçiş yollarının bulunması imkansız değildir. Durum böyle olunca herkesin cehenneme girip, mü'minlerin o ateşsiz yerlerde, kâfirlerin ise ateşin ortasında olmaları da imkansız değildir.

b) Allahu Teâlâ, cehennemin ateşini söndürür, böylece de mü'minler oradan geçerler ve cehennem, onların dışında kalanları içine alır. **İbn Abbas** (r.a) "O mü'minler o cehenneme, cehennem küpten çıkan sese benzeyen bir ses çıkardığında gelirler (vürûd)" demiştir. **Cabir İbn Abdullah**'tan, bu meseleyi **Hz. Peygamber** (s.a.s)'e sorduğunda, O'nun şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: *"Cennetlikler cennete girdiklerinde birbirlerine "Rabbimiz bize, cehenneme vürûd edeceğimizi (gireceğimizi) va'detmemiş miydi?" dediklerinde, onlara, "Siz oraya o cehennem sönmüş iken girdiniz (veredtümûhâ)" denilir."*

c) Cehennemin sıcaklığı tabii değildir. Kâfirlerin bedenlerine yapışan o parçaları, Cenâb-ı Hak onların üzerinde yakıcı ve eziyet edici; mü'minlerin bedenlerine yapışan o parçaları, onların üzerinde tıpkı **Hz. İbrahim** (a.s)'de olduğu gibi, bir serinletici ve emniyet vesilesi kılar ve yapar. Bu tıpkı, aynı kırbadan, kıbti su içtiğinde, o kırbadaki suyun kana dönüşmesi, İsrailli su içtiğinde ise onun tatlı bir su olması gibidir.

Bil ki, bu izahlardan her biri mutlaka, cehennemde azap görenle beraber olabilmeleri için, azapla müvekkel olan melekler hakkında da söz konusudur.

31 Benzeri **Buhari**, Rikak, 51.

Mü'minlerin Cehenneme Uğramalarının Hikmeti

İmdi, eğer: Mü'minler cehenneme girdiklerinde cehennem onlar için bir azap yeri olmadığına göre, onların o cehenneme girmelerinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Onlar, kendilerinin bundan kurtulduklarını bilip anladıklarında, bu onların sevincini ve sürurunu artırır.

2) Bu, kendilerinin düşmanı olan o mü'minlerin cehennemden kurtulduklarını, kendilerinin ise orada ebedi kaldıklarını gördüklerinde, cehennemliklerin keder ve gamını artırır.

3) Bu, cehennemlikler mü'minlerin yanında, hatta kendi dostlarının ve kendilerini cehennemden sakındıran fakat kendilerine dönüp bakmadıkları kimselerin yanında rezil ve rüsvay olacakları için, cehennemliklerin keder ve hüznünü arttırır.

4) Mü'minler, cehennemde o kâfirlerle birlikte olduklarında onlar onları susturarak, yere baktırır. Bu da böylece, kâfirlerin kederini, mü'minlerin de sürurunu arttırır.

5) Mü'minler, cehennemlikleri haşr ve neşr ile korkutarak inzâr edip onlara bu meselenin doğruluğuna dair deliller getirdiklerinde onlar o delilleri kabul etmemişlerdi. Binâenaleyh, o mü'minler o kâfirlerle birlikte cehenneme girdiklerinde, mü'minler o kâfirlere, söyledikleri hususlarda kendilerinin sadık olduğunu; haşri ve neşri tekzip edenlerin ise yalancı olduklarını ortaya koymuş olurlar.

6) Mü'minler o azâbı gördüklerinde bu, o mü'minlerin cennet nimetlerinden daha fazla haz duymalarına vesile olur. Nitekim şair, *"Eşya, zıtlarıyla daha fazla olarak ortaya çıkar"* demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bunlar oradan uzaklaştırılmışlardır"* (Enbiya, 101) beyanına tutulanlara gelince, biz onların cehenneme girmiş olduklarına delâlet eden hususlardan birisinin de bu olduğunu belirtmiştik. Hem, **anhâ** (oradan) ifadesiyle, "cehennemin azâbından" manası kastedilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın *"Onun gizli sesini, fısıltısını bile duymazlar"* (Enbiya, 102) beyanı ile de bu kastedilmiştir.

İmdi, şâyet "Mü'min ve müttaki kimselerin cehenneme nasıl girdikleri, sonra da oradan nasıl çıkıp da cennete gittikleri hususu, haberlerle sabit midir?" denilirse, biz deriz ki: Hesaba çekilme işinin yerde veya arzın olduğu bir mekânda olacağı, haberlerle sabittir. Bunun böyle olduğuna,

Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün ki yer, başka bir yere... tebdil olunacaktır"* (İbrahim, 48) âyeti de delâlet etmektedir. Cehennem, yere yakındır; cennet ise göktedir. Hesaba çekilme mekânında bir araya gelme işi hasıl olur. Böylece onlar oradan cehenneme girerler, sonra da Allahu Teâlâ cennetlikleri yükseltir ve onları oradan kurtarır. Cehennemlikleri ise orada bırakır. كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا *"Bu, Rabbinin üzerine kat'î olarak aldığı, hükmettiği bir şeydir"* âyetinde geçen **"hatmen"** kelimesi, birisi bir şeyi gerekli görüp vacip kıldığı zaman söylenilen "حَتَمَ الْأَمْرُ" deyiminin mastarıdır. Buradaki mastar ism-i mef'ûl (mahtûm) anlamındadır. Bu, Arapların tıpkı **"Halku'llahi"** (Allah'ın mahlûku) ve **"Darbu'l-esiri"** (esirin dövdüğü) demeleri gibidir.

İlâhi cezanın aklen de vacip olduğunu söyleyenler şu şekilde istidlâl etmişlerdir: *"Bu, Rabbinin üzerine kat'î olarak aldığı, hükmettiği bir şeydir"* âyeti, tehdit ve haberler cihetinden gelen şeyin, vâcip ve gerekli olduğuna delâlet eder. Çünkü **"alâ"** edatı vücûp ifade eder. Sırf nakille, haberlerle sabit olan şeye ise, vâcip denilmez." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Allah'ın va'dinden cayması imkânsız olunca, bu vûcûb gibi kabul edilir...

Müttakilerin Cehennemden Kurtarılması

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ *"Sonra takvaya erenleri kurtaracağız. Zâlimleri ise, bırakacağız"* buyruğuna gelince, kelime, **"nüncî", nüneccî,** ve meçhul sîgasıyla **"yüncâ"** şeklinde okunmuştur. **Kâdî** şöyle der; "Âyet, vaîde dair bizim görüşümüzle bir delil teşkil eder. Çünkü Allahu Teâlâ, herkesin o cehenneme gireceğini beyân buyurmuş, sonra da cehennemden kurtulacakların sıfatlarını beyan etmiştir ki bunlar, müttakilerdir. Fasıklar ise müttaki değillerdir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, müttakilerin dışında kalanları, cehennemde diz üstü bırakacağını beyan buyurmuştur. Böylece, fasıkın cehennemde ebedi kalacağı sabit olmuş olur."

Müttakinin Manası

İbn Abbas şöyle der: "Müttaki, 'lâ ilâhe illallah' sözü ile, şirkten korunmuş olan kimsedir." Bil ki **İbn Abbas**'ın söylemiş olduğu bu hüküm, hakkın doğruluğuna delilin şehadet ettiği ve gerçeğin ta kendisi olan bir hükümdür. Zira Allah ve peygamberleri tasdik eden herkes için, "O, şirkten korunmuştur" denilebilir. Böylesi kimse hakkında, "o, şirkten korunmuştur" denildiğine göre, onun hakkında, "O, müttakîdir de" denilebilir. Çünkü müttaki (korunmuş) kelimesi "şirkten korunmuş" olan ifadesinin bir parçasıdır. Mürekkebin kapsamına aldığı şeyi, müfredi de içine alır

(birbirinden ayrılamazlar) Böylece, büyük günah sahibinin de muttaki olduğu sabit olmuş olur. Bu sabit olunca, büyük günah sahibinin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra müttakileri kurtaracağız"* cümlesinin umum oluşundan dolayı, cehennemden çıkmış olması gerekir. Böylece, kendi lehlerine zannettikleri bu âyet, görüşlerinin yanlışlığına delâlet eden en güçlü delillerden olmuş olur.

Kâdî, bu âyetin aynı zamanda, "Mükelleflerden, ne cennette ne de cehennemde olmayacak olan kimseler vardır" diyenlerin görüşlerinin, yanlış olduğuna delâlet ettiğini söylemiştir. Biz, bu da zayıftır diyoruz. Çünkü âyet, Allahu Teâlâ'nın, müttaki kimseleri kurtardığına delâlet eder. Halbuki âyette Allahu Teâlâ'nın, onları cehennemden kurtardıktan sonra cennete gönderdiğine dair bir delâlet yoktur. Farzet ki, âyet buna delâlet etsin. Ancak ne var ki âyet, müttakilerin cennette olduklarına, zâlimlerin ise cehennemde bırakıldıklarına delâlet etmektedir. Şu halde burada, bu iki kısmın dışında kalan bir üçüncü kısmın bulunması gerekir ki, bu üçüncü kısım da, tâat ve masiyeti denk olan kısımdır. Böylece her biri diğeriyle düşer, neticede nötr hale gelir, geriye de ne itâat, ne de isyan eden diye bir şey kalmaz. Binâenaleyh şâyet bu kısmın bulunması batıl olursa bu âyetin dışındaki başka bir şeyle batıl olmuş olur. Bu sebeple bu âyet, **Kâdî**'nin iddia ettiği hasr manasına delâlet etmez. Bazı Mu'tezile âlimleri, ilahi vaîd ve tehdit hususunda, Hak Teâlâ'nın, *"Zâlimleri ise, orada diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız"* ifadesine tutunmuşlardır. Halbuki, "**ez-zâlimîn**" lafzı, başında harf-i tarifin bulunduğu bir çoğul kelimedir. Binâenaleyh, bu kelime umumilik ifade eder. Umumi lafızlara tutunma hakkındaki sözümüz ise, bu kitapta defâlarca geçmiştir. Âyetteki "**cisiyyâ**" kelimesine gelince, **Keşşâf sahibi,** O'nun, *"Zâlimleri ise, orada dizüstü düşmüş bir halde bırakacağız"* cümlesinin yukarda bahsedilen "vürûd" ifadesiyle kastedilmenin, onların cehennemin etrafında diz üstü çökmüş olmaları; mü'minlerin ise, cehennemden kurtarıldıktan sonra cennete girerek kâfirlerden ayrıldıklarına; kâfirlerin ise bulundukları yerde, dizüstü çökmüş olarak kalakaldıklarına bir delil olduğunu söylemiştir.

Âyetler Karşısında Kâfirler

وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا ﴿٧٣﴾

"Kendilerine açık açık âyetlerimiz okunduğu zaman kâfirler mü'minlere: "İki fırkadan hangisi makamca daha hayırlı, meclis ve topluluk bakımından daha güzeldir" dediler" (Meryem, 73).

Kâfirlerin Dünya Hayatındaki Değerlendirmeleri

Bil ki Allahu Teâlâ, öldükten sonra diriltilmeyi kabul etmeyen Kureyş müşriklerinin aleyhine, delil getirince bunun peşinden, bahsi geçen kimselerin, Cenâb-ı Hakk'ın hüccetine karşı şu sözle muarazada bulunduklarına dair vaidini getirmiştir: "Şâyet siz hak, biz de batıl üzere bulunsaydık, o zaman sizin dünyadaki haliniz, bizimkinden daha güzel ve daha hoş olurdu. Çünkü, kendisinin samimi ve ihlaslı dostlarını azâba ve zillete düşürmesi, kendisine hizmetten yüz çevirmiş olan düşmanlarına ise izzet ve rahatlık vermesi, hakîm olan zâta yakışmaz... Durum, bunun aksine olunca, kâfirler, nimet, rahatlık ve hükümran olma hali içinde; mü'minler ise o zaman, korku ve zillet içinde idiler. İşte bu da, hakkın ve doğrunun, mü'minlerle birlikte olmadığına delâlet eder. Onların bu konudaki şüphelerinin neticesi budur. Bunun bir benzeri de, *"Eğer (iman) bir hayır olsaydı, bizden evvel ona konamazlardı"* (Ahkaf, 11) âyetidir. Rivayet olunduğuna göre kâfirler, saçlarını tarıyor, yağlanıyor güzel koku sürünüyor ve övünebilecekleri ziynetlerle ziynetleniyor; sonra da Müslümanların fakirlerine karşı böbürlenerek kendilerinin Allah katında mü'minlerden daha değerli olduklarını iddia ediyorlardı... Geriye, âyetle ilgili şu iki bahis kalmaktadır:

Birinci bahis: Âyetteki ...آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ... *"açık açık âyetlerimiz"* ifadesi hakkında şu açıklamalar yapılabilir:

a) Bu, "Lafızları tertil üzere okunan manaları, ya muhkem oldukları için, veyahut da peşinden muhkem âyetlerin beyânının, ya da Hz. Peygamber'in sözlü ya da fiili olarak açıklamasının geldiği müteşabih âyetler olarak açık seçik biçimde" demektir.

b) "Kendileriyle tehaddîde bulunulan ve hiç kimsenin kendilerine muarazada bulunamadığı, i'câzı apaçık bir biçimde..." demektir.

c) Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, haşrın ispatı hususundaki, *"İnsan düşünmez mi ki onu daha evvel ve o bir şey değilken kendisini hakikaten biz yarattık"* (Meryem, 67) beyanı gibi, kendisi hakkında bir soru sorulamayan ve kendisine itirazda bulunulamayan apaçık deliller olarak" demektir.

İkinci bahis: İbn Kesir, durdurma ve ikamet ettirme yeri anlamında olarak mîm'in dammesiyle "**mukâmen**" şeklinde okurken, diğerleri mîm'in fethasıyla, "durma mahalli" anlamında olarak, "**makâmen**" şeklinde okumuşlardır. "نَدِيٌّ" (Nediyy) kelimesinin anlamı ise, "meclis" demektir... Nitekim Arabçada "**nediyy**" ve "**nâdi**" aynı anlamdadır. Bu kelimenin çoğulu, "**endiye**"dir. Cenâb-ı Hakk'ın, ...وَتَأْتُونَ فِى نَادِيكُمُ الْمُنكَرَ *"Toplantı yerinizde meşrû olmayanı yapacak mısınız?"* (Ankebut, 29) ve فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ *"O vakit meclisini da'vet etsin"* (Alâk, 17) âyetleri de bunun gibidir. Nitekim birtakım kimseleri bir araya getirdiğinde "نَدَوْتُ الْقَوْمَ أَنْدُوْهُمْ" denilir. Mekkedeki "Daru'n-nedve" de aynı manadadır ki, müşriklerin toplandığı meclise verilen ad idi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların bu şüphesine, şu ifadeyle cevap vermiştir:

وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِءْيًا ﴿٧٤﴾

"Biz onlardan evvel nice asırlar helâk ettik ki onlar, mal ve metâca da, gösterişçe de daha güzeldiler" (Meryem, 74).

Önceki Kavimlerden Alınacak İbret

Bu cevabı şu şekilde açıklayabiliriz: "Cenâb-ı Hak dünyada, sizden daha çok nimet verdiği kimseleri de imha etmiştir. Şu halde, insan için dünyada hasıl olan nimetler, o kimsenin Allah'ın dostu olduğuna delâlet etmiş olsaydı, o zaman, Allah'ın sevdiği insanlara bu dünyada herhangi bir keder ve üzüntünün dokunmaması ve Allah'ın, bu dünyada kendilerine nimet verdiği kimselerden hiçbirini helâk etmemesi gerekirdi. O, onları helâk ettiğine göre bu durum, ya "Dünyalık elde eden, Allah'ın dostudur" şeklindeki birinci mukaddimenin yanlışlığına, yahut da, "Allah'ın dostlarına bir gam ve hüzün dokunmaz" şeklindeki ikinci mukaddimenin yanlışlığına

delâlet eder. Her iki duruma göre de, ileri sürmüş olduğumuz şüphe geçersiz olur."

Geriye lafızların tefsirini yapma hususu kalmıştır. Buna göre biz diyoruz ki: Her asırdaki kimseler, kendilerinden sonra gelenler için bir kuşaktır, nesildir "**karn**"dır. Çünkü onlar, onlardan önce yaşamışlardır. Cenâb-ı Hakk'ın, "هُمْ اَحْسَنُ" ifadesi, mahallen mansûb olarak "**kem**" kelimesinin sıfatıdır. Baksana sen şâyet "**hüm**" zamirini getirmeseydin, o zaman "**ahsenu**" kelimesinin, sıfat olarak mansûb olması gerekirdi. "**Esâs**", ev eşyası anlamındadır.

Ri'yen Kelimesindeki Kıraatler

"**Ri'yen**" kelimesine gelince, bu, şu beş şekilde okunmuştur. Çünkü bu kelime ya noktasız olarak râ ile, ya da noktalı olarak zâ ile okunur.

Birincisine gelince, bu kelimede ya hemze ve yâ bir arada zikredilir, veyahut sadece yâ ile yetinilir. Bu kelimede hem yâ'nın hem de hemzenin birlikte zikredilmesi halinde, şu iki izah yapılabilir:

a) Bu kelime, ya kendisinden sonra yâ bulunan sakin bir hemze ile "رِئْيًا" (ri'yen) şeklinde okunur. Bu durumda kelimenin manası, "görünümce, şekilce" demek olur. Bu, "رَاَيْتُ رِئْيًا" ifadesinden olmak üzere, ism-i mef'ûl manasında bir mastardır.

b) Harflerin yeri değiştirilerek, (kalb), kelimenin "رِيئًا" (**Rîen**) şeklinde okunmasıdır. Bu, tıpkı Arapların "رَأْىٌ" (re'yun) kelimesini, "رَاءٍ" (râin) şeklinde söylemeleri gibidir... Sadece yâ ile yetindiğimizde bu bazen, hemzenin yâ'ya çevrilip yâ'nın da yâ'ya idğam ile şeddeli yâ ile olmak üzere; ya da nimet ve refah anlamına gelen "اَلرِّىُّ" (er'reyyu) kelimesinden olmak üzere "رِيًّا" (reyyen) şeklinde okuruz. Bu durumda bu kelime Arapların, "رَيَّانَ مِنَ النَّعِيمِ" (nimetlere gark olmuş) deyimlerinden alınmış olur.

İkincisine gelince, hemze hazfedilerek, sırf yâ ile okumadır. Bunun izahı şöyledir: Maklûb olan "رِيئًا" (Rîen) kelimesinden, hemzenin hazfedilip, harekesi, kendisinden önce bulunan sakin yâ'ya kesilmek suretiyle hafifletilmesidir.

Bu kelimenin "زِيًّا" şeklinde okunmasına gelince, bu, toplamak, bir araya getirmek anlamına gelen "اَلزِّىُّ" (ez-zeyyu) kelimesinden müştaktır. Çünkü زِىٌّ "bir araya getirilmiş güzellikler, anlamındadır. Buna göre mana, "Bunlardan güzellerini de imha ettik" şeklinde olur. Allah en iyisini bilendir.

İnsanların Âkıbeti

قُلْ مَنْ كَانَ فِى الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا ۚ حَتّٰٓى اِذَا رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ اِمَّا الْعَذَابَ وَاِمَّا السَّاعَةَ ۗ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَاَضْعَفُ جُنْدًا ﴿٧٥﴾ وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى ۗ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا ﴿٧٦﴾

"De ki: "Kim sapıklık içinde ise, Rahman (Allah), onun (ipini-mühletini) uzattıkça uzatır. Nihâyet va'dolunduğu şeyleri -ya azabı, ya kıyameti- gördükleri zaman artık kimin yeri kötü, kimin ordusu daha zayıf, bilecekler. Allah hidâyeti kabul edenlerin hidâyetini artırır. Bâki olan salih ameller, Rabbinin katında sevabca daha hayırlıdır, akıbetçe de daha hayırlıdır" (Meryem, 75-76).

Bil ki, bu o şüphenin ikinci cevabıdır. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Farzedelim ki, dünyada nimetlere gark olmuş olan bu sapığın, Cenâb-ı Hak, uzun müddet büyük nimetlere de nail olabilmesi için, ecelini uzatmış, ona belli bir süre tanımış olsun. Ama, böylesi kimseler mutlaka, ya dünyada bir azapla, veyahut da âhirette büyük bir azapla yüz yüze gelirler. Böylece de onlar, dünya nimetlerinin kendilerini o azaptan kurtarmadığını anlarlar. Allahu Teâlâ'nın "فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا" sözü, onların (73. âyette geçen) "خَيْرٌ مَقَامًا" sözlerinin; "وَاَضْعَفُ جُنْدًا" sözü ise "اَحْسَنُ نَدِيًّا" sözlerinin mukabili olarak serdolunmuştur. Böylece Allah, onların dünyada mevki sahibi olmaları sebebiyle, kendilerinin daha üstün olduklarını zannetseler de, sonraları işin bunun zıddı olduğunu ve daha kötü durumda olduklarını anlayacaklarını beyan etmiştir. Çünkü cehennemden daha kötü bir yer ve hesap hususunda da, sıkıştırılmaktan, iğneden ipliğe sorulmaktan daha kötü bir hal bulunmaz.

Cenâb-ı Hakk'ın "وَاَضْعَفُ جُنْدًا" ifadesine gelince, onlar dünyada kendi ordu ve cemaatlerinin fayda sağlayacağını sanmışlardır. Ama onlar, âhirette kendileri için bir yardımcının bulunmadığını gördüklerinde kendilerinin, dünyada iddia ettiği şeyler hususunda yanılmış olduklarını anlarlar.

Bazı Lügavi Açıklamalar

Geriye, âyetlerin ihtiva ettiği lafızları incelemek kalmıştır. Bu birkaç bakımdan yapılabilir:

a) "مَدَّ لَهُ الرَّحْمٰنُ" ifadesi, *"Allah onun ömrünü uzattı.* Ömrü hususunda ona zaman tanıdı" demektir. Böylece bu ifade, bunun vâcip olduğunu ve sapıkların mazeretlerini sona erdirmek için, mutlaka yapılması gereken bir şey olduğunu bildirmek maksadıyla, emir sîgasında getirilmiştir. Kıyamette onlara, *"Size iyice düşünecek kimsenin düşünmesine imkân verecek, aklını başına toplayacak kadar ömür vermedik mi?"* (Fatır, 37) denilir. Bu tıpkı, *"O kâfirler kendilerine mühlet vermemizi nefisleri için sakın hayırlı sanmasınlar. Onlara fırsat verişimiz, ancak (günahı) artırmaları içindir"* (Âl-i İmran, 178) âyeti gibidir.

b) Âyetteki إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ *"Ya azap, ya kıyamet"* ifadesi, âyette bahsedilen azap ile, kıyametten önce olacak bir azabın kastedildiğine delâlet eder. Çünkü âyetteki *"ya kıyamet"* ifadesi ile kıyamet günü kastedilmiştir. Kıyamet gününden önce olacak o azap ile, ya kabir azabı, yahut da insanların ölürken görüp müşahede ettikleri azap kastedilmiş olabilir. Çünkü insanlar ölüm anında, hak ettikleri şeyi anlayıp görürler. Yine bu azapla, onların dünyadaki hallerinin, izzetten (şereften) zelilliğe, zenginlikten fakirliğe, sıhhatten hastalığa, emniyetten korkuya dönüşmesinin kastedilmiş olması da mümkündür. Yine bununla mü'minlerin onlara hükümran kılınması, yahut da Bedir Günü kafirlerin başına gelen hezimetin kastedilmiş olması da mümkündür. Âyet hakkında bütün bu izahlar yapılmıştır.

Hidâyet Ehlinin Hidâyetinin Artırılması

Bil ki Allahu Teâlâ bundan sonra, yukarıda bahsedilenler ile kâfirlere muamele ettiği gibi, aynı şekilde hidâyete ermiş mü'minlerin de hidâyetini artırdığını beyân buyurmuştur. Bil ki biz bunun böyle oluşunu aklen de izah edebilir ve şöyle deriz: Bazı hidâyete erme çeşitlerinin bazı şartlara bağlanmış olması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü hidâyete erme, neticede ilme dayanır. İlmin, bazısının bazısına bağlı olması imkansız değildir. Binâenaleyh şart olan hidâyetle doğru yolu bulan, meşrut olan (ona bağlı olan) hidâyetin verilmesine de müsait hale gelir. Böylece de Hak Teâlâ'nın, *"Allah hidâyeti kabul edenlerin hidâyetlerini artırır"* beyanı yerinde olmuş olur. Bunun misâli şöyledir: iman, hidâyettir. İmandaki ihlas ise, hidâyete ilave bir şeydir. İhlası elde etmek ise ancak imanı elde ettikten sonra

mümkün olur. Binâenaleyh kim iman ile hidâyete ererse, Allah o kimseye ihlası vererek, hidâyetini artırır.

Bu, biz âyetteki bu ifadeyi zahiri manasına aldığımızda söz konusudur. Bazı kimseler bu ifadeyi, "mükâfatı artırma, fazla mükâfat verme" manasına tefsir ederek, "Allah, hidâyete eren kimselere hidâyetlerine karşılık fazla mükâfat verir" demişlerdir. Bazı kimselerde bu fazlalığı ve artırmayı, imana dayalı olan ibadetleri (yapma fırsatı verme) manasına tefsir etmişlerdir. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Âyetteki "**yezîdü**" (artırır) kelimesi, bir önceki âyette geçen "فَلْيَمْدُدْ" (uzattıkça uzatsın) kelimesi üzerine atıftır. Çünkü bu önceki ifade haber mahallinde olup, takdiri, "Kim sapıklık içinde olursa, Rahman ona mühlet verir ve artırır, yani mühlet vermek suretiyle onları kendi başlarına bırakarak onların sapıklıklarını; hidâyete erenleri de, muvaffak kılmak suretiyle, hidâyetlerini artırır" şeklindedir.

Bekaya Ait İşler Daha Hayırlıdır

Cenâb-ı Hak daha sonra, hidâyete eren kimselerin içinde bulundukları halin neticede kendilerine fayda vereceğini beyan buyurarak, وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا... *"Bâki olan sâlih ameller, Rabbinin katında sevapca daha hayırlıdır"* buyurmuştur. Bu böyledir. Zira hidâyete eren kimselerin üzerinde oldukları şey, kendisini sonsuz ve büyük bir menfaatin takip ettiği, sonlu ve az bir zarar; sapıkların üzerinde olduğu şey ise, peşi sıra büyük ve sonsuz bir zarar gelecek olan, sonlu ve az bir menfaattir. Birincisinin daha hayırlı olduğunu herkes açıkça anlar ve kolayca bilir. İşte böylece onların dayandıkları şüpheleri sakıt olur.

Bakıyat-ı Salihat

Âlimler âyetteki *"Bâki olan sâlih ameller"* ifadesi ile ne murat edildiği hususunda değişik izahlar yapmışlardır. Bu cümleden olarak muhakkik âlimler, bunun "iman" olduğunu, faydası devamlı ve sonsuz olduğu için sâlih amellerin bâkilik ile tavsif edildiğini söylemişlerdir. Bazı âlimler de, bununla bir kısım ibadetlerin kastedildiğini söylemişlerdir. Bu görüşte olanların bir kısmı, bununla büyük mükâfatlı ibadetleri zikretmişlerdir.

Böylece onların bazısı, namazı; bazısı, tesbihi zikretmişlerdir. **Ebu'd-Derdâ** (r.a)'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir. Bir gün Hz. Peygamber (s.a.s) oturdu ve eline kuru bir çubuk alarak, (önündeki) yaprakları onunla süpürerek şöyle dedi: إِنَّ قَوْلَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ يَحُطُّ الْخَطَايَا حَطًّا كَمَا يَحُطُّ وَرَقَ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ الرِّيحُ خُذْهُنَّ يَا أَبَا الدَّرْدَاءِ قَبْلَ أَنْ يُحَالَ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُنَّ هُنَّ الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ

وَهُنَّ مِنْ كُنُوزِ الْجَنَّةِ *"Hiç şüphesiz "Lâilahe illallahu vallahu ekber ve Sübhanallah" (Allahtan başka ilah yoktur. Allah en büyüktür. Allah'ı takdis ve tesbih ederiz) ifadesi, rüzgârın şu ağacın yapraklarını döküp yok ettiği gibi, (insanın) hatalarını siler süpürür. Ey Ebu'd-Derda, seninle o kelimeler arasına (ölüm) engeli girmezden önce, onları al (çok-çok söyle). Çünkü onlar, bâki olan sâlih amellerdir ve onlar cennet hazinelerindendir"*[32] **Ebu'd-Derda** (r.a) şöyle derdi: "Ben onları ezberledim ve onları öyle çok söylüyordum ki, tanımayan birisi beni gördüğünde, deli sanırdı."

Birinci görüş daha uygundur. Çünkü Cenâb-ı Hak onları, mükâfatları devamlı ve sonsuz olması açısından "bâkiyat" diye tavsif etmiştir. Binâenaleyh ibadetlerin bir kısmı, her ne kadar sevapça diğerlerinden daha noksan ise de, devamlılık hususunda hepsi müşterektir. Bu sebeple bütün ibadetler, neticelerine, yani mükâfatlarına nazaran, bâki ve salihtirler.

Cenâb-ı Allah sonra, o ibadetlerin, *"Sevapça daha hayırlı, akıbetçe (mereddan) daha hayırlı"* olduğunu haber vermiştir. "Daha hayırlı" sözü ancak, bir şey başkasından daha hayırlı olduğu zaman söylenebilecek bir şeydir. O halde bununla, "Bu, kâfirlerin makam itibarı ile daha hayırlı, meclis ve topluluk bakımından daha güzel zannettikleri şeyden daha hayırlıdır" manası kastedilmiştir.

Rabbine Karşı Başkalarının Durumu

اَفَرَاَيْتَ الَّذِى كَفَرَ بِاٰيَاتِنَا وَقَالَ لَاُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ﴿٧٧﴾ اَطَّلَعَ الْغَيْبَ اَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا ﴿٧٨﴾ كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا ﴿٧٩﴾ وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَاْتِينَا فَرْدًا ﴿٨٠﴾

"Âyetlerimizi inkar eden ve "Bana elbette mal ve evlât verilecek" diyen adamı gördün mü? O gayba mı vâkıf oldu, yoksa Rahman katından bir ahit mi aldı? Hayır öyle değil! Biz onun söyleyegeldiği (sözü) yazacak ve azabını da uzattıkça uzatacağız. Onun söyler olduğu şeye biz mirasçı olacağız ve o, bize tek başına gelecek" (Meryem, 77-80).

32 **Kenzu'l-Ummal**, 1/2033.

Bil ki Allahu Teâlâ ilk önce, öldükten sona dirilmenin doğruluğuna dair deliller zikredip sonra inkârcıların şüphelerini zikredince ve onlara gerekli cevabı verince, burada da onların haşr ile ilgili inancı tenkit etmek için, alaylı bir üslûpla söyledikleri şeylere yer vererek, *"Âyetlerimizi inkâr eden ve "Bana elbette mal ve evlâd verilecek" diyen adamı gördün mü?"* buyurmuştur.

Hamza ve **Kisâî** "وَلَدًا" kelimesini "**vulden**" diye okurlar ki "çocuklar" manasına cemidir. Nasıl ki "**esed**" (aslan) kelimesinin cemi "**üsd**" gelir. **Yahya b. Ya'mer**'in bu kelimeyi kesre ile "**vilden**" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

Âyetin Nüzul Sebebi

Hasan el-Basri'den bu âyetin, **Velid b. Muğire** hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir. Halbuki meşhur olan, bu âyetin **As b. Vâil** hakkında nazil olmuş olduğudur. **Habbâb b. el-Eret** (r.a) şöyle demiştir: "Benim **As b. Vâil**'den alacağım vardı. Borcumu ondan istedim. O, "Hayır, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i inkâr etmedikçe vermem" dedi. Bunun üzerine ben, "Kesinlikle hayır! Ben **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i ne sağlığımda, ne ölürken, ne de öldükten sonra dirildiğimde inkâr ederim" dedim. **As b. Vâil:** "Ben öldüğümde yeniden mi diriltileceğim?" dedi. Ben, "Evet" dedim. Bunun üzerine o, "Öldükten sonra yeniden diriltildiğimde ve sen bana geldiğinde, orada benim malım ve çocuklarım da olur. İşte borcunu o zaman veririm" dedi.

Şu rivayet de yapılmıştır: "**Habbâb** (r.a), **As b. Vâil** için, bir takı yaptı. **As, Habbâb**'dan onu vermesini istedi. **Habbâb** da onun ücretini isteyince O: "Sizler öldükten sonra diriltileceğinizi, cennette altın, gümüş ve ipek bulunduğunu iddia ediyorsunuz. Binâenaleyh ben bunun ücretini orada veririm. Çünkü orada bana da mal ve evlât verilecek" dedi. Cenâb-ı Hak onun bu sözüne, *"O gayba mı vâkıf oldu, yoksa Rahman katından bir ahit mi aldı?"* diye cevap vermiştir. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Âyetteki bu ifade, Arapların bir kimse dağ başına tırmanıp çıktığında kullandıkları "اِطَّلَعَ الْجَبَلَ" (Dağa çıktı) deyimlerinden alınmadır. Yine ona hakim oldu, galip oldu, mâlik oldu" manasında مَرَّ مَطْلَعًا لِذٰلِكَ الْاَمْرِ "O, bu işin matla'ına uğradı" denilir. Bu kelime hakkında tercihe şayan olan, şu mananın verilmesidir: O, sadece tek ve kahhâr olan Allah'ın sahip olduğu gayb ilmine ulaştı da, şan ve makamını böylesine mi yüceltti." Yahut bunun manası, "Onun kendisinde olduğunu iddia ettiği şeye, ancak iki şeyle, yani ya gaybı bilmekle,

yahut da gaybı bilenden alınan bir söz (ahd) ile ulaşılabilir. Binâenaleyh sen ona bunlardan hangisi ile ulaştın bakalım!" şeklindedir. "Ahd"in, kelime-i şehâdet manasına geldiği de söylenmiştir. **Katâde**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Onun daha evvel yaptığı salih bir ameli mi var ki, bu salih amel sayesinde söylediği şeyi ümit ediyor."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onun halinin, iddiasının tam zıddına olduğunu bildirerek, كَلَّا **(kellâ!)***"Hayır öyle değil"* buyurmuştur. Bu kelime, ret ifade eden bir lafızdır. Bu, onun hatalı olduğuna dikkat çekmektedir. Yani, "O söylediği ve umduğu şeyde hatalıdır" denilmektedir. İmdi eğer, *"O, bir söz atmaya dursun, mutlaka yanında hazır bir gözcü vardır"* (Kâf, 18) âyetinde beyan buyurulduğu gibi, söylenen söz ve yapılan şey anında (kâtib meleklerce) yazıldığı halde, burada niçin Cenâb-ı Allah gelecek zaman sîgası ile, "yazacağız" buyurmuştur?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bizim yazdığımız, onun tarafından anlaşılacak ve bilinecektir.

b) Suçluyu tehdit eden, ona, her ne kadar o anda ondan intikam alma, onu cezalandırma arzusu taşıyor ise de, "Senden intikam alacağım" der. Onun bu söz ile gayesi, sırf tehdittir. İşte burada da böyledir.

Âyetteki وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا... *"Onun azabını da uzattıkça uzatırız"* ifadesi, "Onun hak ettiği azabı, uzatır ve artırırız. Azabının zamanını katlarız" demektir. Arapçada "**medde**" ve "**emedde**" fiilleri aynı manaya kullanılır. Buna, **Hz. Ali**'nin bunu, nûn'un zammesi ile "نُمِدُّ لَهُ" şeklinde kıraati de delildir.

Hak Teâlâ'nın وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ *"Onun söyler olduğu şeye biz mirasçı olacağız"* beyanı "va'dettiği malı ve evlâdı kendisinden silinip kaybolup gider, böylece tıpkı miras malının onu miras bırakan (ölmüş olan) kişiye dönmesi imkansız olduğu gibi onun malı ve evlâdı da kalmaz demektir. Âhirette bunlar onun elinden çekilip alınınca, o yapayalnız kalır. İşte Cenâb-ı hak bundan ötürü, *"O, bize tek başına gelecektir"* buyurmuştur. Binâenaleyh onun âhirette malı ve evlâdı ile birlikte olması söz konusu değildir. Nitekim bir başka âyette Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi (âhirette de) yapayalnız, teker teker huzurumuza geleceksiniz"* (En'am, 94) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

Müşriklerin Akıbeti

وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اٰلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا ﴿٨١﴾ كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا ﴿٨٢﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّا اَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ اَزًّا ﴿٨٣﴾ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ اِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا ﴿٨٤﴾ يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا ﴿٨٥﴾ وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ اِلٰى جَهَنَّمَ وِرْدًا ﴿٨٦﴾ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ اِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا ﴿٨٧﴾

"Onlar kendileri için bir izzet olsun diye, Allah'tan başka tanrılar edindiler. Hayır, öyle değil. O (tanrıları) onların tapmalarını reddedecek ve onların aleyhine dönecekler. Görmedin mi biz, kâfirlerin başına, kendilerini alabildiğine teşvik ve ifsat eden şeytanları gönderdik. Şu halde sen onlara karşı acele etme. Biz ancak onların (günlerini) sayıyoruz. Müttakileri Rahman (Allah'ın) huzuruna bir heyet olarak toplayacağımız ve günahkârları susuz olarak cehenneme süreceğimiz gün, Rahman'ın nezdinden bir ahit almış olanlardan başkaları şefaate mâlik olamayacaklardır" (Meryem, 81-87).

Bil ki Allahu Teâlâ haşr ve neşr meselesi hususunu beyan edince, şu anda putlara tapmayı reddetme konusunu ele alıp, putperestlerin o putları Allah katında şefaatçi ve helakten kurtaran yardımcı olsunlar, kendilerine şeref kazandırsınlar diye ilah edindiklerini beyân buyurmuştur. Sonra da bu hususu كَلَّا *"Hayır, öyle değil"* diyerek cevaplamıştır. Bu, onlara karşı bir ret ve onların o ilahları sayesinde şeref kazanacaklarını kabul etmemedir. **İbn Nüheyk** bu kelimeyi "**küllen**" (onların hepsi) şeklinde okumuştur ki bu, "Onların hepsi, bu putlara ibadet etmek suretiyle kâfir olacaklar" demektir. **İbn Cinni**'nin **"el-Muhteseb"** adlı eserinde, bu ifade kâf'ın fethası ve tenvin ile "**kellen**" şeklinde yer almıştır. O, bunun, "Bütün bu itikat ve görüşler bir "Kell" (yük ve meşakkat)'tir" manasında olduğunu söylemiştir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Eğer bu rivayet doğru ise, bu yine ret manasına olan "**kellâ**" lafzı olmuş olur. Ama bu kelime üzerinde vakıf yapan,

tıpkı *"Kavâriren"* (İnsan, 15) kelimesinde olduğu gibi, bunun elif'ini nûn'a çevirir (tenvinli okur)."

Âlimler "سَيَكْفُرُونَ" (reddedecekler) fiilinin fâilinin, ibadet edenler mi, yoksa ibâdet edilen (putlar) mı olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, fâilin ibadet edilenler (putlar) olduğunu söylerlerken, bazıları da bununla Cenâb-ı Hakk'ın melekleri kastettiğini, çünkü âhirette meleklerin, onların (kendilerine yaptıkları) ibadetleri kabul etmeyeceklerini, onlardan uzak durup, onlarla davalaşacaklarını söylemiştir. Cenâb-ı Allah'ın, *"Bunlar mı size tapıyorlardı?"* (Sebe', 40) âyetiyle anlatılan husus budur.

Diğer bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ kıyamet günü putlara can verir. Böylece onlar kendilerine tapanları azarlar ve onlardan uzak olduklarını bildirirler. İşte bu, o kâfirler için en büyük pişmanlık anı olur." Bazı kimseler de bu fiilin fâilinin, ibadet edenler olduğunu söyleyerek, "O müşrikler kıyamet günü putlara taptıklarını kabul etmezler. Nitekim Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Sonra onların (baş vuracakları) fitne (çare) ancak şöyle demeleri oldu: "Rabbimiz Allah'a and ederiz ki biz müşriklerden değildik"* (En'âm, 23) buyurarak beyan etmiştir.

Âyetteki وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا *"(Onlar) onların aleyhlerine dönecekler"* ifadesini, Cenâb-ı Hak, onların "Kendileri için izzet" ummalarına mukabil getirmiştir. İzzetin zıttı, zillet ve aşağılıktır. Yani onların aleyhine, ümit ettiklerinin ve istediklerinin zıttı tahakkuk eder. Buna göre sanki: "O putların o izzetleri değil, zilletleri onlar aleyhine tahakkuk eder. Yahut da onlar, onlara karşı düşman olurlar" denilmek istenmiştir. "**Zıdd**" kelimesi, "yardımcı" manasınadır. Nitekim Arapçada "yardımcılarımız" manasında "اَضْدَادُ" denilir. Buna göre "**avn**" (yardım), "**zıdd**" lafzı ile ifade edilmiş olur. Çünkü o karşındaki, aleyhine sana yardım etmek suretiyle, ona muhalif, düşman ve zıt olmuştur. Buna göre eğer, "Bu kelime niçin müfret olarak getirilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Hz. Peygamber (s.a.s)'in وَهُمْ يَدٌ عَلَى مَنْ سِوَاهُمْ *"Onlar, kendileri dışındakilere karşı tek eldirler"*[33] hadisindeki "**el**" kelimesi de müfreddir. Aşırı intizamlarından ve aralarındaki muvafakatten ötürü, sözleri birbirine uyduğu için onlar tek bir şey gibidirler. İlahların onların aleyhine yardımcı olmalarının manası, kâfirlerin cehennemin

33 **İbn Mâce,** Diyat, 31 (2/895).

yakıtı ve kütüğü olmalarıdır. Bir de onlar, putlara ibadet ettikleri için bu azabı hak etmişlerdir.

Müşriklerin Dünyada Şeytanlarıyla İlişkileri

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirlerin âhirette putları ile olan hallerinden bahsedince, bundan sonra onların dünyada şeytanları ile olan durumlarından bahsetmiştir. Çünkü onlar her şeyi o şeytanlarına sorar, onlara boyun eğer ve onların emirlerini dinlerler. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, اَنَّا اَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ اَزًّا *"Biz kâfirlerin başına, kendilerini alabildiğine teşvik ve ifsat eden şeytanları gönderdik"* buyurmuştur Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Şeytanların Rolü Hakkında Mu'tezile ile Tartışma**

Ehl-i Sünnet âlimleri, Allahu Teâlâ'nın bütün her şeyi irade ettiğine dâir bu âyeti delil getirerek, şöyle demişlerdir: "Falancayı falancaya saldım, gönderdim" ifadesi, Arapçada, "onu ona hükümran kılmayı irade etti" manasında, "onu ona musallat kıldı." Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), سَمِّ اللهَ وَاَرْسِلْ كَلْبَكَ عَلَيْهِ *"Besmele çek ve köpeğini (av üzerine) gönder"*[34] buyurmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, âyetteki, *"Biz kâfirlerin başına... şeytanları irsal ettik (gönderdik)"* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın, şeytanların kâfirlere hükümran olmasını istediği için, onları onlara hükümran kıldığını gösterir ki, bu da bizim maksadımızı ortaya kor. Hem sonra bu husus âyetteki, *"Kendilerini alabildiğine teşvik ve ifsat eden"* ifadesiyle de desteklenir. Çünkü bu, "Biz, şeytanlar onları alabildiğine teşvik ve ifsat etsinler diye, şeytanları kâfirler üzerine salıverdik" demektir. Yine bu husus Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların içinden gücünün yettiği kimseleri sesinle yerinden oynat (Ey İblis)"* (İsrâ, 64) âyetiyle de kuvvet kazanır."

Kâdî şöyle der: "Âyetin lafzı, Allah'ın peygamberlere, ümmetlerine iletebilecekleri bir peygamberliği yüklemek suretiyle peygamber gönderdiği gibi, şeytanları da kâfirlere göndermiş olmasını gerektirir. Binâenaleyh o göndermede, şeytanların tabii vasfı olan iğvânın bulunması gerekir. O zaman da kâfirlerin o şeytanların sözlerini kabul edip, onlara itaat etmeleri gerekmiş olur. Bunun böyle olduğunu söylemek ise küfürdür. Bir diğer şaşılacak husus da **Cebriye**'nin bu âyete tutunmasıdır. Çünkü onlara göre kâfirin sapıklığı, Cenâb-ı Hakk'ın onda küfrü yaratıp, takdir etmiş olması hasebiyle, Allah'tandır. Binâenaleyh şeytanın bunda bir tesiri yoktur.

34 Benzeri, **Buhârî**, Zebâih, 2-3; **Müslim**, Sayd, 1-3 (3/1529-1530).

Âyetin lafzını böyle zâhiri manasına hamletmek mümkün olmayınca onu te'vil etmek gerekir. Binâenaleyh biz bu lafzı "Allahu Teâlâ "şeytanları ile kâfirleri baş başa bıraktı ve onları şeytanların ığvâsından men etmedi, korumadı" manasına hamlederiz. İşte bu baş başa bırakma işi, mecâzi olarak "irsal" (gönderme, üzerlerine salma) ile ifade edilmiştir. Bu tıpkı bir kimsenin köpeğini, komşusunun evine girmekten alıkoymadığı zaman, bununla o insanlara eziyet etmeyi murat etmemiş olsa bile, "O köpeğini falancanın üzerine gönderdi" denilir. Bu baş başa bırakma işinde, onlara bir sıkıntı olmasından dolayı her ne kadar bir şiddet bulunsa bile, onlar şeytanın sözlerini (vesveselerini) kabul etmeyebilirler. Binâenaleyh onların kabul etmemeden ötürü kazanacakları mükafat da büyük olur. Bunun böyle oluşunun delili, *"İş olup bitince şeytan der ki: "... Benim sizin üzerinizde hiçbir hükmüm ve nüfuzum da yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icâbet ettiniz. O halde kusuru bana yüklemeyin, kendinizi kınayın"* (İbrahim, 22) âyetidir. "**Kâdî**'nin sözünün hepsi budur.

Biz onun, "Bu âyeti zâhiri manasına hamletmek mümkün değildir. Çünkü âyetteki, *"Şeytanları irsal ettik (gönderdik)"* ifadesi, *"Şâyet Allah şeytanları, kafirlere göndermiş olsaydı, kâfirler şeytanların sözünü dinlemek suretiyle onlara itaat ederlerdi"* demektir" şeklindeki iddiasını kabul etmediğimizi söylüyoruz. Biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ şeytanları kâfirlere (vazifeli olarak) göndermedi, aksine onları onların üzerine salıverdi. Onları onlara irsal etmek, "onları onlara hükümran kılmayı istediği için, onları onlara musallat kılmak" demektir. Binâenaleyh onları onlara göndermek başka, musallat kılmak başkadır. **Kâdî**'nin, "Kafirin sapıklığı Allah'tan olmuş olur. O zaman bunda şeytanın ne tesiri var" şeklindeki sözüne karşı biz deriz ki: Niçin şöyle denilemesin: "Şeytanın o kâfirlere vesvesesini ulaştırması, onu dinleyenin anlayışının sağlıklı olması şartı ile, o kimsenin kalbinde bu sapıklığa sebep olmuştur. Çünkü şeytanın konuşması (vesvesesi), Allahu Teâlâ'nın o konuşmayı yaratmasından ötürüdür. Binâenaleyh kâfirin kalbinde meydana gelen o sapıklık, işte bu iki açıdan, hem şeytana hem de Allah'a nisbet edilebilir. **Kâdî**'nin, "Âyetteki "**irsal**" ile, kâfirlerle şeytanların baş başa bırakılmaları manasının kastedilmesi niçin câiz olmasın?" şeklindeki iddiasına karşı deriz ki: Cenâb-ı Hak, şeytanlarla kâfirleri baş başa bıraktığı gibi, şeytanlarla peygamberleri de baş başa bırakmıştır. Ama Allahu Teâlâ, şeytanları kâfirler üzerine salıverdiğini âyette özellikle belirtmiştir. Binâenaleyh bu sözün burada ilave bir mana ifade etmesi gerekir.

Bir de Hak Teâlâ'nın, *"(Şeytanlar) onları alabildiğine teşvik ve ifsat ederler"* ifadesi, âdeta bu göndermenin maksadını anlatmaktadır. Binâenaleyh bu teşvik ve ifsat işini, Cenâb-ı Hakk'ın bizzat irâde etmiş olması gerekir. İşte âyetle bu mana kastedildiğine göre, elde etmek istediğimiz sonuç çıkmaktadır. Bu konuda söylenecek söz budur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

İbn Abbas şöyle demektedir: "تَؤُزُّهُمْ اَزًّا" ifadesi, "Onlar onları, günaha düşürmek için alabildiğine tahrik ve teşvik ederler" demektir. Bu âyet-i kerime, Kur'ân ile istihzâ edenler hakkında nâzil olmuştur ki, bu kimseler (o zaman) beş kişi idiler. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "اِسْتِفْزَازْ، هَزّ، اَزّ" teşvik etmek ve tahrik etme manasına yakın anlamlı kelimelerdir. Yani "Şeytanlar kâfirleri vesveseleri, allayıp-pullamaları ile, günahlara teşvik eder ve sevk ederler" demektir.

Cenâb-ı Hak, فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ اِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا *"Binâenaleyh sen onlara karşı acele etme. Biz ancak onların (günlerini) sayıyoruz"* buyurmuştur. Arapçada, birisi bir şey hususunda birisi için acele ettiğinde, "عَجَلَ عَلَيْهِ بِكَذَا" denilir. Buna göre bu, "Sen ve Müslümanlar, onların şerrinden kurtulup rahata ermek için, hemen onların yok olup, helâk olmalarını istemeyin. Çünkü onların helâklarına sayılı nefisler (günler) kaldı" demektir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, *"onların (azabı) için acele etme. Onları tehdit edilmekte oldukları (azabı) görecekleri gün sanki gündüzün bir saatinden başka durmamış (yaşamamış) gibi olacaklar. Bu bir tebliğdir"* (Ahkaf, 35) âyetidir. **İbn Abbas** (r.a)'ın bu âyeti okuduğunda ağlayarak şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Sayılan en son şey, nefesinin çıkması; sayılan en son şey, kabre girmen ve sayılan en son şey, ehl-ü iyalini bırakıp gitmendir. "Rivayete göre **İbn Semmâk** (r.a), **Me'mun**'un yanında iken bu âyeti okudu ve şöyle dedi: Nefesler sayılı olunca ve onlar için (belirlenmiş) bir zaman olmayınca, ne çabuk çıkıp tükenirler!"

Âlimler âyetteki, *"Biz ancak onların (günlerini) sayıyoruz"* ifadesi hakkında, şu iki diğer izahı da yapmışlardır:

a) Biz onların nefeslerini ve amellerini sayarız. Onların azlığına ve çokluğuna göre, karşılığını veririz.

b) Ne artan, ne eksilen, herkes için belirlenmiş bir vakit olan ecele kadarki vakitlerini sayarız.

Müttakilerin İlahi Huzura Çıkmaları

Cenâb-ı Allah daha sonra, haşrın nasıl olacağı hususunda, müttakiler ve mücrimler arasında o gün ortaya çıkacak ayırımı beyân ederek, يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا *"Muttakileri Rahmanın huzurunda bir heyet halinde toplayacağımız gün"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadenin başındaki "**yevme**", mukadder bir fiilin (zarfı olarak) mansubdur, yani "Biz böylece onları toplayacağımız günde, her iki topluluğa da anlatılması mümkün olmayan şeyler yaparız" demektir. Yahut bu, "O günü hatırla ki" takdirindedir. Bu kelimenin, daha sonra gelen, "Malik olamayacaklar" fiili ile mansub olması da mümkündür. **Hz. Ali** (a.s), **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir. وَالَّذِى نَفْسِي بِيَدِهِ اِنَّ الْمُتَّقِينَ اِذَا خَرَجُوا مِنْ قُبُورِهِمْ اُسْتُقْبِلُوا بِنُوقٍ بِيضٍ لَهَا اَجْنِحَةٌ عَلَيْهَا رِحَالُ الذَّهَبِ *"Canımı elinde tutan (Allah'a) yemin ederim ki, muttakiler kabirlerinden çıktıklarında, kanatları olan, üzerlerinde altın eğerler bulunan beyaz dişi develerle karşılanırlar"* Hz. Peygamber (s.a.s) bunu söyledikten sonra bu âyeti okudu. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kâdî şöyle der: "Bu âyet, kıyametin dehşetinin sadece mücrimler için olduğuna delâlet eden delillerden birisidir. Çünkü muttakiler, tâ işin başında böyle bir ikram ile toplanırlar. Binâenaleyh onlar (mahşerde) her türlü korkudan emindirler. Bu sebeple, kıyametin dehşeti onları saramaz.

İKİNCİ MESELE

Müşebbihe, bu âyeti delil getirerek, "Âyetteki, "Rahman'a" ifadesi, muttakilerin gidişleri, Rahman'ın yanında sona erdiğini gösterir" demişlerdir. Ehl-i tevhid (sünnet) ise, âyetin manasının, "Biz, muttakileri, Rahman'ın ikramlarının bulunduğu bir yere toplarız" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Dinsizler bu hususta tenkitte bulunarak Hak Teâlâ, *"O gün muttakileri Rahman'ın huzurunda bir heyet halinde toplayacağız"* buyurmuştur. Bu, ancak toplayacak olanın, Rahman'dan başkası olması halinde doğru olur. Ama toplayan Rahman'ın kendisi olunca, bu söz düzgün ve doğru olmuş olmaz" demişlerdir. Müslümanlar buna, "Âyetin manası, "O gün müttakileri Rahman'ın ikramlarının bulunduğu yerde toplayacağız" şeklindedir" diyerek cevap vermişlerdir.

Mücrimlerin Cehenneme Şevki

Hak Teâlâ sonra, وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وِرْدًا *"Günahkârları susuz olarak cehenneme süreceğimiz gün"* buyurmuştur. Bundaki "süreceğimiz", ifadesi günahkârların tıpkı, susamış olarak suya götürülen hayvan sürüleri gibi, hor ve hakir kılınarak, itilip kakılarak cehenneme sürüldüklerini gösterir. "**Vird**", susamış demektir. Çünkü suyun yanına "vürûd" eden (gelen), susadığı için gelir. Aslında "**vürûd**" suya doğru hareket edip gelmek demektir. İşte suya gelenler de "**vird**" kelimesi ile ifade edilmişlerdir.

Şefaat Meselesi Hakkında

Âyette لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ *"Onlar şefaate mâlik olmayacaklardır"* yani, "Onlar için şefaat söz konusu değildir" buyurulmuştur. Âyetin zâhirinden anlaşılan, ya onların, başkaları için yapacakları şefaat, yahut da başkalarının, onlar için şefaatlerinin söz konusu olmadığıdır. İşte bundan ötürü âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, "mü'minlerin başkalarına şefaat etmeleri gibi, kâfirler başkalarına şefaat edemezler" derlerken; bazıları da, "Başkaları, bu kâfirler için şefaatçi olamazlar" demişlerdir. Bu ikinci mana daha uygundur. Çünkü âyeti birinci manaya hamletmek, açık ve belli olan bir hususu, yeniden açıklamak gibi bir şey olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca âyet, büyük günah sahibi mü'minler için şefaatin meydana geleceğine delâlet eder, çünkü Hak Teâlâ bunun peşinden, *"Rahman'ın nezdinden bir ahd almış olanlar müstesnâ"* buyurmuştur. Bu ifade, "Allah katından tevhit ve nübüvvet ahdi almış olanlar müstesnâ, o kimseler başkalarına şefaat etme hakkına sahip değillerdir" demektir. Binâenaleyh bunun, bu ifadenin hükmüne dahil olması gerekir.

İbn Mes'ûd (r.a)'un Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivayet ettiği, şu hadis-i şerif de bizim görüşümüzü destekler: Hz. Peygamber (s.a.s) bir gün ashabına *"Sizden her biriniz, sabah-akşam Allah'tan bir ahd almaktan âciz midir?"* dedi. Onlar, *"Bu nasıl olur?"* dediler. Bunun üzerine o şöyle dedi: *"Her biriniz, sabah-akşam, "Ey gökleri ve yerleri yaratan, gâib ve hazır olanı bilen Allah'ım, ben, senden başka tanrı olmadığına, bir olduğuna, ortağın bulunmadığına, Muhammed (s.a.s)'in senin kulun ve peygamberin olduğuna şehâdet ederek, sana ahd (söz) veririm. Çünkü sen, eğer beni nefsime (bana) bırakırsan, nefsim beni şerlere yaklaştırır, hayırlardan uzaklaştırır. Ben ancak senin rahmetine güveniyorum. Binâenaleyh kıyamette benim için tastamam yerine getireceğin bir ahd (söz) ver. Çünkü sen va'dinden caymazsın"*

der. O bunu söylediğinde, Cenâb-ı Hak, bu ahdi (sözü) bir mühürle mühürler ve Arş'ın altına kor. Kıyamet günü geldiğinde, bir münâdi, "Allah katında ahdi bulunanlar nerede?" diye seslenir. Bunun üzerine onlar (toplanır) cennete girerler" İşte bu hadis ile, âyette bahsedilen ahitten maksadın kelime-i şehâdet (tevhid) olduğu ortaya çıktığı gibi, âyetin büyük günah sahipleri hakkında şefaatin gerçekleşeceğine nasıl delâlet ettiği de ortaya çıkar. **Kâdî,** bu âyetin kendi (Mu'tezilî) görüşünün delili olduğunu söylemiş idi. Halbuki âyetin biz (Ehl-i sünnetin) görüşüne daha fazla delâlet ettiği meydandadır. Allah en iyi bilendir.

Gökleri Kızdıran Cürüm: Şirk

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا ﴿٨٨﴾ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا اِدًّا ﴿٨٩﴾ تَكَادُ السَّمٰوٰتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا ﴿٩٠﴾ اَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَدًا ﴿٩١﴾ وَمَا يَنْبَغِى لِلرَّحْمٰنِ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا ﴿٩٢﴾ اِنْ كُلُّ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِى الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ﴿٩٣﴾ لَقَدْ اَحْصٰيهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا ﴿٩٤﴾ وَكُلُّهُمْ اٰتِيهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَرْدًا ﴿٩٥﴾

"Dediler ki: "Rahman (Allah) bir evlât edindi." Andolsun ki siz pek çirkin bir şey söylediniz. Onlar o Rahman'a bir evlât iddia ettiler diye, bu (sözden) dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar dağılıp çökecek. Halbuki o Rahman'a bir evlât edinme aslâ yakışmaz. Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız, o Rahman'a bir kul olarak gelecek. Andolsun ki O, bunları toptan da saymış, tek tek de saymıştır. Onların her biri kıyamet günü O'na tek başına gelecektir" (Meryem, 88-95).

Bil ki Allahu Teâlâ putperestlerin bazı iddialarını reddedince, bu sefer "Allah'ın çocuğu var" diyenlerin iddiasını redde yöneldi. Yahudiler, *"Üzeyir Allah'ın oğludur"* diyorlar; Hıristiyanlar, *"Mesih (İsâ), Allah'ın oğludur"* diyorlar, Araplar da, "Melekler, Allah'ın kızlarıdır" diyorlardı. İşte bütün bunlar, bu âyetin hükmüne dâhildirler. Bazı âlimler, bu âyeti sadece, "Melekler Allah'ın kızlarıdır" diyen Araplarla ilgili kabul edip şöyle diyorlar:

"Çünkü Hıristiyanlara karşı ret, sûrenin başında geçti. Ama şimdi Cenâb-ı Hak, putlara ibadetten bahseden Arapları reddedince, meleklere ibadetten bahsedenlerin görüşlerinin yanlışlığını anlatmaya başladı.

Cenâb-ı Hak, لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا *"Andolsun ki siz pek çirkin bir şey söylediniz!"* buyurmuştur. Son kelime hemzenin kesresi ve fethası ile, "**idden**" ve "**edden**" şeklinde okunmuştur. **İbn Haleveyh,** "**idd**" ve "**edd**", şaşılacak şey demektir" demiştir. Bu kelimenin, "çok çirkin ve kabul edilmez bir şey" manasına olduğu da söylenmiştir, "اَلْأَدَّةُ" kelimesi de şiddet manasınadır. "İş bana şiddetli ve ağır geldi" manasında "اَدَّنِيَ الْاَمْرُ" denilir.

Âyetteki "يَنْفَطِرْنَ" (yenfatırne) fiili yâ'dan sonra tâ ile "**yetefattarne**" diye okunmuştur.[35]

Kıraat imamları âyetteki "تَكَادُ" kelimesinin okunuşunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları onu yâ ile "**yekâdü**", bazıları tâ ile "**tekâdü**" okumuşlardır. "**İnfitâr**" (onu yardı) manasındaki "فَطَرَهُ" fiilinden; "**tefattur**" ise, "Onu parça parça etti, yardı" manasındaki "فَطَّرَهُ" fiilindendir. **İbn Mes'ûd,** (r.a) bu fiili, "يَتَصَدَّعْنَ" (parçalanır) şeklinde okumuştur. Âyetteki وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا *"dağlar dağılıp çökecek"* cümlesine gelince bu ifade "تَهُدُّ هَدًّا" (şiddetli bir biçimde dağılıp çökecek) takdirinde mef'ûlü mutlak veya "تَهُدُّ مَهْدُودَةً" takdirindedir. Ya da, mef'ûlün leh'tir. Yani, "Çünkü o dağılıp parçalanır" demektir. Buna göre mana, "O dağlar, olabilecek en şiddetli şekilde, her biri üzerine düşerek yıkılırlar" şeklindedir.

İmdi, eğer "Allah'a çocuk nisbet etmek, göklerin yarılıp parçalanması, yerlerin yarılması ve dağların da dağılıp çökmesine nasıl müessir olur?" denilirse, biz deriz ki, bunun birkaç izahı vardır:

1) Allahu Teâlâ şöyle buyurur: Eğer yumuşaklığım olmasaydı ve cezayı da hemen verseydim, "Ben bunu, bu kelimenin söylenmesi halinde, bu kelimeyi söyleyene karşı bir gazap olarak, göklere, yere ve dağlara bunu yapardım." Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Şüphesiz ki Allah gökleri* ve *yeri zeval bulmalarından (korumak için bizzat) tutmaktadır. Eğer onlar zeval bulurlarsa andolsun ki, ondan sonra kimse bunları tutamaz"* (Fatır, 41) buyurmaktadır.

2) Bunun, o kelimenin ne kadar büyük ve çirkin bir söz olduğunu ortaya koymak, onun çirkinliğinin dehşetini göstermek, bu sözün, dindeki

35 Anlaşılan Müfessir yenfatırne kıraatini ilkin zikretmiştir. Bu kıraat **Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza** ve **Ebû Bekr** kıraatidir. **Nâfi, İbn Kesir, Hafs, Kisâî** kıraati ise "**yetefattarne**" şeklindedir. (Ç.)

tesirini ve dinin erkânı ve kaidelerinin yıkımındaki payını anlatmak için olmasıdır.

3) "Eğer göklerin, yerin ve dağların akletme kabiliyeti olsaydı, bu sözün kabalığından dolayı, neredeyse bunu yaparlar, dağılıp parçalanırlardı." Bu, **Ebu Müslim**'in izahıdır.

4) Gökler, yer ve dağlar, daha önce bütün kusur ve noksanlıklardan uzak idiler. İnsanoğlu bu sözü söylediğinde onda o kusurlar, çatlaklıklar, bozukluklar meydana çıktı.

Âyet-i kerimedeki اَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَدًا *"Onlar, o Rahman'a bir çocuk iddia ettiler diye"* cümlesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu cümlenin i'râbı hususunda üç ihtimal bulunmaktadır:

a) Bu "**minhu**" *"Bu (sözden) dolayı"* kelimesindeki hâ zamirinden bedel olarak mahallen mecrûrdur.

b) Bu cümle, başındaki lâm'ın düşmesinin ve fiile böylece bitişmiş olmasının takdiriyle mansubdur. Yani, "bu, onlar... iddiâ ettikleri içindir" demektir.

c) Bu, geçmiş olan "**hedden**" fiilinin fâili olarak merfûdur. Yani, "Onları, Rahman'a evlât nisbet edilmesi iddiâsı yıkmıştır" demektir. Netice olarak Cenâb-ı Hak, bu büyük işlerin sebebinin, o söz olduğunu beyân etmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Rahman İsm-i Şerifinin Geçmesinin Hikmeti**

Bu âyetlerde "Rahman" kelimesi, Cenâb-ı Allah'ın nimetlerin asıllarının ve fer'ilerinin ancak O'ndan olması cihetiyle yegâne Rahman olduğuna dikkatleri çekmek için, defalarca tekrar edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ" ifadesindeki "دَعَوْا" (deav) fiili iki mef'ul alan "**semmâ**" (isimlendirdi) manasında olan "**deâ**" nevindendir. Burada, mana kapsamlı ve umumi olsun ve Allah'a çocuk olarak nisbet edilen her şeyi içine alsın diye, ikinci mef'ûl ile yetinildi... Yahut da bu fiil, edilgen şekli, Hz. Peygamber'in, مَنِ الدَّعٰى اِلٰى غَيْرِ مَوَالِيهِ *"Kim kendisini, kendi efendisinden başkasına iddiâ eder, nisbet ederse (...)"* hadisinde bulunan ve "nisbet etti" anlamında kullanılan şeklidir. Nitekim şair de şöyle demiştir: اِنَّا بَنِى نَهْشَلَ / لَا نَدَّعِى لِأَبٍ Yani, "Biz, Nehşeloğulları, kendimizi başka bir babaya iddiâ etmez yani ona nisbet etmeyiz..."

Rahman'a Çocuk Yaraşmaz

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَمَا يَنْبَغِى لِلرَّحْمٰنِ اَنْ يَّتَّخِذَ وَلَدًا *"Halbuki o Rahman'a bir evlat edinme asla yakışmaz"* buyurmuştur. Yani, "Bu, imkânsızdır, muhaldir" demektir. Marûf olan doğurmaya, çocuk sahibi olmaya gelince, bunun imkansızlığı hususunda, hiçbir şey söylenemez. Evlat edinmeye gelince, bu da imkansızdır. Çünkü, çocuk mutlaka babaya benzer. Allah'a benzeyense, hiç yoktur, olamaz. Bir de oğul edinme ancak, kendisiyle sürur duymak, kendisinden yararlanmak ve adının güzelce anılmasını sağlamak (dünyada nesil bırakmak) gibi, Allah hakkında doğru olmayan gayeler için olur. Bütün bunlar ise, Allah'a yakışmaz.

Cenâb-ı Hak daha sonra اِنْ كُلُّ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اٰتِى الرَّحْمٰنِ عَبْدًا *"Göklerde ve yerde olan herkes, istisnasız, o Rahman'a bir kul olarak gelecek"* buyurmuştur. Bundan murat şudur: "O inkarcıların göklerde ve yerde bulunan, gerek insanlardan, gerekse meleklerden olan hiçbir ma'bûtları yoktur ki, Rahman olan Allah'a gelmeyecek olsun. Yani, o, tıpkı kölelerin yaptığı gibi, itaatkâr, boyun eğen ve ümit eden bir kul olarak Allah'a varacak ve O'nun rubûbiyyetine ilticâ edecektir" Âlimlerden bazıları bunu, hassaten kıyamet gününe mahsus saymışlardır ki birinci görüş daha uygundur. Zira, burada tahsisi gerektiren bir durum yoktur.

Cenâb-ı Hakk'ın, لَقَدْ اَحْصٰيهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا *"O, bunları toptanda saymış, tek tek de saymıştır"* beyanına gelince, bu, "Onların hepsi, Allah'ın emri, tedbiri, kahrı ve kudretine boyun eğmişlerdi. O Allah Subhanehû, onları kuşatmıştır. Onların işlerini, topluca bildiği gibi ayrıntılarıyla da bilir. Onların hallerinden Allah'a saklı olan hiçbir şey yoktur. Onların her biri kıyamet gününde, yanında bu müşriklerden hiçbirisi olmadığı ve onlar, onlardan uzak ve beri bulunduğu halde, tek başına Allah'ın huzuruna gelecektir" anlamındadır.

Allahu Teâlâ'nın Mü'minlere Sevgisi

اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدًّا ﴿٩٦﴾ فَاِنَّمَا يَسَّرْنٰهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِيْنَ وَتُنْذِرَ بِهٖ قَوْمًا لُّدًّا ﴿٩٧﴾ وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِّنْ اَحَدٍ اَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴿٩٨﴾

"İman edip sâlih ameller işleyenler (yok mu) Rahman onlar için bir sevgi verecektir. İşte biz onu (Kur'ân'ı), ancak onunla müttakileri müjdeleyesin ve diretip inat edenleri inzâr (ve ikaz) edesin diye senin dilinle (indirip) kolaylaştırdık. Biz onlardan evvel nice nesilleri helâk ettik! (Şimdi) onlardan hiçbirini hissediyor musun, yahut gizli bir sesini işitiyor musun?" (Meryem, 96-98).

Bil ki Allahu Teâlâ çeşitli kâfirleri reddedip, onların dünya ve âhiretteki hallerini iyice açıklayınca, bu sûreyi, mü'minlerin hallerini anlatarak bitirdi ve *"İman edip sâlih ameller işleyenler (yok mu), Rahman onlar için bir sevgi verecektir"* buyurdu. Âyetteki "sevgi" ile ilgili müfessirlerin iki görüşü vardır:

"Sevgi"nin Mahiyeti

1) Ekseri müfessirlerin görüşüne göre, Allahu Teâlâ, o mü'minler için kalplerde bir sevgi meydana getirecek ve kendilerinden bu sevgiyi kazanmak için bir gayret olmadığı ve akrabalık, sadaka verme, iyilik yapma gibi, insanların kalplerinin sevgisini kazanmalarına sebep olacak şeylere başvurma olmadığı halde Allah onlar için bu sevgiyi kalplerde yeşertecektir. Bu, ancak Allah'ın yaratıp, velilerine has tarzda ve sebepsiz olarak meydana getirdiği bir keramet (ikram) dır. Nitekim O, aynı şekilde düşmanların kalplerine de korku ve dehşet atar. Bu sevgi, veliler için bir yüceltme ve mertebelerini yükseltmedir. Âyetteki **"seyec'alu"** (kılacak, verecek) fiilinin sîn'ine (yani fiilin gelecek zaman oluşuna) gelince, ya sûre Mekki olduğu gibi, mü'minler de, kâfirler arasında eziyet ve gazaba düçâr oldukları içindir ki, böylece Cenâb-ı Hak, İslâm geldiği zaman onlara bunu va'detmiştir. (Sîn, bunu ifade eder). Ya da bunun kıyamet gününde olmasıdır ki, buna göre Allahu Teâlâ o günde, onların iyiliklerini herkese göstermek ve amel defterlerini yaymak suretiyle, onları mahlûkatına sevdirir.

Nitekim Hz. Peygamber'den, bu âyet hakkında şu haber varid olmuştur. إِذَا اَحَبَّ اللهُ عَبْدًا نَادَى جِبْرِيلَ قَدْ اَحْبَبْتُ فُلَانًا فَأَحِبُّوهُ فَيُنَادِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِذٰلِكَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا أَبْغَضَ عَبْدًا فَمِثْلُ ذٰلِكَ *"Allah bir kulu sevdiğinde, Cebrâil'e, "Ben falanca kimseyi sevdim; siz de onu sevin" diye nida eder. Bunun üzerine Cebrâil de, bunu göklere ve yere duyurur. Allah bir kula buğzettiğinde de, bunun aynısı olur.*[36] **Ka'bu'l-Ahbar**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: **Tevrat**'ta

36 **Buhâri,** Edeb, 41; **Müslim,** Birr, 157 (4/2030).

ve **İncil**'de: "... Yeryüzünde bulunan her bir vakitteki muhabbet ve sevginin, başlangıcı ve kaynağı, Allahu Teâlâ'dır. Allah, muhabbeti, önce göktekilere, sonra da yerdekilere indirir..." diye yazılıdır. Bunun, Kur'ân'daki doğrulayıcısı ise, *"Rahman onlar için bir sevgi verecektir"* (Meryem, 96) âyetidir.

2) Bu, **Ebu Müslim**'in tercihi olan görüş olup buna göre, bu âyetin manası, "Allah onlara, sevdikleri şeyleri hibe eder" şeklindedir. Meveddet (vüdd) ile muhabbet, aynı manadadır. Arapçada, آتَيْتُ فُلَانًا مُحَبَّلَهُ "Falanca'ya, muhabbetini verdim, onu sevdim" وَجَعَلَ لَهُمْ مَا يُحِبُّونَ "Onlara, sevdiği şeyi verdi" ve وَجَعَلْتُ لَهُ وَدَّهُ "Ona sevgisini verdim, onu sevdim" denilir. Şu deyimler de Arapların sözlerindendir: يَوَدُّ لَوْ كَانَ كَذَا "Şöyle olmasını sever, arzular..." ve وَدِدْتُ اَنْ لَوْ كَانَ كَذَا "şöyle olmasını çok arzulardım...".

Bu âyetin manası, "Rahman olan Allah onlara, meveddetlerini, yani cennette sevdikleri şeyleri verir" şeklindedir. Birinci görüş daha evlâdır, çünkü muhabbetin, sevilen şey, "mahbûb" manasına hamledilmesi, mecazdır. Ve bir de biz, Hz. Peygamber'in bu âyeti okuyup, bu mana da tefsir ettiğini zikretmiştik. Binâenaleyh, bu görüş daha evlâdır.

Ebu Müslim'in İtirazına Cevap

Ebu Müslim şöyle demiştir: "Aksine şu sebeplerden dolayı, ikinci görüş daha evlâdır:

1) Müslüman ve müttaki olan bir kimseye, kâfirin buğzettiğini, bazen de ona, birçok Müslümanın buğzettiğini bildiğimiz halde, birinci görüş nasıl doğru olabilir?

2) Bu muhabbetin benzeri, bazen, kâfirler ve fasıklar için daha çok hasıl olur. Binâenaleyh bunun sadece mü'minler için bir nimet kılınması nasıl mümkün olur?

3) Onların kalplerindeki muhabbetleri, kendi fiilleriyledir; yoksa, onu Allah yaratmamıştı. Dolayısıyla âyeti, mü'minlere, âhiret fayda ve menfaatleri manasına hamletmek daha uygundur."

Birincisine şöyle cevap verilir: Bundan murat, Rahman olan Allah'ın onlar hakkında, meleklerde ve peygamberlerde bir sevgi ve muhabbet yaratmasıdır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in Cenâb-ı Allah'tan rivayete ettiği bir hadis-i kudside, Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: إِذَا ذَكَرَنِي عَبْدِي الْمُؤْمِنُ فِي نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِي نَفْسِي وَإِذَا ذَكَرَنِي فِي مَلَإٍ ذَكَرْتُهُ فِي مَلَإٍ أَطْيَبَ مِنْهُمْ وَأَفْضَلَ *"Mü'min kulum beni zikrettiğinde, gönlünden geçirdiğinde, ben de onu kendi gönlümden geçiririm. O beni bir cemaat içinde andığında ise, ben de onu, onlardan daha*

güzel ve daha üstün bir topluluk içinde anarım.[37] Bu, aynı zamanda, onun ikinci açıklamasına da cevaptır. Çünkü, kâfir ve fasıkın durumu böyle değildir. Üçüncüsüne de şöyle cevap verilir. Bu, Allah'ın lütuf fiillerine ve onların kalplerinde, O'nun ikramına vesile olacak olan şeyleri yaratması manasına hamledilir.

Kur'ân'ın Kolay ve Müjde Olması

Cenâb Hak, فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ... *"İşte biz Kur'ân'ı, ancak onunla müttakileri müjdeleyesin... diye senin dilinle indirip kolaylaştırdık"* buyurmuştur. Bu, müste'nef bir cümledir. Cenâb-ı Hak bununla, içinde, tevhit, nübüvvet, haşr ve neşr konuları ile, sapık ve batıldan yana olan fırkaları reddetme bulunduğu için bu sûrenin mertebesinin ve derecesinin ne kadar yüce olduğunu beyan etti ve böylece bunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in diline, onunla müjdelesin ve uyarsın diye, kolaylaştırdığını açıkladı. Eğer Allahu Teâlâ, onların kıssalarını, Arapça olarak anlatmış olmasaydı, bu, Hz. Peygamber'e kolay olmayacaktı.

Kur'ân'ın, mü'minlere müjde, onların dışında kalanları da inzârı ihtivâ etmesine gelince, bu meydandadır. Fakat Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'in bununla, müttakileri müjdeleyeceğini zikredince buna mukabil takvaya en aşırı bir muhâlefet içinde olan kimseleri zikretti. Onların en aşırıları da, batıla yapışan ve onun uğrunda savaşıp gayret gösteren, en mücadeleci ve düşman kimselerdir. İşte, âyetteki "**ludda**" kelimesinin manası, budur.

Cenâb-ı Allah sonra, sûreyi çok etkili bir va'z u nasihatla bitirip, وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ *"Biz onlardan evvel nice nesilleri imha ettik!"* buyurmuştur. Çünkü onlar, düşünüp de, dünyanın mutlaka yok olacağını, sonunda ölüme varılacağını anladıklarında, bundan korkarlar; aynı zamanda da, âhiretteki kötü akıbet ve azaptan korkarlar. Böylece, bu korku içinde onlar, günahtan daha ziyade sakınma ve çekinme imkânı bulurlar.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak bu hususu te'kid ederek, هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ اَحَدٍ *"(Şimdi) onlardan hiçbirini hissediyor musun?"* buyurmuştu. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) görmek, idrak etmek ve bulmak suretiyle onlardan hissedemediğinde, ve *"onlardan gizli bir ses de duyamadığında"* bu, onların tamamen çöküp kaybolduklarına delâlet eder. Bu âyetteki, "**rikz**" kelimesi, "gizli ses" anlamındadır. Kargının ucu toprağın içine sokulup kaybolduğunda, رَكِزَ الرُّمْحُ (rukize'r-rumhu) "kargı, toprağa sokuldu" denilmesi de bu

37 **Buhâri,** Tevhid, 15;

kabildendir. "**Rikâz**" ise, "gömülmüş mal" anlamındadır. Doğruya en yakın olan görüşe göre, *"Onları imha ettik"* cümlesinden maksat, müfessirler her ne kadar bunu, dünyada hemencecik verilen azap anlamına hamletmişlerse de, ölümle yıkılıp gitmektir. Allah, doğruyu en iyi bilendir; dönüş ve varış, O'nadır. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd; efendimiz olan Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âline ve ashabına da salât ü selâm olsun.

***

TÂHÂ SÛRESİ

Bu sûre, 135 âyettir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Kur'ân ve Allah'ın Azameti

طٰهٰ ﴿١﴾ مَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰٓى ﴿٢﴾ اِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰى ﴿٣﴾ تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْاَرْضَ وَالسَّمٰوَاتِ الْعُلٰى ﴿٤﴾ اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى ﴿٥﴾ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرٰى ﴿٦﴾ وَاِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَاِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفَى ﴿٧﴾ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰى ﴿٨﴾

"Tâhâ. Biz, Kur'ân'ı sana, zahmet çekesin diye değil, ancak korkacak kimselere bir öğüt ve yerle o yüce yüce gökleri yaratandan bir "tenzil" olmak üzere indirdik. O Rahman Arş'a istivâ etmiştir. Göklerde, yerde, bu ikisinin arasında ve nemli toprağın altında ne varsa (hepsi) O'nundur. Sen sesini yükseltsen de, hiç şüphesiz O gizliyi de, gizlinin daha gizlisini de bilir. Allah'tan başka ilah yoktur. En güzel isimler O'nundur" (Tâhâ, 1-8).

Bil ki "Tâ-hâ" lafzı ile ilgili iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCE MESELE: **Tâhâ Lafzındaki Kıraatler**

Ebu Amr bunu tâ'nın fethası, hâ'nın kesresi ile okumuştur. Medineliler ise, bu kelimeyi fetha ve kesre arasında; **İbn Kesir** ve **İbn Âmir,** tâ ve hâ'nın fethası ile; **Hamza** ve **Kisâî** tâ ve hâ'nın kesresi ile okumuşlardır. **Zeccâc:** "Bu, tâ'nın fethası ve hâ'nın sukûnû ile de okunmuştur. Bütün bunlar mümkün telaffuz şekilleridir" demiştir. Yine **Zeccâc** şöyle der: "Tâ ve hâ'yı fethalı okuyan, elif'ten (harf-i medden) önceki harf meftûh olduğu için böyle okumuştur. Tâ ve hâ'yı meksûr okuyan da, harf, "meksûr" olduğu için kesreyi imale etmiştir. Çünkü meksûr olan elif, genellikle imale edilir, yani kesreye çalacak şekilde okunur.

İKİNCİ MESELE: **Tâhâ Lafzının Mânası**

Müfessirlerin, Tâhâ ile ilgili iki görüşleri bulunmaktadır:

1) Bunlar, hecâ harfleridir. (Elif-banın iki harfidirler).

2) Bu, manası olan bir kelimedir.

Birinci görüşe göre yapılan izahlar, Bakara Sûresi'nin başında geçti. Burada, âlimler o izahlara şu hususları ilave ederler:

a) **Sa'lebi** şöyle demiştir: "Tâ, "Tubâ ağacı", hâ da, (cehennemdeki) "Haviye" vâdisidir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak sanki bununla cennete ve cehenneme yemin etmiştir."

b) **Cafer es-Sâdık** (a.s)'dan nakledildiğine göre, "Tâ harfi, ehl-i beytin taharetine; hâ harfi de, hidâyetlerine bir işarettir.

c) Bunun manası, "Ey ümmetine şefaat ümit ettiren **(mutammi)** ve ey bütün insanları İslâm'a hidâyet eden" şeklindedir.

d) **Sa'id b. Cübeyr:** "Bunlar Cenâb-ı Hakk'ın tayyib, tahir ve hâdi isimlerinin başlangıç harfleridir" demiştir.

e) Tâ, taharetten, hâ da hidâyetten bedeldir. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Ey günahlardan tâhir (temiz) olan ve ey gaybların âlimi Allah'a insanları hidâyet eden (Peygamber)."

f) Tâ harfi, kurranın kalplerinde uyandırdığı heybet ve korkudur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kâfirlerin kalplerine korku atacağız"* (Âl-i İmran, 151) buyurmuştur.

g) Tâ harfi ebced'e göre dokuz, hâ ise beş eder. İkisinin toplamı on dörde ulaşır. Bu ise, "Ey ayın ondördü (gibi güzel Muhammed)" demektir.

Sen daha önceki izahlarda da gördün ki, böylesi sözlere itimat etmek gerekmez.

İkinci görüşe göre, yani bunun harf değil de tam manası olan bir kelime olduğunu söyleyenlere göre, iki izah şekli zikredilmiştir:

a) Bu, ya raculû (Ey Adam) manasındadır. Bu, **İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Katâde, İkrime** ve **Kelbî**'den rivayet edilmiştir. Sonra **Saîd b. Cübeyr** bu lehçenin **Nabatça; Katâde, Süryanca** ve **İkrime, Habeşce** olduğunu; **Kelbî** ise **Uk** lehçesi olduğunu söylemişlerdir. Nitekim **Kelbî, Uk**'lu şairin şu şiirini okumuştur.

إِنَّ السَّفَاهَةَ طٰه فِى خَلَائِقِكُمْ لَا قَدَّسَ اللّٰهُ ارْوَاحَ الْمَلَاعِينَ

"Ey falanca (Tâhâ), sefihlik, sizin karakterinizde yer etmiştir; Allah, lanetlenmiş kimselerin ruhlarını temizlemez, takdis etmez" Daha sonra âlimler bu görüş hakkında şu iki şekilde söz söylemişlerdir:

1) Bu kelime, "Ey Adam" manasında olup, lügat itibariyle bu manaya hamledilmiştir. Fakat, kelime bu manaya gelmiş ise, ancak Arapçada câiz olabilir. Çünkü Kur'ân Arapça olarak nâzil olmuştur. Binâenaleyh bu lafız konusunda Arapların kullanışının, yukarıda bahsettiğimiz dillere uygun düşmüş olması muhtemeldir. Ama kelime hakkındaki diğer izaha göre, bu muhtemel ve doğru değildir.

2) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Eğer, Tâhâ, Uk lügatinde, "Ey Adam" (Yâ Racül) manasında ise, muhtemelen o Araplar bu ifadede tasarrufta bulunup, yâ'yı tâ'ya dönüştürerek "طَا" Tâ" demişler. Sonra bunu da kısaltarak, çekerini (med harfini), he'ye çevirerek, "طَهَ" demişlerdir. Buna göre Tâ-hâ, "Yâ Hâzâ" (Ey falanca!) manasınadır. "Bazı âlimler buna, itiraz etmişler ve "Eğer bu böyle olsaydı, "طَاهَا" şeklinde, dört harfli olarak yazılması gerekirdi" demişlerdir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s) teheccüd namazlarında bir ayağı üzerinde duruyordu, Cenâb-ı Hak ona, iki ayağı üzerinde durmasını emretti. Bu emrin aslı, "طَأْ" (Tâ') (iki ayağın üzere bas) idi. Böylece Arapların, "اِيَّاكَ" (sana) manasında "هِيَّاكَ" ve "اَرَقْتَ" (akıttın) manasında "هَرَقْتَ" demeleri gibi, emirdeki bu hemzeyi hâ'ya çevirmişlerdir. Bu aslın, hemzeli olan "وَطِئَ" fiilinden olması mümkündür. Böylece "**Tâ-hâ**"nın aslı, طَأْ يَا رَجُلُ 'Bas ey adam" şeklinde olup, vakıftan dolayı buna "he" ilave edilmiştir. Her iki izah şeklini de **Zeccâc** zikretmiştir.

Kur'ân Meşakkat İçin İnmedi

Âyetteki, مَا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰى *"Biz Kur'ân'ı sana zahmet çekesin diye indirmedik"* cümlesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Eğer "Tâhâ", hecâ harflerini saymak için getirilmiş ise, o zaman bu bir söz başlangıcıdır. Ama sen bunu, bu sûrenin adı kabul edersen, âyetteki *"Biz, Kur'ân'ı sana zahmet çekesin diye indirmedik"* cümlesinin, bunun haberi olması muhtemeldir. Binâenaleyh o zaman "tâhâ", mübtedâ mahallinde olmuş olur. Zâhir isim olarak Kur'ân kelimesi, zamir yerine kullanılmıştır. Çünkü bu, "Tâhâ (bu sûre) ki, biz Kur'ân olan bu sûreyi sana zahmet çekesin diye indirmedik" demektir. Yahut Tâhâ'nın yemin olup, sonraki cümlenin bunun (kasemin) cevabı olması muhtemeldir.

İKİNCİ MESELE

Bu ifade, مَا نَزَلَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنُ لِتَشْقٰى "bu Kur'ân, sen zahmet çekesin diye inmedi" şeklinde de okunmuştur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Nüzûl Sebebi**

Âlimler, bu âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili birkaç vecih zikretmişlerdir:

1) **Mukâtil** şöyle demiştir: **"Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Mut'im b. Adiyy** ve **Nadr b. el- Hâris,** Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Şüphesiz ki sen, atalarının dinini terk ettiğin için bir meşakkat ve sıkıntı içindesin" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Aksine ben, âlemlere rahmet olmak üzere gönderildim" dedi. Onlar da, "Hayır, aksine sen zahmet çekiyor, zahmet veriyorsun" deyince, Cenâb-ı Hak, onları reddetmek ve Hz. Muhammed (s.a.s)'e de, İslâm'ın sırf barış ve esenlik olduğunu; bu Kur'ân'ın bütün kazançları elde etmeye götüren bir selamet ve bütün mutlulukları elde etmeye bir sebep olduğunu; kâfirlerin içinde bulunduğu durumun ise pür bedbahtlık olduğunu bildirmek üzere, bu âyeti indirdi.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), ayakları şişinceye kadar gece namazı kılmıştı. Bunun üzerine Cebrail (a s) ona, "(Biraz da) nefsine (zaman) bırak. Çünkü onun da, senin üzerinde bir hakkı var" dedi. Buna göre âyetin manası, "Biz, Kur'ân'ı sana, hep ibadet ede ede nefsini helâk etmen ve ona büyük bir meşakkat vermen için indirmedik. Sen ancak dosdoğru, lekesiz ve hoşgörülü bir din ile gönderildin" şeklinde olur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in gece, namazına kalktığı zaman, uyumamak için göğsünü bir ipe bağladığı rivayet edilmiştir.

Bazıları ise şöyle demişlerdir: "O, tek bir ayağı üzerinde durup ibadet ederdi."

Diğer bazıları ise, "O, bütün gece boyunca uykusuz kalırdı. İşte Cenâb-ı Hak, *"Zahmet çekesin diye"* ifadesi ile bunu kastetmiştir" demişlerdir. **Kâdî**, "Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Peygamber (s.a.s) bir şeyi yaptığı zaman, şüphesiz onu Allah'ın emri ile yapar. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu, Allah'ın emriyle yapınca, mutluluk babından bir şey olmuş olur. Dolayısıyla da ona, "Biz bunu sana emretmedik" denilmesi doğru olmaz" demiştir.

3) Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Bu âyetten muradın, "Kendine eziyet etme ve nefsine, şu kâfirlerin küfrüne üzülerek azap etme. Şüphesiz ki biz, Kur'ân'ı sana, ancak onunla öğüt veresin (uyarasın) diye indirdik. Binâenaleyh kim iman eder ve kendisini düzeltirse, kendisi içindir. Kim

de inkâr ederse, onun inkârı seni hüzünlendirmesin. Sana düşen ancak tebliğ etmektir" manası olması muhtemeldir. Bu, *"Onlar mü'min olmayacaklar diye neredeyse kendine kıyacaksın"* (Şuarâ, 3) ve *"Onların sözleri seni hüzünlendirmesin"* (Yûnus, 76) âyetlerinde anlatıldığı gibidir.

4) Âyet, "Şüphesiz ki sen, kavminin küfründen ötürü kınanacak değilsin" manasınadır. Bu, *"Onların üzerine musallat (bir adam) değilsin "* (Gâşiye, 22) ve *"Sen onlar üzerine (görevli) bir vekil değilsin"* (En'am, 107) âyetlerinde olduğu gibidir. Yani, "Sen onlara tebliğ ettikten sonra, onların küfürlerinden sorumlu değilsin, günahlarından dolayı sorgulanmazsın" demektir.

5) Bu sûre, Mekke'de ilk nâzil olan sûrelerdendir. Bu dönemde, Hz. Peygamber (s.a.s) de, düşmanların eziyeti ve hükümranlığı altında idi. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki ona, "Ebediyen bu durumda kalacağını zannetme. Aksine peygamberliğin galip gelecek, kadr u kıymetin ortaya çıkacak. Çünkü bu Kur'ân'ı sana, o müşrikler arasında mutsuz kalasın diye indirmedik. Aksine onunla yücelesin ve şereflere nâil olasın diye indirdik" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, إِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰى *"Ancak korkacak kimselere bir öğüt olarak"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki "**illâ**" (ancak) kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bu, "Fakat" manasında, bir istisnai munkatı'dır.

2) Bunun takdiri, *"Biz sana Kur'ân'ı ancak bir öğüt olsun diye, tebliğ meşakkatlerine katlanman için indirdik"* şeklindedir ve tıpkı, "Senden başkaları da ibret alsın diye, eziyetlere katlanman için sana bu sözü söyledik" denilmesi gibidir.

İKİNCİ MESELE

Âyette, öğüt almanın ancak korkanlar için söz konusu olduğu belirtilmiştir. Çünkü bu, her ne kadar herkes hakkında umumi, herkese şamil ise de, netice itibariyle öğütten yararlananlar bunlardır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Kur'ân) muttakiler için bir hidâyettir"* (Bakara, 2) âyeti gibidir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Furkân'ı (Kur'ân'ı), bütüne âlemlere bir uyarıcı olsun diye kulu (Muhammed'e) indiren (Allah'ın) şanı ne yücedir!"* (Furkân, 1) *"Ataları azap ile korkutulmamış bir kavmi korkutman için"* (Yâsin, 6) ve *"Mücâdele ve inat edenleri korkutasın diye"* (Meryem, 97) ve *"Hatırlat, va'z u nasihatta bulun. Çünkü va'z u nasihat mü'minlere fayda verir"* (Zâriyat, 51) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kur'ân'ı Kerim'in bir öğüt olmasının izahı şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.s), onu okuyarak ve açıklayarak onlara öğüt veriyordu. Binâenaleyh âyetteki *"Korkacak kimseye"* ifadesine, Hz. Peygamber (s.a.s) de dahildir. Çünkü Peygamber (s.a.s) haşyet ve Kur'ân'dan öğüt alma hususunda herkesten ileri idi.

Kur'ân Yücelerden Bir Tenzîldir

Cenâb-ı Hakk'ın تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمٰوَاتِ الْعُلٰى *"Yeri ve o yüce yüce gökleri yaratandan bir "tenzil" olmak üzere (indirdik)"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, "**tenzilen**" kelimesinin mansûb olması hususunda birkaç izah yapmışlardır:

a) Bunun takdiri, "نَزَّلَ تَنْزِيلًا" şeklindedir. Buna göre bu kelime, mahzûf fiilin mefûl-ü mutlaki olarak mansubdur.

b) Kelime, âyetteki "اَنْزَلْنَا" fiili ile mansubdur. Çünkü مَا اَنْزَلْنَاهُ اِلَّا تَذْكِرَةً وَتَنْزِيلًا "Biz onu sana ancak bir öğüt ve tenzil olarak indirdik" demektir.

c) Bu ifade "medih ve ihtisâs"tan ötürü mansubdur.

d) Bu ifade, mef'ûl-ü bih olarak, "يَخْشٰى" fiili ile mansubdur, yani, "Allah onu, Allah'ın "tenzilinden" korkan kimseler için bir öğüt ve hatırlatma olarak indirdi" demektir. Bu güzel bir mana ve açık bir ifadedir. Yine bu kelime, mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere, *"O, tenzildir"* manasında merfû olarak da okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Tekellüm (hitap) sîgasından, gayb sîgasına geçmenin pek çok hikmetleri vardır:

1) Bu hususların zikredilmesi (anlatılması) ancak gayb sîgası ile mümkün olabilir.

2) Cenâb-ı Hak önce, "indirdik" buyurmuş, böylece indirme işini, kendisine itaat olunan Tek Allah'a işaret eden azamet (Biz) zamirine isnat ederek, bu işin şanını yüceltti. Sonra da azamet ve yücelik sıfatları ile muttasıf olana (yani yine kendisine) nisbet etti ve böylece de, azamet ve yüceltme iki yoldan da kuvvetlenip katlandı.

3) Bu ifadenin, Cebrail ve onunla inen meleklerin sözünü nakletmek üzere, "(Onlar) "biz indirdik" dediler" şeklinde olması da câizdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ onu, yeri ve onca büyüklüğüne rağmen gökleri yaratandan bir "tenzil" olarak belirtmek suretiyle, Kur'ân'ın şânını yüceltmiştir. Bunu şundan ötürü söylemiştir: Çünkü Allah'ın azamet ve yüceliği, O'nun yaratık ve nimetlerinin büyüklük ve yüceliğini ortaya koymakla zuhur eder. Cenâb-ı Allah, Kur'ân'ı tefekküre, mana ve hakikatlerini düşünmeye teşvik etmek için onun yüceliğini belirtmiştir. Bu durum, görülen dünyamızda (şehadet âleminde) de genellikle bilinen bir şeydir. Çünkü mesaj gönderenin makamına göre, mesajına saygı gösterilir. Böylelikle elçinin sözünün dinlenilmesi daha çok sağlanmış olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Arapçada, "Semâ-un ulyâ", "semâvâtun ulâ" (yüksek sema ve semalar) denilir. Göklerin yükseklikle nitelenmesinin gayesi, bunca yüceliklerine ve boyutlarının uzaklığına rağmen, onları böyle yaratanın kudretinin yüceliğine istidlâl etmektir.

Cenâb-ı Hakk'ın اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى *"O Rahman, Arş'a istivâ etmiştir"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Arşa İstiva Hakkında**

"Rahman" kelimesi, "مَنْ خَلَقَ" (yaratandan) ifadesinin sıfatı olmak üzere mecrûr da okunmuştur. Merfû okunması daha güzeldir. Çünkü bu durumda kelime, takdirinin هُوَ الرَّحْمٰنُ "O, Rahmandır" şeklinde olması üzere, medihten ötürü merfû olur. Yahut da, lâm-ı tarifi ile, yaratana işaret olunmuş olan bir mübteda olarak merfû olur. Buna göre eğer "Kelimeyi mecrûr okuduğumuz, yahut "medih" üzere merfû okuduğumuz zaman, "عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى" cümlesinin i'rabdaki mahalli nedir?" denilirse, biz deriz ki: Kelimeyi mecrûr okuduğun zaman, o, mahzûf bir mübtedanın haberi olur, başka bir şey olmaz. Merfû okunduğunda da böyle olması mümkündür. Yine bunun mübteda olan Rahman kelimesinin iki haberi olması da câizdir.

***İKİNCİ MESELE:* Teşbihin Batıllığı**

Müşebbihe, ma'budlarının Arş'ın üzerine oturmuş olduğunu söyleyip, bu âyeti delil getirmişlerdir. Bu, hem aklen, hem naklen birkaç bakımdan bâtıl ve yanlıştır:

1) Hak Teâlâ Arş ve mekan yok iken de vardı. O, mahlûkatı yarattığı zaman bir mekanda olmaya ihtiyaç duymamıştı. Aksine O, mekandan münezzehtir ve böyle olmakla hep (ezeli ve ebedi olarak) muttasıf olmuştur. Ancak, bâtıl bir iddiada ve zanda bulunan kimse, Arş'ın hep Allah'la birlikte olduğunu zannetmiştir.

2) Arş üzerinde oturanın bir cüz'ünün (parçasının), Arş'ın sol tarafında olan parçasının aksine, Arş'ın sağ tarafında olmuş olması gerekir. O zaman oturan kimse bizzat, te'lif ve terkip edilmiş (parçalardan meydana getirilmiş) bir varlık olur. Böyle olan her varlık ise, bir te'lif ve terkip edene muhtaç olur. Bu ise, Allah hakkında imkansızdır.

3) Arş üzerinde oturan, bir yerden bir yere hareket edip geçmeye ya muktedirdir, yahut onun için böyle bir şey mümkün değildir. Eğer birinci ihtimal söz konusu ise, o zaman o, hareket ve sukûnun mahalli haline gelmiş olur ve zorunlu olarak, muhdes bir varlık olur. Eğer ikinci ihtimal söz konusu ise, o zaman o bağlanmış bir varlık gibi olur, hatta kötürüm birisi gibidir, hatta bundan da kötüdür. Çünkü kötürüm olan bir kimse, başını ve göz bebeklerini hareket ettirmek istediğinde, bu onun için mümkündür. Fakat bu, Müşebbihe'nin ma'bûdu için mümkün değildir.

4) Müşebbihe'nin ma'bûdu, ya her mekanda vardır, ya da bir mekandadır. Eğer o her mekanda ise, o zaman onlar o ma'bûdun, pislik ve necâset mekanlarında da bulunduğunu kabul etmeleri gerekir ki, hiçbir akıllı bunu söylemez. Eğer o, bütün mekanlarda değil de bir mekanda bulunuyorsa, o zaman o kendisini bu mekana yerleştirmiş olan bir varlığa muhtaç olmuş olur ve böylece de muhtaç bir varlık olur. Bu ise Allah hakkında imkansızdır.

5) Cenâb-ı Hakk'ın, *"O (Allah'ın) benzeri gibisi yok"* (Şûrâ, 11) âyeti, bu ifadede istisnâ yapılabilir olmasının delâlet ettiği gibi, O'nun için hiçbir yönden benzerlik ve eşitliğin olmadığı manasını ifade eder. Çünkü meselâ, "Oturma, miktar, renk.... hususları müstesna, O'nun benzeri gibi yoktur" denilerek, bundan istisna yapılabilir, istisnâ'nın yapılabilmesi ise, bütün bu hususların bu ifadenin kapsamına girmesini gerektirir. Binâenaleyh eğer Allahu Teâlâ oturuyor olsaydı, oturma bakımından ona benzeyen başkasının da olması gerekirdi. Diğer hususlar da böyledir. O zaman da, âyetin manası kaybolurdu.

6) Cenâb-ı Hak, *"O gün Rabbinin Arş'ını, üstlerinde bulunan sekiz melek yüklenir"* (Hâkka, 17) buyurmuştur. Melekler Arş'ı taşıdıklarında, Arş da ma'budlarının oturduğu mekan olunca, bu durumda, meleklerin, Müşebihe'nin ma'budunu da taşımış olmaları gerekir. Bu ise ma'kul bir şey değildir. Çünkü Halik ve Ma'bûd, mahlûku koruyup gözetendir. Mahlûk ise Hâlık'ı ne koruyup gözetebilir, ne de taşıyabilir.

7) Şâyet bir mekanda karar kılan bir varlığın ilah olması câiz (mümkün) olsaydı, güneş ve ayın da birer ilah olmadığı nasıl bilinebilecekti? Çünkü bizim güneş ve ayın ilah olmadıklarını ortaya kor iken izlediğimiz (aklî) yol, onların hareket ve sükûn ile muttasıf oldukları, böyle olan varlığın ise muhdes olup, bir ilah olmadıkları şeklindeki metottur. Siz bu yolu iptal edince, güneşin ve ayın ilahlığını tenkit kapısı, sizin için kapanmış olur.

8) Âlem bir küre şeklindedir. Bize nispetle "üst" olan cihet, yeryüzünün diğer tarafında oturan kimselere nispetle "alt"tır. Bunun aksi bir cihetle (yönle) kayıtlı ve sınırlı olsaydı, bu cihet, kimi insanlara göre üst olsa bile, diğerlerine göre alt olurdu. Âlimlerin ve akıllı kimselerin ittifakı ile sabittir ki, ma'bûd'un eşyanın "alt" yönünde olduğunu söylemek câiz değildir.

9) **Ümmet-i Muhammed** (s.a.s), Cenâb-ı Hakk'ın *"De ki, "O, Allah'tır birdir"* (İhlas, 1) âyetinin müteşâbih âyetlerden değil de muhkem âyetlerden olduğu hususunda icmâ etmiştir. Binâenaleyh eğer Cenâb-ı Hak, bir mekanda olsaydı, o zaman O'nun sağ tarafındaki izleyen şeylere bitişik tarafı, sol tarafındaki şeylere bitişik tarafından başka olurdu. O zaman da O, mürekkep (parçalardan meydana gelmiş) ve kısımlara bölünebilecek bir varlık olmuş olurdu ve gerçekte "Tek" olmamış olurdu. O zaman da, *"De ki: "O, Allah'tır tektir"* (İhlas, 1) âyeti, yanlış olmuş olurdu.

10) **Hz. İbrahim** (a.s), *"Ben, batıp kaybolan şeyleri* sevmem" (En'am, 76) demiştir. Buna göre eğer ma'bûd bir cisim olmuş olsaydı, o da ebedi olarak batmış ve ebedi olarak kaybolmuş olurdu. Böylece de o, **Hz. İbrahim**'in *"Ben, batıp kaybolan şeyleri sevmem"* sözünün kapsamına girmiş olur. İşte bu deliller ile istikrâr (bir mekanda karar kılma) kavramının Allah hakkında imkansız olduğu gerçeği kesinleşir.

Müteşabih Âyetler Hakkındaki Tutumlar

Bu gibi konularda insanların iki farklı tutumları bulunmaktadır:

1) Bir kısmı, "Biz müteşabih âyetleri te'vil etmeyiz. Aksine kesin olarak, Allah'ın mekandan ve cihetten münezzeh olduğunu söyleriz ve âyetin

te'vilini yapmayız" diyenlerdir. **Allâme Gazâli, İmam-ı Ahmed b. Hanbel**'in bazı öğrencilerinden, onun şu üç haberi te'vil ettiğini rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَلْحَجَرُ الْاَسْوَدُ يَمِينُ اللهِ فِى الْاَرْضِ *"Hacer-i Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir"*[38] hadisi, قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ اِصْبَعَيْنِ مِنْ اَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ *"Mü'minin kalbi, Rahman'ın parmaklarından iki parmak arasındadır"*[39] hadisi ve اِنِّى لَاَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ *"Muhakkak ki ben, Rahman'ın nefesini Yemen cihetinden hissediyorum"*[40] hadisi...

Bil ki bu görüş iki yönden zayıftır:

a) Bu kimse eğer Allahu Teâlâ'nın mekan ve cihetten münezzeh olduğuna kat'î olarak hükmediyorsa, aynı kat'iyetle Allah'ın bu âyetteki "istivâ"dan muradının "oturmak" olmadığına da hükmetmiş olur. İşte bu da bir te'vildir. Ama o kat'î bir biçimde Allah'ın mekân ve cihetten münezzeh olduğunu söylemeyip, bu konuda şüpheli ise, o zaman Allah'ı bilip tanımamş olur. Ancak şöyle söylemesi müstesna: "Ben, Allahu Teâlâ'nın muradının, âyetin lafzının zahirinin hissettirdiği mana olmadığını, bundan muradın başka bir şey olduğunu; ama hata ederim korkusu ile, bu muradı belirlemeye girişemediğimi kat'î olarak söylüyorum." İşte o zaman bu sözü, doğruya yakın olabilir.

b) Bu görüş, şu yönden de zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hak bizlere Arapların dili ile hitap edince, O'nun bu lafızlarla ancak, bu lafızların Arapça olarak delâlet ettiği manayı kastetmiş olması gerekir. İmdi "İstiva" kelimesinin Arapçada, "istikrâr ve istilâ"dan başka manası olmayıp, ama âyette bunu istikrâr manasına hamletmek imkansız olunca "**istila**" manasına hamletmek gerekir. Aksi halde, bu lafza hiçbir mana vermemiş olmak gerekir. Bu ise câiz değildir.

2) Bu, mutlaka te'vile yönelmek gerektiği hususunda kesin bir delildir. Bu da şudur: Aklın delaleti, buna, istikrâr manasını vermenin imkansızlığını gösterip; "**istivâ**" lafzının zâhiri de "istikrâr" manasına delâlet edince; bizim ya iki delilden her biri ile amel etmemiz, yahut ikisini birden terk etmemiz, ya da nakli olanı, akli olana tercih etmemiz; yahut da aklı tercih edip, nakli te'vil etmemiz gerekir. Birincisi bâtıldır. Aksi halde o zaman, bir şeyin hem mekandan münezzeh olması, hem de mekanda bulunması gerekir. Bu ise imkansızdır. İkincisi de imkansızdır. Çünkü bu, iki

38 **Keşu'l-Hafâ,** 1/348.

39 **Tirmizi,** Kader, 7 (4/449); **Müslim,** Kader, 17 (4/2045).

40 **Kenzül-Ummal,** 16/33951.

zıttı birlikte yok saymayı gerektirir ki, bu da yanlıştır. Üçüncüsü de batıldır. Çünkü akıl, naklin esası (mihenki)dir. Zirâ yaratıcının varlığı, ilmi, kudreti ve peygamber gönderişi akli delillerle sabit olmadıkça, nakille de sabit olmaz. Dolayısıyla aklı tenkit etmek, hem aklın, onunla birlikte hem naklin tenkidini gerektirir. Binâenaleyh geriye ancak, aklın doğru olduğuna kesin olarak hükmetmemiz, naklin de te'vili ile meşgul olmamız kalır. Bu, maksadı elde etme hususunda kat'i bir delildir. Bu sabit olunca diyoruz ki: Âlimlerden bazıları burdaki "istivâ"dan muradın "**istilâ**" manası olduğunu söylemişlerdir. Nitekim şâir de şöyle demiştir:

قَدْ اِسْتَوَى بِشْرٌ عَلَى الْعِرَاقِ مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدَمٍ مُهْرَاقِ

"Bişr, kılıç kullanmadan ve kan da akıtmadan, Irak'ı istilâ etmiştir." Eğer denilirse ki: "Bu te'vil şu bakımlardan câiz değildir:

1) İstilâ'nın manası, acziyet halinden sonra, gâlibiyet elde etmektir. Bu ise Allah hakkında imkansızdır.

2) Bir kimsenin ancak onunla çekişen bir hasmı olduğu ve kendisine hâkim olunan-istilâ edilen şey ondan önce bulunduğu zaman ancak, "Falanca şunu istilâ etti" denilir. Bu, Allah hakkında imkansızdır. Çünkü Arş ancak Allah'ın yaratması ve var etmesi ile var olmuştur.

3) Allah'ın "istilâsı" bütün yaratıklara nispetle söz konusudur. Binâenaleyh burada sırf "Arş"ı zikretmenin bir manası yoktur. Böyle denilirse bunlara şu şekilde cevap verilir:

Biz "Allah'ın istilâsını", kudreti manasına tefsir edersek, bütün bu tenkitler zâil olur. (Mesela) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "İstivâ Arş'ın üzerine olunca, Arş da hükümdarın tahtı manasına olup, o da ancak hükümdarla birlikte söz konusu olduğu için, Araplar istivayı "mülk, iktidar güç" manasına kinâye yapmışlar ve "Hakim oldu" manasını kastederek, aslında hükümdar, üzerine oturmamış ise de, اِسْتَوَى فُلَانٌ عَلَى الْبَلَدِ "Falanca ülkeye hakim oldu" demişlerdir. Kudret ve mülkün oluşunu Araplar böyle ifade etmişlerdir. Çünkü bu, "Falanca melik oldu, sahip oldu" gibi ifadelerden, delâlet itibarıyla daha beliğ ve daha kuvvetlidir. Bunun bir benzeri de, "Falancanın eli açık (mebsût)tur" ve "Falancanın eli sıkıdır" diyerek, bunlarla "O, cömerttir" ve "O, cimridir" manasını kastetmendir. Söylediğin lafızlar farklı ama, bu iki ifadenin manası aynıdır. Öyle ki bir kimse verme hususunda elini sıkı tutmasa, yahut hatta eli bile bulunmasa o kimse hakkında yine "Eli açık (geniş)" denilir. Çünkü Araplara göre bu ifade ile, "cömert"

ifadesi arasında bir fark yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yahudiler "Allah'ın eli bağlıdır (sıkıdır)" dediler. Hay kendi elleri bağlanasıcalar!"* (Mâide, 64) ve *"Hayır, O'nun iki eli de açıktır"* (Mâide, 64) âyeti bu manadadır, yani "Allah, hakkında eli bağlanma, açık olma düşünülmeksizin, cömerttir" demektir. Bunun nimet verme tekeffül etme manasına oluşu mecâzidir.

Ben derim ki: Biz şâyet bu kapıyı açarsak bâtınîlerin tevillerine de kapı açılmış olur. Çünkü onlar *"Pabuçlarını çıkar"* (Tâhâ, 12) âyetinden muradın, "bir fiil tasavvur etmeksizin Allah'ın hizmetine dalmak" manasında ve *"Ey ateş, İbrahim'e karşı serinlik ve selâmet ol"* (Enbiya, 69) âyetinden muradın da, ortada hiçbir ateş ve ona hitap söz konusu olmaksızın, Allah'ın **İbrahim** (a.s)'i kurtarması" manası olduğunu söylerler. Allah'ın kitabında vârid olan her şey hakkındaki söz de böyledir. Daha doğrusu bu hususta uyulacak kanun şudur: "Kendisinden sarf-ı nazar etmeyi gerektiren, kâfi ve akli bir delilin bulunması hariç, Kur'ân'da vârid olan her lafzı hakiki manasına hamletmek gerekir." Keşke bu gibi konularda bir şey bilmeyen, bu konulara dalmasa. İşte âyet hakkındaki sözün tamamı budur. Böyle müteşâbih âyet ve hadisler hakkında, daha tafsilatlı bilgi edinmek isteyenlerin, **"Te'sisü't-Takdis"** adlı esere başvurması gerekir. Muvaffakıyyet Allah'tandır.

Cenâb-ı Hakk'ın لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرٰى *"Göklerde, yerde, bu ikisinin arasında ve nemli toprağın altında ne varsa (hepsi) O'nundur"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ, *"O Rahman Arş'a istiva etmiştir"* buyurarak, mülkünü anlatınca, mülk de ancak kudret ve ilimle bulunup tam olunca, onun peşi sıra önce kudretini, sonra ilmini zikretmiştir. Kudreti, işte bu âyette anlatılandır. Bundan maksat şudur: Cenâb-ı Hak, burada sayılan dört kısmın da mâlikidir. Binâenaleyh O, göklerde bulunan meleklerin, yıldızların ve bunlar dışındaki her şeyin; yerlerde bulunan madenlerin ve boş sahraların, bu ikisi arasında bulunan havânın ve toprak altında bulunan şeylerin mâlikidir.

İmdi eğer, "**serâ**, âlemin en son sathı, en alt tabakasıdır; onun altında bir şey bulunmaz, öyleyse nasıl olur da "Allah onun altında bulunan şeyin de sahibidir" denilebilir?" diye sorulursa cevaben deriz ki: "Serâ Arapçada "nemli toprak" demektir. Dolayısıyla, onun altında bir şey bulunması muhtemeldir. O şey de, değişik rivayetlere göre öküz, balık, kaya, deniz veya hava olabilir...

Ahfâ Ne Demektir?

Cenâb-ı Hak ilmini de, وَإِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى *"Sen sesini yükseltsen de hiç şüphesiz O gizliyi de, gizlinin daha gizlisini de bilir"* âyetiyle beyan etmiştir. Bu âyetle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

1) **Ahfâ,** mübalağa ifade eden ism-i tafdil sîgasıdır. Bu görüşe göre diyoruz ki: Allahu Teâlâ eşyayı üçe ayırmıştır. Açık olanlar (cehr), gizli olanlar (sır) ve en gizli olanlar (ahfâ). Binâenaleyh, açık olan (cehr)den muradın, açıkça söylenilen o söz, her ne kadar bir kısmını söylese bile, içinden geçirdiği şey ve, bazı âlimlerin söylediğine göre, insanın hiç söylemeyip sadece içinden geçirdiği şey olması muhtemeldir. Yine, "sır" ve "ahfâ"dan muradın, söz nev'inden olmayan şeyler olması mümkündür. Bu görüş, daha açıktır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, duyulmayan sırrı ve ondan daha gizli olanı bildiğini binâenaleyh, açık olanı ise haydi haydi bileceğini beyan edip açıklamıştır. Bundan maksadı, mükellefi, ister açık isterse gizli olsun, her türlü çirkin işlerden alıkoyup, zâhir ve batıl her türlü tâate teşvik etmektir. Bu izaha göre, "sır" ve "ahfâ" kelimelerini kendisinde mükâfat veya azap bulunan şey manasına hamletmek gerekir: Sır, insanın yapmaya azmedip de gönlünden niyet ettiği şeyler; "ahfâ" da, henüz azmetme derecesine ulaşmamış olan şeylerdir. "Ahfâ" (en gizli olanın) kişinin azmettiği şeyler ile aynı şekilde henüz azmetmemiş olup, sadece aklına gelmiş olan şeyler manasına tefsir edilmesi muhtemel olduğu gibi; henüz gönlüne düşmemiş, böylece de gönlünden en gizli ve uzak olan şey manasına ve yine, Allah tarafından gelecek olup da, henüz zuhûr etmemiş olan şeyler diye tefsir edilmesi de mümkündür. Ancak ne var ki, doğruya en yakın olanı yukarda açıklamış olduğumuz şekilde, bunun "terhib ve terğib" manası ifade ettiğidir.

2) **Ahfâ** kelimesi fiildir, yani, "Allahu Teâlâ kullarının sırlarını bilir, ve bildiğini onlardan gizler" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, onların önlerindekini ve arkalarındakini bilir. (Mahlûkatı) O'nun ilminden, yalnız kendisinin dilediği şeyi kavrayıp bilebilirler"* (Bakara, 255) âyeti gibidir. Eğer, "bu ceza cümlesi, şart cümlesine nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Bunun manası, "Eğer, duâ ve benzeri şeylerle Allah'ı anarsan, bil ki O, senin açıkça zikretmene muhtaç değildir" şeklindedir. Bu, ya *"Rabbini, içinden, yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle ... an"* (A'raf, 205) âyetinde olduğu üzere yüksek sesle zikirden nehydir, yahut, bu açıkça

zikrin, Allah'ın duyabilmesi için değil, ancak başka bir gayeden ötürü olabileceğini kullara öğretmektir.

Allah'ın İlminin Kapsamı

Bil ki Allahu Teâlâ, zâtı gereği âlimdir ve o, aynı anda bütün malûmatı aynı ilimle bilir ve bu ilim değişmez. Yine bu ilim, "hudûs" ve "mümkin oluş" ile nitelendirilmeksizin, Allah'ın zâtının zorunlu niteliklerindendir. Kul, Rabbine ancak, ilk altıda birde[41] müşterektir ki, bu da ancak bilme sıfatıdır. Sonra, kendisiyle kulları arasında müşterek olan ilim de, iki parçadan meydana gelir. Binâenaleyh, o tüm ilmin altıda beşi ile, geriye kalan yarısı (yani 6'dan beş buçuğu) Allah'a aittir; geriye kalan o yarım ise, bütün kullarına aittir. Kerûbiyyin ve ruhani melekler hamele-i Arş, göklerin sakinleri rahmet ve azap meleklerinden oluşan bütün melaike ve ruhaniyet âlemi, bu mahlukat içindedir. İlkleri **Hz. Adem** (a.s), sonları da **Hz. Muhammed** (s.a.s) olan peygamberlerin hepsi yine bu mahlukata dahildir. Zaruri, kesbi, sınai ve mesleki ilimleriyle diğer bütün insanlarda da böyledir. Yine, anlamaları, idrak etmeleri ve gıdaları hususunda kendilerine faydalı olanları alıp da zararlı olanlardan kaçınmaları hususunda bütün canlılar da böyledir. Bu cüzden sana düşen ise, mürekkep bir zerreden daha azdır. Sonra, buna rağmen sen o zerrecikle, O'nun ulûhiyyetinin sırlarını, vâcip, caiz ve müstahil (imkansız) olan sıfatlarını bilir ve anlarsın. Binâenaleyh sen bu zerre ile bu sırları anlayıp tanıdığına göre, O'nun (temsilen) beş buçuk ölçek olan ilmi ya nasıl olur? O, bu ilmiyle, senin kulluğunun sırlarını bilemez mi? Bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen sesini yükseltsen de, hiç şüphesiz O, gizliyi de, gizlinin daha gizlisini de bilir"* âyetinin beyan ettiği hakikattir. Hatta, gerçek şudur ki, dinarın (tüm ilmin) hepsi O'nundur. Çünkü senin öğrendiğini sen, O'nun öğretmesiyle öğrendin. Nitekim *"O, onu ilmiyle indirdi"* (Nisa, 166) ve *"O, yarattığını bilmez mi?"* (Mülk, 14) buyurmuştur.

Bunun bir misali vardır ki, bu da güneştir. Çünkü onun ışığı, bütün âlemi aydınlatır, fakat buna rağmen onun ışığından herhangi bir şey eksilmez. İşte, burada da böyledir. Binâenaleyh O, daha nasıl sırrı ve daha gizli olanı bilemez? Cenâb-ı Hak ağaçları ve çeşitli bitkileri öylesi bir biçimde yaratıp yönetir ki onların ağızları ve gıda almaya yarayan başka uzuvları ve aletleri yoktur... Hiç şüphesiz o ağaçların ve bitkilerin kökleri toprağın

41 **Razî** daha önce geçen altılı taksimine göre söylüyor. Eşyayı cehr, sır ve ahfâ diye üçe ayırmıştı, bu üç bölümün her birinin iki parçası düşünülmektedir. (Ç.).

içindedir; onlar bu kökler vasıtasıyla yerden gıda ve besinlerini alırlar ve bu gıda, dallara, dallardan damarlara, damarlardan da yapraklara geçer... Sonra Allahu Teâlâ o bitkilerin damarlarını, tıpkı sayesinde çadırın ayakta durabildiği, o çadırın ipleri gibi yapmıştır. Çadırın ayakta durabilmesi için, nasıl ki o ipleri her taraftan çekip germek gerekiyorsa, aynen bunun gibi, ağacın da ayakta durabilmesi için o damarlar her tarafa dağılarak nüfuz edip gider. Sonra sen, gıdanın o yaprağın her tarafına ulaşabilmesi ve o yaprağın maddesini besleyip kuvvetlendirebilmesi için yapraktaki, o yaygın kılcal damarlara ve yaprağa baktığında onları hemencecik seçip ayırt edemezsin... Bunlar, bedeni kuvvetlendirmek için, canlıların bedeninde bulunan ve kanın ve canın kanalları olan damarlara benzerler. Sonra, ağaçlara bir bak. Bunların en güzel görünümlüsü, çınar ağacıyla söğüt ağacıdır. Halbuki bunların meyveleri yoktur. Onların, manzarası en kötü olan ise, incir ve üzüm ağacıdır, ama sen, bir de bunların faydasına bak! Bütün bunlar ve benzerleri, göklerde ve yerde zerre miktarı herhangi bir şeyin, Allah'ın ilminin dışında kalmadığını gösteriyor.

En Güzel İsimler Allah'ındır

Âyetteki اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى *"Allah'tan başka ilah yoktur. En güzel isimler O'nundur"* cümlesine gelince, bu hususta söz, iki kısma ayrılır: Tevhid konusundaki söz. Bil ki, tevhidin delilleri, inşaallah Cenab-ı Hakk'ın "لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا" (Enbiya, 22) âyetinin tefsirinde gelecektir. Cenâb-ı Hak tevhidi burada, daha önce bahsedildiği biçimde ilim ve kudretle tavsif edilmiş olanın, ortağı olmayan tek ilah olduğunu, ibadete müstahak olanın, başkası değil, O olduğunu beyan etmek için zikretmiştir. Biz burada, bu konuyla alâkalı olan bir takım inceliklerden bahsedelim. Bu incelikler de birkaç bahiste incelenebilir.

Tevhidin Dereceleri

Birinci bahis: Bil ki, tevhidin dereceleri dörttür.

a) Lisan ile ikrar.

b) Kalp ile tasdik (inanma)

c) Kalbin, bu inancını hüccetle te'kid etmesi

d) Kulun, hatırına, Ehad ve Samed olan Allah'ı tanımaktan başka herhangi bir şey gelmeyecek bir biçimde tevhit deryasına dalması...

Lisan ile ikrar'a gelince, eğer bu dil ile ikrar, kalbin tasdikinden uzak bir ikrar olursa, bu ikrarın sahibi münafıktır.

Kalbin tasdiki'ne gelince, bu tasdik, dilin ikrarından uzak olursa, bu durumda birkaç durum ortaya çıkabilir:

1) Tefekkür edip Allah'ı tanıyan ama, bu tanımanın üzerinde, kelime-i şehâdeti telaffuz edebileceği bir vakit geçmeksizin, bu tanıyışı üzere ölen kimseye gelince, bazı kimseler bunun imanının tam olmadığını söylemişlerdir, ama gerçek olan onun imanının tam olmasıdır. Çünkü o, mükellef olduğu şeyi yerine getirmiş, ama onu lisanıyla ifade edememiştir. Binâenaleyh o, sorumlu olarak kalmaz. Kitapların birisinde şunu gördüm: Ölüm meleğinin alnı üzerine, mü'min kimse onu gördüğünde kelime-i şehâdeti hatırlasın diye **"Lâ ilâhe illallâh"** yazılıdır. Binâenaleyh, onun bunu hatırlaması, bizzat onun kendi ifadesinin yerini tutar.

2) Allah'ı tanıyıp, fakat bu tanımanın üzerinden kelime-i şehâdeti telâffuz edecek bir vakit de geçen, ancak ne var ki, bu ikrarda bulunmayan kimsenin durumu. **Allâme Gazali,** bu hususta şöyle der: "Lisan, kalbin tercümanıdır" denilebilir. Binâenaleyh, esas maksat kalpte tahakkuk edince, onun, o kelime-i şehâdeti telâffuzdan imtinâ edişi, onun tıpkı namaz ve zekâttan imtina edişi gibidir. Öyleyse, bu kimse daha nasıl, cehennemliklerden olabilir? Hz. Peygamber (s.a.s) de يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِى قَلْبِهِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ مِنَ الْاِيمَانِ *"Kalbinde zerre kadar iman bulunan kimse, cehennemden çıkar"*[42] buyurmuştur. Halbuki bu adamın kalbi, imanla doludur. Diğer âlimler de şöyle demişlerdir: İman ve küfür, şer'î hususlardır. Biz, bu kelimeyi (kelime-i şehâdeti) söylemekten imtinâ edenin, kâfir olduğunu anlar, biliriz.

3) Delilsiz olarak, dil ile ikrar edip kalp ile tasdik eden kimsenin durumu... Bu kimse, mukallittir. Bu kimsenin imanının sıhhati hususundaki ihtilaf, oldukça meşhurdur.

Üçüncü makama gelince ki bu, inancın, delil ve burhanlarla te'kid edilmesidir, ve biz, Cenâb-ı Hakk'ın, "...لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ" (Enbiya, 22) âyetinin tefsirinde bu neticeyi aklî ve sem'î delillerle ispat etmenin mümkün olduğunu beyan etmiş ve bu hususta ayrıntılı bilgi vermiştik.

Dördüncü makama gelince ki bu, tevhit deryasına dalıp yok olmaktır. Bu konuda muhakkik ulema şöyle demiştir: İrfân, bütün sıfatlar hakkında düşünülebilen "tefrik", "nakz", "terk" ve "rafd" (red)ı başlangıcı olup, bu

42 **Müslim,** İman, 148 (1/193); **Buhari,** Tevhid, 24.

doğruluğu dileyen zâtlar için Hakkın sıfatlarından ve, tek ve kahhâr olan zâta götürendir. Sonra bu kelimelere vukufiyyet, Allahu Teâlâ'ya doğru seyredenlerin en son dereceleriyle çepeçevre kuşatılmıştır.

Lâ ilahe İllallah Demenin Önemi Hakkındaki Hadisler

İkinci bahis: "Tehlil" (Lâ ilâhe illâllah) deme hakkında gelmiş olan haberler hakkındadır.

1) Hz. Peygamber (s.a.s)'in أَفْضَلُ الذِّكْرِ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَفْضَلُ الدُّعَاءِ اَسْتَغْفِرُ اللهَ *"Zikrin en efdali, lâ ilâhe illallah; duanın en faziletlisi de, estafirullah'tır"*[43] sonra da, Cenâb-ı Hakk'ın, فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur" hakikatini bil, hem kendinin, hem erkek mü'minlerle kadın mü'minlerin günahının bağışlanmasını iste..."* (Muhammed, 19) âyetini okumuştur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Allahu Teâlâ gökleri ve yeri yaratmadan önce bir melek yaratmıştır. O, sesini uzatarak, kısmadan ve nefes de almadan, "Eşhedu en lâ ilâhe illâllah.." der. O, henüz bunu tamamlamamıştır. Bu tamamladığında ise, Cenâb-ı Hak İsrafil'e sûr'a üflemesini emreder ve Aziz ve Celil olan Allah'ı ta'zim için de, kıyameti koparır."

3) **Enes İbn Malik**'ten Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben, Cenâb-ı Hakk'a münacatımda şefaat talebimi sürdürdüm, o da bunu kabul etti. Yine şefaat talebinde bulundum, o da bunu kabul buyurdu. En sonunda "Ya Rabbi, bana, 'Lâ ilâhe illallah' diyenler hakkında şefaat müsadesi ver" dedim... O, "Ey Muhammed (s.a.s), bu, ne sana, ne da başka bir kimseye ait değildir. İzzetim ve celâlime yemin ederim ki, "Lâ ilâhe illallah" diyen hiç kimseyi, bu cehennemde bırakmayacağım..." buyurdu...

4) **Süfyan es-Sevri** şöyle der: **Cafer İbn Muhammed**'e "حٰمٓ * عٓسٓقٓ" (Şûra, 1-2) âyetlerinin tefsirini sordum. Bunun üzerine o, "Hâ, O'nun hükmü; mîm, mülkü; ayn azameti; sin, yüceliği, kâf ise, kudretidir. Aziz ve Celil olan Allah, "Hükmüm, mülkü azametim, yüceliğim ve kudretime kasem ederim ki, "Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resûlullah" diyen kimseye ateşle azap etmem ... der" dedi.

5) **Hz. Ömer** şöyle demektedir. Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ بِيَدِهِ الْخَيْرُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"Her kim çarşıda bulunur da, "Allah'tan başka ilâh*

43 **İbn Mâce,** Edeb, 55 (2/1249).

yoktur; O birdir, O'nun şeriki yoktur; mülk O'nundur. Hamd, O'na aittir; diriltir ve öldürür; O, ölmeyen diridir. Bütün iyilik ve hayırlar, O'nun elindedir ve O, her şeye kadirdir" derse, Allah ona milyonlarca mükâfat yazar onun, milyonlarca hatasını siler ve onun için cennette bir ev yapar"

Lâ İlâhe İllallah Demede Âdab

Üçüncü bahis: Bu, incelikler hakkındadır:

1) **Lâ ilâhe illallah** diyenlerden olabilmeleri için, bu kelimeyi söyleyenlerde şu dört şeyin bulunması gerekir.

a) **Tasdik,**

b) **Ta'zim**

c) **Halâvet**

d) **Hürriyet.** Binâenaleyh, (bu kelimeyi söyleyip de) tasdiki bulunmayan kimse, münafık, ta'zim'i olmayan kimse, ehl-i bid'at (mubtedi); halâveti, hazzı olmayan, mürai; hürriyeti olmayan da facirdir.

2) Bazı kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Görmedin mi, Allah sana nasıl bir mesel irad etmiştir. Güzel bir kelime, kökü sabit ve dalları semada olan güzel bir ağaç gibidir"* (İbrahim, 24), *"Güzel kelimeler ancak O'na yükselir. Onu da iyi amel yükseltir"* (Fatır, 10), *"... Ve birbirlerine Hakkı tavsiye edenler"* (Asr, 3), *"De ki: "Ben size... şu tek şeyi va'z eder, öğütlerim"* (Sebe', 46) *"Onları hapsedin. Çünkü onlar mes'uldürler"* (Sâffât, 24), *"Hayır, o hakkı getirmiş, bütün peygamberleri de tasdik etmiştir"* (Sâffât, 37) ve *"Allah, iman edenlere dünya hayatında da âhirette de, o sabit sözlerinde daima sebât ihsan eder. Allah zâlimleri şaşırtır. Allah ne dilerse yapar"* (İbrahim, 27) âyetleriyle "Lâ ilâhe illallah"ın kastedildiğini söylemişlerdir.

3) **Hz. Musa** (a.s) "Ya Rabbi, bana seni anarken söyleyeceğim bir şey öğret" deyince, Cenâb-ı Hak, "Lâ ilâhe illallah, de" buyurdu. **Hz. Musa** "Bütün kulların bunu söylüyor" deyince de Cenâb-ı Allah yine, "Lâ ilâhe illallah, de" buyurdu. Bunun üzerine **Hz. Musa,** "Ben, sırf bana tahsis edeceğin şeyi kastetmiştim" deyince Allahu Teâlâ, **"Ey Musa,** şâyet yedi kat gök ve oradakiler bir kefede. "Lâ ilâhe illallah" da bir kefede bulunacak olsa, hiç şüphesiz "Lâ ilâhe illallah" ağır basar" buyurdu.

Lâ İlâhe İllallah Sözünün İ'râbı

Dördüncü bahis: Bu bahis, bu ifadenin i'râbı hakkındadır. Âlimler şöyle demişlerdir: Bu cümlenin başındaki "Lâ" kelimesi, herhangi bir mahiyetin

başına gelip, o mahiyeti nefyeder. Mahiyeti nefyedince de mahiyetin bütün fertleri nefyedilmiş olur. "Allah" lafzına gelince bu, o muayyen zâtın ism-i alemidir, çünkü bu kelime, ism-i alem değil de ism-i mana olsaydı, o zaman onun tamamı, kesrete muhtemel olurdu. Bu kelime de tevhidi ifade etmezdi. Âlimler sözlerine devamla şöyle demişlerdir: "Lâ, şu iki bakımdan, "inne" edatına benzediği için, amel edebilmiştir.

a) Devamlı olarak isimlerin başında bulunmaları;

b) İkisinin de, tenakuz (nefy) ifade etmeleri. Çünkü bunlardan birisi sübûtu, diğeri de nefyi (olumsuzluğu) te'kid için getirilir. Hükümleri zıt batıl iki şeyden birini diğerine benzetmek, Arapların adetidir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, şimdi biz diyoruz ki Araplar "إِنَّ زَيْدًا ذَاهِبٌ" dediklerine göre, (zıddını ifade için de) "لَا رَجُلًا ذَاهِبٌ" demeleri gerekirdi (beklenirdi). Ancak ne var ki Araplar, Lâ'nın müfret olan ismini, feth üzere mebni yapmışlardır. Lâ'nın müfret olan isminin mebni olmasına gelince, bu harf-i nefyin, kendisinin başına geldiği böylece de adeta, tek bir isim haline geldikleri kelime ile sıkı bir münâsebetten dolayıdır. Onların, hareke olarak fethayı seçmelerine gelince, i'râbı gerektiren delil ile mebnîliği gerektiren delilin arasını uzlaştırmak için, bunu sağlayan harekeye göre mebnî kılma gayesine yönelmiş olmalarından dolayıdır. Bir diğer husus da şudur: Bu kelimenin haberi mahzûf olup, bunun aslı, "lâ ilâhe fi'l-vücûdi" (Varlık âleminde, Allah'tan başka bir ilâh yoktur) şeklindedir. Yine meselâ, "لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ" ifadeleri de, "وَلَا حَوْلَ لَنَا وَلَا قُوَّةَ لَنَا" takdirinde olup, "Bizim gücümüz ve kudretimiz yoktur (...)" şeklindedir. Bu durum ise, vücudun (varlığın), mahiyet üzerine zaid olduğuna delalet eder.

Beşinci bahis: Bazı kimseler şöyle demişlerdir. Olumluyu tasavvur etmek, olumsuzu tasavvur etmekten önce gelir. Çünkü olumsuz (selb), olumluya nisbet edilmediği müddetçe, tasavvur olunamaz. Binâenaleyh, bu ifadede daha nasıl, olumsuz, olumludan önce getirilmiştir? Buna şu şekilde cevap verilir. Bu olumsuz, olumluyu te'kid eden bir husus olunca, pek yerinde olarak ondan önce getirilmiştir.

Allahu Teâlâ'nın İsimleri

İkinci kısım: Bu kısım, Allah'ın isimleriyle ilgilidir. Bu hususta da şu bahisler bulunmaktadır.

Birinci bahis: Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde, bir münadi şöyle nidâ eder. Ey insanlar, ben size bir neseb tayin ettim.*

Halbuki sizler kendinize başka bir neseb tayin ettiniz. Ben, sizin en keriminizin, benim nezdimde en müttaki olanınız olduğunu bildirdim. Halbuki sizler, sizin en iyinizin en zenginleriniz olduğunu kabul ettiniz. Binâenaleyh, şu anda ben, benim nesebimi yüceltiyor, sizin nesebinizi de ayaklarımın altına alıyorum. Kendileri için korku olmayan ve mahzun da olmayacak olan o müttakiler neredediler?"

Bil ki, aklın taksimatına göre eşya, şu üç kısma ayrılır:

a) Noksan olmayan, kâmil...

b) Kâmil olması muhtemel olmayan nâkıs (noksan)...

c) Bu ikisini de kabul edebilen... Noksan olmayan kâmil varlık, Allahu Teâlâ'dır. O'nun hakkındaki bu kâmillik, zâtı gereğidir. Bundan sonra melekler gelir. Meleklerin, *"Allah'ın kendilerine emrettiği şeylere asi olmamaları"* (Tahrim, 6) *"onların kemalinden; ikrâma mazhar kullar"* (Enbiya, 26) olmaları da, onların sıfatlarındandır. Yine onların, iman eden kimselerin mağfiret talebinde bulunmaları da, meleklerin vasıflarındandır. Kâmil olmayan, nâkıs, cansız varlıklar, bitkiler ve behaim (hayvanat...)dir. Her ikisine de muhtemel olanlar ise, insanlardır. İnsan bazen, o denli terakki eder ki, kendisinden, *"Kudret sahibi, mutlak hükümran Allah'ın hak meclisinde"* (Kamer, 55) diye bahsedilir. Bazen de o denli alçalır ki, hakkında, *"Sonra biz onu, aşağıların aşağısına indirdik"* (Tin, 5) denilir. Durum böyle olunca, insanın, zâtı gereği kâmil ve mükemmel olması imkansız olur. Zâtı gereği kâmil olmayanın ise, zâtı gereği kâmil olana intisâb edinceye kadar, kemâl ile nitelenmesi imkansız olur. Ne var ki bu intisab da ikiye ayrılır:

1) Kendisine zevâl arız olan kısım.

2) Kendisine zevâl arız olmayan kısım. Zevâl bulanın, faydası yoktur. Bunun misali, sıhhati mal ve güzelliktir. Zeval bulmayan ise, senin Allahu Teâlâ'ya karşı olan ubûdiyyetindir. Zirâ, ulûhiyyet sıfatı ondan zail olamayacağına göre, senden de kulluk sıfatı zâil olamaz. Binâenaleyh, bu kulluk nisbeti, zevâli kabul etmez. Kendisine nisbet olunulan Hak Subhânehû ve Teâlâ da kâmil olma sıfatını hiç kaybetmez. Sonra, bir şehirden olduğunda, ya da bir kabileye nisbet edildiğinde sen, bu arizî nisbet sebebiyle her zaman, o beldeyi ve o kabileyi methedip durursun. Binâenaleyh bu zâti nisbet sebebiyle senin Allah'ın zikri ve O'nun kibriyâsının vasıflarıyla meşgul olman daha evlâ olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde ona bunlarla hitab (duâ) edin"* (Araf, 180). İşte,

ancak bundan dolayı, *"Allah'tan başka ilâh yoktur. En güzel isimler O'nundur"* (Tâhâ, 8) buyurmuştur.

Allah'ın İsimlerinin Taksimi

İkinci bahis: Bu bahis, Allah'ın isimlerinin taksimi hakkındadır. Bil ki, her şeyin ismi, o isim ona, ya zâtı gereği, yahut zâtının cüzlerinin gereği, veyahut da zâtıyla ilgili olmayan şeyler münasebetiyle verilmiştir. Birinci kısma gelince, âlimler Allahu Teâlâ'nın, bu tarzda kendisine verilen bir ismi olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir ki bu mesele, "Cenâb-ı Allah'ın hakikatinin insanlarca bilinip bilinemeyeceği meselesine dayanır. Bu hakikatin beşer için malum olmayacağını söyleyenlere gelince onlar, Cenâb-ı Hakk'ın hususî zâtının bir ismi olmadığını söyleyerek şöyle demişlerdir: Çünkü isim koymanın maksadı, o isimle müsemmaya işaret etmektir. O'nun hususi zâtı bilinmeyince, O'na aklen işaret etmek de imkânsız olur. Binâenaleyh böylece, O'nun için bir isim koymak imkansızlaşır. Biz, bunun hakikati hususunda lafzatullah'ı tefsir ederken konuşmuştuk.

Zâtının parçaları gereği O'na isim vermek de imkânsızdır. Çünkü O'nun zâtının herhangi bir cüz'ü yoktur. Çünkü, mürekkep varlık, mümkindir. Vâcibu'l-vücûd olan ise, "mümkin" varlık olamaz. Böylece de, mürekkep olamaz.

Zâtının dışında kalan sıfatları gereği verilecek olan isme gelince, sıfatlar ya hakiki sübûti, ya izafi sübûti; veya selbi sübûti, yahut selbi izâfi, veyahut da, sübûti izafi ve selbi olurlar. İzafi mümkin sıfatlar sonsuz olup, keza selb edilecek şeyler de sonsuz olunca, o zaman Cenâb-ı Hakk'a müteradif olmayan, mütebayin aynı değil de (birbirinden farklı) sınırsız isimler vermek mümkündür. İşte bu izahat, esas kaynağa dikkat çekmek için yapılmıştır.

Esma-yı Hüsna'nın Sayısı

Üçüncü bahis: Allahu Teâlâ'nın dört bin isminin olduğu söylenir. Binini sadece kendisi bilir. Binini, kendisi ve melekler bilir. Binini, kendisi, melekler ve peygamberler bilir. Dördüncü bine gelince, onu mü'minler bilebilirler. Bunlardan üç yüzü **Tevrat**'ta üç yüzü **İncil**'de, üç yüzü **Zebur**'da, yüzü de **Furkan**'da (Kur'ân'da)dır. Bu yüzün doksan dokuzu açıktır, aşikârdır, birisi ise gizli ve saklıdır. Binâenaleyh, bunları kim zikrederek sayarsa, vird edinirse, cennete girer.

Dördüncü bahis: Kur'ân'da geçen isimlerden bir kısmı, tek başlarına bir övgü ve medih ifade etmezler. Bu meselâ, "فَالِقٌ، جَاعِلٌ" ve "خَالِقٌ" kelimeleri gibidir. Ama meselâ فَالِقُ الْاِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا *"Sabahı yarıp çıkarandır O. Geceyi bir sükûn kılandır"* (En'âm, 96) denildiğinde, bu, medh ifade etmiş olur. Kendisi medh ifade etmesine rağmen, başkasıyla beraber zikredildiğinde, daha fazla medh ifade eden ismi... Bu, birini meselâ "حَيٌّ" (hayyun: diri) şeklindeki sözümüz gibidir. Ama meselâ "اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ" (Bakara, 255) veya اَلْحَيُّ الَّذِي لَا يَمُوتُ "ölmeyen hayy, diri" denildiğinde bu daha beliğ olmuş ve daha fazla medh ifade etmiş olur. Yine bu bizim, بَدِيعٌ "O, eşsiz yaratıcıdır" şeklindeki sözümüz gibidir. Çünkü sen, "بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" (Bakara, 117) dediğinde, medh artmış olur. Kendisi medh ismi olduğu halde, tek başına kullanılması caiz olmayan isimler de bu babdandır. Bu meselâ senin "دَلِيلٌ" (delilun) ve "كَاشِفٌ" (kâşifun) demen gibidir. Ama, "Ey يَا دَلِيلَ الْمُتَحَيِّرِينَ "Ey şaşkınların rehberi ve kılavuzu" يَا كَاشِفَ الضُّرِّ وَالْبَلْوٰى sıkıntıları ve zararları açıp gideren" denilirse, bu caiz olur. Bu isimlerden bir kısmı hem tek başına, hem de başkasıyla birlikte kullanıldığında medh ifade eder. Bu meselâ bizim, **"er-rahmâni'r-rahim"** (Rahman ve Rahim olan Allah) dememiz gibidir.

Beşinci bahis: Allah'ın, başka kelimelerle kullanıldığında daha güzel manalar ifade eden isimleri vardır. Bu senin, **"el-evvelu el-âhiru, el-mubdiu el-muidu, ez-zâhiru el-bâtınu"** demen gibidir. Bunun misali, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İsa**'dan naklettiği şu sözdür: *"Eğer kendilerine azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan, mutlak galip ve yegane hüküm ve hikmet sahibi olan da doğrusu ancak sensin"* (Maide, 18) Geriye kalan bahisler ise, besmelenin tefsirinde geçmiştir.

Bazı İncelikler

Altıncı bahis: Bu ifadelerle ilgili birtakım nükteleri.

1) **Bişru'l-Hafi,** üzerinde "Bismillahirrahmanirrahim" yazılı bir kağıt görmüştü. Onu kaldırdı, onu miskle kokulandırdı ve yuttu. Rüyasında, birisinin kendisine, **"Ey Bişr,** benim ismimi güzelleştirdin, kokulandırdın. Biz de senin ismini dünya ve âhirette güzel kılacağız" dediğini gördü.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"En güzel isimler Allah'ındır"* beyanına gelince, bilesin ki, Allah'ın bu isimleri, zâtları gereği güzel değildir. Çünkü bunlar birtakım lafız ve seslerdir. Tam aksine, bunların güzel oluşları, manalarının güzelliğinden dolayıdır. Sonra Allahu Teâlâ'nın isimlerinin güzel oluşu

şekil ve yaratılışla alâkalı bir güzellik değildir. Çünkü bütün bunlar, cisim olmayan (Allah) hakkında imkansızdırlar. Tam aksine bunlar, mesela settâr, gaffâr, rahim isimleri gibi, lütuf ve ihsan manasına varıp dayanan güzellikten dolayı güzeldirler. Bunlar, ihsan manasına delâlet ettikleri için, güzel olmuşlardır. Rivayet olunduğuna göre, bir feylesofa, hem güzel, hem de çirkin olan birisi gelir ve ondan, kendilerine tavsiyede bulunmasını isterler. Bunun üzerine feylesof güzel olanına, "sen güzelsin; güzel olana ise, çirkin iş yapmak yakışmaz" diğerine de, "Sen çirkinsin, çirkin olan, çirkin iş yaptığında, kabahati ve çirkinliği artar" dedi. Şimdi biz de diyoruz ki: Ey Rabbimiz, senin isimlerin de sıfatların da güzel. Öyleyse sen bize o güzel isim ve sıfatlarından ancak ihsanını ve lütfunu izhâr et. Bizim fiillerimizin ve gidişatımızın çirkinliği bize yeter. Ona, ikabın, kötülüğünü ve azâbın vahşetini ekleme.

3) Hz. Peygamber (s.a.s) *"İhtiyaçlarınızı, yüzleri güzel ve nurlu olanlardan isteyiniz"*[44] buyurmuştu. Ey ilâhımız, yüz güzelliği gelip geçicidir; ama, senin sıfat ve isimlerinin güzelliği ise, zâtidir. Öyleyse, sen bizi, senin ihsanından eli boş olarak çevirme.

4) Rivayet olunduğuna göre bir balıkçı, balık avlıyordu. Derken bir balık avladı. Yanında da, kızı bulunuyordu. Kızı o balığı, tuttuğu gibi denize attı ve, "o, bu tuzağa gaflet ettiği için düştü" dedi. Rabbimiz, o çocukcağız, o balığın gafletinden dolayı ona acıdı da, onu yeniden denize attı. Bizi de, İblis'in vesvesesi avladı. Böylece de bizi, senin rahmet deryandan çıkardı. Fakat sen bize lütfunla merhamet et, bizi onun vesvesesinden kurtar ve bizi, yeniden rahmetinin deryasına at!

5) Allah'ın isimlerinin beşi, Fatihâ da geçmektedir. Bunlar, Allah, Rabb, Rahmân, Rahim ve Melik (Mâlik) isimleridir. O'nun kahhâr oluşuna ve ululuğuna işaret için, Allah'ın önce ulûhiyyetini ifade eden Allah lafzı getirilmiştir. Böylece de ruhların, canlıların, O'nun kahrına ve yüceliğine takat getiremeyeceği bildirilmiştir. Cenâb-ı Hak bunun peşinden, lütfuna delâlet eden dört ismi zikretmiştir ki, bunlardan Rabb ismi, O'nun terbiye etmesine delâlet eder. Mutad olan, bir başkasını terbiye eden kimsenin, onun işini ihmal etmemesidir. Daha sonra O, Rahmân ve Rahim isimlerini getirmiştir ki bunlar, O'nun lütuf ve merhametinin zirvesini ifade ederler. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu işi, Melik (mâlik) ismiyle hitama erdirmiştir.

44 Bu sözün mevzu hadis olduğu bildirilir (Ç.).

Halbuki, büyük olan Melik, aciz ve zayıf olan kimseden intikam almaz. Bir de, **Hz. Aişe, Hz. Ali**'ye şöyle demiştir: "Melik oldun... Öyleyse, yumuşak ol. Çünkü bu zayıfları ve acizleri affetmek sana daha çok yakışır"

6) **Muhammed İbn Ka'b el-Kurazi**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: **"Hz. Musa,** "Allah'ım hangi canlı senin katında daha değerlidir?" deyince Cenâb-ı Hak, "benim zikrimden dolayı dilinin nemi ve ıslaklığı kurumayan kimsedir" buyurdu. O, "Mahlûkatının hangisi daha bilgindir?" deyince, Allah: "Başkasının ilmini araştırarak onu kendi ilmine katandır" buyurdu. O, "Hangi kimse daha adildir?" deyince, Cenâb-ı Hak, "Kendisi hakkında, insanlara hükmettiği gibi hüküm verendir" buyurdu. O, "Hangi kimsenin suçu daha büyüktür?" deyince, Allah, "beni itham eden şu kimsedir ki, benden talepte bulunur da, sonra kendisi için hükmettiğine razı olmaz" buyurdu." Allah'ım, biz şimdi şöyle diyoruz: Biz seni itham etmiyoruz, çünkü biz, senin ihsanda bulunduğun her şeyin, senin lütfun olduğunu; yaptığın her şeyin mahza adâlet olduğunu biliyoruz. Öyleyse, sen bizi, kötü amellerimizden dolayı muaheze etme.

7) **Hasan el-Basri** şöyle demiştir: "Kıyamet günü olduğunda, bir münadi şöyle nida eder: "Şimdi topluluk, kimin ikrâma daha layık olduğunu bilecektir. Yanları, yataklarından uzak olanlar nerededir?" Bunun üzerine onlar kalkarlar ve insanların boyunlarını çiğneye çiğneye geçerler. Daha sonra da, "Ticaretleri ve alış-verişleri, kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoymayan kimseler nerede?" denilir; daha sonra da her halükârda Allah'a hamd edenler nerede?" diye nidâ edilir. Daha sonra kovuşturma ve hesaba çekilme işi, geride kalanlara uygulanır..." Şimdi biz diyoruz ki: Ey Rabbimiz, biz gücümüze ve soy takatimize göre, sana hamdettik ve sana senâda bulunduk. Öyleyse sen de lütfun ve rahmetinle bizi bağışla, affet." Cenâb-ı Hakk'ın isim ve sıfatları hususunda ayrıntılı bilgi almak isteyenler **"Levâmiu'l-beyyinât fi'l-esmâi ve's-sıfat"** isimli esere müracaat etsinler. Muvaffakiyyet, ancak Allah'tandır.

Hz. Musa (a.s)'ya Risalet Verilmesi

وَهَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ مُوسٰى ﴿٩﴾ اِذْ رَاٰ نَارًا فَقَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُوٓا اِنِّيٓ اٰنَسْتُ نَارًا
لَعَلِّيٓ اٰتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ اَوْ اَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى ﴿١٠﴾ فَلَمَّآ اَتٰيهَا نُودِيَ يَا
مُوسٰى ﴿١١﴾ اِنِّيٓ اَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ﴿١٢﴾

"Sana Musa'nın haberi geldi mi? Hani o bir ateş görmüştü ve ailesine "Siz (burada) durun. Ben bir ateş gördüm. Belki ondan size bir kor getiririm yahut ateşin yanında bir doğru yol gösterici bulurum" demişti. İşte ona gidince kendisine (şöyle) nidâ edildi: "Ey Musa, şüphesiz ben senin Rabbinim. Haydi pabuçlarını çıkar. Çünkü sen Mukaddes Tuva vâdisindesin" (Tâhâ, 9-12).

Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki, Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı ve mükellef kıldığı şeyler hususunda Hz. Peygamber'in çok ağır bir mesuliyet mevkiinde olduğunu bildirince, bunun peşinden, tebliğ hususunda onun kalbini takviye için, Peygamber (s.a.s)'in hallerini zikretmek suretiyle Resûlü'nün kalbini pekiştirecek, kuvvetlendirecek şeyleri zikretmiştir. Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, *"Peygamberlerin haberlerinden, onunla kalbini tespit edeceğimiz, her çeşidini sana kıssa olarak anlatıyoruz"* (Hûd, 120) âyeti gibidir. Cenâb-ı Hak bu işe, **Hz. Musa**'dan bahsederek başlamıştır. Çünkü **Hz. Musa**'nın başına gelen sıkıntı ve belâlar daha büyük olup, bu da Hz. Peygamber'in kalbini daha fazla teselli edip, onu sıkıntılara katlanmaya daha fazla teşvik edicidir. İşte bu cümleden olmak üzere Cenâb-ı Hak, وَهَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ مُوسٰى *"Sana Musa'nın haberi geldi mi?"* buyurmuştur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "وَهَلْ اَتٰيكَ" ifadesinin, **Hz. Musa**'ya dair Kur'ân'da verilen ilk haber olması muhtemeldir. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hak, "وَهَلْ اَتٰيكَ" buyurmuştur ki, bu, "sana şu ana kadar hiçbir haber ulaşmadı; ancak şu anda geldi. Öyleyse, ona dikkat et" demektir. Bu, **Kelbi**'nin izahıdır. Bu ifadenin manasının, "Bu haber ona eskiden gelmişti" şeklinde olması da muhtemeldir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Bu sana, daha evvel gelmemiş miydi?" demiş gibi olur ki bu, **Mukatil** ve **Dahhak**'ın **İbn Abbas**'tan yapmış oldukları rivayete dayanan görüştür.

***İKİNCİ MESELE:* İstifham'ın Dikkat Çekme Fonksiyonu**

Bu âyetteki "وَهَلْ اَتٰيكَ" tabiri her ne kadar Allah hakkında caiz olmayan bir istifham ile gelmiş ise de, ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadeden maksadı, bunun cevabını Hz. Muhammed (s.a.s)'in kalbinde yerleştirip sağlamlaştırmaktır. Bu sîga, bu manayı daha beliğ olarak ifade eder.

Bu tıpkı, kişinin, arkadaşına, "Falanca haber sana ulaşmadı mı?" demesi gibidir. Böylece bunu duyan kimse, kendisine söyleneni anlamaya yönelmiş olur. Eğer, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesiyle gerçek manada bir istifham kastedilmiş olsaydı, o zaman bunun cevabı Allah tarafından değil, Hz. Peygamber tarafından verilmiş olurdu.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Musa (a.s)'nın Ailesiyle Çöl Yolculuğu**

Cenâb-ı Hak, إِذْ رَأَىٰ نَارًا *"Hani o bir ateş görmüştü"* buyurmuştur. Yani, "O, bir ateş gördüğünde, onun haberi sana geldi, değil mi?" demektir. Müfessirler şöyle demişlerdir: "**Hz. Musa** (a.s), annesine dönmek için, **Hz. Şuayb** (a.s)'dan müsaade istedi, o da müsaade etti. Derken, **Hz. Musa** (a;s) yola çıktı. Karlı kışlı bir gecede, yolda bir oğlu oldu. O gece, Cuma gecesiydi. Derken, **Hz. Musa** yolu şaşırdı, ateş yakmak istediği, fakat çakmağı ateş çıkarmadı. O, bununla uğraşırken, yolun sonunda uzakta bir ateş gördü. Bu noktada **Süddi:** "**Hz. Musa** (a.s), gördüğü o ateşin, çobanların ateşi olduğunu sandı" derken; diğerleri **Hz. Musa** (a.s)'yı bu ateşi bir ağaçta gördüğünü söylemişlerdir ki, Kur'ân'ın lafzında buna delâlet edecek herhangi bir şey bulunmamaktadır. İşte bu sebepten dolayı âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, onun gördüğü şeyin ateş olmadığını, onun, onu ateş sandığını söylemişlerdir. Ama doğru olanı onun verdiği haberde sadık olabilmesi için, onun bir ateş gördüğünü söylemektir. Çünkü, peygamberler yalan söylemezler.

Ateşin dört kısma ayrıldığı ileri sürülmüştür. Yiyen, (yok eden) fakat içmeyen (suya dayanamayan) ateş ki bu, dünya ateşidir. İçen, fakat yemeyen ateş ki, bu ağacın ateşidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"O, yemyeşil ağaçtan sizin için bir ateş çıkarandır"* (Yasin, 80) buyurmuştur. Hem yiyen, hem de içen ateş. Bu, mide ateşidir. Yemeyen ve içmeyen ateş, ki bu da **Hz. Musa** (a.s)'nın ateşidir. Yine ateşin (bir başka açıdan) dört kısma ayrıldığı da ileri sürülmüştür:

a) Nuru bulunan, fakat yakmayan ateş ki bu, **Hz. Musa**'nın ateşidir.

b) Nuru olmayan, fakat yakan ateş. Bu, cehennem ateşidir.

c) Hem nuru olan, hem de yakan ateş. Bu, dünya ateşidir.

d) Yakmayan ve nuru olmayan ateş ki, bu da ağaçlardaki (potansiyel) ateştir.

Hz. Musa (a.s) o ateşi görünce ona doğru yöneldi ve: فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا *"ve ailesine "siz (burada) durun" dedi."* Bu hitabın, hem hanımına, hem çocuğuna, hem de hanımıyla birlikte bulunan hizmetçiye müteveccih olması

mümkün olduğu gibi, bunun sadece hanımına yapılmış olması da mümkündür. Ancak ne var ki bu ifade, "ehl" kelimesinin zahiri manasından dolayı çoğul ("durun") getirilmiştir. Çünkü, "ehl" kelimesi, topluluk hakkında da kullanılır. Ayrıca, işin halini yüceltmek için de, tek kimseye, çoğul lafzıyla hitap edilmiş de olabilir. Yani, "Olduğunuz yerde kalınız. Çünkü اِنِّی اٰنَسْتُ نَارًا *"Ben bir ateş gördüm"* demektir. "اٰنَسَ" (Ânese) fiili, görmek manasındadır. "**İnâs**" kendisinde hiçbir şüphe olmayan, aşikarı apaçık görme demektir. اِنْسَانُ الْعَيْنِ "İnsanu'l-ayn" (göz bebeği) deyimi de bu anlamdadır. Zira bunun vasıtasıyla, eşya görülür. Cinlere, görülmedikleri için "cin" denildiği gibi, insanlara da, görüldükleri için "ins" denilmesi de böyledir. "İnâs"ın, kendisiyle ünsiyet olunan şey anlamına geldiği de söylenmiştir. **Hz. Musa** (a.s)'dan böyle bir ünsiyet sudur edip, hakikatte ise onlarda olmayınca, onların gönüllerini yatıştırmak için ifadenin başına "**inni**" edatını getirmiş; ateş alma ve bir kılavuz bulma işi de, umulan, beklenen ve gözetlenen bir şey olduğu için de, bu hususdaki işi umma ve beklemeye binâ ederek, لَعَلِّی اٰتِیکُمْ *"belki getiririm"* demiş ve kesin konuşmamış; yerine getirilmesi kesin olmayan şeyi va'detmiş olmamak için de, kesin konuşarak "muhakkak getireceğim" dememiştir. Bu hususdaki nükte şudur: Birtakım kimseler, maslahattan dolayı **Hz. İbrahim** (a.s)'in yalan söylediğini söylemişlerdir ki, bu imkansızdır. Çünkü **Musa** (a.s) daha peygamber olmadan önce yalan söylemekten sakınmış, "getiririm, getireceğim" dememiş, tam aksine, "belki getiririm" demiş ve kesin konuşmamış, yerine getirilmesi kat'i olmayan şeyi va'detmiş olmamak için, "muhakkak size getireceğim" dememiştir.

"**Kabes**" kelimesi, ağacın baş kısmında tutuşturulmuş olan ateş, veya fitil, vb. şeylerdir. **Hz. Musa** (a.s), اَوْ اَجِدُ عَلَی النَّارِ هُدًی *"Yahut ateşin yanında bir doğru yol gösterici bulurum"* demiştir. "**Hüdâ**" kendisiyle yol bulunulan şey olup, mastardır. Buna göre **Hz. Musa** (a.s) sanki "Ateşin yanında kendisiyle yol bulacağım bir kılavuz veya bir işaret bulurum" demek istemiştir.

"**Nâr**" (ateş) kelimesinin başına "**alâ**" (üzerinde) kelimesinin getirilmesinin hikmeti şudur: Çünkü, ateşin yanındakiler, ona yakın olan bir yeri istilâ eder, kaplarlar. Bir de, ateşle ısınan kimseler, onun etrafını çepeçevre sardıklarında, o ateşle yüz yüze gelmiş ve onun üzerinde olmuş gibi olurlar.

Uzaktan Ateş Görmesi

فَلَمَّا اَتٰيهَا *"işte ona gidince"* Yani, "ateşin yanına gelince" demektir. **İbn Abbas** bu ifadeyi şu şekilde tefsir eder. "O, tepeden tırnağa bembeyaz bir ateş gibi olan yeşil bir ağaç görünce, hem o ateşin ışığının, hem de o ağacın yeşilliğinin şiddetinden dolayı şaşakaldı. Çünkü ne ateş o ağacın yeşilliğini, ne de o ağaçtaki suyun çokluğu, ateşin ışığını değiştirememişti... derken o, meleklerin tesbihatını duydu ve büyük bir nur gördü."

Vehb ise şöyle der: "**Musa** (a.s), o ateşin tutuşturulmuş bir ateş olduğunu sandı da, onun alevinden istifade etmek için ağacın ince tarafından tuttu; bunun üzerine ateş, adeta onu istiyormuşçasına, **Hz. Musa** (a.s)'ya doğru meyletti. Bunun üzerine **Hz. Musa,** ateşten geri durdu ve ondan ürktü. Ama, hem ateşin **Hz. Musa** (a.s)'a, hem de **Hz. Musa** (a.s)'nın ateşe karşı olan arzusu devam etti. Sonra da, hiç yanmamış ve olmamış gibi, aniden sönüverdi. Daha sonra Musa (a.s), bakışlarını o ağacın dallarına doğru çevirdi. Bir de ne görsün; onun yeşilliği, adeta gökyüzüne doğru yükseliyor!.. Ve, gökle yer arasında bir nur ki, gözlerin kendisine bakamadığı bir aydınlığı var. **Hz. Musa** (a.s), bunu görüp müşahede edince, elini gözlerinin üstüne siper etti, derken, "Ey **Musa** (a.s)" diye nida olundu"

Kâdî şöyle der: "Çakmağın ateş çıkarmadığına dair rivayet edilen şey, caizdir. Ama, **Hz. Musa**'nın ateş bulamadığına dair rivayete gelince, eğer bu nübüvvetten önce olan bir hadise ise, bu mümkündür. Aksi halde, imkansızdır. Yine bunun, diğer peygamberlerden olan bir başkasına ait olan bir mu'cize olması durumu müstesnâ... Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben seni seçtim. Şimdi vahy olunacak şeyleri dinle"* (Tâhâ, 13) hitabında Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa** (a.s)'ya o anda vahyettiğine ve onu peygamber kıldığına dair bir delâlet bulunmaktadır. İşte, yapılan bu izaha göre, onların, ateşin **Hz. Musa** (a.s)'dan gecikip onu yakamadığına dair ileri sürdükleri şey uzak bir ihtimal olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte oraya gidince kendisine (şöyle) nida edildi: "Ey Mûsa.."* hitabı da bunun yanlış olduğunu ortaya kor. Eğer o ateş, **Hz. Musa** (a.s)'dan bir müddet gecikmiş olsaydı, bu doğru olmaz ve bu ifadenin başındaki takibiyye fâ'sının bir manası kalmazdı."

Biz deriz ki: **Kâdî**, bu itirazını, kendi mezheplerine binâ etmiştir. Çünkü onlara göre "irhâs" caiz değildir. Bu ise, bize göre batıldır. Binâenaleyh, onun görüşü de (bize göre) batıl olur. Onun, takibbiye fâ'sına tutunup

onunla istidlâl etmesine gelince, aradaki zaman yakın olduğu için bu caizdir. Çünkü "gelme" ile "nida" arasında bulunan azıcık bir zaman, fâ-i takibiyyeye zarar vermeye mani değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebu Amr ve **İbn Kesir,** fetha ile, "**enni**", yani "Ben senin Rabinim diye nidâ olundu" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları kesre ile, "**inni**" şeklinde okumuşlardır. Yani, "Nida olundu da, bunu müteakiben, *"Ey Mûsa denildi"* veyahut da, nida da bir tür söz demek olduğu için bu şekilde, kesre ile okundu.

BEŞİNCİ MESELE: **Kelam-ı İlahiyi İşitmesi**

İmam Eşari şöyle der: "Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'a, harf ve ses olmayan, o kadim kelâmını duyurmuştur. Mu'tezile ise, böyle bir kelâmın varlığını kabul etmeyerek şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, bu nidayı ağaç, vs. gibi herhangi bir maddede yaratmıştır. Çünkü nidâ, kelâmullah'tır. Allah ise, buna kadirdir. O, istediği zaman bunu yapabilir" Mâverâünnehr âlimlerinden, Ehl-i sünnet görüşünü benimseyenler, Cenâb-ı Hakk'ın, kelâm-ı kadimi olduğunu kabul etmişler, ancak ne var ki onlar, **Hz. Musa** (a.s)'nın duyduğu şeyin, Cenâb-ı Hakk'ın o ağaçta yarattığı bir ses olduğunu iddia etmişler, duyulan şeyin muhdes bir ses olduğuna dair âyetle istidlâl ederek söyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ nidâ işini, **Hz. Musa** (a.s)'nın ateşe gelmesi işine bağlamış, onun peşinden getirmiştir. Muhdese dayanan şey de muhdestir. O halde nidâ da muhdestir."

ALTINCI MESELE

Âlimler, **Hz. Musa** (a.s)'nın , kendisine nidâ edenin Allahu Teâlâ olduğunu nasıl tanıdığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, Ehl-i sünnet âlimleri: "Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** (a.s)'da, bunun kendisi olduğuna dair zaruri bir ilim yaratmasıyla olabileceği gibi, ona bunu mu'cizesiyle bildirmiş olması da mümkündür" derken, Mu'tezile şöyle demiştir: "Zaruri ilim meselesi caiz değildir. Çünkü o nidanın kelâmullah olduğuna dair zaruri bir ilim meydana gelmiş olsaydı, hem sıfatın zaruri ilimle, hem de zâtın istidlâl ile malûm olması imkânsız olduğu için âlim ve kadir olan bir yaratıcının varlığı, **Hz. Musa** (a.s)'ya zaruri bir bilgi ile malum olmuş olsaydı, o zaman **Musa** (a.s), mükellef tutulamazdı. Çünkü zaruri bilginin bulunması, teklife aykırıdır. Halbuki, **Hz. Musa** (a.s)'nın da

mükellef tutulduğu ittifakla sabittir. Böylece biz, Allah'u Teâlâ'nın, bunu ona, mu'cize ile nitelendirdiğini anlamış oluyoruz.

Sonra âlimler, bu mu'cizelerin ne olduğu hususunda, şu şekilde ihtilaf etmişlerdir:

1) Bazıları şöyle demiştir: "Biz, Allahu Teâlâ'nın, bunu ona mu'cize vasıtasıyla bildirdiğini kesinlikle biliyoruz. Ama bizim, o mu'cizenin ne olduğunu bilmemize gerek yok.

2) Rivayet olunduğuna göre **Hz. Musa** (a.s) o ağaçtan gökyüzüne doğru yükselen o nuru görüp, meleklerin de tesbihatını duyunca, iki elini gözleri üzerine koydu ve bunu müteakiben de, "Ey **Musa** (a.s)" diye hitâba muhatap oldu. Bunun üzerine o, "Emrine âmâdeyim.. Sesini duyuyorum. Ama, seni göremiyorum. O halde, sen neredesin?" dedi. Bunun üzerine O, "Ben seninle beraberim, önündeyim, arkandayım, seni kuşatmışım. Sana, senden daha yakınım" buyurdu. Sonra İblis, onun kalbine bir şüphe attı da, ona, "sen, Allah'ın kelâmını duyduğunu ve dinlediğini nereden biliyorsun?" dedi. Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s), "Ben onu, üstümden, altımdan, arkamdan, sağımdan ve solumdan, tıpkı önümden duyduğum gibi duyuyorum. Böylece ben, O'nun mahlûklara ait bir kelâm olmadığını anlamış oluyorum" dedi. **Hz. Musa** (a.s)'nın bütün bu yönleri sayıp dökmesinin manası, "Ben o sesi, bütün parçalarımla, kısımlarımla, cüzlerimle duyuyorum. Öyle ki, benim her bir uzvum, sanki bir kulak kesilmiş gibidir" demektir.

3) Belki de o, bu nidayı, tıpkı bir çakıl taşı, vs. gibi cansız şeylerden duymuştur. Böylece bu, bir mu'cize olmuş olur.

4) O, o ateşi, o yeşilliğin o ateşi söndürmeyen; ateşi de, o yeşilliğe zarar vermeyecek bir şey olarak, yemyeşil bir ağaçta gördü... Buna ise, Allah'tan başka hiç kimse kadir olamaz.

YEDİNCİ MESELE

Âlimler, إِنِّي أَنَا رَبُّكَ *"Ben senin Rabbinim"* ifadesindeki zamirlerin tekrar etmesinin, delili te'kid ve şüpheyi izale etmek için olduğunu söylemişlerdir.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Pabuçlarını Çıkarma Emri**

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın, فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ *"Haydi pabuçlarını çıkar"* hitabı hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) Bu pabuçlar, ölmüş eşek derisinden idi... İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hak, o mukaddes vâdiyi korumak için, ona pabuçlarını çıkarmasını

emretmiştir. İşte bundan dolayı da bunun peşinden, *"Çünkü sen mukaddes Tuvâ vadisindesin"* buyurmuştur. Bu, **Hz. Ali**'nin, **Mukatil, Kelbi, Dahhâk, Katâde** ve **Sûddi**'nin görüşüdür.

2) Onun iki ayağı, vâdinin bereketiyle temasa geçsin diye, Cenâb-ı Hak ona pabuçlarını çıkarmasını emretmiştir. Bu, **Hasan el-Basri, Said İbn Cübeyr** ve **Mücahid**'in görüşüdür.

3) Bu, o toprak parçasının ta'zim edilmesi manasına hamledilebilir. Çünkü o, o vâdiyi ta'zim edebilmesi ve Rabbinin kelâmını dinlerken tam bir huzur içinde olabilmesi için, oraya yalınayak basması gerekir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın hemen bunun peşinden *"Çünkü sen mukaddes Tuvâ vadisindesin"* buyurmuştur. Çünkü bu âyet, "ta'lil-sebep" ifade eder. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Pabuçlarını çıkar, çünkü sen, Mukaddes Tuvâ vadisindesin" demiştir.

Bu Emrin Tasavvufî Yorumu

Tasavvuf erbabı ise, bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) Rüyada bir pabuç görüldüğünde bu, zevce, hanım ve çocuk ile yorumlanır. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"pabuçlarını çıkar"* ifadesi, onun gönlünün hanımına ve çocuğuna iltifat etmemesine, kalbinin onların işine takılıp kalmaması gerektiğine bir işarettir.

b) Pabuçların çıkarılmasından maksat, dünyaya ve âhirete iltifatı terk etmektir. Buna göre Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'ya sanki, "Kalbinin tamamıyla merifetullaha gark olmasını, gönlünün Allah'tan başkasına iltifat etmemesini..." emretmiş olur. Mukaddes Vadî'den murat ise, Celalullah'ın kudsiyyeti ve O'nun izzetinin tahâretidir. Yani, "Sen, marifet deryasına ulaştığında, mahlûkata iltifat etme" demektir.

c) İnsanın, bir yaratıcının varlığına dair istidlâlde bulunduğunda, bunu ancak şu iki mukaddime ile elde edebilir: O'nun meselâ, "Bu maddi âlem, muhdestir veya mümkin bir varlıktır. Böyle olan her şeyin, mutlaka bir müdebbiri, bir müessiri ve bir sani'i vardır" demesi gibi. Bu iki mukaddime, adeta iki pabuca benzer. Çünkü bu iki mukaddime sayesinde akıl, maksuduna ulaşır; halka bakmaktan, Hâlık'ı tanımaya geçer. Hâlık'ı tanımaya ulaştıktan sonra onun, bu iki mukaddimeye artık dönüp bakmaması gerekir. Çünkü başkasıyla, bu kadarcık dahi meşgul olmak, marifetullâha ğark olmaktan alıkor. Buna göre, **Hz. Musa** (a.s)'ya sanki, kalbini ve gönlünü artık, bu iki mukaddimeyle meşgul etme. Çünkü sen, Marifetullahın

denizi ve O'nun ulûhiyyetinip ummânı, deryası demek olan, mukaddes bir vâdiye, noktaya ulaştın" denilmek istenmiştir.

DOKUZUNCU MESELE: Mu'tezile'nin Kelamullah Hakkındaki İddiası ve Cevabı

Mu'tezile, Cenâb-ı Hakk'ın, *"pabuçlarını çıkar"* ifadesiyle, kelamullahın kadim olmadığı hususunda istidlalde bulunarak şöyle demiştir. Çünkü, kelâmullah şâyet kadim olmuş olsaydı, o zaman Cenâb-ı Allah daha **Hz. Musa** (a.s) mevcut değilken, "**Ey Musa** (a.s) pabuçlarını çıkar" demiş olurdu. Halbuki bunun, bir hafiflik ve akılsızlık olacağı malumdur. Çünkü, bomboş evde bulunan bir kimse, Zeyd'le Amr, orada mevcut olmadıkları halde, "Ey Zeyd, yap; ey Amr, yapma!" dediğinde, bu delilik ve bunaklık sayılır. Şu halde böyle bir şey, Cenâb-ı Hakk'a nasıl uygun düşer?"

Âlimlerimiz, Mu'tezile'nin görüşüne şu iki bakımdan cevap vermişlerdir:

1) Allahu Teâlâ'nın kelâmı, her ne kadar kadim bir kelâm ise de, ancak ne var ki o, ezelde, bir emir ve vahiy değildi.

2) O, "ezelde mevcut bir şey" manasında bir emir idi. Ama, o şey, la yezale doğru yol alınca, onda herhangi bir değişiklik meydana gelmeksizin, o şahıs bununla emrolunmuş oldu. Bu, tıpkı kudretin, fiili iktizâ etmesi gibidir. Ama, kudret ezelde mevcût iken, o fiil henüz yok idi. Kudret la yezale (ezeli olmayana) doğru yol alınca, o zaman fiil meydana gelmiş oldu... İşte burada da böyledir. Bu hususteki söz, anlaşılması zor, gizli ve incedir.

ONUNCU MESELE: Ayakkabı ile Namaz Kılma Hakkında

Âyette, pabuçlu olarak namaz kılmanın ve tavaf etmenin kerahetine dair bir delâlet bulunmamaktadır. Sahih olanı, kerahetin bulunmayışıdır. Bu böyledir, zira biz, pabuçları çıkarma emrini, vâdinin saygınlığına ve kelamullahın ululuğuna bağlarsak, bu emir sadece buraya has bir emir olmuş olur. Yok eğer bunu, onların ölü eşeğin derisinden olma işine bağlarsak, bu durumda, debbağlanmış olsa dahi, ölü eşeğin derisini giymenin mahzurlu olabileceği söylenebilir. Eğer böyle olursa, bu da Hz. Peygamber (a.s)'in, أَيُّمَا إِهَابٍ دُبِغَ فَقَدْ طَهُرَ *"Hangi deri debbağlanırsa, o temiz olur"*[45] mensûh olmuş olur. Bir seferinde Hz. Peygamber (s.a.s) pabuçlu iken namaz kıldı, sonra da namaz esnasında onları çıkardı. Bunun üzerine arkasında namaz kılanlar da çıkardılar. O selâm verince, "Ne oldu da pabuçlarınızı çıkardınız?" dedi. Onlar, "Sen çıkardın, biz de çıkardık" dediler. Bunun üzerine

45 **Ebu Davud,** Libas, 38 (4/66).

Hz. Peygamber, "**Cebrâil** bana pabuçlarımda pislik olduğunu haber verdi" buyurdu. Bundan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in pabuçlu iken namaz kılmayı kerih görmediğini, pabuçlarını çıkaranların hareketlerini tasvip etmediğini ve onlara, pabuçlarında pislik bulunduğu için onları çıkardığını bildirdiğini görüyoruz.

ON BİRİNCİ MESELE

Kelime, tî'nin zammesi ve kesresi ile, munsarıf ve gayr-ı munsarıf olarak, "طُوًى" ve "طُوَى، طِوَى، طِوًى"şeklinde okunmuştur. Binâenaleyh bu kelimeyi tenvin ile okuyan, bunu vâdinin ismi olduğu için böyle okumuştur. Bunu tenvinsiz okuyan da, tıpkı "عُمَرُ" kelimesinin, "عَامِرٌ" kelimesinden "udûl" etmesi gibi, bu da, "طَاوِيٌّ" kelimesinden "udûl" etmiş olduğu için, bunu gayr-ı munsarıf saymıştır. Bunun, o mübarek beldenin (toprak parçasının) adı olması da mümkündür.

***ON İKİNCİ MESELE:* Tuvâ İsmi Hakkında**

"**Tuvâ**" hakkında şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, o vâdinin özel ismidir. **İkrime** ve **İbn Zeyd**'in görüşü budur.

2) Bu tıpkı, "mesnâ" (iki kere, ikişerli) kelimesi gibi, "iki defa" demektir, yani "Vâdiyi iki kez takdis et" manasınadır. Yahut "**Musa** (a.s)'ya iki kez nida edildi" demektir. Nitekim Arapçada نَادَيْتُهُ طُوًى "Ona iki kez seslendim" denilir.

3) **Tuvâ,** "Tayyen" demektir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "**Hz. Musa** (a.s), o vâdiye gece vakti uğrayıp, orayı tayy etti, yani kat etti." Buna göre mana, "Sen kat edip, yolunu geçip, en ucuna ulaştığın mukaddes bir vâdidesin" şeklinde olur. Bu görüşü benimseyenler, "Tuvâ" kelimesinin, fiille aynı lafızda olmayan bir mef'ûl-ü mutlak olduğunu söylemişlerdir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "طَوَيْتُهُ طُوًى" demiş olur. Bu tıpkı, "هَدَى - يَهْدِى - هُدًى" (Tam hidâyete erdi) denilmesi gibidir. Allah en iyi bilendir.

Hz. Musa (a.s)'ya Risalet Verilmesi

وَاَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحٰى ﴿١٣﴾ اِنَّنِيٓ اَنَا اللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا فَاعْبُدْنِى وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرِى ﴿١٤﴾

"Ben seni (peygamberliğe) seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyi dinle. Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir tanrı yok. Öyleyse bana ibadet et ve benim "zikrim" için dosdoğru namaz kıl"
(Tâhâ, 13-14).

Hamza bunu, "وَإِنَّا اِخْتَرْنَاكَ" (Biz seni seçtik) şeklinde okurken, **İbn Ka'b** "إِنِّي اِخْتَرْتُكَ" (şüphesiz ben seni seçtim) şeklinde okumuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele var:

***BİRİNCİ MESELE:* Risalet Kesbî değildir**

Bu, "Ben seni, hem peygamberlik, hem de sana vereceğim o kelâmım için seçtim" demektir. Bu âyet, peygamberliğin çalışma ile elde edilemeyeceğine delâlet eder. Çünkü âyetteki, *"Ben seni seçtim"* ifadesi, bu yüce makam ve mevkiin o bunu hak ettiği için değil, sırf Allahu Teâlâ'nın onu bu iş için seçtiğinden dolayı meydana geldiğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى *"Şimdi vahyolunacak şeyi dinle"* hitabında Cenâb-ı Hakk'ın sonsuz heybet ve celâli gözükmektedir. Buna göre sanki Allah: "Yemin olsun ki sana büyük ve ağır bir iş geliyor. Öyleyse ona hazırlan, aklını ve gönlünü bütünüyle ona ver" buyurmuştur. Dolayısıyla, *"Ben seni seçtim"* âyeti Allahu Teâlâ'nın sonsuz lütuf ve rahmetini, *"Şimdi vahyolunacak şeyi dinle"* buyruğu da O'nun sonsuz heybetini ifade eder. Böylece **Hz. Musa** (a.s) için birinci ifadeden nihâyetsiz ümit, ikincisinden de nihâyetsiz korku doğmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, إِنَّنِي أَنَا اللهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي *"Ben Allah'ım. Benden başka hiçbir tanrı yok. Öyleyse bana ibadet et"* âyeti akâid ilminin (inanç ilminin), furû (fıkıh) ilminden daha önce geldiğine, (daha önemli olduğuna) delâlet eder. Çünkü tevhid ilm-i usûlden (akâid ilminden), ibadet ise ilm-i furûdandır. Hem âyetteki, *"Öyleyse bana ibadet et"* hitabındaki, fâ ("öyleyse" kelimesi), Allah'a ibadetin, O'nun ulûhiyyetinden dolayı gerekli oluşuna delalet eder. İşte bu, âlimlerin "Allah ibadete müstahaktır" şeklindeki sözünün özüdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ona Namaz Kılma Emri Verilmesi**

Hak Subhânehû ve Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya önce tevhidi, ikinci olarak ibadet etmesini emredince; üçüncü olarak da namazı emretmiştir. Âlimlerimiz bu âyete dayanarak, şu iki sebepten ötürü, (bir hususta ki) açıklamanın, ona ihtiyaç duyulan vakitten sonra olabileceğine delil getirmişlerdir:

1) Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (s.s)'ya ibadet etmesini emretmiş, ama o ibadetin nasıl yapılacağını belirtmemiştir. Böylece mücmel (kapalı) bir ifadenin, mübeyyeninden (onu açıklayan ifadeden) ayrı olarak gelebileceği sabit olur.

2) Hak Teâlâ, *"Benim zikrim için dosdoğru namaz kıl"* buyurmuş, ama bu namazın nasıl kılınacağını açıklamamıştır. **Kâdî** şöyle der: **"Hz. Musa** (a.s)'nın, Allah'a ibadet olarak kıldığı o namazı, **Şuayb** (a.s), ve diğer peygamberlerden öğrenmiş olması, böylece de âyetteki bu hitabın bizzat **Hz. Musa** (a.s)'ya yönelik olması imkansız değildir. Her ne kadar Kur'ân'da nakledilen ifade bu kadarcık kısa olsa da, Allahu Teâlâ'nın namazı ona, bu esnada açıklamış olması da muhtemeldir." **Kâdî**'ye şu şekilde cevap verilir: Birinci delil olarak ileri sürdüğünüz husus, âyetteki *"Öyleyse bana ibadet et"* hitabından çıkarılamaz. Hem sonra bu yüce hitabı, yeni bir manaya hamletmek, daha evvel bilinen bir manaya (bilinen bir namaz manasına) hamletmekten daha evlâdır. Çünkü **Musa** (a.s), **Hz. Şuayb** (a.s)'ın kıldığı namazın farziyyeti hususunda şüphe etmiyordu. Binâenaleyh biz âyetteki, *"Dosdoğru namaz kıl"* emrini, **"Hz. Şuayb**'ın kıldığı namaz" manasına alırsak, bu yüce hitaptan yeni bir mana çıkmamış olur. Ama bunu, başka bir namaz manasına alırsak, yeni bir mana çıkmış olur. **Kâdî**'nin, "Belki de Allahu Teâlâ Kur'ân'da bahsetmemiş olsa da, **Hz. Musa** (a.s)'ya o namazı o esnada açıklamıştır" şeklindeki deliline karşı deriz ki: "Açıklamanın, mücmel (kapalı) bırakmaktan daha faydalı olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh eğer bu husus o anda zikredilmiş olsaydı, âyette açıkça bahsedilmeye daha lâyık olurdu.

BEŞİNCİ MESELE: **En Büyük Zikir Namazdır**

Âyetteki لِذِكْرِى *"Benim zikrim için..."* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "beni hatırlaman için... Çünkü benim hatırlanmam, bana ibadet olunması ve namaz kılınması ile olur" demektir.

b) "Beni, o namazda hatırlaman için...." demektir. Çünkü namaz çeşitli zikirleri ihtivâ etmektedir. Bu görüş **Mücâhid**'dendir.

c) "Ben o namazı, kitaplarda zikrettiğim ve emrettiğim için, onu kıl."

d) Benim seni medh-ü senâ ile zikretmem (anmam) ve senin için bir yâd-ı cemil (güzel nâm) kılmam için..."

e) "İçine başka kimsenin zikrini (adını) karıştırmadığın bir zikirle, beni zikretmek için..."

f) "Zikri bana has kılman (yani sadece beni zikretmen) ve benim rızamı talep edip kazanmak için... Öyle ki bu namazınla gösterişe kalkışmaz ve bununla başka bir şeyi gaye edinmezsin."

g) "Tıpkı ihlaslı kimselerin, Rablerinin zikrini en başta gelen şey yapmaları gibi, sen de beni zikredip hatırlayasın ve unutmayasın diye..." Nitekim Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Onları ne bir ticaret, ne bir alış-veriş Allah'ı zikretmekten alıkoymaz..."* (Nûr, 37) diye beyan buyurmuştur.

Vakti Geçen Namazın Kazası

h) "Benim zikir vakitlerinde..." demektir. Bunlar da namaz vakitleridir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Namaz mü'minler üzerine vakitleri belli bir farz olmuştur"* (Nisâ, 103) buyurmuştur.

i) "Zikrettiğinde (hatırladığında) namazını kıl. Yani "Bir namazı unutursan, onu hatırladığında kaza et" demektir. **Katâde, Enes** (r.a)'ten, Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَنْ نَسِيَ صَلَاةً فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا لَا كَفَّارَةَ لَهَا إِلَّا ذٰلِكَ *"Kim bir namazı unutursa, onu hatırladığında kılsın. Çünkü o namazın bundan başka keffâreti yoktur"*[46] dediğini, peşi sıra da, *"Benim zikrim için dosdoğru namaz kıl"* âyetini okuduğunu rivayet etmiştir.

Hattabi şöyle der: "Bu hadis şu iki manaya gelebilir:

a) Namazın keffâreti, ancak kazâ edilmesidir.

b) Ramazan orucunun (özürsüz olarak) terk edilmesi hâlinde keffâretin gerekmesi; yine ihramlı kimsenin haccın emirlerinden birini terk etmesi halinde ceza olarak fakirleri doyurması ve kurban kesmesi gerektiği gibi, namazın unutulması halinde bir zarar ödeme mecbûriyetinin ve keffâretinin olmayışıdır. Bunda sadece terk edilen namaz kaza edilir."

İmdi eğer, "Tıpkı Hz. Peygamber (s.a.s)'in, فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا *"Onu hatırladığında kılsın"* buyurması gibi, âyetteki ifadenin de (müennes zamirle) "اَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ" şeklinde olması gerekmez miydi?" denilirse, biz deriz ki: "Buradaki "لِذِكْرِى" (Benim zikrim için) ifadesi. "Benim yaratmamla olan zikirden

46 **Buhâri,** Mevâkit, 37; **Müslim,** Mesâcid, 309

dolayı..." demektir. Yahut da bu ifadede mahzûf bir muzâf vardır ve takdiri, لِذِكْرِ صَلَاتِي "Benim namazımı hatırladığın için (zaman)" şeklindedir.

***ALTINCI MESELE:* Namazların Kazasında Tertip Durumu**

Bir kimse, birkaç vakit namazını geçirdiğinde, bu namazları tertip (sırası) üzere kaza etmesi müstehaptır. Binâenaleyh insan o namazları kaza ederken, tertibe (sıraya) riâyet etmezse, **İmâm-ı Şâfii** (r.h)'ye göre câizdir. Üzerinde geçirmiş olduğu namaz borcu bulunan kimseye, yeni bir farz namaz vakti girse, bakılır, eğer o anda, bir genişlik, yani her iki namazı da kılacak kadar geniş zaman varsa, önce geçirdiği (borcu olan) namazı kılması müstehaptır. Ama işe, önce yeni girmiş olan namazı kılmakla başlarsa bu da câizdir. Eğer önce geçmiş namazını kazâ etmesi halinde, vaktin çıkacağı kadar vakit dar ise, o zaman bu kimsenin, o vakit namazını da kazaya bırakmamak için, önce bunu kılması gerekir. Eğer o, vakit namazına başladıktan sonra, kazaya bıraktığı (unuttuğu) namazı hatırlarsa, başlamış olduğu namazı tamamlar, sonra kazaya bıraktığı namazı ifâ eder. Onun kazaya bıraktığı namazı kıldıktan sonra, daha önce kılmış olduğu o vaktin namazını yeniden kılması müstehaptır, vâcip değildir.

Ebu Hanife (r.h) ise, "Kişinin kazaya bıraktığı namazların sayısı, bir günlük namazdan (beş vakitten) fazla olmadığı müddetçe, onun geçen (kaza kalan) namazlarını tertip üzere kılması vâciptir. Öyle ki bir vakit namazı esnasında, insan o gün kazaya bıraktığı bir namazı hatırladığında, kılmakta olduğu o vakit namazı batıl olur. O önce geçmiş namazlarını kaza eder, sonra o namazı yeniden kılar. Fakat o vakit dâr ise, bu müstesnâ. Bu durumda kişinin kıldığı o vakit namazı bâtıl olmaz" demiştir.

Ebu Hanife (r.h)'nın âyet, hadis, eser ve kıyastan delili vardır. Onun âyetten delili, buradaki, *"Benim zikrim için dosdoğru namaz kıl"* ifadesidir. Bu, "O namazı hatırladığında, onu kıl" demektir. Buradaki, lâm, "inde" (esnasında, o zaman) manasınadır. Bu tıpkı, أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ *"Güneşin batması için namaz kıl"* (İsrâ, 78) âyetinde olduğu gibidir. Bu, "Güneş battığı zaman, o esnada..." demektir. Buna göre âyetin manası, "Hatırlanan o namazı, hatırladığın esnâda kıl" şeklinde olur. Bu, namazlarda tertibe riâyet edilmesini gerektirir.

Ebû Hanife'nin hadisten delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kim bir namazı unutursa, onu hatırladığında kılsın"*[47] hadis-i şerifidir. Buradaki فَلْيُصَلِّهَا *"Onu*

47 **Buhâri**, Mevâkit, 37.

kılsın" ifadesindeki fâ edatı, fâ-i tâkibiyyedir (hemen peşi sıra yapılmayı ifâde eder.).

Câbir b. Abdullah'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hendek savaşı günü **Ömer b. Hattâb,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına geldi. Kureyş kâfirlerine sövüp saymaya başlayarak, "Ey Allah'ın Resûlü, ikindi namazını kılamadım ve derken (harple uğraşırken) güneş battı" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Vallahi henüz ben de kılamadım"* buyurdu ve **Bathâ**'ya inerek ikindi namazını orada güneş battıktan sonra kıldı. Akşam namazını da onun peşi sıra kıldı. Bu hadis **Sahiheyn**'de yer almaktadır.

Hanefiler şöyle derler: "Bu hadis ile şu iki bakımdan istidlâl edilir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي *"Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız, tıpkı o şekilde namaz kılın"*[48] buyurmuştur. Binâenaleyh o geçen namazını tertip üzere (giren vaktin namazından önce) kıldığına göre, bizim de böyle yapmamız gerekir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in fiilleri, mücmel (âyetleri) beyân (açıklama) sadedinde olunca, hüccet olur. Onun bu fiili de, Cenâb-ı Hakk'ın mücmel olan, *"Namazı dosdoğru kılın"* (Bakara, 43) âyetini açıklama sadedindedir. İşte bundan ötürü, kazaya bırakılmış olan namazların sayısı az olduğunda, tertibin gözetilmesi gerektiğini, çok olduğunda ise tertibi gözetmenin düşebileceğini söylüyoruz."

Ebu Hanife'nin eserden delili, **İbn Ömer** (r.a)'den rivayet edilen şu haberdir: "Kim bir namazı kazaya bırakır (unutur) ve onu imamın arkasında (bir sonraki) namazı kılarken hatırlarsa, kılmakta olduğu namazı sürdürsün. O namazı bitirince de, kazaya bırakmış olduğu namazı kılsın. Daha sonra da imamla kıldığı o namazı iâde etsin, tekrar kılsın." Bu rivayet merfû olarak, yani Hz. Peygamber (s.a.s)'in sözü olarak nakledilir.

Ebu Hanife'nin kıyastan delili ise şudur: Bu iki namaz, bir gün ve gece esnasında, bir vaktin bir araya getirdiği iki farz namazdır. Binâenaleyh bu iki namaz, tıpkı Arafat ve Müzdelife'de birlikte kılınan (öğle-ikindi, akşam-yatsı) namazları gibi olmuş olur. Binâenaleyh nasıl bu namazlar kılınırken tertibe (sıraya) riâyet ediliyorsa, bir günlük namaz sayısından daha az olan kazaya kalmış namazlarda da tertibin gözetilmesi gerekir."

İmâm-ı Şâfiî'nin delili ise şudur: **Ebu Katâde**'nin hadisinde şu rivayet edilmiştir. "Ashâb sabah namazını, uyuyup kalarak (vaktinde kılamayıp),

48 **Buhâri**, Ezan, 18.

güneş doğduktan sonra uyanınca Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, önce hayvanlarını gütmelerini (otlatmalarını), sonra o namazı kılmalarını emretmiştir." Binâenaleyh (kazaya kalan) namazın hatırlandığı (uyanıldığı) o an, o namazın vakti olsaydı, Peygamberimiz'in böyle emretmesi mümkün olmazdı. Böylece o vaktin, sıkıştırılmış bir şekilde değil, aksine geniş bir zamanda, o kimseye farz olan şeyin yapılabileceği bir vakit olduğunu anlıyoruz. Bunun böyle olduğu sabit olunca diyoruz ki: Geçmiş namazların kaza edilmesinin farz oluşu ile, vakti girmekte olan namazın farziyyetinin yerine getirilmesinin gerekli oluşu, iki farz arasında muhayyer kalma gibi bir şey olur. Böylece de mükellefin, bunlardan istediğini önce kılmada muhayyer (serbest) olması gerekir. Bir de geçmiş (kazaya kalmış) namazlarda tertibe riâyet şart olsaydı, unutma sebebi ile bu şart oluş düşmezdi. Baksana eğer bir kimse bulutlu bir günde Arafat'ta öğle ve ikindi namazlarını kılıp, sonra da öğle namazını zevâlden (öğle namazı vaktinden) önce, ikindi namazını da zevâlden sonra kıldığı anlaşılınca, onun bu iki namazı da tekrar kılması gerekir. Unutma (ve yanılma) sebebiyle, tertip şartı düşmez. Çünkü bu iki namaz arasında şart olan şey, diğerinde de (yani kazaya kalan namazlar için de) şart olmuş olsaydı, bunlar arasındaki tertip şartı, unutma ile düşmezdi."

Kıyamet Ansızın Gelebilir

إِنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ اَكَادُ اُخْفِيهَا لِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعٰى ﴿١٥﴾ فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ فَتَرْدٰى ﴿١٦﴾

"Hiç şüphesiz o sâat (kıyamet) gelecektir. Herkes peşinde koştuğu şeyin karşılığını bulsun diye, nerdeyse onu açıklayacağım. Binâenaleyh ona inanmayan ve hevâ-vü hevesine uyan kimseler sakın seni bundan alıkoymasın, yoksa helâk olursun" (Tâhâ, 15-16)

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya *"Öyleyse bana ibadet et, benim "zikrim" için dosdoğru namaz kıl"* (Tâhâ, 15) deyince, bunun peşinden *"Hiç şüphesiz o saat gelecektir. Nerdeyse onu açıklayacağım"* âyetini getirmiştir. Geçen âyetteki, "لِذِكْرِى" ifâdesini, "seni emin ve kerim olarak anmam için"

diye te'vil edenin izahına bu siyak ne kadar da uygun düşüyor! İşte Cenâb-ı Hak bundan ötürü, onun peşinden: "Hiç şüphesiz o kıyamet gelecektir" buyurmuştur. Çünkü kıyamet mükâfatlandırma ve cezalandırma zamanıdır.

Kıyamet Zamanının Açıklanması

Cenâb-ı Allah daha sonra, "اَكَادُ اُخْفِيهَا" buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki soru var:

Birinci soru: "كَادَ" fiilinin olumsuzundan olumlu, olumlusundan olumsuz mana anlaşılır. Bunun böyle oluşunun delili, وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ *"Onlar neredeyse bunu yapmayacaklardı"* (Bakara, 71) yani "yaptılar ama neredeyse yapmayacaklardı" âyetidir. O halde, bu âyetteki "اَكَادُ اُخْفِيهَا" ifadesi, Allahu Teâlâ'nın kıyameti gizlememesini gerektirir. Halbuki bu, şu iki sebepten ötürü söz konusu değildir:

a) Hak Teâlâ, *"Hiç şüphesiz saatin (kıyametin) bilgisi Allah katındadır"* (Lokman, 24) buyurmuştur.

b) Hak Teâlâ'nın bu âyetteki, *"Herkes neye çalışıyorsa, kendisine onunla mukâbele edilsin diye..."* ifadesi, kıyametin zamanının açıklanması halinden çok, gizlenmesi haline uygun düşer.

Bu soruya birkaç açıdan cevap verilir:

1) Bu fiil, olumluluğu veya olumsuzluğu beyân etmeksizin, sırf mukârebe (yaklaşma) manasını bildirmek için vaz' edilmiştir. O halde âyetteki, "اَكَادُ اُخْفِيهَا" tabiri, "Bu işin saklı tutulması yaklaştı" manasındadır. Ama bu gizlemenin gerçekleşip gerçekleşmediği hususu bu lafızdan çıkarılamaz, aksine Hak Teâlâ'nın, bunun devamındaki *"Herkes neye çalışıyorsa kendisine onunla mukâbele edilsin diye..."* âyetinin karinesi (ipucu) ile anlaşılır. Çünkü bu ifâde, kıyametin vaktinin açıklanmış olmasına değil, gizlenmiş olmasına daha uygun düşer.

2) Cenâb-ı Hakk'ın sözü olarak kullanılan **"kâde"** fiili, gereklilik (mutlaka olacak) manasına gelir. O halde âyetteki bu ifade, "Ben onu mahlûkattan kesinlikle gizledim" demektir. Bu tıpkı, "O yakındır" manasında, "عَسٰى اَنْ يَكُونَ قَرِيبًا" (İsrâ, 51) âyeti gibidir. Bu izâhı **Hasan el-Basri** yapmıştır.

3) **Ebû Müslim** bu fiilin, irade etmek (istemek) manasına geldiğini söyler. Mesela, كَذٰلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ *"İşte Yûsuf için biz böyle murâd ettik"* (Yûsuf, 76) âyetinde bu manayadır. "Onu yapmak istemiyorum manasında olarak,

لَا اَفْعَلُ ذٰلِكَ وَلَا اَكَادُ "Bunu yapmıyorum, yapmak da istemiyorum" şeklindeki cümle, Arapların çok kullandıkları cümlelerdendir.

4) Bu, اَكَادُ اُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي "Neredeyse bunu kendimden bile gizleyecektim" demektir. Bunun **Übeyy** (r.a)'in mushafında ve **İbn Mes'ûd** (r.a)'un kıraatinde bu şekilde yer aldığı rivayet edilmiştir. Yani, "Onu kendimden bile gizleyesim geliyor. Daha nasıl size ilân ederim" demektir. **Kâdî** bu izahın uzak bir ihtimal olduğunu ileri sürerek şöyle demiştir: "Gizleme işi, ancak kendisi için ortaya koyma (bildirme) işi uygun düşen kimseler hakkında söz konusu olur. Halbuki böyle bir şey Allah hakkında söz konusu olamaz. Çünkü her bilinen şey Allah için malumdur. O halde, O'ndan saklamak veya O'na açıklamak gibi şeyler imkânsızdır." **Kâdî**'nin bu görüşüne şu şekilde cevap verilebilir: "Bu, ifadede bir takdir düşünülerek yapılmış bir izahtır. Yani, "Eğer onu kendimden gizlemem mümkün olsaydı, kendimden bile saklardım" demektir. Allah'ın, kendinden bir şeyi gizlemesi aslında imkansız ise de, başkalarının o şeye muttali olamayacaklarını iyice belirtmek için, bunu bu şekilde ifade etmede bir sakınca yoktur. **Kutrub** şöyle der: "Bu, Araplar'ın birbirlerine söyledikleri sözlerde de böyledir. Çünkü onlar bir şeyi iyice gizlemek istediklerini anlatmak için, "Onu kendimden bile gizliyorum" derler. Binâenaleyh Allahu Teâlâ da bu âyette kıyameti gizlediğini iyice beyân etmiş ve bunu, Arapların benzeri durumlar için kullanmayı âdet edindikleri en ileri üslûp ile söylemiştir.

5) Burada "اَكَادُ" fiili sıla (zâid)dir ve mana, "Hiç şüphesiz o sâat gelecektir. Ben onu gizliyorum" şeklindedir. **Zeydu'l-Hayl** şu şiiri söylemiştir:

سَرِيعٌ إِلَى الْهَيْجَاءِ شَاكٍّ سِلَاحُهُ فَمَا اِنْ يَكَادُ قِرْنُهُ يَتَنَفَّسُ

"Silahını kuşanmış olarak, hızlıca savaşa dalar. Kendisi gibi cesur ve güçlü olan hasmı, onun karşısında nefes bile alamaz." Bu, "فَمَا اِنْ يَتَنَفَّسُ قِرْنُهُ" ifadesi مَا يَتَنَفَّسُ قِرْنُهُ "hasmı nefes alamaz" manasındadır.

6) **Ebu'l-Feth el-Mevsılı** şöyle der: "Âyetteki bu tabir, "Ben onu neredeyse açıklayacağım" manasındadır. Bu ifadenin özü şudur. "Onun gizliliğini gidermem yakındır" çünkü "اَفْعَلَ" vezni bazen, nefy ve olumsuzluk (yani fiilin kök anlamını giderme) manasını ifade eder. Mesela, "Kitaptaki ucmeyi (anlaşmazlığı) giderdim" manasında "اَعْجَمْتُ الْكِتَابَ وَاَشْكَلْتُهُ" ve "Falanın şikâyetini giderdim" manasında, "اَشْكَيْتُهُ" demen gibidir.

7) Bu ifade, elif'in fethası ile, "اَخْفِيهَا" şeklinde de okunmuştur ki, bunun manası bir şeyin izhâr edilip ortaya konduğu zaman söylenilen, "خَفَاهُ" (onu

izhâr etti) fiilinden olmak üzere, "Onu neredeyse izhâr edeceğim, yani, onu açıklamam yakınlaştı" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kıyamet yaklaştı"* (Kamer, 1) âyeti gibidir. **İmriü'l-Kays** da şöyle demiştir:

فَإِنْ تَدْفَنُوا الدَّاءَ وَإِنْ تَمْنَعُوا الْحَرْبَ لَا نَقْعُدْ

"Eğer siz, hastalığı gizler, gömerseniz, biz onu açığa çıkarmayız. Ama, eğer siz harbi müdafaa eder, (savaş başlatırsanız) biz de oturmayız" Buradaki لَا نَخْفِيهِ "Onu açığa vurmayız" manasınadır. **Zeccâc** da şöyle demiştir: "Bu kıraat daha açık ve tercihe şâyandır. Çünkü "Onu neredeyse izhâr edeceğim" manası, Cenâb-ı Hakk'ın kıyametin vaktini gizlemiş olduğunu ifade eder.

8) Cenâb-ı Hak, "اِنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ اَكَادُ" buyurmuş. Bu söz tamamlanmış. Bundan sonra (yeni bir cümle olarak) "اُخْفِيهَا" (Onu gizliyorum) buyurmuştur. Böylece ilk söz, "Her nefis neyin peşinde koşuyorsa onun karşılığını bulsun diye" kıyametin gizlenmesinin daha evlâ olduğunu ifade etmeye yönelmiştir. Bu izah, uzak bir ihtimaldir. Allah en iyisini bilir.

Gizlenmesinin Hikmeti

İkinci soru: Kıyametin ve ölüm vaktinin gizlenmesinin hikmeti nedir?

Cevab: Çünkü Hak Teâlâ tevbelerini kabul edeceğini va'detmiştir. Kul şâyet öleceği vakti bilebilseydi, bu vakit yaklaşıncaya kadar günahlarla meşgul olur, sonra tevbe eder ve günahlarının cezasından halas olup kurtulurdu. Böylece de ölümün zamanını bildirmek, günah işlemeye bir teşvik gibi olmuş olurdu ki, bu caiz değildir

Cenâb-ı Hak, لِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعٰى *"Herkes neyin peşinde koşuyorsa onun karşılığını bulsun diye"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıyametin Gerekçesi**

Cenâb-ı Allah, kıyamet gününün mutlaka geleceğini bildirince, bunun delilini de zikretmiştir. Bu delil şudur: Eğer kıyamet olmasaydı, itaatkâr, âsiden; iyilik yapan da kötülük yapandan ayırt edilemezdi. Bu ise câiz değildir. İşte Cenâb-ı Hak, *"Yoksa biz iman edip de güzel güzel amel edenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yahut muttakileri, sapıklar gibi mi sayacağız?"* (Sâd, 28) âyetiyle kastettiği de budur.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile bu âyeti insanların kendi amelleri ile mükâfatı (cenneti) hak ettiklerine delil getirmiştir. Çünkü onlara göre, bâ harf-i cerri "ilsâk"

(bitiştirmek) içindir. Buna göre âyetteki "بِمَا تَسْعٰى" (çalıştığı şey sebebiyle) ifadesi, mükâfat ve cezada müessir olanın, insanın bu çalışması, sa'y-ü gayreti olduğunu gösterir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile yine bu âyeti, kulun fiilinin Allah tarafından yaratılmadığına delil getirmişlerdir. Çünkü onlara göre bu âyet, kula, fiilini ve işini nisbet etmede çok açık bir ifadedir. Eğer bütün bu fiiller Allah'ın yarattığı şeyler olsaydı, kulun bir işi ve fiili kesinlikle olmazdı.

Cenâb-ı Allah, فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا *"Binâenaleyh ona inanmayan kimseler sakın seni bundan alıkoymasın"* buyurmuştur. "**Sadd**", men etmek, alıkoymak manasındadır. Bu ifadede birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki iki "hâ" (ه) zamiri hakkında iki izah vardır:

1) **Ebu Müslim:** Bunun, "Ona yani kıyamete inanmayan, seni ondan, yani sana emrettiğimiz namazdan alıkoyup men etmesin" şeklindedir. Buna göre birinci zamir "namaza", ikincisi de kıyamete râci olmuş olur. Böylesi durumlar Arapçada câizdir. Meselâ Araplar, peş peşe iki haber getirirler, sonra da bunları dinleyen her bir habere hakkını (karşılığını) versin diye, her ikisinin cevabını tek cümle ile ifade ederler.

2) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: Bu ifade, "seni onlar kıyametten, yani kıyamete inanmayan, seni ona imandan alıkoymasın" manasındadır. Buna göre her iki zamir de kıyamete râcidir. **Kâdî** de, "Bu görüş daha uygundur, çünkü zamirin, kendinden önce zikredilen şeylerden kendisine en yakın olana râci olması gerekir. Âyette, zamirlere en yakın olarak zikredilen ise kıyamettir. **Ebu Müslim**'in görüşüne gelince, ona ancak bir zaruret halinde başvurulur. Burada ise böyle bir zaruret yoktur.

İKİNCİ MESELE

"Seni alıkoymasın" cümlesinde hitap **Hz. Mûsa**'ya yönelik olabileceği gibi, Hz. Muhammed'e de olabilir. Ama doğruya daha yakın olanı bu hitabın **Hz. Musa** (a.s)'ya olmasıdır. Çünkü bu sözlerin hepsi **Hz. Musa**'ya olan hitaptır. Her iki ihtimale göre de, **Zeccac**'ın görüşünün bir manası yoktur. Çünkü onun söylediği mâna kastedilmemiş ve ancak bununla başka bir mana kastedilmiştir. Bu böyledir. Çünkü, **Zeccac,** Peygamber'in,

peygamber olmasına rağmen, kendisini kıyamete imandan herhangi bir kimsenin alıkoyamayacağını sandığı için Peygamber'e böyle hitap edilmeyeceği kanaatine varmıştır. Halbuki durum onun sandığı gibi değildir. Zirâ Peygamber de kıyameti inkâr fikrini hiç kimseden kabul etmemekle mükellef olup, buna da kadir olunca, ona böyle hitap edilebilmiştir. Binâenaleyh bu âyetle kastedilen, hem Peygamber, hem diğer insanlar olmuş olur. Yine Hak Teâlâ'nın, *"Seni bundan alıkoymasın"* buyruğu ile kastedilen, Peygamberi onlara meyletmekten ve yaklaşmaktan nehyetme manası olması da muhtemeldir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyetin maksadı, **Hz. Musa** (a.s)'yı, öldükten sonra dirilmeyi yalanlamaktan nehyetmektir. Fakat âyetin zâhiri, iman etmeyenlerin **Hz. Musa** (a.s)'yı bundan alıkoymaktan nehyetmeyi gerektirir. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Kâfirlerin kıyamete imandan alıkoymaları, kıyameti yalanlamaya sebeptir. Binâenaleyh burada, müsebbebi (neticeyi) anlatmak için, (mecâzen) sebep zikredilmiştir.

b) Kâfirlerin alıkoymaları, insanın dini bakımdan gevşemesinin neticesidir. Böylece, neticenin, insanı sebebe götürdüğüne delâlet etsin diye, müsebbeb (netice) zikredilmiştir. Bu tıpkı, insanın, birisini görmekten ve huzuruna gelmekten nehyetmek maksadı ile, "seni burada görmeyeyim" demesi gibidir. İşte burada da böyledir. Sanki, "Gevşek olma. Dini hususlardan sebatlı, tavizsiz ve güçlü ol" denilmek istenmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Akaid Öğrenmenin Farziyyeti**

Âyet, akaid ilmini öğrenmenin farz olduğuna delâlet eder. Çünkü âyetteki, *"Seni alıkoymasınlar"* ifadesi, o Peygamber'in dini hususlarda taviz vermemesine varıp dayanır. Binâenaleyh bu salâbet-i diniyye ile, eğer taklitçilik kastedilmiş olursa, o, bu hususta bâtıl yolda olan ile, hak yolda olanı birbirinden ayırt edemez. Binâenaleyh bununla, hasmı kendisini dini bakımdan yanıltmayıp, aksine kendisinin, batılı savunanı batılından vazgeçirebilmesi için, delilleri ortaya koymada ve şüpheleri bertaraf etmede salâbetli (güçlü ve tavizsiz) olması kastedilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Kâdî şöyle der: "Hak Teâlâ'nın, "seni *alıkoymasın"* buyruğu, alıkoyacak olanların insanlar olduğunu göstermektedir. Eğer o kulların fiillerini yaratan da Allah olsaydı, o zaman aslında alıkoyan o insanlar değil, Allah'ın kendisi olmuş olurdu. Binâenaleyh bu, Cebriyenin[49] görüşünün bâtıl olduğuna delâlet eder. **Kâdî**'nin bu görüşüne, "senin bu görüşün "ilim ve dâi" meselesi ile çürütülür" diye cevap veririz. Allah en iyi bilendir.

Âhireti İnkârda Hevanın Rolü

Cenâb-ı Allah'ın وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ *"ve hevâ-vü hevesine uyan kimse"* ifadesi, "öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden, onu bir delilden ötürü değil, ancak hevâsına uyarak inkâr eder" demektir. Bu da, taklidin iyi bir şey olmadığını gösteren en büyük delillerdendir. Çünkü mukallid, delile değil, hevâ-vü hevesine (arzularına) uyar.

Âyetteki, فَتَرْدٰى *"yoksa helâk olursun"* ifadesi, "Seni ondan alıkoymasınlar, aksi halde helâk olursun" takdirindedir. Yani, "Eğer onlar seni alıkor, sen de alıkoymayı kabul edersen, bu durumda cehenneme yuvarlanmaktan başka bir şey yoktur" demektir.

Âyetin İşarî Tefsiri

Bil ki marifetullah'ın sırlarına dalanlar şöyle demişlerdir: "İki türlü makam vardır: Birisi, Allah'ın dışındaki bütün varlıklardan ilgi ve alakayı kesme, yani "**fenâfillah**" makamıdır. Diğeri de, Allah ile bekâ bulma "**Bekâbillah**" makamıdır. Birincisi, ikincisinden önce yer alır. Çünkü üzerinde yazı yazılı bir levhaya, bir şeyler yazmak isteyen, ancak önceki yazıları silerse, bunu yapabilir. O levhaya, ancak bu silmeden sonra, ikinciyi yazabilir. İşte Allah Subhânehû ve Teâlâ, bu güzel sırayı burada göstermiştir. Çünkü O, **Hz. Musa** (a.s)'ya önce *"Pabuçlarını çıkar"* (12. âyet) buyurmuştur ki bu, gönlü (kalbi), Allah'ın dışında olan her şeyden, her şeyin sevgisinden temizlemeye bir işarettir. Hak Teâlâ daha sonra **Hz. Musa** (a.s)'ya, elde etmesi gereken şeyleri elde etmesini emretmiştir ki, bunların temeli de şu üç şeye varıp dayanır:

1) Mebde ilmi,

2) Vasat ilmi,

3) Me'ad ilmi...

49 **Kâdî Abdulcebbar** burada, Cebriye tabirinden Ehl-i Sünneti kastetmektedir (Ç.).

Mebde ilmi, Hak Teâlâ'yı tanımadır. Bu, bu sûrede, *"Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir tanrı yoktur"* (Tâhâ, 14) âyeti ile kastedilmiştir. Vasat (orta) ilmine gelince, bu kulluk ilmi demek olup, insanın bu maddi âlemde, dünyada işlemesi gerekli olan işlerle alakalıdır ve Hak Teâlâ'nın *"Öyleyse bana ibadet et, benim zikrim için dosdoğru namaz kıl"* (Tâhâ, 14) emriyle anlatılmıştır. Sonra bu âyette, şunu da görüyoruz: Âyetteki, *"Bana ibadet et"* ifadesi, maddi-bedeni amellere, *"zikrim için"* ifadesi ise, ruhâni amellere bir işarettir. Kulluğun ilki maddi ameller, sonu da ruhâni amellerdir. Me'âd ilmi ise, âyette *"Hiç şüphesiz o kıyâmet gelecektir (...) nerdeyse onu açıklayacağım"* ifadesi ile anlatılmıştır.

Sonra Allahu Teâlâ bu mükellefiyetlere, lütfunu ifade ederek başlamış ve *"Şüphesiz senin Rabbin benim"* (Tâhâ, 12) buyurmuştur. Mükellefiyetlerin sonunda da kahr-ı ilâhisini göstererek, *"Binâenaleyh ona inanmayan ve hevâ-vü hevesine uyan kimseler sakın seni bundan alıkoymasın"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bunu, rahmetinin gazap ve kahrını geçtiğine dikkat çekmek ve kulun, kulluğu esnasında mutlaka arzu ve korku, ümit ve endişe arasında olması gerektiğine işaret etmek için böyle yapmıştır. Bu nokta üzerinde düşünüldüğünde, bu sıranın son derece güzel ve mükemmel olduğu ve bunun ancak her şeyi bilen bir zât tarafından olabileceği anlaşılır.

Asanın Yılana Dönüşme Mu'cizesi

وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَىٰ ﴿١٧﴾ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَىٰ ﴿١٨﴾ قَالَ أَلْقِهَا يَا مُوسَىٰ ﴿١٩﴾ فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ ﴿٢٠﴾ قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ ۖ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَىٰ ﴿٢١﴾

"Ey Musa, o sağ elindeki ne?" (Musa) dedi ki: "O, benim asamdır. Ona dayanırım, onunla davarlarıma yaprak silkelerim. Onda, bana mahsus başka ihtiyaçlar da vardır." (Cenâb-ı Allah) "Ey Musa, onu yere bırak" buyurdu. O da onu bıraktı. Bir de ne görsün, o, koşup duran bir yılan (olmuş)! Allah dedi ki. Tut onu, korkma. Biz onu, yine evvelki şekline çevireceğiz" (Tâhâ, 17-21).

Nur-i İlâhinin Mü'mini Te'yidi

Bil ki âyetteki "وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ" iki lafızdan ibarettir. Binâenaleyh buradaki "**tilke**" (O) kelimesi, asâya; "بِيَمِينِكَ" kelimesi de Hz. Musa'nın eline işarettir. Burada birkaç incelik vardır:

1) Allahu Teâlâ, bu iki şeye işaret edince, onlardan her birini, kesin bir mu'cize ve net akli bir delil kıldı ve o asâyı, cansızlıktan, kerim olma (canlı olma) haline taşıdı. Binâenaleyh tek bir nazarla, bir cansız varlık, canlı bir varlık haline, katı bir cisim (olan el de), nurâni - latif bir varlık haline dönüştüğüne göre, Allah, üç yüz altmış gün, kulunun kalbine nazar ettiğinde, onun kalbinin ölüm demek olan isyandan, taat saadetine ve marifet nûruna dönüşmesinde şaşılacak ne var?

2) Tek bir nazar (bakış) ile, cansız bir varlık, sihirbazların sihirlerini yutabilecek bir ejderhâ haline geldiğine göre, kalbin kendisine olan ilahi nazarın devamlı oluşu ve yardımı sayesinde, hep kötülüğü emreden nefsin büyülerini yutabilecek, yok edebilecek bir hale dönüşmesinde şaşılacak ne var?

3) O asâ, **Hz. Musa**'nın sağ elinde idi. Sağ elde oluşunun bereketi sayesinde o, bir ejderhaya, ve bir burhân haline dönüşmüştür. Mü'minin kalbi de "Rahman'ın iki parmağı arasındadır." Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s)'ın sağ eli için böyle bir bereket tahakkuk ettiğine göre, mü'minin kalbinin, Rahman'ın iki parmağı arasında oluşunun bereketi sayesinde, masiyet (günah) karanlığından, kulluk nûrûna geçmesinde şaşılacak ne var?

Bu âyetle ilgili şöyle birkaç soru sorulabilir:

Allah'ın Sormasının Hikmeti?

Birinci soru: Âyetteki, *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* ifadesi, bir soru cümlesidir. Soru ise, bilgi edinmek için sorulur. Halbuki Allahu Teâlâ'nın, soru sorması imkânsızdır. Binâenaleyh bu sorunun hikmeti nedir?

Cevab: Bunun birkaç hikmeti vardır:

1) Önemsiz bir şeyden, çok kıymetli bir şey meydana getirmek isteyen kimse onu eline alıp, etrafındakilere göstererek: "Bu nedir?" der. Onlar da: "O, falanca şeydir" derler. Daha sonra bu kimse, o şeyin en belirgin vasfını belirledikten sonra, onlara, "Bundan şunu şunu alın" der. Binâenaleyh Allahu Teâlâ da o asânın, meselâ yılana dönüşmesi; denize vurulmasıyla denizin yarılması; taşa vurulmasıyla, taştan kaynakların fışkırması gibi, o

kıymetli mu'cizeleri ortaya koymak istediği için, asâyı önce **Hz. Musa**'ya sorup, sanki ona "Ey **Musa,** şu elindeki şeyin gerçeğinin ne olduğunu ve ne zararı ne faydası olan bir ağaç olduğunu biliyor musun?" dedi ve daha sonra da onu büyük bir ejderhaya çevirdi. İşte böylece Allahu Teâlâ, bu şekilde, insanların akıllarını, kudretinin mükemmelliğine ve azametinin sonsuzluğuna çevirdi. Çünkü O, insanlar nazarında en basit olan bir şeyden, en büyük mu'cizeleri ortaya koymuştur. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* buyurmasının hikmeti budur.

2) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı (Tur dağındaki) o ağaçtan göğe doğru uzanan nurlara muttali kılıp, ona meleklerin tesbihlerini ve kendisinin kelâmını duyurup (işittirip), sonra da lütfunu kahrı ile karıştırıp verirken, ona ilk defa *"Ben seni (peygamber olarak) seçtim"* (Tâhâ, 13) ifadesi ile lütufta bulunup, sonra ondan zor mükellefiyetleri yerine getirmesini isteyip ona "mebde", "vasat" ve "meâd" ilmini gerekli görüp, sonra da bütün bunları büyük bir tehdit ile noktalayınca, **Hz. Musa** (a.s) hayret ve dehşete düştü ve neredeyse sağını-solunu ayırt edemez hale geldi. İşte bundan ötürü **Musa** (a.s)'nın, sağ tarafının, asasının bulunduğu eli tarafı olduğunu hatırlaması için, *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* diye hitap edildi. Yahut da Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'ya önce ilahi kelâmı ile konuşup, o da bundan dolayı dehşete (korkuya) kapılınca, onun bu dehşet ve hayretini giderip, onu teskin etmek için, onunla insanların konuştuğu sözlerle konuştu. Bunun hikmeti şudur: **Hz. Musa** (a.s), Allah'ın huzurunda dehşete kapılınca, Aziz olan Allah, onun bu dehşetini gidermek istedi ve ona kolayca cevap vereceği asâsını sordu. İşte mü'minin durumu da böyle olur. O ölüp, Rabbisinin huzuruna vardığında, dehşet ve korkuya düşecek ve utanma hissi, konuşmasına engel olacaktır. İşte o zaman Allahu Teâlâ ona, dünyada iken çok iyi bildiği şeyi, yani tevhidi sorar. Buna cevap verebilince, o ürkekliği ve korkusu zail olur.

3) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya ulûhiyyetinin mükemmelliğini öğretince, bunun peşi sıra ona beşeriyyetin noksanlığını gösterip öğretmeyi istedi ve bundan dolayı ona, elindeki asânın faydalarını sordu. O da bunun bazı faydalarından bahsedince, Allahu Teâlâ insanların akıllarının o peygamberin sıfat ve özelliklerini tanımaktan âciz olduğuna dikkat çekmek için, **Hz. Mûsa**'ya o asâda, bahsettiklerinden daha büyük ve önemli özellikleri bulunduğunu öğretti. Binâenaleyh eğer Cenâb-ı Hakk'ın muvaffak

kılması ve ismeti (muhafaza etmesi) olmasaydı, o peygamberler, en büyük ve yüce şeyi, yani Allah'ı nasıl bilebilirlerdi?

4) Bu sorunun faydası, **Hz. Mûsa**'yı, ejderhaya çevrildiğinde o asâdan korkmaması için, onun bir ağaç olduğunu iyice anlatmaktır.

Allah'ın Doğrudan Hitab Etmesi

İkinci soru: Âyetteki, *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa** (a.s)'ya, vasıtasız bir hitabıdır. Halbuki böyle bir hitap, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e yapılmamıştır. Buna göre **Hz. Musa** (a.s)'nın Hz. **Muhammed** (s.a.s)'den daha üstün olması gerekir?

Buna şu iki açıdan **cevap** verebiliriz:

a) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya hitap ettiği gibi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e de hitap etmiştir. Çünkü, *"O, kuluna vahyettiğini vahyetti"* (Necm, 10) buyurmuştur. Fakat bu iki hitap ediş arasındaki fark şudur: Allah, **Hz. Musa** (a.s)'ya yaptığı hitabı mahlûkatına ifşâ etmiş, bildirmiştir; **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e yaptığı hitap ise bir sır olarak kalmış ve onu, hiçbir mahlûk bilememiştir.

b) Eğer Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s) ile, **Hz. Musa** (a.s) da Cenâb-ı Hak ile konuşmuş ise, bilesin ki Ümmet-i Muhammed de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْمُصَلِّي يُنَاجِي رَبَّهُ *"Namaz kılan, Rabbi ile fısıldaşır"*[50] hadis-i şerifinde anlatıldığı gibi, Allah'a her gün defalarca hitap ederler. Rab Teâlâ *"(O gün) Rahim Rab'den sözlü bir selâm (vardır o mü'minlere...)"* (Yâsin, 58) âyetinde de belirtildiği gibi, kıyamet günü, Ümmet-i Muhammed'in her ferdine selâm ile, ikram ile bizzat konuşur.

Üçüncü soru: Âyetteki "وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ" ifadesinin i'rabı nasıldır?

Cevap: Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu "تِلْكَ بِيَمِينِكَ"; takdirindedir ve tıpkı, işaret manasına olduğu için "hal" olan kelimeyi nasbetme hususunda, هٰذَا بَعْلِي شَيْخًا *"şu ihtiyar olan kocamdır"* (Hûd,72) âyetinde olduğu gibidir." "**Tilke**" kelimesinin ism-i mevsûl; "**bi yemînike**" ifadesinin onun sılası olması da mümkündür. **Zeccâc** bunun manasının, "Elindeki nedir?" olduğunu söylerken **Ferrâ** "Elinde olan bu şey nedir?" olduğunu söylemiştir.

Hz. Musa (a.s)'ın Cevabı

Bil ki Hak Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya bunu sorunca, o da şu dört hususu söyleyerek cevap vermiştir. Bunların üçü açık ve tafsilatlı, birisi ise mücmel (kapalı)dır:

---

50 **Müsned,** 2,67.

1) هِيَ عَصَايَ *"O benim asâmdır"* ifadesi... **İbn Ebi İshâk** bunu, "عَصَيَّ" şeklinde okumuştur. "يَا بُشْرَى" da böyle okunmuştur. **Hasan el-Basri** ise bunu, yâ'nın sükûnu ile, "هِيَ عَصَايْ" şeklinde okumuştur. Bu cümle ile ilgili olarak, şu üç incelik vardır:

a) **Hz. Musa** (a.s), *"O, benim asâmdır"* diyerek, **"asâ"**yı açıkça söyledi. Binâenaleyh kalbi asâ ile ve onun faydalarıyla meşgul olan kimse, nasıl Hak bilgisinin deryasına garkolabilir? Halbuki **Hz. Muhammed** (a.a.s)'e cennet ve cehennem gösterilince, o, hiçbir şeye dönüp bakmamış, iltifat etmemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Peygamber'in) gözü kaymadı, ve aşmadı da..."* (Necm, 17) buyurmuştur. Hz. Peygamber'e Cenâb-ı Hak *"Bizi öv"* dediğinde, o, *"Sana yapılabilecek medh-ü senaları sayıp dökemem"* dedi. Sonra da hem kendini, hem de Allah'ı medh-ü senâyı unutarak, أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ *"Sen, kendini nasıl övüp, medh-ü senâ ettiysen öylesin!"* dedi.[51]

b) **Hz. Musa** (a.s) *"Benim asâm"* deyince, Allahu Teâlâ, *"Onu yere bırak"* dedi. O da, Allah'ın dışında kalan her bir şeye iltifat edip, değer vermenin Allah'tan alıkoyacağını ve o şeyin adeta kendisini öldürüp yok edecek bir yılan gibi olduğunu anlasın diye, o asâ, attığında birden koşup duran (hızla hareket eden) bir yılan oluverdi. İşte bundan ötürü, **Hz. İbrahim** (a.s): *"Âlemlerin Rabbi müstesnâ, onların hepsi benim düşmanım"* dedi (Şuarâ, 77). Hadiste de kıyamet gününde, malının zekâtını ödemeyen kimseye o malı, bir engerek yılanı olarak getirileceği belirtilmiştir...

c) **Hz. Musa** (a.s), *"O, benim asâmdır"* deyince cevap tamamlanmıştı, fakat o, Rabbisi ile konuşmaktan çok hoşlandığı (ve bu konuşmanın bitmesini istemediği) için, diğer hususları da saydı ve bunu, konuşmayı sürdürme maksadının vesilesi kıldı.

2) أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا *"Ona dayanırım"* ifadesi... "Tevekkî" ve "ittikâ", tıpkı tevekki ve ittıkâ (ittika etmek, sakınmak) mastarlarında olduğu gibi, aynı manaya gelip, "Yorulduğumda ona dayanırım, yahut ona dayanarak sürünün başında dururum, yahut da ona dayanarak, yani onu destek yaparak sıçrarım" demektir. **Hz. Musa** (a.s) böylece, kendisinin asâya dayandığını söylemiştir. Halbuki Allahu Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e: *"Ey Peygamber, Allah sana ve sana tâbi olan mü'minlere yeter"* (Tevbe, 64) ve: *"Allah seni insanlardan korur"* (Mâide, 67) ifadeleri ile, "Benim rahmetime dayan" demek istemiştir. Buna göre eğer, "O âyetteki *"sana tâbi olan mü'minler"* ifadesi,

51 **Müslim,** Salat, 222.

Hz. Peygamber'in, o mü'minlere güvenip, dayanmış olmasını gerektirmez mi?" denilirse, biz deriz ki: "Bu ifade, o âyetteki, *"Allah sana yeter"* ifadesindeki, *"Sana"* lafzına atıftır. Buna göre mana, "Allah sana ve mü'minlerden sana uyanlara yeter" şeklindedir. (Yoksa, "Allah ve o mü'minler sana yeter" şeklinde değildir.)

3) وَاَهُشُّ بِهَا عَلٰى غَنَمِى *"Onunla davarlarıma yaprak silkelerim"* ifadesi... Bu, "O asâm ile, yaprakları düşsün, onları koyunlarım yesin diye ağacın dallarına, yapraklarına vururum" demektir. Dilciler şöyle demişlerdir: Arapçada "هَشَّ عَلٰى غَنَمِهِ - يَهُشُّ" denilir; "هَشَشْتُ الرَّجُلَ وَاَهَشَ" (adama sopa ile vurdum) ve "هَشَّ الرَّغِيفَ - يَهِشُّ" (yufkayı ufalttım, kırdım) denilir. "Bu izahı, **Sa'leb** yapmıştır. **İkrime,** bu kelimeyi, noktasız olarak, sin ile, "اَهُسُّ" (men etmek, sürmek) şeklinde okumuştur. "Hess", koyunları (ayrılmaktan) men etmek manasınadır.

Bil ki **Hz. Musa**'nın koyunları, ona tabi olanlar demektir. Binâenaleyh o ilk önce, *"Ona dayanırım"* ifadesi ile, o asânın kendisine olan faydasını anlatmış; *"Onunla koyunlarıma yaprak silkelerim"* cümlesi ile de, kendisine tabi olanlara ait faydasını belirtmiştir. Durum kıyamette de böyle olacaktır. **Hz. Musa** önce kendi işine bakacak ve "Nefsi, nefsi" diyecektir. **Hz. Muhammed** (s.a.s) ise dünyada, ancak ümmetinin işlerine bakmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah, sen içlerinde iken, onlara azap etmez"* (Enfal, 33) buyurmuş, Hz. Peygamber de: اَللّٰهُمَّ اِهْدِ قَوْمِى فَاِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Allah'ım! Kavmime hidâyet et. Çünkü onlar bilmiyorlar, cahildirler"* buyurmuştur. Binâenaleyh o, kıyamette de hiç şüphe yok ki ümmetinin işine bakacak, ümmetini düşünecek ve "ümmetî, ümmetî" (ümmetim ne olacak?" diyecektir.

4) وَلِىَ فِيهَا مَاٰرِبُ اُخْرٰى *"Onda bana mahsus başka ihtiyaçlar da vardır"* ifadesi... Bu, "benim o asada çeşitli ihtiyaçlarım ve faydalarım var" demektir. "**Meârib**"in müfredi, "مَاْرَبَةٌ - مَاْرُبَةٌ" şeklindedir. **İbnü'l-A'râbi** ve **Kutrub** bunun, "مَاْرِبَةٌ" şeklinde olduğunu da söylemişlerdir. Râ'nın fethası ile, "اَلْاَرَبُ" ve elif'in kesresi, râ'nın sükunu ile "اَلْاِرْبَةُ" kelimeleri de, "ihtiyaç" manasınadır. **Hz. Musa** (a.s), sıfat olarak müennes "اُخْرٰى" (başka) kelimesini kullandı, çünkü **"meârib"**, çoğul olduğu için müennes sayılır. Buna göre sanki o, "Bu asada daha nice başka ihtiyaçlarım var!" demek istemiştir. Binâenaleyh bu kelime فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Diğer günlerden, bunların sayısınca"* (Bakara, 184) âyetinde olduğu gibi, "**uher**" şeklinde gelseydi, bu da doğru olurdu.

Âyetle İlgili Bazı İncelikler

Bu ifade ile ilgili birkaç incelik vardır:

1) **Hz. Musa** (a.s), Allah'ın *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* şeklindeki sözünü duyunca, Cenâb-ı Hakk'ın bunda önemli incelikler olduğu için sorduğunu anladı, bundan dolayı bütün bildiklerini söyledi, geriye kalan bilemediği şeyleri de tafsilatlı olarak değil de, özet olarak, *"Onda bana mahsus başka ihtiyaçlar da var"* diyerek belirtti.

2) **Hz. Musa** (a.s), Allahu Teâlâ'nın, kendisine o asâda önemli bazı menfaatler bulunduğu için onu sorduğunu anladığından "Allah'ım, bu da, diğer değnekler gibi bir değnek. Fakat sen onu bana sorunca, benim onda (bilemediğim) başka ihtiyaçlarım olduğunu anladım. Bunlardan birisi de, senin bu vesile ile bana hitap etmiş olmandır. Binâenaleyh bu sebeple, bunun çok kıymetli ve önemli bir şey olduğunu anladım" dedi.

3) **Hz. Musa** (a.s), Rabbisinin o diğer ihtiyaçların neler olduğunu kendisine sormasını ve böylece de yeniden Allah'ın kelâmını duyması, böylece bu konuşmanın devam etmesini arzu ettiği için, bu sözünü mücmel (kapalı) olarak söyledi.

4) Cenâb-ı Hakk'ın lütfu sayesinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın, (şaşkınlığı geçip), dili çözüldü. Sonra da Allah'ın huzurunda olmanın verdiği dehşet ve hayret kendisine galip gelince, yine konuşamaz oldu. Ama bunu hoş görmediği için, mücmel (kapalı) konuşmaya çalıştı.

Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: "**Hz. Musa** (a.s)'nın asası, tıpkı baston gibi, iki çatallı idi. Binâenaleyh uzun dalları, o asâsının çatalı ile takıp eğerdi. Dalları kırmak istediğinde de, onu iki çatal arasına sıkıştırıp bükerdi. Yürürken onu koltuğunun altına kor ve yayını, ok kabını, fazla elbiselerini ona asardı. Çölde iken de onu yere diker, üzerine elbiselerini gererek, gölgelik yapardı."

Asâdan Farklı Mu'cizeler Zuhuru

O asâdan değişik mu'cizelerin zuhur ettiği söylenmiştir. Mesela **Hz. Musa** (a.s), onunla kuyudan su çıkarırdı. Bu durumda değnek, kuyunun derinliğine göre uzar ve o iki çatalı kova şeklini alabilirdi. Yine geceleri, o iki çatal iki mum haline dönüşürdü. Bir düşman ortaya çıktığında, onunla (kendi kendine) savaşırdı. **Hz. Musa** (a.s)'nın gönlü bir meyve istediğinde, asâsını yere diker ve böylece o, yapraklanır, meyve verirdi. Hz. Musa (a.s), onun üzerine yiyeceğini, içeceğini yüklerdi ve o asâ, **Musa** (a.s) ile birlikte

yürürdü. Yine onu yere batırdığında, oradan su fışkırırdı. Onu kaldırdığında, dimdik dururdu. **Hz. Musa** (a.s)'yı haşerâttan, yılan-çıyan vs'den korurdu.

Bil ki **Hz. Musa** (a.s) bu cevapları verince, Allahu Teâlâ ona, أَلْقِهَا يَا مُوسَى *"Ey Musa, onu yere bırak"* buyurarak asâsını atmasını emretti. Bu ifade ile ilgili incelikler de şunlardır:

1) **Hz. Musa** (a.s), *"Onda bana mahsus başka ihtiyaçlar da vardır"* deyince Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya o değnekte kendisinin bilemediği ve farkında olamadığı daha nice ihtiyaçları bulunduğunu ve bu ihtiyaçların öbürlerinden daha büyük olduğunu anlatmak istedi ve *"Ey Musa, onu yere bırak"* dedi. **Hz. Musa** da onu atınca bir de ne görsün! O, koşup duran bir yılan (olmuş).

2) **Hz. Musa**'nın ayağında pabucu, elinde asâsı vardı. Ayak kaçmanın, el ise istemenin aletidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın kaçmamasına bir işaret olsun diye önce, *"Pabuçlarını çıkar"* demiş; sonra da "istemeyi bırakmasına bir işaret olsun diye, *"Ey Musa onu bırak"* buyurmuştur. Buna göre sanki Hak Teâlâ, "Sen, kaçış ve isteyiş makamında olduğun müddetçe, nefsinle (kendinle) meşgul olmuş, kendin için pay aramış olursun. O zaman da marifetullah'a uygun olacak şekilde, halis ve saf, sırf benim için olmamış olursun. Binâenaleyh sırf bana ait olman için, kaçışı ve isteyişi bırak" demiş olur.

3) **Hz. Musa,** derecesinin onca yüceliğine ve makamının mükemmelliğine rağmen, "hazır olma" makamına ulaşamayıp, yanında da ancak iki pabuç ile asâ değnek bulununca, Cenâb-ı Hak ona, huzûr makamına ulaşabilmesi için bunları atmasını emretti. Binlerce günah yükü ve ağırlığıyla beraber, ya senin, Allah'ın huzuruna ulaşman nasıl mümkün olabilir!

4) Hz. Muhammed, her şeyden bir tecerrüt halindeydi; başarı ve bakışları sapmadığı, kaymadığı sürece, mutlaka her şeyi bulmuş, ulaşmıştı. Ömrüne yemin olsun ki, **Musa** (a.s)'ya gelince o, yanında bu asâ olduğu halde kalakalınca, şüphesiz Cenâb-ı Hak ona, asâ'yı atmasını emretmiştir. Bil ki **Ka'bi,** "istitâa"nın fiilden önce olduğu hususunda bu âyete de tutunmuş ve şöyle demiştir: "Asâ'yı atma kudreti, ya asâ onun elinde olduğu halde, ya da asâ onun elinde olmadığı halde bulunmaktadır. Şâyet, asâ onun elinde olduğu halde ona kudret gelmişse, işte bu bizim görüşümüzdür ki, *"Allah kullarına hiç zulmedici değildir"* (Âl-i İmran, 182) Kudret ona, asâ elinde

olmadığı bir sırada gelmişse, o zaman o elinde olmayan bir şeyi atmaya muktedir olmuş olur **(istitâ'a)** ki, bu imkansız bir şeydir."

Cenâb-ı Hakk'ın, فَأَلْقٰيهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعٰى *"O da bunu bıraktı. Bir de ne görsün, o, koşup duran bir yılan olmuş!"* ifadesine gelince, burada birkaç soru bulunmaktadır.

Asâ'nın Yılana Dönüşmesi

Birinci soru: O zamanda, asâ'nın yılana dönüşmesinin hikmeti neydi?

Cevap: Buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) Cenâb-ı Hak kendisiyle nübüvvetinin doğruluğu bilinsin diye, **Hz. Musa** (a.s)'nın mu'cizesi olması için asâyı yılan haline getirmiştir. Bu böyledir, çünkü, **Hz. Musa** (a.s) o zamanda ancak nidâ duymuştu. Nidâ ise, her ne kadar âdete aykırı ve muhalif bir şey idiyse de, ancak ne var ki, bunun meleklerin ya da cinlerin işlerinden ve adetlerinden olması ihtimalinden dolayı, mu'cize sayılamazdı. İşte bundan dolayıdır ki Cenâb-ı Hak, kesin ve kahir bir delil olması için, asâ'yı yılan haline getirmiştir.

İnsanı hayrette bırakan ise şudur: **Hz. Musa** (a.s): "Ben ona dayanırım" dediğinde, Allah da onu bu konuda doğruladı ve asâ'yı ona bir mu'cize vesilesi kılmak suretiyle, onu ona bir dayanak ve istinatgâh yaptı.

2) Nidâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya bir ikram idi; asâ'yı yılan haline getirmek ise, ikram ve lütufların art arda gelmesi, kalbindeki korku ve yalnızlığın yok olmasına vesile olsun diye ona olan ikrâm ve izzeti arttırmak olmuştur.

3) Onu ilk defa müşahede etmesi için, bu ona arz olundu, gösterildi. Daha sonra **Firavn**'un yanında gördüğünde ise, ondan korkmayacaktı.

4) **Musa** (a.s), fakir bir çoban idi. Sonra ise büyük bir makama nasbolundu. Muhtemelen onun kalbinde, buna dair bir taaccüp ve şaşkınlık kaldı da, bundan dolayı ona: "Ben buna kadir olunca, dini yüceltme hususunda, senin gibilere yardım etmem nasıl imkânsız ve uzak olabilir?..." tembihatında bulunmak için, asâyı yılan haline getirdi.

5) **Hz. Musa** (a.s): *"O benim asamdır. Ona dayanırım, onunla davarlarıma yaprak silkelerim. Onda, bana mahsus başka ihtiyaçlar da vardır"* deyince, ona "Onu yere bırak" denildi. O da atıp, asâsı bir yılan haline günce, **Hz. Musa** (a.s) ondan korkup kaçtı. Binâenaleyh ona sanki, "Sen onun asân olup onda senin birtakım ihtiyaçlarının bulunduğunu iddia ediyorsun. O halde ondan niye kaçıyorsun?" denilmiş ve Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a kaçınız"*

(Zariyat, 50) ve *"Allah" de ve onları bırak"* (En'âm, 91) âyetlerinin sırrına tembihatta bulunulmuştu.

İkinci soru: Allahu Teâlâ bu âyette "حَيَّةٌ"; başka âyette ise "ثُعْبَانٌ" ve "جَانٌّ" kelimelerini kullandı. "**Hayyetu**" kelimesi, hem müzekker, hem müennes; hem küçük, hem de büyük (yılan) için kullanılan bir cins isimdir. "**es-Su'bân**" ve "**el-cannu**" kelimeleri arasında ise, bir zıddiyet bulunur. Zira "su'bân", büyük yılanlar hakkında kullanılır; "cânn" ise, küçük ve hızlı yılanlar için kullanılır.

Buna iki şekilde **cevâp** verilir:

1) O, yılan haline geldiği anda küçük ve hızlı bir yılan oldu. Sonra, şişmanladı ve büyük bir yılan haline gelecek biçimde gelişti. Binâenaleyh "cânn" kelimesiyle onun ilk hali, "su'ban" kelimesiyle de onun ulaştığı son hali kastedilmiştir.

2) O, bir "su'bân" (ejderha) büyüklüğünde idi, ama küçük ve ince bir yılan gibi süratli idi. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu çevik bir yılan gibi hareket eder görünce arkasına dönüp kaçtı ve geri dönmedi"* (Neml, 10) âyetidir.

Bu Yılanın Vasfı

Üçüncü soru: Bu yılan vasfı ne idi?

Cevap: Onun, at yelesi gibi bir yelesi vardı; iki yüzü arasında kırk zirâ (dirsek mesâfesi) vardı. Karşısına çıkan her kaya ve ağacı yutuyordu. Hatta **Hz. Musa** (a.s), onun ağzındaki ve karnındaki taşların seslerini duyuyordu.

Cenâb-ı Hakk'ın قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى *"Allah dedi ki, "Tut onu, korkma, biz onu yine evvelki şekline döndüreceğiz"* ifadesiyle ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Musa (a.s)'ın Korkusunun Sebebi

Birinci soru: Musa (a.s)'ya nidâ edilince, bu büyük kerâmetler de ona verilince, böylece kendisinin, Allah tarafından insanlara gönderilmiş olduğunu da anlayınca, daha niye korkmuştur? Buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) Bu korku, yaratılıştan ileri gelen bir korku kabilindendir. Çünkü, **Musa** (a.s) hiç böyle bir yılan görmemişti. Yine, bu tür şeylerin varlığı (korku, nefret, vb.) akılların delilleriyle anlaşılır ve bilinir. Şiddetli bir korku esnasında insan, korku ve şaşkınlıktan ne yapacağını bilemez, bildiklerini de unutur. **Şeyh Ebu'l-Kasım el-Ensari** (r.h) şöyle demiştir: "Bu korku, **Hz.**

Musa (a.s)'nın peygamberlik iddiasında doğru olduğuna dair delillerin en güçlülerindendir. Çünkü sihirbaz, yaptığı şeyin bir göz boyama olduğunu bilir ve ondan da kesinlikle korkmaz.

2) Bazıları şöyle demiştir. "**Hz. Musa** (a.s) ondan korkmuştur, çünkü **Hz. Adem**'in başına o yılan tarafından getirilmiş olan belâ ve musibetini bilmektedir."

3) Âyette sırf *"korkma"* denilmesi, korkunun varlığını göstermez. Nitekim *"kâfirlere itaat etme"* (Ahzâb, 48) âyeti de, bu tâatin mevcudiyetine delâlet etmez. Fakat buna, *"Onu çevik bir yılan gibi hareket eder görünce arkasına dönüp kaçtı"* (Neml, 10) âyeti delâlet eder. Fakat bu korku, ancak **Hz. Musa** (a.s) ile **Hz. Muhammed** (s.a.s) arasındaki farkı göstermek için zuhur etmiştir. Çünkü **Hz. Musa** (a.s), gönlünün asâ'ya bağlı olduğunu, yılandan ise korktuğunu ifade etmiştir. Ama Muhammed (s.a.s), ne cennete rağbet ettiğini göstermiş, ne de cehennemden korktuğunu ifade etmiştir.

İkinci soru: Musa (a.s), o asâyı ne zaman tekrar eline almıştır? Asâ haline geldikten sonra mı, yoksa bundan önce mi?

Cevap: Rivayet olunduğuna göre o, parmaklarını o yılanın dişleri arasına soktu, böylece de o tekrar odun haline geldi. Kur'ân'da bunun böyle olduğuna, *"Biz onu, yine evvelki şekline çevireceğiz"* ifadesiyle delâlet eder ki bu, gelecek zaman da olacak olan bir şeydir. Bir de bu, kerâmet (mu'cize) olmaya daha uygundur. Çünkü, nasıl o asâ'nın bir yılan haline dönüşmesi bir mu'cize ise, aynı şekilde **Musa** (a.s)'ın hiçbir zarar uğramaksızın elini onun ağzını sokması dahi mu'cizedir. Bunun gibi, o yılanın tekrar asâ haline dönüşmesi de başka bir mu'cizedir. Binâenaleyh, bunda, mu'cizeler peş peşe gelmiştir ve böylece de delâleti daha güçlü olmuştur.

Korkusunun Zail Olması

Üçüncü soru: Hz. Musa (a.s) onu nasıl almıştır? Korkarak mı almıştır, korkusuzca mı almıştır?

Cevap: Hz. Musa (a.s)'nın onu, korkarak aldığı rivayet edilmiştir, ama bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü delillerin ve mu'cizelerin peş peşe gelmelerinden sonra, bunun korku ile olması uzak bir ihtimaldir. Bir de, **Musa** (a.s) onu eline aldığı zaman Allah'ın onu ilk şekline döndüreceğini bildiği halde, binâenaleyh, bu sözün doğruluğuna da inandığına göre, onun korkusu hala daha nasıl devam eder? Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Rabbi ona,

"korkma" deyince, onun korkusunun gitmesi ve kendisine duyduğu güven, elini o yılanın ağzına sokacağı ve çenesini tutacağı bir dereceye varmıştır.

Dördüncü soru: O asanın ilk şekline döndürülmesi ne demektir?

Keşşâf Sahibi şöyle demektedir. Nasıl "**rükbet**" (diz) kelimesi "**rükûb**" (diz çökmek) kelimesinden ise, aynı şekilde "**sîret**" kelimesi, "**seyr**" kelimesindendir. Arapçada سَارَ فُلَانٌ سِيرَةً حَسَنَةً "Falanca, güzel bir sîretle yaşadı" denilir. Sonra bu kelime mecazi olarak kullanıldı da, böylece mezhep ve yol, tarikat anlamına geldi.

Beşinci soru: "سِيرَتَهَا" kelimesi, neden dolayı mansûbdur?

Cevap: Bunda iki izah vardır:

1) Harf-i cerrin hazfinden dolayı mansubdur. Yani, "اِلٰى سِيرَتَهَا" takdirindedir.

2) "سَنُعِيدُهَا" ifadesi bir cümle olup, "سِيرَتَهَا" kelimesi ona bağlı değildir. Bunun manası şudur: "O, daha evvel bir asâ idi. Derken bir yılan oldu. Biz onu, tekrar daha önce de oluğu gibi bir asâya çevireceğiz." Binâenaleyh, buradaki "سِيرَتَهَا" kelimesi تُسِيرُ سِيرَتَهَا الْأُولٰى "Böylece o, ilk haline ve siretine gelecek..." takdirinde olmak üzere, mahzûf bir fiil ile mansûbdur. Yani, "Onu senin daha önce kendisine dayandığın ve kendisinde senin için bildiğin birçok ihtiyaçlar bulunan o ilk şekline çevireceğiz... O da öyle olacak" demektir.

Yed-i Beyza Mu'cizesi

وَاضْمُمْ يَدَكَ اِلٰى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَآءَ مِنْ غَيْرِ سُوٓءٍ اٰيَةً اُخْرٰى ﴿٢٢﴾ لِنُرِيَكَ مِنْ اٰيَاتِنَا الْكُبْرٰى ﴿٢٣﴾ اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰى ﴿٢٤﴾

"Bir de elini koynuna sok. Bir başka mu'cize olmak üzere o, kusursuz ve bembeyaz bir halde çıkıversin. Tâ ki sana (böylece) en büyük âyetlerimizden gösterelim. Firavn'a git, çünkü o, hakikaten azdı" (Tâhâ, 22-24).

Bil ki bu, ikinci bir mu'cizedir. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır.

BİRİNCİ MESELE: **Cenah Kelimesinin Manası**

Nasıl ki ordunun iki yanına "cenâh-kanat" deniliyorsa, iki yan için de, "cenâhân-iki cenah, iki kanat" denilir. İnsanın iki cenâhı da, onun iki yanı, böğrüdür. Bu mecâzi ifadenin aslı, "Kuşun iki kanadı, cenâhı" ifadesinden alınmıştır. Çünkü o, uçma esnasında onları, yanlarına vurur, kapatıp açar. **İbn Abbas** (r.a)'tan rivayet olunduğuna göre, "اِلَى جَنَاحِكَ" ifadesi, "göğsüne sok" anlamındadır. Birinci görüş daha doğrudur, çünkü insanın iki eli, kuşun iki kanadına benzer. Bir de, Cenâb-ı Hak, *"O, kusursuz ve bembeyaz bir halde çıkıversin"* buyurmuştur. Eğer, "cenâh"tan Murat "göğüs" (sadr) olsaydı, buradaki **"çıkıversin"** sözünün bir manası olmazdı. Bil ki eli yanlara, koyunlara sokmanın manası, şu diğer *"elini koynuna sok"* (Neml, 12) âyetinde ifade edilen şeydir. Çünkü o elini koynuna soktuğu zaman, onu yanına bitiştirmiş olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

"سُوءٌ" (sû'un), her bir şeyde bulunan adilik ve çirkinlik anlamındadır. Bununla, kinaye yoluyla "alaca, sedef hastalığı" kastedilmiştir. Tıpkı, "اَلسَّوْأَةُ" (es-sev'etu) kelimesiyle avret mahallinin kastedilmiş olması gibi. Alaca hastalığı, Araplar nezdinde çok kötü bir şeydi. Binâenaleyh, **"sû'en"** kelimesiyle bunun kastedilmesi uygun olmuştu. Rivayet olunduğuna göre **Hz. Musa** (a.s) çok esmer idi. Sağ elini böğrüne sokup, onu yine sol koltuğu altına sokup çıkardığında tıpkı şimşek gibi parlardı. Bunun, kendisinde alaca bulunmaksızın, tıpkı bir güneş gibi olduğu da söylenmiştir. Sonra Cenâb-ı Hak onu eski haline çevirdiğinde, eli ışıksız olarak ilk halini alırdı.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**Beyza**" ve "**âyet**" kelimeleri "hal"; "مِنْ غَيْرِ سُوءٍ" (kusursuz) ifadesi ise, "**beyzâ**"nın "sıla"sıdır. Bu tıpkı senin, اِبْيَضَّتْ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ "Kusursuz olarak beyaz oldu" demen gibidir. "Âyet" kelimesinin mansub oluşunun bir başka sebebi de, mukadder bir "خُذْ" (al) ve "دُونَكَ" (tut) vb. fiillerinin takdir edilmesidir. Bu fiiller, sözden anlaşıldığı için hazfedilmiştir. "لِنُرِيَكَ" deki lâm da, bu mahzûf (mukadder) fiile taalluk eder, yani, "Asâ'yı eski haline çevirdikten sonra, biz, bu iki âyetle, büyük âyetlerimizin bir kısmını sana gösterebilmemiz için, bu âyeti de al" demektir. Yahut ifadenin takdiri, "Biz sana, bu ikisi sebebi ile âyetlerimizden büyüğünü veya büyük âyetlerimizi gösterelim diye, böyle yaptık" şeklindedir.

Şâyet, "**Kübrâ**" lafzı, "**âyât**" lafzının sıfatıdır. O halde Cenâb-ı Hak niçin, (mevsûf cemi olduğuna göre) cemi olarak "**kiber**" dememiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu aksine, müfret olan "**âyet**" kelimesinin sıfatıdır. Buna göre mana, "Sana büyük âyetimizi gösterelim diye" şeklinde olur. Bu soruyu kabul etsek bile, bu tıpkı "مَاٰرِبُ اُخْرٰى" ve "اَلْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى" (A'raf, 180) âyetlerinde yaptığımız izah gibidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hasan el-Basri şöyle demektedir: "El, mu'cize olarak, asâ'dan daha ileridir. Çünkü Allahu Teâlâ, bunun peşinden, *"Tâ ki sana (böylece) en büyük âyetlerimizden gösterelim"* ifadesini getirmiştir. Bu görüş zayıftır. Çünkü elde, sadece onun renginin değişmesi söz konusudur. Asaya gelince, mu'cize olarak, onun hem rengi değişmiş, hem cüssesi büyümüş; hem Cenâb-ı Hak onda hayat, kudret ve çeşitli uzuvlar yaratmıştır. O, taşları ve ağaçları yutabilmiştir. Daha sonra da tekrar asâ halini almıştır. Binâenaleyh asânın bütün bu hallerinde, yeni bir değişikliğe uğraması söz konusudur. Dolayasıyla asâ daha büyük bir mu'cizedir.

BEŞİNCİ MESELE: **Firavun'a Gönderilmesi**

Allahu Teâlâ, bu mu'cizeyi de gösterince, peşi sıra **Musa** (a.s)'a **Firavun**'a gitmesini emretmiş ve niçin gitmesi gerektiğini açıklamıştır. Bu sebep, **Firavun**'un azmasıdır. Hz. **Musa** (a.s) bütün kavme peygamber olarak gönderilmesine rağmen, özellikle **Firavun**'a gitmesini emretmiştir. Çünkü **Firavun**, ilahlık iddiasında bulunmuş, kibirlenmiş, büyüklenmiş ve böylece kendisine uyulan birisi olmuştur. Binâenaleyh burada **Firavun**'un zikredilmesi daha uygun olmuştur.

Vehb (b. Münebbih) şöyle der: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya: "Sözümü dinle, tavsiyemi tut. Peygamberlik görevini tebliğ et, yerine getir. Çünkü sen, benim gözüm ve kulağımsın. Benim elim ve gözüm seninle beraberdir. Sayesinde peygamberlikteki gücün tam olsun diye, sana saltanat örtüsünü giydirdim. Seni nimetlerimle şımarmış, mekr-i ilâhiye karşı kendini emin hisseden, hakkımı ve rubûbiyyetimi inkâr edecek şekilde dünyaya aldanmış zayıf insanlarıma gönderiyorum. Celâlime yemin ediyorum ki, kendimle mahlûkatım arasına koyduğum hüccet ve mazeretler olmasaydı, onu bir cebbâr yakalayışıyla yakalardım. Bu bana kolaydır da... O, gözümden düştü. Ona, peygamberliğini tebliğ et. Onu bana ibadetle çağır, gazabımdan sakındır ve ona sözü yumuşak olarak söyle. Dünyanın

süsüne-püsüne aldanmasın. Çünkü onun ipi benim elimdedir. Onun göz açıp kapamasını, nefes alıp vermesini mutlaka bilirim..." **Vehb**'in bu sözü uzundur. Sözünün sonunda şöyle der: "**Hz. Musa** (a.s), yedi gün sustu, konuşmadı. Sonra kendisine melek geldi ve "Rabbinin sana, kullarına bildirmeni emrettiği işleri yerine getir" dedi.

Hz. Musa'nın Teslimiyeti

قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي ﴿٢٥﴾ وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي ﴿٢٦﴾ وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي ﴿٢٧﴾ يَفْقَهُوا قَوْلِي ﴿٢٨﴾ وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي ﴿٢٩﴾ هَارُونَ أَخِي ﴿٣٠﴾ اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي ﴿٣١﴾ وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي ﴿٣٢﴾ كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا ﴿٣٣﴾ وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا ﴿٣٤﴾ إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا ﴿٣٥﴾

"(Musa) dedi ki: "Rabbim, göğsüme genişlik ver, işimi kolaylaştır, dilimden de düğümü çöz ki sözümü iyi anlasınlar. Bana kendi âilemden bir de yardımcı ver, kardeşim Hârûn'u... onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak kıl. Tâ ki seni çok tesbih edelim, seni çok analım. Şüphe yok ki sen bizi hakkıyla görensin" (Tâhâ, 25-35).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya **Firavun**'a gitmesini emredip, bu da zor ve güç bir teklif olunca, o Rabbinden sekiz şeyi istemiş, sonra da bunları istemesinin illetini (sebebini) beyân eder gibi olan hususları zikrederek sözünü bitirmiştir.

Rabbinden Dilediği Sekiz Şey

Birinci matlûb: رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* şeklindeki isteği... Bil ki Arapçada "Onu açıkladım" manasında, "شَرَحْتُ الْكَلَامَ" ve "onun göğsünü genişlettim, rahatlattım" manasında, "شَرَحْتُ صَدْرَهُ" denilir. Bunun birinci manada olması daha uygundur. Çünkü "sözün şerhi", ancak onun açıklanması ve genişletilmesiyle mümkündür. **Hz. Musa** (a.s)'nın böyle istekte bulunmasının sebebi, Kur'ân'ın bir başka âyetinde Allah'ın, **Hz. Musa** (a.s)'dan naklettiği, *"Benim göğsüm daralır, dilim açılmaz"* (Şuarâ, 13) sözü ile ifade edilmiştir. Böylece **Hz. Musa** (a.s) Allah'tan bu darlığı, genişliğe çevirmesini istemiş ve "Ya Rabbi, göğsümü aç ki, bana indirilen

vahiyleri anlayayım" demiştir. Yine **Hz. Musa** (a.s)'nın, "**Firavun**'a karşı koyabileceğim bir cesaret ver" dediği de rivayet edilmiştir.

Şu hususlar da bu sözle alakalıdır:

1) Duanın faydası ve şartları,

2) İnsanın duâ ederken, Allah'ın isimlerinden "Rabb" ismini anmasının lüzumu.

3) Göğsün açılmasının ne demek olduğu...

4) Göğsün ne ile açılacağı...

5) Bu iş, **Hz. Musa** (a.s)'da ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'de nasıl olmuştur?

6) **Hz. Musa** (a.s)'nın göğsü geniş miydi, değil miydi? Eğer göğsü geniş idiyse, göğsünün açılmasını istemesi, "tahsil-i hâsıl" (Zaten olan bir şeyi) istemek olur ki bu imkansızdır. Açık olmamış olması da şu iki hususdan ötürü söz konusu olamaz:

Birincisi: Cenâb-ı Hak, daha önce rubûbiyyetinin, kulluğun ve âhiretle ilgili şeylerin bilinmesine dâir, bütün dini hususlar ile, dini konularda göğsün açılması ile ilgili şeylerin hepsinin tamamlandığını beyân buyurmuştur. Hak Teâlâ sonra, *"Ben seni seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle"* (Tâhâ, 13) diye, ona lütufta bulunmuş; yine *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* (Tâhâ, 17) lütufkâr bir üslupla ona konuşmuş; daha sonra ona büyük mu'cize ve ikramlar vermiş; fakir iken ona peygamberlik makamını vermiştir. Yine aziz ve kerim kılma nâmına ne varsa hepsi, ona verilmiştir. Bu makamlardan en ufak parçası, en aşağı bir insan için tahakkuk etse bile, onun göğsü açılmış olurdu. Binâenaleyh "**kelimullah**" **(Musa)** (a.s) için bütün bu şeyler tahukkuk ettikten sonra, göğsünün geniş ve rahat olmaması imkansızdır.

İkincisi: Bütün bunlardan sonra, onun göğsü geniş ve rahat olamamış ise, Allahu Teâlâ'nın peygamberlik işini ona vermesi câiz olmaz. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in "لَا يَقْضِى الْقَاضِى وَهُوَ غَضْبَانٌ" *"Kadı (hakim), öfkeli iken hüküm veremez, (vermemeli)"*[52] hadis-i şerifinde de beyân ettiği gibi, kalbi sıkıntılı ve gönlü karışık olan kimse, hüküm vermeye salâhiyetli ve liyakatli olmaz. Ya en küçük mertebe ve işi hükmetme olan, peygamberliğe nasıl elverişli olabilir. İşte bu âyetle ilgili olarak, bahsetmemiz gereken bütün konular bunlardır.

52 Benzeri hadis: **Buharî,** Ahkâm, 13.

Duanın Buradaki Faydası

Birinci fasıl: Bu, duânın faydası ve şartları meselesidir ve "رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا" (Bakara, 286) âyetinin tefsirinde izah edilmiştir. Fakat yine de burada bu konuyla ilgili bazı faydalardan (inceliklerden) bahsedelim:

Kâmil Varlığın Başkalarını Kemâle Erdirmesi

Bil ki kemalin (olgunluğun) birtakım mertebe ve dereceleri vardır. Bunların en yücesi, kâmil olanın zâtı itibarı ile kâmil ve başkasını kemale erdirici bir varlık olmasıdır. Onun zâtı itibarı ile kâmil (tam ve mükemmel) olmasına gelince, böyle olan varlığın kemali, zâtının gereği olur. Böyle olan da, ta ezelden beri kâmil olmuş olur. Fakat onun, ezelde de başkasını kemale erdirmesi imkansızdır. Çünkü kemale erdirmek, bir şeyi kâmil kılmak, tam ve mükemmel hâle getirmek demektir. Bu ise, o şeyde kemal olmadığı zaman söz konusudur. Binâenaleyh şâyet o şeydeki kemal ezelde mevcut olsaydı, ona tesir etmek imkansız olurdu. Çünkü "tahsil-i hâsıl" yani zaten mevcut olan bir şeyi, yeniden var etmek imkansızdır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak her ne kadar ezelde kâmil ise de, ne var ki la yezâlde de mükemmil, kemale erdiricidir.

İmdi eğer: "Kemâle erdirme işi, kemal sıfatlarından biri olduğuna göre, Allah da ezelde bir başkasını kemâle erdirici olmadığına göre, o zaman kemal sıfatlarından uzak bir varlık olmuş olurdu. Bu ise imkansızdır?" denilirse, biz deriz ki: "Bu, ancak kemale erdirme işinin ezelde mümkün olması halinde, söylenebilecek bir sözdür. Halbuki biz, bunda ezeli bir şeyin imkansız olduğunu beyân etmiştik, demek ki ezeli bir kemale erdirme imkansızdır. Binâenaleyh bunun ezelde olmayışı, bir noksanlık olmaz. Bu tıpkı bizim, "O'nun kendisi gibisini yaratmaya kâdir olamaması bir noksanlık olmaz. Çünkü böyle bir şey zaten aslında imkansızdır" dememiz gibidir. Bu yine bizim, "Cennet ehlinin hareketleri gibi, tafsilatlı sayıları bilmez. Çünkü kendisi için tafsilatlı sayılar bulunan her şey sonludur. Halbuki cennetliklerin hareketleri sonsuzdur. Binâenaleyh bunun için zaten tafsilatlı bir sayı söz konusu değildir. Böylece bu, Cenâb-ı Hakk'ın ilminde bir noksanlık olmasından dolayı böyle olmamış, aksine bu zaten imkansız olduğu için böyle olur" dememiz gibidir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, diyoruz ki: Allahu Teâlâ, yaratmayı isteyip, yaratmasının maksadı da nâkıs (eksik) olanları kemale erdirmek olunca, çünkü mümkin varlıklar var olmayı kabul eden varlıklardır. Var

oluş ise bir kemal sıfatıdır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, başkasını kemale erdirmeye kâdir olması, mümkin varlıkların önüne kemal sofrasını koymasını gerektirmiş ve böylece o sofranın kenarına şu sebeplerden ötürü, yok olanların bir kısmını değil de, diğer bir kısmını oturttmuştur:

1) Yok olan şeyler sonsuzdur. Binâenaleyh onların hepsini varlık sofrasına oturtsaydı, o zaman sınırsız şeylerin, var olmaları gerekirdi.

2) Eğer Cenâb-ı Hak, ne kadar yok varsa, hepsini yaratmış olsaydı, Cenâb-ı Hak bundan sonra, yaratmaya kadir olmaya devam edemezdi. Çünkü zaten mevcut olanı, yeniden var etmek imkansızdır. Binâenaleyh bu, her ne kadar nâkıs olanı kemale erdirme ise de, aslında kâmilin noksan olmasını gerektiren bir şey olur. Çünkü o bu durumda, kâdir olmaktan, âciz olmaya geçmiş olur.

3) Eğer her şey var olsaydı, bu durumda "temyiz" işi ortada kalmazdı. Binâenaleyh kâdir olan, "mûcib"den (otomatikman yapandan) ayırt edilemezdi. Halbuki kâdir oluş bir kemal; tabiaten mûcib olmak, bir noksanlıktır. İşte bu sebeplerden ötürü, Cenâb-ı Hak, mümkin varlıkların bir kısmını var etmiştir.

Allah'ın İşi Kulun İşine Kıyaslanamaz

İmdi, bu durumda şu iki soru sorulabilir:

a) Varlıklar sınırlı, var olmayan şeyler ise sınırsız-sonsuzdur. Sınırlı olan ise, sınırsız olanla mukayese edilemez. Hem sonra varlık sofrasındaki bu ziyafet, daha az olanlara verilmiş olur. Bundan mahrum kalanların sayısı ise, sonsuzdur. Bu da varlık olmaz.

b) Cenâb-ı Hakk'ın bu ziyafeti nasip ettiği o azınlık, eğer bunu, başka bir şeyden ötürü değil, ancak kendilerindeki bir şeyden ötürü hak etmişlerse, bu hak etme işi, mevcut bir şeyden dolayı olur. Yok eğer bu ziyafet, bir hak edişten dolayı değil ise, o zaman da abes-saçma olur. Cenâb-ı Hakk'ın abes bir şey yapması ise imkansızdır. Bu tıpkı, "O bir cömertlik veya cimrilik olmaksızın, verir vermez" denilmesi gibi olur. Böyle bir şey ise Ekremü'l-Ekremin Allah'a uygun düşmez.

Bunlara şu şekilde **cevap** verilir: Bu şüpheler, ancak akıllarda ve hayallerde dönüp dolaşan şeylerdir. Çünkü insanlar, Cenâb-ı Hakk'ın fiilini, böylece, kendi fiillerine kıyas etme çabasındadır. Bu yanlıştır. Çünkü Allah, yaptıklarından sorumlu değildir, halbuki insanlar sorumludurlar (Dolayısıyla bu ikisi kıyas edilemez). Şimdi biz diyoruz ki: O'nun rahmetinin

nurundan bütün mümkinâta fışkıran bu varlık nimeti, genel bir ziyafet ve şumullü bir sofradır. Bu da Hak Teâlâ'nın, *"Rahmetim her şeyi kuşatmıştır"* (A'raf, 156) âyeti ile anlatılan hususdur.

Hayat Mertebeleri

Sonra varlıklar: a) Cansızlar, b) Canlılar diye ikiye ayrılır. Canlılara nispetle, cansız varlıklar, var olanlara nispetle, yok olanlar gibidirler. Çünkü cansızlar varlıklarından habersizdirler. Binâenaleyh onların varlıkları, kendilerine nispetle yokluk, yoklukları da varlık gibidir. (Yani varlıklarıyla-yoklukları farksızdır) Canlılara gelince, bunlar varlığı ve yokluğu fark edenlerdir. Bu ikisi birbirlerine nispetle farklıdırlar. Bir de cansızlar, canlılara nispetle alet-vasıta durumundadırlar. Çünkü canlılar istekleri ve menfaatleri için, cansız varlıkları kullanırlar. O halde bu cansız varlıklar, itaatkâr, hizmete âmâde bir köle; canlılar da ona hâkim ve sahip bir efendi gibidirler. Binâenaleyh canlı olma, cansız olmadan daha üstündür. Allah'ın ihsan ve rahmeti, varlık sofrasının, yok olanların şu kısmı için değil de, bu kısmı için kurulmasını gerektirdiği gibi, var olanların şu kısmına değil de, bu kısmı için bir hayat sofrasının kurulmasını gerektirmiştir. Binâenaleyh, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak, varlıkların hepsini değil de, bir kısmını canlı kılmıştır. Cansızlığa nispetle hayat, karanlığa nispetle aydınlık; körlüğe nispetle görme ve yokluğa nispetle varlık gibidir. İşte bu noktada, var olan bazıları kendilerine uygun olup-olmayanı, lezzeti-elemi, hayr-ı şerri anlayıp bilen canlılar olmuşlardır. İşte bundan ötürü canlılar, bu noktada, "Ey Rabbü'l-erbâb, her ne kadar sen bize varlık ve hayat elbisesini giydirip, bizi böyle şereflendirdiysen de, ihtiyaçlarımız arttı. Çünkü biz cansız iken, bize uygun ve münasip olanlara ihtiyaç duymuyor, ve bize eziyet veren ve ters düşen şeylerden korkmuyorduk. Fakat var olup, hayat kazanınca, uygun şeyleri arama, ters düşen şeyleri savuşturma ihtiyacı hissettik. Binâenaleyh eğer sen bize, kaçma, isteme, savuşturma, elde etme kuvveti vermezsen, biz yol üzerine oturmuş, çeşitli afetlere mâruz ve belâ oklarına hedef, birer kötürüm gibi oturup kalmış oluruz. Binâenaleyh Rahmet hazinelerinden bize, sayesinde bazen istemeye-elde etmeye bazen de kaçmaya kâdir olma kuvvet kudreti ver" derler. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın tam rahmeti, canlıların bir kısmına, kudret de verilmesini gerektirmiştir. Bu tıpkı, varlıkların bir kısmına hayatın, var olmayan bir kısmına da varlığın verilmesi gibidir.

Kâdir olanlar bu nokta da, "Ey Kerim (cömert) Rabbimiz! Akılsız hayat ve kudret, ancak şu iki kısımdan birisi olur: Ya zincir ve kelepçelere vurulmuş deliler, yahut da ağır yükleri taşıyan hayvanlar için... Bunlar ise noksanlıktır. Sen ise bizi, noksanlık çukurundan kemalin zirvesine çıkardın. Öyleyse bize, mahlûkatının en şereflisi ve, "بك أهين وبك أشيب وبك أعاقب" *"(Ey akıl) senin yüzünden hor-hakir kılarım, senin yüzünden mükâfat veya ceza veririm"* diye şeref verdiğin en kıymetli mahlûkunu (yani aklı) bize ver. Böylece biz, Rahmet hazinelerinden tam bir elbise ve kâmil bir fazilet elde etmiş olalım" derler.

Aklın Değeri

Bunun üzerine Allahu Teâlâ onlara aklı verdi ve ruhlarına basiret nûru ile hidâyet cevherini gönderdi (yerleştirdi). İşte bu noktada onlar bu dört elbiseyi yani varlık, hayat, kudret ve akıl elbiselerini elde etmiş oldular. Binâenaleyh akıl bunların en sonuncusudur. Sonuncu olanın, en üstün olması gerekir. Baksana Hz. Peygamber (s.a.s) de peygamberlerin sonuncusu olduğu için, onların en üstünü olmuştur. İnsan da maddi varlıkların sonuncusu olduğu için, onların en üstünü olmuştur. İşte tıpkı bunun gibi akıl da, celâlin huzûrundan fışkıran elbiselerin sonuncusu olduğu için, elbiselerin en üstünü ve mükemmeli olmuştur. Sonra akıl, kendisine nazar etti ve kendisini, enfes cevherlerle dopdolu bir tekne gibi gördü. Hatta o, parlak yıldızlarla dopdolu olan gökyüzü gibidir. Bu yıldızlar da, aklın bedahesinde ve zihnin sarahatinde yer alan, bedîhi ve zaruri ilimlerdir. Göklerde yer alan yıldızlar, nasıl ki kara ve denizin zulûmatlarında kendileriyle yol bulunan ip uçları ve alâmetler ise, aynen bunun gibi, aklın semasında yer alan o cevherler de, maddeler âleminin zulûmatlarında ruhanî âlemin nurlarına, göklerin alanlarına ve ışıklarına doğru hareket eden kimselerin, kendileriyle yollarını tayin ettikleri birtakım parlak yıldızlardır. Binâenaleyh akıl, o parlak yıldızlara ve o saf cevherlere nazar edince, o cevher ve o elbiseler üzerinde hadis olma nişan emarelerini gördü de, işte böylece o, bu nişan ve emarelerle bunları nişanlayan ve mühürleyene; o nakışlarla, o nakışı nakşeden nakkâşa istidlâlde bulundu. İşte bu noktada Nakkaşın, nakışın, süsün bizzat kendisinden; binâ edenin, binâdan ayrı ve farklı şeyler olduğunu anladı. Böylece akıl için, muhdesler âleminin en yüksek semasından, kadim olan âlemin parıltılarının ışıklarına pencereler açılır ve o böylece, ezele ve celâle ait olan kadimliği mütalâa eder, seyreyler.

1) Kalbime Genişlik Ver

Akıl, hudûs ve imkân âleminin karanlıklarından, ezeli âlemin ışıklarına nazar ettiğinde ona, ezeli âleminin nurlarının ihtişamı baskın çıkar da, böylece onun iki gözü de kör olur ve böylece de şaşakalır. Derken, tabii olarak o nurların kaynağına iltica ederek *"Rabbim, benîm göğsüme genişlik ver"* çünkü, deniz derin, karanlıklar girift, yolda ise dahili ve harici düşman orduları var; ins ve cin şeytanları ise çoktur. Binâenaleyh, eğer benim gönlüme ferahlık vermezsen ve bütün işler hususunda benim yardımcım olmazsan, o zaman kesilir, biter kalırım, ve bu nimetin de, dereceleri elde etmeye değil de, afetlere düçâr olmaya bir sebep olmuş olur" der ki, işte **Musa** (a.s)'nın *"Ya Rabbi, benim göğsüme genişlik ver"* niyazından kastedilen budur.

2) İşlerimi Kolaylaştır

Daha sonra o وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي *"İşimi kolaylaştır"* demiştir. Bu böyledir, çünkü kuldan sudur eden fiil, söz, hareket ve sekenât, kul onu istemediği müddetçe, onların faili olmaz. Binâenaleyh bu isteme işi, muhdes bir sıfat olmuş olur. Ve bunun da, mutlaka bir fâilinin bulunması gerekir. Bu muhdes sıfat olan "iradenin faili eğer kul olursa, o, bu irâdeyi elde etmek için başka bir iradeye muhtaç olur. Böylece de "teselsül" gerekir. O halde bu işin mutlaka, bu âlemi yöneten zâtın yarattığı bir iradeye varıp dayanması gerekir. Böylece işte gerçekte bu zât, işleri kolaylaştıran ve her şeyi tamamlayan olmuş olur.

Sözün özü şudur: Sıfatın hadis olması için mutlaka onu alıp kabullenenin (etkilenenin) ve bir failin olması gerekir. Böylece **Hz. Musa** (a.s), onu alan ve kabullenenin istidadını, *"Rabbim, benim göğsüme genişlik ver",* failin mevcûdiyetini de, *"İşimi kolaylaştır" sözleriyle* beyan etmiştir ki bunda, kabul eden, "kabiliyyet-kabul etme vasfını", faile de "failiyyet-yapma vasfı"nı verenin kendisi olduğuna dikkat çekmiştir. Bundan dolayı, selef uleması (r.a), "Ey, hak edilmeden önce nimetleri veren" demişlerdir. Bu iki cümlenin toplamı, bu âlemde meydana gelen bütün hadiselerin, Allah'ın kaza ve kaderi; hikmet ve kudretiyle meydana geldiğine dair kesin olan bir akli delil gibidir.

Şöyle denebilir: **Musa** (a.s) sanki, "Allah'ım, ben göğsümün genişletilmesiyle yetinmiyorum. Ben senden, işimi geçerli kılmanı ve maksadımı

gerçekleştirmeni talep ediyorum" demiştir. İşte bundan dolayı da, *"İşimi kolaylaştır"* demiştir.

Yahut da şöyle denilir: Allah (c.c) **Hz. Musa** (a.s)'ya, o dört lütfü -ki bunlar vücud, hayat, kudret ve akıldır- verince, ona sanki şöyle demek istemiştir: **"Ey Musa** sana şu dört lütufta bulundum. Ve nimetime bir hizmetle mukabele edebilmen için, buna mutlaka dört çeşit hizmetle mukabele etmen gerekir." Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s), "O hizmetlerde nedir?" deyince Allah şöyle buyurdu: "Beni anmak için namaz kıl. Çünkü, onda dört çeşit hizmet bulunmaktadır. Kıyam, kırâat, rükû ve sücûd. Sen namaz kıldığında, muhakkak ki her nimete, bir hizmetle mukabele etmiş olursun." Daha sonra Cenâb-ı Hak ona beşinci hilatı ve nimeti verdi ki, bu da, **"risalet"** peygamberlik hilatı ve lütfudur. **Musa** (a.s) sonra *"Rabbim göğsüme genişlik ver* ki ben de, bu nimete hangi hizmetle mukabele edileceğini bileyim" dedi. Bunun üzerine ona, "Bu risaleti, arzulanan biçimde edâ etmeye çalışman suretiyle..." denildi. **Hz. Musa** (a.s): "Ya Rabbi, ben bunu, aciz ve zayıf olduğum, alet edevatımın azlığı, hasmımın da kuvvetli olması sebebiyle yerine getiremem... Binâenaleyh, *"benim göğsüme genişlik ver ve işimi kolaylaştır"* dedi.

İkinci fasıl: Bu fasıl da *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* ifadesi hakkındadır Bil ki duâ, Allah'a yaklaşma vesilesidir. **Hz. Musa** (a.s) da, bu yaklaşmayı arzuladığı için, böyle bir duâda bulundu. Binâenaleyh biz, şu iki şeyi, yani duânın, yakınlaşma sebebi olmasını, **Musa** (a.s)'nın da, bu duâ vesilesiyle yakınlaşmayı arzuladığını beyan etmek zorundayız.

Dua Allah'a Yaklaştırır

Duânın yakınlaşma sebebi olduğunu beyan etmeye gelince, bunun böyle olduğuna şunlar delâlet eder.

Allah İsteyene Cevap Verir

A) Allahu Teâlâ, kitabı Kur'ân-ı Kerim'in pek çok yerinde suâl ve cevaba yer vermiştir. Bunlardan bir kısmı asli, temel olan; bir kısmı da tâli, ikinci derecede olanlardır. Asli olanların ilki, Bakara Sûresi'ndeki "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِىَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ" (Âyet, 189) âyetidir. İkincisi, Beni İsrail (İsra) Sûresi'ndeki "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى" (İsrâ, 85) âyetidir. Üçüncüsü Tâhâ Sûresi'ndeki "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا" (Tâhâ, 105) âyetidir. Dördüncüsü, Nâziat Sûresi'ndeki "يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰيهَا" (Nâziat, 42) âyetidir.

Fer'i, ikinci derecede olanlara gelince, bunlardan altısı, Bakara Sûresi'nde birbirini izlemektedir.

a) "يَسْأَلُونَكَ مَاذَ يُنْفِقُونَ قُلْ مَا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ" (Bakara, 215) âyeti.

b) "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ" (Bakara, 217) âyeti.

c) "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا اِثْمٌ كَبِيرٌ" (Bakara 219) âyeti

d) "وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ" (Bakara 219) âyeti.

e) "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ" (Bakara. 220) âyeti.

f) "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ اَذًى" (Bakara. 222) âyeti.

Yedincisi, "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِ قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ" (Enfâl, 1) ...âyeti.

Sekizincisi "وَيَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا" (Kehf, 83) âyeti.

Dokuzuncusu "وَيَسْتَنْبِؤُنَكَ اَحَقٌّ هُوَ قُلْ اِى وَرَبِّى اِنَّهُ لَحَقٌّ" (Yunus, 53) âyeti.

Onuncusu, "يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِى الْكَلَالَةِ" (Nisa, 176) âyeti.

On birincisi, "وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَاِنِّى قَرِيبٌ" (Bakara, 186) âyetidir.

Suallere Verilen Cevaplardaki Çeşitli Üslûplar

Bunu iyice kavradığın zaman, şimdi biz diyoruz ki: Bu soru ve cevaplar değişik şekillerde gelmiştir. Bu hususta genel olanı şudur: Cenâb-ı Hak, bir soru sormayı dileyince, Hz. Muhammed (s.a.s)'e "**kul**" (de...) der. Bir başka yerde ise cevap, takibiyye fâsı ile beraber "**fe kul**"... (öyleyse de) üslûbundan gelir. Bir üçüncü yerde, Cenâb-ı Hak soruyu sormuş, cevabına getirmiştir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın (Nâziat, 42) "يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰيهَا" âyetidir. Bir dördüncü şekilde, cevabı getirmiş, fakat o cevapta ne "**kul**" ne de "**fe kul**" lafzını zikretmemiştir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın "وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَاِنِّى قَرِيبٌ" (Bakara, 186) âyetidir. Bu tür ifadelerin mutlaka hikmeti ve faydası vardır. Buna göre biz diyoruz ki: Cevabın "**kul**" lafzıyla getirilmesinde bir müşkilat bulunmamaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın "**kul**" demesi, Hz. Muhammed'in nübüvvetini sübûtu ve katiyyeti hususunda kesin bir kayıt ve not; O'nun, vahy ve tebliği ifa etmek suretiyle Allah'ın muhatabı olması hususunda onu teşrif etme gibidir.

İkinci misale gelince, ki bu Cenâb-ı Hakk'ın, فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا *"De ki Rabbim onları, ufalayıp savuracak"* (Tâhâ, 105) âyetidir, bunun sebebi, onların, وَيَسْاَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ *"Sana dağları sorarlar"* şeklindeki sözlerinin, ya o dağın kadim oluşundan, yahut da devamlılığının gerekliliğinden ötürü sorulmuş bir soru olmasıdır... Bu mesele, akaid meselelerinin temel meselelerindendir. İşte bu sebeple pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak Hz. Muhammed

(s.a.s)'e, takibiyye manasını ifade eden "**fâ**" ile cevap vermesini emretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ey Muhammed, bu soruya anında cevap ver. Bu hususta kusur etme; zira, bunda şüpheye düşmek küfürdür. Binâenaleyh, onların şek ve şüpheye düşmemeleri için bu işi sakın ihmal etme!" demek istemiştir.

Bu hususa verilen cevabın keyfiyetine gelince, şüphesiz Cenâb-ı Hak, "فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا" buyurmuştur. "**en-Nesf**" (atma)'nın mümkün olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu iş, dağın her bir parçası için mümkün olan bir iştir. Hissiyât (maddi durum) da bunun böyle olduğunu gösterir. Binâenaleyh bunun, her dağ hakkında mümkün olması gerekir. Böyle oluş, o dağın, kadim ve varlığı zorunlu olmadığına delâlet eder. Çünkü kadim olanın değişmesi ve atılması (en-Nesf) mümkün değildir.

İmdi, eğer onlar: "Bize ilahını anlat; o, altın mıdır, gümüş müdür, yoksa demir midir?" dediklerinde, Cenâb-ı Hak buna, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki: O, Allah'tır birdir"* (İhlas, 1) diye cevap vermiş, fakat, bu mesele de mühim meselelerden olmasına rağmen "فَقُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ" dememiştir" denilirse, biz deriz ki: "Allahu Teâlâ onların bu meseledeki suâllerini zikretmemiştir. Fâ harfi ise, atıf harflerindendir. Binâenaleyh, kendisinden önce kelâmın geçmesini gerektirir. Böyle bir şey olmayınca da, fâ getirilmemiştir. Buradaki ise böyle değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, onların suallerini de nakletmiştir. Bu sebeple de, cevabın soru üzerine fâ harfiyle atfedilmiş olması güzel ve yerinde olur.

Üçüncü şekle gelince, Allahu Teâlâ, *"Sana o sâati, onun ne zaman demir atacağını sorarlar"* (Nâziat, 42) âyetindeki, sorunun cevabını zikretmemiştir. Bunun hikmeti şudur: Kıyamet vaktini muayyen bir biçimde bilmek, daha önce de izah ettiğimiz birtakım mefsedetleri içine alır. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, bunun cevabını zikretmemiştir ki, bu da, bazı sorulara cevap verilmemesi gerektiğini gösterir.

Dördüncü şekle gelince ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın فَاِنِّي قَرِيبٌ *"Muhakkak ben yakınım"* (Bakara, 186) âyetidir ve Cenâb-ı Hak bunun da cevabında قُلْ "de" kelimesini getirmemiştir ki bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Bu, duânın büyük bir şey olduğuna ve onun en büyük ibadetlerden birisi olduğuna delâlet eder. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle demiştir: "Ey kulum, sen, duânın haricindeki hususlarda vasıtaya muhtaçsın. Ama, duâ makamına gelince, burada benimle senin aranda bir vasıta yoktur..."

Bu, meydana gelen hadisenin bilinmesinin mühim olmadığına delâlet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, "Onlara o kıssayı anlat" demiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın "وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَىْ اٰدَمَ بِالْحَقِّ" (Maide, 27) "وَاتْلُ عَلَيْهِمْ" "وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ مُوسٰى" (Meryem, 51) "وَاذْكُرْ فِى" "نَبَاَ الَّذِى اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا" (A'raf, 175) "الْكِتَابِ اِسْمٰعِيلَ" (Meryem, 54) "وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِدْرِيسَ" (Meryem, 56) ve "وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ اِبْرٰهِيمَ" (Hicr, 51) âyetleri gibidir. Yine sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Yusuf** kıssası hakkında "نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصَصِ" (Yusuf, 3), **Ashâb-ı Kehf** hakkında "نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَاَهُمْ بِالْحَقِّ" (Kehf, 13) buyurmuştur. Bu iki kıssada bulunan ilginçlik ve harikulâdeliklerden dolayıdır. (Diğerlerinin anlatımını peygambere bırakmış, buralarda ise kendisi anlatmıştır). Netice olarak diyebiliriz ki: Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Ey Muhammed sana benden başkasını sorduklarında bunu cevaplayacak sen ol. Beni sorduklarında ise, cevap veren ben olabilmem için, sen sükut et!"

2) Hak Teâlâ'nın, *"Kullarım sana beni sorduklarında"* ifadesi, kulun soru sorma hakkının bulunduğuna; O'nun, *"Muhakkak ben yakınım"* ifadesi de, Rabbin, kuluna yakın olduğuna delâlet eder.

3) Cenâb-ı Hak, bu âyet-i kerimede "Kulum bana yakındır" dememiş, tam aksine, *"Muhakkak ben ona yakınım"* buyurmuştur. Bunda çok güzel bir sır bulunmaktadır. Çünkü kul, mümkinü'l-vücud (varlığı mümkin) olan bir varlıktır. Binâenaleyh, o böyle olması itibariyle, yokluğun merkezinde ve onun çukurundadır. Bu sebeple o, nasıl yakın olabilir? Tam aksine yakın olan, Cenâb-ı Hak'tır. Çünkü O, lütfu ve ihsanı ile kulu var etmiş, ve onu kendisine yaklaştırmıştır. Binâenaleyh, yaklaşma kul tarafından değil, Allah tarafından olur. İşte bundan dolayı O, *"Muhakkak ben yakınım"* buyurmuştur.

4) Duâ eden kimsenin gönlü, Allah'tan başkasıyla meşgul olduğu sürece, Allah'a dua etmiş olmaz. Ama, Allah'ın dışında kalan şeylere dönüp bakmaz, Hak ve Ehad olan marifetullaha gark olursa, onun, Allah'tan başkasına iltifat ettiği halde, Allah'tan başkasından fani olma, uzak olma makamında kalması imkansızlaşır. Böylece de, aradaki vasıta, muhakkak ki kalkmış olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak فَقُلْ اِنِّى قَرِيبٌ "öyleyse de ki: Ben yakınım" demedi, tam aksine "فَاِنِّى قَرِيبٌ" buyurdu. Böylece, bu anlatılanlarla, duânın fazileti ve onun en büyük ibâdetlerden olduğu sabit olmuş olur.

Sonra kula düşen, Mevlâsına bir ithafta bulunmak istediğinde, Mevlâsına, en güzel ithâf ve hediyelerde bulunmasıdır. İşte bu sebeple şüphesiz, **Hz. Musa** (a.s)'nın ilk istediği şey, huzûr-ı ilahiye tâat ve itâat hediyelerini ithaf etmektir. O bu ithafını duâ ile yapmıştır. Bu sebeple de, pek yerinde olarak *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

Duânın Faziletini İzaha Devam

B) Duânın faziletini izah hususundaki ikinci vecih ise şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) اَلدُّعَاءُ مِخُّ الْعِبَادَةِ *"Duâ, ibadetin özüdür, iliğidir"*[53] buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** (a.s)'ya emrettiği ilk şey, ibadettir. Çünkü O'nun, *"Şüphe yok ki, Allah benim, ben"* (Tâhâ, 14) cümlesi, emir değil, bir ihbar cümledir. Emir ise, O'nun, *"Öyleyse bana ibadet et"* (Tâhâ, 14) şeklindeki cümlesidir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa** (a.s)'ya ilk verdiği emir ibadet emr-i olunca, hiç şüphesiz **Hz. Musa** (a.s)'nın da, rububiyyet makamının huzuruna, ibadet hediyelerinden hediye ettiği ilk şey, dua hediyesi olmuştur. İşte bundan dolayı da, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

C) Duâ, bir çeşit ibadettir. Binâenaleyh, Allah Subhanehû ve Teâlâ namazı ve orucu emrettiği gibi, duayı da emretmiştir. Bunun böyle olduğuna: "وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ" (Mü'min, 60) "وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ" (Bakara, 186) "ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً" (A'râf, 56) "وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا" (A'râf, 55) "هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ" (Mü'min, 65), "قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَٰنَ" (İsrâ, 110) ve "وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً" (A'râf 205) âyetleri delâlet eder. Yine Hz. Peygamber (s.a.s) de: أُدْعُوا يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ *"Yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm diyerek duâ ediniz"*[54] buyurmuştu. Binâenaleyh, işte bu âyetlerle, duânın bir ibadet olduğunu anlamış oluyoruz.

Duayı Tenkit Edenlere Cevap

Bazı cahil kimseler şu gerekçeleri ileri sürerek duâ etmenin akla ters düştüğünü söylemiştir.

a) Allah, Allâmu'l-guyûb'dur. O, gönüllerde olanı ve kalplerde gizli olanı bilir. Binâenaleyh, bizim duâ etmemize ne gerek var?

b) Elde edilmek istenen şeyin, eğer olacağı malûm ise, duâya gerek yok; eğer olmayacağı, indellâh malûm ise dua etmenin bir faydası yok.

c) Duâ, bir tür emir verme ve yasaklama gibidir. Bunun, Cenâb-ı Hakk'a karşı kul tarafından söylenmesi, bir sû-i edeptir, edebe riâyetsizliktir.

---

53 **Tirmizi,** Daavat, 1.

54 **Tirmizi**, Daavat, 91 (benzeri hadis).

d) Duâ ile elde edilmek istenen şey eğer kulun menfaatine olan bir şey ise, zaten hakîm olan Allah onu ihmal etmez. Yok eğer değil ise, onu talep etmek uygun olmaz.

e) Sıddîkların en büyük makamının, Allah'ın kazâ ve kaderine razı olmak olduğu rivayet edilmiştir. Ve bu iş de, bu şekilde önerilmiştir. Halbuki duâ etmek, buna terstir. Çünkü duâ, isteme ve talepte bulunmakla meşgul olma demektir.

f) Hz. Peygamber bir hadis-i kudside Cenâb-ı Hakk'ın şöyle dediğini söylemiştir:

مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِى عَنْ مَسْأَلَتِى اَعْطَيْتُهُ اَفْضَلَ مَا اُعْطِى السَّائِلِينَ *"Kimi, beni zikretmesi ve anması, benden istemesine engel olursa, ona, isteyenlere verdiklerinin en iyisini veririm"*[55] Böylece bu hadis-i kudsi, duâyı terk etmenin evlâ olduğuna delâlet eder; zikrettiğiniz âyetler ise, duânın gerekliliğini iktizâ eder...

g) **Hz. İbrahim** (a.s)'in, duâyı terk edip, "Onun benim durumumu bilmesi, ondan istekte bulunmama manidir" şeklindeki sözle yetinmesi sebebiyle, o, büyük bir medhe mazhar olmuştur. Binâenaleyh bu da, duâ etmemenin evlâ olduğunu gösterir.

Birincisine şu şekil **cevap** verilir: Duânın maksadı, "bildirmek" değildir. Tam aksine duâ, diğer yakarışlar gibi, bir yalvarış ve yakarıştır.

İkincisine de şu şekilde **cevap** verilir. Sizin bu iddianızı bizim aç ve susuz olan kimseye "eğer tokluk, Allah katında malum ise, sizin yemenize içmenize gerek yoktur. Eğer malum değilse, bunda bir fayda yoktur" dememize benzer.

Üçüncüsüne de şöyle **cevap** veririz: (Duâda kullanılan) sîgalar, her ne kadar emir sîgası ise de, ancak ne var ki, duânın şeklinin tazarru ve niyaz olması, onu emir olma halinden çıkarır.

Dördüncüsüne de şu şekilde **cevap** verilir: Onun maslahat (hayır) olması, ondan önce dua edilmesi şartına bağlanmış olabilir.

Beşincisine de şu şekilde **cevap** verebiliriz: Yalvarış ve yakarışını izhar etmek için duâ edip, sonra da Allah'ın takdirine razı olması en büyük makamıdır. Bu, aynı zamanda geriye kalanların da cevabıdır. Duânın ibadet olduğu sabit olup, Allahu Teâlâ da **Hz. Musa** (a.s)'ya ibadet ve namazı,

55 **Tirmizi,** Fezailu'l-Kur'an, 25.

kısaca gelen bir emirle emredince, hiç şüphesiz **Hz. Musa** (a.s) ibadetlerin en yücesine başvurmuştur ki, bu da duâdır.

D) Allahu Teâlâ, duânın faziletini beyan ederken onu emretmekle yetinmemiş, tam aksine başka bir âyetle, kendisinden talepte bulunulmadığında gazap ettiğini de beyân ederek *"İşte onlar kendilerine bir azabımız gelip çattığı zaman olsun yalvarmalı değil miydiler? Fakat yürekleri katılaşmış, şeytan da yapmakta olduklarını süsleyip püslemiştir"* (En'âm, 43) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Sizden birisi, "Allah'ım, eğer dilersen beni bağışla" demesin. O, bunda kesin ifade kullanarak, "Allah'ım, beni bağışla, beni affet" desin."* İşte bu sırdan dolayı **Hz. Musa** (a.s), kesin ifadeler kullanarak duâ etmiş ve, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

E) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbiniz (şöyle) buyurdu: "Bana duâ edin"* (Mü'min, 60) âyeti de, duânın fazileti hususundadır. Bu ifadede, Ümmet-i Muhammed için büyük bir ikram vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak, İsrailoğullarını büyük bir biçimde üstün kılarak, onlar hakkında, *"Ben sizi, (zamanınızdaki) âlemlere üstün kıldım"* (Maide, 20) buyurmuştu. Onların bu büyük derecelerine rağmen, yine onlar **Hz. Musa** (a.s)'ya, *"Bizim için Rabbine duâ et de, onun ne olduğunu bize açıklasın"* (Bakara, 68) demişlerdir. Yine havariler, *"Bizler, Allah'ın (dininin) yardımcılarıyız"* (Âl-i İmrân, 52) sözlerindeki celâletlerine rağmen, **Hz. İsa** (a.s)'dan, gök yüzünden indirilmiş bir sofra istemişlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak Ümmet-i Muhammed hakkında bu vasıtaları kaldırarak, onlara vasıtasız olarak hitapta bulunmuş, *"Bana duâ edin, kabul edeyim "* (Mü'min, 60) ve *"Allah'tan, O'nun lütfunu isteyiniz"* (Nisa, 32) buyurmuştur. İşte bu sebeplerden ötürü, Ümmet-i Muhammed için böyle bir fazilet tahakkuk ettiği için ve **Hz. Musa** (a.s) da bunun böyle olacağını bildiği için, "Allah'ım beni ümmet-i Muhammed'den kıl" demiş ve bundan ötürü ellerini duâ için kaldırıp, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

Kulların Kısımları

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Kullarım sana beni sorunca, işte ben muhakkak yakınım"* (Bakara, 186) buyurmuş ve kullarını şu yedi kısma ayırmıştır:

a) **Masum (günahsız) kullar...** Nitekim Hak Teâlâ, *"(Ey İblis!) Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir tahakkümün yok"* (Hicr, 42) buyurmuştur. Allahu Teâlâ en büyük ismetini (masûmiyeti, ilâhi korumayı) **Hz. Musa** (a.s)'ya vermiştir. Çünkü O, *"Ben seni kendim için seçtim."* (Tâhâ, 41)

buyurmuştur. İşte bundan ötürü **Hz. Musa** (a.s) da, daha fazla "ismet" isteyerek, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* demiştir.

b) **Seçkin kullar...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Selam, Allah'ın seçtiği kullar üzerine olsun"* (Neml, 59) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya daha fazla seçkinlik vermiştir. Çünkü O, *"Ey Musa, ben peygamberliğim ve kelâmım için seni seçtim"* (A'râf, 144) buyurmuştur. İşte bu sebeple **Hz. Musa** (a.s) da, daha fazla seçkinlik isteyerek, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

c) **Müjdelenmiş kullar...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sözü dinleyip en güzeline tâbi olan kullarımı müjdele"* (Zümer, 18) buyurmuştur. Bu husus **Hz. Musa** (a.s)'ya da verilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Ben seni seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle."* (Tâhâ, 13) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da daha fazla müjde isteyerek, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* diye duâ etmiştir.

d) **İkrama uğramış kullar...** Nitekim Allahu Teâlâ, *"Ey kullarım size korku yok"* (Zuhruf, 68) buyurmuştur. Bu ikram **Hz. Musa** (a.s)'ya da yapılmıştır. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Korkmayın, çünkü ben sizinle beraberim"* (Tâhâ, 46) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da bunun artırılmasını isteyerek, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

e) **Mağfiret edilmiş kullar.** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kullarıma benim gafûr ve rahim olduğunu haber ver"* (Hicr, 49) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s)'ya da "mağfiret et." (Sâd, 35) Cenâb-ı Hak da onu bağışlamıştır. **Hz. Musa** (a.s), daha fazla mağfiret isteyerek, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* diye duâ etmiştir.

f) **Hizmet eden kullar...** Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Rabbinize ibadet ediniz"* (Bakara, 21) buyurmuştur. Bu husus, **Hz. Musa** (a.s)'ya da nasib edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak ona, *"Ben seni kendim için seçtim"* (Tâhâ, 41) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) daha fazlasını isteyerek, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

g) **Allah'a yakın (mukarreb) kullar...** Nitekim Cenâb-ı Allah *"Kullarım sana beni sorunca, işte ben muhakkak ki yakınım" (*Bakara, 186) buyurmuştur. Bu yakınlık **Hz. Musa** (a.s)'ya da verilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Biz ona Tur (dağının) sağ tarafından nidâ ettik. Onu, çok münacât eden bir kimse olarak yaklaştırdık"* (Meryem, 52) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da yakınlığın daha tam olmasını istemiş ve *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* diye duâ etmiştir.

Göğsün Genişliği Kavramını İzaha Devam

Üçüncü fasıl: Âyetteki *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* ifadesi ile ilgili birkaç izah bulunmaktadır:

1) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya altı şey ile yani,

a) *"Şüphesiz ben Allah'ım. Benden başka hiçbir tanrı yok"* (Tâhâ, 14) âyeti ile, tevhit bilgisi;

b) *"Bana ibadet et, benim zikrim için dosdoğru namaz kıl"* (Tâhâ, 17) buyurarak, ibadet ve namaz emri;

c) *"Çünkü o sâat (kıyamet) şüphesiz gelecektir"* (Tâhâ, 15) buyurarak, âhiret bilgisi,

d) *"Ey Musa, o sağ elindeki ne?"* (Tâhâ, 17) buyurarak, dünyadaki fiillerinin hikmeti,

e) *"Sana en büyük âyetlerimizden gösterelim diye"* (Tâhâ, 23) buyurarak, apaçık çok net mu'cizeler arz etme;

f) Onu küfür ve isyan bakımından insanların en azgını olan **(Firavun'a)** peygamber gönderme ile hitap edince, bu zor mükellefiyetler, **Hz. Musa** (a.s)'nın bunlar altında ezilmesine sebep olmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın bu zorlanışını, mu'cizelerle gidermek istedi ve ona, kendisinden istekte bulunanların kendisine yakın olacağını bildirdi ve (öğretmek için), *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* buyurdu. **Hz. Musa** (a.s)'da, o mükellefiyetlerin zorluğunu, Allah'a yaklaşmak suretiyle, hafifletmek istedi ve *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* dedi.

Şöyle de denebilir: **Hz. Musa** (a.s) insan ve cin şeytanlarından çekinme ve dua ile, Cenâb-ı Hakk'a yakın olma makamına ulaşıp, insan ve cin şeytanlarının gailelerinden emin olabilmek için bu duâyı yaptı.

2) Bununla şu kastedilmiştir: Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın **Firavun** ve kavmine gitmesini isteyip, böylece de onun mahlûkat arzusunu **Hz. Musa** (a.s)'dan tamamen kesmek istedi ve ona Rabbisine dua edenin Rabbe yaklaşıp, huzurunda bir yer edineceğini bildirdi. Böylece de onun bütün arzuları sona erdi. O, işte bunun için, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

3) Varlık, nûr; yokluk da zulmet gibidir. Allah'ın dışında kalan her şey sırf bir yokluktur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın zâtı dışındaki her şey yok olmaya mahkûmdur. Binâenaleyh onlar sanki yokluğun, maddeler ve imkanlar âleminin karanlıkları içindedirler. İşte bundan ötürü **Hz. Musa**

(a.s), "Kalbimin, marifetullah ışığının güzellikleri içine oturabilmesi için, Ya Rabbi göğsüme genişlik ver" dedi. Göğsü açılan ve ilâhi nurun ışığı altında oturan kimse, zulmetler (karanlıklar) içinde oturanları görmez. O, göğsünün açıklığının kazandırdığı ışığa oturduğunda da, varlık âlemindeki hiç kimseyi göremez. İşte bundan ötürü bunun peşinden, **Hz. Musa** (a.s): *"İşimi kolaylaştır"* demiştir. Çünkü kul böyle "istiğrâk makâmında" bulunduğunda, başka hiçbir şey için vakit bulamaz.

4) **Hz. Musa** (a.s) *"Ya Rabbi göğsüme genişlik ver"* diye niyaz etmiş ve "Çünkü insanın gözü kendi zâtında zayıftır. Allah'ım, her şeyi olduğu gibi görebilmem için, bana muvaffakiyet güneşini göster" demiştir ki bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in اَرِنَا الْاَشْيَاءَ كَمَا هِيَ *"(Allah'ım), eşyanın hakikatini bize olduğu gibi göster"* şeklindeki duâsı manasındadır.

Bil ki göğsün genişlemesi, ilâhi nûrun kalpte parlamasının bir mukaddimesi (şartı)dır. Dinleme, kulak verme işi de, sözün duyulması neticesi olan anlama işinin bir mukaddimesidir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya, *"Şimdi vahyolunacak şeyi dinle"* (Tâhâ, 13) buyurarak, ikinci mukaddimeyi bildirmiştir. İşte bu sebeple **Hz. Musa** (a.s) da aynı şekilde davranarak, bir başka mukaddimeyi isteyip, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir. İş **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e varıp dayanınca, ona *"Rabbim benim ilmimi artır"* (Tâhâ, 114) demesi emredilmiştir. İlim, netice ve gayedir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ **Hz. Musa** (a.s), **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in gelişinin bir mukaddimesi, bir habercisi gibi olunca, ona mukaddimeyi; Hz. Muhammed (s.a.s) de bir netice gibi olunca, ona da netice olan ilmi vermiştir. Her şeydeki hikmeti böylesine ince olan zâtı takdis ve tenzih ederiz.

5) Duâ edenin şu iki vasfı vardır:

a) Allah'ın kulu olması... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kullarım sana beni sorunca, işte ben muhakkak ki yakınım"* (Bakara, 186) buyurmuştur.

b) O kulun, bir Rabbisinin olması... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Rabbiniz dedi ki: "Bana duâ edin, ben de icabet edeyim"* (Mü'min, 60) buyurmuştur. Cenâb-ı Allah bu âyette kendisini kullarına izafe etmiş (Rabbiniz, demiş) ama bizi (kullarını) kendisine izafe edip kullarım, dememiştir. Duâ eden kimse işte bu iki açıdan tam olmuş olur. Böylece **Hz. Musa** (a.s), bu bahçeden yemek istedi ve *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* dedi.

6) Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı, *"Onu çok münacaat eden bir kimse olarak yaklaştırdık"* (Meryem, 52) buyurarak şereflendirmiştir. Böylece

sanki **Musa** (a.s) da, *"Onu çok münacaat eden bir kimse olarak yaklaştırdık"* buyruğuna göre, ben sana yakın oldum. Fakat ben, senin de bana yakın olmanı arzu ediyorum" dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah, "Ey Musa (a.s), *"Kullarım sana beni sorunca, işte ben muhakkak ki yakınım..."* (Bakara, 186) buyurduğumu duymadın mı? Binâenaleyh sana yakın olmam için duâ et" buyurdu. İşte bu durumda **Hz. Musa** (a.s), *Rabbim göğsüme genişlik ver"* dedi.

7) **Hz. Musa** (a.s), *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir. Halbuki Cenâb-ı Hak, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, *"(Ey habibim) senin göğsünü genişletmedik mi?"* (İnşirâh, 1) demiştir. O, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i bu halde de bırakmamış ve *"aydınlatan bir kandil"* (Ahzab, 46) kılmıştır. Binâenaleyh aradaki farka bir bak! Çünkü göğsün genişletilmesi, göğsün nûru kabul edip alması demektir. Aydınlatan kandil ise, ışığı-nûru veren demektir. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s) ile **Hz. Muhammed** (s.a.s) arasındaki fark alan ile veren arasındaki fark gibidir. Sonra biz deriz ki: Ey Rabbimiz, bizim dinimiz, yani "Lâilâhe illallah" (Allah'tan başka ilah yoktur) kelimesi tevhidimiz nûr, abdestimiz nûr, namazımız nûr, kabrimiz nûr, cennetimiz nûrdur. Bize bu dünyada verdiğin nûrlar hakkı için, kıyamette bizi fazlının ve ikramının nûrlarından mahrum etme.

Dördüncü fasıl: Âyetteki, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* ifadesi, **Hz. Peygamber** (s.a.s)'e sorulunca, *"Bu (genişlik), kalbe atılan bir nurdur"* buyurmuştur. Bunun üzerine, "O'nun (atıldığının) emâresi nedir?" diye sorulduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Aldanış yurdu olan bu dünya (sevgisin) den uzaklaşıp, ebedi yurt (olan âhirete) yönelmek ve ölüm gelmezden önce ölüm için hazırlanmaktır"* buyurdu.

Kur'ân'da "Nur" Diye Nitelenen On Şey

Kalbin genişlemesinin, nur(lanması) manasına geldiğine, Hak Teâlâ'nın, *"Öyle ya, Allah'ın, göğsünde Müslümanlık için inşirah (genişlik) verip Rabbinden bir nûr üzere olan kimse, hiç kalbi mühürlü olan kimse gibi olur mu?* (Zümer, 22) âyeti de delâlet eder. Bil ki Allahu Teâlâ Kur'ân'da on şeyi "nur" diye tavsif etmiştir:

a) Kendi zât-ı ilâhiyyesini... Nitekim O, *"Allah göklerin ve yerin nûrudur"* (Nur, 35) buyurmuştur.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'i... Nitekim O, *"Muhakkak ki size Allah'tan bir nûr (olan o peygamber) ve apaçık o kitap gelmiştir"* (Maide, 15) buyurmuştur.

c) Kur'ân'ı Kerim'i... Nitekim O, *"O (Muhammed'le) birlikte gönderilen Nûr'a tâbi olunur"* (A'raf, 157) buyurmuştur.

d) İmân... Nitekim O, *"O kâfirler, ağızları ile Allah'ın nûrunu söndürmek isterler"* (Tevbe, 32) buyurmuştur.

e) Adl-i ilâhisini... Nitekim O, *"Yeryüzü Rabbinin nûru ile aydınlanmıştır"* (Zümer, 69) buyurmuştur.

f) Ay ışığını... Nitekim Allahu Teâlâ, *"O (Allah), onlar arasında ayı nûr kıldı"* (Nûh, 16) buyurmuştur.

g) Gündüzü... Nitekim Hak Teâlâ, *"O, zulmetleri ve nûru yaratandır"* (En'am, 1) buyurmuştur.

h) Beyyineleri-delilleri... Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Biz, kendisinde hidâyet ve nûr bulunan Tevrât'ı indirdik"* (Mâide, 44) buyurmuştur.

i) Peygamberlerini... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Nûr üzerine nûr (bu peygamberler...)"* (Nûr, 35) buyurmuştur.

k) Mârifetullah... Nitekim o, *"O'nun nûrunun sıfatı, sanki içinde bir lamba bulunan bir hücre (yuva)dır..."* (Nûr, 35) buyurmuştur.

Sanki **Musa** (a.s), 1) "Allah'ım, senin celal ve kibriyâ nurlarının marifeti ve (bilgisi ile), göğsümü aç."

2) "Peygamberlerin ve nebilerinin huy ve ahlâkları ile beni ahlâklandırmak suretiyle göğsüme genişlik ver."

3) "Senin vahyine uymam, emir ve yasaklarına imtisal etmem suretiyle göğsüme genişlik ver."

4) "Senin ulûhiyyetine iman etmemin ve yakinen tasdikimin nûru ile göğsüme genişlik ver."

5) "Kaza, kader ve hükümlerindeki adaletinin sırlarına muttali kılarak, göğsüme genişlik ver."

6) "Tıpkı **Hz. İbrahim** (a.s)'in yıldızlardan, aydan ve güneşten başlayıp senin izzetin huzuruna ulaşması gibi, güneşinin ve ayının nûrundan, izzetinin celalinin nûrlarına geçmem için, göğsüme genişlik ver."

7) "Gündüzünü ve geceni görüp düşünmekten, fazlının gündüzünü ve adâletinin gecesini düşünmeye geçebilmem için, Ya Rabbi göğsüme genişlik ver."

8) "Senin yeryüzündeki ve göklerindeki beyyinelerinin düğümlerine, âyetlerinin ana noktalarına muttali kılmak için, göğsüme genişlik ver."

9) "Önceki peygamberlerin şekillerinin arkalarında, onların yolunda olabilmem ve âlemlerin Rabbinin hükmüne inkıyâd etmede onlar gibi olabilmem için, göğsüme genişlik ver."

10) "Kalbimde iman kandilini, tıpkı içinde bir lamba bulunan bir yuva gibi kılmak suretiyle (marifet nûrunu onun içinde yakarak), Ya Rabbi göğsüme genişlik ver" demiştir.

Bil ki göğsün açılması, kalbin tıpkı bir kandil gibi parlaması için, kalpte ışığın yakılması demektir. Bu nûr, tıpkı bir ateş gibidir.

Bil ki bir kandil yakmak isteyen, şu yedi şeye muhtaçtır:

a) Kav, b) Çakmak taşı, c) Tutuşturulacak şey; d) Kükürt, e) Kandil, f) Fitil, g) Yağ... Binâenaleyh kul, göğsün açılması demek olan o nûru istediğinde, şu yedi şeye muhtaçtır;

1) Kav haline getirecek bir mücâhede... Nitekim Cenâb-ı Hak, "Bizim *uğrumuzda mücâhede edenleri, yollarımıza iletiriz"* (Ankebut, 69) buyurmuştur.

2) Tazarrû taşı... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinize tazarrû (yalvara yakara) ve gizlice duâ edin"* (A'raf, 55) buyurmuştur.

3) Hevâ-ü hevesi engelleme kavı... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Nefsini hevâ-ü hevesinden engelleyen kimse..."* (Nâziât, 40) buyurmuştur.

4) Allah'a dönme kibriti (kükürdü)... Nitekim Cenâb-ı Hak, "Bu odunları, Allah'a tevbe kibriti ile yakarak, *"Rabbinize dönünüz"* (Zümer, 54) buyurmuştur.

5) Sabır kandili... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Sabır ve namaz ile (Hak'tan) yardım isteyin"* (Bakara, 45) buyurmuştur.

6) Şükür fitili... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer şükrederseniz, (nimetlerimi) sizin için artırırım"* (İbrahim, 7) buyurmuştur.

7) Rıza yağı... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Rabbinin hükmüne sabret (razı ol)"* (Tûr, 48) yani, "Rabbinin kaza ve kaderine razı ol" buyurmuştur. Binâenaleyh bu âlet ve edevât uygun ve tam olunca da onlara güvenme. Aksine maksadı Rab Teâlâ'dan taleb et. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın insanlara açacağı herhangi bir rahmeti tutacak kimse yoktur"* (Fâtır, 2) buyurmuştur. Sonra bu gayeyi, huşû ve huzû ile O'ndan iste. Nitekim O, *"Rahman'ın haşyetinden dolayı sesler kısılır. Artık bir fısıltıdan başka bir şey işitmezsin"*

(Tâhâ, 108) buyurmuştur. İşte bu noktada yalvarma-yakarma elini kaldırır ve *"Ya Rabbi, göğsüme genişlik ver"* dersin. O zaman, *"Ey Mûsa istediğin sana verilmiştir"* (Tâhâ, 36) denildiğini duyarsın.

İlahi Nur Güneşten Üstündür

Sonra biz deriz ki: Göğsün genişletilmesi demek olan bu manevi nûr, şu sebeplerden ötürü güneşin nûrundan daha üstündür:

1) Güneşin nûrunu bulut engelleyebilir. Halbuki marifet güneşinin nûrunu yedi kat gök bile engelleyemez. Çünkü Hak Teâlâ, *"Güzel kelimeler ancak O'na yükselir"* (Fatır, 10) buyurmuştur.

2) Güneş geceleri batar, gündüzleri çıkar. Nitekim Hz. İbrahim (a.s), *"Ben batanları sevmem"* (En'am, 74) demiştir. Fakat marifet güneşi geceleri de batmaz. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Gerçekten gece kalkan nefs, uygunluk itibarıyla daha kuvvetlidir"* (Müzzemmil, 6) ve *"(Onlar) seherlerde istiğfâr ederler"* (Âl-i İmran, 17) buyurmuştur. Hatta ruhâni lütufların en mükemmeli, geceleri gerçekleşir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kulu (Muhammed'i) bir gece yürüten (Allah'ın şânı ne yücedir!"* (İsra, 1) buyurmuştur.

3) Güneş fânidir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Güneş dürülüp sarıldığında..."* (Tekvir, 1) buyurur. Marifet güneşi ise fâni değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Sizlere) Rahim Rabbiniz tarafından sözlü selâm olsun"* (Yâsin, 58) buyurur.

4) Ay güneşin tam önüne geldiğinde güneş tutulur. Fakat marifet nûru, yani "Eşhedü enlâ ilâhe illallah" marifetidir. Buna "Eşhedü enne Muhammeden Resulullah" ayının nûru onun tam karşısında (yanında) yer almadıkça, bunun nûru uzuvlar âlemine ulaşamaz.

5) Güneş yüzleri karartır, marifetullah ise onları parlatır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün kimi yüzler ağarır, kimi yüzler mosmor kesilir"* (Âl-i İmran, 106) buyurmuştur.

6) Güneş yakar, marifetullahın nûru ise kişiyi yanmaktan kurtarır. Nitekim cehennemin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ey mü'min çabuk geç. Çünkü nûrun ateşimi söndürüyor"

7) Güneş baş ağrısı yapar. Marifetullah ise, yüceltir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Güzel kelimeler ancak O'na yükselir"* (Fâtır, 10) buyurmuştur.

8) Güneşin faydası dünyevidir. Marifetullah'ın faydası ise uhrevidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bâki olan salih ameller ise Rabbinin nezdinde mükâfat olarak daha hayırlıdır"* (Kehf, 46) buyurur.

9) Gökteki güneş, yeryüzündekilerin; yeryüzündeki marifetullah ise gökyüzündekilerin ziynetidir.

10) Güneş şekil itibarı ile üstte, mana ve değer bakımından ise alttadır. Bu, tekebbür ile hasede delâlet eder. Marifetullah ise, şekil itibarı ile altta, mana ve değerce üsttedir. Bu da, şeref ve tevâzuya delâlet eder.

11) Güneş, mahlûkatın hallerini ortaya çıkarır, gösterir. Marifetullah sayesinde ise kalp yaratıcısına ulaşır.

12) Güneş, dost-düşman herkes üzerine doğar. Marifetullah ise ancak Allah'ın dostları için doğar. Binâenaleyh marifetullah böyle güzel sıfatlara sahip olduğu için, **Hz. Musa** (a.s) *"Ya Rabbi, göğsüme genişlik* ver*"* demiştir.

Kalp Genişliği Kavramındaki Bazı İncelikler

Bundaki nükteler şunlardır:

1) Güneş, Allah'ın, sonunda yok olmak üzere tutuşturduğu bir kandildir. Nitekim Cenâbı Hak, *"Onun üzerinde olan her şey fanidir"* (Rahmân, 26) buyurur. Marifetullah ateşini ise, hiç sönmemek üzere (bâki olsun diye) yakmıştır. Binâenaleyh fâni olmak üzere yarattığına, şeytan bile yaklaşsa yanar. Nitekim O, *"Karşısında (gözetip duran)bir şihâb (ateş parçası) bulur"* (Cin, 9). Sönmemek üzere yaratılan Marifetullah'a ise şeytan nasıl yaklaşabilir? İşte bundan ötürü **Hz. Musa** (a.s) *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

2) Allahu Teâlâ, güneşi gökyüzünde yakmış ve tutuşturmuştur ki o, bunca uzak olmasına rağmen evindeki karanlığı giderir. Allah marifet güneşini ise, kalbinde tutuşturmuştur. Bu güneş sana bunca yakın olması ile, mâsiyet ve küfür zulmetini oradan silip atamaz mı hiç?...

3) Bir lamba yakan, onu garanti eder ve ona destek olur. Marifet lambasını tutuşturmuş olan da Allah'tır. Çünkü *"Fakat Allah imanı size sevdirdi"* (Hucurât, 7) buyurmuştur. Binâenaleyh hiç O, bu lambayı sürdürüp, desteklemez olur mu? İşte, *"Rabbim göğsüme genişlik ver",* bu manayadır.

4) Hırsız evde bir lambanın yandığını gördüğünde oraya yaklaşmaz. Allah senin kalbinde marifet kandilini yakınca, şeytan oraya nasıl yaklaşabilir? İşte bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s) *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir.

5) Mecusiler, bir ateş yakmışlardır. Binâenaleyh, onlar onu söndürmek istemezler. el-Meliku'l-Kuddüs olan Allah da, iman kandilini senin kalbinde yakmıştır, artık onun sönmesine nasıl razı olur?

Allah'ın Mü'min Kalbe Dokuz Lütfu

Bil ki Hak Teâlâ, mü'minin kalbine şu dokuz ikrâm ve kerameti vermiştir.

1) **Hayat...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz (...) hiç karanlıklarda kalan kişi gibi olur mu?"* (En'am, 122) buyurmuştur. **Musa** (a.s), rûhani hayatiyyete arzu duyunca, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* dedi. Buradaki nükte şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) *"Kim ölü bir araziyi (kimsenin mülkü olmayan boş araziyi) ihyâ ederse, o arazi onun olur"* buyurmuştur. Binâenaleyh kul, bir araziyi ihya ettiği için, o arazi onun olmuştur. Allahu Teâlâ kalbi yaratıp onu iman nûruyla ihya edince, o kalpte nasıl başkasının hissesi olabilir? Çünkü, Cenâb-ı Hak, *"(...) Allah de; sonra da onları bırak"* (En'âm, 91) buyurmuştur. İman, kalbin hayat ve can damarı olduğu gibi, küfür de kalbin ölümü demektir. Nitekim Cenâb-ı Allah: *"Diriler değil, ölülerdir"* (Nahl, 21) buyurmuştur.

2) **Şifâ...** Nitekim Allahu Teâlâ *"Mü'minler zümresinin göğüslerini ferahlandırsın"* (Tevbe, 14) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da şifâyı arzuladığı için ellerini kaldırdı ve, *"Ya Rabbi, göğsüme genişlik ver"* dedi. Bunun nüktesi de şudur: Allahu Teâlâ, baldaki şifayı, ebedi kılmıştır. Binâenaleyh, O kalbe şifayı koyunca, bu şifa nasıl ebedi kalmaz?

3) **Tahâret** (temizlik). Nitekim, Cenâb-ı Hak, *"Onlar, Allah'ın, takvâ için kalplerini imtihan ettiği kimselerdir"* (Hucurât, 3) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da tavkâ temizliğini elde etmek arzusunda olunca, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* dedi. Bundaki nükte de şudur: Dökümcü, kuyumcu, altını eritince, artık onu bir daha ateşe tutmaz. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, mü'minin kalbini imtihan edip, onu iman açısından saflaştırınca, onu daha nasıl ikinci kez ateşe sokar? Ancak ne var ki Allah, kafirin kalbini ateşe sokar. Çünkü O, *"ki Allah, murdarı (posasını) temizinden (halis olandan) ayırt etsin"* (Enfâl, 37) buyurmuştur.

4) **Hidâyet...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kim Allah'a iman ederse, (Allah) onun kalbine hidâyet eder"* (Teğabun, 11) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) hidâyetini arttırma talebi içinde olduğundan, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* demiştir. Bundaki nükte de şudur: Peygamber, senin nefsini; Kur'ân, rûhunu; Allah da kalbini hidâyete erdirir. Küfürden hidâyete erdirme **Hz. Muhammed**

(s.a.s)'den olunca, hiç şüphesiz bu, bazen gerçekleşir, bazen de gerçekleşmez. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Sen, sevdiğin kişiyi hidâyete erdiremezsin. Fakat Allah'tır ki, bunu dilerse, ona hidâyet verir"* (Kasas, 56) buyurmuştur. Ruhun hidâyeti Kur'ân tarafından olunca, bu da bazen gerçekleşebilir, bazen de gerçekleşmeyebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onunla bir çoğunu şaşırtır, yine onunla bir çoğunu yola getirir"* (Bakara, 26) buyurmuştu. Kalbin hidâyeti Allah'tan olunca, hidâyete erdiren ezeli ve ebedi olduğu için bu hidâyet de son bulmaz. Nitekim O, *"Allah selâm evine çağırır ve o, kimi dilerse onu doğru yola iletir"* (Yunus, 25) buyurmuştur.

5) **Kitâbet** (yazı yazma). Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlar, o kimselerdir ki (Allah), imanı kalplerine yazmış"* (Mücadele, 22) buyurmuştur. **Hz. Musa** o kitabete (yazmaya) arzu duyunca, *Rabbim, göğsüme genişlik ver"* dedi. Bunda, (bir değil) birkaç nükte vardır:

a) Kağıdın bizatihi bir değeri yoktur. Ama ona, Kur'ân-ı Kerim yazıldığında, onu yakmak caiz değildir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisine, kendi zât ve sıfatlarının durumlarını yazdığı mü'minin kalbini yakması, kerim olan O'na nasıl uygun düşebilir?

b) **Bişru'l-Hafi,** üzerinde Allah'ın adının yazıldığı kağıda ihtimam gösterdiği için, iki dünyanın saadetini elde etmiştir. İçinde marifetullâh bulunan kalp, böyle bir ikrâma daha layıktır.

c) Yazı yazılmamış kağıda, Allah'ın İsm-i A'zamı yazıldığında, onun kadr-ü kıymeti yükselir. Öyle ki, cünüp ve hayızlı kimsenin ona dokunması bile caiz olmaz. Daha ötesi, **Şafiî** (r.h) Mushaf'ın kapağına dokunulamayacağını söylemiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Ona tam bir surette temizlenmiş olanlardan başkası el süremez"* (Vâkıa, 70) buyurmuştur. Binâenaleyh, mahlûkatın en kerimi olan kalbi -ki Cenâb-ı Hak, *"Andolsun biz, ademoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* (İsrâ, 70) buyurmuşturnecis ve pis olan şeytanın tutması, nasıl caiz olur? Allah, en iyisini bilendir.

6) **Sekinet...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah, mü'minlerin yüreklerine sekineti indirendir"* (Fetih, 4) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da, sekineyi elde etme arzusu içinde olunca, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* buyurdu. Bundaki nüktede şudur: **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'ı, **Hz. Peygamber** (s.a.s) ile birlikteydi ve korkuyordu. Sekine kendisine gelince, *"Mahzun olma"* (Tevbe, 40) buyurdu. Binâenaleyh, iman sekinesi nazil olunca, onlar Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkmayın, üzülmeyin"* (Fussilet, 30) hitabını duydukları zaman ferahladılar.

Hem, sekine kendisine nazil olup gelince, **Hz. Ebu Bekir** (r.a) *"Allah, içinizden iman edip de güzel güzel amelde bulunanlara yemin ile va'detti ki, kendilerinden evvel gelenleri nasıl (kafirlerin) yerine getirdi ise, onları da yeryüzünde elbette (müşriklerin) yerine geçirecek"* (Nûr, 55), yani "Onları, yeryüzünde halife kılacağını va'detti" âyetinde bahsedilen kimselerden oldu.

7) **Muhabbet ve ziynet...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi"* (Hucurât, 7) buyurmuştur. Bundaki nükte de şudur. Yere bir tohum atan kimsenin o tohumu, yeri ifsat etmez ve onu yakmaz. Binâenaleyh, Hak Subhanehu ve Teâlâ, Muhabbet tanesini kalp arazisine atınca, o tane o araziyi nasıl yakar?

8) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ve kalplerinizin arasını uzlaştırdı"* (Âl-i İmrân, 103) âyetinin ifade ettiği **ülfet.** Bundaki nükte de şudur: Hz. Muhammed (s.a.s), ashabının kalplerini uzlaştırdı. Sonra onları, ne gayb halinde, ne de yanında iken yalnız başlarına bırakmadı. Çünkü o, "Bize ve, Allah'ın salih kullarına selâm olsun buyurdu. Binâenaleyh, Rahim olan Allah onları nasıl terk eder, yalnız başına bırakır?

9) **İtminân...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Haberiniz olsun ki, kalpler ancak zikrullah ile mutmain olur"* (Ra'd, 28) buyurmuştur. **Hz. Musa** (a.s) da, itminân arzusunda olduğu için, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* dedi. Bundaki nükte de şudur: Kulun ihtiyaçları sınırsızdır. Bundan dolayı, bu âlemde bulunan her şey ona verilecek olsa, bu ona yetmez. Çünkü, onun ihtiyaçları sınırsızdır. Maddeler ise sınırlıdır. Sınırlı olanla, sınırsız olana mukabele edenler, onu karşılayamaz. Tam aksine sınırsız olan ihtiyaçlarda yeterli olacak şey sınırsız olan kemâl ve mükemmelliktir. Böyle bir şey ise, sadece Cenâb-ı Hakk'a aittir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah *"Haberiniz olsun ki, kalpler ancak zikrullah ile oturaklaşır"* (Ra'd, 28) buyurmuştur.

Kâfir Kalbin Sıfatları

Sen, mü'minlerin göğüslerinin şerh edilmesinin ne demek olduğunu anlayınca, kâfirlerin kalplerinin şu sıfatlarını da anla ve öğren:

1) Cenâb-ı Hak, *"İşte onlar sapıp eğrildikleri zaman, Allah da onların kalplerini döndürdü"* (Saff, 5);

2) *"Sonra (sıvışıp) giderler. Allah da onların gönüllerini ters çevirdi..."* (Tevbe, 127);

3) *"Kalplerinde hastalık vardır"* (Bakara, 10);

4) *"Kalplerini kaskatı kıldık"* (Mâide, 13);

5) *"Onların kalplerine, (Kur'ân'ı) anlamasınlar diye, örtüler gerdik"* (En'âm, 25);

6) *"Allah kalpleri üzerine mühür vurdu"* (Bakara, 7);

7) *"Yoksa onların kalpleri üzerinde kilitler mi var"* (Muhammed, 24);

8) *"Hayır, doğrusu, irtikap ettikleri günah onların kalplerine galebe çalmıştır"* (Mutaffifîn, 14);

9) *"İşte o kimseler, Allah'ın, kalpleri üzerine mühür vurduğu kimseler"* (Muhammed, 16) buyurmuştur. Ey Rabbimiz ve Efendimiz, Sen lütuf ve ihsanınla bu dokuz hızlan kapısını bize kapa; bizi ihsanınla tedavi et, sar ve bize, lütuf ve rahmetinle dokuz ihsan kapını aç. Çünkü sen, dilediğin her şeye kadirsin...

Kalbin Şerh Edilmesinin Hakikati

Beşinci fasıl: Bu, kalbin şerh edilmesinin hakikatine dair bir fasıldır. Ulema bu hususta da iki açıklama yapmıştır.

1) Kalbin ne rağbet ne de rehbet (korku) açısından dünyaya yönelik herhangi bir iltifatının kalmaması demektir. Kalbin dünyaya arzu duyması, onun, aileye, çoluk çocuğa, onların faydasına olanları elde edip, zararlı olan şeyleri de onlardan savuşturmaya bağlanıp kalmasıdır... Rehbeti (korkusu) ise, onun, düşmanlarından ve kendisiyle mücadele edip çekişenlerden korkması demektir. Binâenaleyh Allah, kulunun kalbini genişletince onun gözünde, dünyayla alâkalı olan her şey değerini yitirir; böylece onlar bir sinek, karasinek, ya da sivrisinek gibi görülürler. O, ne onları arzuladığı için onları çağırır; ne de onlardan korktuğu için onları engellemeye çalışır. Böylece bütün her şey, onun gözünde, adeta yok ve hiç gibi olmuş olur. Bu durumda da kalbi tamamıyla, Allah'ın rızasını talep etmeye yönelir.

Buna bir misal vermek gerekirse denilebilir ki: Kalp, tıpkı bir su kaynağı gibidir. Beşeri kuvvet zayıf olduğu için, küçük su kaynağına benzer. Binâenaleyh sen, tek bir kaynağın suyunu pek çok, arka dağıttığında, hapsindeki su azalır ve zayıf olur. Ama, suyun tamamını tek bir arka bağladığında bu su, kuvvetli bir su olur. İşte bundan dolay **Hz. Musa** (a.s) Rabbisinden, kalbinin dünya ve onunla ilgili şeylerden uzak durur bir hale gelebilmesi için, onu, dünyayı ayıplamaya ve dünyayla ilgili olan şeyleri kabih ve değersiz görmeye muvaffak kılması suretiyle, göğsünü genişletmesini

istemiştir. Binâenaleyh, böyle bir nefret tahakkuk edince, kalp, tamamıyla kudsi âleme ve rûhani makamlara doğru yönelir.

2) **Hz. Musa** (a.s), bu büyük makama nasbedilince, birtakım zor mükellefiyetlere muhtaç oldu. Vahyi kavramak, Hakk'a hizmete devam etmek ve maddi âlemi islâh etmek, bunlardan birkaçıdır. Böylece, o sanki âlemi yönetmekle mükellef tutulmuş oldu. Halbuki bunlardan birisine iltifat etmek, diğeriyle meşgul olmaktan alıkor. Baksana, bakmakla meşgul olan kimse, (gerçek anlamda) duymadan; duymayla meşgul olan kimse de, görmekten ve hayal etmekten alıkonulmuş olur. Binâenaleyh bu kuvvetler, hem cezbeden hem de men eden kuvvetlerdir. Halbuki Musa (a.s), her ikisine de muhtaçtır. Hakk'ın cemaliyle ünsiyet kuran kimse, Hakk'ın cemalinden ürker ve ondan uzaklaşır. İşte bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s), kuvvetinin âlemi iyice zaptedip kavrayabilmesi için, ona mükemmel bir kudret vermek suretiyle, Rabbinden göğsünün genişletilmesini istemiştir ki, işte göğsünün genişletilmesinden maksat budur. Âlimler bunun için birkaç misal vermişlerdir.

İnsanın Vücudu Bir Ülke Gibidir

Birinci misal: Bil ki, bedenin tamamı bir ülke gibidir. Göğüs onun kalesi, gönül köşkü, kalp tahtı; ruh hükümdarı, akıl veziri; şehvet o beldeye nimetleri celbeden en büyük görevli, memur; gazap devamlı dövme ve terbiye etmekle meşgul olan seyis; duyu organları ise, onun gözcüleri; diğer kuvvetler ise, hizmetçiler, işçiler ve sanatkârlar gibidirler. Şeytan, işte bu beldenin, bu kalenin ve bu hükümdarın düşmanıdır. Şeytan, kral; hevâ, hırs ve diğer kötü huylar ise, onun ordularıdır... Rûhun (o memleketin hükümdarının) gönderdiği ilk şey, veziridir; yani akıl. Şeytan da buna mukabil, hevâyı öne sürer. Böylece akıl, Allah'a; hevâ ve heves de, şeytana davet etmeye başlar. Sonra rûh (hükümdar), akla yardımcı olsun diye zekâyı öne sürer. Buna mukabil şeytan da, şehveti gönderir. Binâenaleyh zekâ seni, dünyayı tenkide yöneltir. Şehvet ise, seni dünya lezzetlerine karşı tahrik eder. Daha sonra rûh (o bedenin hükümdarı) zekâyı tefekkürle kuvvetlendirmek için, onun yardımına tefekkürle koşar. Böylece de tefekkür ve zekâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de تَفَكُّرُ سَاعَةٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ *"Bir saatlik tefekkür, bir yıllık ibadetten hayırlıdır"*[56] buyurduğu gibi, mevcut olan ya da bulunmayan her türlü ayıp ve kusurlara muttali olur. Bunun üzerine şeytan,

56 **Keşfu'l-Hafa**, 1,310.

tefekkürün karşısına gafleti çıkarır. Derken rûh, sabır ve sebâtı öne sürer. Çünkü "acele", güzeli çirkin; çirkini ise güzel görür. Sabr ü sebât ise, aklı, dünyanın değersizliğine vakıf kılar. Derken şeytan, bunun karşısına da, aceleciliği ve çabukluğu çıkarır. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) "مَا دَخَلَ الرِّفْقُ فِي شَيْءٍ إِلَّا زَانَهُ وَلَا الْخَرْقُ فِي شَيْءٍ إِلَّا شَانَهُ" *"Yumuşaklık ve şefkat bir şeyde bulunduğunda onu tezyin eder. Bir şeye de cehâlet ve ahmaklık arız olduğunda onun değerini düşürür"*[57] buyurmuştu. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, kendisinden rıfk ve sebât öğrenilsin diye, gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır. İşte bu iki sınıf arasında bulunan düşmanlık böyledir.

Senin kalbin ve göğsün bir kaledir. Sonra, o kalenin bir hendeği bulunur ki, bu da dünyada iken tatbik edilen zühddür ve dünyaya aşırı rağbet etmemektir. Bunun bir sûru da vardır ki, bu da âhirete arzu duymak ve Allah'ı sevmektir. Binâenaleyh eğer, hendek büyük olur, sûr da kuvvetli olursa, şeytanın ordusu onu tahrip edemez ve böylece gerisin geriye dönüp gider; kaleyi de olduğu gibi bırakırlar. Eğer zühd hendeği derin olmaz, âhiret sevgisi sûru da kuvvetli olmazsa, düşman, göğüs kalesini açar, oraya gider ve orada düşmanın orduları olan hevâ, kendini beğenme, kibir, cimrilik, Allah hakkında sû-i zan, dedikodu ve gıybet gibi şeyler oraya girer ve orada geceler. Böylece hükümdar köşke sıkışıp kalır ve işi zorlaşır. Ama, "tevfik" yardımı gelip, o düşman ordusunu o kaleden çıkarınca, o zaman iş kolaylaşır göğüs genişler; şeytanın karanlıkları çıkar ve, Rabbû'l-âleminin hidâyet nurları, içine dolar ki, işte **Hz. Musa** (a.s)'nın, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver"* niyazı ile kastedilen budur.

İkinci misal: Bil ki, nûrun kaynağı kalptir. İnsanın, zevcesiyle, çoluk çocuğuyla meşgul olması, insanlarla arkadaşlık yapma arzusu duyması ve düşmanlarından korkması, kalp güneşinin nurunun gönül sahrasına girmesine mani olur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, kulunun basiretini kuvvetlendirip böylece de o, mahlukatın aciz olduğunu; dareyndeki faydalarının azlığını görüp müşahede edince, onlar onun gözünde küçülür. Şüphe yok ki onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın zâtı hariç, her şey yok olucudur"* (Kasas, 88) buyurduğu gibi, mahza yokluk olmaları açısından, kul, Allah'ın dışında kalanların mahzâ yokluk olduklarını müşahede edip durur. İşte bu noktada, onun kalbi ile Allah'ın celâl nurları arasındaki perde kalkar. Perde kalkınca da o kalp nûr ile dolar ki, işte göğsün genişlemesi budur.

57 **Müslim**, Birr, 78.

Sadr-Kalb-Akıl İlişkileri

Altıncı fasıl: Bu fasıl "**sadr**" kelimesinin ne demek olduğu hakkındadır. Bil ki, bu kelimeyle bazen, "**kalb**" murat edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak أَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ *"Allah'ın göğsünü İslâm'la açtığı kimse..."* (Zümer, 22); *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* (Tâhâ, 25) وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ *"Ve kalplerde olan şeyler saçılıp ortaya döküldüğünde"* (Âdiyat, 10) ve *"(Allah) gözlerin hain bakışını, göğüslerin gizleyeceği her şeyi bilir"* (Mü'min, 19) buyurmuştur. Bazen de, bu kelimeyle, içinde kalbin bulunduğu o mekan kastedilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ *"Fakat hakikat şudur ki, gözler kör olmaz, fakat sinelerin içindeki kalpler kör olur"* (Hac, 46) buyurmuştur. Âlimler, aklın yerinin kalp mi yoksa beyin mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kelâmcıların ekserisi, onun mahallinin kalp olduğu kanaatindedirler ki, biz bu meseleyi Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu senin kalbine, Cibril-i emin indirdi"* (Şuarâ, 193-194) âyetlerinin tefsirinde inceledik

Bazı kimseler de şöyle demişlerdir: (Bu hususta) kullanılan şu dört kelime vardır. "**Sadr**", "**kalp**", "**fuâd**" ve "**lübb**" kelimeleri. "**Sadr**", İslâm'ın karargâhıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın, göğsünü (sadrehû) İslâm'a açtığı kimse"* (Zumer, 22) buyurmuştur. "**Kalb**" imanın karargâhıdır. Nitekim Cenab-ı Allah, *"Fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi"* (Hucurât, 7) buyurmuştur. "**Gönül**" **(Fuâd),** marifetullah'ın karargâhıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onun gördüğünü kalp yalana çıkarmadı"* (Necm, 11) ve *"Çünkü kulak, göz ve kalp; bunların her biri bundan mes'uldür"* (İsrâ, 36) buyurmuştur. "**Lübb**" ise, tevhidin karargâhıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ancak lübb (halis akıl) sahipleri öğüt alır"* (Zümer, 9) buyurmuştu. Bil ki kalp, bu âleme gönderilirken, tıpkı bomboş bir levhâ, kağıt gibi, nakış ve yazılardan hali ve berî, boş olarak gönderilmiştir. Binâenaleyh o, beden âleminde tıpkı "Levh-i Mahfuz" gibidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak oraya, rahmet ve azamet kalemiyle, mevcûdatın nakışları ve mahiyetlerin şekillerine ait, akıl âlemini ilgilendiren her şeyi yazmıştır ki bu, bu küçük âlemin kıyameti kopuncaya kadar tekbir satır gibidir ki bu da, mücerret şekil ve tertemiz bir haldir.

Sonra akıl, tevfik (muvaffakiyet) gemisine biner ve onu, makûlât âlemiyle rûhaniyet âlemlerinin dalgalandığı denize atar. Böylece, bazen azâmet ve kibriya rüzgârlarının estiği yerden, saadet ve mutluluk rehâveti; bazen de, helâk edici olan rüzgârlar eser. Derken, tefekkür gemisi çoğu kez, Celâl'in tecelli ettiği tarafa ulaşır; böylece kendisine, ulûhiyyet nurları

doğar ve akıl, dalâlet zulmetlerinden kurtulur. Bazen de gemi, cehâletler cenûbunda batar, kırılıp parçalanır ve (içindekiler) boğulur. O gemi, izzetin dalgalarının çarpışması arasında, gemiyi koruyana ve onun nûr ve hidâyetlerinden almaya ihtiyaç duyar da, işte o zaman, *"Rabbim, göğsüme genişlik ver!"* der. Bil ki akıl, imkânlar âleminin süfliliğinden, vâcibu'l-vücûd'un ulviyyetine doğru terakki etmeye başladığında, mahiyetleri mütalaa ile, "mücerredât ve "mufarekât" kesbetme ile olan meşguliyeti fazlalaşır. Her mahiyetin, ya O'nunla birlikte ya da onun için olduğu malumdur. Binâenaleyh, eğer o mahiyet O'nunla birlikte olursa, basiret, ulûhiyyetin izzet celalinin nûrlarıyla dolar; böylece de, o orada, diğer nurları mütalâa etmekle meşgul olmaz. Bunun dışında kalan görme ve basiret namına ne var ise onlar da yok olur, izmihlâle uğrar. Yok eğer, bu mütalâa, O'nun için olan şeyden dolayı ise işte bu noktada, şöylesi bir ilginç hal meydana gelir. Şâyet, billûrdan meydana gelmiş olan bir küre ara yere konulsa ve ona, güneşin ışınları düşse, böylece o ışınlar belli bir alana yansırlar. Böylece de ışınların yansıdığı o alan, yanar. Binâenaleyh, bütün mümkin varlıkların mahiyetleri, kudsiyyet güneşinin, azamet nurunun ve celâl aydınlığı mukabiline konulmuş olan saf bir billur küre gibidirler. Eğer kalpte bunlara doğru bir iltifât meydana gelirse, o kalpte bütün bunlara yönelik bir nisbet oluşur, meydana gelir. Böylece de ulûhiyyetin kibriya ışınları, bunların her birinden kalbe yansır, böylece de kalp, yanıp tutuşmaya başlar. Yakan şeyin çokluğu nispetinde o yanmanın da daha mükemmel olacağı malumdur. İşte bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s), "Mümkinât âlemiyle ilgili dereceleri idrâk edebilmem ve böylece de celâl nârlarıyla yanma makamına ulaşabilmem için, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiştir ki bu, Hz. Peygamber أَرِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ *"Bana eşyanın hakikatini, nasıl iseler öyle göster"* şeklindeki sözünden kastedilendir. Hz. Peygamber, eşyanın, Celâl nûrlarıyla yanıp tutuştuğunu müşahede edince, لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ *"Ben, seni medh ve senâ etmekten acizim, (bunu yapamam)"*[58] buyurdu.

Bazı Müteferrik Meseleler

Yedince fasıl: Bu fasıl, geriye kalan bahislerle alâkalıdır. **Hz. Musa** (a.s), bu açıklamanın faydasının, Allah'a değil de kendisine yönelik olduğunu ortaya koymak için, "Ya Rabbi göğsümü aç" dememiş, "Ya Rabbi benim için, dememiş, "Ya Rabbi, benim için, göğsümü aç" demiştir. Hz. Peygamber'in

58 **Müslim**, Salat, 222.

göğsünün açılması keyfiyetti ile bu **Hz. Musa** (a.s)'nın göğsünün açılması arasındaki üstünlük derecelerini biz inşaallah, اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ (İnşirah, 1) âyetinin tefsirinde açıklayacağız. Allah doğruyu en iyi bilendir.

İkinci matlûb: Cenâb-ı Hakk'ın وَيَسِّرْ لِي اَمْرِي *"işimi kolaylaştır"* âyetidir. Ehl-i sünnete göre, bununla Cenâb-ı Hakk'ın fiilleri yaratması kastedildiği halde, Mu'tezile'ye göre, kolaylaştırıcı lütuf fiillerine tahrik edip sevk etmek manası kastedilmiştir. Buna göre şâyet, "mümkün olan her çeşit lütuf fiilini, Allahu Teâlâ yapmıştır. Binâenaleyh, böyle bir istekte bulunmanın faydası nedir?" denilirse biz deriz ki, burada, ancak böyle bir istekten sonra yapılması güzel olan lütuf fiillerinin bulunması muhtemeldir. Binâenaleyh, bu isteğin faydası, o lütuf fiillerinin güzel olmasıdır.

3) Konuşma Büyük Nimettir

Üçüncü matlûb: Hz. Musa (a.s)'nın وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي * يَفْقَهُوا قَوْلِي *"Dilimden de düğümü çöz ki, sözümü iyi anlasınlar"* ifadesidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki konuşmak büyük bir lütuftur. Bunun böyle olduğuna şunlar delâlet eder:

a) Cenâb-ı Hak خَلَقَ الْاِنْسَانَ * عَلَّمَهُ الْبَيَانَ *"İnsanı yarattı; ona, beyânı öğretti"* (Rahman, 3-4) buyurmuş, وَعَلَّمَهُ الْبَيَانَ "ve ona, beyânı öğretti dememiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak şâyet bu ifadeyi önceki ifadeye atfedecek olsaydı, bu ifade, ondan başka olurdu. Ama Cenâb-ı Hak bu ifadenin başına atıf harfi getirmeyince, O'nun *"Ona beyanı öğretti"* ifadesi, O'nun *"İnsanı yarattı"* ifadesinin adeta bir tefsiri gibi olmuş oldu. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, ona beyânı öğretmek için, insanın Hakk'ı ve yaratıcısı olmuş olur ki, bu söz de, "İnsanın mahiyeti, hayvân-ı nâtık olmasıdır" şeklindeki meşhur söze varıp dayanır,

b) İnsanların, dilin büyük bir lütuf olduğu hususunda ittifak etmiş olmalarıdır. Nitekim **Züheyr:**

لِسَانُ الْفَتَى نِصْفٌ وَنِصْفٌ فُؤَادُهُ فَلَمْ يَبْقَ اِلَّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالدَّمِ

"Yiğidin dili, onun yarısıdır; diğer yarısı da kalbi... Geriye ise ancak, et ve kandan (mürekkep) bir sûret kalmıştır" demiştir. **Hz. Ali** (r.a) de şöyle demiştir: "Şâyet dil olmasaydı, insan, salıverilmiş bir hayvan, yahut da, sadece kalıba dökülmüş bir şekil olurdu. Bu, "Biz, zihnin anlayışını ve lisanın konuşma kabiliyetini (insandan) kaldıracak olsak, insanda geriye

ancak, hayvanlarda bulunan şeyler, (et parçaları) kalırdı" demektir. Yine ulemâ, "kişi, en küçük o iki parçası, yani kalbi ve lisânıyla kişidir" demişlerdir. Hz peygamber (s.a.s) اَلْمَرْءُ مَخْبُوْءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ *"kişi, lisanının altında saklıdır"* buyurmuştur.

c) **Hz. Adem** (a.s)'in münakaşa sırasında, onun üstünlüğü ancak, nutku, konuşma sebebiyle tahakkuk etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak "Ey Adem, onlara, o eşyanın isimlerini bildir" demiş, **Hz. Adem** (a.s) de onlara o eşyanın isimlerini haber verince Cenâb-ı Hak, *"Ben size, "Göklerin ve yerin gaybını ben bilirim" demedim mi?"* (Bakara, 33) demiştir.

d) İnsan, rûh ve kalıptan mürekkep olan bir cevherdir. Onun rûhu, melekler âlemindendir. Binâenaleyh o rûh, devamlı olarak mugayyebâtın şekillerini, melekler âleminden elde eder; bu istifâdeden sonra da o şekilleri, maddeler âlemine aktarır... Onun bu istifâdedeki vasıtası, zihni tefekkürü ve konuşmasıdır. O vasıta, *"Bir saatlik tefekkür, bir yıllık ibadetten daha hayırlıdır"* da denildiği gibi, en büyük ibadet olunca, bunu ifade de vasıtanın da uzuvların en şereflisi olması gerekir. Binâenaleyh, **Hz. Musa** (a.s)'nın, *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* sözü, rûhta meydana gelen nûru talep etmeye; onun, *"işimi kolaylaştır"* ifadesi de, bunu elde etmeye ve bu elde etmenin kolaylaştırılmasına bir işaret olmuş olur ki, işte bu noktada, o rûhani istifadede bir kemâl meydana gelmiş olur.

Bundan sonra da geriye ancak, "beyân" makamı kalmış olur ki, bu da o kemâli başkasına aktarmaktır. Bu ise ancak dil ile olur. İşte bundan dolayı **Hz. Musa** (a.s) *"Dilimden de düğümü söz"* demiştir.

e) İlim, kesinleşmiş olan bilgiye göre, yaratılan şeylerin en üstünüdür. Cömertlik ve bağış da, tâatlerin en faziletlisidir. Uzuvlar içinde elden daha üstünü yoktur. El, maddi bağışın vasıtası olduğu için, اَلْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى *"Yüksek, yani veren el; alçak, yani alan elden daha hayırlıdır"* denilmiştir. Maldan daha hayırlı olan ilim, lisan bağışının âleti, vasıtası olunca, dilin, uzuvların en şereflisi olması gerekir. Bilgilerin verilmesinde vasıta olan şeyin dil olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh dilin, uzuvların en kıymetlisi olması gerekir.

Sükûtu Övenler

Bazı kimseler, şu sebeplerden dolayı susmayı övmüşlerdir:

1) **Hz. Peygamber** (s.a.s) اَلصَّمْتُ حِكْمَةٌ وَقَلِيلٌ فَاعِلُهُ *"Susmak hikmettir; bunu yapan ise azdır"*[59] buyurmuştur. Rivayet olunduğuna göre insanın uzuv-

59 **Deylemî**, 3851.

ları dil hakkında tefekkür edip şu karara varmıştır: "Aramızda, Allah'tan en çok sen kork! Çünkü sen, müstakim olursan, biz de müstakim oluruz. Eğer eğri büğrü olursan, biz de eğri büğrü oluruz..."

2) Dört çeşit söz vardır:

a) Sırf zarar veyahut da zarar tarafı baskın;

b) Zararı faydası denk;

c) Fayda tarafı baskın;

d) Sırf fayda olan.

Sırf zarar veya zarar tarafı baskın olana gelince, bunun terk edilmesi gerekir. Faydası ve zararı eşit olan ise ayıptır. Geriye son iki kısım kalmış olur ki, bu iki kısmı da daha fazla zarardan arındırmak zordur, çetindir. Binâenaleyh, evlâ olanı, konuşmamaktır.

3) İster yaratıcı isterse yaratılmış, ister malûm isterse mevhûm (vehmi) hiçbir mevcut veya ma'dûm (olmayan) yoktur ki, lisan onu ifade etmemiş ve ona müspet veya menfi manada değinmemiş olsun... Çünkü kalbin içinde aldığı her şeyi, lisan, hak veya batıl olarak ifade eder. Bu, diğer uzuvlarda bulunmayan bir özelliktir. Çünkü göz, renklerin ve şekillerin; kulak, seslerin ve harfin; el de, maddelerin ötesine geçemezler. Diğer uzuvların günahlarının aksine, o kolayca, külfetsiz bir biçimde günah işler ya da sevap elde eder. Çünkü, diğer uzuvlar isyân etme hususunda, genelde elde edilmesi zor olan pek çok şeylere gerek duyarlar. İşte bundan dolayı evlâ olan, konuşmamaktır.

4) Konuşmamayı ifade için şu dört kelime kullanılır: "**Samt**", "**sükût**", "**insât**" ve "**ısâhe**" (اصاخة). "**Samt**" bunların genel olanıdır; çünkü bu kelime hem konuşabilen, hem de konuşamayanlar hakkında kullanılır. İşte bundan dolayı, مَالٌ نَاطِقٌ وَصَامِتٌ *"Konuşan, yani zahiri mal; susan, yani halkça bilinmeyen (altın, gümüş...) mal"* denilmiştir. "**Sükût**" ise, konuşabilenin konuşmaması demektir. "**İnsât**", dinlemeyle birlikte susmaktır. Bunlardan biri diğerinden ayrıldığında, o durumu ifade için, "insât" fiili kullanılmaz. Nitekim Cenâb-ı Hak da (her ikisini bir arada kullanarak), فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا *"...derhal onu dinleyin, susun"* (A'raf, 204) buyurmuştur. "**Isâha**" ise, mesela bir sır ve uzak bir yerden gelen ses gibi, anlaşılması zor olan şeylere kulak vermek, dinlemektir. Bil ki, "**sumt**", yokluktur. Yoklukta ise fazilet yoktur. Bilakis bizzat nutkun, konuşmanın kendisinde fazilet vardır. Rezillik ise,

münakaşa etmededir. Şâyet böyle olmasaydı, **Hz. Musa** (a.s), *"Dilimden de düğümü çöz"* diye istekte bulunmazdı.

***İKİNCİ MESELE:* Musa (a.s)'nın Dilindeki Tutukluk**

Âlimler, **Hz. Musa** (a.s)'nın lisanında bulunan, o düğümün ne olduğu hususunda şu iki görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

1) Bu düğüm, Cenâb-ı Hakk'ın onun lisanında yaratmış olduğu bir düğümdür. Bunun için o, Allah'tan, bunu kaldırmasını istemiştir.

2) Bunun sebebi şudur: **Hz. Musa** (a.s), çocuk iken, **Firavun**'un sakalını tutup onu yoldu. **Firavun** da, onu öldürmeyi kafasına koyarak, "Elinde mülkümün ve kudretimin zail olacağı kimse budur" dedi. Bunun üzerin **Asiye**: "O, akledemeyen bir çocuktur. Bunun emâresi ise, senin ona hurma ve ateşi yaklaştırmanda" dedi. Sonra da, bu iki şey onun önüne konuldu; o, ateşi aldı ve ağzına koydu... İşte bu fikri savunanlar da kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları onun elinin ve dilinin yanmadığını, çünkü elinin asâyı tutma aleti -ki, bu da o asânın hüccet olmasıdır-; lisanın da, zikir aleti olduğunu, dolayısıyla yanmayacağını söylemişlerdir. Bunların bir delili de, **İbrahim** (a.s)'in **Nemrût**'un ateşiyle yanmamasıdır. **Musa** (a.s) da, tandıra atılınca yanmamıştır. Binâenaleyh, daha nasıl burada yanabilir?

Diğer bazıları da şöyle demiştir: "Onunla yeme içme hakkı doğmasın diye, dili değil de eli yandı."

3) Eli değil de dili yandı. Çünkü, hücum ve saldırma, eliyle olmuştu. Lisanına gelince o ona, "Babacığım" diye hitap etmişti.

4) Hem yeme içme, hem de konuşma hakkı doğmasın diye, her ikisi birden yandı...

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Tutukluğun Giderilmesini Dilemesinin Sebebi**

Âlimler, **Hz. Musa** (a.s)'nın o düğümün çözülmesini niçin talep ettiği hususunda şu şekillerde ihtilaf etmişlerdir;

1) Peygamberliği ifa hususunda, kesinlikle bir arıza meydana gelmesin diye.

2) Nefreti izâle için. Çünkü, lisandaki tutukluk, bazen o kimseyi hafife alma ve ona iltifat etmeme neticesine götürür.

3) Mu'cize olsun diye. **Hz. Zekeriyya** (a.s)'nın konuşamaması kendisi hakkında nasıl bir mu'cize olmuşsa, **Hz. Musa** (a.s)'nın lisanının çözülmesi de onun hakkında bir mu'cize olmuştur.

4) Kolaylığı talep etme ve temin etme. Çünkü, ceberûta ve kibrine bürünmüş olan **Firavun** gibilerine karşı söz söylemeye teşebbüs etmek bayağı zordur. Bir de buna, lisanın tutukluğu eklenirse had safhaya çıkar. Böylece o, işi kolaylaştırmak ve hafifletmek için, Rabbisinden o düğümün giderilmesini istedi.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hasan el-Basri Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Musa, istediğin sana verilmiştir"* (Tâhâ, 36) âyetine dayanarak, o düğümün ve o tutukluğun tamamıyla zail olduğunu söylemiştir ama bu görüş zayıftır. Çünkü **Hz. Musa** (a.s) وَاحْلُلْ الْعُقْدَةَ مِنْ لِسَانِى "Ukdeyi, onun tamamını lisanımdan çöz" dememiş, tam aksine وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِى *"Lisanımdan bir ukde çöz"* demiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, tek bir ukdeyi çözdüğünde, **Hz. Musa** (a.s)'ya, isteğini karşılamış olur. Gerçek şudur: Onun lisanındaki ukdelerin ekserisi çözülmüş, ama onların azı kalmıştır. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, **Firavun**'un söylediğini naklettiği, *"Yoksa ben ondan hayırlı değil miyim? O ki hakirdir, (meramını) bile nerdeyse açıklayamıyor"* (Zuhruf, 52) âyetidir. Yani, "O nerdeyse meramını anlatamayacak" demektir. İşte bu âyette, onun lisanında bir tür tutukluk bulunduğu halde açıklamada bulunduğuna dair bir beyanat vardır. Buna da şu iki açıdan cevap verilmiştir:

a) "وَلَا يَكَادُ يُبِينُ" (Zuhruf, 52) ifadesiyle "O, beyanatta bulunmadı, hüccet de getiremez" manası kastedilmiştir.

b) "**Kâde**" fiili "**karube**" (yakın oldu) manasındadır. Binâenaleyh, bu ifadeyle şâyet, lisanen yapılan bir açıklama kastedilmiş olsaydı, o zaman bunun manası, "O, beyâna yaklaşamadı" şeklinde olurdu; böyle olması halinde de hiç beyanatta bulunamamış olurdu ki, bu batıldır. Zirâ o, hem **Firavun**'a, hem de onun yanındaki topluluğa hitap etmiş, onlar da onun sözünü dinlemiş ve anlamışlardı. Onun daha, hiç beyanatta bulunamadığı nasıl ileri sürülebilir? Tam aksine, belki de **Firavun** bunu, bakışları ondan çevirebilmek için, göz boyamak için söylemiştir.

Ehl-i tasavvuf ise şöyle demiştir: **Hz. Musa** (a.s), *"Dilimden de (bir) düğümü çöz"* demiştir. Çünkü, düğümlerin hepsinin çözülmesi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nasibi ve hissesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yetimin malına,... en güzel biçimde yaklaşın"* (İsrâ, 34) buyurmuştur. Binâenaleyh, bu da, **Ebu Talib** (r.a)'in yetiminin hakkı olunca, hiç şüphesiz ki **Hz. Musa** (a.s), bunun kıyısına yaklaşmamıştır. Allah en iyisini bilendir.

4) Ailemden Bir Yardımcı Ver

Dördüncü matlub: Hz. Musa (a.s)'nın وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي *"Bana kendi ailemden bir de vezir ver"* sözünün ifade ettiği husus. Bil ki, **Hz. Musa** (a.s)'nın vezir talebinde bulunması, ya bizzat kendisinin bu işi hakkıyla yerine getirmesinden endişe duyup böylece de bir yardımcı talebinde bulunmasından dolayıdır; yahut da, samimiyetin tahakkuk edip hiçbir ithamın da bulunmaması yanında, dini konularda yardımlaşmanın, Allah'a davet etme işi hususunda büyük bir meziyeti olduğunu görmesinden dolayıdır. İşte bundan dolayı **Meryemoğlu İsa**, *"Allah'a (doğru giden yolda) bana yardım edecekler kim?" Havariler: "Biziz Allah'ın dininin yardımcıları"* (Âl-i İmran, 52) demişlerdir. Cenâb-ı Hak **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e de *"Sana, Allah ve sana tâbi olan mü'minler yeter"* (Enfâl, 64) demiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) إِنَّ لِي فِي السَّمَاءِ وَزِيرَيْنِ وَفِي الْأَرْضِ وَزِيرَيْنِ فَالَّذَانِ فِي السَّمَاءِ جِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ وَالَّذَانِ فِي الْأَرْضِ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرَ *"Benim hem gökte hem de yerde ikişer vezirim bulunmaktadır. Göktekiler, Cebrâil ve Mikail. Yerdekiler de Ebu Bekir ve Ömer'dir"*[60] buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Vezir Kelimesinin Anlamı**

Buradaki "**vezir**", "**vizr**" (yük, ağırlık) kelimesinden alınmıştır. Çünkü "vezir", melik'in ve hükümdarın, bir tür yükünü sırtlanır. Veyahut da ona, yardımcı ve destekçi olur. Yahut da bu kelime, "sığınak ve melce" anlamına gelen "اَلْوَزَرُ" kelimesinden iştikak etmiştir ki, bu "kendisiyle korunulan dağ" demektir. Çünkü kral, idare ettiği kimseler hakkında vezirine başvurur ve ona müracaat eder... Etbânın işlerini de ona havale eder. Yahut bu kelime, yardımlaşma anlamına gelen "**muvâzere**" mastarından türemiştir. Muvâzere kelimesi de, Arapların "اِزَارُ الرَّجُلِ" deyimlerinden alınmıştır ki, bu da, bir kimsenin zor bir iş yapmaya hazırlandığında bağlayıp takviye ettiği yer anlamındadır. Bu açıklamayı, **el-Esmâi** yapmıştır. Normal olarak bu kelimenin, "**Ezîr**" şeklinde olması gerekirdi; ancak ne var ki hemze vâv'a çevrilmiş ve "veziren" şeklinde olmuştur.

İKİNCİ MESELE

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِمَلِكٍ خَيْرًا قَيَّضَ لَهُ وَزِيرًا صَالِحًا إِنْ نَسِيَ ذَكَّرَهُ وَإِنْ نَوَى خَيْرًا أَعَانَهُ وَإِنْ أَرَادَ شَرًّا كَفَّهُ *"Cenâb-ı Hak bir idareciye hayrı murat ettiğinde ona, sâlih, iyi ve uygun bir vezir bahşeder. Unuttuğunda, ona hatırlatır; hayrı yapmak istediğinde ona destekçi olur; şerri düşündüğünde*

60 **Kenzu'l-Ummal,** 11, 32661.

de ona mani olur"[61] **Enuşirvân** da şöyle dermiş: "En iyi kılıç bile, cilâdan müstağni olamaz. En iyi hayvan da, kamçıdan müstağni olamaz... Ve, en bilgin kral ve yönetici de, vezirden, yardımcıdan müstağni olamaz."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Peygamberin Vezire İhtiyacı Var mı?**

Şâyet, "Vezirden medet umma işine hükümdarlar yöneticiler muhtaçtır. Ama, Allah'tan aldığı vahyi ve risaleti belli bir topluma tebliğle mükellef olan peygambere gelince, vezirin ona ne faydası olabilir? Hem, **Hz. Musa** (a.s) Rabbisinden, onu kendisine nübüvvet hususunda ortak kılmasını istemiş, *"Onu işimde ortak kıl"* (Tâhâ, 32) demiştir. Binâenaleyh o, daha nasıl vezir olabilir?" denilirse, bunun birinci şıkkına şu şekilde cevap verebiliriz: Samimiyetin bulunması, töhmetin de olmaması yanında dini konularda yardımlaşmanın, Allah'a davet etmedeki tesiri hususunda büyük bir meziyeti vardır. Binâenaleyh, **Hz. Musa** (a.s) da, kardeşi **Harun** (a.s)'a güveniyordu. İşte bundan dolayı, tebliğ hususundaki yüklerin bir kısmını onun üstlenmesi için, Rabbinden, **Harûn** sayesinde sırtının kuvvetlendirilmesini istedi.

5. Vezirin Ailesinden Olmasını İstemesi

Beşinci matlûb: O vezirin, ehlinden, yani akrabalarından olması...

6. Kardeşi Harun (a.s)'un Vezirliğini İstemesi

Altıncı matlûb: Ehlinden olan o vezirin, kardeşi **Harun** (a.s) olması. **Hz. Musa** (a.s), kardeşi **Harun** (a.s)'un veziri olmasını şu iki sebepten dolayı istemiştir:

1) Dini konularda yardımlaşmanın büyük bir şerefi vardır. Binâenaleyh, **Hz. Musa** (a.s) bu şerefin, kendi ehli için tahakkuk etmesini istemiştir.

2) Yahut da, onlardan her biri diğerini son derece seviyor ve birbirleriyle de o nispette uyum sağlıyorlardı.

İfadedeki "هٰرُونَ" kelimesinin mansûb olması hususunda da, şu iki izah yapılabilir:

a) Bu, mukadder **"ca'l"** (yapmak) fiilinin mef'ûlü olup, ifadenin takdiri, "Kardeşim Harun'u, benim vezirim yap, kıl" şeklinde olur.

b) Bu kelime, **"vezîren"** kelimesinden bedeldir. **"Ehî"** kelimesi de, **"Hârun"** kelimesinin ya sıfatı, ya da onun bedelidir. Bil ki, **Hz. Harun** (a.s)'a mahsus birtakım hususiyetler vardı. Bunlardan birisi, onun fasih olmasıdır.

61 **es-Sünenü'l-Kübrâ,** 10, 112.

Çünkü Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'dan naklen, *"Kardeşim Hârun, o, lisan bakımından benden daha fasihtir"* (Kasas, 34) buyurmuştur. O, yumuşak ve şefkatlidir... Meselâ o, "Ey *anamın oğlu, sakalımı, başımı tutma"* (Tâhâ, 14) demiştir. O, yaş bakımından daha büyük idi.

7. Onun Takviye Etmesini Dilemesi

Yedinci matlûb: Hz. Musa (a.s)'nın اُشْدُدْ بِهِ اَزْرِى *"Onunla sırtımı kuvvetlendir"* şeklindeki sözüdür. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kurrânın ekserisinin okuyuş şekli, bir dua cümlesi olarak "وَاشْدُدْ بِهِ وَاَشْرِكْهُ" şeklindedir. Sadece **İbn Âmir,** bir cevap olmak üzere, **Hz. Musa** (a.s)'dan yapılmış olan bir nakilmiş gibi, "وَاَشْدُدْ بِهِ وَاُشْرِكُهُ" (Onunla sırtımı kuvvetlendireyim ve onu kendime ortak kılayım...) şeklinde okumuştur. Bu ifadeleri emir sîgasında okuyanların, "**ehî**" kelimesini mübtedâ olarak merfû, "وَاَشْدُدْ بِهِ" kelimesini de onun haberi yapmaları ve "**Hârûne**" kelimesi üzerinde vakfetmeleri de mümkündür.

İKİNCİ MESELE

"**Ezr**" kuvvet anlamındadır. Arapçada, "onu kuvvetlendirdi, destekledi" manasında "آزَرَهُ" (âzerehû) denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak (Feth, 29) فَاٰزَرَهُ *"gitgide onu kuvvetlendirmiş"* buyurmuştu. Yani, "Onu destekledi" demektir. **Ebu Ubeyde** ise "**ezrî**" kelimesinin "sırtım" anlamına geldiğini söylemiştir. **Halil**'in eserinde de "**ezr**", "sırt" anlamındadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hz. Musa (a.s), kardeşi **Harun** (a.s)'u kendisine vezir yapmasını Allah'tan dileyince, Allah'tan onunla kendi sırtını kuvvetlendirmesini ve onu kendisine yardımcı ve destekçi kılmasını istemiştir. Çünkü sırf akrabalığa güven olmaz.

8. İşini Paylaşmasını Dilemesi

Sekizinci matlûb: Onun, وَاَشْرِكْهُ فِى اَمْرِى *"Onu işimde ortak kıl"* ifadesi. Buradaki "**el-emru**" kelimesi "nübüvvet"tir. **Hz. Musa** (a.s) böyle söylemiştir, çünkü o, onun, kendi pazusunu kuvvetlendireceğini (kendisini destekleyeceğini) biliyordu; zira o, hem yaşça ondan büyüktü, hem de fasih idi.

Cenâb-ı Hak (c.c), **Hz. Musa** (a.s)'nın niçin böyle dua ettiğini, yine ondan naklederek كَىْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا * وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا *"Tâ ki seni çok tesbih edelim. Seni çok analım"* buyurmuştur. "Tesbih"in, lisânen veya itikâden olmuş

olması muhtemeldir. Her iki takdire göre de tesbih, Allahu Teâlâ'yı, zâtı, sıfatları ve fiilleri hususunda kendisine yakışmayan şeylerden tenzih etmek ve tebrie etmek, aklamaktır. "Zikr" ise, Cenâb-ı Hakk'ı celâl ve kibriyâ sıfatlarıyla vasfetmekten ibarettir. Olumsuzunun olumludan önce geldiğinde şüphe yoktur.

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا *"Şüphe yok ki sen bizi hakkıyla görensin"* buyruğuna gelince bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) "Bizim, bu taatleri, ancak senin rızan için yaptığımızı ve bunlarla senden başkasını arzulamadığımızı, sadece seni arzuladığımızı, şüphesiz ki sen biliyorsun."

2) "Bu tür şeylerle yardım talebinde bulunmam, nübüvvet konusunda onlara olan ihtiyacımdan dolayıdır. Sen bunu hakkıyla görüp biliyorsun."

3) "Sen, bizim faydamıza olan çeşitli şeyleri bilip duruyorsun. Binâenaleyh, onlardan en uygununu bize ver." **Hz. Musa** (a.s), yukardaki duâlarını, Rabbim, kendisine hükmetmekten ve tahakkümde bulunmaktan tenzih etmek ve işi, büsbütün ve tamamıyla O'na havale etmek için kayıtla kayıtlamıştır.

Musa (a.s)'nın Doğumu ve Risaleti

قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَىٰ ﴿٣٦﴾ وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ ﴿٣٧﴾
إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ ﴿٣٨﴾ أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ
فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي
وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي ﴿٣٩﴾ إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَنْ يَكْفُلُهُ
فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ
وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ ﴿٤٠﴾
وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي ﴿٤١﴾ اذْهَبْ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي
﴿٤٢﴾ اذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ﴿٤٣﴾ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ
يَخْشَىٰ ﴿٤٤﴾

"Buyurdu: "Ey Musa, istediğin sana verilmiştir. Andolsun ki, biz sana, diğer bir zamanda da, anana vahyolunacak olan şeyi lütfetmiş; ilhâm ettiğimiz vakitte de (kendine) "Onu tâbuta koy da, denize at ki, deniz onu kıyıya atsın, onu benim de, kendisinin de düşmanı olan biri alacak diye emretmiştik. Sana karşı, (Ey Musa), gözümüzün önünde yetiştirilmen için, kendimden bir sevgi bırakmıştım. Hani, kız kardeşin gidip şöyle diyordu: Ona bakacak bir kimse (temin etmek için) size yol göstereyim mi? Böylece seni, tekrar annene verdik ki, gözü aydın olsun ve tasalanmasın. Sen, bir de adam öldürmüştün de, biz seni o gamdan kurtarmıştık. Seni, türlü türlü sınamalarla imtihan etmiştik. Bunun için yıllarca Medyen halkı içinde kaldın. Sonra da, (hakkındaki) takdire göre buraya geldin, ey Musa! Ben seni, kendim için seçtim. Sen, kardeşin de beraberinde olarak, mu'cizelerimle git. İkiniz de, beni hatırlayıp anmakta gevşeklik göstermeyin, Firavun'a gidin. Çünkü o, hakikaten azdı. (Gidin de), ona yumuşak söz söyleyin. Olur ki, nasihat dinler, yahut Allah'tan korkar" (Tâhâ, 36-44).

Bil ki, "سُؤْلٌ" talep etmek ve istek anlamındadır. Bu kelime, "**hubz**" (ekmek) kelimesinin "**mahbûz**" (pişirilmiş) ve "**ekl**" (lokma) kelimesinin de "**me'kül**" (yenilmiş) anlamına gelmesi gibi, ism-i mef'ûl anlamında olarak "fu'l" kalıbındadır. Yine bil ki, **Hz. Musa** (a.s), bu sekiz şeyi, Rabbisinden talep edip, üzerine aldığı şeyin ancak O'nun kendisine icâbetiyle kemâle girecek olan bir teklif olduğu malum olunca, hiç şüphesiz, mükellef kılındığı tarzda tebliğde bulunmaya muktedir olabilmesi için, Allahu Teâlâ kendisine icâbette bulunmuş da, *"Ey Musa, istediğin sana verilmiştir"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bunda çeşitli faydalar bulunduğu için, bunu büyük nimetlerden addetmiş, bunun peşinden, *"Andolsun ki, biz sana, diğer bir zamanda da... lütfetmiştik"* demiş, bununla şunlara dikkat çekmek istemiştir.

a) Cenâb-ı Hak sanki, "Ben, sen istekte bulunmadan önce de, senin maslahatına riâyet ettim. İstekte bulunduktan sonraysa, daha nasıl senin muradını vermem?

b) Ben seni büyütüp terbiye ettim. Binâenaleyh, şimdi ben senin isteğini vermezsem, kabûl ettikten sonra reddetme; iyilikte bulunduktan sonra da kötülük etmek olur. Binâenaleyh, bu benim keremime nasıl yaraşır?

c) Biz, eskiden sana ihtiyaç duyduğun her şeyi verip ve seni, hakir, aşağı durumdan yüksek derecelere çıkardığımıza göre bu, bizim sana büyük bir makam ve mühim bir iş verdiğimize delâlet eder. Binâenaleyh, bu dereceye ulaşmış kimseyi, isteğinden men etmek nasıl uygun düşer?

Burada şöyle iki soru sorulabilir:

İki Soru ve Cevap

Birinci soru: "Minnet" tabiri, eziyet veren bir ifâde olup; makam da lütuf makamı olmasına rağmen, verdiği bu nimetleri, Cenâb-ı Allah niçin "minnet" lafzını getirerek zikretmiştir?

Cevap: Hak Teâlâ bunu, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kendisine ulaşıp gelen o nimetleri hak ettiği için değil, aksine Allah'ın lütfunun ve ihsanının gereği olarak ona tahsis ettiğini anlaması için böyle buyurmuştur.

İkinci soru: Bu ifadelerle, pek çok lütufta bulunduğunu bildirdiği halde, Cenâb-ı Hak niçin, *"Diğer bir zamanda da"* buyurmuştur?

Cevâp: Allahu Teâlâ bununla, tek bir lütfu kastetmemiştir. Çünkü bu ifade, hem az hem de çok olanlar hakkında kullanılabilir.

Musa (a.s)'ya Sekiz Lütuf

Bil ki burada ifade edilen lütufların sayısı sekizdir:

Birinci lütuf: Cenâb-ı Hakk'ın اِذْ اَوْحَيْنَا اِلٰى اُمِّكَ مَا يُوحٰى * اَنِ اقْذِفِيهِ فِى التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِى الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَاْخُذْهُ عَدُوٌّ لِى وَعَدُوٌّ لَهُ *"Onu tabuta koy da, denize at ki, deniz onu kıyıya atsın, onu benim de kendisinin de düşmanı olan birisi alacak..."* âyetinin ifade ettiği hususdur.

Kadın Peygamber Var mıdır?

Ulemanın ekserisi, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesinin, nebi ve peygamber olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh bu âyetten anlaşılan "vahiy" ile, peygamberlere gelen o vahiy nasıl murat edilmiş olabilir. Hem kadın, hüküm vermeye (hakim olmaya), imam (ve devlet başkanı) olmaya, hatta **İmam-ı Şâfiî** (r.ah)'ye göre kendi kendini evlendirmeye bile salâhiyetli değilken, biz bunu nasıl söyleyebiliriz? Binâenaleyh kadın, peygamber olamaz. Buna, Hak Teâlâ'nın, *"Biz senden evvel de, kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını (peygamber olarak) göndermedik"* (Enbiya, 7) âyeti delâlet eder. Bu âyet, konu hakkında çok açık bir ifadedir. Hem sonra Kur'ân'da "vahiy" kelimesi, hep "peygamberlik" manasını da ifade etmez. Nitekim Cenâb-ı Hak *"Rabbin bal arısına da vahyetti ki..."* (Nahl, 68)

buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Allah, *"Hani havarilere şöyle vahyediyordum..."* (Mâide, 111) buyurmuştur.

Vahyin Bu Âyette Manası

Âlimler bu âyette geçen "vahiy" ile ne murat edildiği hususunda şu değişik izahları yapmışlardır:

1) Bununla, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesinin gördüğü bir rüyâ kastedilmiştir. Bu rüyanın yorumu **Hz. Musa** (a.s)'nın tabuta konulup, denize (Nil'e) bırakılması ve Allahu Teâlâ'nın onu tekrar annesine kavuşturması şeklinde idi.

2) Bununla, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesinin kalbine bir anda düşen kesin bir karar kastedilmiştir. Binâenaleyh içine düştüğü bir durum hususunda düşünen herkes için, o şeyden kurtulmaya en uygun fikir ortaya çıkar. İşte akla gelen o fikre de "vahiy" denir.

3) Bununla "ilham" kastedilmiştir. Fakat ilhamdan bahsettiğimizde, bununla "akla gelen, kalbe gâlip olan şey" manasını kastederiz. Binâenaleyh bu da tıpkı ikinci izah gibi olmuş olur.

Bu üç izaha, şu şekilde itiraz edilmiştir: "Denize atmak da, onu helâk etmek (öldürmek) gibi bir şeydir. Binâenaleyh bu durum, **Firavun**'dan görülmeye alışılmış olan o öldürme işinin korkusuna denk bir korkudur. Dolayısıyla, bunların ikincisinden korunmak için birincisini yapmak nasıl câiz olabilir?

Buna şu şekilde **cevap** verilir: Belki de **Hz. Musa** (a.s)'nın annesi, araştırma neticesinde rüyasının doğruluğunu anlamıştır. Böylece de çocuğunun **Firavun**'un eline düşmesinden ise, denize bırakmasının kurtulmasına nispeten imkân vereceğini zann-ı galiple anlamış olur.

4) Belki de bu husus o zaman mevcut olan, **Şuayb** (a.s) ve benzeri bir peygambere vahyedilmişti. Daha sonra o peygamber bunu **Hz. Musa** (a.s)'nın annesine, ya sözlü olarak (bizzat), ya haber göndererek bildirmiştir.

Buna da şu şekilde itiraz edilmiştir. Eğer bu durum böyle olsaydı, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesinin içine düştüğü o çeşit çeşit korkular, ona gelmezdi.

Bu itiraza da şöyle **cevab** verilebilir: Böylesi bir korku, insanlık gereğidir. Nitekim **Hz. Musa** (a.s) da, kendisine bizzat Cenâb-ı Hak, **Firavun**'a gitmesini emretmesine rağmen, **Firavun**'dan korkmuştu.

5) Belki, de **Hz. İbrahim** (a.s), **Hz. İshak** (a.s), **Hz. Yakûb** (a.s) gibi, daha önceki peygamberler bunun böyle olacağını haber vermişlerdi. Bu haber de o kadına ulaşmıştı.

Belki de Cenâb-ı Hak, tıpkı **Hz. Meryem**'e, *"O (Cebrâil) (Meryem'in) kendisine hilkati tam bir insan şeklinde görünmüştü"* (Meryem, 17) âyetinde de belirttiği gibi, **Cebrâil**'i göndermesi şeklinde, peygamberlik söz konusu olmaksızın, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesine de bir melek göndermiştir. Âyetteki, مَا يُوحٰى "Annene vahyedilmesi gerekli olan şeyi vahyettik" demektir. Bunun vahyedilmesi gerekli olmuştur. Çünkü hâdise çok büyük ve önemlidir. Bu hususta doğru ve faydalı olanı bilmek ancak vahiy ile mümkündür. Binâenaleyh bu vahiy gereklidir.

Annesi Musa'yı Denize Bırakıyor

Hak Teâlâ'nın, اَنِ اقْذِفِيهِ *"Onu denize at" diye"* emri ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunun başındaki edat, "en-i müfessire"dir. Çünkü bundan önce geçen "vahyettik" fiili, "dedik" manasınadır.

İKİNCİ MESELE

"Kazf", atmak ve bırakmak manasınadır. Hak Teâlâ'nın, *"Onların kalplerine korkuyu kazfetti (attı)"* (Haşr, 2) âyeti de bu manadadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Rivayet olunduğuna göre **Hz. Musa** (a.s)'nın annesi, bir tabut yaptırıp tabanına atılmış (çırpılmış) pamuk döşedi ve içine **Musa** (a.s)'yı yerleştirdi. Sonra tabutun ağzını ve çatlaklarını zift ile ziftledi ve onu Nil'e bıraktı. Nil'in **Firavun**'un sarayına doğru giden büyük bir kolu vardı. **Firavun,** hanımı **Âsiye** ile birlikte o kol ile meydana getirdiği havuz kenarında oturuyordu. Derken suyun taşıyıp getirdiği o tabuta rastladı. **Firavun** onu görünce, kölelerine ve câriyelerine onu çıkarmalarını emretti. Onlar onu çıkardılar ve kapağını açtılar. Bir de ne görsünler, nur topu gibi bir çocuk! **Firavun** onu görür görmez, onu sevdi. Bu kıssanın, tamamı, Kasas Sûresi'nde gelecektir. **Mukatil,** o tabutu yapanın, **Firavun**'un ailesinden (hanedânından), iman etmiş **Hizkil** olduğunu söyler.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"Yemm", deniz demek olup, bununla, bütün müfessirlere göre, Mısır'daki **Nil Nehri** kastedilmiştir. Çünkü **"Yemm"**, hem deniz, hem büyük nehir manasına kullanılır.

BEŞİNCİ MESELE

Kisâi şöyle der: Âyetteki, "sâhil" kelimesi, "ism-i mef'ûl" (meshûl) manasınadır. Çünkü su onun üstüne çıkmakta, sahil altta kalmaktadır.

ALTINCI MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: Âyetteki zamirlerin hepsi, **Hz. Musa** (a.s)'ya râcidir. Çünkü bunların bir kısmını **Hz. Musa** (a.s)'ya, bir kısmını da tabuta vermek, âyetin nazmında bir tenâfür (uygunsuzluk) bulunduğu neticesine götürür. Buna göre şâyet, "Denize atılan da; sahile atılan da tabuttur" denilirse, biz deriz ki: Denize atılan tabutun içinde olarak yine **Hz. Musa** (a.s) olduğunu söylemede bir sakınca yoktur. Binâenaleyh bütün zamirlerin mercii farklı farklı olmamış ve böylece âyetin nazmında bir tenâfür olmamış olur.

YEDİNCİ MESELE

Allah'ın takdiri, o denizin suyunun o tâbutu, sâhile götürüp atması şeklinde olunca, bunu anlatmak için mecâzi ifadeler kullanılmış ve sanki denizin bir düşünme (temyiz) kabiliyeti varmış gibi sayılmış, emre itaat etmesi ve bunu yerine getirmesi için, ona bu emredilmiş ve *"Deniz onu kıyıya atsın"* denilmiştir.

Hak Teâlâ'nın يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ *"Onu benim de, kendisinin de düşmanı olacak birisi alacak"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır.

Birinci bahis: Âyetteki, *"Alacak"* ifadesi, daha önce geçen, *"Denize at"* emrinin cevabıdır.

İkici Bahis: Bu "alma" işinin nasıl olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **Firavun**'un hanımı, cariyelerden su istedi ve o esnada bir tabut gördü. Onu alıp getirmelerini emretti. Bunun üzerine o tâbut, çıkarılıp getirildi. Binâenaleyh âyetteki "**Firavun**'un tabutu alması" şeklindeki ifade ile, **Firavun**'un onu kabul etmesi ve gönlünün ona meyletmesi kastedilmiştir.

b) Deniz, o tâbutu **Firavun**'un havuzuna giden kolun **Nil**'e açılan ağzının sâhilindeki bir yere atmıştır. Sonra o kol onu, **Firavun**'un havuzuna taşımış ve **Firavun** da, onu görüp almıştır.

Üçüncü bahis: Hak Teâla'nın, *"Onu benim de, kendisinin de düşmanı olacak birisi alacak"* beyanında şöyle bir müşkillik vardır: **Hz. Musa** (a.s) henüz düşman olunacak bir yaşta değildi.

Buna şu şekilde cevap verilebilir. **Firavun**'un, küfrü ve isyanından dolayı Allah düşmanı oluşu açıktır. Ama onun, **Hz. Musa** (a.s)'nın düşmanı oluşu hususuna gelince, bunun durumunun o anda **Firavun** tarafından anlaşılmış olması halinde, **Firavun**'un onu öldürecek olması bakımından olabileceği gibi, **Hz. Musa** (a.s)'nın işinin, neticede düşmanlığa varması bakımından olması da muhtemeldir.

Sevimli Olması

İkinci lütuf: Bu, Hak Teâlâ'nın وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي *"Sana karşı, kendimden bir sevgi bırakmıştım"* ifadesi ile anlatılan lütuftur. Bu ifade ile ilgili şu iki açıklama yapılır:

1) "Üzerine, tarafımdan bir sevgi attım." **Zemahşeri** şöyle der: "Burada "**minnî**"deki, harf-i cer, ya "**elkaytü**" fiiline müteallîktir ki buna göre mana: "Ben seni sevdim. Allah'ın sevdiğini, bütün kalpler de sever" şeklindedir. Yahut da bu harf-i cer, mahzûf bir fiile müteallîktir." İşte bu hususta ikinci görüş de budur. O mahzûf şey, âyetteki "**muhabbet**" kelimesinin sıfatı olup, مُحَبَّةً حَاصِلَةً مِنِّي "Benim tarafımdan hasıl olan bir sevgi, yani benim tarafımdan olan ve benim yaratmamla olan bir sevgiyi senin üzerine attım. Bundan ötürü **Firavun**'un karısı, seni sevdi ve *"Benim için de, senin için de bir göz aydınlığı! Onu öldürmeyin"* (Kasas, 9) dedi" demektir. Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Musa** (a.s)'nın yüzünde öyle bir güzellik, gözlerinde öyle bir tatlı bakış vardı ki gören ona bakakalır, bundan kendini alamazdı. Bu tıpkı, *"Rahman onlar için (gönüllerde) bir sevgi verecektir"* (Meryem, 96) âyetinde olduğu gibidir.

Kâdî şöyle der: "Bu izah doğruya daha yakındır. Çünkü **Hz. Musa** (a.s) daha küçük iken, dini açıdan elde edeceği ilahi sevgi ile tavsif edilemez (yani Allah'ı razı edecek meziyetleri taşıyamaz). Çünkü bu sevgi, mükâfata müstahak olma manasında, mükellef olanlar için kullanılır. Halbuki burada kastedilen, **Hz. Musa** (a.s)'nın yaratılış (güzellik) açısından gıpta edilir ve beğenilir bir durumda olmasıdır. **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Firavun** ve

karısına karşı durumu da böyledir. Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya, daha fazlası yapılamayacak şekilde, o iki tarafından bir terbiyeyi nasip etmiştir."

Şöyle de denebilir: Aksine birinci ihtimal, daha tercihe şâyandır. Çünkü ikinci izaha göre, bir takdir yapma ve bu, "Ben, sana kendimden hâsıl olan ve yaratmamla meydana gelen bir sevgi bıraktım" takdirindedir denilmeye ihtiyaç vardır. Halbuki birinci manaya göre, böyle bir takdire ihtiyaç yoktur.

Geriye **Kâdî**'nin, "O çocukken, Allah'ın sevgisi onun için söz konusu değildir" şeklindeki fikri kalır. Buna şöyle cevap veririz: Biz bunu kabul etmiyoruz. Çünkü Allah'ın sevmesinin manası, kullarına faydalı olan şeyleri vermesi, ulaştırmasıdır. Bu mana ise, çocuk iken de **Hz. Musa** (a.s) hakkında söz konusudur. Böylece Allahu Teâlâ, bu işin, ömrünün sonuna kadar devam edeceğini bildirmek istemiş ve bundan dolayı, bu hususta, **"muhabbet"** lafzını kullanmıştır.

İlahi İhtimamla Yetişmesi

Üçüncü lütuf: Bu, Hak Teâlâ'nın وَلِتُصْنَعَ عَلٰى عَيْنِى *"Gözümün önünde yetiştirilmesi için"* ifadesi ile anlatılandır. **Kaffâl** şöyle demiştir: "İrâdeme göre" yani *"gözüm önünde görülsün diye"* manasınadır. Bunun mecâzi manası şudur: Bir kimse onun, gözü önünde bir başkasına ait işi yaparsa, o işi onun istediği ve arzu ettiği bir şekilde yapar. Bu durumda onun, arzu ettiği şekil dışında hareket etmesi mümkün olmaz. Burada da böyledir.

Bu mecâzın, ne çeşit olduğu hususunda iki görüş vardır:

1) Buradaki "göz" (ayn) ile, bilme manası kastedilmiştir. Yani, "Bilgimiz dâhilinde olmak üzere" demektir. Bir şeyi bilen, tıpkı ona bakıp, görenin onu çeşitli afetlerden koruması gibi, onu afetlerden koruyacağı için, işte bu açıdan bilme, ile görme arasındaki benzerlikten ötürü, göz (görme) lafzı, bilme manasında kullanılmıştır.

2) Buradaki "ayn" (göz) ile, bakıp gözetme manası kastedilmiştir. Çünkü bir şeye bakıp gözeten, onu eziyet ve zarar verici şeylerden koruyup gözetir. Binâenaleyh âyetteki "ayn" (göz), adeta bakıp gözetmenin sebebi (vasıtası) gibidir. İşte bundan dolayı, mecâzi olarak, sebeb, müsebbeb (netice) manasında kullanılmıştır. Bu tıpkı, *"Hiç şüphesiz ben sizinle berâberim, işitir ve görürüm"* (Tâhâ, 46) âyeti gibidir. Yine birisi birisine, korunması ve emin olması için duâ ettiğinde, "Allah'ın gözü, üzerinde olsun" denilir.

Kâdî şöyle der: "Kur'ân'ın zâhiri, Hak Teâlâ'nın وَلِتُصْنَعَ عَلٰى عَيْنِى *"Gözümüz önünde yetiştirilmen için"* âyetinden kastedilen mananın, Allah'ın

muhafazası ve emin kılması olduğunu gösterir. Bu tıpkı, *"Hani kız kardeşin gidip şöyle diyordu: "Ona bakacak bir kimse (temin etmek için) size yol göstereyim mi?" Böylece seni, tekrar annene verdik ki gözü aydın olsun ve tasalanmasın"* âyetinde anlatıldığı gibidir. Böylece bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** (a.s)'yı hıfz-u emânına alışının bir tefsiri (izahı) gibi olmuş olur.

Burada geriye şu iki bahis kalır:

Birinci bahis "...وَلِتُصْنَعَ" cümlesinin başındaki vâv hakkında şu üç izah yapılmıştır:

1) Bununla sanki "Benim gözümün önünde olasın diye, tarafımdan üzerine bir sevgi attım" denilmektedir. Daha sonra gelen, *"Hani kız kardeşin gidip"* ifadesi, sözün başı ile yani, "Anana vahyettiğimizde ve kız kardeşin gidip şöyle dediğinde de sana lütufta bulunmuştuk" ifadesi ile ilgili olmuş olur.

2) Bu ifadenin, kendisinden sonra gelen "إِذْ تَمْشِي" (Hani kız kardeşin yürüyordu...) ifadesi ile ilgili olması da muhtemeldir. Biz bu iki açıklamayı, "وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ" (En'am, 75) âyetinin tefsirinde zikrettik.

3) Bu vâv'ın, sözün gelişine uymayan (fazladan olan) bir vâv olması da mümkündür, yani bu, "Gözümüz önünde yetiştirilmen, için sana, tarafımdan bir sevgi bıraktım" demek olur. Bu görüş zayıftır.

Bazı Şaz Kıraatler

İkinci bahis: Bu kelime, lâm'ın kesresi ile veya sükûnu ve sonunun cezmi ile, bir emir olarak, "وَلْتُصْنَعْ" şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelime, te harfinin fethası ile ve mansub olarak, "وَلِتَصْنَعَ" şeklinde de okunmuştur ki bu, "Amel ve tasarruflarını, gözüm önünde yapasın diye" demek olur.

Kızkardeşinin Gidip Süt Anne Bulduğunu Söylemesi

Dördüncü lütuf: Bu, إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ *"Hani kız kardeşin gidip şöyle diyordu..."* âyetiyle anlatılan husustur. Bil ki bu cümlenin âmili, ya "أَلْقَيْتُ" veya "لِتُصْنَعَ" fiillerdir. Rivayet olunduğuna göre bu haber Mısır'da, "Firavun Hânedânı, Nil'de bir çocuk yakalamış ve o çocuk da, kendisine getirilen hiçbir kadının memesinden süt emmemiş" diye yayılmıştı. Çünkü Allahu Teâlâ ona, anasından başkasını emmesini haram kılmıştı. Bundan dolayı **Firavun**'un adamları, kadınları araştırmaya başladılar. Bu durumu, **Hz. Musa** (a.s)'nın kız kardeşi öğrenince, bilmemezlikten gelerek, gidip, *"Ona bakacak bir kimse (temin etmek için) size yol göstereyim mi?"* dedi.

Sonra da annesini getirdi ve **Hz. Musa** (a.s) onun memesini emdi. Böylece **Hz. Musa** (a.s), Cenâb-ı Hakk'ın bu tedbir ve lütfu sayesinde, annesine kavuşmuş oldu.

Âyetteki, "فَرَجَعْنَاكَ اِلٰى اُمِّكَ" ifadesi, "seni annene geri döndürdük" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, bir âyette, *"biz onu annesine döndürdük"* (Kasas, 13) buyurmuştur. Bu tıpkı, *"O dedi ki: "Ya Rabbi beni dünyaya geri döndür"* yani "dünyaya geri gönder" (Mü'minûn, 99) âyetinde oluğu gibidir.

Âyetteki, كَىْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ *"Gözü aydın olsun ve tasalanmasın diye"* cümlesine gelince, bununla şu kastedilmiştir: "Senin annene döndürülmenden maksat, annenin sevinmesi ve hüznünün gitmesidir." Buna göre eğer, "Eğer tasalanmasın ve gözü aydın olsun diye..." denilseydi, daha manalı olurdu. Çünkü hüznün olmaması, sevincin olmasını gerektirmez. Ama önce "gözü aydın olsun diye..." denilince, bunun peşi sıra getirilen, "ve tasalanmasın" ifadesi yersiz olmuş olur. Çünkü sevinç (göz aydınlığı) olunca, şüphesiz tasa (hüzün) zaten bulunmamış olur?" denilirse, biz deriz ki: Bununla şu kastedilmiştir: "Annenin, sana kavuşmadan dolayı gözü aydın olsun ve kendisinden başkasının sütünün senin midene girmemesi sebebi ile de, hüznü zail olsun."

Ölüme Sebep Olma Mesuliyetinden Kurtarma

Beşinci lütuf: Bu, وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ *"Sen bir de adam öldürmüştün de, biz seni o gamdan kurtarmıştık"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bununla, "Sen büyüdükten sonra bir de bir cana kıymıştın" demektir. O can, bir İsrâillinin kendisinden imdat istemesinden ötürü, gidip bir tokat ile hatâen öldürdüğü bir Kıptî (Mısırlı) idi. **Musa** (a.s) bu hâdiseden şu iki açıdan gamlanmıştı:

a) Dünyevi cezadan ötürü... Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** (a.s)'dan bahsettiği ve *"(Musa) şehirde korkup bekleyerek sabahladı..."* (Kasas, 18-21) diye anlattığı, **Firavun**'un onu kısas etmeyi isteyişidir.

b) Diğeri ise, Allah'ın emri olmaksızın, onu öldürdüğü için, ilâhi cezâdan ötürü duyduğu gamdır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, onu bu iki gamdan uzaklaştırdı: **Firavun**'dan, onu Medyen'e hicret ettirerek; âhiret azabından da, onu bağışlayarak...

İmtihanlara Tabi Tutması

Altıncı lütuf: Bu, وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا *"Seni türlü türlü sınamalarla imtihan etmiştik"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta birkaç bahis var:

Birinci bahis: Buradaki "فُتُونًا" (fitneler, sınamalar) ifadesi ile ilgili şu iki açıklama yapılmıştır:

1) Bu, tıpkı "ukûf" ve "culûs" gibi bir mastardır. Buna göre mana, "Seni gerçekten imtihan ettik" şeklindedir. Bu, Arapların (nahivcilerin) haber cümlelerini mefûl-ü mutlak (mastar) ile te'kid etme usûllerine göredir ve tıpkı, وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيمًا *"Allah, Musa ile iyice konuştu"* (Nisa, 164) âyetinde olduğu gibidir.

2) Bu kelime, "hacze" ve "bedre" kelimelerinin cemilerinin "hucûz" ve "budûr" şeklinde olması gibi, fitne veya fiten kelimelerinin cemisidir, yani "Biz, seni çeşitli fitnelerle imtihan ettik" demektir. Burada şöyle iki soru sorulabilir:

1) Allahu Teâlâ, burada **Hz. Musa** (a.s)'ya verdiği çeşitli lütuf ve ihsanlardan bahsetmiştir. Binâenaleyh burada, *"Seni türlü türlü sınamalarla imtihan etmiştik"* demesi nasıl uygun düşer?

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

a) Fitne, sıkıntıyı artırmak ve şiddetlendirmek demektir. Nitekim bir kimse bir kimseye, dininden dönmesine sebep olacak derecede, sıkıntı verdiğinde "فَتَنَ فُلَانٌ عَنْ دِينِهِ" denilir. Cenâb-ı Hak da bu manada, *"Allah uğrunda eziyete (dûçâr) edildiği zaman, insanların fitnesini Allah'ın azâbı gibi sayar"* (Ankebut, 10) *"İnsanlar "inandık" demeleriyle bırakılıverileceklerini mi sandılar. Andolsun ki biz, onlardan evvelkileri de imtihan etmiştik. Allah elbette sâdıkları da bilir, elbette yalancı olanları da..."* (Ankebut, 2-3) ve *"Yoksa siz, sizden evvel geçenlerin hali başınıza gelmeden cennete girivereceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluk, ve sıkıntılar gelip çattı ve (çeşitli belâlarla) sarsıldılar ki, hatta peygamber, beraberindeki mü'minlerle birlikte, "Allah'ın yardımı ne zaman?" diyordu"* (Bakara, 214) buyurmuştur. Binâenaleyh bu (son) âyette bahsedilen, o yoksulluk, sıkıntı ve sarsıntı, fitneler demektir. Sıkıntının ileri derecede olanı, daha fazla mükâfat kazanma vesilesi olduğu için, Cenâb-ı Hak bunu da nimetler sınıfına katmıştır.

b) Bunun manası "Seni tamamen kurtardık" demektir. Bu, Arapların altınla gümüşü birbirinden ayırmak manasında söyledikleri "فَتَنْتُ الذَّهَبَ مِنَ الْفِضَّةِ" (Altını gümüşten ayırdım) deyiminden alınmıştır. **Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas** (r.a)'a, bu âyetteki "**fütun**"un manasını sorduğunda **İbn Abbas:** "Ey **İbn Cübeyr,** buna gündüz başlayalım" demiş. Sonra sabah olunca **İbn Abbas, Hz. Musa** (a.s) hakkındaki bu âyetleri tâ başından başlayarak ona

okumaya başlamış. Böylece **Firavun** kıssasını, onun İsrâiloğullarını öldürüşünü, **Hz. Musa** (a.s)'nın (çocukken) denize atılmasını, **Firavun Hânedanı**'nın onu alıp himaye etmesini, **Hz. Musa** (a.s)'nın annesinden başkasının memesinden emmemesini, **Hz. Musa** (a.s)'ın, **Firavun**'un sakalını tutup yolmasını, ağzına kor ateş koymasını, o Kıptîyi (Mısırlıyı) öldürüp, Medyen'e kaçışını, orada **Şuayb** (a.s)'ın çobanı oluşunu, daha sonra Mısır'a dönüşünü, dönerken gecenin karanlığında yolunu şaşırmasını ve ateş sandığı bir ağaca varışını anlatıp, bütün bunları bitirince, "Ey **İbn Cübeyr** işte bütün bunlar birtakım fitne (sınama, imtihan)dır" dedi.

2) Hak Teâlâ'nın, *"Seni türlü türlü fitnelerle imtihan ettik"* âyetinden hareketle, O'na "fettân" (fitneci) denebilir mi?

Cevab: Hayır, çünkü bu sıfat, örfte zem (kınama) ifade eder. Halbuki Allah'ın isimleri tevkifidir.[62] Bilhassa O'na uygun olmayan manaları vehmettiren isimler ve sıfatlar hiç verilmez.

Medyen'de Barınması

Yedinci lütuf: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ *"Bunun için yıllarca Medyen halkı içinde kaldın. Sonra da bir takdire göre buraya geldin"* âyetiyle anlatılan hususdur. Bil ki bu ifadenin takdiri, "Seni türlü türlü fitnelerle imtihan ettik. Böylece Medyen halkına gittin ve onlar içinde yıllarca kaldın" şeklindedir. Bu kalışın ne kadar olduğu hususunda, **Ebu Müslim** bunun, *"Medyen tarafına yönelince dedi ki: "Umarım, Rabbim beni doğru yola iletir" ... Artık Musa (a.s) müddetini bitirince ailesiyle yola çıktı..."* (Kasas, 22-29) âyetlerinde açıklandığını söylemiştir ki, bu müddet, ya on veya sekiz yıldır. Çünkü Hak Teâlâ, *"Şuayb (a.s) dedi ki: "Ben iki kızımdan birini, sen bana sekiz yıl ücretli işçilik etmen üzere, sana nikahlamayı arzu ediyorum. Eğer bunu on yıla tamamlarsan, o da senden"* (Kasas, 27) buyurmuştur. **Vehb b. Münebbib:** "**Hz. Musa** (a.s)'nın, **Şuayb** (a.s)'ın yanında 28 yıl kaldı; bu sürenin on yılını hanımının mehri olarak kaldı. Âyet onun, **Şuayb** (a.s) yanında on yıl kaldığına delâlet etmektedir. Fakat âyette onun on yıldan fazla kalmadığını ifade eden bir şey yoktur" demiştir. Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Seni türlü türlü fitnelerle imtihan ettik"* dedikten sonra, *"Bunun için yıllarca Medyen halkı içinde kaldın"* demesi, **Hz. Musa** (a.s)'ın, Medyen'de kalışının da bu imtihanlardan biri olduğuna ve kalışının bu şekilde olduğuna delalet eder gibidir. Çünkü Musa (a.s),

62 Tevkifi, Nassta varid olanla sınırlı olmak olup, bunun zıddı "içtihadi"dir (Ç.).

fakirliği ve garipliği sebebiyle orada pek çok mihnetlere katlanmış ve ücretle çalışmak zorunda kalmıştı.

Âyetteki, *"Sonra da bir takdire göre buraya geldin"* ifadesinde mahzûf bir şeyin olması gerekir. Çünkü o, işlerden bir işin takdirine göre böyle gelmişti. Âlimler, burada mahzuf olan şey hakkında birkaç izah yapmışlardır:

1) Bu, "Benim kaza ve kaderimde seni, bunun için belirlemiş olduğum muayyen bir vakitte kendim için bir peygamber kılma hükmü yer almıştır. Binâenaleyh önce veya sonra değil, ancak bu takdir edilen zamana (kadere) göre geldin" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki biz, her şeyi bir takdir (kader) üzere yarattık"* (Kamer, 49) âyeti de bu manadadır.

2) Bu, "Kendisinde peygamberlere vahiy indirilen bir zaman miktarı üzere geldin" demektir. Bu miktar da, her kırk senenin başıdır.

3) Kaderden maksat, va'dolunan (gelme) zamanıdır. Şâyet bu gelme zamanının daha önceden olduğu kesin olursa, bu ifadeyi bu manaya hamletmek doğru olur. **Şuayb** (a.s)'ın ya da ondan başka bir peygamberin daha önceden bu sözleşmeyi (bu gelme zamanını) belirtmiş olmaları ihtimalinden ötürü, bu imkansız değildir. Buna göre eğer, **"Allahu Teâlâ,** niçin **Musa** (a.s)'nın o vakitte gelmesini, ona olan lütuf ve ihsanlarından saymıştır?" denilirse, biz deriz ki: Eğer Allahu Teâlâ'nın onu buna muvaffak kılması olmasaydı, bu hususta hiçbir şey kolay olmazdı.

Allah'ın Onu Seçmesi

Sekizinci lütuf: Bu, وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي *"Ben seni kendim için seçtim"* âyetiyle ifade edilen hususdur. **"Istına'"**, bir sanat edinme ve yapma anlamında olup, **"Sun'"** mastarından, **"ifti'âl"** vezni üzeredir. Arapçada, "Falanca falancayı yetiştirip büyüttü" anlamında "اِصْطَنَعَ فُلَانٌ فُلَانًا" denilir.

Eğer, "Allahu Teâlâ her şeyden müstağni olduğu halde, *"Seni kendim için seçtim"* demesinin manası nedir?" denilirse, buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) Bu, bir benzetmedir. Çünkü Cenâb-ı Hak ona, yaklaştırma, izzet ve ikramda bulunma ve onunla hususi olarak konuşma gibi yüce mertebeler verince, onun durumunu, bir hükümdarın, birçok hasletleri bulunan bir kimseyi insanlardan kendisine en yakın mertebede olmaya ehil görmesine benzetmiştir.

2) Mu'tezile şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak kullarını mükellef tutunca, Allah'a insanlar için lütufta bulunması gerekmiştir. Bu lütuflardan bazıları ancak, duyulunca bilinebilir. Buna göre eğer Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'yı peygamberlik için seçmemiş olsaydı, bu sorumluluk, Allah'ın üzerinde kalmış olurdu. (Allah onu peygamber olarak seçince), **Musa** (a.s), Allah üzerine gereken şeyleri yerine getirme hususunda, Allah'ın vekili olmuş oldu. İşte bundan ötürü, Allahu Teâlâ, "Seni kendim için (vekil) seçtim" demesi doğru olmuştur.

Kaffal da şöyle der: "Bu ifadenin aslı, Arapların, birisine iyilik yapıp, kendisine yakın kıldığı zaman söylenen, "اِصْطَنَعَ فُلَانٌ فُلَانًا" deyiminden alınmıştır. Yine bu manada Arapçada هٰذَا صَنِيعُ فُلَانٍ "Bu, falancanın yaptığı şeydir" veya هٰذَا جَرِيحُ فُلَانٍ "Bu, falancanın yaraladığı kimsedir" denilir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendim için"* sözü, "Seni, işlerimde, emrettiğimden başkasını yapasın diye görevlendirmiyorum. Bu, benim hüccetimi ortaya koyman, risâletimi tebliğ etmen ve her türlü hareketinde başkası için değil, sırf benim için olmandır" demektir.

Lütuftan Sonra Emir

Bil ki Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın sekiz dileğine karşılık, bu sekiz lütuf ve nimeti verdiğini sayıp-dökünce, bunların peşinden birer emir ve nehyini getirdi. Onun emri şudur: Cenâb-ı Hak, ilk baştaki emrini tekrar edip, اِذْهَبْ اَنْتَ وَاَخُوكَ بِاٰيَاتِى *"Sen, kardeşin de beraberinde olarak, mu'cizelerimle git"* buyurmuştur. Bilesin ki Cenâb-ı Hak, *"Seni kendim için seçtim"* buyurunca, onu niçin seçtiğini belirtmiştir. Bu da, **Hz. Musa** (a.s)'nın tebliğde bulunup, risâlet görevini edâ etmesidir. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mu'cizenin Delil Olması**

Buradaki bâ harf-i cerri, "ile, birlikte" manasınadır. Çünkü **Musa** (a.s) ve **Hârun** (a.s), **Firavun**'un yanına, yanlarında mu'cize olmaksızın gitmiş olsalardı, **Firavun**'u imana zorlayamazlardı. Bu, taklidin yanlış bir yol olduğunu gösteren en kuvvetli delillerdendir.

İKİNCİ MESELE: **Musa (a.s)'nın Mu'cizeleri**

Âlimler, burada zikredilen mu'cizeler hakkında şu üç görüşü belirtmişlerdir:

Birinci görüş: 1) Bunlar, "**yed-i beyzâ**" (beyaz el) ve "**Asâ**" mu'cizeleridir. Çünkü gerek burada, gerekse Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa** (a.s)'dan bahsettiği diğer sûre ve âyetlerde bu ikisinin adı geçmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak

bunlarla alakalı hiçbir yerde, **Hz. Musa** (a.s)'nın **Firavun**'a ne gelmeden önce, ne de ona geldikten sonra bir mu'cize verdiğinden bahsetmemiştir. Ama o, **Firavun**'la karşılaştığı zaman, **Firavun**'un ondan bu iki mu'cizeyi istediğini bildirmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak bu konuda, *"(Firavun şöyle dedi: "Eğer sen doğru söyleyenlerden isen, bir mu'cize getir. "Bunun üzerine Musa (a.s) asasını bıraktı, bir de ne görsünler! O apaçık bir ejderhâ olmuş! Elini çıkardı, ne görsünler! O da temâşâ edenlere (ışık saçan) parıl parıl bir el!"* (A'râf, 106-108) ve *"İşte bu iki mu'cize, Firavun'a ve cemâtine Rabbinden iki burhandır"* (Kasas, 32) buyurmuştur. Eğer, "Cenâb-ı Hak, bu iki şey için, niçin tesniye değil de cemî sîgası kullanmıştır?" diye sorulursa, buna şu şekilde cevap verilebilir:

a) **Asâ** tek bir mu'cize değil, birçok mu'cize sayılır. Çünkü onun, canlı bir varlık haline dönüşmesi bir mu'cizedir. Sonra bu asâ işin başında küçüktü. Zira Cenâb-ı Hak, *"Bir cânn (küçük yılan) gibi kıvrılıyor"* (Kasas, 31) buyurmuştur. Bu sonra büyümüştür ki, bu da bir başka mu'cizedir. Sonra bir ejderha (sü'bân) halini almıştır ki bu da bir başka mu'cizedir. Sonra **Musa** (a.s), elini onun ağzına sokuyordu, ama o ona zarar vermiyordu ki, bu da bir başka mu'cizedir. Sonra o yine bir ağaç haline geliyordu. Bu da bir mu'cizedir. **Hz. Musa** (a.s)'nın eli de böyledir. Çünkü elinin parlaklığı bir mu'cize; ışık saçması, bir diğer mu'cize; sonra ondan böylesi harikulâde haller gerçekleştikten sonra eski haline dönmesi de bir başka mu'cizedir. Binâenaleyh bu ikisinin, iki mu'cize değil, birçok mu'cize oldukları söylenebilir.

b) Farzet ki asâ bir tek şeydir. Fakat onda birçok âyetler (mu'cizeler) vardır. Çünkü o asânın yılana dönüşmesi, her şeye kâdir, her şeyi bilen kudretli ve hikmetli bir ilâhın varlığına delâlet eder. Yine bu asâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamber olduğuna ve haşrın olabileceğine delalet eder. Çünkü cansız bir şey canlı hale gelivermiştir. Binâenaleyh bu, pek çok mu'cize (âyet) demektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz âlemler için, çok feyizli ve hidâyet olmak üzere konulan ilk ma'bed, elbette Mekke'de olandır. Orada apaçık alâmetler, İbrahim'in makamı vardır"* (Âl-i İmran, 96-97) buyurmuştur. Binâenaleyh burada da, bir tek şey alâmetler diye tavsif edildiğine göre, iki şeyin "âyetler" diye tavsif edilmesi haydi haydi uygundur.

c) Bazı kimseler, usûl-ü fıkıh'ta da gördüğün gibi, cemi'nin (çoğulun) en az miktarının iki olduğunu söylemişlerdir.

İkinci görüş: *"Siz ikiniz mu'cizelerimle (âyetlerimle) gidin"* (Şuarâ, 15) âyeti, "ben sizi, âyetlerimle destekleyeceğim ve sizin elinizde, **Firavun**'un ve kavminin ileri süreceği her türlü mazereti bertaraf edecek mu'cizeler meydana getireceğim. Öyleyse gidiniz, âyetlerim sizinle beraberdir" demektir. Bu tıpkı, "Git, ordum yanındadır" yani, "ihtiyaç hissettiğinde onlarla sana yardım edeceğim" denilmesi gibidir.

Üçüncü görüş: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya, asâ'yı elini ve lisanın (kekemeliğinin) çözülmesini, mu'cize olarak vermiştir. Bu üçüncüsü de mu'cizedir. Dolayısıyla bununla, mu'cizeler üç olmuştur. İşte son emrin açıklaması budur.

Zikirde Gevşeklik Göstermeyin

Âyetteki nehyi ise, وَلَا تَنِيَا فِى ذِكْرِى *"İkiniz de beni hatırlayıp anmakta gevşeklik göstermeyin"* ifadesidir, "**Veny**" gevşeklik göstermek, kusurlu olmak, eksik yapmak demektir. Bu ifade, kendinden sonra gelen kesreye uymadan (itbâ'dan) dolayı, "وَلَاتِنِيَا" şeklinde okunmuştur. Sonra bu ifade hususunda görüşlerin olduğu söylendi:

1) Bu, "Gevşemeyin, aksine benim zikrimi, maksadınızı gerçekleştirme vesilesi, vasıtası edininiz ve hiçbir işin, benim zikrim (adım) olmadan, kimseye müyesser olmayacağına inanın" demektir. Bunun hikmeti şudur: Allah'ın celâlini hatırlayan (anan), başkasını artık küçük görür ve kimseden korkmaz. Bir de Allah'ın celâlini hatırlayanın ruhu, bu hatırlamadan dolayı güçlenir ve gayesini gerçekleştirmede acziyete düşmez. Diğer bir husus da şudur: Allah'ı zikreden (anan) kimsenin, mutlaka O'nun lütfunu hatırlar. Allah'ın lütfunu hatırlayan ise, O'nun emirlerini ifâ hususunda gevşeklik göstermez.

2) "**Zikir**" den murat, risâleti tebliğdir. Çünkü zikir, her türlü ibadet manasında kullanılır. Risâleti tebliğ, ibadetlerin en büyüklerindendir. Binâenaleyh bu ibadet için, "zikir" denilmesi daha uygundur.

3) Hak Teâlâ'nın bu buyruğu, "Beni, **Firavun**'un yanında anma hususunda gevşek davranmayın" manasındadır. O ikisinin, **Firavun** ve adamlarına, Allah'ın onların küfrüne râzı olmadığını, sevap ve ikâbı, terğib ve terhibi (teşvik ve korkutma) hatırlatmaları şeklinde olur.

4) O ikisi, **Firavun**'a Allah'ın ona her türlü nimet ve lütufları verdiğini hatırlatırlar.

Firavun'un Azgınlığı

Cenâb-ı Hak bundan sonra اِذْهَبَا اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰى *"Firavun'a gidin, Çünkü hakikaten azdı"* buyurdu. Bu ifade ile ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

1) *"Sen, kardeşin de beraberinde olarak mu'cizelerimle git"* denildikten sonra, yine *"(Siz ikiniz) Firavun'a gidin..."* denilmesinin hikmeti nedir?"

Kaffâl şöyle der: "Bunda iki izah yapılabilir:

a) Önceki ifade, bunların her birinin, tek tek gitmeleri manasına gelebilir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, kastının onların ayrı ayrı gitmeleri değil, bu işi birlikte yapmaları olduğunu anlamaları için, yeniden, *"(Siz ikiniz) Firavun'a gidiniz"* buyurmuştur.

b) Önceki ifade, onların, İsrâiloğullarının bütününe ve **Firavun**'un kavmine (kıbtîlere) gidip, risâleti tebliğ etmelerini emretmektedir. Bu ifade ise, onların **Firavun**'a gitmelerini emretmektedir.

2) *"Firavun'a gidiniz"* emri hem **Musa** (a.s), hem **Hârun** (a.s) için bir hitaptır. Bu ise şöyle bir müşkil arz eder: **Hârun** (a.s) bu hitap esnasında orada değildir? Aynı durum, *"(O ikisi) dediler ki: "Ey Rabbimiz, doğrusu onun bize karşı aşırı gitmesinden yahut azgınlığını artırmasından endişe ediyoruz"* (Tâhâ, 45) âyetinde de söz konusudur.

Kaffâl bunu birkaç şekilde cevaplamıştır:

Evet bu **Hz. Musa** (a.s)'ya hitâben söylenmiştir. Fakat **Hz. Musa** (a.s), **Hz. Hârun** (a.s)'un tâbi olduğu kimsedir. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s)'ya yapılan hitap, **Hârun** (a.s)'a da yapılmış gibidir. Dolayısıyla bu andaki hitap, her ne kadar sadece **Hz. Musa** (a.s)'ya yapılmış ise de Cenâb-ı Hak, bunu her ikisine hitap olarak ifade etmiştir. Bu Hak Teâlâ'nın *"Hani siz bir adam öldürmüştünüz"* (Bakara, 72) ve *"Eğer Medine'ye dönersek, daha şerefli olanlar, daha düşük olanları oradan çıkaracak" derler"* (Münâfıkûn, 8) âyetlerinde de aynıdır. Bu sözü sadece, **Abdullah b. Übey**'in söylediği rivayet edilmiştir, (ama âyette cemi olarak gelmiştir).

Şu da söylenebilir: Allahu Teâlâ *"Ey Musa, istediğin sana verilmiştir"* buyurunca, kardeşi **Hârun**'la karşılaşıncaya kadar, **Hz. Musa** (a.s) sustu. Sonra da Allahu Teâlâ o ikisine, *"(Siz ikiniz) Firavun'a gidin"* diye hitap etti.

c) **İbn Mes'ûd** (r.a) ile **Hafsa** (r.ah)'nın mushafında âyetin, **"(Musa)** dedi ki: *"Ey Rabbimiz, doğrusu endişe ediyoruz"* (Tâhâ, 45) şeklinde yer aldığı

nakledilmiştir. Yani, bu "**Musa**, "ben ve kardeşim, Firavun'un aşırı gitmesinden... endişe ediyoruz" dedi" demektir.

Firavun'a Yumuşak Söz Söyleyin

Hak Teâlâ'nın فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا *"Ona yumuşak söz söyleyin"* ifadesi ile ilgili birkaç soru vardır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hak niçin **Hz. Musa (a.s)**'ya, inkarcı ve inatçı bir kâfire karşı yumuşak davranmasını emretmiştir.

Buna şu iki şekilde **cevap** verilir:

1) **Hz. Musa** (a.s)'ı, **Firavun** büyütmüştü. Bundan ötürü Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya bu hukûku gözetmesi için, **Firavun**'a yumuşak konuşmasını emretmiştir ki, bu, ana-baba hakkının çok büyük olduğuna dikkat çekmektedir.

2) Kendilerine ağır bir dil ile va'z u nasihat yapıldığında, azgınlık ve kibirlerini artırmaları, zorbaların âdetidir. **Hz. Musa** (a.s) ve kardeşini, **Firavun**'a göndermesinin gayesi ise, ondaki zararı (tuğyanı) artırmak değil, ona faydalı olmaktır. İşte Allahu Teâlâ bundan ötürü, yumuşaklığı emretmiştir.

Yumuşak Sözün Özellikleri

İkinci soru: Yumuşak söz nasıl olur?

Cevab: Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) Allahu Teâlâ, bunun bir parçasını açıkça bildirerek, *"(Küfürden, azgınlıktan) arınmaya meylin var mı? (temiz olmak istemez misin? Gel öyleyse, seni Rabbine irşâd edeyim de sen de O'na saygı duyasın" de."* (Nâziat, 18-19) buyurmuştur. Bir parçasını da bu sûrede, *"Hemen gidin ve ona şöyle deyin: "Biz, Rabbinin iki elçisiyiz: Artık İsrâiloğullarını bizimle gönder. Onlara işkence etme. Biz sana Rabbinden gerçek bir âyet getirdik. Selâm, doğruya tâbi olanlara"* (Tâhâ, 47) buyurarak ifade etmiştir.

b) "Siz onu, ölüm hariç, artık bundan sonra ihtiyarlamayan bir genç ve mülkü elinden alınmayan bir padişah gibi sayıp, ölümüne kadar yeme içme ve cinsi zevklerinin devam edeceğini bildirerek konuşunuz."

c) Onu, şu üç lakapla anınız, **"Ebu'l Abbas, Ebu'l-Velid** ve **Ebu Murre"**

d) **Amr b. Dînâr**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bana gelen haberlere göre, **Firavun**'un ömrü, 409 sene oldu. İşte bundan dolayı **Musa** (a.s) ona, "Eğer bana itaat (ve iman) edersen, sana takdir edilen ömrü yaşarsın, ölünce de cennete girersin" demiştir.

Âlimler, bu son üç izaha şöyle itiraz etmişlerdir:

Birincisi hakkında şu denir: Eğer onun için, bu müddet içerisinde bu üç şey tahakkuk etmiş olsaydı, bu onu Allah'ı tanıyıp bilmeye mecbur bırakmak gibi bir şey olurdu ki, bu da mükellefiyet ile bağdaşmaz.

İkincisine gelince, ona böyle künyelerle hitap etmek kolay bir şeydir. Binâenaleyh, *"Ona yumuşak söyleyin"* ifadesi ile sırf bunun kastedilmiş olması mümkün değildir. Ama bu, kastedilenlerden biri olabilir.

Üçüncüsüne de, birinciye yapılan itiraz gibi itiraz edilmiştir.

Söz Dinleyeceği Umuduyla Tebliğ Edin

Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"Olur ki nasihat dinler, yahut Allah'tan korkar"* buyruğu ile, Allahu Teâlâ'nın bu hususta haşa tereddütte olduğu manası kastedilmiş olamaz. Çünkü bu, Allah hakkında düşünülemez. Aksine bu ifade ile kastedilen, **"Firavun**'un nasihat dinleyeceğini, yahut Allah'tan korkacağını umarak, yumuşak konuşun" manasıdır.

Bil ki kalbin üç hali vardır:

a) Hak'ta sebat ve ısrar,

b) Bâtılda ısrar,

c) Her ikisi hususunda da tevakkuf etmesi (bir karara varmaması).

Firavun batılda ısrarlı idi ki bu, bu üç halin en kötüsüdür. İşte Cenâb-ı Hak bundan ötürü, *"Ona yumuşak söyleyin, olur ki nasihat dinler, yahut Allah'tan korkar."* Böylece inkârından, hakkı kabule gelir. İnkârından kabule dönmese bile, en azından kalbinde bir korku meydana gelir de hiç olmazsa inkârını bırakır. İkrâra geçmese bile inkârını bırakması, inkârda ısrarından daha ehvendir" buyurmuştur.

Bil ki bu mükellef tutmanın (teklifin) sırrını ancak Allah bilir. Çünkü Allahu Teâlâ, onun kesinlikle iman etmeyeceğini bildiğine göre, **Firavun**'un imân etmesi, Allah'ın değişmez ilminin zıddına bir şey olurdu. Binâenaleyh bu demektir ki Allahu Teâlâ, onun imanının imkansızlığını biliyordu. Bunu bildiğine göre, daha nasıl **Hz. Musa** (a.s)'ya böyle yumuşak davranmasını emretmiş ve **Firavun** da bunun olmayacağını bile bile, onu Allah'a davet etmede alabildiğine iyi davranmasını bildirmiştir? Sonra farzet ki Mu'tezile bu soru hususunda, bunu çürütecek bir şüphe zikretmeksizin, bu imkansızlığı münakaşa etmiştir. Fakat onlar da, Allah'ın **Firavun**'dan bu imanın sâdır olmayacağını bildiğini, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s)'nın kendisine

gönderilmesiyle, ilâhi cezaya müstahak olmaktan başka istifâde edemeyeceğini kabul etmişlerdir. Binâenaleyh onunla kendi karnını yarıp, bağırsaklarını parçalayacağını bildiği bir kimsenin eline, bıçak vermek, sonra da, "Ben bu bıçağı ona, iyilik olsun diye verdim" demek, rahim ve kerim olan zâta nasıl uygun düşer? Kardeşim, akıllar bu sırları bilmeye güç yetiremezler ve bunun teslim olmak (olduğu gibi kabul edip inanmaktan), itirazı bırakmaktan, kalben (düşünce bakımından) ve lisânen susmaktan başka yolu yoktur. **Ka'b**'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Ka'b**'ın yemin ettiği zâta (Allah'a) yemin olsun ki, bu husus Tevrat'ta "Ona yumuşak söz söyleyin, ama ben onun kalbini katılaştıracağım ve o iman edemeyecek" şeklinde ifade edilmiştir.

Onların Fıravun'a Tebliğ Etmeleri

قَالَا رَبَّنَآ اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَآ اَوْ اَنْ يَطْغٰى ﴿٤٥﴾ قَالَ لَا تَخَافَآ اِنَّنِى
مَعَكُمَآ اَسْمَعُ وَاَرٰى ﴿٤٦﴾ فَاْتِيَاهُ فَقُولَآ اِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَاَرْسِلْ مَعَنَا بَنِٓى
اِسْرَآءِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ قَدْ جِئْنَاكَ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكَ وَالسَّلَامُ عَلٰى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰى
﴿٤٧﴾ اِنَّا قَدْ اُوحِىَ اِلَيْنَآ اَنَّ الْعَذَابَ عَلٰى مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ﴿٤٨﴾

"Dediler ki: "Ey Rabbimiz, doğrusu biz, onun bize karşı aşırı gitmesinden, yahut azgınlığını artırmasından endişe ediyoruz." (Allah) dedi ki: "Korkmayın. Çünkü ben sizinle beraberim. Ben, işitirim, görürüm. Hemen gidin ve ona (şöyle) deyin: "Biz, Rabbinin iki elçisiyiz. Artık İsrâiloğullarını bizimle gönder. Onlara işkence etme. Biz, sana Rabbinden gerçek bir âyet getirdik. Selam, doğruya tâbi olanlara olsun. Bize şu vahyolundu ki: Şüphesiz azab, yalanlayanların ve yüz çevirenlerin tepesindedir" (Tâhâ, 45-48).

Bil ki Hak Teâlâ'nın قَالَا رَبَّنَآ اِنَّنَا نَخَافُ *"Dediler ki: "Ey Rabbimiz, doğrusu biz... endişe ediyoruz"* ifadesi ile ilgili birkaç soru vardır.

Birinci soru: Bu ifade, bu sözü söyleyenin, hem **Musa** (a.s), hem **Hârun** (a.s) olduğuna delâlet ediyor. Halbuki **Hârun** (a.s), bu esnada orada değildi. Binâenaleyh bu nasıl olabilir? Bu sorunun cevabı, biraz önce geçti.

İkinci soru: Hz. Musa (a.s), *"Rabbim göğsüme genişlik ver"* demiş, Allahu Teâlâ da onun bu duâsına, *"Ey Musa, istediğin sana verildi"* diye cevap vermiştir. İşte bu durum, **Hz. Musa** (a.s)'nın göğsünün genişlediğine ve işinin kolaylaştırıldığına delâlet eder. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s) bundan sonra daha nasıl, *"Endişe ediyoruz biz"* diyebilmiştir? Çünkü endişenin oluşu, göğsün genişlemesine (rahatlamasına) terstir? Buna şöyle cevap verilir: Göğsün genişlemesi, o emir ve yasakları kavrayıp, onları, unutulmaz ve tahrif edilmez bir şekilde belleme hususunda kuvvetlendirilmesi demektir. Bu göğüste korku bulunmamasından başka bir şeydir.

Üçüncü soru: Onlar Cenâb-ı Hakk'ın onlara peygamberlik görevini yüklerken; **Musa** (a.s) ve **Hârun** (a.s)'a, bu görevi yerine getirmeye mâni olacak olan katledilme hususunda onlara teminat verdiğini bilmiyorlar mıydı?

Cevap: Onlar, kendilerine bu görevin ifâ edilmesinden önce veya sonra bir kötülüğün gelebileceğini farzetseler bile, ölüm hususunda emin idiler. Hem onlar, Rablerinden kalplerini **Firavun**'u dine çağırma hususunda daha fazla sebat vermesini isteyerek, Cenâb-ı Hakk'tan yardım talebinde bulunmuş olabilirler. Bu, itminanı artırmak için, nakli delilin akli delillerle desteklenmesi şeklinde olabilir. Bu tıpkı **Hz. İbrahim** (a.s)'in *"Fakat kalbim mütmain olsun diye"* (Bakara, 260) deyişinde olduğu gibidir.

Dördüncü soru: Cenâb-ı Allah, *"gidiniz"* emrini tekrarladığına göre, gitmeme ve korkuyu bahâne etme, onlardan bir günah sâdır olduğu manasına gelir mi?

Cevab: Eğer emir, hemen yapılmayı (fevrilik) gerektiriyorsa, bu onlardan bir günah sâdır olduğu hususunda en kuvvetli bir delil olur. Hele hele Allahu Teâlâ şeref verme, kalbi kuvvetlendirme ve gamları giderme gibi pek çok nimet nasip etmiş ise... Fakat emir, her zaman fevrilik gerektirmez. Böylece bu soru düşer. Buna bir de peygamberlerden günah sâdır olmasının câiz olmamasına dair deliller de eklendiğinde, bu emrin fevriliği gerektirmediği hususunda en güçlü delillerden biri elde edilmiş olur.

Âyetteki اَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا اَوْ اَنْ يَطْغٰى *"Onun bize karşı aşırı gitmesinden, yahut azgınlığını artırmasından"* ifadesine gelince, bil ki buradaki ifrat (aşırılık) ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Arapçada **"farat"** fiili, öne geçti, yarıştı manasına gelir. Gelmekte olanı, arkasından yetişip geçene **"Fârıt"** denilişi bu köktendir. Süvarilerini

geçen ata, "**feresün fartun**" denilir. Binâenaleyh âyetteki bu tabir "Bizi hemen cezalandırmasından korkuyoruz" demektir.

2) Bu, "Birisini acele ettirdi" manasındaki, "اَفْرَطَ غَيْرَهُ" deyimindendir. Binâenaleyh **Musa** (a.s) ve **Hârun** (a.s), bir şeyin **Firavun**'u onları acelece cezalandırmaya sevk edeceğinden endişelenmişlerdir. O şey, ya şeytandır, yahut **Firavun**'un ilahlık iddiasında bulunuşu, yahut makam-mevki aşkı, yahut da kavmi (adamları)dır. Bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onun kavminin mele'i (ileri gelenleri)..."* (A'râf, 109) diye bahsettiği, bâtılda ısrarlı kıbtîlerdir.

3) Bu kelime, "eziyette aşırı gitme" manasınadır.

Âyetteki, *"Yahut azgınlığını (tuğyânını) artırması"* ifadesi, "sana karşı cüretkâr oluşundan ötürü, senin hakkında uygun olmayan şeyleri söylemeye yeltenerek azmasından" demektir.

Bil ki bir şey yapması emrolunup arkasında bu emri, zikrettiği bazı mazeretlerle savuşturmaya çalışan kimse, o mazeretlerin en kuvvetlisini sözünün mutlaka en sonunda söyler. Bu tıpkı, Hüdhüd kuşunun mazeretlerini sayarken sonunda, *"Onu (Belkıs'ı) ve kavmini Allah'ı bırakıp güneşe secde ediyorlarken buldum"* (Neml, 24) demesi gibidir. İşte burada da **Musa** (a.s), önce, *"Bize karşı aşırı gitmesinden"* demiş, sonra da *"yahut azgınlığını artırmasından"* demiştir. Çünkü **Firavun**'un Allah hakkındaki azgınlığı, **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. Hârun** (a.s) hakkındaki aşırı gidişinden daha büyük ve önemlidir.

Cenâb-ı Hak لَا تَخَافَا اِنَّنِى مَعَكُمَا اَسْمَعُ وَاَرٰى *"Korkmayın. Çünkü ben sizinle beraberim. Ben işitirim, görürüm"* buyurmuştur. Bu ifade ile, "Aklınıza düşen, bu aşırılık ve azgınlıktan korkmayın" manası kastedilmiştir. Çünkü sözden bu mana anlaşılmaktadır. Bu tabir, Cenâb-ı Hakk'ın, o ikisine **Firavun**'un reddi, âyetleri yalanlaması ve sihirbazlarla karşılık vermesi hususlarında garanti vermediğini göstermektedir. Ama, *"Ben sizinle beraberim"* ifadesi, onları koruyup, muhafaza edeceğini göstermektedir. İşte bundan dolayı, duâ (ve temenni) olarak, "Allah seninle beraberdir" denilir. Cenâb-ı Hak bunu, *"Ben işitirim, görürüm"* diyerek te'kid etmiştir. Çünkü başkasına yardım edip, koruyacak olanın, onun başına gelen her şeyi bilememesi mümkündür. Binâenaleyh onu ancak bildiği şeyler hususunda koruyabilir. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, onların başına gelecek her türlü şeyden, onları koruyup, muhafaza edeceğini ve o şeyleri bildiğini beyân

buyurmuştur. Bu korkuyu giderip, teskin etme hususunda, en ileri derecede bir teminatın ifadesidir.

Kaffâl şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben işitirim, görürüm"* sözünün, *"... onun bize karşı aşırı gitmesinden, yahut azgınlığını artırmasından endişe ediyoruz"* sözüne mukabil olması muhtemeldir. Buna göre mana, "Bizi dinlememek suretiyle, bize karşı aşırı gitmesinden yahut da, bizi öldürmek suretiyle azgınlığını artırmasından korkuyoruz" şeklinde olur. Bunun üzerine Allahu Teâlâ "Ben sizinle beraberim. Onun sizinle olan konuşmasını işitirim ve onu, sizi dinlemeye âmâde kılarım. Onun yaptıklarını da görürüm ve onun size, arzulamadığınız şeyleri yapmasına da imkan vermem" buyurmuştur. Bilesin ki bu âyet, Allah'ın "Semî" ve "Basîr" olmasının, O'nun ilim sıfatından ayrı, iki farklı sıfatı olduğuna delâlet eder. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben sizinle beraberim"* ifadesi "ilm"e delâlet eder. *"Ben işitirim, görürüm"* ifadesi de, şâyet ilme delâlet etmiş olsaydı, bu bir tekrar olurdu ki bu hal, aslının hilâfına bir durumdur. Sonra, muhakkak ki Cenâb-ı Hak bu teklifini tekrarlamış ve, *"Hemen gidin"* buyurmuştur. Çünkü Cenâb-ı Allah daha önce, *"Ta ki sana en büyük âyetlerimizden (birini daha) gösterelim. Firavun'a git"* (Tâhâ, 23-24) ikinci seferde, *"Sen, kardeşin de beraber olarak... git"* (Tâhâ, 42); üçüncüde, *"Firavun'a gidin"* (Tâhâ, 43) buyurmuş, dördüncüde ise yani burada, *"Hemen gidin ona"* buyurmuştur.

Tebliğlerinin Şiddet İhtiva Etmesi

İmdi eğer, Cenâb-ı Hak onlara, ikinci seferde Firavun'a yumuşak söz söylemelerini emretmiş, dördüncü kezde ise, **Musa** (a.s) ile **Hârun** (a.s)'a: *"Biz, Rabbinin iki elçisiyiz. Artık İsrâiloğullarını bizimle gönder..."* demelerini emretmiştir. Bunda ise şu birkaç bakımdan sertlik ve şiddet bulunmaktadır:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, Rabbinin iki elçisiyiz"* ifadesi hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Firavun'un onlara boyun eğip, onlara itaati kabul etmesi. Bu, bütün ülkeye hükmeden bir krala çok ağır gelir.

İkinci bahis: *"Artık İsrâiloğullarını bizimle gönder"* cümlesidir. Bunda, onun mülkünü noksanlaştırma söz konusudur. Çünkü o, yapmayı istediği bina ve benzeri şeylerin yapımında, İsrailoğullarına muhtaç idi.

Üçüncü bahis: *"Onlara işkence etme"* ifadesidir.

Dördüncü bahis: *"Biz, sana Rabbinden gerçek bir âyet getirdik"* ifadesidir. Binâenaleyh "Allah'ın önce yumuşaklığı, sonrada sert davranılmasını

emretmesinin faydası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Çünkü bir insanın ısrar ve inadı ortaya çıkınca, o zaman ona sert davranmak gerekir.

Eğer onların, "Biz, Rabbinin iki peygamberiyiz. Sana bir âyet getirdik. Dolayısıyla İsrâiloğullarını bizimle beraber gönder, onlara işkence etme" demeleri gerekmez miydi? Çünkü mu'cizenin, risalet iddiasına bitişik zikredilmesi, ondan sonraya bırakılmasından daha evlâdır" denilirse, biz deriz ki: Aksine, bunun ondan sonra zikredilmesi daha evlâdır. Çünkü onlar, önce bütün iddialarını zikrettiler, sonra da bütün bu iddialarına mu'cize ile delil getirdiler.

Mu'cizelerin Sayısı Hakkında Başka Soru

Âyetteki, *"sana Rabbinden gerçek bir âyet getirdik"* ifadesiyle alakalı şöyle bir soru bulunmaktadır: Allahu Teâlâ **Musa** (a.s)'ya iki mu'cize vermiştir ki, bunlar "asâ" ile "yed-i beyzâ"dır. Sonra, *"Sen, beraberinde kardeşin olduğu halde âyetlerimle git"* (Tâhâ, 42) buyurmuştur. Bu ise, en azından üç mu'cizenin varlığına delâlet eder. Burada ise, *"...gerçek bir âyet getirdik"* denilmektedir. Bu da onun, tek bir âyet olduğunu gösterir. Bunların arası nasıl uzlaştırılabilir? **Kaffâl** buna şöyle cevap vermiştir: "âyet" kelimesinin anlamı, o âyet ve mu'cizelerin cinsine işaret etmektedir. Sanki **Musa** ve **Harun** (a.s), bu ifadeyle, "Biz sana Allah katından bir beyân ve açıklama getirdik" demek istemişlerdir. Bunun, hem tek bir hüccet, hem de birçok hüccet olması mümkündür.

"Selam"ın Muhatapları

Âyetteki, *"Selâm, doğruya tâbi olanlara olsun"* ifadesine gelince, bazı âlimler, bunun, Allah'ın o ikisine söylemiş olduğu sözler cümlesinden olduğunu söylemişlerdir. Buna göre, Allahu Teâlâ sanki, "Siz ikiniz, *"Biz, Rabbinin iki elçisiyiz"* deyin ve yine ona deyin ki, *"Selâm, doğruya tâbi olanlara olsun."* Diğer müfessirler ise, "Aksine Allah'ın sözleri, *"Biz, sana Rabbinden gerçek bir âyet getirdik"* kısmında bitmektedir. Bundan sonra gelen, *"Selâm, doğruya tâbi olanlara olsun"* cümlesi **Musa** ve **Hârun** (a.s) tarafından inananlara ve tasdik edenlere, dünya ve âhiret cezâlarından kurtuluş va'di ve müjdesidir.

"**es-Selâm**", kelimesi, "selâmet esenlik" anlamındadır. Nitekim "Redâ'" "رضاع" kelimesi de, Redâ "رضاعة" (emzirme) manasındadır. Buradaki alâ harf-i cerri, lâm harfi cerri anlamındadır. Nitekim لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ *"Lanet onlara, yurdun kötüsü de onlara"* (Ra'd, 25) buyurulmuştur ki;

bunun manası "aleyhim" (onların üzerine)dir. Cenâb-ı Hak yine مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا *"Kimi iyi amel ederse, kendi lehine; kim de kötülük ederse bu da kendi aleyhinedir"* (Fussilet, 46) buyurmuştur. Bir diğer yerde de اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا *"Eğer iyilik yaparsanız, kendiniz için yapmış olursunuz. Eğer kötülük yaparsanız, bu da onun aleyhinedir"* (İsrâ, 7) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın اِنَّا قَدْ اُوحِىَ اِلَيْنَا اَنَّ الْعَذَابَ عَلٰى مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى *"Bize şu vahyolundu ki: Şüphesiz azap, yalanlayanların ve yüz çevirenlerin tepesindedir"* buyruğuna gelince, bil ki bu âyet, mü'minin cezasının devamlı olmayacağı hususundaki en kuvvetli delillerdir. Çünkü, buradaki "الْعَذَابَ" kelimesinin elif lâm'ı, ya istiğrâk (şümûl) içindir, ya da mahiyet içindir. Her iki takdire göre de, bu cins azâbın, yalanlayan ve yüz çeviren kimseye has olması gerekir. Binâenaleyh, azâbın bu cinsinin, yalanlayıp yüz çevirenlerin dışındakiler için kesinlikle bulunmaması gerekir. Âyetin zahiri, hiçbir mü'minin, bazı vakitlerde bir ameli terk etmesinden dolayı cezâlandırılmayacağını, kesin olarak ifade eder. Dolayısıyla da bu mana, mü'min için azâbın devam etmeyeceği hususunda, bu aslî durumu üzere kalır. Çünkü sonlu azap, kendisinden sonra sonsuz bir esenlik ve selâmet bulununca, sanki bu hiç ikâb olmamış gibi olur. Bundan dolayı da, bu kadarcık bir azâbın hasıl olmasına rağmen, o bir ikâb sayılmaz, denilmesi güzel olur. Bir de biz, *"Selâm, doğruya tâbi olanlara olsun"* cümlesindeki "selâm" kelimesini, "selâmet, kurtuluş" diye tefsir ettik. Binâenaleyh, bunun zahiri, hidâyete tâbi olan herkes hakkında bu kurtuluşun meydana geleceğini gösterir. Arif-i billah (Allah'ı tanıyan) hidâyete tâbi olmuştur. Binâenaleyh, onun da, selâmete ermesi gerekir.

Musa (a.s) ile Firavun'un Muhavereleri

قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسٰى ﴿٤٩﴾ قَالَ رَبُّنَا الَّذِىْٓ اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهٗ ثُمَّ هَدٰى ﴿٥٠﴾ قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُوْنِ الْاُوْلٰى ﴿٥١﴾ قَالَ عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّىْ فِىْ كِتٰبٍ ۚ لَا يَضِلُّ رَبِّىْ وَلَا يَنْسَى ۝ ﴿٥٢﴾ اَلَّذِىْ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْدًا وَّسَلَكَ لَكُمْ فِيْهَا سُبُلًا وَّاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِّنْ نَّبَاتٍ شَتّٰى ﴿٥٣﴾ كُلُوْا

وَارْعَوْا اَنْعَامَكُمْ ۗ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِاُولِى النُّهٰى ﴿٥٤﴾ مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً اُخْرٰى ﴿٥٥﴾

"(Firavun) dedi: "O halde, ey Musa, sizin Rabbiniz kim?" O da, "Bizim Rabbimiz her şeyi yaratan, sonra da onlara yol gösterendir" dedi. (Firavun) dedi ki: "Öyleyse, evvelki asırların hali ve durumu nedir?" (Musa) dedi ki: "Onlar hakkındaki bilgi Rabbimizin nezdindeki bir kitaptadır. Benim Rabbim, ne hata eder, ne de unutur. O, yeryüzünü size bir döşek yaptı. Orada sizin için yollar açtı. Gökten su indirdi. İşte biz onunla, türlü nebatlardan çiftler çıkardık. Hem siz yiyin, hem de davarlarınıza yedirin. Şüphe yok ki bunda, salim akıl sahipleri için ibretler vardır. Sizi, ondan yarattık. Yine ona döndüreceğiz. Sizi, bir kere daha ondan çıkaracağız" (Tâhâ, 49-55).

Bil ki o ikisi, **Firavun**'a, *"Rabbinin iki elçisiyiz"* dediklerinde, **Firavun** da onlara, *"ey Musa, sizin Rabbiniz kim?"* dedi. Bununla alâkalı birkaç mesele bulunmaktadır.

BİRİNCİ MESELE: **Firavun Musa'ya Rabbini Soruyor: Taklidin Batıllığı**

Firavun, çok kuvvetli, kudreti fazla ve askeri de bol idi. **Musa** (a.s) onu Allah'a davet edince, **Hz. Musa** (a.s)'yı yakalayıp ona eziyet etmedi. Aksine onunla münazaraya kalkıştı. Eğer o, önce ona eziyet etseydi, o takdirde, herkes tarafından cahil ve şaşkın olduğu söylenirdi. Dolayısıyla bundan çekindi ve münazaraya başladı. Bu, hüccetsiz olarak sefihlik ve hafiflik yapmanın, bunca cehalet ve küfrüne rağmen, **Firavun**'un bile razı olmadığı bir şey olduğuna delâlet eder. Öyleyse böylesi bir tutum, ilim ve İslâm'ı iddia eden kimseye nasıl uygun düşer?

Sonra Firavun **Musa** (a.s)'ya, bu soruyu sorunca, **Musa** (a.s) onun sorusunu kabul edip, Yaratıcının varlığına dair deliller ortaya koymak suretiyle cevap vermeye girişti. İşte bu da, taklidin fasit ve batıl olduğuna delâlet etmiştir. Keza bu, "Biz marifetullahı peygamberin sözünden anlayıp çıkarıyoruz..." diyen, Ta'limiyye fırkasının sözünün yanlışlığına da delâlet eder. Çünkü **Musa** (a.s) burada, marifetullahın peygamberi bilip tanımadan önce bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Yine bu durum, "Biz marifetullahı

ve dini, ancak kitab ve sünnetten anlıyoruz" diyen Haşeviyyenin görüşünün de yanlışlığına delâlet eder.

***İKİNCİ MESELE:* Batıl Sözü Nakil Caiz, Düzeltmek Lazımdır**

Âyet, batıldan yana olan kimsenin sözünün nakledilmesinin caiz olduğuna delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ burada, **Firavun**'un, ilahı inkar eden sözünü ve nübüvveti inkâr edenlerin şüphelerini, aynı şekilde haşri inkâr edenlerin şüphelerini nakletmiştir. Ancak, ne zaman böyle bir söz ve soru nakledersen, Allahu Teâlâ'nın böylesi yerlerde yaptığı gibi şüphenin devam etmemesi için bunun peşi sıra hemen cevabı getirmen gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, haktan yana olan kimsenin, batıldan olanın sözünü dinlemesi ve ona, eziyet vermeksizin ve ürkütmeksizin cevap vermesi gerektiğine delâlet eder. Nitekim **Musa** (a.s) da burada, **Firavun**'a böyle davranmıştır. Aynı şekilde Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır"* (Nahl, 125) ve *"Eğer müşriklerden birisi sana sığınırsa, onu himaye et ki, Allah'ın kelâmını duysun"* (Tevbe, 6) buyurmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Firavun Yaratıcıya İnanıyor muydu?**

Âlimler, **Firavun**'un Allah'ı tanıyıp tanımadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, "O Yaratıcıyı biliyordu, ama kibrinden, büyüklük duygusu ve ceberrutluğundan dolayı, bir yalan ve iftira olmak üzere, inkâr eder görünüyordu" demişler ve buna altı bakımdan delil getirmişlerdir:

1) "لَقَدْ عَلِمْتَ مَا اَنْزَلَ هٰؤُلَاءِ اِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" (İsrâ, 102) âyeti "عَلِمْتَ" fiilindeki te harfini mansub kılarsan, o zaman bu, **Musa** (a.s)'nın **Firavun**'a bir hitâbı olur ki manası: "Andolsun ki, bunları ancak göklerin ve yerin Rabbinin indirdiğini muhakkak sen de bilirsin" demek olur ki, bu da Firavun'un bunu bildiğine delâlet eder. Nitekim **Cenâb-ı Hak,** *"Vicdanları da bunlara tam bir kanaat hasıl ettiği halde, zulüm ve kibr ile yine bunları inkâr ettiler"* (Neml, 14) buyurmuştur.

2) **Firavun,** akıl sahibi idi, aksi halde, onun mükellef tutulması caiz olmazdı. Böyle akıllı olan herkes, kendisinin yok iken var edildiğini ve böyle olan her varlığın da bir müdebbire muhtaç olduğunu zaruri olarak bilir. Bu iki zaruri bilgi, müdebbirin varlığını bilmeyi gerektirir.

3) **Musa** (a.s)'nın buradaki رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى *"Bizim Rabbimiz her şeyi yaratıp sonra da yol gösterendir"* sözü. Arapçada **"ellezi"** kelimesi, marife olan bir mefhumu malum bir cümle ile tavsif etmeyi ifade

eder. Dolayısıyla bu cümlenin mutlaka, **Firavun** tarafından bilindiğine hükmetmek gerekir.

4) **Hz. Musa** (a.s)'nın, gerek **Firavun**'u, gerekse kavmini vasfederken söylemiş olduğu, *"Kendisi de, askerleri de... bize döndürülmeyeceklerini sandılar"* (Kasas, 39) ifadesi, onların, mebdei, yaratılışı bildiklerine, ama meâdı, âhireti inkâr ettiklerine delâlet eder.

5) **Firavun**'un mülkü ve krallığı, kıbtîleri, aşıp **Şam**'a ulaşmıyordu. **Musa** (a.s), kaçıp **Medyen**'e gidince, **Şuayb** (a.s) ona: *"Korkma, o zalim topluluktan kurtuldun"* (Kasas, 25) demişti. Binâenaleyh, böyle olmasına rağmen, **Firavun,** nasıl kendisinin bütün dünyanın ilahı olduğuna, inanabilirdi?

6) *"O, "Âlemlerin Rabbi ne?"* deyince **Musa** (a.s), *"O, göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbidir"* (Şuarâ, 24) deyince, **Firavun** da, *"Size gönderilen peygamberiniz şüphe yok ki bir deli"* (Şuarâ, 27) yani, "ben ondan Rabbin mahiyetini soruyorum, o ise O'nun sıfatlarını sayıyor" demiştir. Binâenaleyh **Firavun, Hz. Musa** (a.s) ile, Cenâb-ı Hakk'ın mevcut olması konusunda münakaşa etmemiş, aksine Allah'ın mahiyetini sormuştur. Dolayısıyla bu, Firavun'un Allah'ın varlığını itiraf ettiğine delâlet eder.

Rab Olduğunu Söylemesinin Manası

Diğer âlimler ise, onun Hak Teâlâ'yı hiç kabul etmediğini söyleyerek şöyle demişlerdir: Âlimler, herhangi bir insanın kalkıp da kendisini, göklerin, yerin, güneşin ve ayın yaratıcısı olduğunu hatta bizzat kendi kendisinin yaratıcısı olduğuna inanmasının mümkün olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü insan kendisinin bütün bunlardan aciz olduğunu zaruri ve kesin olarak bilir. Yine insan, kendisinin daha önce mevcut olmadığını da zaruri olarak bilir. Böylece de kendisinin bunların yaratıcısı ve var edicisi olmadığını kesin olarak bilir.

Âlimler, **Firavun**'un Allah'ı tanımayışının nasıl olduğu hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Onun, bir müessirin (yaratıcının) bulunmadığına inanan bir "dehri" olması muhtemel olduğu gibi, bir illet-i mûcibiye (iradesiz, otomatik bir kudrete) inanan felsefî bir düşünce taşıması da muhtemeldir. Yine onun, yıldızlara tapan birisi olması muhtemel olduğu gibi, hulul (tenâsüh) inancına sahip olan Mücessime'den (ilahın cisimlere hulul ettiğine inanan kimse) biri olması da muhtemeldir. Onun kendisinin Rab olduğunu iddia edişi, idare ettiği kimselerin, kendisine itaat edip boyun eğmeleri ve başkasına itaat etmemeleri gerektiği manasındadır.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak bu sûrede **Firavun**'un, *"Ey Musa, sizin Rabbiniz kim"* dediğini, Şuara Sûresi'nde ise, *"Âlemlerin Rabbi de ne?"* (Şuarâ, 23) dediğini nakletmiştir. Binâenaleyh burada, keyfiyetin sorulduğu "kim" edatı ile, orada ise, mahiyetin sorulduğu "ne" edatı ile soru sormuştur. Bu ikisi, birbirinden farklıdır, ama sorulan hadise ve varlık aynıdır. Doğrusu, "**Kim**" edatı ile sorulanın, "ne" edatı ile sorulandan önce olmasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "Ben, Allah'ım ve Rabb'ım" diye cevap vermiştir. **Firavun** da: *"Sizin Rabbiniz kim"* demişti. Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s), Allah'ın varlığına deliller getirip, bu deliller çok açık ve net olduğundan dolayı, **Firavun** bunlara cevap veremeyeceğini anlayınca, ikinci hususa, yani "mahiyeti" sormaya geçmiştir. Bu da, onun Allah'ı bildiğine dikkat çeken hususlardandır. Çünkü o, bunu çok açık ve net olarak bildiği için, bu hususta münakaşa etmeyi bırakmış ve en zor konu olan "Allah'ın mahiyeti" (ne olduğu) konusuna geçmiştir. Çünkü insan için, Allah'ın mahiyetini bilmek mümkün değildir.

***ALTINCI MESELE:* Firavun ile Nemrud'un Mukayesesi**

Firavun, "Sizin ilahınız kim?" dememiş, "Rabbiniz kim?" diye sormuş. Çünkü Hak Teâlâ'nın *"(Firavun) dedi ki: "Biz seni yeni doğmuş bir çocuk iken içimizde büyütüp terbiye etmedik mi? Sen, ömrünün birçok yılını bizim aramızda geçirmedin mi?"* (Şuarâ, 18) âyetinde de ifade edildiği gibi, kendisinin **Musa** (a.s)'nın Rabbi (terbiye edip büyüteni) olduğunu kabul ediyordu. Bundan dolayı, "Rabbiniz kim?" ifadesini (Ben değil miyim?) manasında, taaccüp için söylemiştir. Buna göre sanki **Musa** (a.s)'ya, "Senin Rabbin benim, ama sen başka bir Rabbin olduğunu söylüyorsun?" Başka bir Rabbin olduğunu nasıl söylersin" demek istemiştir. Bu söz **Nemrud**'un sözüne benzer. Hani, **İbrahim** (a.s) ona, *"Benim Rabbim, dirilten ve öldürendir"* (Bakara, 258) deyince, **Nemrud** da, *"Ben de öldürür ve diriltirim"* (Bakara, 258) demiştir. Halbuki **İbrahim** (a.s)'in bahsettiği öldürme ve diriltme, **Nemrud**'un ancak lafız itibariyle karşılık verebildiği öldürme ve diriltmedir. İşte burada da böyledir. Çünkü **Hz. Musa** (a.s) Cenâb-ı Hakk'ın, Rab olduğunu söyleyince, **Firavun** da bu soruyu sormuştur. **Firavun**'un bundan maksadı, "Ben de Rabbim. Çünkü seni terbiye eden benim" manasıdır. Halbuki **Hz. Musa** (a.s)'nın Allah hakkında bahsettiği rubûbiyyet, mana bakımından Firavun'un kastettiği rubûbiyyetten başkadır. Bu ikisi ancak lafız bakımından müşterektir.

YEDİNCİ MESELE

Bil ki **Musa** (a.s), bir yaratıcının varlığına, mahlûkatın hallerinden deliller getirmiştir. Bu, onun *"Bizim Rabbimiz her şeyi yaratıp sonra da yol gösterendir"* buyruğudur. Bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, *"Rabbini tesbih et ki, O, yaratıp düzene koyan, takdir eden, yol gösterendir..."* (A'lâ, 1-3) diye bahsettiği delildir. **Hz. İbrahim** (a.s) de, *"İşte onlar muhakkak ki benim düşmanlarımdır. Fakat âlemlerin Rabbi böyle değil. Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur"* (Şuarâ, 77-78) demiştir. **Musa** (a.s) pek çok hususta, **Hz. İbrahim** (a.s)'in delillerine istinat etmiş, ona dayanmıştır. Bunun izahı, inşaallah, Şuarâ Sûresi'nde gelecektir.

Bil ki "halk", kalıpları ve bedenleri terkip etmeye benzer bir şeydir. Hidâyet (doğru yola iletme) ise, maddelerde hareket ve idrâk kuvvetini meydana getirmedir. Buna göre "halk", hidâyetten önce yer alır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Onun (Adem'in) yaratılışını bitirip, ona rûhumdan üflediğim zaman siz (Ey melekler) derhal ona secdeye kapanın"* (Hicr, 29) buyurmuştur. Binâenaleyh tesviye (tam âhenkli bir tarzda kılma) kalıpla (bedenle) ilgili bir ifade olup, rûh üfleme de hareket ve idrâk kuvvetinin verilmesine bir işarettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki biz insanı bir çamur hulâsasından (özünden) yarattık... Sonra o insanı başka bir yaratılışla inşâ ettik"* (Mü'minûn, 12-14) buyurmuştur. Böylece yaratmanın hidâyetten önce geldiği ortaya çıkmış olur.

Hilkatten Allah'a Deliller

Allah'ın yaratma ve hidâyetteki dikkate değer hikmetlerini izaha başlamak sahili olmayan bir okyanusa dalmaktır. Biz bunlardan, anlayabileceğimiz bazı örnekler verelim:

1) Tabiatçılar "Ağır olan şey aşağı doğru düşer. Hafif olan ise, yükselir. Eşyanın en ağırı, önce toprak ve sonra sudur. En hafifi ise, ateş ve havadır. Bundan ötürü ateşin, (dört ana) elementin en üstünde, toprağın ise en altında olması gerekir" derler. (Bakın) Cenâb-ı Hak ise insanın yaratılışında, bu sırayı ters çevirmiş ve ondaki şeylerin en üstte olanını kemik ve kıllar kılmıştır ki bunlar, bedendeki şeylerin en kurusudur ve diğerlerine göre, (dört elementteki) toprak mukâbilidir. Sonra bunun altına su mukâbili olan beyni koymuş, bunun altına da hava mukâbili olan nefesi, onun altına da ateş mukabili olan tabii kalp sıcaklığını yerleştirmiştir. Böylece bunun, sebeplerin ve tabiatın gerektirmesiyle değil, kâdir, hakîm ve

rahîm Allah'ın düzenlemesi ve yaratması ile böyle olduğu anlaşılsın diye, toprağın yerini bedenin üst tarafında, ateşin yerini ise bedenin alt tarafında kılmıştır.

2) Arının, peteğini altıgenler şeklinde yapışına ve örümceğin ve sineğin, faydalarına olan şeyleri bulmadaki enteresan hallerine baktığında, bunun ancak her şeyi bilen ve yönetenin ilhamı (yol göstermesi) ile olduğunu anlarsın.

3) Mahlûkata yeme, içme, giyinme ve cinsi münasebet gibi, bedenî ihtiyaçlarını yerine getirmeye vesile olacak şeyleri veren Allahu Teâlâ'dır. Yine onlara, onlardan nasıl istifâde edeceklerini öğreten, dağlardan demiri ve denizlerden inciyi, çıkarmalarını, ilaçlar yapmalarını ve faydalı yakutlar ile incileri elde etmeyi, farklı şeyleri birbirine katarak çeşitli tatlarda yemekler elde etmeyi öğreten de O'dur. Böylece bütün her şeyi yaratan ve o şeylerden insanların nasıl istifade edeceklerini gösteren aklı onlara verenin Allahu Teâlâ olduğu anlaşılır. Bu sadece insanlar için böyle olmayıp bütün canlılar hakkında da geçerlidir. İşte böylece erkeğe kadını, eşeğe dişisini, deveye eşini verip, nesillerinin devamı için, erkeği dişiye sevk eden, yavruları analarının memesinden tutturan O'dur. Hatta bu sadece canlılara mahsus olmayıp, aksine onların her bir uzvunda da vardır. Çünkü Allahu Teâlâ mesela eli özel bir yapıda yaratıp, tutabilme gücünü vermiş; ayağı özel bir yapıda yaratıp, yürüyebilme kuvvetini vermiştir. Göz, kulak ve benzeri bütün uzuvlar da böyledir. Sonra da bunları, hepsinden bir bütün meydana gelecek şekilde, birbirine tutturmuştur. İşte meydana gelen bu bütün, insandır.

Bütün bunlar bir yaratıcının varlığına delâlet etmektedir. Çünkü bu maddelerden her birini, bu özeliklere, yani bir araya toplanması, terkip (bir bütün) meydana getirmesi, bu kuvvetleri bulması ve doğruya ulaşması gibi şeylere sahip olması ya vâcib, ya mümkin bir iştir. Vâcip olması imkansızdır. Çünkü o maddelerin, ölüm sonrasında bu terkip ve kuvvetlerinden ayrıldığını görüyoruz. İşte bu, bu şeylerin vâcip değil câiz (mümkin) olduğunu gösterir. Mümkin olanın, mutlaka bir müreccihinin (onu var edeninin) bulunması gerekir. O müreccih ise, ne insanın kendisidir, ne ana-babasıdır. Çünkü bunu yapmak, bu hususta bir kudrete sahip olmayı ve bu hususdaki bütün faydalı ve zararlı şeyleri bilmeyi gerektirir. Bu iki şey ise insandan çok uzaktır. Çünkü insanın aklı tam kâmil olsa bile, insan bir tek kılı değiştirmekten âcizdir. Teşrih (anatomi ve fizyoloji)

kitapları iyice incelendikten sonra bile, bu uzuvların faydalarının ve fonksiyonlarının neler olduğu konusunda, ancak pek az şey ortaya konabilir. Bu sebeple, mutlaka onları idare eden ve düzene koyan bir başka varlığın olması gerekir. Bu varlığın, madde olması mümkün değildir. Çünkü bütün maddeler, madde olması bakımından aynıdırlar. Dolayısıyla o maddeye falan tesiri yapma işinin verilmesinin mutlaka "mümkin" bir iş olması gerekir. Bu mümkin olunca da, başka bir müessire muhtaçtır. "Devir" ve "teselsül" ise imkansızdırlar. Binâenaleyh bu işin, ihtiyaç zinciri içerisinde, ne cisim olan, ne de cisim özelliği taşıyan, müessir ve müdebbir olan bir varlığa varıp dayanması gerekir. Sonra bu müessirin tesiri, ya mahiyeti icabı (otomatik), yahut ihtiyâridir. Mahiyeti icabı, olması imkansızdır. Çünkü böyle olan, falanı filandan, bunu şundan, benzeyen iki şeyi birbirinden ayırt edemez. Halbuki bu maddeler, madde olma bakımından eşittirler. Binâenaleyh bunların bir kısmına felekiyyet (gökte olma, bir kısmına unsuriyyet (element olma), bir kısmına nebâtiyyet (bitki olma), bir kısmına da hayvâniyyet (canlı olma) özelliği nasıl verilebilmiştir? İşte böylece müessir ve müdebbirin, kâdir olduğu; kâdir olan bu müessir ve müdebbirin, bu enteresan şeyleri yapmasının ise ancak âlim olması halinde yapabileceği sabit otur.

Sonra ne cisim, ne de cismâni olan bu müessirin mutlaka zâtı ve sıfatları bakımından, vâcibul vucûd olması gerekir. Aksi halde bu iş, ondan önceki başka bir müdebbire varıp dayanır. Bu da teselsül olur ve teselsül imkansızdır. O, kâdir ve âlim oluşu hususunda vâcibul-vucûd olup, zâtı gereği vâcip olan da, şu mümkini değil de şu mümkini yapar diye, sınırlandırılamayacağına göre, onun her şeyi bilmesi, her şeye kâdir olması gerekir. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s)'nın ortaya koyduğu ve âlemin ne cisim, ne cismâni olan zâtı ve sıfatları hususunda vâcibu'l-vucûd bir müdebbire varıp dayandığına dikkat çektiği deliller ile, bunun bütün her şeyi bilen bir alîm ve her şeye gücü yeten bir kâdir olduğu ortaya çıkar.

SEKİZİNCİ MESELE

Firavun, *"Siz ikinizin Rabbi kim?"* diyerek, iki kişiye hitap etmiş, ama nidayı, "Ey **Musa**" diyerek, sadece birine yöneltmiştir. Çünkü bu nübüvvette asıl olan, **Hz. Musa** (a.s)'dır. **Hanın** (a.s) ise, onu veziridir ve ona tâbidir. Yahut da **Firavun, Hz. Harun** (a.s)'un fasih (güzel konuşan) birisi olduğunu, **Hz. Musa**'nın ise dilinin peltek (kekeme) olduğunu bildiği için, hınzırlığından dolayı, kardeşini değil de **Hz. Musa**'yı konuşturmak

istemiştir. Bunun böyle olduğuna, *"Hem ben ondan daha üstün, daha hayırlı değil miyim? O ki hakirdir, meramını bile neredeyse ifade edemiyor"* (Zuhruf, 52) sözü de delâlet eder.

***DOKUZUNCU MESELE:* Yaratma ve Yol Gösterme**

Hz. Musa (a.s)'nın, *"Bizim Rabbimiz her şeyi yaratıp sonra da yol gösterendir"* şeklindeki sözü hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu ifadede bir takdim-tehir vardır ve "Allah, mahlûkatına kendisine ihtiyaç duydukları ve istifade edecekleri her şeyi vermiştir" demektir.

b) Âyette geçen, "hilkat" ile, onların faydasına uygun şekil ve suretler kastedilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ben her şeye, onun faydasına ve maslahatına uygun olan şekil ve sureti verdim" demektir. Bu ifade, muzaf ve muzâfun ileyh'in (yani "kül" veya "şey" kelimesinin) sıfatı olarak, "خَلَقَهُ" (ki onu O yaratttı) şeklinde de okunmuştur. Buna göre mana, "Allah, yarattığı her şeye, in'âm ve ihsanda bulunmuştur.

"فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى" Âyetinin Önceki Kısımla Münasebeti

Âyetteki, فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى *"(Firavun dedi ki:) "öyleyse, evvelki asırların hali ve durumu nedir?"* ifadesine gelince, bil ki bunun, geçen ifadelerle ilgisi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) **Firavun, Hz. Musa (a.s)**'ya, "yaratılışı ispat böylesine açık ve kolay ise, ya evvelki asırların hali nedir?" yani "Onlar, buna niçin inanmayıp, inkar etmişlerdir" demiştir. Binâenaleyh **Musa** (a.s), yaratıcının varlığına kesin deliller getirince, **Firavun** bu delilleri, "Eğer iş, sizin dediğiniz gibi böyle açık ve kolay olsaydı, geçmiş ümmetlerin hiçbirinin bundan gâfil olmamaları gerekirdi" diyerek o delillere gölge düşürmek istemiş ve böylece de delillere, taklitle karşılık vermiştir.

2) **Hz. Musa (a.s),** *"Bize şu vahyolundu ki şüphesiz azap, yalanlayanların ve yüz çevirenlerin tepesindedir"* (Tâhâ, 48) diyerek, önce **Firavun**'u azapla tehdit etmiştir. Bunun üzerine Firavun da, *"Öyleyse, evvelki asırların hali durumu nedir?"* yani "Onlar da tekzip ettiler ama azap olunmadılar, (ya buna ne dersin?)" demiştir.

3) En açık izaha göre, **Firavun,** *"O halde, Ey Musa, siz (ikinizin) Rabbi kim?"* deyince, **Hz. Musa** (a.s), söylemek istediği hususta çok net bir delil ve çok açık bir burhan getirerek, *"Bizim Rabbimiz her şeyi yaratıp, sonra da yol gösterendir"* deyince, **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'nın bu delili iyice ortaya

koyup, böylece de insanların onun doğru, kendisinin yolunun yanlış olduğunu anlamalarından korktu da, konuyu değiştirmek, **Hz. Musa** (a.s)'yı hikâyelerle oyalamak istedi ve *"Öyleyse, evvelki asırların hâli ve durumu nedir?"* dedi, ama **Hz. Musa** (a.s) buna iltifat etmeyip, aksine, *"Onlar hakkındaki bilgi Rabbimin nezdindeki bir kitaptadır"* yani, "onların durumları beni alâkadar etmez, onlarla meşgul olmam" dedi ve sonra o önceki sözünü tamamlamaya, Allah'ın birliğine dair açık ve kesin deliller getirmeye tekrar dönerek, *"O, yeryüzünü size bir döşek yaptı. Orada sizin için yollar açtı..."* dedi. İşte ifadenin, kendinden önceki âyetlerle münasebeti hususunda, tercihe şayan izah budur.

İlm-i İlâhinin Kitapta Olmasının İzahı

Âyetteki bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, âyetteki عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ *"Onların ilmi, Rabbimin nezdindeki bir kitaptadır"* ifadesi hususunda, değişik izahlarda bulunmuşlar ve şöyle demişlerdir: "Rabbin katında olan o ilim, o kitapta nasıl olur? Bu şu manayadır: Allah'ın ilmi, O'nun sıfatıdır. Bir şeyin sıfatı ise kendisi (zâtı) ile kâimdir. Dolayısıyla bir şeyin sıfatının, bir kitapta olması düşünülemez?" Âlimler bu hususta şu iki izahı yapmışlardır:

a) Bu, "Allahu Teâlâ, o kitapta yazdığı şeylerin meleklerce görülebilmesi ve böylece de bu durum ile, meleklerin Allahu Teâlâ'nın her şeyi bilen, yanılma ve gâfil olmadan münezzeh bir zât olduğuna iyice istidlâl edebilmeleri için, bu hükümleri katındaki bir kitaba yazmıştır. Birisi şöyle diyebilir:

"Âyetteki, "kitapta" sözü, Allahu Teâlâ'nın bu bilgi hususunda o kitaba muhtaç olduğu zannını uyandırabilir. Bu, hiç şüphesiz gerekli olmasa bile, en azından ilk nazarda bilhassa kâfirlerde böyle bir zanna sebep olabilir. Öyleyse **Hz. Musa** (a.s)'nın **Firavun** gibi bir muannide karşı, onu dine davet ederken bunu böyle söylemesi nasıl uygun düşer?"

b) Bunun manası şudur: O bilgilerin, Allah'ın ilminde kalmaları, tıpkı kitapta yazılan şeylerin yazıldıkları gibi (değişmeden) kalmaları gibidir. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s)'nın bu sözden maksadı, her şeyin sırrının **Allah** tarafından bilindiği, hiçbir şeyin O'nun ilmi dışında kalmadığını ve kaybolmadığını iyice belirtmektir. Bu izahı, hemen bu ifadenin peşinden gelen, *"Benim Rabbim ne hata eder, ne de unutur"* ifadesi ile de destek bulur.

İKİNCİ MESELE: **Rabbim Şaşırmaz ve Unutmaz**

Âlimler âyetteki لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى *"Benim Rabbim ne hata eder, ne de unutur"* ifadesini değişik şekillerde izah etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, bu iki fiilin de aynı manaya geldiğini, yani Allah'ın ilminden hiçbir şeyin kaybolmayıp, hiçbir şeyin O'na saklı-gizli kalmadığı manasına geldiğini söylemişlerdir. Bu, **Mücâhid**'in görüşüdür. Âlimlerin çoğu ise, bu iki ifade arasında fark bulunduğu kanaatindedirler. Bu görüşte olanlar, şu izahları yapmışlardır:

1) **Kaffâl**'ın yaptığı ve izahların en güzeli olan izaha göre, bunun manası, "Rabbim eşyadan gafil olmaz ve onları bilmekte hata etmez. Bildiği şeyleri ise unutmaz" şeklindedir. Binâenaleyh birinci fiil, Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi bildiğine, ikinci ifade ise, ilminin ezeli ve ebedi olduğuna işarettir. Bu aynı zamanda, Allahu Teâlâ'nın ilminin değişmeyeceğine de bir işarettir.

2) **Mukatil** şöyle demiştir: "O kitap Rabbime hata ettirmez ve Rabbim de o kitapta bulunanları unutmaz."

3) **Hasan el-Basri,** "Allahu Teâlâ diriliş zamanı hususunda şaşırmaz ve onu asla unutmaz" demiştir.

4) **Ebu Amr** şöyle der: "Dalâl, asıl manası itibarı ile gâib olmak, mevcut olmamaktır. Buna göre bu, "Cenâb-ı Hak hiçbir şeyden, hiçbir şey de O'ndan gâib olmaz" demektir.

5) **İbr Cerir** şöyle demiştir: "O, yönetmede hata etmez ki, doğru olmayan bir şeyin doğru olduğuna inansın. Bildiğinde, bildiği şeyi unutmaz." Bütün bunlar, birbirine yakın izahlardır. En doğrusu birincisidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Firavun, Hz. Musa (a.s)'ya ilahını sorup, *"Ey Musa, siz (ikinizin) Rabbi kim?"* deyip, bu da hakkında delil getirilmesi gereken konulardan olunca, **Hz. Musa** (a.s), lafız itibarı ile çok veciz, mana itibarı ile çok güzel, doğru bir sözle cevap verdi. Ama **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'ya geçmiş ümmetlerin halini sorup, bu konu da habere (rivayete) dayanan bir konu olup, kendisine bu hususta bir haber (bir vahiy) ulaşmamış olduğu için, bunu gaybı bilen Allah'a havale etmiştir. Bil ki **Hz. Musa** (a.s), ilk delili zikredip, bu da insanları, canlıları, bütün bitki ve cansızları kapsayan genel bir delil olunca, bunun peşi sıra hususi delilleri getirmiştir. Bunlar üç tanedir:

Allah'ın Varlığının Üç Delili

Birinci delil: اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْدًا *"O, yeryüzünü size bir döşek yaptı"* âyeti... Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Kufeliler, hem burada hem de Zuhruf Suresi'nde (Âyet, 10) kelimeyi "**mehden**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları her iki yerde de "**mihaden**" okumuşlardır. Bu kelimenin "**mihaden**" şeklinde okunmasını tercih eden **Ebu Ubeyde,** bunun isim, "**mehd**" kelimesinin ise, fiilinin ismi olduğunu belirtir. Başkaları ise "**mehd**" kelimesinin isim, "**mihad**" kelimesinin ise, tıpkı **ferş** ve **firâş** kelimesinde olduğu gibi, çoğul olduğunu söylemişlerdir. **Ebu Ubeyde** bunlara "firaş isim, ferş ise, fiilin ismidir" diyerek cevap vermiştir. **Mufaddal** ise, bu iki kelimenin "**mehede**" (yaydı-döşedi) fiilinin mastarları olduğunu söylemiştir. Bu kelime, birisi bir kimseye yatak yahut sergi yayıp hazırladığında kullanılır. Nitekim Arapçada "مَهَدَ - يَمْهَدُ - مَهْدًا" ve "فَرَشَ - يَفْرِشُ - فَرْشًا وَفِرَاشًا" denilir.

İkinci bahis: Keşşaf sahibi şöyle der: "اَلَّذِى جَعَلَ" ifadesi, ya mahzuf mübtedanın haberi, veyahut da, Rabbi kelimesinin sıfatı olduğu için mahallen merfûdur. Yahut da, medh üzere mansubdur ki, onun bu şekilde kullanılması, hem geneldir, hem de mecazidir. Bil ki, bu ifadenin, mahzûf mübtedanın haberi olduğuna kesin olarak hükmetmek gerekir. Çünkü, biz bu ifadeyi, diğer iki izaha hamledecek olursak, bunun, **Hz. Musa** (a.s)'nın sözü cümlesinden olması gerekir. Eğer böyle olacak olsa, inşallah izahının ileride yapılacağı üzere, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte biz onunla, türlü nebâtlardan çiftler çıkardık"* ifadesinden dolayı nazm bozulmuş olur.

Yerin Döşek Olmasının Manası

Üçüncü bahis: Yerin bir döşek olması, Allahu Teâlâ'nın o yeri, hem kullarının hem de diğer canlılarının, onun üzerinde oturup kalkmaları, uyumaları, ziraat yapmaları için ve de diğer pek çok menfaatlerden dolayı yaratıp halk etmesi demektir ki, biz bu hususu, Bakara Sûresi'ndeki اَلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً (Bakara, 22) âyetinin tefsirinde geniş bir biçimde ele almıştık.

İkinci delil: Âyetteki وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا *"Orada sizin için yollar açtı"* cümlesini izah için **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Bu âyette geçen "**seleke**" kelimesi, *"Sizi cehenneme sokan nedir?"* (Müddesir, 42) ve *"Böylece biz onu, günahkârların kalplerine sokarız"* (Hicr, 12) âyetlerinde geçmekte olan "**seleke**"

kelimesinin anlamındadır. Yani, 'Allah sizin için o yerde, yollar yarattı ve o yolları, dağların, vadilerin ve sahraların aralarına yerleştirdi" demektir.

Üçüncü delil: Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً *"Gökten su indirdi"* âyetidir. Bu hususta sözümüz, Bakara Sûresi'ndeki (âyet, 22) âyetin tefsirinde geçmişti.

Cenâb-ı Hakk'ın فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى *"İşte biz, onunla türlü nebatlardan çiftler çıkardık"* âyetine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "**ahracnâ**" (çıkardık) ifadesiyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu ifade de **Hz. Musa** (a.s)'nın sözlerindendir. Buna göre **Hz. Musa** (a.s) sanki, "Benim Rabbim, sizin için şunları şunları yaratandır. Ve ey O'nun kulları biz, bu su ile, çiftçilik yaparak, çeşitli bitkilerden çift çift çıkarırız" demektir.

2) **Hz. Musa** (a.s)'nın sözü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gökten su indirdi"* cümlesinde bitmiştir. Sonra ise, Allahu Teâlâ, ilk sözüne, yani, "Onunla çıkardık" sözüne bitişik olarak, kendisinin vasıflarını bildirmeye devam etmiştir. Bunun böyle olabileceğine, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hem siz yiyin, hem de davarlarınıza yedirin"* ifadesi de delâlet eder.

3) **Keşşaf sahibi** şöyle der: "**Hz. Musa** (a.s), Hak Subhanehû'nun, bütün eşyanın emrine boyun eğdiği ve kendisine itaat edilen bir varlık olduğunu bildirmek için, gayb sîgasından mütekellim sîgasına geçmiş, böylece söz, itaatin mutlak merciine verilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, gökten su indirendir. Sonra biz onunla her şeyin (her nevin) nebâtını çıkardık"* (En'am, 99), *"Allah'ın, gökten bir su indirdiğini ve işte onunla nevileri başka başka meyveler çıkardığımızı görmedin mi?"* (Fâtır, 27) ve *"(O nesneler mi) yoksa, gökleri ve yeri yaratan, gökten sizin için su indiren mi? (Öyle bir su ki), biz onunla sizin (bir) ağacını bile bitiremeyeceğiniz nice güzel bahçelerin nebâtını bitirmişizdir"* (Neml, 60) âyetleri de böyledir.

Bil ki, "**ahracnâ**" ifadesi, ya **Hz. Musa** (a.s)'nın sözlerindendir, ya da Cenâb-ı Hakk'ın sözü... Birincisi olamaz, çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonraki, *"Hem siz yiyin, hem de davarlarınıza yedirin. Şüphe yok ki bunda, salim akıl sahipleri için ibretler vardır. Sizi, ondan yarattık. Yine ona döndüreceğiz. Sizi, bir kere daha ondan çıkaracağız"* ifadeleri, Hz. Musa (a.s)'ya uygun düşmez. O'nun, *"İşte biz onunla, türlü nebatlardan çiftler çıkardık"*

ifadesi de, **Hz. Musa** (a.s)'ya uygun düşmez. Çünkü **Hz. Musa** (a.s)'nın (bu hususta) en ileri derecedeki kudreti, arazileri sulamaktır. Ama, çeşitli renk, tad ve karakterlerde bitkiler çıkarmak ise, **Hz. Musa** (a.s)'dan sadır olamaz. Böylece, bu sözlerin Cenâb-ı Hakk'a ait ifadeler olduğu kesinleşir. Cenâb-ı Hakk'ın sözünün başlangıcı *"İşte biz onunla, türlü nebatlardan çiftler çıkardık"* âyeti de olamaz. Çünkü, fâ harfi, kendisinden öncekilerle alâkalıdır. Binâenaleyh, bunu Allah'ın sözü; bundan öncekileri de **Hz. Musa** (a.s)'nın sözü kabul etmek caiz değildir. Bu sebeple geriye ancak, **Hz. Musa** (a.s)'nın sözünün, *"Benim Rabbim, ne hata eder, ne de unutur"* ifadesinde tamamlandığının, Allah'ın sözünün ise, *"O, yeryüzünü size bir döşek yaptı"* ifadesinden itibaren başladığının denilmesi kalır. Böylece de, kelamın takdiri (mahzûf mübtedânın haberi olarak), "O, yeri sizin için bir döşek yapan zâttır" şeklinde olur ki, bu durumda, âyetin başındaki "**ellezi**" mahzûf mübtedânın haberi olur ve "iltifat" sanatından dolayı, gayp sîgasından hitâba geçilmiş olur.

İKİNCİ MESELE: **Esbabın Tesiri Meselesi**

Âyetin zahiri, Cenâb-ı Hakk'ın, yeryüzünde bitkileri, indirmiş olduğu su vasıtasıyla çıkardığına delâlet eder. Böylece bitkilerin çıkarılmasında, suyun da bir tesiri olmuş olur. Böyle olduğunun farzedilmesi, İslâm'ın akidelerinden herhangi birini zedelemez. Çünkü ona, bu karakteri ve bu özelliği veren, ancak Allahu Teâlâ'dır. Ne var ki, mütekaddimûn kelamcılar, bunu kabul etmemiş, suyun bu konuda kesinlikle bir tesiri bulunmadığını söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Ezvac Kelimesi Hakkında**

Âyetteki "**ezvac**" asnâf (sınıf sınıf...) demektir. Bu şekilde isimlendirilmiştir, çünkü bunları her biri diğeriyle çiftlenmiştir. "**Şettâ**" kelimesi ise, kelimesinin sıfatı olup, "**şetît**" kelimesinin çoğuludur. Bu tıpkı, "**merdâ**"nın, "marîd"in (hasta) kelimesinin çoğulu olması gibidir. Bu kelimenin, "**nebat**" kelimesinin sıfatı olması da mümkündür. Çünkü "**nebât**", "**nâbit**" (biten) anlamında bir mastardır. Bu kelimenin müfredi ve çoğulu eşittir. Yani, "O bitkiler çeşit çeşittir; faydaları, tadları ve karakterleri farklı farklıdır. Bazıları insanlara, bazıları ise hayvanlara elverişlidir" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın كُلُوا وَارْعَوْا اَنْعَامَكُمْ *"Hem siz yiyin, hem davarlarınıza yedirin"* buyruğuna gelince, bu ifade, "**ahracnâ**" ifadesindeki mütekellim zamirinden hal olup, buna göre mana, "Biz, kendilerinden istifade etmemiz

hususunda müsaade ediciler, bir kısmını sizin yemeniz, bir kısmını da hayvanlarınıza yedirmenizi mubah kılıcılar olarak, çeşitli bitkileri çıkardık..." şeklinde olur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"yiyin"* emri başka faydaları da kapsar. Bu, tıpkı, *"Aranızda mallarınızı haksız sebeplerle yemeyin..."* (Bakara, 188) ve *"Gerçekten, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler, karınlarına ancak bir ateş (doldurarak) yemiş olurlar"* (Nisa, 10) âyetleri gibi olup, bu emir ibâha ifade eden bir emirdir.

Cenâb-ı Hak, "إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَىٰ" buyurmuştur. Yani, "Bahsettiğim bu nimetlerde, akıl sahipleri için âyetler, yani delâletler vardır" demektir. "**Nuhye**", "akıl" demektir. **Ebu Ali el-Farisi,** "bu kelime, tıpkı "**hudâ**" gibi mastar olabileceği gibi, cemi de olabilir" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ *"Sizi, ondan yarattık"* ifadesine gelince, bil ki, Cenâb-ı Hak, yerlerin ve göklerin yararlarından bahsedince, bunların, zâtları gereği matlûb ve arzuların olmadıklarını, tam aksine âhiret menfaatlerini elde etmesinin birer vesilesi oldukları için matlub olduklarını beyân buyurarak, *"Sizi, ondan yarattık"* buyurmuştur. Bu hususta iki soru bulunmaktadır.

Topraktan Yaratılmanın Manası

Birinci soru: Cenâb-ı Hak, bizi diğer âyetlerinde de beyân ettiği üzere, "nutfe"den yarattığına göre, O'nun burada, *"Sizi, ondan (yani topraktan) yarattık"* demesinin manası nedir? Buna şu iki açıdan cevap verebiliriz:

a) Cenâb-ı Hak, aslımız olan **Adem** (a.s)'ı, *"Adem'in hali gibidir, onu topraktan yarattı"* (Âl-i İmrân, 59) âyetinde de belirttiği gibi, topraktan yaratınca, pek yerinde olarak mefhumu burada bizim hakkımızda da kullandı.

b) İnsan, erkeğin nutfesi ile kadının kanından meydana gelmiştir. Bunlar da, gıdalardan oluşmuştur. Gıdalar da, ya hayvansal, ya da bitkisel olur. Hayvansal gıdalar, bitkilere varıp uzanır. Bitkiler de, suyun ve toprağın karışımından meydana gelir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizi ondan yarattık"* demesi doğru ve yerinde olur ki, bu bizim, nutfeden yaratılmış olmamıza aykırı düşmez.

c) Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Döl yataklarında size nasıl dilerse öyle biçim veren O'dur"* (Âl-i İmran, 6) âyetinin tefsirinde, **İbn Mes'ûd**'dan gelen şu haberi zikretmiştik: "Allah, rahimlerin meleğine, o çocuğun ecelini, rızkını ve defin olunacağı yeri yazmasını; o bölgenin toprağından alıp, o nutfenin üzerine serpmesini, sonra da o nutfeyi o rahme koymasını emreder."

İkinci soru: Âyetin zahiri, bir şeyin, bazen diğer bir şeyden yaratılıp meydana geldiğine delâlet etmektedir. Halbuki, kelamcıların görüşlerinin zahiri, buna karşı kor durumdadır. (Ne dersiniz?)

Buna şu şekilde **cevap** verilir: Eğer, bir şeyin diğer bir şeyden yaratılması ile, evvelki şeyin sıfatının o zâttan (cevherden) giderilmesi ve ikinci şeyin sıfatının o zâtta (cevherde) meydana getirilmesi kastediliyorsa, bu caizdir. Çünkü, bunda bir aykırılık yoktur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ *"Yine ona döndüreceğiz"* ifadesine gelince, bundan murat edilenin, Allah'ın gökyüzüne kaldırmış oldukları müstesnâ, yerin, ölen herkes için bir mekânı ve zarfı olabilmesi için, kabirlere döndürüp sokma olduğunda şüphe yoktur. Göğe yükseltilmiş olanın da, öldükten sonra oraya döndürülmesi muhtemeldir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ *"Sizi bir kere daha ondan çıkaracağız"* ifadesine gelince, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

a) Doğruya en yakın olan bu görüşe göre, bu ifadenin manası, "Haşr ve ba's gününde sizi oradan çıkaracağız" şeklindedir.

b) Biz sizi oradan, bir toprak ve çamur halinde çıkarırız. Sonra da, bunu müteakiben, size can veririz. Bu mana, bazı haberlerde de zikredilmiştir.

c) Bununla, kabir azabı murat edilmiştir. **Berâ İbn Azib**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte, ensardan birinin cenâzesine gitmek üzere yola çıktık. Derken, Hz. Peygamber kabir azâbından, mü'min ve kâfire yapılan hitaptan, ruhun cesedine dönmesinden, yeryüzüne gönderilmesinden ve Allahu Teâlâ'nın, onları yeryüzüne iade ederken, "Ben onlara, onları topraktan yarattığımı; ona döndüreceğimi ve ondan yeniden çıkaracağımı va'detmiştim" demesinden bahsetti.

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyetlerde, yerin pek çok faydasından bahsetmiştir ki bu da Cenâb-ı Hakk'ın o yeri canlılar için, üzerinde gidip geldikleri bir döşek ve yatak (gibi) yapması; onlara o yeryüzünde, istedikleri zaman gidip gelecekleri yollar yapması ve orada, hem kendilerinin azıkları hem de hayvanlarının yiyecekleri olacak olan çeşitli bitkiler yaratmasıdır ki bu, onların, kendisinden neş'et ettikleri temeldir, asildir... Sonra bu yer, öldükleri zaman da toplanıp bir araya getirildikleri bir mekândır. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), بِرُّوا بِالْأَرْضِ فَإِنَّهَا بِكُمْ بَرَّةٌ *"Yere, iyi davranın; çünkü o da size iyi davranır"* buyurmuştur.

Musa (a.s)'ya Sihirbaz Demeleri

وَلَقَدْ اَرَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَاَبٰى ﴿٥٦﴾ قَالَ اَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ اَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسٰى ﴿٥٧﴾ فَلَنَاْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهٖ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهٗ نَحْنُ وَلَآ اَنْتَ مَكَانًا سُوًى ﴿٥٨﴾

"Celalim hakkı için, biz ona, âyetlerimizin hepsini gösterdik de o, yine yalanladı ve dayattı. Dedi ki: "Ey Musa, sen sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin bize? Şimdi biz de sana, onun gibi bir sihir yapacağız, şimdi sen kendinle bizim aramızda bir buluşma yeri ve zamanı tayin et ki, ne senin ne de bizim cayamayacağımız düz (geniş) bir yer olsun" (Tâhâ, 56-58).

Firavun'a Gösterilen Mu'cizeler

Bilesin ki Allahu Teâlâ, **Firavun**'a bütün âyetlerini gösterdiğini, sonra da onun, buna rağmen onları kabul etmediğini beyan buyurmuştur. Âlimler, bu ifadede geçen, "âyetlerimiz" sözüyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, Cenâb-ı Hakk'ın bununla, tevhit ve nübüvvet ile ilgili bütün delilleri kastettiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: "Tevhitle ilgili delillere gelince, bunları Allahu Teâlâ'nın bu sûredeki *"Bizim Rabbimiz her şeyi yaratıp sonra da yol gösterendir"; "O, yeryüzünü size bir döşek yaptı"* âyetleriyle, Şuâra Sûresi'nde zikrettiği, *"Firavun dedi ki: "Âlemlerin Rabbi nedir?" (Musa), "Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunan şeylerin Rabbidir...* (Şuarâ, 23-24) âyetleridir.

Nübüvvetle ilgili olanlara gelince, bunlar da, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa** (a.s)'ya tahsis ettiği şu dokuz mu'cizedir: 1) Asa, 2) Yed-i beyzâ, 3) Denizin yarılması, 4) Suyun fışkırdığı taş, 6) Çekirge, bit ve kene istilası 7) Kurbağa istilası, 8) Suların kana dönüşmesi ve, 9) Dağın kökünden sökülerek kaldırılması. Bu izaha göre, âyetteki **"ereynâhu"** kelimesinin manası, "Biz o **Firavun**'a, bu mu'cizelerin doğruluğunu anlattık, bunlardaki delâlet vecihlerini izah ettik" şeklinde olur... Bazıları da bunu, nübüvvetle ilgili mu'cizeler manasına almışlardır ki, bunlar da, az önce saydığımız mu'cizelerdir. Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın elinde zuhur etmesine ve onları

izhâr eden de olmasına rağmen, âyetleri kendisine nisbet etmiştir. Çünkü, o mu'cizeleri onun elinde meydana getiren O'dur. Bu, tıpkı, üfleyen Cebrail olmasına rağmen, rûh üfleme işini kendisine nisbet ederek, *"Biz ona ruhunuzdan üfledik"* (Enbiya, 91) demesi gibidir.

İmdi şâyet, "âyetteki "**küllehâ**" lafzı, umumiliği ifade eder. Halbuki Allah'u Teâlâ Firavun'a bütün mu'cizeleri göstermemiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** (a.s)'dan önce ve ondan sonra gelen bütün peygamberlerin elinde izhâr ettiği mu'cizeleri de O'nun âyet ve mu'cizeleri cümlesindendir" denilirse, biz deriz ki: "Küll" lafzı, her ne kadar umumilik ifade etse dahi, ancak ne var ki bu bazen, karine bulunduğunda, hususi manada da kullanılabilir. Bu, meselâ, "Pazara girdim, her şeyi aldım" denilmesine benzer. Şöyle de denilebilir: **Hz. Musa** (a.s), **Firavun**'a, Cenâb-ı Hakk'ın mu'cizelerini gösterdi. Ona, diğer peygamberlerin mu'cizelerini de sayıp döktü, ama o (buna rağmen) yalanlayıp diretti.

Ya da şöyle denilebilir: Mu'cizelerin bir kısmını yalanlamak, hepsini yalanlamak demektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu gerekliliğe göre, (yani netice itibariyle) bundan bahsetmiş, daha sonra da, o **Firavun**'un yalanlayıp direttiğini beyan buyurmuştur.

Kâdî şöyle der: "**Eba**" fiilinin delâlet ettiği "**ibâ**" mastarı, kabul etmemek demektir. Halbuki, bununla ancak yapmak veya yapmamak gücü elinde olan kimse nitelenebilir. Bir de, Allahu Teâlâ, onun yalanlayıp ve diretmesinden dolayı, **Firavun**'u kınamıştır. Binâenaleyh o, o şeylere kadir olmasaydı, böyle bir kınama doğru olmazdı." Bil ki bu soru Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'ndeki, اِلَّا اِبْلِيسَ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ *"Ancak İblis diretti ve büyüklendi"* (Bakara, 34) âyetinin tefsirinde cevabıyla beraber geçmişti.

Cenâb-ı Hak, daha sonra **Firavun**'un, اَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ اَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسٰى *"Ey Musa, sen sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin?"* şeklindeki şüphesini nakletmiştir ki, bu şüphenin terkibi son derece ilginçtir. Bu böyledir, zira **Firavun** onların kulaklarına, sayesinde, **Hz. Musa** (a.s)'ya cidden öfke duyacakları bir şeyi işittirmiştir ki, bu da, "Ey *Musa, sen sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin?"* âyetidir. Çünkü bu, insana son derece zor gelen şeyler cümlesindendir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, yurttan çıkarılma işini *"Kendinizi öldürün, yahut yurtlarınızdan çıkın" (*Nisa, 66) âyetinde, öldürülmeye denk saymıştır. Sonra onlar Hz. **Musa** (a.s)'ya çok buğz ettikleri için, **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvvetini zedeleyecek

bu şüpheyi getirerek, "Senin bize getirdiğin, mu'cize değil, sihirdir" demek istemiştir. Mu'cizenin, karşı konulması imkansız bir şey, sihrin ise karşı konulabilecek bir şey olmasından ötürü, **Firavun** mu'cizenin sihirden ayırt edilebileceğini bildiği için, *"Şimdi biz sana onun gibi bir sihir yapacağız"* demiştir.

Hz. Musa'ya Yarışma Teklif Etmesi

Âyetteki فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَانًا سُوًى *"Şimdi sen kendinle bizim aramızda bir buluşma yeri ve zamanı tayin et ki, ne senin ne de bizim cayamayacağımız düz (geniş) bir yer olsun..."* ifadesine gelince, bil ki buradaki "**mev'id**" kelimesi mastar-ı mimi olabileceği gibi, ismi mekan da olabilir. Bu tıpkı, "إِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ" (Hicr, 43) âyetindeki kelime gibidir. Bunun, "إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ" (Hûd, 81) âyetindeki kelime gibi, ism-i zaman olması da mümkündür. Bu âyette ise, kelime mastar mimidir, yani, "Bizimle aranda, cayamayacağımız bir vaadde (sözde) bulun" manasındadır. Çünkü cayma ancak va'd (söz verme) mastarı için söz konusu olur. Ama ism-i zaman, ismi mekan olan "**mev'id**" için, "cayma" ile nitelenmesi doğru olmaz. **Hasan el-Basri**'nin, âyetteki "**yevm**" kelimesini nasb ile okuması da, bunun böyle olduğunu te'kid eder. Çünkü bu kelime böyle nasb ile okunursa, mev'id kelimesinin ism-i zaman ve mekan olması uygun olmaz. Âyetteki "**mekan**" kelimesi, "**ic'al**" fiilinin ikinci mef'ulü olduğu için mansub kılınmıştır. Buna göre kelamın takdiri, اِجْعَلْ مَكَانَ مَوْعِدٍ لَا نُخْلِفُهُ مَكَانًا سُوًى "Cayamayacağımız o randevu yerini, dümdüz bir yer kıl (seç)" şeklindedir.

Suvâ Kelimesinin Manası

Âyetteki "**suvâ**" kelimesini, **Âsım, Hamza** ve **İbn Amir,** sin'in zammesi ile okurlarken, diğerleri sin'in kesresi ile "**sivâ**" şeklinde okumuşlardır. Her iki okuyuş da, aynı manaya gelen, iki değişik kullanıştır. Bu tıpkı, "طِوًى طُوًى –" kelimesi gibidir. Yine bu kelime, tenvinli olarak da tenvinsiz olarak da okunmuştur.

Âlimler, bu kelimenin ne manaya geldiği hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Ebu Ali, "Bu, her iki tarafa da aynı uzaklıkta olan bir yer manasınadır" demiştir. **Mücâhid**'in sözünden kastedilen de budur." **Katâde**, buna "adil olarak" manasını vermiştir.

2) **İbn Zeyd** buna, üzerindeki yüksek ve alçak yerler, görüşümüze mani olmayacak derecede, mümkün olduğu kadar düz yer" manasını vermiştir. Kelime, birinci izaha göre, mesâfenin; ikinci izaha göre o yerin sıfatı olmuş olur ki, onların maksatları, herkesin, orada olacak şeyleri görebilecekleri, çukur ve tepeler bulunmayan, dümdüz bir yer bulmaktır.

3) Bu, "Kendisine sizin de, bizim de aynı şekilde râzı olacağımız bir yer..." demektir.

4) **Kelbi,** "Bu, şu anda bulunduğumuz yerden başka bir yer demektir" der.

Sihirbazlarla Buluşma

قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى ﴿٥٩﴾ فَتَوَلَّىٰ فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ
ثُمَّ أَتَىٰ ﴿٦٠﴾ قَالَ لَهُمْ مُوسَىٰ وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ ۖ
وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَىٰ ﴿٦١﴾ فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَىٰ ﴿٦٢﴾

"(Musa) "Sizinle buluşma, ziynet (bayram) günü ve insanların toplanacağı kuşluk vaktidir" dedi. Bunun üzerine Firavun dönüp gitti. Sonra bütün hilesini toplayıp geldi. Musa, onlara dedi ki: "Yazıklar olsun size, Allah'a karşı yalan düzmeyin. Yoksa Allah azap ile sizin kökünüzü kurutur. Allah'a karşı yalan uyduran herkes, muhakkak hüsrâna uğramıştır." Böylece onlar aralarında, işlerini, çekişe çekişe görüştüler, sonra da gizlice müşavere ettiler"
(Tâhâ, 59-62).

Buluşma Yeri ve Zamanı

Bil ki âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, مَوْعِدُكُمْ *"sizin buluşma vakti"* ifadesinin, **Firavun**'un sözü olması, yani bu vakti ve yeri belirleyenin onun olması muhtemel olduğu gibi, bunun **Hz. Musa** (a.s)'nın sözü olması da muhtemeldir. **Kâdî** birincisinin daha açık olduğunu, çünkü bu toplanmayı isteyenin **Musa** (a.s) değil, **Firavun** olduğunu söylemiştir.

Ama bana göre, daha tercihe şayan olan, bunun **Hz. Musa** (a.s)'a ait olması gerekir. Bu şu sebeplerden dolayıdır:

1) **Firavun** *"Şimdi sen kendinle bizim aramızda bir buluşma yeri ve zamanı tayin et"* demiş ve bu söz ona cevaben söylenmiştir.

2) Zaman olarak ziynet (bayram) gününün belirlenmesi, yapılacak şeyi herkesin görmesini sağlar. Binâenaleyh zaman olarak bu günü seçmek ancak işinin göz boyamaktan ibaret olduğunu bilen batıl taraftarı kimseye değil, kudret-i ilâhiyyenin kendisi ile birlikte olduğunu bilen hak taraftarı kimseye uygun düşer.

3) Âyetteki, *"Sizin mev'idiniz"* ifadesi, bir topluluğa hitaptır. Eğer biz bunu, **Firavun**'un **Musa** (a.s) ve **Harun** (a.s)'a karşı söylediğini kabul edersek, o zaman bu durumda, ya bir ta'zim (saygı)dan dolayı bunun böyle söylendiğini kabul etmemiz gerekir ki bu, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. Hârun**'a karşı tutumuna uygun düşmez. Yahut da bunu, "Cem'inin (çoğulun) en azı, iki kişidir" şeklindeki görüşe göre böyle saymamız gerekir ki bu da caiz değildir. Fakat bu sözü, **Musa** (a.s)'dan **Firavun** ve adamlarına söylenmiş kabul edersek, o zaman doğru olur.

İKİNCİ MESELE

Bazı kimseler, "**yevm**" kelimesini mim'in zammesi ile okurlarken, **Hasan el-Basri,** mim'in nasbı ile okumuştur. **Zeccâc** şöyle der: "Bu kelime merfû (zammeli) kılınırsa, (mahzûf) mübtedanın haberi olur ve manası, "O randevu vaktiniz, ziynet günüdür" şeklinde olur. Ama mansub (fethalı) okuyan, bunu zarf yapmış olur ve manası, "sizin o randevunuz, ziynet günü olacaktır" şeklinde olur.

Âyetteki "وَاَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى" ifadesi *"Randevu vaktiniz insanların kuşluk vakti toplanmalarıdır"* demektir. Buna göre, buradaki en-i mastariyye (ve cümlesi) mahallen merfû olmuş olur. Bunun "**zînet**" kelimesine atfedilerek, mahellen mecrûr olması da mümkündür. Buna göre, **Hz. Musa** (a.s) sanki, "Sizin randevu vaktiniz, ziynet (bayram) günü ve insanların kuşluk vakti toplandığı gündür" demiştir.

Buna göre eğer, "Âyetteki, *"Şimdi sen kendinle bizim aramızda bir buluşma yeri ve zamanı tayin et"* ifadesini tefsir ederken, bunun manasının, "Cayamayacağımız o buluşma yerini, dümdüz bir yer kıl" şeklinde olduğunu söylememiş miydiniz? Öyleyse buna, zaman zikredilerek cevap vermesi nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Bu, her ne kadar lafzan

bir uygunluk arzetmiyorsa da, mana bakımından bir uygunluk bulunmaktadır. Çünkü onları mutlaka ziynet (bayram) gününde, insanların toplandığı bir günde ve belli bir yerde toplanıyor olmaları gerekir. Binâenaleyh bu zaman, randevu vakti olarak belirlenince, yer de belirlenmiş oldu.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Bayram (Ziynet) Günü**

Müfessirler, "ziynet günü" hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Bu, onları giyinip kuşandıkları bayram günleridir.

2) **Mukâtil** bunun Nevrûz Günü olduğunu söylemiştir.

3) **Saîd b. Cübeyr,** bu günün onların pazar kurma günleri olduğunu söyler.

4) **İbn Abbas** (r.a), bunun, aşûre günü olduğunu söylemiştir. Cenâb-ı Hak, onlar o günde, kendilerini toplayan birisi olmaksızın, kendiliklerinden toplandıkları için, "toplanma" tabirini kullanmıştır. Bu kelime, yâ ile ve tâ ile, "يَحْشُرَ النَّاسَ" (**Firavun**'un insanları toplayacağı gün) şeklinde ve "تَحْشُرَ النَّاسَ" (senin insanları toplayacağın o gün) şeklinde de okunmuştur. Yine yâ ile okunup, bunun "İnsanları toplayan o gün" manasında olması da mümkündür. Bu fiilin, gâib sîgası ile okunarak, fâilin **Firavun** olması da mümkündür. Bu, ya örfen padişahlara karşı yapılan (saygı) hitabına göre böyle olmuş olur, yahut da, *"Sizin buluşma yer ve zamanınız bayram vaktidir"* ve ("yahşûre" fiilinin faili **Firavun** olarak) **Firavun**'un halkı topladığı bayram günüdür" demek olur. **Hz. Musa** (a.s) onlara büyük bir kalabalığın huzurunda, binlerce şâhidin gözü önünde, Allah'ın sözlerinin yüceliği görülsün ve Allah'ın dini ortaya çıkıp üstünlüğünü göstersin, böylece kâfirler, rezil, bâtıl, zâil olsun ve bu iş, yolcu olan olmayan, göçebe-yerli herkes arasında çokça söylenip meşhur olsun ve yayılsın diye, o günü, randevu günü olarak belirlemiştir.

Kâdî şöyle der: **"Hz. Musa** (a.s) o günü, "ziynet günü" sözüyle, o gündeki o belli vakti de "İnsanların toplandıkları kuşluk vakti" diye belirlemiştir.

Hak Teâlâ'nın فَتَوَلّٰى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ اَتٰى *"Bunun üzerine Firavun dönüp gitti, sonra bütün hilesini toplayıp geldi"* ifadesine gelince, bil ki "**tevelli**" (yüz çevirme, dönme) bazen kabul etmeme, bazen de dönüp savuşma manasında olur. Burada, zâhir olan bu kelimenin, dönüp gitme manasında olmasıdır ki bu, **Firavun**'un **Musa** (a.s)'yı, bir araya gelmek üzere randevulaştığı o yerde bırakıp gitmesidir. **Mukâtil,** buna, "O yüz çevirdi, ve haktan yüz çevirişini sürdürdü" manasını vermiştir. Âyetteki *"Bütün hilesini*

topladı" ifadesinin içine, sihirbazlar, bu hadise için toplanan insanlar, sihirbazların âlet ve edevâtı ile sihirbazların getirip yaptıkları her şey girer. *"Sonra geldi"* ifadesinin muhtevasına da, **Firavun**'un, sihirbazları, kavmini ve bütün âlet-edevâtını getirişi girer. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Sihirbazlar yetmiş iki tane idi ve her birinin urganları ve değnekleri vardı. "Bunların sayısının dört yüz, hatta daha fazla olduğu da ileri sürülmüştür.

Sonra **Firavun** için kubbeli bir seyir yeri yapıldı. Böylece o bunları seyretmek için oraya oturdu. O kubbeli yerin genişliği yetmiş zirâ idi.

Musa (a.s)' ın Sihirbazlara Nasihati

Cenâb-ı Hak, Hz. Musa (a.s)'nın her şeyden önce bir ilâhi vaîdi (tehdidi) ve onları söyleyip yapacakları her şeyden onları sakındıran bir tahziri ifade ederek, وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللهِ كَذِبًا *"Yazıklar olsun size. Allah'a karşı yalan düzmeyin"* yani "Getirdiğim şeyin (mu'cizenin) hak olmayıp, bir sihir olduğunu iddia ederek, Allah'a karşı yalan düzmüş olmayın ki bana muâraza etmeniz mümkün olsun" dediğini beyan etmiştir. **Zeccâc, "Veyla** kelimesinin nasbı câizdir. Çünkü manası, "Eğer onlar Allah'a karşı bir yalan uydururlarsa, Allah onlara veyli (o azabı) gerekli kılar" şeklindedir" demiştir. Bu kelimenin, tıpkı ...يَا وَيْلَتَى *"Vay, kendim bir koca karı, şu zevcim de bir ihtiyar iken..."* (Hûd 72) ve ...يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا *"Eyvah bize, bizi kim diriltti"* (Yâsin, 52) âyetlerinde olduğu gibi, bir manâda olarak, mansub olması da mümkündür.

Cenâb-ı Allah, فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ *"Yoksa Allah azap ile sizin kökünüzü kurutur"* yani, "O size, sizi tamamen yok edip, kökünüzü kurutacak bir azap verir" demiştir. **Hamza, Âsım** ve **Kisâi** yâ'nın ref'i ile, if'al bâbından olarak bunu, "**fe yüshitekum**" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, sülâsiden olarak, "**fe yeshitekûm**" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimeyi, if'al bâbı üzere kullanma, **Necid** ve **Beni Temim** lehçesi; sülâsiden kullanma ise, **Hicâz** lehcesi'dir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak sanki, "Kim Allah adına bir yalan uydurursa, onun için şu iki şey olur" demiştir. Birincisi ya dünyada iken köklerinin kazınması, yahut da âhirette şiddetli azaba düçâr olmalarıdır ki bu ikisi de, *"Yoksa Allah azap ile sizin kökünüzü kurutur"* ifadesiyle anlatılmıştır. İkincisi, onların maksatlarına nâil olamayıp, bundan mahrum kalmalarıdır. Bu da, âyetteki وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى *"(Allah'a karşı) yalan uyduran herkes, muhakkak hüsrana uğramıştır"* ifadesi ile anlatılmıştır.

Cenâb-ı Allah, **Hz. Musa** (a.s)'nın, bunu söylediği zaman, sihirbazların onun bu sözüne aldırmayıp, kendi aralarında çekişe çekişe görüştüklerini beyân buyurmuştur. Bu münazâanın (çekişmenin) ne olduğu hususunda şu iki görüş belirtilmiştir: a) Onlar, tek bir şey üzerinde karar kılmak, ittifak etmek için, meseleyi aralarında müzâkere ettiler, b) **Mukâtil** "Onlar, aralarında ihtilafa düştüler" demiştir. Bazı âlimler bu çekişme işine, **Firavun** ve adamlarının da dahil olduğunu söylerlerken, diğer bazılar, "Hayır, çekişenler sadece o sihirbazlar idi" demişlerdir. Âyet, her iki görüşe de muhtemeldir, zahirinde bunlardan birini tercihe götürecek bir şey yoktur.

Âlimler, âyetteki وَأَسَرُّوا النَّجْوٰى *"Sonra da gizlice müşavere ettiler"* ifadesi hakkında da şu izahları yapmışlardır:

a) Onlar, bu müşavereyi **Firavun**'dan gizlice yaptılar. Bunun böyle olmasına göre şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** (r.a): "Onlar kendi aralarında gizlice fısıldaşarak, "Eğer Musa bize galip gelirse, ona tâbi oluruz" dediler" demiştir.

2) **Kâtade** şöyle der: "Onlar, "Eğer Musa bizim gibi bir sihirbaz ise, onu alt ederiz, yok eğer bu iş gerçekten ona gökten gelen bir şey ise, o galip gelir" dediler.

3) **Vehb b. Münebbih** şöyle demiştir: "**Hz. Musa**, *"Yazıklar olsun size, Allah'a karşı yalan düzmeyin"* deyince, onlar, kendi aralarında, "Bu, bir sihirbaz sözü değil" dediler."

b) Onlar, **Musa** (a.s)'dan ve **Firavun**'dan gizlice, birbiriyle fısıldaştılar. Fısıldaşmaları da, *"Bu iki sihirbaz (yani Musa ile Hârun), sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyorlar"* (Tâhâ, 63) şeklindeki konuşmalarıdır. Bu görüş **Süddi**'ye aittir.

c) Onlar, fısıldaşmalarını **Musa** (a.s)'dan, **Hârun** (a.s)'dan ve **Firavun** ile adamlarından gizlice yaptılar ve bu fısıldaşma sihirli ipleri ile değneklerin işlerini nasıl yapmaları gerektiği hususunda idi, yani hangi tarzda yaparsak galip geliriz ve kalplere tesir edip, inandırıcı oluruz ve **Musa**'nınkinin kusurunu ortaya koyabiliriz, hususunda idi. Bu görüş de **Dahhâk**'ındır.

Sihirbazların Aleyhte Konuşmaları

قَالُوٓا اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ اَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلٰى ﴿٦٣﴾ فَاَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا ۚ وَقَدْ اَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلٰى ﴿٦٤﴾

"Dediler ki: "Bunlar, herhalde, büyüleriyle sizi yerinizden yurdunuzdan çıkarmak ve en şerefli-emsalsiz yolunuzu-dininizi gidermek isteyen iki sihirbazdır. Onun için bütün tuzaklarınızı bir araya toplayın. Sonra saf halinde hep birden gelin. Bugün galip olan muhakkak umduğuna erer" (Tâhâ, 63-64).

Bu âyette ilgili birkaç mesel vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"اِنْ هٰذَانِ" Kelimesinin Farklı Kıraatleri**

Meşhur kıraate göre bu ifâde, "اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ" şeklinde okunur. Bazı kıraat âlimleri bu şekilde okumamış ve bu hususta şu değişik izahları yapmışlardır.

1) **Ebu Amr** ve **İsâ b. Ömer,** bunu "...اِنَّ هٰذَيْنِ" şeklinde okuyarak, "Bu, **Said b. Cübeyir**'in ve **Hasan el-Basrî**'nin kıraatidir" demişlerdir. **Ebu Amr** ve **İsâ b. Ömer,** bu kıraatlerine, **Hişam b. Urve**'nin babasından, babasının da **Hz. Aişe**'den rivayet ettiği şu hadisi delil getirmişlerdir: **Hz. Aişe**'ye, bu âyet ve "اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا" (Mâide, 69); "لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِى الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ" (Nisâ, 162) âyetleri sorulduğunda o **Urve**'ye: "Ey kardeşim oğlu, bunların (böyle yazılmış olması) kâtib hatasıdır" demiştir. Yine **Hz. Osman** (r.a)'ın, Mushaf'a bakarak: "Ben bunda (kıraat-yazı) hataları görüyorum. Arap, dili (selîkası) ile onları düzgün okur" dediği rivayet edilmiştir. Yine **Ebu Amr**'ın, "Ben, bu âyeti "اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ" şeklinde okumaktan haya eder, çekinirim" dediği rivayet edilmiştir.

2) **İbn Kesir** bunu, in-i muhaffefe ve şeddesiz nûn ile ve "هٰذَانِ" deki nûn'u şeddeleyerek "اِنْ هٰذَانِّ" şeklinde okumuştur.

3) **Âsım**'ın râvisi **Hafs,** her iki nûn'u da şeddesiz olarak, "اِنْ هٰذَانِ" şeklinde okumuştur.

4) **Abdullah b. Mes'ûd** "اَنْ هٰذَانِ" (Meftuh elif ile) şeklinde, sonraki kelimeyi de lâmsız olarak "سَاحِرَانِ" şeklinde okumuş.

5) **Ahfeş**'in, ilk lafzı (اِنَّ) manasında olmak üzere, şeddesiz olarak okuduğu rivayet edilmiştir. Böyle okuma bu edâtı, amel ettirmeksizin okuyanların lehçesidir ki onlar böyle olan (اِنَّ) ile, (مَا) manasında olan (اِنْ) edatının arasını ayırmak için, haberinin başına lâm getirirler.

6) **Ubeyy İbn Ka'b**'ın "مَا هٰذَانِ اِلَّا سَاحِرَانِ" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir... Ondan yine "اِنَّ هٰذَانِ اِلَّا سَاحِرَانِ" şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir... **Halil**'den de aynısı rivayet edilmiştir. **Ubeyy İbn Ka'b**'dan "اِنْ ذَانِ اِلَّا سَاحِرَانِ" şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. İşte, bu âyette zikredilen şaz kıraatler bunlardır.

Kıraat Konusunda Razi'nin Önemli Mütalaası

Bil ki, muhakkik ulema şöyle demiştir: "Bu kıraatlerin doğru olduklarını kabul etme caiz değildir. Çünkü bunlar, "âhâd" yollarla nakledilmişlerdir. Halbuki Kur'ân'ın, tevâtür yoluyla nakledilmiş olması gerekir. Çünkü biz, âhâd yollarla Kur'ân'a ilavede bulunmayı caiz görecek olursak, elimizde olan şeyin tamamının Kur'ân olduğuna katiyetle hükmetmemiz mümkün olmaz. Çünkü bu kıraatler, tevâtüren nakledilmedikleri halde, Kur'ân'dan addedilirse, başka yerde de aynı şeyin yapılması mümkün olur. Binâenaleyh bu kıraatlerin Kur'ân'dan olduğunu tecviz etmemiz halinde ilave de bulunma, ondan bazı şeyleri çıkarma ve değiştirme gibi şeylerin Kur'ân'a yol bulması mümkün olur ki, bu da Kur'ân'ı hüccet olmaktan çıkarır. Bu yanlış olduğuna göre, bu neticeye götüren her şey de batıldır.

Meşhur kıraati tenkit etmek, daha önce de geçtiği gibi şu sebeplerden dolayı çok kötü olan bir şeydir:

1) Bu kıraatin nakli, şöhret bulması ve yaygın olması itibariyle, tıpkı, bütün Kur'ân'ın nakli gibidir. Binâenaleyh, biz bu kıraatin batıl olduğuna karar verecek olursak, aynısının bütün Kur'ân hakkında da olması mümkün olur ki, bu da, hem tevâtürü, hem de bütün Kur'ân'ı ta'n etme sonucunu verir ki, bu olamaz! Bu böyle sabit olunca, bazı sahabeden nakledilen haber-i vâhidle ona muarazada bulunmak imkansızdır.

2) Müslümanlar, Mushaf'ın iki kapağı bulunan şeyin, kelâmullah olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Kelamullah'ın ise, bir kıraat hatası (lahn) ve galat (yanlış okuyuş) ihtiva etmesi mümkün değildir. Böylece, **Hz. Osman**

ve **Aişe** (r.a)den, o Kur'ân'da bir hatanın bulunduğuna dair nakledilen sözün aslı olmayan bir söz olduğu kesinlik kazanmış olur.

3) **İbni'l-Enbari** şöyle der: "(Bu) hususta, "muktedâ bih" ve örnek olan, sahâbe (r.a)'dır. Binâenaleyh, onlar şâyet mushafta bir hata, bir lahn bulmuş olsalardı, bid'atlerden sakındırdıkları ve ittibaya teşvik ettikleri halde, bu işin düzeltilmesini kendilerinden sonra gelen başkalarına kesinlikle bırakmazlardı. Öyle ki onlardan bir kısmı, "Uyunuz; bid'at çıkarmayınız, bu size yeter" demişlerdir. Binâenaleyh, meşhur kıraatin mutlaka doğru olduğunun sabit olması gerekir.

Meşhur Kıraat Hakkında Nahivcilerin İzahları

Nahivciler bu hususta ihtilaf etmiş ve şu izahları yapmışlardır.

1) En kuvvetli olan bu görüşe göre, bu okuyuş, bazı Arap kabilelerinin lehçesidir. Bazıları bunun **Hâris İbn Ka'b oğulları**'nın lehçesi olduğunu söylemişlerdir. **Zeccâc** bu okuyuşu **Kinâne**'ye; **Kutrub** da, **Hâris İbn Ka'b, Murâd, Haş'am** ve **Üzre oğulları**'nın bir kısmına nisbet ederken, **İbn Cinnî** bunu aynı zamanda **Rebia oğulları**'nın bazısına nisbet etmiştir. **Ferrâ** bu lehçeye binâen şu beyti nakletmiştir:

فَأَطْرَقَ إِطْرَاقَ الشُّجَاعِ وَلَوْ يَرَى مَسَاغًا لِنَابَاهُ الشُّجَاعُ لَصَمَّمَا

"Cesur bir kimse gibi, başını uzattı; cesur kimse, şâyet, dişlerini geçirebileceği bir yer görse, hemen ısırırdı" Başkaları da:

تَزَوَّدَ مِنَّا بَيْنَ أُذْنَاهُ ضَرْبَةً دَعَتْهُ إِلَى هَابِي التُّرَابِ عَقِيمُ

"Bizden, iki kulağı arasına (yüzüne) öyle bir darbe aldı (tam olarak: azıklandı) ki, bu darbe onu, mukabil bir şey yapamadığı halde, yerlere kapattı" beytini nakletmelerdir.

Ferrâ şöyle demektedir: "**Esed oğulları**'ndan birisi, "هٰذَا خَطُّ يَدَا اَخِى اَعْرِفُهُ" (muzafun ileyh olan "**yedâ**" kelimesini mecrur kılmaksızın) dediklerini nakleder." **Kutrub** da şöyle der: "Bununla, (mesela), رَاَيْتُ رَجُلَانِ "iki adam gördüm" اِشْتَرَيْتُ ثَوْبَانِ "iki elbise aldım" derler, (nasb alameti olarak **yâ nûn** getiremezler). Cahiliyye döneminde Dabbe oğullarından birisi de

اَعْرِفُ مِنْهَا الْجَيْدَ وَالْعَيْنَانَا وَمَنْخَرَيْنِ اَشْبَهَا ظَبِيَانَا

"Ben o (sevgili)nin omuzu iki gözünü ve birer ceylana benzeyen iki burun deliğini tanırım" demiştir, (el-aynân deyip, el-ayneyn dememiştir.) Bu kimsenin bu beyitteki "منخرين" ifadesi, yaygın lehçeye göredir. Bunun dışında kalanlar ise, bunlar, Dabbe oğullarının lehçesine göredir.

Bir başkası da:

طَارُوا عَلَاهُنَّ فَطِرْ عَلَاهَا وَاشْدُدْ بِمَثْنِي حَقَبٍ حَقْوَاهَا

"Onun üzerinde uçtular, binâenaleyh, onun üzerinde sen de uç ve iki tarafını onun, iki kat iple bağla" demiştir. Yine bir başkası:

كَانَ صَرِيفُ نَابَاهُ إِذَا مَا اَمَرَهَا صَرِيرَا الْاَخْطَبَانِ

(demiş, "**nâbeyhi**" yerine "**nâbâhu**" kullanmıştır.) Manası: *"Onlara emredip, (Çiğnemeye başladığı zaman), azı dişlerinin çıkardığı ses, (kanatlarında yeşillik bulunan) Ahtabân kuşunun çıkardığı ses gibi olur"* Bazıları, bu beyitte gelen "الْاَخْطَبَانِ" kelimesi, "الصُّرَدَانِ" dilin altında bulunan damar, kelimesinin yerini tutar, demişler; böylece bu iki kelimeyi, tek bir kelime kabul etmişlerdir. Böylece bu beyitte geriye, sadece "صَرِيفُ نَابَاهُ" (azı dişlerinin çıkardığı ses) ifadesiyle istidlâl etmek kalmıştır. Yine bunlar, şöyle demişlerdir: "Bana, **Yunus,** Haris oğulları'na ait olan şu beyit nakletmiştir:

كَاَنَّ يَمِينًا سَحْبَلٍ وَمَصِيفَهُ مُرَاقَ دَمٍ لَنْ يَبْرَحَ الدَّهْرَ ثَاوِيًا

Burada da "**ke ennenin**" ismi olarak "**yeminen**" denilmiştir. Beytin anlamı: Sanki vâdinin iki kolu ve arkı kan akıp gidiyor ve sanki bu kan ebediyen kalacak gibi görünüyor." Yine

اِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا

"Muhakkak ki onun babası ile, babasının babası, şeref ve yüceliğin zirvelerine ulaşmışlardır" demişlerdir. **İbn Cinnî,** "Bize, **Kutrub**'dan şu rivayet edildi:

هُنَاكَ أَنْ تَبْكِي بِشَعْشَعَانِ رَحْبُ الْفُؤَادِ طَائِلَ الْيَدَانِ

Bu beyitte "**yedeyn**" yerine "**yedâni**" denilmiştir.

Daha sonra **Ferrâ** şöyle der: "Bu, az olsa dahi, kıyasidir. Çünkü tesniye harfinden önceki harfin harekesi fethadır. Binâenaleyh ondan sonra elifin bulunması gerekir. Şâyet ondan sonra yâ gelecek olsa, mâ kabli meftûh olduğu için, elif'e çevrilmesi gerekir." **Kutrub** şunu anlatmıştır: "Onlar bunu, med harflerinin en hafifi olan elif'e yönelerek yaparlar." İşte bu husus, bu âyet hakkında yapılan izahların en kuvvetlisidir. Şöyle de denilebilir: "هٰذَا"nın elif'i, kelimenin aslındandır. Kelimenin aslından olan harfin, tesniye ve cemi olma sebebiyle değiştirilmesi caiz değildir. Çünkü zati olan şey, arızi olanla zail olamaz. Binâenaleyh bu delil, "اِنَّ هٰذَيْنِ" denilmesinin

caiz olmamasını gerektirir. Binâenaleyh, biz bunu caiz görünce, bunun yanı sıra en azından "اِنَّ هٰذَانِ" denilmesi caiz olur.

2) Şöyle de denilebilir: "Buradaki "اِنَّ ، نَعَمْ" (evet) anlamındadır. Nitekim şair

وَيَقُلْنَ شَيْبٌ قَدْ عَلَاكَ وَقَدْ كَبِرْتَ فَقُلْتُ اِنَّهُ

"O kadınlar derler ki: Seni aklık bürümüş. Yaşlanmışsın gerçekten. Ben de, "Evet" dedim" demiştir. Binâenaleyh "اِنَّهُ" ifadesindeki hâ, "هَلَكَ عَنِّى سُلْطَانِيَهْ" (Hakka, 29) âyetinde olduğu gibi, sekte hâ'sıdır. **Ebu Züeyb** de şöyle demiştir

شَابَ الْمَفَارِقُ اِنَّ اِنَّ مِنَ الْبَلِيَّ شَيْبُ الْقَذَالِ مَعَ الْعِذَارِ الْوَاصِلِ

"Saç ayrımlarına ak düştü. Evet kafamızdaki saçın sakallarımızla birlikte ağarması, muhakkak ki en şiddetli belalardan birisidir." Yani, "Evet, belâlardan birisi de.... dır" demektir. Böylece bu kelime "evet" anlamında "اِنَّ" (inne) olmuştur. Buna göre Cenâb-ı Hak, (onların sözünü naklederek), "Evet, bu ikisi iki sihirbazdırlar" buyurmuştur. Onlar buna itiraz ederek şöyle demişlerdir: "اِنَّ"nin mübtedânın başına gelmesi durumu hariç, normal olarak haberin başına lâm gelmez. Ama mübtedânın başına "اِنَّ", gelmediği zaman, lâm'ın başına geldiği kelime, mahallen merfûdur, mübtedâdır. Çünkü لَزَيْدُ اَعْلَمُ مِنْ عَمْرٍو "Zeyd, Amr'dan daha bilgilidir" denilir, fakat, "زَيْدٌ لَا اَعْلَمُ مِنْ عَمْرٍو" denilmez." Karşı taraf bu itiraza şu iki şekilde cevap vermiştir:

a) Biz, "Haberin başına lâm'ın gelmesi güzel olmaz" görüşünü kabul etmiyoruz. Bunun delili, şairin:

اُمُّ الْحُلَيْسِ لَعَجُوزٌ شَهْرَبَهْ تَرْضَى مِنَ اللَّحْمِ بِعَظْمِ الرَّقَبَهْ

"Ummü Huleys, acûze ve yaşlı bir kadındır. Koyunun etinden, boyun kemiğine razıdır" şeklindeki sözüdür. Bir başkası da:

خَالِى لَاَنْتَ! وَمَنْ جَرِيرٌ خَالَهُ يَنَلِ الْعَلَاءَ وَيُكْرِمُ الْاَخْوَالَا

"Benim dayım sensin sen! Eğer Cerîr kimin dayısıysa, o yücelir ve dayılarada ikram da bulunur" demiştir. **Kutrub** da şu beyti nakletmiştir:

اَلَمْ تَكُنْ حَلَفْتَ بِاللهِ الْعَلِيِّ اَنَّ مَطَايَاكَ لِمَنْ خَيْرِ الْمَطِيِّ

"Sen, yüce Allah'ın adına, sizin bineklerinizin, en hayırlı bineklerden olduğuna dair yemin etmedin mi? (ettin)"

Eğer bu şiirdeki "**inne**" kesre ile rivayet edilecek olursa bununla istidlâl edilemez. Ancak ne var ki **Kutrub**, şöyle demiştir. "Biz bunu, hemzenin fethasıyla işittik. Hem, "اَمْسَى" fiilinin haberine de lâm bitişir. Nitekim **İbn Cinni** şöyle der: "**Ebu Ali** bize şu beytini okudu:

مَرُّوا عَجَالِى فَقَالُوا كَيْفَ صَاحِبُكُمْ فَقَالَ مَنْ سُئِلُوا اَمْسَى لِمَجْهُودًا

"Süratle uğrayıp "arkadaşınız nasıl oldu?" diye sordular. Oda "soranlara: "Bitkin ve yorgun!" dedi." **Kutrub** şöyle der: Biz, Arapların bazısının şöyle dediğini duyduk: اَرَاكَ الْمُسَالِمِى "Senin barışçı olduğunu görüyorum" وَاِنِّى رَاَيْتُهُ لَشَيْخًا "Ben onun, bir yaşlı olduğunu gördüm" زَيْدٌ وَاللهِ لَوَاثِقٌ بِكَ "Allah'a andolsun ki Zeyd sana güveniyor" Şair **Kuseyyir** de şöyle demiştir:

وَمَا زِلْتُ مِنْ لَيْلَى لَدُنْ اَنْ عَرَفْتُهَا لَكَالَهَائِمِ الْمُقْصِى بِكُلِّ بِلَادِ

"O sevgiliyi tanıdıktan sonra, gecemi hep, tıpkı uzak diyarlara gitmiş şaşkın bir kimse gibi geçirdim" Bir başkası da:

وَلٰكِنَّنِى مِنْ حُبِّهَا لَعَمِيدُ

"Ama ben, onun sevgi ve muhabbetinden ötürü, onu arzuluyor, onu diliyorum" demiştir.

İtiraz edenler, ise şöyle demiştir: "Bu şiirler şaz kabilinden olup, onlar şiir zaruretinden dolayı bu şekilde kullanılmışlardır. Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın kelâmı, böylesi zaruretlerden münezzehtir. Bu izah ancak, mübtedânın başına "اِنَّ" gelmediği zaman, haberine değil de mübtedâ olan kelimeye lâm'ın bitişmesi vacib olur" dediğimizde ancak, takarrür edip kesinleşmiş olur. Sözün özü şudur: Lâm harfi, mübtedânın haberle tavsif edilmesinin te'kidini belirtir. O halde lâm, mübtedânın hallerinden, sıfatlarından birisine delâlet ediyor demektir. Binâenaleyh lâm harfinin mübtedâya bitişmesi gerekir. Çünkü, bir yerde hükmü gerektiren illetin, mutlaka o yere tahsis edilmiş olması gerekir. Şu da denilemez: "Bu, mübtedânın başına "اِنَّ" geldiğinde, problem arz eder... Çünkü bu durumda, bahsettiğimiz şeyin (yani, lâm'ın, mübtedânın haberle tavsif edilmesinin tekidi...) yanı sıra lâm'ın haberin başına getirilmesi gerekir." Çünkü biz bunun, bir zaruret olduğunu söylüyoruz. Bu böyledir, zira hem "اِنَّ", hem de lâm, te'kid ifade eder. Binâenaleyh "اِنَّ لَزَيْدًا قَائِمٌ" diyecek olsak, bu durumda, te'kid harfini, yine te'kid harfinin başına getirmiş oluruz ki, bu mümkün değildir. Binâenaleyh, lâm harfinin bu gibi yerlerde, mübtedânın başına getirilmesi imkansız olunca, biz lâm harfini bu imkansızlıktan dolayı, hiç şüphesiz, onun haberinin başına getiriyoruz. Ama, mübtedânın

başına "إِنَّ" getirilmediğinde bu imkansızlık ortadan kalkmış olur, bu durumda da mübtedânın başına lâm'ın getirilmesi vacip olur. "Maksat, nefyi te'kid etmek olduğu halde, şairin:

مَا إِنْ رَأَيْتُ وَلَا سَمِعْتُ بِهِ كَالْيَوْمِ طَالَبَتَنِي أَنِيقٌ أَجْرَبُ

"Beni, kendini beğenmiş uyuzlu birinin istediği gün gibisini, ne gördüm, ne de duydum" şeklindeki beytinde nefy harfi, nefy harfinin başına getirildiğine göre, maksadımız, nisbeti te'kid etmek olduğu halde, te'kid harfini te'kid harfinin başına getirmek niçin caiz olmasın?" da denilemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu ikisi arasındaki fark şudur: Senin زَيْدٌ قَائِمٌ "Zeyd ayaktadır" şeklindeki sözün, Zeyd'in ayakta olmakla nitelendiğine delâlet eder. Ama sen, إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ "Muhakkak ki Zeyd ayaktadır" dediğinde, bu ifadedeki "inne", bu hükmü kuvvetlendirdiğini ifade eder. Binâenaleyh, şâyet sen "inne" edatı ile birlikte, bir başka te'kid edici kelime zikredecek olsan, bu gereksiz ve abes olur. Ama sen, "Falancayı gördüm" dediğinde, bu olumlu bir cümledir. Ama bunun başına sen nefy harfini getirdiğinde, o zaman o nefy harfi olumsuzluk ifade eder, te'kid ifade etmez. Çünkü bu, sadece asli manayı ifade eder. Binâenaleyh, daha nasıl ziyadeliği, (te'kidi) ifade etsin? Bu sebeple buna, başka bir nefy harfini eklediğinde, ikinci harf, birincisini te'kid etmiş olur, böylece de abes olmaz. İşte, bu iki konu arasındaki fark budur. Yapılan itiraz da burada biter."

Buna göre bu itiraz, zayıftır. Çünkü, nakl ile kaide (kıyas) bir araya gelip (tezâd teşkil ettiğinde), naklin daha evlâ olacağı hususunda herkes ittifak etmiştir. Bir de bu ileri sürülen şeyler, son derece zayıftır. Binâenaleyh, bunlarla, apaçık olan bir nakil nasıl savuşturulabilir?

b) Onların, "Mübtedânın başına "إِنَّ"nin gelmesi durumu hariç, mübtedânın haberinin başına lâm'ın gelmesi uygun olmaz" şeklindeki görüşlerine verilen cevaba gelince; **Zeccâc** bu hususu zikretmiş ve şöyle demiştir: "Buradaki "**inne**", "**neam**" (evet) yerinde kullanılmış bir kelimedir. Lâm da "**neam**" (evet)li cümlelerde getirilen lâm'dır. Buna göre ifadenin takdirimize نَعَمْ هٰذَانِ لَهُمَا سَاحِرَانِ "Evet, bunlar, şüphesiz bu ikisi, iki sihirbazdırlar" şeklindedir. Buna göre lâm, habere değil, mübtedâdın başına gelmiş olur." **Zeccâc** sözüne devamlı şöyle der: "Ben bu görüşü, **Muhammed İbn Yezid** ile **İsmail İbn İshak**'a arz ettim de, onlar bunu beğendiler ve bunun, bu hususta duydukları izahların en iyisi ve en güzeli olduğunu ifade ettiler."

İbn Cinni, bu görüşün şu sebeplerden dolayı, doğru olmadığını söylemiştir:

a) Aslolan, mübtedâ şâyet malûm ve çok belli bir iş olursa, ancak o zaman hazfedilebilmesidir. Eğer böyle olmazsa, o zaman, bunun hazfinde, onu bilmemenin yanı sıra, muhataba bir tür gaybı bilmeyi teklif bulunmaktadır. Ama mübtedâ malum olursa, onu lâm ile te'kid etmeye gerek kalmaz. Çünkü te'kide ancak, mübtedâ iyi bilinmediğinde gerek duyulur.

b) Hazf, ihtisâr (kısaltma); te'kid ise itnâb (detaylandırma) babındandır. Binâenaleyh (aynı cümlede), onları bir arada bulundurmak caiz değildir. Bir de, te'kid edileni zikredip, te'kidi hazfetmek, aklen, aksini yapmaktan daha güzeldir.

c) Ashabımız olan Basralıların, mesela "زَيْدٌ ضَرَبْتُ" sözünde olduğu gibi, mübtedâya ait olan mahzûf zamiri, te'kid etmekten kaçınırlar da, زَيْدٌ ضَرَبْتُ نَفْسَهُ "Bizzat Zeyd'i dövdüm" ifadesinde, "nefs" kelimesi ile "ضَرَبْتُ" kelimesinde mukadder ve te'kid edilmiş olan (çünkü bu, o "ضَرَبْتُهُ" takdirindedir) hâ zamirini te'kid etmeyi uygun görmezler. Çünkü hazf ancak, tahkikten ve onu bildikten sonra mümkündür. Böyle olunca da onu te'kid etmeye gerek kalmaz. İşte burada da böyledir.

Bütün nahivciler, şairin, "اُمُّ الْحُلَيْسِ لَعَجُوزٌ شَهْرَبَهْ" ifadesini, onun, zaruretten dolayı haberinin başına lâm'ı getirdiği anlamına hamletmişlerdir. Binâenleyh, şâyet **Zeccâc**'ın benimsediği görüş caiz olmuş olsaydı, nahivler bundan dönmez ve sözü, (hususiyle) zahiri bir izah buldukları zaman, zarûrete hamletmezlerdi."

İbn Cinni'nin bu itirazına şu şekilde cevap verilebilir: Mübtedânın lafızda kendisine delâlet eden bir şey bulunduğu zaman hazfedilmesi yerinde ve güzel olur ki bu da, âyet-i kerimedeki "هٰذَانِ" kelimesidir. Ama, lafızda buna delâlet eden herhangi bir şey olmadığı halde te'kidin hazfedilmesine gelince hiç şüphesiz (bu durumda) mübtedâyı hazfetmek, te'kidi hazfetmekten daha evlâ olur. Basralıların, زَيْدٌ ضَرَبْتُ نَفْسَهُ "Bizzat Zeyd'i dövdüm" şeklindeki sözlerinde zamiri te'kid etmekten kaçınmalarına gelince, bu, fiilin ism-i zahire isnat edilmesinin, onun, zamire isnat edilmesinden daha evlâ olmasından dolayıdır. Ama biz, "زَيْدٌ ضُرِبْتُ نَفْسَهُ" dediğimizde, o zaman "نَفْسَهُ" kelimesi mef'ûl olmuş olur. Böylece de onun, zamiri te'kid için zikretmiş olmak mümkün olmaz. Binâenaleyh burada, hazfedileni te'kid etmek, mutlak manada hazfedilmesi te'kid etmek imkansız olduğu için değil de, bu sebepten dolayı imkansız olmuş olur. Ama onun, "Nahivciler, şairin "اُمُّ الْحُلَيْسِ لَعَجُوزٌ شَهْرَبَهْ" şeklindeki sözünü, "O, zaruretten dolayı haberin

başına lâm getirilmiştir binâenaleyh, şâyet **Zeccâc**'ın söylediği şey doğru olmuş olsaydı, nahivciler bundan dönmezlerdi..." şeklindeki ifadesine gelince, bu son derece düşük bir itirazdır. Çünkü, öncekilerin bundan gafil ve habersiz olmaları, onun batıl olmasını gerektirmez. Öncekilerin nice gaflet ettiği şeyler vardır ki, sonrakiler onu anlamışlardır. İşte bu hususun izahı için söylenecek sözün tamamı budur.

3) **İnne** edatı amel bakımından zayıftır, çünkü o, fiile benzemesi sebebiyle amel eder. Binâenaleyh onun, amelde zayıf olması gerekir. O amelde zayıf olunca da, mübtedânın asli i'râbı üzere -ki bu da merfû olma hâlidir- kalması caizdir.

Birinci mukaddime, ki bu, onun fiile benzer olmasıdır. Bu benzerlik ise, hem lafız, hem de manada bulunmaktadır. Lafzi benzerlik, bu kelimenin üç harften meydana gelmesi, sonunun fetha olması ve fiiller gibi isimlerden ayrılmaması itibariyledir. Mana bakımından benzerliğine gelince, bu kendisinin isminde bulunan bir manayı (hususu), ifade etmesidir ki, bu da o isminin haberiyle tavsif edilmesinin te'kid edilmesidir. Bu senin tıpkı "قَامَ زَيْدٌ" dediğinde, "قَامَ" sözünün, isimde, yani Zeyd'de bulunan bir manayı ifade etmesi gibidir.

İkinci mukaddime: Bu kelime fiillere benzeyince, onun amelde ona benzemesi gerekir. Bu da, "deverân" kaidesinden dolayı, açık ve anlaşılırdır.

Üçüncü mukaddime: Bu, onun niçin ismini nasb, haberini de ref ettiği hususudur. Bunu şu şekilde açabiliriz. Bu kelime, amil olduğuna göre, ya hem mübtedâyı hem de haberi ref edecek, yahut her ikisini nasb edecek, yahut mübtedâyı ref, haberi nasb edecek, veyahut da mübtedâyı nasb, haberi ref edecek. Birincisi batıldır, çünkü "**inne**" edatı, mübtedâ haber olan bu iki kelimenin başına gelmeden önce, bu kelimeler merfû idiler. Binâenaleyh eğer bunlar, bu kelime kendilerine dahil olduktan sonra da aynı hal üzere kalmış olsalardı, "inne"nin bir tesiri, kesinlikle zuhur etmemiş olurdu. Bir de bu kelime, fiile benzediği için amel etmektedir. Halbuki fiil, iki ismi ref etmez. Binâenaleyh, eğer bu iki ismi birden ref edecek olsaydı, o zaman benzerlik bulunmuş olmazdı. İkinci kısım batıldır. Çünkü bu da, fiilin ameline muhaliftir. Çünkü fiil, merfûsu bulunmadan herhangi bir şeyi nasb etmez. Üçüncü kısım da batıldır, çünkü bir asıl ile fer'in eşit olması neticesine götürür. Zira fiil, önce faili ref eder, sonra da mefûlü nasb eder. Binâenaleyh, nasb işi burada aynen fiilin ameline benzer bir biçimde

yani bu da önce ref edip sonra nasb etmiş olsaydı, o zaman asl ile fer'in arasında fark kalmamış olurdu. Bu üç kısım imkansız olunca, geriye dördüncü kısım kalmış olur ki bu da, "**inne**"nin, ismini nasb, haberini ref etmesidir ki, bütün bunlar, bu harflerin amel etmelerinin aslî değil, fer'î olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü, amel mevzûunda mansûbu merfûdan önce getirmek, asl olandan udûl etmek yani dönmektir ki, bu da, bu harflerin amelinin asâlet yoluyla değil, arızî bir yolla sabit olduğuna delâlet eder.

Dördüncü mukaddime: "إِنَّ" kelimesinin ismini nasb etmesi hususundaki etkinliğinin, fiile benzemesinden dolayı olduğu sabit olunca, onun merfû olabileceğinin de vâcip olması gerektiği sabit olmuş olur. Bu böyledir, zira isminin mübtedâ oluşu, merfû olmasını gerektirir. Halbuki "**inne**" edatının mübtedâ üzerine dahil olması, ondan mübtedâ olma vasfını izâle edemez. Çünkü "**inne**" mevcut olan şeyin yok olmasını değil, mevcut olan şeyi te'kid etmeyi ifade eder. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, şimdi biz diyoruz ki, "**inne**"nin isminin mübtedâ olma vasfı, merfû olmasını, "**inne**" edatı da mansûb olmasını gerektiriyor. Ancak ne var ki ilk gerektiren, şu sebepten dolayı gerektirmeye daha layıktır:

a) Onun mübtedâ olması, mübtedânın aslî vasfıdır. Halbuki "inne"nin mübtedâ olan kelimenin başına gelmesi arızîdir. Aslolan, arızî olana üstündür.

b) Mübtedâ vasfının merfû olmayı gerektirmesi, aslîdir. Halbuki "إِنَّ" (inne) edatının, fiile benzemesinden dolayı, nasbı gerektirmesi arızîdir. Binâenaleyh, birincisi daha evlâ olur. Bu anlattıklarımızın tamamından, merfû okumanın mansûb okumaktan daha evlâ olduğu sabit olmuş olur. Evlâ olmasa bile, en azından caizdir. Bir başka sebep de, "inne"nin haberini getirip, sonra da ismi üzerine bir başka ismi atfettiğinde, o atfettiğin ismi hem merfû hem de mansûb olarak atfedebilirsin.

Hâzâ Kelimesi Hakkında

4) **Ferrâ** şöyle der: "هٰذَا"nın aslı, "**zâ**"dır. Hâ ilave edilmiştir. Çünkü zâ kelimesi, nakıs bir kelimedir. Binâenaleyh, dikkat çekmek için, hâ ile tamamlanmış olur. Sonundaki elif ise, tesniye için getirilmiş olup böylece de, "هٰذَا اِنْ" şeklinde olmuş oldu. Derken, aynı cinsten iki sakin bir araya gelmiş oldu. Böylece de, birisini hazfetme ihtiyacı doğdu. Asl olan elifi hazfetmek mümkün değildir. Çünkü bu kelime aslında noksandır; binâenaleyh onu daha noksan kılmak mümkün değildir; bu sebeple, kendisine nûn

delâlet ettiği için, tesniye elifi hazfedilmiş oldu. İşte bu sebeple de "اِنَّ" kelimesi amel edemedi. Çünkü onun ameli, tesniye elifinde idi. Bir başkası ise şöyle demiştir: "هٰذَا"nın sonunda bulunan elif, ya asıl olan elif'tir, veya tesniye elif'idir. Eğer mevcut olan elif, asıl elif ise, hazfedilemez. Çünkü, harici amil, kelimenin zâtında tasarruf edemez. Yok, eğer mevcût olan elif tesniye elifi ise, onların bu elifi, asıl elif yerine koyduklarında, öyle kabul ettiklerinde şüphe yoktur. Aslın yerine geçen de, hiç şüphesiz asıldır. Binâenaleyh, bu elif asıldır. Bu sebeple, hazfedilemez. Bu izahın neticesi de, önceki cevâba varıp dayanır.

5) **Zeccâc,** önceki nahivcilerden şunu nakletmiştir: Burada bir mukadder hâ bulunup, ifadenin takdiri, "اِنَّهُ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ" şeklindedir. Buradaki hâ, şan zamiridir. Bu konuda söylenilenlerin tamamı bundan ibarettir.

Bu kelimeyi şeddesiz, "اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ" şeklinde okuyanların kıraati de güzeldir. Çünkü şeddesiz olan "in" edatından sonra gelen kelime merfû olarak i'rab edilir. Tahfiflenen "in" ile olumsuzluk ifade eden "**in**" edatlarını ayırt etmek için, "**in**" habere lâm dahil olması şarttır. Şeddeli olan "اِنَّ"nin tahfif edilmesi halinde bu lâm caiz ise de, demin zikredilen durumda getirilmesi gereklidir. Nitekim şair:

وَاِنْ مَالُكَ لِلْمُرْتَجَى اِنْ تَضَعْضَعَتْ رَحَا الْحَرْبُ اَوْ دَارَتْ عَلَىَّ خُطُوبُ

"Harp değirmeni işlese, belâlar üstüme sökün etse de, senin malın, uman kimse için âmadedir" demiştir. Bir başkası da:

اِنِ الْقَوْمُ وَالْحَىُّ الَّذِى أَنَا مِنْهُمْ لَاَهْلُ مَقَامَاتٍ وَشَاءٍ وَجَامِلِ

"Benim de kendilerinden olduğum o kabile ve topluluk, yüce makamlar, koyunlar, develer sahibidir" demiştir. "Câmil", "cemel" (deve) kelimesinin çoğuludur.

Sonra bazı Araplar, "كَانَ"yi nazar-ı dikkate alarak, "اِنَّ"yi, şeddeli olması durumunda amel ettirdikleri gibi, nakıs olduğunda da amel ettirirler. Çünkü "اِنَّ" tahfiflendiğinde, her ne kadar fiile lafzi benzerliği kalmasa ve kendisinde te'kid manası bulunmasa dahi, amel eder. Çünkü, manaya itibar edilir. Bu şekilde kullanış, amel ettirme konusunda nazar-ı dikkate alınan şeyin, fiile manevi bakımdan benzeme olduğuna delâlet eder ki bu da, lafzi benzerliğin değil de, te'kidin sürdürülmesidir. Bu tıpkı, mahzâ fiil olduğu için, "كَانَ" babında, onun lafzına değil de manasına itibar edilmesi gibidir. "İnne"den tahfiflenen "اِنْ"in amel ettirilmemesi demek olan zahir lüğate gelince, bu şeddeli olan "اِنَّ"deki lafzî benzerliğin, onun amel

etmesini temin eden illetin iki parçasından birisi olduğuna delâlet eder. Tahfiflendiğinde ise, benzerlik kalkar, dolayısıyla da "**in**" amel edemez. Ama "**kâne**" böyle değildir, çünkü o, mahza fiil olduğu için, manası itibariyle âmildir; lafzına itibar edilmez.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, Cenâb-ı Hak, onların gizli konuştuklarını, fısıldaştıklarını belirtince, onların açıktan söylediklerini de belirtmiştir ki, bu ikisi onların hem **Hz. Musa** (a.s)'dan hem de onun dinine tâbi olmaktan nefret ettiklerini gösterir. Onların açıktan ifade ettikleri sözlerinden birisi, onların, *"Bunlar herhalde... iki sihirbazdır"* şeklindeki sözleridir. Bu, onların **Hz. Musa** (a.s)'nın mu'cizelerini tenkit etmeleridir. Sonra da, **Hz. Musa** (a.s)'dan alabildiğine nefret ettirme çabasıdır. Çünkü, her salim fıtratlı kimse, sihirden ve sihirbazı görmekten nefret eder. İnsanın, sihrin devamlı olmadığını bilmesi ve o şeyin bir sihir olduğuna inanması halinde, "Biz ona nasıl uyarız? Çünkü onun bekâsı; dinin ve icraatının devamlılığı söz konusu değildir" der. İkincisi, onların يُرِيدَانِ اَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ *"Sizi yerinizden yurdunuzdan çıkarmak isteyen sihirbazlardır"* şeklindeki sözleridir. Çünkü, bu söz de alabildiğince nefret uyandıran bir sözdür. Zira, insanın doğup büyüdüğü yerden ayrılması, kalplere zor gelen bir şeydir ki, işte bu, Cenâb-ı **Hakk**'ın, **Firavun**'dan, *"Ey Musa, sen sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin bize?"* (Tâhâ, 57) şeklinde naklettiği şeyin aynısıdır. Sanki sihirbazlar, bu şüpheyi Firavun'dan öğrenmiş, sonra da onu tekrarlamışlardır. Üçüncüsü وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلٰى *"en şerefli, emsalsiz yolunuzu, dininizi gidermek istiyorlar"* şeklindeki sözleridir. Bunun da, kalplerde alabildiğince olumsuz tesiri vardır. Çünkü, düşman gelip bütün her şeyi istilâ ettiğinde, işte bu kalplere alabildiğince zor ve ağır gelen bir şey olmuş olur ki, onlar bu sözleri, **Hz. Musa** (a.s)'dan iyice nefret ettirmek ve ona karşı koymaya, işini geçersiz kılmaya, (halkı) teşvik etmek için söylemişlerdir. Burada iki bahis bulunmaktadır.

Birinci bahis: Ferrâ şöyle der: "Âyette geçen "**tarikatu**" başkalarına muktedâbih olan, ileri gelen kıymetli kimseler anlamındadır. Nitekim Arapçada هُمْ طَرِيقَةُ قَوْمِهِمْ "Onlar kavimlerinin önderidirler" denilir. Yine, bir tek kimse için de, هُوَ طَرِيقَةُ قَوْمِهِ "O, kavminin önderidir, yoludur" denilir" **Zeccac** ise bu âyeti, muzafın hazfedilmesi kabilinden kabul etmiştir. Buna göre âyetin takdiri, "en şerefli, emsalsiz yolunun hakkını gidermek isteyen" şeklindedir. İki takdire göre de bu ifadeden maksatları şunu

bildirmektir: "Onlar, **Hz. Musa** (a.s) ile **Hz. Hârun** (a.s) sizin en seçkin kişilerinizi, yani İsrailoğullarını alıp götürmek istiyorlar." Zira İsrailoğulları o dönemde, en fazla servet sahibi olan kimseler idi. **Hz. Musa** (a.s) ise **Firavun**'a "İsrailoğullarını bırak, benimle gelsinler" demiştir. Bazı müfessirler de âyetteki "بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى" ifadesini "din" diye tefsir etmişler ve onların, dinlerine bu adı verdiklerini söylemişlerdir. Çünkü **Cenâb-ı Hak,** *"... her fırka kendi ellerindeki ile böbürlenirler"* (Mü'minûn, 53) buyurmuştur. Bazı âlimlerse bunu, makam, mevki ve riyaset ile tefsir etmişlerdir.

İkinci bahis: "الْمُثْلَى" kelimesi "طَرِيقَةٌ" kelimesi müennes olduğu için, müennestir. Âlimler, güzel, efdal, iyi olan şeye niçin, "اَمْثَلُ" denildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bazıları, "**Emsel,** hakka, doğruya ve gerçeğe en çok benzeyendir" demişlerdir. Bu kelimenin, "daha açık, daha net" anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.

Cenâb-ı Hak onların, **Hz. Musa** (a.s)'dan alabildiğince nefret ettirmeye ve onun nübüvetini iptal etmeye alabildiğince teşvik ettiklerini nakledince, onların فَاَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا *"Onun için bütün tuzaklarınızı bir araya toplayın, Sonra saf halinde hep birden gelin"* dediklerini de naklet-miştir. **Ebu Amr,** bu kelimeyi, vasıl elifi ve mim'in fethasıyla "**ecmeû**" şeklinde okumuştur. Bu kelime, sûlasînin emri olmuş olur "hilenize dair ne varsa hiçbir şey bırakmayıp ellerinden gelen her şeyi yaptılar" demektir. Bunun böyle olduğunun delili; "**cemea keydehu**" *"Bütün hilesini topladı"* (Tâhâ, 60) âyetidir.

Diğer kıraat imamları ise, hemzenin kat' ve mîm'in de kesresiyle "فَاَجْمِعُوا" şeklinde okumuşlardır ki, bunun iki izahı yapılabilir:

a) **Ferrâ** şöyle der: "اَجْمَعَ" fiili, bir şeyi muhkem yapıp bir şeye azmetmek ve kastetmek anlamındadır. Nitekim Arapçada, اَجْمَعْتُ عَلَى الْخُرُوجِ "çıkmaya azmettim" denilmektedir. Bu kelimenin kullanılışı "اَزْمَعَ" fiilinin kullanılışı gibidir.

b) Bu kelime, toplamak anlamındadır. Bu hususta sözümüz, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَاَجْمِعُوا اَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ" (Yunus, 71) âyetinin tefsirinde geçmişti. **Zeccâc,** "Hepimizin azmi tek el gibi olsun... İttifak ediniz, ihtilafa düşmeyiniz, sonra da saf halinde geliniz..." manasındadır, demiştir. **Ebu Ubeyde** ve **Zeccâc** "ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا" ifadesiyle ilgili olarak şu iki izahı yapmışlardır:

a) "**es-Saffu,** toplanma yeri demektir. Buna göre mana, "Bayram ve namazlarınız için, bir araya geldiğiniz o yere geliniz" şeklinde olur ki bu da,

"namazgâhlarınızdan birisine geliniz" demektir. Veyahut da "**saff**" kelimesi, bizzat namaz kılınan o yerin adıdır. Böylece onlar, adı "saff" olan yere gelmekle emrolunmuş olurlar.

b) Bu kelimenin mastar olması. Buna göre, mana, "işiniz daha muntazam, siz de daha heybetli olmanız için, saf halinde, saf olarak, sıra sıra birlikte geliniz" şeklinde olur. Bu, müfessirlerin umûmunun görüşüdür. Onun: وَقَدْ اَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلٰى *"Bu gün galip olan muhakkak umduğuna erer"* ifadesi ise, itirazî bir cümledir. Yani, "Galib olanlar, baskın çıkanlar kurtulur" demektir. Böylece onlar, ortaya koyacakları ve sayesinde galip gelecekleri sihir ile, bunu yapabileceklerine inanıyorlardı.

Büyücülerle Karşılaşma

قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِمَّآ اَنْ تُلْقِىَ وَاِمَّآ اَنْ نَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَلْقٰى ﴿٦٥﴾ قَالَ بَلْ اَلْقُوا۟ فَاِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى ﴿٦٦﴾ فَاَوْجَسَ فِى نَفْسِهٖ خِيفَةً مُوسٰى ﴿٦٧﴾ قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰى ﴿٦٨﴾ وَاَلْقِ مَا فِى يَمِينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا۟ اِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى ﴿٦٩﴾

"Dediler: "Ey Musa, ya sen at, yahut önce atan kişiler biz olalım" (Musa) dedi: "Hayır, siz atın." Bir de ne görsün! Onların ipleri ve değnekleri, sihirleri yüzünden, kendisine gerçekten koşuyormuş hayalini verdi. Onun için Musa, içinde bir nevi korku hissetti. Biz dedk ki: "Korkma, çünkü üstün (gelecek) muhakkak ki sen olacaksın. Elindekini bırakıver. Bu, onların yaptıklarını yutar. Çünkü onların sanat diye ortaya attıkları, ancak bir büyücü tuzağıdır. Büyücü ise, nerede olsa felâh bulmaz" (Tâhâ, 65-69).

Bil ki daha önce, sözleşme zamanından bahsedilip, -ki bu da, "يَوْمَ الزِّينَةِ" kelimesiyle ifade edilmiştir- burada da, *"sonra saf saf gelin"* denilince, bu iki ifade, "onlar oraya geldiler, toplandılar" demelerine gerek bırakmamıştır. Onların, "اِمَّا اَنْ تُلْقِىَ وَاِمَّا اَنْ نَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَلْقٰى" ifadelerinin manası, "Ya sen, yanında olanı bizden önce atasın, yahut da biz yanımızda olanı senden önce atarız" şeklindedir. **Hz. Musa** (a.s)'nın önce zikredilmesiyle beraber

bu muhayyerlik, onlar tarafından gözetilen güzel bir davranış ve **Hz. Musa** (a.s)'ya karşı bir tevazudur. Binâenaleyh şüphesiz ki Cenâb-ı Hak sonra, bunun bereketi sebebiyle, imanı nasip etti. **Hz. Musa** (a.s) da onların bu güzel davranışlarına nezaketle mukabele de bulunarak, "Hayır, siz atın" dedi. **Hz. Musa** (a.s)'nın, "Hayır siz atın" ifadesine gelince, bu hususta şu şekilde iki soru bulunmaktadır.

Birinci soru: Hz. Musa (a.s)'nın: "Hayır, siz atın" deyip de, o sihirbazlara, sihir ve küfür olan şeyi emretmesi nasıl uygun olabilir? Zira onları bu yaptıkları şeyle **Hz. Musa** (a.s)'yı tekzip etmeyi düşünmüşlerse, bu küfür olur. Buna birkaç yönden cevap verilir:

1) Biz, bizzat atma işinin, bir masiyet ve küfür olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü onlar, atarken, gayeleri, bu atma ile, peygamber olan **Musa** (a.s)'nın mu'cizesi arasındaki farkı ortaya koymak olursa, bu atış bir iman (ifadesi) olmuş olur. Küfür ise, **Hz. Musa** (a.s)'yı yalanlamaya kastetmektir. **Musa** (a.s) da onlara, o atma işini, kendisini yalanlasınlar diye emretmemiştir. Böylece, bu soru zail olmuş olur.

2) Bu emir şarta bağlı bir emir olup, ifadenin takdiri, "Eğer haktan yana iseniz, atacağınız şeyi atınız!" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Eğer doğru sözlü iseniz, yani eğer bunu yapabilecekseniz, onun sûreleri gibisinden bir sûre getiriniz"* (Bakara, 23) âyeti gibidir.

3) O şüpheyi gidermenin yolu, sadece bu iş olunca, bu caiz olmuş olur. Bu, hakkı müdafaa eden şu kimsenin işine benzer. Bu kimse, birinin kalbinde bir şüphe olduğunu bilir o kimsenin o şüphesini anlatmasını ve gücünün yettiğince de o şüpheyi açıklayıp gidermeyi dilemez, bunun peşine düşmezse, o şüphe o kimsenin kalbinde kök salar da, o şüpheden dolayı dinden çıkar. Çünkü hakkı savunan kimsenin, şüphe içinde bulunan kimseden şüphesini en iyi biçimde anlatmasını isteme hakkı vardır. Onun bundan maksadı, o şüpheye cevap vermesi, onun tesirini de o kişinin kalbinden silmesidir. Binâenaleyh bu kimsenin, işte bu amaçla, şüphe içinde bulunan kimseden şüphesini anlatmasını talep etmesi, caiz olur. İşte burada da böyledir.

4) Bu ifadenin, bir emir olarak kabul edilmeyip, aksine bunun manasının, "Eğer siz bunu yapmak istiyorsanız, hakkın ortaya çıkması için, buna maddi bir mania yoktur" şeklinde olmasıdır.

5) **Hz. Musa** (a.s)'nın, bunu hoş görmediğinde şüphe yoktur. Yine onun, o sihirbazları bu işten, *"Yazıklar olsun size. Allah'a karşı yalan düzmeyin. Sonra azap ile sizin kökünüzü kurutur"* (Tâhâ, 61) ifadesiyle nehyettiğinde de hiç şüphe yoktur. Durum böyle olunca da, **Hz. Musa** (a.s)'nın bu sözünün onlara onu emreden bir ifade olması muhal ve imkansız olur. Çünkü onun, aynı anda, bir şeyi hem emretmesi hem de nehyetmesi imkansızdır. İşte bu sebeple, **Hz. Musa** (a.s)'nın bu sözünün, zahiri manasına hamledilemeyeceğini anlamış oluyoruz. İşte bu durumda da, bu problem çözülmüş olur.

İkinci soru: Şüpheyi dinlemeyi delili dinlemeden önce zikretmek caiz olmadığı halde, öyleyse niçin **Hz. Musa** (a.s), atma işinde onları, kendisinden önce zikretmiştir? Yine, çoğu kez, şüpheyi anlama sebebiyle, gerçeği anlamaya yer kalmayacağı böylece de küfürde ve sapıklıkta kalakalma ihtimalinden dolayı, şüpheyi zikretmenin caiz olmaması gerekir.

Birisi şöyle de diyemez: "Bu, o sihirbazların **Hz. Musa** (a.s)'yı kendilerine takdim etmek istemeleri sebebiyle, **Hz. Musa** (a.s)'nın da onları kendine takdim etmek istemesi suretiyle bir mukabelede bulunması sebebiyle olmuştur." Zira bu gibi şeyler ancak, nefsin haz duymasına varıp dayanan şeyler hakkında güzel olur. Ama, delile ve şüphelerin hallerine gelince, bu caiz değildir.

Cevap: Hz. Musa (a.s), bir kere mu'cize izhar etmişti. Onun, o mu'cizeyi yeniden ortaya koymaya ihtiyacı yoktu. Halbuki orada bulunanlar, **Hz. Musa** (a.s)'ya karşı koymak ve muarazada bulunmak için gelmişlerdi, işte bu sebeple **Hz. Musa** (a.s) sanki şöyle düşünmüştür: "Şâyet, mu'cize izhar etmek suretiyle ise ilk önce başlayacak olursam ben, onların sihirlerini ortaya koyup mu'cizeyi iptal etmeye yönelme hususunda bir sebep gibi olmuş olurum... Halbuki bu caiz değildir. Ne var ki ben, işi onlara bırakayım, böylece onlar kendi irade ve tercihleriyle o sihri izhâr etsinler, daha sonra ben, onların sihirlerini çürütecek olan mu'cizeyi göstereyim. Böylece de bu iş, o şüphenin izâle edilmesine bir sebep olmuş olsun... Ama birinci duruma göre bu, o şüphenin meydana gelmesine bir sebep teşkil edebilir. Binâenaleyh bu berikisi daha evlâ olur..."

Sihrin Etkisi

Cenâb-ı Hakk'ın فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَىٰ *"Bir de ne görsün: onların ipleri ve değnekleri, sihirleri yüzünden, kendisine gerçekten koşuyormuş hayalini verdi"* ifadesine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a): "Onlar iplerini ve değneklerini, sağa sola ve çeşitli yönlere hareket ve meyleder bir durumda attılar da, böylece **Hz. Musa** (a.s) yeryüzünün tamamının, koşup duran yılanla dolu olduğu vehmine ve hayaline kapıldı ve korktu. Ama kendisine, *"Elindekini bırakıver. Bu, onların yaptıklarını yutar... "* denilince, **Hz. Musa** (a.s) asâsını attı. Bir de ne görsün, o asa onların yılanlarından daha büyük, derken, giderek daha da büyüdü. Vâdiyi doldurdu. Sonra da kabarıp yükseldi, hatta kuyruğu **(Firavun**'un yaptırdığı) kulenin üzerine değdi, sonra da, indi, ve onların, iki mil mesafe içinde yaptıkları her şeyi, insanların gözü önünde yutuverdi. İnsanlar onun ancak bir sihir olduğu zannına kapıldılar; sonra da kendisini yutmak için ağzını seksen zira (dirsek boyu) açmış olarak **Firavn**'a doğru yöneldi, derken, **Firavn, Hz. Musa** (a.s)'ya bağırdı. **Hz. Musa** (a.s) onu eline alınca; o, eskiden olduğu gibi, bir değnek haline geldi. Sihirbazlar, bir de baktılar ki o, kendi değnek ve urganlarına dair hiçbir şey bırakmamış da yiyip yutmuş! Böylece bunun bir sihir olmadığını anladılar da, "Bizim değneklerimiz ve iplerimiz nerede? Eğer bizim iplerimiz ve değneklerimiz bir sihir ve büyü olmasaydı, onlar da kalırlar, yutulmazlardı" dediler de, secdeye kapanarak, *"Biz, âlemlerin Rabbini, Musa'nın ve Harun'un Rabbini tasdik ve O'na iman ettik"* dediler.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, sihirbazların sayısı hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Kâsım İbn Sellâm,** her birini yanında değnek ve ipler bulunduğu halde, sayılarının yetmiş bin olduğunu söylerken, **Süddî** yine her birinin yanında değnek ve ipler olduğu halde bu sayının, otuz bin küsur olduğunu söylemiştir. **Vehb İbn Münebbih,** bunların sayısının on beş bin olduğunu ileri sürerken, **İbn Cüreyc** ve **İkrime,** bunların dokuz yüz kadar olduğunu, üç yüzünün Farisi, üç yüzünün Rûm, üç yüzünün de İskenderiye'den olduğunu söylemişlerdir. **Kelbi,** bunların sayısının yetmiş iki olduğunu, ikisinin kıbtîlerden, yetmişinin de **Firavun**'un bu işe zorladığı İsrailoğullarından olduğunu belirtmiştir. Bil ki, bu ihtilaf ve farklılık, sayıdadır ve çoktur. Kur'ân'ın zahiri, bunlardan hiçbirine delâlet etmemektedir. Görüşler birbiriyle taaruz ettiğinde, hepsi de sakıt olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşaf Sahibi, bu âyetin başındaki "**izâ**" edatının, mufâce'e iza'sı olduğunu söylemiştir, ama bu hususta hakikat olan, onun kendisini nasbeden,

kendisine muzaf olduğu bir cümleyi, gerektiren ve zaman ifade eden izâ olduğudur. Kendisini nasbeden, hususi bir fiil olduğu için, bu, bazı misallerde görülmektedir. Bu fiil de, "فَاجَأَ" (fâcee) fiilidir. O halde cümle, mübtedâ cümlesi olup, başka bir şey değildir. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın "فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ" ifadesinin takdiri, فَفَاجَأَ مُوسَى وَقْتَ تَخَيُّلِ سَعْيِ حِبَالِهِمْ وَعِصِيِّهِمْ "ansızın, onların değnek ve iplerinin koşup durduğunu tahayyül zamanıyla yüz yüze geldi" şeklindedir.

Bu, bir temsil olup, "**Hz. Musa** (a.s) onların, değnek ve ipleriyle ansızın, karşı karşıya gelince, onların koşup duran bir takım şeyler olduğunu zannetti" anlamındadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu ifade, damme ile "**usıyyühüm**" şeklinde okunmuştur ki, aslolan da budur. İtbâ'dan, yani sâd'ın kesresine tâbi olmasından dolayı da kesre ile okunmuştur. Bu tıpkı, "دُلِيٌّ" veya "دِلِيٌّ" (kovalar) ve "قُسِيٌّ" veya "قِسِيٌّ" (yaylar, kavisler) kelimeleri gibidir. Fiili "حِبَالٌ" ve "عِصِيٌّ" kelimelerine isnat edip (onları fiilin nâib-i faili yapmak) suretiyle, tâ ile "**tuhayyelu**" şeklinde okunduğu gibi, "كَيْدٌ" ve "سِحْرٌ" kelimelerine isnat etmek suretiyle, yâ ile "**yuhayyelu**" şeklinde de okunur. **Ferrâ,** bu şekilde okunması halinde bunun nâibi fâilinin, tes'â fiilinin delâlet ettiği "**sa'y**" mastarı olduğunu söylemiştir.

BEŞİNCİ MESELE

"**İleyhi**" kelimesindeki zamir **Hz. Musa** (a.s)'ya râci olup, bundan maksat "onlar, o sihirlerinde, **Hz. Musa** (a.s)'ya yeryüzündeki yılanların koşup durması gibi koşup duran yılanlar olduğunu zannettirecek bir dereceye ulaştılar" demektir. Yoksa onların gerçekten yılan haline gelmeleri söz konusu değildir. Onların, değneklerin içine, üzerine güneş vurduğunda canlanan ve hareket edebilen (cıva gibi bir) şey koydukları da ileri sürülmüştür. Onlar çok olup birbirlerine girdiklerinde, onları gören herkes, onların koşup durduğu vehmine kapılırdı.

Hz. Musa'nın Sihir Karşısındaki Durumu

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Vaktaki attılar, halkın gözlerini büyülediler"* (A'râf, 116) ve *"... onların ipleri ve değnekleri, sihirleri yüzünden, kendisine gerçekten koşuyormuş hayalini verdi"* ifadeleriyle istidlâlde bulunarak, **Vehb İbn Münebbih**'ten, "Onlar insanların ve **Musa** (a.s)'nın gözünü boyadılar da, **Musa** (a.s) ve insanlar da böylesi bir vehme kapıldı" şeklinde rivayet edilen habere gelince, bu caiz değildir. Çünkü o vakit, mu'cizeler ve deliller izhâr

edip şüpheyi izâle etme vaktidir. Binâenaleyh, şâyet **Hz. Musa** (a.s), mevcut olanı, fasit olan hayâlden ayırt edemeyecek olsaydı, o mu'cizeyi izhar edemezdi; bu şekilde de gayesine ulaşamazdı. Buna göre âyetten kastedilen mana, "**Hz. Musa** (a.s) öylesi bir şey gördü ki şâyet o şeyin hakikatte o şeyin mevcûdiyetinin olmadığını bilmemiş olsaydı, onun koşup duran bir şey olduğu zannına kapılırdı..." şeklinde olur.

Onun Korkusunun İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَىٰ *"Onun için Musa, içinde bir nevi korku hissetti"* ifadesine gelince, "**Evcese**" kelimesi, "korku duymak" anlamındadır. Yani, "O, içinde bir korku duydu" demektir. "**Hz. Musa** (a.s)'nın kalbindeki korkuyu giderme hususunda, Allah'ın, **Hz. Musa** (a.s) hakkında yaptığından daha fazlası yapılamaz, çünkü o, onunla her şeyden önce konuşmuş, sonra da ona, değnek ve yed-i beyzâ gibi çok net mu'cizeler vermiş, daha sonra o değneğini bir ejderha olduktan sonra eski haline dönüşmüş, derken ona istediği sekiz mu'cizeyi vermiş ve bundan önce de **Hz. Musa** (a.s)'ya vermiş olduğu sekiz lütfu dile getirmiş. Bütün bunlardan sonra da, *"Muhakkak ki ben sizlerle beraberim, duyar ve görürüm..."* (Tâhâ, 46) demiştir... Binâenaleyh, bu kadar mukaddimeden sonra, onun kalbine nasıl korku düşebilir?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) Her ne kadar **Hz. Musa** (a.s) onların kendisine ulaşamayacaklarını ve Allahu Teâlâ'nın, kendisine yardımcı olduğunu bilse dahi, bu korku, insan oğlunun zayıflık üzere yaratılmış olmasından dolayıdır. Bu, **Hasan el-Basri**'nin görüşüdür.

2) **Hz. Musa** (a.s), insanların, gördükleri şeyler hususunda şüpheye düşmelerinden ve böylece de onların, kendisinin yaptığı şeyi diğerlerinin yaptığı şeyle bir tutmalarından, böylece de işi birbirine karıştıracakları zannına kapıldığından ötürü korkmuştur ki bu izah, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkma, çünkü üstün (gelecek) muhakkak sen olacaksın"* ifadesiyle de desteklenir. Bu da, **Mukâtil**'in görüşüdür.

3) **Hz. Musa** (a.s), atma işine önce onların başlayıp daha sonra da kendisinin başlayacak olmasından dolayı, oradaki kimselerin bir kısmının, atacağı şeyi müşahede etmeden önce, çekip gitmeleri ve böylece de batıl inançlarını sürdürmelerinden korkmuştur.

4) Belki de **Hz. Musa** (a.s), vahiy gelmeden, herhangi bir şey yapmamakla emrolunmuştu. Binâenaleyh, o zaman kendisine vahyin gelmesi

gecikince, o vakitte "kendisine vahyin gelmemesinden, netice de mahcup olacağından korkmuştur.

5) Belki de **Hz. Musa** (a.s), orada bulunan sihirbazların sihrini ibtâl etmesi halinde, **Firavun**'un, diğer birtakım topluluklar hazırlayıp da ona getirmesinden; böylece de, onların sihirlerini yeniden iptal etme zorunda kalacağından, bu şekilde de işin bitmeyeceğinden ve gayenin tamamlanarak maksada ulaşılamayacağından endişe duymuştur.

Endişenin Giderilmesi

Sonra Allahu Teâlâ, bu korkuyu önce icmâlen, sonra da tafsilatlı bir biçimde gidermiştir. Genel olarak izalesine gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, قُلْنَا لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى *"Biz dedik ki:"Korkma, çünkü üstün (gelecek) muhakkak ki sensin, sen"* ifadesidir. Bu âyet, onun korkusunun, işinin o topluluk tarafından anlaşılmayacağı bir hale varıp dayanacağı endişesiyle olduğuna delâlet eder. Böylece Allahu Teâlâ, *"Çünkü üstün (gelecek), muhakkak sen olacaksın"* buyurarak ona güvence vermiştir. Bu ifade de, pek çok çeşit mübalağa ve te'kid çeşitleri bulunmaktadır:

a) Te'kid edatı olan "**inne**"nin getirilmesi.

b) Zamirlerin tekrarlanması.

c) Haberde, elif-lâm'ın gelmiş olması.

d) Yücelik "الْأَعْلَى" lafzının getirilmesi, ki "**ulûv**" (maddi üstünlüğü) ifade eder.

Tafsilatlı olanına gelince, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ *"Elindekini bırakıver..."* emridir.

Bu ifade hakkında şöyle bir soru bulunmaktadır: "Cenâb-ı Hak niçin, bu ifade yerine, "Asânı at" dememiştir?"

Cevap: Bunun, o asâyı küçük görmeden ötürü olması mümkündür. Yani, "onların değnek ve iplerinin çokluğuna aldırma; sen, elindeki o, kütlesi küçük olan değnekçiği at. Çünkü o, Allah'ın kudreti ile, kendisinin tek; onların ise çok; kendisinin küçük, onların ise büyük olmasına rağmen, onları yutacaktır" demektir.

Bunun, o asâyı büyük görmeden dolayı olmuş olması da muhtemeldir. Yani, "Sen, o pek çok olan şeylere ve yığınlara aldırma. Çünkü senin elinde, onların hepsinden daha büyük olan bir şey vardır. Bütün bunlar

çok olmalarına rağmen, senin elindekinin yanında önemsiz ve az mesabesindedirler. Binâenaleyh, sen onu at; o, onları, Allah'ın izniyle yutar ve mahveder.

Âyetteki "**telkaf**" (yutar) ifadesine gelince, bu, "Sen bunu attığında, o, onların yaptıklarını yutar" anlamındadır. Amme'nin kıraati cezm ve şedde ile "تَلَقَّفْ" (Telakkaf) şeklindedir. Yani, تَلَقَّفْهَا "onları yutar" demektir. İbn **Âmir** ise, hâl cümlesi olmak üzere, fâ'nin dammesi ve şedde ile "تَلَقَّفُ" şeklinde okumuştur. Yani "sen onu, onlarınkileri yutar olduğu halde atıver" demektir. Ya da, bir istinkaf cümlesi olmak üzere ref ile "**telkafu**" şeklinde okunmuştur. **Âsım'ın râvisi Hafs** bu kelimeyi, lâm'ın sükûnu ile ve şeddesiz olarak, "تَلْقَفْ" şeklinde okumuştur ki buna göre mana, "O, ağzıyla hızlıca onları yutsun" demek olur. "**Telakkuf**" ve "**lakf**", aynı manadadırlar. Buradaki, "صَنَعُوا" lafzı, "uydurdular ve göz boyadılar" manasınadır. Araplar, yalan söz hakkında "masnû ve mevzu kelâm" ifadesini kullanırlar.

Âyetteki "yutar" ifadesi, "**Hz. Musa** (a.s), asâsını attığında, o asâ yılan olup, sihirbazların yaptığı o uydurma ve aldatmaca şeyleri yutar" demektir.

Büyücülerin Mu'cizeyi Anlamalarının Sebebi

Hak Teâlâ'nın, *"Neticede sihirbazlar secdeye kapandı"* (Tâhâ, 70) âyetinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın asâsını atıp, onun da bir yılan olduğuna ve sihirbazların attıkları şeyleri yuttuğuna bir işaret vardır. "**Telakkuf**" (yutma işinde) de, sihirbazların attığı şeylerin hepsini, **Hz. Musa** (a.s)'nın asâsını yuttuğuna bir delalet vardır. Bu ancak o asâdan olan yılanın, iri cüsseli ve çok kuvvetli olması ile mümkündür. Sihirbazların iplerinin ve değneklerinin yutulmasından sonra, **Hz. Musa** (a.s)'nın yaptığı işin, insanın yapabileceği bir şey olmadığını şu birkaç açıdan anlayıp, kesin olarak inandıkları nakledilmiştir:

1) O asâdan böylesi bir işin zuhûr etmesi, hile ve desise ile olamaz.

2) O, hile ve desise ile olamayacak şekilde iri cüsseli idi.

3) Onun üzerinde, göz, burun delikleri ve ağız gibi uzuvların ortaya çıkması da, hile ve desise ile olamaz.

4) Onun, bu kadar çok sayıda atılan şeylerin hepsini yutması da, hile ve desise ile olacak şey değil.

5) Onun, eski haline, yani küçük bir değnek haline dönüşmesi... Bunlardan hiçbiri, hile ve desise ile olacak şey değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların yaptıkları şeylerin, sihirbaz hilesi olduğunu beyan buyurmuştur. Buna göre mana: "Ey **Musa** (a.s), sende olan (asâ) ilâhi bir mu'cizedir. Onlarınki ise, aslı esası olmayan bir göz boyamadır. Binâenaleyh bu ikisi arasında, bir karşı koyma nasıl söz konusu olur" demektir. "**Keyd**" kelimesi hem ref, hem de nasb ile okunmuştur. Bunu merfû okuyanlar, ifadenin başındaki "**mâ**" edatını, ism-i mevsûl; mansub okuyanlar ise bunu, "mâ-i kâffe" kabul etmişlerdir. "**Sâhir**" kelimesi, "**sihr**" şeklinde de okunmuştur. Buna göre bu "sihirli keyd (hile)" demek olur, Yahut "onlar, yaptıkları sihre kendilerini öyle kaptırmışlardı ki, yaptıkları o şey bizzat sihir gibi geldi" demek olur. Yahut, "**sihr**" kelimesi, "**keyd**"in beyaniyyesidir. Çünkü "keyd" sihir de olabilir, başka bir şey de olabilir. Bu, tıpkı, "مِائَةٌ" kelimesinin "dirhemun" kelimesiyle beyân edilmesi gibidir. Bunun bir benzeri de, "عِلْمُ فِقْهٍ" (Fıkıh ilmi) "عِلْمُ نَحْوٍ" (nahiv ilmi) ifadeleridir.

Geriye ise birkaç soru kalmıştır.

Bazı Sorulara Cevaplar

Birinci soru: "**Sâhir**" kelimesi niçin, cemi değil de, müfret getirilmiştir?

Cevap: Çünkü bununla, adet manası değil, cins manası kastedilmiştir. Eğer kelime cemi kılınacak olsaydı, bundan maksadın sayıyı belirtmek olduğu zannedilirdi. Âyetteki, *"Büyücü, nerede olsa felah bulmaz"* ifadesine baksana. Bu "bu cins insanlar, felah bulmaz" demektir.

İkinci soru: Bu kelime, niçin önce nekire sonra marife olarak getirilmiştir?

Cevab: Cenâb-ı Hak, bununla sanki şöyle demek istemiştir: "Onların yaptıkları bu şey, büyünün sadece bir çeşididir. Aslında büyünün hiçbir çeşidinde fayda yoktur. "Sözün böyle ifade edilişinin daha beliğ olduğunda şüphe yoktur.

Üçüncü soru: Âyetteki, *"Büyücü (sâhir), nerede olsa felah bulmaz"* ifadesi, sihirbazın ister hayır, ister şer olsun, hiçbir maksadını sihri ile elde edemeyeceğini gösterir. Bu da sihrin, büsbütün yok sayılmasını gerektirir?

Cevab: Sihir ve sihrin ne demek olduğu hususundaki açıklamalarımız, Bakara Sûresi'nde geçmişti. Onları burada tekrar etmeye gerek yok. Allah en iyi bilendir.

Büyücülerin İman Etmeleri

فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُوٓا اٰمَنَّا بِرَبِّ هٰرُونَ وَمُوسٰى ﴿٧٠﴾ قَالَ اٰمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ اِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَاُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ وَلَتَعْلَمُنَّ اَيُّنَآ اَشَدُّ عَذَابًا وَاَبْقٰى ﴿٧١﴾

"Neticede sihirbazlar secdeye kapandı ve "Hârun ile Musa'nın Rabbine imân ettik" dediler. (Firavun) dedi ki: "Ben size izin vermeden, ona iman mı ettiniz? Demek ki o size sihri öğreten büyüğünüzdür. Öyleyse ben de, mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama kesip, sizi hurma dallarında asacağım. Siz o zaman, hangimizin azabının daha çetin ve devamlı olduğunu anlayacaksınız" (Tâhâ, 70-71).

Bil ki âyetteki, *"Neticede sihirbazlar secdeye kapandı"* ifadesinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın elindeki asâsını attığına, onun, sihirbazların bütün yaptıklarını yutan bir yılan haline geldiğine, hakikatin ortaya çıktığına ve böylece de sihirbazların secdeye kapandıklarına bir işaret vardır. Çünkü onlar, yüksek tabakadan olan sihirbazlardı. Binâenaleyh onlar **Hz. Musa** (a.s)'nın yaptığı şeyin, kendi yaptıklarından farklı olduğunu gördüklerinde, kesinlikle bir sihir olmadığını anladılar. Sihirbazların başkanlarının şöyle dediği rivayet edilir: "Biz büyümüzle insanlara gâlip oluyorduk ve âlet ve edevâtımız elimizde kalıyordu. Eğer bu sefer de gâlib olsaydık ve **Musa** (a.s)'nın yaptığı da bir büyü olsaydı, ya bizim attığımız şeyler hani, nerede?" Böylece o sihirbazlar, cisimlerin hallerinin değişmesinden (var iken yok olmasından) hareket ederek, kâdir ve âlim bir yaratıcının varlığına; ve bu değişikliğin **Hz. Musa** (a.s')'nın elinde meydana gelmesi ile de, onun Allah katından gönderilmiş, doğru bir peygamber olduğuna istidlal ettiler. Böylece tevbe ettiler, iman ettiler ve huşûları ile huzûlarını tam ortaya koyan secdeye kapandılar.

Âyetteki, *"Neticede sihirbazlar secdeye kapandı (atıldı)"* ifadesi ile, onların, secde etmeye mecbur bırakıldıkları manası kastedilmemiştir. Onlar, bu ifade ile övüldüklerine göre, bunun esas te'vili (tefsiri) **Ahfeş**'in yaptığı

şu izahtır: Onlar sanki (başkaları onları) secdeye atmış gibi, hızlı bir şekilde secde ettiler. **"Keşşâf sahibi** şöyle der:" Onların işi (durumu) ne enteresan! Çünkü onlar önce değnek ve iplerini, küfür ve inkar için attılar. Ama kısa bir müddet sonra, bu sefer de başlarını, şükür ve secde için yere atıp, secdeye kapandılar. Binâenaleyh bu iki atma arasındaki fark ne büyüktür! "Rivayet olunduğuna göre onlar, cenneti, cehennemi ve cennetlikleri görünceye kadar başlarını secdeden kaldırmamışlardır, **İkrime**'nin: "Onlar, secde için yere kapandıklarında, Cenâb-ı Hak o esnada, cennette ulaşacakları makamlarını onlara göstermiştir." dediği rivayet edilmiştir. **Kâdî** şöyle der: "Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü eğer Allahu Teâlâ onlara bunu açıkça göstermiş olsaydı, onlar imâna icbar edilmiş (mecbur bırakılmış) olurlardı. Halbuki bu, onların, *"Biz günahlarımızı affetmesi için Rabbimize iman ettik"* (Tâhâ, 73) deyişlerine uygun düşmez." **Kâdî**'nin bu görüşüne şöyle cevap veririz: **Hz. İbrahim** (a.s), kendisinin bağışlanmış olduğunu kesin olarak bildiği halde, *"O (Allah'ın), cezâ günü kusurlarımı affedeceğini umarım"* (Şuarâ, 82) demiş olduğuna göre, aynı şeyin sihirbazlar için de söz konusu olması niçin düşünülmesin?

Bil ki bu kıssa, meydana gelen her iş ve hadisede, Allah'ın kaza ve kaderinin geçerli olduğuna, rubûbiyyet işlerinin hayret uyandıran sırlarına dikkat çekmektedir. Çünkü bu deliller, herkesin müşâhede edip duyduğu bir yerde meydana gelmiştir. Binâenaleyh bu hususdaki istidlâl çok vazih ve açıktır. O istidlâl de şudur: Ortada olup biten birtakım şeyler var. Bunların mutlaka bir müessiri (olmalarına tesir eden bir şey) bulunması gerekir. Bunun böyle olduğunu bilmek zarûri ve kesindir. Bu müessir ya mahlûkattır, yahut başkalarıdır. Bunun mahlukât olamayacağı bedihi (çok açık) tır. Çünkü her insan, kendisinin, canlıları yaratmaya, onların cüsselerini istediği zaman büyütmeye, istediği zaman eski haline getirmek için küçültmeye gücü yetmeyeceğini ister istemez bilir. Bu çok açık ve net bilgiler ne zaman akılda meydana gelirse, bu âlemin mutlaka bir müdebbiri bulunduğu hususunda kesin bilgi ifade eder. Binâenaleyh insan ne diyebilir? Ne dersin, o münkirlerin bu mukaddimelerin doğruluğunu bilmediklerini söyleyebilir misin? Bu ihtimal, son derece akıldan uzaktır. Zira biz, mukaddimelerden her birinin, akıl sahibi hiç kimsenin hakkında şüphe edemeyeceği derecede aşikâr olduğunu açıklamıştık. Onlar bunun doğruluğunu biliyorlardı. Ama cehâletlerinde ısrar ediyor, kendileri için ilim ve mutluluğun (saadetin) meydana gelmesini değil, cehalet ve şekâvetin

meydana gelmesini istiyorlardı. Herhangi bir insanın, buna aslâ razı olmayacağını zannederim. Binâenaleyh geriye şöyle demek kalır: "(Bu hususta) akıl ve delil yetmez. Aksine kalplerde, bu mukaddimelerin (bilgisini) ve bunların nasıl sıraya konulup, netice elde edileceği (şuurunu) yaratan böylece de bunu yaptığı her zaman, kalplerde neticeleri tahakkuk ettiren bir müdebbirin var olması gerekir. Bütün bunlar, her şeyin Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu gösteriyor. Çünkü akıllara ve gönüllere nasıl hareket edip, nasıl tasarrufta bulunacakları hususunda güven olmaz. Kim, kalbinden taassubu atar da, fikir ve düşüncelerinin mecrâsı (gidişi-akışı) hususunda, kendi hallerine bakarsa, bizim söylediğimiz bu şeylere güveni artar.

Hak Teâlâ'nın, قَالُوا اٰمَنَّا بِرَبِّ هٰرُونَ وَمُوسٰى *"Harun ile Musa'nın Rabbine iman ettik" dediler"* ifadesine gelince, bil ki "Ta'limiyye" bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Onlar, **Hz. Hârun** ve **Hz. Musa** (a.s) vasıtasıyla tanıyıp öğrendikleri Allah'a iman etmişlerdir. Binâenaleyh bu, Allah'ı tanımanın ancak imam (önder âlim) vasıtasıyla olabileceğine delildir." Bu görüş zayıftır. Aksine sihirbazların, *"Biz, Hârun ile Musa'nın Rabbine iman ettik"* şeklindeki sözlerinde, "Ta'limiyye"nin ileri sürdükleri şeyin dışında, iki hikmet (incelik) vardır.

Birinci incelik: Firavun'un *"Ben sizin en büyük Rabbinizim"* (Nâziat ,24) sözünün izahında belirtildiği gibi, **Firavun** hem rab olduğunu; hem de *"Ben, sizin benden başka ilahınız olduğunu bilmiyorum"* (Kasas, 38) sözü ile ilah (tanrı) olduğunu iddia etmiştir. Binâenaleyh şâyet sihirbazlar, "Biz âlemlerin Rabbine inandık" demiş olsalardı, o zaman **Firavun:** "Onlar başkasına değil, bana iman ediyorlar" derdi. İşte böyle bir zannı (yanılgıyı) bertaraf etmek için onlar, böyle söylemeyi tercih ettiler. Bunun böyle olduğunun delil, onların bu ifadede **Hârun** (a.s), **Hz. Musa** (a.s)'dan önce zikretmiş olmalarıdır. Çünkü **Firavun,** *"Biz, seni yeni doğmuşken içimizde büyütüp terbiye etmedik mi?"* (Şuarâ, 18) ifadesi ile belirttiği gibi, onu büyütüp terbiye eden olduğu için, **Musa** (a.s)'nın rabbi (mürebbisi) olduğunu söylüyordu. Binâenaleyh sihirbazlar, **Firavun**'un bu vehme kapılmasından kaçınmak ve böyle bir yanılgıyı tamamen ortadan kaldırmak için pek yerinde olarak **Hz. Hârun**'u, **Hz. Musa** (a.s)'dan önce zikretmişlerdir.

İkinci incelik: Onlar, Hak Teâlâ'nın, **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. Hârun** (a.s)'a böylesine büyük mu'cizeler ve şerefli makamlar verdiğini gördükleri için, *"Hârun ile Musa'nın Rabbine inandık"* demişlerdir.

Firavun'un Tehdidi

Sonra **Firavun,** onların secdeye kapanıp, Allah'a iman ettiklerini görünce, bu işin Allah'a ve O'nun peygamberine iman etmede diğer insanların da sihirbazlara uymalarına sebep olmasından korkup, hemen **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamber oluşu hususunda bir başka şüphe ortaya atarak, قَالَ اٰمَنْتُمْ لَهٗ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ اِنَّهٗ لَكَبِيْرُكُمُ الَّذِىْ عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ *"Ben size izin vermeden, ona iman mı ettiniz? Şüphesiz o size sihri öğreten büyüğünüzdür" demiştir."* Bu söz, şu iki şüpheyi ihtiva eder:

1) **Firavun**'un *"Ben size izin vermeden, ona iman mı ettiniz"* şeklindeki sözü... Bunun izahı şöyledir: Bu, "Akla ilk gelen şeye güvenmek doğru değildir, aksine o hususta araştırmak, münakaşa etmek, akla gelebilecek diğer şeylerden istifâde etmek gerekir. Binâenaleyh siz bunları yapmayıp, hemen acelece o anda, "Ona inandık" dediğinize göre bu, imanınızın basiretten kaynaklanmayıp, aksine başka bir sebepten olduğuna delâlet eder" demektir.

2) **Firavun**'un, *"Demek ki o size sihri öğreten büyüğünüzdür"* şeklindeki sözü... Bu, "Sizler, sihir hususunda onun talebelerisiniz. Binâenaleyh onun işini geçerli kılmak, revaçta tutmak ve durumunu yüceltmek için, kendinizin aciz olduğunu ortaya koyma hususunda onunla gizlice anlaştınız" demektir.

Firavun bu şüpheleri ortaya attıktan sonra, sihirbazları imandan, diğer insanları da bu yolda onlara uymaktan alıkoymak için, tehdide başlayarak فَلَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِّنْ خِلَافٍ وَّلَاُصَلِّبَنَّكُمْ *"Öyleyse ben de, mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim... sizi asacağım"* dedi. Buradaki fiiller, şeddesiz olarak, "اَصْلِبَنَّ" ve "اَقْطَعَنَّ" şeklinde de okunmuştur. Çaprazlama kesme, sağ el ile birlikte sol ayağın kesilmesidir. Çünkü bu iki uzuvdan her biri diğerinin aksidir. Çünkü bu el, öbürü ayaktır; bu sağ, diğeri ise soldur. Âyetteki "مِّنْ خِلَافٍ" (çaprazlama olarak) ifadesi, haldir, mahallen mansubdur, yani, "Ben onları "**muhtelif**" olarak keserim" demektir. Çünkü onların biri diğerine muhalif (çapraz) olunca, "**muhtelif**" olarak tavsif edilebilirler.

Firavun sonra da, وَلَاُصَلِّبَنَّكُمْ فِىْ جُذُوْعِ النَّخْلِ *"Sizi hurma dallarında asacağım"* demiş ve dallara asılan şeylerin orada durmasını, kabında muhafaza edilen şeyin durmasına benzetmiştir. İşte bundan ötürü (فِىْ) "hurma

dallarında" demiştir. Bu harf-i cerrin, "عَلٰى" manasına geldiğinin genel olarak kabul edilişine gelince, aslında bu görüş zayıftır.

Sonra o, وَلَتَعْلَمُنَّ اَيُّنَا اَشَدُّ عَذَابًا وَاَبْقٰى *"Siz o zaman, hangimizin azabının daha çetin ve devamlı olduğunu anlayacaksınız"* demiştir. Mel'un **Firavun** "hangimiz" sözü ile kendisini kastetmiştir. Çünkü onun bu (hangimiz) sözü, **Musa** (a.s) ile kendisini kastettiğini ihsâs ettirmektedir. Bunun delili ise, *"Ona iman mı ettiniz"* demiş olmasıdır. Bu ifadede, kendisinin güçlü, ezici ve insanlara çeşitli işkenceleri yapabilir oluşu ile övünmesi ve **Hz. Musa** (a.s) ile alay etmesinin yanı sıra, onu zayıf görmesi vardır. Çünkü **Hz. Musa** (a.s) azap etmemiştir.

Mu'cizeye Rağmen Tehdidin İzahı

İmdi eğer, "**Firavun**'un çok yakın zamanda, sizin de açıkladığınız gibi, asâsının öyle büyük bir ejderhaya dönüşmesini görmesine, yine sizin de bahsettiğiniz gibi o yılanın, **Firavun**'un köşkünü yutmaya yöneldiği ve nihâyet işin, **Firavun**'un Hz. **Musa** (a.s)'dan bu ejderhanın şerrinden yardım istemesine kadar varıp dayanmasına rağmen ve bu işin çok yakın bir zamanda olmasına, **Firavun**'un da bunu savuşturamamasına rağmen, Firavun'un o sihirbazları tehdit etmesi ve onları bu derecede cezalandıracağını söylemesi, *"Hangimizin azabının daha çetin ve devamlı olduğunu anlayacaksınız"* diye, **Hz. Musa** (a.s) ile böylesine alay etmesi nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz deriz ki: Niçin şöyle denilemesin: "**Firavun,** kalben çok korkuyordu. Ama haysiyet ve şerefini kurtarıp, işini revaçta tutabilmek için, bu celâdeti (sertliği) göstermiş ve bu utanmazlığı (yüzsüzlüğü) yapmıştır. Kim, bu âlemdekilerin hallerini incelerse, aciz kimselerin bile böyle şeyler yaptığını görür. Her akıllının, Allah'ın azabının, insanların azap ve işkencelerinden daha şiddetli ve çetin olduğunu açıkça bilmesine rağmen, kalkıp bu azabı inkâr etmesi, bunun doğru olduğuna delâlet eder. Hem sonra **Firavun,** *"Demek ki o size sihri öğreten büyüğünüzdür"* derken, yalan söylediğini biliyordu. Çünkü o, **Hz. Musa** (a.s)'nın, sihirbazlarla oturup kalkmadığını, onlarla daha önce karşılaşmadığını, sihirbazların her birinin hocasının kim olduğunu ve bu ilmin nasıl öğrenildiğini çok iyi biliyordu, ama buna rağmen böyle söyleyebiliyordu. Binâenaleyh **Firavun**'un böyle durumlardaki âdetinin, bu şekilde davranmak olduğu sabit olur, **İbn Abbas** (r.a) da "sihirbazlar o günün başında sihirbaz idiler, ama sonunda şehit oldular" demiştir.

Büyücülerin Firavun'a Cevapları

قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَآءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِى فَطَرَنَا فَاقْضِ مَآ اَنْتَ قَاضٍ
اِنَّمَا تَقْضِى هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا ﴿٧٢﴾ اِنَّآ اٰمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَآ
اَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَاللّٰهُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى ﴿٧٣﴾ اِنَّهُ مَنْ يَاْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَاِنَّ
لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى ﴿٧٤﴾ وَمَنْ يَاْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ
فَاُولٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰى ﴿٧٥﴾ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا وَذٰلِكَ جَزَٰٓؤُا مَنْ تَزَكّٰى ﴿٧٦﴾

"(Sihirbazlar) dediler ki: Seni, bize gelen şu apaçık mu'cizelere ve bizi yaratana kesinlikle tercih edemeyiz. Artık neye hükmediyorsan, hükmet. Sen, hükmünü ancak bu dünya hayatında yürütürsün. Biz, günahlarımızı ve bizi yapmaya zorladığın bu sihri bağışlaması için, Rabbimize iman ettik. Allah daha hayırlı ve daha bakidir. Hakikat şudur: Kim Rabbine suçlu olarak gelirse, şüphesiz ona cehennem var. O orada ne ölür, ne dirilir. Kim de O'na iman etmiş ve sâlih ameller işlemiş olarak gelirse, işte bunlar... Bunlar için en yüksek dereceler, altlarından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar. İşte temizlenenlerin mükâfatı." (Tâhâ, 72-76).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Firavun**'un o sihirbazlara olan tehdidini nakledince, inanç hususunda onlarda tam bir "yakîn"in ve mükemmel bir basiretin tahakkuk ettiğini gösteren tabiri kullanmak suretiyle, onların **Firavun**'a verdikleri cevabı haber vermiştir. Çünkü onlar, لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَآءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ *"Seni, bize gelen şu apaçık mu'cizelere kesinlikle tercih edemeyiz"* demişlerdir ki bu, **Firavun**'un onlardan, bu imandan dönmelerini istediğine, aksi halde başlarına tehdit ettiği işi getireceğini söylediğine delalet eder. Çünkü onlar, Firavun'un söylediğine bir cevap olarak, *"Seni kesinlikle tercih etmeyeceğiz"* demişler ve bunun sebebini açıklamışlardır. Bu sebep de, kendilerine birtakım beyyinâtın (mu'cize ve delillerin) gelmiş olması, **Firavun**'un teklif ettiği şeylerin sırf dünyevi oluşu ve dünyevi fayda ve zararlarının, âhiret fayda ve zararları yanında bir kıymet ifade etmeyişidir.

Sihirbazların "وَالَّذِى فَطَرَنَا" (Bizi yaratan) ifadesi hakkında şu iki izah yapılmıştır:

1) Bunun takdiri, "Ey **Firavun,** biz seni kesinlikle, bize gelen beyyinelere ve bizi yaratana, yani bizi yaratana ibadet ve itaat etmeye tercih etmeyeceğiz" şeklindedir.

2) Bu cümlenin, bir kasem (yemin) cümlesi olarak, mahallen mecrur olması da mümkündür. (Yani, bizi yaratana yemin ederiz ki...)

Bil ki onlar, imanlarında ısrar ettikleri sürece **Firavun**'un kendilerini tehdit ettiği şeyi yapacağını biliyorlardı. İşte bu sebeple, فَاقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍ *"Artık neye hükmediyorsan hükmet"* demişlerdir. Onlar bu sözü, **Firavun**'un bunu yapmasını emretme manasında söylememişlerdi. Fakat onlar **Firavun**'un bu tehdidinin kendilerinin kesinlikle imandan ve gerek ilim gerek amel olarak bildikleri haktan çeviremeyeceğini belirttiler.

Daha sonra onlar, bu işi yapmanın kolay olmasının sebebini de açıklayarak, اِنَّمَا تَقْضِى هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا *"Sen hükmünü ancak bu dünya hayatında yürütürsün"* demişlerdir. Buradaki fiil "**nâkdi**" (biz, dünya hayatını geçiririz) şeklinde de okunmuştur. Bunu şöyle izah ederiz: Meşhur kıraate göre, "**hayat**" kelimesi, zarf olarak mansubdur. Zarfların sahası geniştir. Dolayısıyla kendisine "mef'ûl-ü bih" rolü verilebilir. Mesela, صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ "Cuma günü oruç tuttum" ifadesinin صِيمَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ "Cuma günü oruç tutuldu." Şekline dönüşebilmesi gibi... Buna göre mana, "Senin hükmün ancak bu dünya hayatında yürür. Bu dünya hayatı ise, nasıl olursa olsun, fânidir. Bizim gayemiz, âhiret mutluluğunu elde etmektir. Âhiret mutluluğu devamlıdır. Akıl, ebedi mutluluğa ulaşma vesilesi olacak olan geçici zarar ve belâlara katlanmayı gerektirir" şeklindedir.

Sihir Yapmaya Zorlama

Sonra onlar, اِنَّا اٰمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا *"Biz, günahlarımızı bağışlaması için, Rabbimize iman ettik"* dediler. Onların zaman bakımından en yakın günah ve hataları ortaya koydukları o sihir olduğu için de, وَمَا اَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ *"Ve bizi yapmaya zorladığın bu sihri bağışlaması için..."* dediler. Bu zorlama hususunda âlimler, birkaç izah zikretmişlerdir:

1) O dönemde krallar raiyyelerinden bir kısmını alıp, (seçip), sihir öğrenmeye mecbur ediyorlardı. İhtiyarladığında, onlar onlara, her zaman bu işi güzel yapanlar bulunsun diye genç muallimler gönderirlerdi. İşte onlar bu sözü, bundan dolayı söylemişlerdi. Yani, "Biz, mecburî olarak önce

öğrenimde, sonra da öğretimde bulunduk..." demektir. Bu izahı, **İbn Abbas** yapmıştır.

2) Sihirbazların elebaşlarının sayısı, yetmiş iki idi... Bunların ikisi Kıbtîlerden, geriye kalanları ise, İsrailoğullarındandı. İşte bunun üzerine onlar **Firavun**'a, "Bize, **Musa** (a.s)'yı uyurken göster" dediler. Derken onu gördüler. Ve onu, asâsının beklediğini fark ettiler de, bunun üzerine, "Bu sihirbaz değildir, çünkü, sihirbaz uyuduğu zaman sihri batıl olur, sona erer" dediler, ama **Firavun,** ille de, o sihirbazların **Musa** (a.s.)'ya muarazada bulunmaları hususunda diretti.

3) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Sihirbazlar, **Hz. Musa** (a.s)'ya muarazada bulunmak için şehirlerden toplanıp gelmişlerdi. Dolayısıyla onlar, bu toplanma konusunda gönüllü değillerdi, zorla toplanmışlardı. Ve onlar, sihirlerini izhâr etme hususunda da mecbur edilmişlerdi."

4) **Amr İbn Ubeyd,** "Sultanın çağrısı, mecburilik ifâde eder (el-ikrâh)" demiştir. Ama bu, zayıftır; çünkü, sultanın çağrısı korku ihtivâ etmezse, ikrâh olmaz.

Daha sonra onlar, وَاللّٰهُ خَيْرٌ وَأَبْقٰى "Allah, kendisine itaat edenlere mükâfat vermesi açısından en hayırlı; isyan edenlere de ceza vermesi bakımından en baki olandır" dediler ki, bu, Firavun'un, *"Siz de hangimizin azâbı daha çetin ve sürekli olduğunu elbet bileceksiniz..."* (Tâhâ, 71) şeklindeki sözüne bir cevaptır.

İmana Gelen Büyücülerin Adaletleri

Hasan el-Basrî şöyle demiştir: "Subhanallah! Sihirbazlar kâfirdiler, hatta küfür yönünden kafirlerin en şeditleri idiler. Göz açıp kapama zamanı içinde kalplerinde iman kökleşti de, Allah uğrunda, *"artık neye hükmediyorsan, hükmet"* demeleri, onlara zor olmadı.. Allaha yemin ederim ki, hiç şüphesiz bugün sizden biriniz Kur'ân'la altmış yıl arkadaşlık eder, ona göre yaşar, sonra da kalkar dinini, önemsiz bir bahâya salıverir."

Daha sonra onlar, sözlerini, kıyamet meydanında mü'minlerin ve mücrimlerin uğrayacakları, halleri açıklamayla bitirerek, mücrimler hakkında, إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى *"Hakikat şudur: Kim Rabbine suçlu olarak gelirse şüphesiz ona cehennem var. O orada ne ölür ne dirilir."* demişlerdir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"إِنَّهُ" ifâdesindeki hâ, şân zamiri olup, mana, "Durum ve iş şöyle şöyledir..." şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, büyük günah sahiplerinin cehenneme girecekleri ve orada kalacaklarına dair bu âyetle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: "Büyük günah sahibi mücrimdir. Mücrim için ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikat şudur: Kim Rabbine suçlu olarak gelirse..."* âyetinden dolayı cehennem vardır. Şart sadedinde getirilen "men" edatı umûm ifade eder. Bunun delili, bunlardan istisnânın yapılabilmesidir. İstisnâ ise, yazılmaması halinde cümleye dahil olacakları, sözden çıkarmaktır.

Âlimlerimizden bir kısım kelamcılar bu söze itiraz ederek şöyle demişlerdir: "Biz, büyük günah sahibinin "mücrim" olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, "mücrim"i, "mü'min" mukabilinde zikrederek *"Kim Rabbine suçlu (mücrim) olarak gelirse, şüphesiz ona cehennem var... Kim de O'na iman etmiş (mü'min)... olarak gelirse (...)"* ve *"Mücrimler, iman edenlerden kimine gülerlerdi"* (Mutaffifîn, 29) buyurmuştur. Hem sonra Cenâb-ı Hak, âyette *"O (mücrim) orada ne ölür, ne dirilir"* buyurmuştur. Halbuki büyük günah sahibi olan mü'min cehennemde azap görse bile, bu şekilde olmaz. Yine sahih bir haberde (hadiste), يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ مِنَ الْإِيمَانِ *"Kalbinde zerre kadar iman olan, mutlaka cehennemden çıkacaktır"*[63] buyurulmuştur."

Bil ki bu itiraz tutarsızdır. Mu'tezile'nin "Allah mücrimi, mü'min mukâbili zikretmiştir" şeklindeki sözü doğrudur. Fakat bu, büyük günah sahibinin mü'min olduğu sabit olursa geçerlidir. Ama Mu'tezile'ye göre, büyük günah işlemiş olan, mü'min sayılmaz. Bu itirazcı, sanki bu itirazını kendi görüşüne bina etmiştir. Bu ise sakıt olur (düşer). Onun, ikinci olarak söylediği, "Büyük günah sahibi hakkında, *"O orada (cehennemde) ne ölür, ne dirilir"* denilmesi uygun düşmez" şeklindeki sözüne gelince, biz deriz ki: Bunu kabul etmiyoruz. Çünkü cehennem azabı çok şiddetlidir. Nitekim, *"Ey Rabbimiz, gerçekten, sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakir edersin"* (Âl-i İmran, 192) buyrulmuştur. Onun zikrettiği hadis için de, "Kur'ân mütevatirdir. Binâenaleyh haber-i vâhid ona karşı koyamaz" denilir. Şöyle de denebilir: Usûl-ü fıkıhtta "Kur'ân'ı, haber-i vahid

63 **Kenzu'l-Ummal,** 1, 284.

ile tahsis etmek (umûmi ifadesini sınırlandırmak) caizdir" hükmü vardır. Karşı taraf buna şu şekilde cevap verebilir: **Haber-i vâhid,** zann ifade eder. Binâenaleyh amelî konularda (ahkâm hususunda) buna başvurulabilir. Ama bizim bu konumuz, amelî (hüküm) olmayıp, itikat ile ilgilidir. İtikâdî konularda ise haber-i vâhide başvurulmaz."

Bir başkası da şu şekilde itiraz edebilir: "Biz, bu âyetin, o kimsenin tevbe etmemesi ve taatinin mükâfatlarını cezasının yok etmemesi şartına bağlı olduğu hususunda ittifak ettik. Bu iki şey arasındaki müşterek nokta, o ikabı (cezayı) yok edecek bir şeyin bulunmamasıdır. Fakat bize göre af, cezayı kaldırıp yok eder. Yine bize göre affolunmayan mücrimin mutlaka cehenneme girmesi gerekir."

Bil ki bu itirazlar da tutarsızdır, tevbenin olması şartına hacet yoktur. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Kim Rabbine mücrim olarak gelirse"* buyurmuştur. Halbuki tevbe etmiş kimse için, *"O, Rabbine mücrim olarak geldi"* denilemez. Küçük günah sahibine de "mücrim" denilmez. Çünkü "mücrim", kınama ifade eden bir lafızdır. Binâenaleyh bu lafız, küçük günah sahibi hakkında da kullanılmaz. Aksine burada yapılacak en tutarlı itiraz şöyle dememizdir: Âyetteki bu tehdidin umûmi (genel) oluşu, hemen sonra gelen, ilâhi va'd ve mükâfatın da umûmi olduğunu bildiren *"Kim de O'na iman etmiş ve sâlih ameller işlemiş olarak gelirse, işte bunlar, için en yüksek dereceler vardır"* ifadesi ile çelişir. Halbuki bizim konumuz, iman edip, sâlih ameller işleyen, bunun yanı sıra bazı büyük günah yapanlarla ilgilidir. Buna göre şâyet, "Günahın cezası, insanın taatinin mükâfatını yok eder" denilirse, biz deriz ki: "İmanın mükâfatının da, günahın cezasını defedeceği niçin söylenmesin?"

Şâyet onlar, "Eğer böyle olsaydı, böylesi kimseye lanet etmenin ve ceza uygulamanın câiz olmaması gerekirdi" derlerse, biz deriz ki: Bize göre, başkasına lanet okumak câiz değildir. Fakat bu günahkâr kimseye, ceza uygulama, tevbe edenler hakkında olduğu gibi, bazen mihnet (kınama, ayıplama) cinsinden, bazen de tenkil (başkasına ders olacak) şeklinde olur.

Mu'tezile şöyle der: "Cenâb-ı Hak, *"İrtikap ettiklerine (işlediklerine) bir karşılık ve ceza, Allah'tan ibret verici bir ukûbet olmak üzere (hırsızların) ellerini kesiniz"* (Mâide, 38) buyurmuştur. Hak Teâlâ o kimseye, ibret verici bir cezâ (tenkil) olsun diye, bir cezanın uygulanması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla bu duruma düşen bir kimsenin, övülmeye ve

saygı duyulmaya müstahak olması imkansızdır. Bunlar o insan için kalmadığına göre, daha evvel de dediğimiz gibi, onun için sevap da söz konusu değildir. Binâenaleyh bu bize, büyük günah sahibinin cezasının, daha önce yapmış olduğu amellerine karşılık kazandığı sevabı giderip yok etmesi, sonradan yapmış olduğu bu büyük günahın cezasını savuşturmasından daha evlâ olduğunu gösterir." İşte vaîd meselesinde, Mu'tezile'nin sözünün özü budur.

Biz deriz ki: Velhasıl söz, o kimseye ibret vermek maksadıyla ceza uygulanması gerektiğini gösteren naslar (âyetler), o kimsenin mükâfata müstahak olduğuna delalet eden naslarla çelişir. Binâenaleyh niçin bunlardan bir tarafı diğer tarafa tercih etmek, aksini tercih etmekten daha evlâ olmasın? Çünkü mü'min, hırsız olan ve olmayan diye ikiye ayrılabilir. Hırsızlar da, mü'min olan ve olmayan diye ikiye ayrılır. Binâenaleyh gerek "umûm" gerek "husûs" açısından, bu iki taksimatın birinin diğerine üstünlüğü (farkı) yoktur. Dolayısıyla bunlar birbiriyle çeliştiğinde, ikisi de sâkıt olur. Sonra biz deriz ki: "**Men**" (her kim) kelimesinin umûmi (manayı) ifade etme hususunda kesin olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine bu "zannî" dir. Bizim meselemiz ise, hakkında kesinlik olması gereken (itikâdî) bir meseledir. Dolayısıyla senin söylediğin şeye dayanmak câiz değildir. Bu hususstaki daha geniş izah, **"Kitabu'l-Mahsûl fi'l-usûl"** adlı (fıkıh usulü) kitabımızda yer almıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mücessime, âyetteki *"Kim Rabbine suçlu (mücrim) olarak gelirse"* ifadesini delil getirerek, "Maddi olan şey, ancak Rab Teâlâ bir mekanda yer almış olursa O'na gelebilir" demişlerdir.

Buna şu şekilde **cevap** verilir: "Allahu Teâlâ, onların randevu yeri (olan mahşere) gelişlerini, mecazi olarak "Allah'a geliş" diye ifade etmiştir. Bu tıpkı **İbrahim** (a.s)'in, *"Ben Rabbime gidiyorum. O bana hidâyet edecek"* (Sâffât, 99) demesi gibidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Canlı olan maddenin mutlaka, ya canlı olarak bâki kalması, yahut da ölmesi gerekir. Dolayısıyla onun bu iki vasıftan uzak olması imkansızdır. Buna göre âyetin manası, "O kimse cehennemde en kötü durumda olur, ne onu her şeyden kurtarıp rahata erdirecek bir ölüme ulaşır, ne de istifade sağlayan bir hayata erer" şeklindedir.

Daha sonra mü'minler hakkında da onlar وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰى *"O'na iman etmiş ve sâlih ameller işlemiş olarak gelirse, işte bunlar, bunlar için en yüksek dereceler var"* demişlerdir. Bil ki âyetteki, *"salih amel işlemiş olarak"* ifadesi, bu kimsenin her türlü sâlih ameli işlemiş olmasını gerektirir. Halbuki bu, ittifakla imkansızdır ve nazar-ı itibara alınmaz. Binâenaleyh bunun, kişinin farzları yerine getirmesi manasına hamledilmesi gerekir.

Cenâb-ı Hak sonra, kim iman ile birlikte sâlih ameller işlerse, onun için yüksek dereceler olduğunu bildirmiş ve sonra bu yüksek dereceleri açıklayarak, جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ *"Altlarından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır"* buyurmuştur. Bu âyette, büyük günah sahiplerinin affolunabileceklerine bir dikkat çekme vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, cennetteki o yüksek dereceleri, Rabbine iman edip, salih ameller işleyen için olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla yüksek olmayan diğer derecelerin de, mutlaka bunlardan başkalarına ait olması gerekir. Bu başkaları da ancak, günahkâr ve asi mü'minlerdir.

Hak Teâlâ'nın وَذٰلِكَ جَزٰؤُا مَنْ تَزَكّٰى *"İşte temizlenenlerin mükâfatı"* ifadesi hakkında **İbn Abbas** (r.a), "Allahu Teâlâ "temizlenenler" sözü ile, "Lâilâhe illallah" diyenleri kastetmiştir" demiştir. Ben derim ki: Bu âyet, o yüksek derecelerin, temizlenenlerin, yani günahlardan arınanların mükâfatı olduğuna delâlet ettiğine göre, bu hitabın hükmü gereği, yüksek olmayan derecelerin de, bu temizlenenlere ait bir mükâfat olmaması gerekir. Dolayısıyla bu dereceler onların dışındaki, günahkâr olup, Allah'ın lütuf ve merhameti sayesinde bağışlanan mü'minlere aittir. Bil ki Kur'ân'da, **Firavun**'un, o iman eden sihirbazlara karşı tehdidini uyguladığı, açıkça ifade edilmemiştir. Fakat bu, haberlerde (rivayetlerde) yer almıştır.

Kızıldenizden Geçiş

وَلَقَدْ اَوْحَيْنَآ اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَسْرِ بِعِبَادِى فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِى الْبَحْرِ يَبَسًا ۙ لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشٰى ﴿٧٧﴾ فَاَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهٖ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ ﴿٧٨﴾ وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى ﴿٧٩﴾

"Andolsun ki biz, Musa'ya, "Kullarımla geceleyin yola çık, yetişilmekten korkmayıp, çekinmeyip, onlara denizde kuru bir yol aç" diye vahyettik. Derken Firavun orduları ile birlikte arkalarına düştü. Deniz kendilerini nasıl kapladıysa, işte öyle kapladı. Firavun kavmini saptırdı ve hidâyete erdirmedi" (Tâhâ, 77-79).

Bil ki âyetteki, *"Andolsun ki biz, Musa'ya "Kullarımla geceleyin yola çık..." diye vahyettik"* ifadesinde, bu hadisede **Hz. Musa** (a.s)'ya icâbet eden (inananların) çok olduğuna bir işaret vardır. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, onları **Firavun**'un adamlarından kurtarıp ayırmayı istemiş ve **Hz. Musa** (a.s)'ya onları geceleyin yola çıkarmasını vahyetmiştir.

Gece Yolculuğunun Faydaları

Gece yolculuk etmeye, "**sery**" denilir. "**İsrâ**" da aynı manayadır. Buna göre eğer, "**Hz. Musa** (a.s)'nın onları gece yola çıkarmasındaki hikmet nedir?" denilirse, biz deriz ki, bunun şöyle bazı sebepleri vardır:

1) Onların, düşmanın gözü önünde toplanmamaları ve böylece de düşmanın, bunların istediklerini yapmalarına mâni olmamalarını temin etmek için...

2) Bu, Firavun ve adamlarının, onların peşine düşmesine mâni olması için...

3) İki ordu birbirine yaklaştığında, **Musa** (a.s)'nın ordusunun, **Firavun**'un (kalabalık) ordusunu görüp, dehşete kapılmamaları için...

Âyetteki, فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِى الْبَحْرِ يَبَسًا *"Onlara denizde kuru bir yol aç"* ifadesine gelince, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

1) Buradaki "**darb**" (vurma) fiili, "**ca'l**" (kılma, yapma) manasınadır. Bu, Arapların, "O, ona malından bir hisse darbetti, yani ayırdı" ve "Darbu lebin (kerpiç dökmek) onun işidir" sözlerinden alınmadır.

2) O, onlar için, asâsı ile denize vurarak bir yol açtı. Bu, "**Hz. Musa** (a.s) denize asâsı ile vurdu ve deniz yarıldı" demektir. Bu manaya göre, buradaki "**darb**" (vurma) fiili, "tarik" (yol) kelimesini mef'ûl olarak almıştır. Velhasıl âyetteki yol vurma (yol açma) ifadesi ile, **Hz. Musa** (a.s)'nın, vurarak yolu kurutması manası kastedilmiştir.

Denizdeki Güvenlik Sebepleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o yolda her türlü emniyet unsurlarının mevcut olduğunu, şunlarla beyân buyurmuştur:

1) Yolun kuru olduğunu belirterek... Kuru manasındaki "**yebesen**" kelimesi, "**yâbisen**" ve "**yebsen**" şeklinde de okunmuştur. Bunu "**yâbisen**" şeklinde okuyan "yol" manasına almış olur. Bunun bâ'nın herekesi ile "**yebesen**" şeklinde okunuşuna gelince bil ki, "**yebes**" ve "**yâbis**" aynı manaya olup, "kupkuru yol" demektir. Bu kelimenin, bâ'nın sükûnu ile okunmasına gelince, bu da, bunun harekeli şeklinin hafifleştirilmişidir. Buna göre mana, "O yolda, su bulunması şöyle dursun, ne cıvık çamur, ne de bir ıslaklık olmasın" şeklindedir.

2) Âyetteki, لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشٰى *"Yetişilmekten korkma, çekinme"* ifadesi ile belirtilen husus... Bu, "Sen, Firavun'un sana yetişmesinden korkma. Çünkü ben, onu oyalamak ve geriye bırakmak suretiyle, seninle onun arasındayım" demektir.

Sibeveyh şöyle der: Âyetteki "لَا تَخَافُ" fiili, şu iki sebepten ötürü, merfûdur:

a) Hal cümlesi olduğu için... Bu, mesela غَيْرَ خَائِفٍ وَلَاخَاشٍ "Korkmaksızın, endişe etmeksizin" demen gibidir.

b) Yeni bir cümle başlangıcı olarak... Yani, "sen, korkmazsın" demek olur. "Bu, aynı zamanda **Ferrâ**'nın görüşüdür. **Ahfeş** ve **Zeccâc**, bunun tıpkı, "وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ..." (Bakara, 48) âyetinin, "لَا تَجْزِى نَفْسٌ..." takdirinde olması gibi, لَا تَخَافُ فِيهِ "O gün korkma" manasında olduğunu söylemişlerdir.

Hamza bunu لَا تَخَفْ (korkma) şeklinde okumuştur. Bu okuyuşun şu iki izahı yapılır:

a) Bu, bir nehiydir.

b) **Ebu Ali** bunu, "Eğer o yolu vurursan, korkma" manasında olmak üzere, şartın cevabı kabul etmiştir.

Bu kıraate göre âlimler, âyetteki "وَلَا تَخْشٰى" ifadesi hususunda şu dört izahı yapmışlardır:

1) Bu, müste'nef (yeni) bir cümledir. Buna göre sanki, "sen korkma, yani sana yakışan korkmak değil, kendini emin hissetmektir" denilmiştir.

2) Bu fiilin sonundaki elif, lâme'l-fiili olan yâ'dan çevrilme bir elif değildir. Fakat bu, fâsıla'dan ötürü getirilmiş, "zâid" bir eliftir. Bu tıpkı, "فَاَضَلُّونَا

السَّبِيلَا" (Ahzâb, 67) ve "تَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا" (Ahzâb, 10) âyetlerindeki son elifler gibidir.

3) Bu, tıpkı

وَتَضْحَكُ مِنِّي شَيْخَهُ عَبْشَمِيَّةٌ كَأَنْ لَمْ تَرَى قَبْلِي أَسِيرًا يَمَانِيًا

"Sanki benden önce hiç Yemenli bir esir görmemiş gibi, cılız ve zayıf, yaşlı bir kadın bana güler" şiirinde olduğu gibidir.

4) Bunun manası, "sen **Firavun**'un yetişmesinden korkma ve suda boğulmaktan endişe etme" şeklindedir.

Hâk Teâlâ'nın فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ *"Derken Firavun ordularıyla birlikte, arkalarına düştü"* ifadesi hakkında, Ebu Müslim şöyle der: "Dilciler, "أَتْبَعَ" ve "تَبِعَ" kelimelerinin aynı manaya olduğunu söylemişlerdir ki, bu muhtemeldir. Yine bu ifadedeki bâ harf-i cerrinin zâid olma ihtimali de vardır. Buna göre mana, "**Firavun**, ordusunu onların arkasına düşürdü" şeklinde olur. Bu tıpkı, لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي *"(Ey Musa), sakalımı ve başımı tutma"* (Tâhâ, 94) ile, "أَسْرَى بِعَبْدِهِ"(İsra, 1) âyetlerinde olduğu gibidir. **Zeccâc** bu ifadenin, فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ "**Firavun** ve onunla birlikte ordusu onların peşine düştü" şeklinde okunduğunu söylemiştir. Yine bu "بِجُنُودِهِ" şeklinde okunmuştur. Buna göre manası, "**Firavun** ordusunu onlara yetiştirdi" şeklindedir. Bu bâ harf-i cerrinin, مَعَ (birlikte) manasına olması da mümkündür.

Firavun Ordusunun Denizde Boğulması

Cenâb-ı Hakk'ın, فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ"Deniz kendilerini nasıl kapladıysa işte öyle kapladı" ifadesi "O deniz **Firavun** ile ordusunun üzerine çıktı ve üzerlerini örttü" demektir. Buradaki, "Nasıl kapladıysa" ifadesi, bunun çok dehşetengiz bir şey olduğunu bildirmek içindir, yani, "Onları, künhünü, ne olduğunu ancak Allah'ın bilebileceği bir şey kapladı" demektir. Bu ifade, "...فَغَشَّيهُمْ"şeklinde de okunmuştur. Buna göre fiilin faili ya Allah'tır, yahut "kaplayan o şey"dir, yahut da **Firavun**'dur. Çünkü ordusunu bu belaya salan ve helâkine sebep olan odur.

Hak Teâlâ, وَأَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى *"Firavun kavmini saptırdı, hidâyete erdirmedi"* buyurmuştur. **Kâdî** bunu delil getirerek şöyle der: "Eğer insanların sapması, Allah'ın yaratmasıyla olsaydı, burada, "Firavun kavmini saptırdı" denilmeyip, aksine, "Allah onları saptırdı" denilmesi gerekirdi. Bir de Allahu Teâlâ, **Firavun**'u, onları saptırdığı için kınamıştır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın küfrü yaratmış olması nasıl düşünülebilir? Çünkü,

başkasını bir şeyle zemmeden (kınayan) kimsenin, o işi hiç yapmaması gerekir. Aksi halde, kendisi bu zemme müstahak olmuş olur." Âyettekiوَمَاهَدٰى *"hidâyete erdirmedi"* ifadesi, yine **Firavun**'un "Sizi doğru yoldan başkasına iletmiyorum (hidâyet etmiyorum)" (Mü'min, 29) demiş olmasından ötürü, Firavun'la alay etmedir.

Biz bu hadiseyi, bu hususlaki konuları anlatalım: **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya, kavmi ile birlikte denizi geçip gitmesini emredip, **Musa** (a.s) ve İsrailoğulları da, kutlamakta oldukları bir bayramdan ötürü **Firavun**'un kavminden, ziynetler ve binek hayvanlarını ödünç almış olunca, **Hz. Musa** (a.s) onları geceleyin yola çıkardı. Sayıları, altı yüz üç bin küsûr kişi idi. İçlerinde altmış yaşından yukarı, yirmi yaşından aşağı kimse yoktu. **Yusuf** (a.s) ölürken İsrailoğullarına, Mısır'dan ayrılacakları zaman kendisinin kemiklerini de (mezarından) çıkarıp götürmelerini vasiyet etmişti. Fakat onlar, bunu bulup çıkaramadılar ve ne yapacaklarını şaşırdılar. Derken onlara (**Hz. Yusuf** (a.s)'un) kemiklerinin yerini (mezarını) bir ihtiyar kadın gösterdi. Böylece onları çıkarıp alabildiler. Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s), o ihtiyar kadına: "Dile benden ne dilersen" dedi. Kadın, "Cennette seninle olayım" dedi.

Yine **İbn Abbas** (r.a) şunu rivâyet etmiştir: "**Hz. Muhammed** (s.a.s) ile, **Hz. Ebu Bekir** (r.a), Araplardan bir karı-koca yanına girerler. Onların, bir dişi keçiden başka hiçbir şeyleri yoktur. Onlar keçilerini, bu iki misafirleri için keserler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) o adama "Medine'de bir adamın (peygamber olarak) zuhûr ettiğini duyduğunda, ona git. Belki Allah, sana bu keçiden daha hayırlısın verir" dedi. O, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, peygamber olarak ortaya çıktığını duyunca, hanımı ile birlikte, ona gitti ve: "Beni tanıdın mı?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s): "Evet tanıdım" deyip ona: "Ne istersen iste... " dedi. O da, "seksen keçi" dedi. Hz. Peygamber ona seksen keçi verip: "İsrailoğullarından olan o ihtiyar kadın senden daha hayırlı (akıllı)... " buyurdu.

Denizde Yolların Açılması

Firavun, **Hz. Musa** (a.s)'yı yakalamak için peşine düştü. Ordusunun sağ-sol iki cenâhı ve merkezinde bulunanlar hariç, sırf önünde (öncü kuvvetler olarak), bir buçuk milyon insan vardı. **Hz. Musa** (a.s), (Kızıl) denizin kenarına ulaşınca: "İşte burada emrolundum" dedi. Daha sonra denize, "Haydi ayrıl, ayrıl" dediyse de, deniz ayrılmadı. Derken Allahu Teâlâ ona, denize

asâ ile vurmasını vahyetti. O da ona vurdu ve deniz açılıverdi. Daha sonra adamlarına, "haydi girin" dedi. Ama onlar, "Nasıl girelim, orası çamur" dediler. Bunun üzerine **Hz. Musa** (a.s) (Allah'a) dua etti ve oraya saba rüzgârı esti. Böylece ora kurudu. Onlar: "Biz, bazılarımızın boğulmasından korkuyoruz" dediler. Bunun üzerine, **Hz. Musa** (a.s), onların yolları arasına, birbirlerini görebilecekleri delikler (pencereler) yaptı. Sonra denize girip, (bu yollardan) geçtiler. **Firavun** da o yollara yöneldi. Adamları ona: "**Musa** (a.s), denizi büyülemiş, sen sanki deniz yarılmış gibi görüyorsun" dediler. **Firavun** bir erkek ata binmişti. Derken Cebrail (a.s), bir kısrak at üzerine binmiş olarak, otuz üç melekle geliverdi ve **Firavun**'un önüne geçti. Böylece **Firavun**'un atı, kısrağı görüp **Firavun**'u onun peşinden çekip götürdü. Melekler de **Firavun**'un ordusu arasına girerek, "Kralınızı takip edin" diye bağırmaya başladılar. Böylece en sonda olanlar bile denize girdiğinde, ilk girenler neredeyse denizden çıkmak üzere idiler. Derken deniz onların (hepsinin) üzerine kapandı ve böylece boğulup gittiler. İsrailoğulları, denizin onların üzerine kapanışının sesini duyup: "**Ey Musa,** bu da ne?" dediler. **Hz. Musa** (a.s): "Allah, **Firavun**'u ve ordusunu suya gark etti" buyurdu. Bunun üzerine onları seyretmek için geri döndüler ve: "**Ey Musa** onları bizim görmemiz için çıkarması hususunda Allah'a dua et" dediler. **Hz. Musa** (a.s) dua edince, deniz onları kıyıya attı ve İsrailoğulları onların silahlarını (ganimet olarak) aldılar." **İbn Abbas** (r.a) şunu da rivâyet etmiştir: "**Cebrâil** (a.s): "Ey Muhammed, keşke benim, tevbe eder korkusundan ötürü **Firavun**'u o su ve çamur içerisinde nasıl çiğnediğimi görseydin" dedi. İşte bu âyette, *"Deniz kendilerini nasıl kapladıysa işte öyle kapladı"* ifadesi ile anlatılan hususdur. Bu kıssa ile ilgili birkaç bahis var:

Birinci bahis: Rivâyet edilen haberlere göre **Musa** (a.s), asâsıyla denize vurunca, geçilmesi kolay olan kuru on iki yol meydana geliyor, yollar arasında da, adeta büyük dağlar gibi, su duvarları oluşur. Bunun üzerine İsrailoğullarından her bir boy, bu yollardan bir yol tutar... Kimi âlimler de şöyle demiştir: "Aksine, tek yol meydana gelmiştir" Birinci görüşün delili, haberler ile, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... her parça kocaman dağ gibi oldu"* (Şuarâ, 63) âyetidir. İkinci görüşün delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... onlara denizde kuru bir yol aç"* âyetidir. Bu ifadenin, her ne kadar cinse nispetle "yollar"a hamledilmesi mümkün ise de, tek bir yolu kapsar.

İkinci bahis: Rivâyet edildiğine göre, **Musa** (a.s) onlara yol açıp, bu yolu da onlara gösterdikten sonra İsrailoğulları, yine serkeşlik yapmışlar ve: "Biz,

birbirimizi görmek istiyoruz (oradaki su duvarlarını kaldır)" demişlerdir ki, bu akıldan uzak gibi görünmektedirler. Çünkü onlar, **Firavun**'un geldiğini gördüklerinde çok korkmuşlardı. Korkan kimse, bir kaçış ve kurtuluş yolu bulunca, anlamsız bir serkeşliğe nasıl zaman ayırabilir ki?...

Üçüncü bahis: Firavun zeki bir kimse idi; hatta, deha derecesinde... O halde o, kendisini tehlikeye atmayı nasıl seçebilmiştir? Kendisi de biliyordu ki, denizin yarılması onun emriyle olmamıştı... İşte âlimler bu hususta iki izah şekli zikretmişlerdir:

1) O sırada **Cebrâil** (a.s), aygır bir atın üzerinde bulunuyordu, **Firavun**'un kısrağı da, bunun üzerine onu takip etti. Ancak bir kimse çıkıp şöyle diyebilir: "Bu uzak bir ihtimaldir, çünkü kralın bu gibi (tehlikeli) yerlere, bütün askerlerden önce girmesi uzak bir ihtimal görünmektedir. Âlimlerin yaptığı açıklamalar ise ancak, durum böyle olduğu zaman tam olabilir. Bir de, durum şâyet onların dediği gibi olsaydı, girmesi konusunda **Firavun** mecbur gibi olmuş olurdu. Bu ise, onun korkusunu daha da artırır ve onu, girmemeye gayret etmeye sevk ederdi: Diğer taraftan, **Cebrâil** (a.s) daha işin başında, **Firavun**'u kavmiyle birlikte olarak yakalayıp onları denize atmaya muktedir olduğu halde, **Cebrâil** bu çareye başvurmaya niçin ihtiyaç duymuş olsun?

2) Doğru olan şöyle denilmesidir: **Firavun,** önde giden askerlerine denize girmelerini emredince, onlar da girdiler ve boğulmadılar. Bunun üzerine **Firavun,** kurtulacağı zannına kapıldı. Askerlerin tamamı girinceyse, Allah'u Teâlâ onları boğdu..." diyebilir.

Dördüncü bahis: Cebrâil (a.s) hakkında, onun, **Firavun**'u, iman eder korkusuyla su ve çamura batırdığına dair rivâyet edilen haber akıldan uzak olup isnadı zayıftır. Çünkü, meleklerin ve peygamberlerin, imana mani olmaya çalışmaları düşünülemez.

Beşinci bahis: Yine, **Musa** (a.s)'nın denizle konuşup ona: "Benim için yarıl da, senin içinden yürüyüp geçeyim" dediği, denizin de ona: "Benim üzerimden hiçbir asi yürüyemez" şeklinde cevap verdiği şeklindeki rivâyet, bizim prensiplerimize göre imkansız değildir. Çünkü bize göre, hayat için, bir beden ve bünye şart değildir. Mu'tezileye göreyse, bu bizzat sözle değil, lisân-ı hâl ile söylenmiştir. Allah en iyi bilendir.

Beni İsrail'in Tur'a Çıkması

يَا بَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ قَدْ اَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوٰعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْاَيْمَنَ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى ﴿٨٠﴾ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِى ۚ وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِى فَقَدْ هَوٰى ﴿٨١﴾ وَاِنِّى لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدٰى ﴿٨٢﴾

"Ey İsrailoğulları, sizi düşmanınızdan kurtardık; Tûr'un sağ yanında sizinle vaatleştik, sözleştik ve sizin üstünüze kudret helvasıyla, bıldırcın indirdik. Sizi rızıklandırdığımız şeylerin en temizlerinden yiyin. Bu hususta haddi aşmayın. Sonra üzerinize gazabım vacip olur. Benim gazabım da kimin üzerine vacip olmuşsa, muhakkak ki o, (uçuruma) yuvarlanmıştır. (Bununla beraber), şüphesiz ki ben, tevbe ve iman edip salih amellerde bulunan, sonra da doğru yolda sebat edenleri çok bağışlayıcıyım" (Tâhâ, 80-82).

Bilesin ki, Allahu Teâlâ **Musa** (a.s)'nın kavmine, çeşitli nimetler in'âm ettiği için, onlara bu nimeti hatırlattı. Şüphe yok ki, zararı gidermenin menfaat temininden daha önce ve daha önemli olması gerekir. Ve yine şüphe yok ki, dini menfaatlere ulaştırmak, nimet olma bakımından, dünyevi nimetlere ulaştırmaktan daha büyüktür. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, اَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ *"Sizi düşmanlarınızdan kurtardık"* sözüyle başlamıştır ki bu, zararın izale edilmesine işarettir. Çünkü **Firavun** onlara, öldürme, hor hakir kılma, yurtlarından çıkarma ve onları ağır işlerde çalıştırma gibi, zulüm nev'inden pek çok şey reva görüyor ve yapıyordu. Cenâb-ı Hak ikinci sırada menfaati zikretmiştir ki, bu da وَوٰعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْاَيْمَنَ *"Tur'un sağ yanında sizinle vaatleştik, sözleştik"* ifadesidir. Bunun bir menfaat ve fayda olma sebebi şudur: "Cenâb-ı Hak onlara o zaman, içinde dinlerinin beyânı ve şeriatlerinin izah ve şerhi bulunan bir kitap indirmiştir. Cenâb-ı Hak üçüncü olarak, dünyevi menfaati zikretmiştir ki, bu da وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى * كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ *"Ve sizin üstünüze kudret helvasıyla bıldırcın indirdik. Sizi rızıklandırdığımız şeylerin en temizlerinden yiyin"* ifadesidir. Cenâb-ı Hak onları daha sonra, وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِى

"Bu hususta haddi aşmayın. Sonra üzerinize gazabım vacip olur" sözüyle asi olmaktan men etmiş, sonra da, وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ *"Şüphesiz ki ben tevbe edenleri çok bağışlayacağım"* ifadesiyle, isyan edip sonra da tevbe eden kimsenin tevbesinin, Allah katında makbul olduğunu beyan etti. İşte, âyetten kastedilen şeyin izahı budur. Sonra burada birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Farklı Kıraatler**

Hamza ve **Kisâî** bu âyetteki fiillerin hepsini tâ ile olmak üzere, رَزَقْتُكُمْ؛ وَوَعَدْتُكُمْ؛ أَنْجَيْتُكُمْ(sizi kurtardım; size va'dettim; sizi rızıklandırdım) şeklinde okumuşlardı. Sadece "نَزَّلَ" fiilini, nûn ile "نَزَّلْنَا" şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise, hepsini (azâmet) nûn'u ile okumuşlardır. **Nâfi** ve **Âsım,** "وَوٰعَدْنَاكُمْ"şeklinde; **Hamza** ve **Kisâî** ise, "وَوَاعَدْتُكُمْ"şeklinde de okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Kelbî şöyle demiştir: "**Hz. Musa** (a.s), İsrailoğullarını denizden geçirdiği zaman, onlar da ona: "Bize, içinde farzlar ve hükümler bulunan bir kitabı, Rabbin katından getirmeye söz vermemiş miydin?" dediler. **Hz. Musa** (a.s): "Evet" dedi ve sonra, onlara bu kitabı getirmek için acele Rabbine yöneldi ve gidişinden kırk gün içinde onlara geri döneceğine söz verdi. Cenâb-ı Hak bu âyette, "وَوٰعَدْنَاكُمْ" buyurdu; çünkü Cenâb-ı Hak ancak, kavmi için **Musa** (a.s)'ya Tevrâtı vermek üzere vaatleşti. **Mukatil:** "Allah'u Teâlâ böyle buyurdu, çünkü bu hitap **Hz. Musa** (a.s) ile, onun beraberinde olan seçilmiş yetmiş kişiye yöneliktir" demiştir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Dağın, sağı solu olmaz. Aksine, âyetteki bu ifadeden murat, Mısır'dan Şam'a giden kimsenin sağına düşen **Sinâ** dağıdır" **Eymen** kelimesi yakınlıktan (civar) dolayı, mecrûr (eymeni) okunmuştu. Bu tıpkı, "جُحْرُ ضَبٍّ خَرِبٍ" (Harab bir keler yuvası) ifadesinde olduğu gibidir. İnsanların **Tûr** Dağı'ndan yararlanmasının izâhı şudur: Onların bundan yararlanması, ya Allahu Teâlâ'nın onlara, içinde dinlerinin izahı bulunan **Tevrât**'ı indirmesinden dolayıdır; yahut da, Allahu Teâlâ **Tûr Dağı** üzerinde **Hz. Musa** (a.s) ile konuştuğu için, bundan ötürü İsrailoğulları hakkında meydana gelen büyük şereften dolayıdır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"yiyin"* ifadesi, vücub ifade eden bir emir değil, *"... ihramdan çıktığınız zaman avlanınız"* (Mâide, 2) âyetinde olduğu gibi mubahlık ifade eden bir emirdir.

BEŞİNCİ MESELE

Tayyibat hakkında iki görüş bulunmaktadır;

1) Bundan maksat, leziz şeylerdir. Çünkü, kudret helvası ve bıldırcın eti, çok leziz yemeklerdendir.

2) Bu, **Kelbî** ve **Mukatil**'in görüşü olup, buna göre, **"tayyibat"** helâl şeyler demektir. Çünkü bunlar Allahu Teâlâ'nın onlara indirdiği ve hiçbir insan elinin dokunmadığı nimetlerdir. Bu iki manayı cemetmek mümkündür, zira ikisi arasında müşterek bir nokta bulunmaktadır. Bu kıssayla ilgili açıklamanın tamamı, Bakara Sûresi'nde geçmişti.

ALTINCI MESELE

Âyetteki *"Bu hususta haddi aşmayın"* ifadesiyle ilgili birkaç izah bulunmaktadır:

1) **İbn Abbas** (r.a): "Bu, "birbirinize zulmetmeyin, yoksa Allah o haksızlığı zulmedenden çıkarır" anlamındadır" der:

2) **Mukatil** ve **Dahhâk:** "Bu, "Bu hususta, mubahlık sınırını aşmak suretiyle kendinize zulmetmeyin" demektir" derler.

3) **Kelbî**: "Bu "Allah'ın nimetini inkâr etmeyin", yani, "Nimetimi, bana muhalefet için kullanmayın; şükrümden yüz çevirmeyin ve helâlden harama sapmayın" demektir" der.

YEDİNCİ MESELE

A'meş ve **Kisâî**, her iki fiili de damme ile "فَيَحُلَّ" ve "وَمَنْ يَحْلُلْ" şeklinde okumuşlardır. **A'meş Abdullah İbn Mes'ûd**'un talebelerinden, birincisini kesre ile "فَيَحِلَّ"; kincisini de ref ile "وَمَنْ يَحْلُلْ" şeklinde bir kıraat rivâyet etmiştir. Ekseri imamların kıraati ise, her iki kelimeyi de kesre ile okumaktır. Bunları kesre ile okuyana göre bunların manası, "vâcip oldu" şeklindedir. Bu, "Borcun ödenmesi vakti geldi" anlamındaki "حَلَّ الدَّيْنُ – يَحِلُّ" ifadesinden alınmadır. Cenâb-ı Hakk'ın, حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ *"kurban, kurban yerine varıncaya kadar"* (Bakara, 196) ifadesi de bundandır. Fiili damme ile okursak, o zaman indi, nâzil oldu, başa geldi anlamında olur.

Âyetteki فَقَدْ هَوٰى *"(Uçuruma) yuvarlanmıştır"* ifadesi "şaki oldu" demektir.

Bunun "uçuruma yuvarlandı" manasına tefsir edilmesi de söz konusudur. Nitekim Arapçada, bir şey yüksekten aşağı doğru düştüğünde, "هَوٰى – يَهْوِى – هَوْيًا" denilir.

SEKİZİNCİ MESELE: **Mağfiret Kavramı Hakkında**

Bil ki Allahu Teâlâ kendisini gâfir, gafûr, gaffâr, gufrân ve mağfiretli sözleri ile tavsif etmiş ve bunu kimini mazi, kimini muzari, kimini de emir sîgası ile kullanmıştır. Allah'ın kendisini "gâfir" diye tavsif edişi, "غَافِرِ الذَّنْبِ" (Mü'min, 3) âyetinde; "gafûr" diye tavsif edişi, "وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ" (Kehf, 58) âyetinde; "gaffâr diye tavsif edişi, "وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ" (Tâhâ, 82) âyetinde; "gufrân" diye tavsif edişi, "غُفْرَانَكَ رَبَّنَا" (Bakara, 285) âyetinde; "mağfiretli diye tavsif edişi, "وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ" (Ra'd, 6) âyetindedir. Bunun mazi sîgasıyla anlatılışı, **Hz. Davûd** (a.s) hakkındaki, فَغَفَرْنَا لَهُ ذٰلِكَ *"Bunu, onun için mağfiret ettik"* (Sâd, 25) âyetinde; muzâri sîgasıyla anlatılışı إِنَّ اللهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ *"Allah, kendisine şirk koşulmasını mağfiret etmez, bunun dışındakileri, dilediği kimseler için mağfiret eder"* (Nisa, 48); إِنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا *"Allah günahları tamamen bağışlar"* (Zümer, 53) ve **Hz. Muhammed** (s.a.s) hakkındaki لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ *"Allah sana mağfiret etsin diye"* (Fetih, 2) âyetlerinde; emir sîgasıyla anlatılışı da, وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Günahına, ve mü'min ile mü'minelere istiğfar et"* (Muhammed, 19); **Hz. Nûh** (a.s) hakkındaki فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ *"Dedim ki: Rabbinizden mağfiret isteyiniz"* (Nûh, 10) ve melekler hakkındaki وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ *"Yeryüzünde olanlar için istiğfar ederler"* (Şûrâ, 5) âyetlerinde olduğu gibidir. Bil ki bütün peygamberler, Allah'tan mağfiret istemişlerdir: Mesela **Hz. Âdem:** *"Eğer bize mağfiret ve merhamet etmezsen, hüsrâna uğrayanlardan oluruz"* (A'raf, 23) demiş; **Nûh** (a.s): *"Eğer bana mağfiret ve rahmet etmezsen, hüsrana uğrayanlardan olurum"* (Hûd, 47) demiş; **Hz. İbrahim** (a.s), *"O'nun, ceza günü kusurlarımı mağfiret etmesini umuyorum"* (Şûrâ, 82) demiştir. **Hz. İbrahim** (a.s), babası için mağfiret istemiş ve *"Senin için Rabbimden mağfiret dileyeceğim"* (Meryem, 47) demiştir. **Hz. Yusuf** (a.s), kardeşleri hakkında, *"Size bugün hiçbir başa kakma yoktur. Size Allah mağfiret etsin"* (Yusuf, 92) demiş; **Hz. Musa** (a.s), (hataen) öldürdüğü Kıpti hadisesinde: *"Allah'ım bana ve kardeşime mağfiret et"* (A'raf, 151) demiştir. **Davud** (a.s) da, Rabbisinden mağfiret istedi. (Sâd, 24) **Süleyman** (a.s): *"Rabbim bana mağfiret et ve bir mülk nasip et"* (Sâd, 35) dedi. **Hz. İsa** (a.s): *"Eğer onlara mağfiret edersen, (edersin). Çünkü sen, aziz ve hakimsin"* (Mâide, 118) demiş, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e de Cenâb-ı Hak: *"Günahına ve mü'min ile mü'minelere istiğfar et"* (Muhammed, 19) diye emretmiştir. Ümmet-i Muhammed ise şöyle der: *"Ey Rabbimiz bizi ve iman ile daha önden bizi geçmiş olan (din) kardeşlerimizi mağfiret et"* (Haşr, 10).

Bil ki burada sözü, önce mağfiretin ne demek olduğunu açıklayıp, sonra Hak Teâlâ'nın gâfir, gafûr ve gaffâr oluşu hususunda konuşarak, sonra O'nun mağfiretinin umûmi olduğunu anlatıp, günahsız oldukları halde, peygamberler için nasıl mağfiret düşünülebileceğini beyan ederek sürdürelim.

Âlimlerimiz bu hususu, istidlâli olarak affın varlığının ispatına dayandırmışlardır. Bunu şöyle izah edebiliriz: Günah, ya küçük ya büyüktür. Ya tevbeden sonra olur veya tevbeden önce olur. Bunların ilklerinden (yani küçük ve tevbeden sonra olanlardan) ötürü Allah'ın azap etmesi kabih (çirkin) olur. Allah'ın bunları affetmesi gerekir. Kabih olanı yapmamaya gufrân (mağfiret) denilmez. Binâenaleyh gufrân'ın ancak, üçüncü kısım için söz konusu olması, açık hale gelir ki, ulaşmak istediğimiz netice budur.

İmdi eğer: "Bu, âyetin açık ifadesine ters düşer. Çünkü âyet, şu dört şeyi bir arada yapan kimse için mağfiretin söz konusu olduğunu anlatır: a) Tevbe, b) İman, c) amel-i salih, d) İhtidâ..." denirse, biz deriz ki: Tevbe edip, iman eden ve salih ameller işleyen, hidâyette sebat eden kimse, bütün bunlardan sonra eğer günah işlerse, "tevbe eden" "mü'min", "salih amel işleyen" ve "hidâyette sebat eden" bir kimse olmuş olur. Ama buna rağmen o, aynı zamanda günahkârdır. İşte bu noktada bizim sözümüz doğru olur. Burada şöyle bir nükte var: "Kulun üç (menfi) ismi vardır: Zâlim, zalûm ve zallâm. Zâlim, *"o (insanlardan), kendisine zalim olanlar vardır"* (Fatır, 32) âyetinde; zalûm, *"O (insan) zalûm ve çok câhildir"* (Ahzâb, 72) âyetinde geçer. Bu manada zulum insandan çokça sâdır olursa, ona "zallâm" denilir. Allah'ın, bu isimlerin her birine mukabil bir ismi vardır: Buna göre Cenâb-ı Hak sanki kula: "Eğer zâlim olursan, ben gâfirim; eğer zalûm olursan, ben gafûrum, eğer zallâm olursan, ben gaffarım" demek istemiştir. İşte bundan ötürü, *"(Bununla beraber) şüphesiz ki, tevbe ve iman edenlere... gaffârım, çok bağışlayıcıyım"* buyurmuştur.

***DOKUZUNCU MESELE:* İhtida Ne Demektir?**

Müfessirler âyetteki ثُمَّ اهْتَدٰى *"Sonra doğru yolda sebat eden"* ifadesi hakkında çok değişik görüşler belirtmişlerdir. Bunun sebebi şudur: Tevbe ve iman edip, sâlih ameller işleyenlerin mutlaka "muhtedi" (hidâyete ulaşmış ve onda sebat etmiş) kimselerden olmaları gerekir. Dolayısıyla bütün bunlara rağmen Cenâb-ı Hakk'ın *"Sonra doğru yolda sebat eden"* buyurmasının hikmeti nedir? Bu hususta, özetle verilebilecek şu üç izah vardır:

a) Bununla, hidâyette oluşun sürdürülmesi kastedilmiştir. Çünkü hidâyeti elde eden kimseye, kurtuluşu elde etme hususunda, şimdi üzerinde bulunduğu hidâyet yetmez. Aynı zamanda onun bunu ölünceye kadar sürdürmesi gerekir. Bunu Hak Teâlâ'nın, *"Rabbimiz "Allah" deyip, sonra dosdoğru olan yok mu"* (Fussilet, 30) âyeti de te'kid eder. Bu âyetteki *"Sonra"* kelimesi, terâhi (sonradan oluşu) gösterir. Bu, iki şeyin derecesinin farklılığını değil, zamanlarının farklılığını ifade eder. Buna göre **Cenâb-ı Hak** sanki şöyle demek istemiştir: "Tevbe ve iman etmek ve salih ameller işlemek, herkes için mümkündür. Bunda bir zorluk yoktur. Zorluk ancak bunu sürdürme ve devam ettirmededir. "

b) Bu ifade ile, "O kimse bunun Allah'ın hidâyet vermesi ve muvaffak kılmasıyla olduğunu bilir ve bunun devamı için, hiç kusur edip, noksan yapmadan hep Allah'ın yardımını ister" manası kastedilmiştir. Bu görüş **İbn Abbas**'a aittir.

Tarikat ve Hakikat

c) İmandan maksat, delile dayalı olan itikattır. Amel-i sâlih de, uzuvların amellerine işarettir. Geriye kalbi kötü huylardan temizleme işi kalmıştır. İşte bu da sûfilerin dilinde "tarikat" diye adlandırılan şeydir. Sonra sûfiye, eşyanın hakikatinin gözükmesi, yine sûfilerin dilinde, "hakikat" diye adlandırılır. İşte âyetteki, *"Sonra doğru yolda sebat eden"* ifadesi ile, bu iki mertebe kastedilmiştir.

ONUNCU MESELE

Onlardan bazıları: "Kişinin önce küfürden tevbe etmesi, sonra ikinci olarak iman etmesi gerekir" demektir. Bu görüşlerine de bu âyeti delil getirerek; "Çünkü Allahu Teâlâ bu âyette tevbeyi imandan önce zikretmiştir" demişlerdir. Âlimlerimiz, amel-i salihin, imandan başka bir şey olduğuna bu âyetle de istidlâl ederek "çünkü, Cenâb-ı Hak, salih ameli, imana atfetmiştir. Matûf ise, matûfun aleyh'ten başkadır" demişlerdir.

Musa (a.s)'nın İlâhî Davete Süratle İcabeti

وَمَآ اَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسٰى ﴿٨٣﴾ قَالَ هُمْ اُولَآءِ عَلٰٓى اَثَرِى وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضٰى ﴿٨٤﴾

"Ey Musa, seni kavminden (ayırıp böyle) acele ettiren nedir? (Musa): "Onlar, işte onlar da benim ardımca (geliyorlar). Ben sana yönelerek acele ettim ki, Yâ Rab hoşnut olasın" dedi." (Tâhâ, 83-84).

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Musa, seni kavminden (ayırıp böyle) acele ettiren nedir?"* ifadesinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın o yere, kavminden önce gittiğine dair bir delâlet bulunmaktadır. Bununla kastedilenin, Cenâb-ı Hakk'ın, hem bu sûredeki, *"Tûr'un sağ yanında sizinle vaatleştik, sözleştik"* (Tâhâ, 80) ifadesinde, hem de diğer sûrelerde, mesela *"Musa ile otuz gece sözleştik"* (A'râf, 142) ifadesinde kendisine dikkat çektiği şeyin olması gerekir ki, Cenâb-ı Hak, bu ifadelerle, Tûr'daki mikatı kastetmiştir. Âyetle ilgili birkaç soru vardır:

Âyetle İlgili Bazı Sorulara Cevap

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا اَعْجَلَكَ" ifadesi, bir istifhamdır. Halbuki Allah hakkında istifhâm, imkansızdır.

Cevap: Buradaki istifhâm "istifhâm-ı inkârî" olup, bunda bir sakınca yoktur.

İkinci Soru: Hz. Musa (a.s)'ya önden gitme işi, ya yasaklanmıştı, veya yasaklanmamıştı. Eğer yasaklanmış ise, bu acelesi, ma'siyet, günâh olmuş olur. Böylece de peygamberlerden ma'siyet sudur etmiş olur. Yok, eğer biz, bu işin yasaklanmamış olduğunu söylersek, bu ifadedeki istifham, istifham-ı inkârî olamaz.

Cevap: Belki de, **Hz. Musa** (a.s), bu hususta bir nass bulamadı, ancak ne var ki o, İctihadda bulunarak, önden gitmeye karar verdi. Derken, İctihâdında yanıldığı için de, bu İtâba muhatap oldu.

Üçüncü Soru: Hz. Musa (a.s) وَعَجِلْتُ *"acele ettim"* demiştir. Halbuki, acele etmek, kınanmış olan bir şeydir.

Cevap: Dini konularda acele etmek, medhe değer bir şeydir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinizin mağfiretine ve... cennete koşuşun"* (Âl-i İmran, 133) buyurmuştur.

Dördüncü soru: Hz. Musa (a.s)'nın, "لِتَرْضٰى" ifadesi, onun bu işi, Allah'a, "razı olma vasfı"nı kazandırmak için yaptığına delâlet eder. Bu ise, şu iki açıdan olamaz:

1) Bu, Allahu Teâlâ'nın sıfatında yenilenme meydana gelmesini gerektirir.

2) Bu rıza meydana gelmeden önce, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa** (a.s)'dan razı olmadığının söylenilmesi gerekir. Çünkü, var olanı yeniden elde etmek imkânsızdır. Eğer, Allah **Hz. Musa** (a.s)'dan razı olmamış olsaydı, o zaman onun ona gazap etmiş olması gerekirdi. Bu ise, peygamberlerin vasfına uymaz.

Cevap: Bu ifadeyle (razı olma işini yeniden icat ve ihdas değil de), razı oluşun devamını sağlama kastedilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "ثُمَّ اهْتَدٰى" ifadesinde olduğu gibidir ki, bununla hidâyet üzere olmanın devamlılığı kastedilmiştir.

Beşinci soru: Hz. Musa (a.s)'nın "وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ" ifadesi, onun, söz kesilen yere, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine tayin edip belirlediği vakitten önce gittiğine delâlet eder. Aksi halde ise, "acele" vasfı verilemez. Sonra **Hz. Musa** (a.s), Allah'ın emrine muhafelet etmenin, O'nun rızasını elde etmenin sebebi olduğunu sanmıştır ki, bu, Kelimullah olan **Hz. Musa** (a.s) şöyle dursun, insanların en cahiline bile yakışmaz.

Cevap: Bu, daha önce bahsettiğimiz cevaptır ki, bu da şudur: Bu husus, İctihadla vukû bulmuştur. İctihâdında ise, hata etmiştir.

Altıncı soru: Hz. Musa (a.s)'nın "**ileyke**" (sana) demesi, Allahu Teâlâ'nın bir yerde (mekanda) olmasını gerektirir. Çünkü ilâ (harf-i cerri), intiha-i gâyeyi yani bir mesâfenin sonunu bildirir.

Cevap: Biz, Allah'ın o dağda olmadığı hususunda aynı fikirdeyiz. Binâenaleyh buradaki "Sanâ" ifadesi ile, sözleşilen yer kastedilmiştir.

Yedinci soru: Âyetteki, مَا اَعْجَلَكَ *"Acele ettiren nedir?"* ifadesi, bu acelenin sebebi ile ilgili bir sorudur. Dolayısıyla buna uygun düşecek cevap, **Hz. Musa** (a.s)'nın, "Senin daha fazla rızanı elde etmek istediğim ve senin sözünü duymayı arzu ettiğim için" demesi idi. Ama onun, *"Onlar, işte onlar da benim ardımca geliyorlar"* diye cevap vermesi, gördüğün gibi, bu soruya uygun değildir?

Buna şu iki şekilde **cevap** verilir:

1) Allahu Teâlâ'nın bu sorusu, şu iki hususu kapsar:

a) Bizzat bu acele edişi yadırgama,

b) Acele etmenin sebebini sorma. Binâenaleyh, **Hz. Musa** (a.s)'ya göre, bu iki hususdan cevap verilmesi gereken en önemlisi, ikincisidir. Dolayısıyla o, "benden ancak, örfte fazla önemli olmayan bir acele ediş sâdır olmuştur.

Binâenaleyh benimle, kendilerini ileri geçtiğim kimseler arasında, kavimlerin elçi heyetlerinde görülen, önemsiz bir ileri oluş söz konusudur" demek istemiştir. Daha sonra da, niçin acele ettiğinin cevabını vererek, *"Ben sana yönelerek acele ettim ki, Yâ Rab, hoşnut (razı) olasın"* demiştir.

2) **Hz. Musa** (a.s), başına gelen bu ilahi itap sebebiyle soruya uygun ve söylenene mutabık cevap veremedi.

Bil ki âyetteki, *"Ey Musa, seni kavminden (ayırıp böyle) acele ettiren nedir?"* sorusunda Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa** (a.s)'ya o sözleşme yerinde, belli bir cemaatle birlikte bulunmasını emrettiğine bir işaret vardır. Âlimler bu cemaatin kimler olduğu hususunda, çeşitli görüşler belirtmişler ve bazı âlimler, bunların **Hz. Musa** (a.s) ile birlikte Tûr Dağına gitmeleri için Allah'ın seçtiği (belirlediği) o yetmiş temsilci olduğunu, dolayısıyla, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Rabbisine iştiyâkından ötürü, işte bunları geçip ileri gittiğini söylemişlerdir. Diğer âlimler ise, "Bu belli cemaat, İsrailoğullarının hepsidir. Bunlar, **Hz. Musa** (a.s)'nın **Hârun** (a.s) ile birlikte geride bıraktığı ve Allahu Teâlâ'nın o yetmiş kişi ile dönünceye kadar, içlerinde kendisinin adına hareket edecek bir halife belirlemesini emrettiği kimselerdir. İşte bundan ötürü, **Hz. Musa** (a.s) *"İşte onlar benim ardımca (geliyorlar)"* yani "bana yakın olan, beni bekleyenlerdir" demiştir" demişlerdir. **Ebu Amr** ve **Ya'kûb,** hemzenin kesresi ile, "**isrî**" şeklinde; **İsâ b. Ömer** hemzenin zammesi ile "**üsrî**" şeklinde okumuşlardır. Yine **İsa b. Ömer**'in "اُولَاءِ" kelimesini, kasr ile "اُولَى" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Kelimeyi "**eserî**" şeklinde okumak, "**üsrî**" şeklinde okumaktan daha fasihtir, çünkü "**İsr**" lafzını Arap, kılıcın cilası manasında kullanır ki, bunun "iz" manasına alınması gariptir.

Sâmiri Fitnesi

قَالَ فَاِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَاَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ ﴿٨٥﴾ فَرَجَعَ مُوسٰٓى اِلٰى
قَوْمِهٖ غَضْبَانَ اَسِفًا ۚ قَالَ يٰقَوْمِ اَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا ۚ اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ
الْعَهْدُ اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِى ﴿٨٦﴾
قَالُوا مَآ اَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا وَلٰكِنَّا حُمِّلْنَآ اَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنٰهَا
فَكَذٰلِكَ اَلْقَى السَّامِرِيُّ ﴿٨٧﴾ فَاَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ فَقَالُوا هٰذَآ

اِلٰهُكُمْ وَاِلٰهُ مُوسٰى فَنَسِيَ ﴿٨٨﴾ اَفَلَا يَرَوْنَ اَلَّا يَرْجِعُ اِلَيْهِمْ قَوْلًا ۙ وَّلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَّلَا نَفْعًا ﴿٨٩﴾

"(Allah) dedi ki: "Biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Sâmiri onları saptırdı" Derhal Musa öfkeli ve tasalı olarak kavmine döndü ve dedi ki: "Ey kavmim, Rabbiniz size güzel bir vaad ile söz vermedi mi? Yoksa zaman size uzun mu geldi? Yahut Rabbinizden size bir azabın vâcip olmasını istediniz de, onun için mi bana verdiğiniz sözden döndünüz?" (Onlar) dediler ki: "Biz sana verdiğimiz sözden, kendimize mâlik olarak caymadık. Fakat o (Mısırdaki) kavmin ziynet eşyalarından birtakım ağırlıklar yüklenmiştik ve onları ateşe attık. Sâmiri de aynı şekilde attı. Sonunda o (Sâmiri), kendilerine böğüren bir buzağı heykeli yaptı. İşte sizin de, Musa'nın da tanrısı budur. Fakat o (bunu) unuttu" dediler. Bilmiyorlar mıydı ki, o (heykel), kendilerine hiçbir sözle karşılık veremiyor, onlara ne bir zarar, ne de bir fayda verme kudretine mâlik olamıyordu" (Tâhâ, 85-89).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'ya *"Seni kavminden (ayırıp böyle) acele ettiren nedir?"* (Tâhâ, 83) deyip **Musa** (a.s) da buna: *"Ben sana yönelerek acele ettim ki, Yâ Rab, hoşnut olasın"* diye cevap verince, Allahu Teâlâ onun kavmini terk etmesinden sonra, onun onlar için bulunması halinde meydana gelmesi uzak ihtimal olan birtakım hadiselerin, meydana geldiğini bildirerek, فَاِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَاَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ *"Biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Sâmiri onları saptırdı"* buyurdu. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Fitnenin İzahında Mu'tezile'nin Tartışması**

Mu'tezile şöyle der: "Onlardaki küfrü Allah'ın yaratmış olması, şu iki sebepten ötürü câiz (mümkün) değildir: 1) Aklî deliller, Allahu Teâlâ'nın böyle yapmasının câiz olmayacağına delâlet ediyor. 2) Cenâb-ı Hak âyette *"Sâmiri onları saptırdı"* buyurmuştur. Eğer onların sapıklığını (dalâleti) Cenâb-ı Hak yaratmış olsaydı, Sâmiri'nin bu hususta bir tesiri olmazdı ve o zaman da Cenâb-ı Hakk'ın böyle demesi doğru olmazdı. Hem sonra **Musa** (a.s), kavminden bu fitnenin sebebini sorduğunda, *"Yoksa zaman size uzun mu geldi? Yahut Rabbinizden size bir azabın vâcib olmasını istediniz*

de, onun için mi bana verdiğiniz sözden döndünüz?" dedi. Binâenaleyh eğer bu dalâlet Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiş olsaydı, o zaman onların, "Bunun sebebi senin söylediğin şeyler değil, Allahu Teâlâ'nın bu (dalâleti) bizde yaratmasıdır" demeleri gerekirdi. Böyle olunca da, **Hz. Musa** (a.s)'nın "şu mu, bu mu?" diye ihtimalleri sıralayıp, "... Yahut Rabbinizden size bir azabın vacip olmasını mı istediniz" demesi bâtıl olurdu. Eğer bu, Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla olmuş olsaydı, yarattığı şeyden dolayı o kavme Allah'ın gazap etmesi de imkansız olurdu. Bütün bunlar olamayacağına göre, âyetteki "**fetennâ**" sizi fitneye uğrattık" kelimesinin bir başka manası olması gerekir. Çünkü "fitne" kelimesi bazen, "imtihan etmek, (ayırt etmek)" manasına gelir. Nitekim Arapçada, cevherini posasından, iyisini kötüsünden ayırmak için altını ateşte erittiğinde "فَتَنْتُ الذَّهَبَ بِالنَّارِ" dersin. İşte bu "Allah onlara çetin mükellefiyetler yüklemiştir" manasınadır. Çünkü **Sâmiri,** onlar için bu buzağıyı yaptığında onlar, bütün âlemin ve âlemdeki her şeyin "hâdis" oluşundan hareketle, âlemdeki her şeyin, cisim olmayan bir ilahı bulunduğunu istidlâl etmek ve böylece de o buzağının ilah olmaya elverişli olmadığını anlamakla mükellef oldular. Binâenaleyh bu şekilde kullukla mükellef tutulma, mükellefiyetteki şiddeti gösterir. Dolayısıyla bu iş bir "fitne" (imtihan) olmuş olur. Mükellefiyette şiddet (zorluk) vardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İnsanlar inandık demekle kurtulup, kendilerinin imtihana çekilmeyeceklerini mi sandılar"* (Ankebut, 2) buyurmuştur. İşte Mu'tezile'nin sözünün tamamı budur.

(Ehl-i sünnet) âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Altından yapılan bir buzağından ses çıkmasında, güneşte ve ayda bulunan (özelliklerden) daha büyük, (ilah mı değil mi) şüphesini çekecek bir şey yoktur. Güneşin ve ayın ilah olmadığını gösteren delil, buzağının ilah olmadığını haydi haydi gösterir. Binâenaleyh bu durumda, böyle bir buzağının yapılması, mükellefiyeti zorlaştıran bir şey değildir. Dolayısıyla âyeti bu manaya hamletmek doğru olmaz. Bu sebeple de âyeti, "Allah onlarda dalâleti yarattı" manasına hamletmek gerekir.

Onların, "Cenâb-ı Hak, sapıtmak işini **Sâmiri**'ye nisbet etmiştir" şeklindeki sözlerine gelince, biz diyoruz ki: Yaratıcısı her ne kadar Allah olsa dahi, normal olarak meydana gelen her şey, zahirde sebeplerine nisbet edilmemiş midir? İşte, burada da böyledir. "Onların en şiddetlisi, Sâmiri'nin sapıklığıdır" anlamında olmak üzere, وَاَضَلُّهُمُ السَّامِرِيُّ (edallühüm) şeklinde de okunmuştur. Böyle okunması durumunda da Mu'tezile bu âyetle istidlâl

edemez. Esasen, kavgayı, nizâyı kökünden kaldıracak olan şey, izahı bu kitapta defalarca geçtiği gibi, "Dâi" (sebep) meselesine tutunmaktır.

İKİNCİ MESELE

Bu âyette bahsedilen "kavm"den murat, **Hz. Musa** (a.s)'nın, denizin kıyısında kendilerine halife olduğu kimseler olup, sayıları altı yüz bin idi. On iki bini hariç, hepsi de, o buzağı vesilesiyle yoldan çıkmışlardı.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Said İbn Cübeyr'in rivâyetine göre **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: **"Sâmiri,** iriyarı bir adam olup, Kirman halkındandı. **Mısır**'a gelip yerleşmişti. Ve sığıra tapanlardan idi." Ekseri ulemanın görüşü ise: "Bu, kendine Sâmire denilen kabileden olup, İsrailoğullarının ileri gelenlerinden idi." **Zeccâc** ve **İbn Abbas**'tan rivâyetle **Atâ,** "Hayır, tam aksine o, Kıbtîlerden birisi olup, **Hz. Musa** (a.s)'nın komşusu ve ona iman etmişti" demişlerdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu olayla ilgili olarak şunlar anlatılmıştır: "Onlar, **Hz. Musa** (a.s)'nın ayrılmasından sonra, yirmi gece beklemişlerdi.

Sonra, bu yirmi geceyi, gündüzüyle beraber kırk olarak hesaplamış, "Biz, sayıyı tamamladık" demişlerdi. İşte, buzağı hadisesi bundan sonra vukû bulmuştu. Bununla, geldikten sonra O'nun **Hz. Musa** (a.s)'ya: *"Biz senden sonra kavmini imtihan ettik"* şeklindeki sözünün arasını, şu bakımdan telif etmek mümkündür:

1) Allahu Teâlâ, beklenen ve olacak olan fitneyi, adeti olduğu üzere, olmuş bitmişliği ifade eden lafızla belirtmiştir.

2) **Sâmiri,** bu işi kurmaya başlamıştı. **Hz. Musa** (a.s) ayrılıp, o da **Hz. Musa** (a.s)'nın ayrıldığı esnada onları saptırmaya azmedince, Cenâb-ı Hak o fitne ve imtihanı olmuş bitmiş gibi addetti.

BEŞİNCİ MESELE

Hz. Musa (a.s), ancak, Zilkâde ve Zilkicce'nin on gününü tamamladıktan sonra dönmüştür.

ALTINCI MESELE

Âlimler, âyette geçen **"esifen"** kelimesi hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Bu, aşırı öfkelenme manasındadır. Böyle olması halinde, âyette bir tekrardan bahsedilemez. Çünkü **"gadbân"** kelimesi, gazabın aslını, **"esifen"** kelimesi ise, onun doruk noktasını teşkil eder.

2) Ekseri ulema, bunun, "mahzûn olma, çığlık atma" manalarına geldiğini söylemişlerdir. Nitekim, Arapçada, bir kimse mahzûn olduğunda "أَسِفَ - يَأْسَفُ - أَسَفًا - آسِفٌ" denilir.

3) Bazı kimseler de şu izahı yapmışlardır: **"Asifun"**, kindar demektir. Buna göre, bu görüşte olanlar, **"gayz"** ile **"gazap"** kavramlarını şu şekilde ayırmaya çalışmışlardı: Allahu Teâlâ, gayz ile tavsif edilemez, ama gazap ile vasfedilebilir. Çünkü gazap, gazap edilene zarar vermeyi irade etmek demektir. Gayz ise, gayzlanan kimsede meydana gelen bir değişikliktir, bu ise ancak gülmek, ağlamak, vb. gibi maddeler hakkında söz konusu olabilir.

Musa (a.s)'nın Kavmine Hitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s)'nın kavminin yanına dönmesini müteakiben, onları azarladığını, kınadığını nakletmiştir. Mu'tezile bu noktada şöyle der: "Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz senden sonra kavmini imtihan ettik"* ifadesinin, Allahu Teâlâ'nın onlarda, küfrü yaratmadığını gösterir. Aksi halde, **Hz. Musa** (a.s) onları değil, aksine Allah'ı kınaması gerekirdi." Âlimlerimiz, Cenâb-ı Hakk'ın bunu yaptığını *"Zaten o da senin imtihanından başka (bir şey) değildir"* (A'raf, 155) ifadesine dayanarak söylemişlerdir. Bu itapların tamamı şunlardır.

1) **Hz. Musa** (a.s)'nın قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا *"Ey kavmim, Rabbiniz size güzel bir va'd ile söz vermedi mi?"* şeklindeki sözü. Bu ifadeyle ilgili şu iki soru sorulabilir:

Birinci soru: Onun, *"Rabbiniz size... va'd ile söz vermedi mi?"* sözü, onlara, onların buzağının dışında başka bir ilâhın varlığını kabul etmeleri halinde yöneltilebilir. Ama onların, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"İşte, sizin de Musa'nın da tanrısı budur"* şeklinde haber verdiği üzere, buzağının dışında bir ilah olmadığına inanmaları halinde, bu söz onlara nasıl yöneltilebilir?

Cevap: Onlar, Allah'ın varlığını kabul ediyorlardı. Ancak ne var ki onlar, o buzağıya, putperestlerin ileri sürdüğü manada (şefaatçi ve aracı olmak üzere) tapıyorlardı.

İkinci soru: Bu ifadedeki, "güzel va'd" ile ne kastedilmiştir?

Cevap: Âlimler, bu hususta da şu izahları yapmışlardır:

a) Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın onlara, şer'i kanun ve hükümlere vakıf olmaları, bu sayede de insanlar arasında bir imtiyaz elde etmeleri için,

Tevrât'ı indirme va'di kastedilmiştir ki, işte bu, Cenâb-ı Hakk'ın "وَوٰعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْاَيْمَنَ" (Tâhâ, 80) âyetinde bahsettiği hususdur.

b) Bu âyette bahsedilen "güzel vaad", yaptıkları taatlere mukabil, mükâfat verileceğine dair olan sâdık ve doğru vaaddir.

c) Va'd, "ahit" anlamındadır. Bu, **Mücahid**'in görüşü olup o şöyle demiştir: "O ahd, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... bu hususta taşkınlık etmeyin, sonra üstünüze gazabım vacip olur (...) Sonra da doğru yolda sebât edenleri..."* (Tahâ, 81) ifadesinde bahsedilen hususdur. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonraki, *"Yoksa, sizce çok zaman mı (geçip) müddet uzadı? Yahut Rabbimizden size bir gazap vâcip olmasını mı istediniz?"* (Tahâ, 86) ifadeleridir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki Allah'ın size, *"... bu hususta taşkınlık etmeyin"* dediği o şeyi, o ahdi unuttunuz mu?" demek istemiştir.

d) Bu âyette bahsedilen güzel va'din, hem dinî hem de dünyevî menfaatler hususunda güzel bir vaad olması da muhtemeldir. Dinî menfaatlere gelince bu, şer'î hüküm ve kanunlara ileten o kıymetli kitabın indirilmesini ve âhirette büyük bir mükâfatın tahakkuk edeceğini vaaddir. Dünyevî menfaatlere gelince bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, **Firavun**'u helâk etmeden önce, İsrailoğullarına, **Firavun**'un ve Kıbtîlerin arazilerini ve memleketlerini va'detmiş olmasıdır ki Allah, bunu tahakkuk ettirmiştir.

2) Daha sonra **Hz. Musa**, (a.s) اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ *"Yoksa zaman size uzun mu geldi? Yahut Rabbinizden size bir azabın vacip olmasını istediniz de..."* demiştir ki bu, "Siz, o sözü mü unuttunuz; yoksa, doğrudan doğruya günah işlemeyi mi kastettiniz?" demektir. Bil ki, zamanın uzaması şu anlamlara gelebilir:

a) "Cenâb-ı Hakk'ın sizi, **Firavun**'dan kurtarması ve Bakara Sûresi'nin baş kısımlarında zikredilen diğer nimetler üzerinden çok zaman mı geçti?... Ne çabuk unuttunuz?" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"... üzerlerinden uzun zaman geçmiş"* (Hadid, 16) âyeti gibidir.

b) Rivâyet olunduğuna göre onlar, o müddetin kırk gece olduğunu biliyorlardı, (sanıyorlardı). Böylece onlar, her gecenin mukabilinde bir gündüz hesaplayarak, bu müddeti yirmi güne indirgemişlerdi. **Kâdî,** "Bu, zayıf bir görüştür. Çünkü bu, neredeyse, hiç kimsenin karıştıramayacağı bir hususdur" demiştir.

c) **Hz. Musa** (a.s) onlarla, otuz gün üzerinden anlaşmıştı. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu müddete on gün daha ilave edince, işte bu hadise, "zamanın uzaması" diye addedildi...

Hz. Musa (a.s)'nın, *"Yahut Rabbinizden size bir azabın vacip olmasını istediniz de..."* ifadesine gelince, bunu zahiri manasına hamletmek mümkün değildir. Zira, kimse bunu istemez. Ancak ne var ki, masiyet bunu gerektirip sebebi murat etmek de, netice itibariyle müsebbibi (sonucu) murat etmeyi gerektirince, bu söz doğru olmuştur. Âlimler işte bu ifadeye dayanarak, "gazap"ın, Cenâb-ı Hakk'ın zatî sıfatlarından değil, fiilî sıfatlarından olduğunu; çünkü, Allah'ın zatî sıfatlarının hiçbir maddeye inemeyeceğini söylemişlerdir.

3) **Hz. Musa** (a.s)'nın, فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي *"Onun için mi bana verdiğiniz sözden döndünüz?"* ifadesidir. Bu ifade, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kavmiyle sözleştiğine delâlet eder. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır: a) Bununla, onların, **Hz. Musa** (a.s)'ya katılacaklarına ve onun izinden gideceklerine dair vermiş oldukları söz kastedilmiştir, b) Bununla onların, **Hz. Musa** (a.s)'ya, o, Tûr'dan yanlarına dönünceye kadar onun dini üzerinde kalacaklarına dair vermiş oldukları söz kastedilmiştir. İşte bundan dolayı, مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا *"Biz sana verdiğimiz sözden, kendimize malik olarak caymadık"* demişlerdir. Bu cevâbı verenin kim olduğu hususunda şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bunlar, buzağıya tapmayanlardır. Buna göre onlar sanki, "Biz senin randevuna, kendi irademizle muhalefet etmedik." Yani, "kendi başımıza bırakılmış olduğumuz halde muhalefet etmedik" demek istemişlerdir. Çünkü kişi, bazen, yakınlarının yaptığı işi de kendisine nispet edebilir. Bu, mesela, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani biz, sizin için, denizi yarmıştık"* (Bakara, 50) yine, bu işin faili, onlar değil de ataları olduğu halde, *"Hani siz bir cana kıymıştınız"* (Bakara, 72) buyurması gibidir. Buna göre onlar sanki şöyle demişlerdir: "Buzağıya tapanların şüphesi, çok kuvvetli idi. Biz onları ondan alıkoyamadık. Biz onlardan da ayrılamadık. Çünkü biz, onları terk etmemizle, bir ayrılık ve fitnenin meydana gelmesinden ve fitnenin artmasından korkmuş ve endişelenmiştik."

b) Bu, buzağıya tapanların sözüdür. Buna göre bu ifadeyle, "Bu şüpheyi bizim kalbimize başkaları düşürdü. Sebebin faili, müsebbebin de faili demektir. Bu randevuya muhalefet eden, bu şüpheyi ortaya atan kimsedir. Çünkü o, bizim adeta malikimiz gibi olmuştur" manası kastedilmiştir.

Kavmin Sâmiri'ye inanmasının İzahı

Buna göre şâyet, "Altı yüz bine yakın sayıdaki mükellef bir kitlenin, hak dinden aynı anda, bozukluğu ve batıl olduğu zorunlu olarak açık bir biçimde bilinen buzağıya tapmaya rücû etmeleri nasıl düşünülebilir? Sonra bu topluluk, o kimseleri bırakıp küfrü izhâr ettiklerinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın sadece kendilerine dönmesi sebebiyle, nasıl olur da aynı anda o batıl dinden tekrar o dine geri dönebilirler?" denilirse, biz deriz ki: Bu, aptal insanlar için düşünülmesi imkansız olmayan bir şeydir.

Bil ki, "بِمَلْكِنَا" ifadesi hakkında üç kıraat bulunmaktadır: **Hamza, Kisâî,** mim'in dammesiyle; **Nâfi, Âsım,** mim'in fethasıyla; **Ebu Amr, İbn Âmir** ve **İbn Kesir** de, mim'in kesresiyle okumuşlardır. Bu kelimenin fetha ve kesre ile okunması, tıpkı "رِطْلٌ" ve "رَطْلٌ" (rıtıl, tartı birimi) kelimelerinde olduğu gibi aynı manaya gelen iki kullanıştır. Ama, damme ile okunduğunda bu kelimenin manası, "sultan, güç, hükümranlıkları, yetki" şeklindedir.

Mısır'dan Altın Getirmeleri

Daha sonra o topluluk, o kısaca ifade ettikleri mazereti genişleterek, وَلٰكِنَّا حُمِّلْنَا اَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ *"Fakat o (Mısır'daki) kavmin ziynet eşyalarından birtakım ağırlıklar yüklenmiştik"* demişlerdir. **Hamza, Kisâî, Ebu Amr** ve **Ebu Bekir**'in rivâyetine göre **Âsım,** "haml" mastarından şeddesiz olarak حَمَلْنَا(Hamelnâ); **İbn Kesir, Nâfi, Hafs** ve **İbn Âmir** şeddeli olarak "حَمَّلْنَا" şeklinde okumuşlardır. Şeddesiz kıraatin manası, "biz Kıbtîlerden emanet aldığımız o şeyi beraberimizde taşıdık" şeklinde olur. Ama şeddeli kıraate gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Hz. Musa,** onları buna sevk etti. Yani onlara o ziynetleri emanet almalarını ve onu götürmelerini emretti. Yani, onlara bunu vacip kıldı, gerekli gördü.

b) "Biz, onu Allah'ın emrettiği yere götürüp teslim edinceye kadar, onun kefili kılındık"

c) Onları buna sevk eden, Cenâb-ı Hak'tır. Yani, "Allah, bu hususta ona ganimet hükmü vererek, bunu onlara verdi" demektir.

Âyette geçen "**evzâren**" kelimesine gelince, bu, "ağırlıklar" anlamındadır. Günaha da, bu ad verilmiştir, zira günah da ağırlıktır. Sonra bu hususta şu ihtimaller düşünülebilir:

a) O, çok olduğu için "ağırlıklar" diye nitelenmiştir.

b) Ganimet alma, onlara haram kılınmıştı. Binâenaleyh, onların onu koruması, kendilerine bir fayda temin etmeyecekti. Dolayısıyla o, (gereksiz) ağırlıklar, yükler olarak kabul edilmiştir.

c) Buradaki "**evzâr**" kelimesiyle, "günahkâr" manası kastedilmiştir. Buna göre, "Bize günahlar yüklendi; günahlar yüklendik..." denilmek istenmiştir. Haberde varid olduğuna göre, **Harun** (a.s), "O, pistir, binâenaleyh ondan temizlenin" demiştir. Samiri de, "**Musa** (a.s), onu, onunla cezalandırmak için alıkoydu" demişti. Binâenaleyh onları, işte bu söz ile, **Sâmiri**'nin bu ifadesini kastetmiş olmaları da mümkündür, insan bazen, geri vermek istediği şeye, "Bunun hepsi günahtır, bir pisliktir" der.

d) Bu ziynetle, Kıbtiler, kendisinde küfürlerin irtikap edildiği toplantılarda ziynetlenir, süslenirlerdi. İşte bundan dolayı pek yerinde olarak "**evzâran**" diye nitelenmiştir. Bu, aynı sözün, günahın vasıtaları olan şeyler hakkında söylenilmesi gibidir.

Âyetteki فَقَذَفْنَاهَا *"ve onları ateşe attık"* sözüne gelince, âlimler, onların bunu nereye attıkları hususunda şu açıklamaları yapmışlardır:

a) Onlar bunun, **Hz. Musa** (a.s)'nın dönüşünü beklemek maksadıyla, **Hz. Harun** (a.s)'un kendilerine ziynetlerin toplanmasını emrettiği bir çukura atmışlardı.

b) Onlar bunu, **Sâmiri**'nin kendilerine emrettiği yere atmışlardı.

c) Onlar bunu, ateş bulunan bir yere atmışlardı. Sonra da, *"İşte, Samiri de aynı şekilde attı"* demişlerdir. Yani, "**Sâmiri** de bizim yaptığımız gibi yaptı" demek istemişlerdir.

Altından Yapılan Buzağı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ *"Sonunda o (Sâmiri) kendilerine böğüren bir buzağı heykeli yaptı"* ifadesine gelince, âlimler, o cesedin diri olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Birinci görüş: Hayır, diri değildi. Çünkü sapık bir kimsenin elinde harikulâde hallerin zuhûr etmesi caiz değildir. Tam aksine Sâmiri, buzağı şeklinde bir heykel yaptı ve o heykele, rüzgârın gireceği, böylece de buzağı sesine benzer bir ses çıkaracağı bir biçimde delikler, kanalcıklar koydu.

İkinci görüş: Evet o, diriydi; o tıpkı buzağının böğürmesi gibi böğürdü... Bu görüşte olanlar, görüşlerine şu delilleri getirmişlerdir:

a) Onun, *"Binâenaleyh o peygamberin izinden bir avuç (toprak) alıp onu attım"* (Tâhâ, 96) ifadesidir. Binâenaleyh, eğer o diri olmasaydı, bu sözün bir anlamı olmazdı.

b) O onu, "buzağı" diye adlandırmıştır. Bu kelime ise canlılar için hakikat ifade eder. Yine o ona, "ceset" (beden) adını vermiştir. Bu ifade de ancak, canlıları içine alır.

c) Onun böğürdüğünü söylemiştir. Bu görüşte olanlar, birincilerin görüşüne de şu şekilde cevap vermişlerdir. Uluhiyyet iddiasında bulunan kimsenin elinden harikulâde hallerin zuhûr etmesi caizdir. Çünkü bu iş karışıklığa sebebiyet vermez. İşte burada da böyledir. Binâenaleyh, imkansız olmaması gerekir.

İkrime, İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: **"Harun** (a.s), **Sâmiri** buzağıyı yaptığı bir sırada ona uğrar ve ona, "Ne yapıyorsun?" dediğinde o, "Ben, ne faydası ne de zararı olmayan bir şey yapıyorum. Binâenaleyh, bana dua et" der. Bunun üzerine **Hz. Harun** (a.s) da, "Allah'ım ona, istediğini ver" der. **Hz. Harun** (a.s) çekip gidince **Sâmiri**, "Allah'ım, senden onun böğürmesini istiyorum" der, o da böğürür. Böyle olması halinde bu, **Harun** (a.s)'un bir mu'cizesi olmuş olur. فَقَالُوا هٰذَا اِلٰهُكُمْ وَاِلٰهُ مُوسٰى *"İşte sizin de, Musa'nın da tanrısı budur"dediler."* ifadesine gelince, bu hususta şöyle bir problem bulunmaktadır: "O kâvim, eğer o anda yapılan o buzağının, göklerin ve yerin yaratıcısı olduğuna inanacak kadar cahil idiyseler, onlar deli demektirler ki, dolayısıyla da mükellef olmazlar! Halbuki bu kadar kalabalık bir kitlenin deli ve cahil olması da imkansızdır. Yok eğer, onlar bunun böyle olduğuna inanmıyor idiyseler, daha nasıl, *"İşte sizin de, Musa'nın da tanrısı budur"* diyebilmişlerdir. Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Onlar, belki de "hulûl" inancına sahip idiler. Binâenaleyh, böğürme işi, ulûhiyete münasip düşmediğinden her ne kadar bu da uzak bir şey ise de, ilahın veya onun herhangi bir sıfatının o maddeye hulûl ettiğini düşündüler. O topluluk belki de, son derece ahmak ve aptal idiler.

Âyetteki فَنَسِيَ *"Fakat o (bunu) unuttu"* ifadesine gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu söz, Allah'a ait bir sözdür. Buna göre Cenâb-ı Hak **Samiri**'nin, maddelerin hadis oluşundan ve ilahın, herhangi bir şeye; herhangi bir şeyin de ilaha hulûl edemeyeceğinden hareketle, istidlâlde bulunmayı unuttuğunu haber vermiştir.

Altın Buzağıya Tapmalarındaki Saçmalık

Daha sonra Cenâb-ı Hak istidlâl edilmesi gerekli olan şeyi de belirtip أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا *"Bilmiyorlar mıydı ki, o (heykel) kendilerine hiçbir sözle karşılık veremiyor, onlara ne bir zarar, ne de bir fayda verme kudretine malik olamıyordu"* buyurmuştur. "Onların akıllarına, konuşmayanın, zarar ve fayda veremeyenin ilah olamayacağı ve ilâhın hâlliyet-mahalliyet (hulûl) ile ilgisinin bulunmayacağı gelmiyor mu?" demektir.

2) Bu söz, **Sâmiri**'ye ait olup, o, **Hz. Musa** (a.s)'yı böyle tavsif etmiştir. Buna göre mana, "Bu sizin ve **Musa** (a.s)'nın ilahıdır. Fakat **Musa** (a.s) bunu unutup, bunu başka yerde aramaya gitmiştir" şeklindedir. Bu ekseri âlimlerin görüşüdür.

3) Bu, "**Musa** (a.s) dönüş vaktini unuttu" demektir. Âyetteki, *"Kendilerine hiçbir sözle karşılık vermiyor"* ifadesi, konuşmayan, fayda ve zararı dokunmayan şeyin ilah olamayacağına bir istidlâl olup, gerçek ilâhın mutlaka bu vasıfları taşıması gerektiğini gösterir. Bu, Hak Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim** (a.s) kıssasındaki *"Babacığım, işitmez, görmez, sana faydası olmaz şeylere niçin tapıyorsun?"* (Meryem, 42) âyeti gibidir. **Hz. Musa** (a.s), çoğu işlerinde, **Hz. İbrahim** (a.s)'in kullandığı delillere başvurmuştur.

Burada geriye şu iki bahis kalmıştır.

Birinci bahis: Zeccâc, "Tercihe şayan görüş bunun "أَنَّه لَا يَرْجِعُ" takdirinde olarak, fiilin ref ile okunmasıdır. Bu tıpkı, "وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ" (Mâide, 71) âyetinde olduğu gibidir. Bu kelime, başındaki edatını, en-i nâsıba kabul edilerek, nasb ile "أَنْ لَا يَرْجِعَ" şeklinde de okunmuştur" demiştir.

İkinci bahis: Bu âyet, marifetulah (Allah'ı bulup tanıma) hususunda tefekkür etmenin vâcip olduğunu gösterir. Nitekim Cenâb-ı Hak, bir başka âyetinde, *"(Onlar) o (buzağı heykelinin) kendileriyle konuşmayacağını ve onlara bir yol göstermeyeceğini görmediler mi?"* (A'raf, 148) buyurmuştur ki bu, mana bakımından, putları zemmetme hususundaki, *"Onların yürüyecekleri ayakları mı, yoksa tutunacakları elleri mi, yahut görecekleri gözleri mi... var"* (A'raf, 195) âyetine yakındır. Bununla, "Buzağı eğer onlara konuşabilseydi, ilah olurdu" denilmek istenmemiştir. Çünkü bir şeyin aynı anda birçok şartı bulunabilir. Binâenaleyh bu şartlardan sadece birisinin bile bulunmaması, o şeyin fevt olmasına (gerçekleşmemesine) yol açar. Fakat

bu şartlardan tek birinin bulunması da yine, meşrûtun (şart koşulan şeyin) bulunmasını gerektirmez.

Üçüncü bahis: Bir Yahudi, **Hz. Ali**'ye: "Daha peygamberinizin cenazesini kaldırmadan, ihtilafa düştünüz" deyince, **Hz. Ali:** "Biz, onun için ihtilaf ettik, yoksa onun hakkında ihtilaf etmedik. Sizler ayaklarınızla (mu'cizevi şekilde geçtiğiniz, Kızıldeniz'in) suyu kurumadan, peygamberinize: *"O Mısırlıların ilahları gibi, bize de ilahlar yap" dediniz"* (A'raf, 138) demiştir.

Harun (a.s)'un Kavmini Uyarması

وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هٰرُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ اِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهٖ ۚ وَاِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمٰنُ فَاتَّبِعُونِى وَاَطِيعُوٓا اَمْرِى ﴿٩٠﴾ قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتّٰى يَرْجِعَ اِلَيْنَا مُوسٰى ﴿٩١﴾

"Andolsun Harun onlara daha evvel, "Ey kavmim siz bu (buzağı) ile ancak imtihana çekildiniz. Sizin hakiki Rabbiniz Rahmandır. Haydi bana tabi olun, benim emrime itaat edin. Onlar ise, "Biz, Musa bize dönüp gelinceye kadar, ona kâim ve dâim olmaktan katiyen ayrılmayacağız" dediler" (Tâhâ, 90-91).

Bil ki **Hârun** (a.s) bunu, hem kendisine hem de o insanlara acıdığı için söylemiştir. Onun kendisine acıması şöyledir: "emr-i ma'rûf nehyi münker" yapmakla, hem Allah tarafından, hem de *"Kavmimin içinde benim yerime geç, (onları) ıslah et, fesatçıların yolunu tutma"* (A'raf, 142) diye kardeşi Musa (a.s) tarafından emrolunduğu için, bunu yapmaması durumunda ise hem Allah'ın, hem de **Musa** (a.s)'nın emrine muhafelet etmiş olacağından dolayıdır ki, bu muhalefet câiz olmaz.

Emr-i Ma'rufun Önemi

Cenâb-ı Hak, **Yûşa b. Nûn** (a.s)'a: "Ben, senin kavminin iyilerinden kırk binini, kötülerinden de altmış binini helak edeceğim" diye vahyetmişti. Bunun üzerine, **Yûşa** (a.s): "Ya Rabbî, şunlar kötüler, ama iyilerin ne suçu var?" deyince, Cenâb-ı Hak: "Onlar, benim gazap ettiğim (kızdığım) kimselere kızmadıkları için (helâk ediliyorlar)" buyurdu. **Sâbit el-Benâni** şöyle demiştir: **Enes** (r.a) **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in مَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ غَيْرُ اللهِ فَلَيْسَ مِنَ اللهِ فِي شَيْءٍ وَمَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِالْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ *"Kim Allah'tan başkasını*

düşünerek sabahlarsa, Allah katında bir değeri olmaz. Kim de Müslümanların dertleriyle dertlenmezse onlardan değildir."[64] buyurduğunu rivâyet etmiştir. **Şa'bi, Nu'man b. Beşir**'in Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادِهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ الْوَاحِدِ إِذَا اِشْتَكَى عُضْوٌ مِنْهُ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَى *"Mü'minlerin birbirlerini sevmede, birbirlerine acımada ve birbirlerine şefkat duymadaki misalleri (halleri), tıpkı bir bedenin hali gibidir: Nasıl o bedenin herhangi bir uzvu hastalandığında, diğer kısımları (uzuvları), ona uyuyamama ve ateşlenme ile iştirak ederlerse (mü'minler de böyledir)."*[65]

Ebu Ali el-Hasan el-Gavri şöyle der: "Bir yerde idim. Derken içinde, üzerlerinde "**latif**" yazılı fıçıları bulunan bir kayık gördüm. Kayıkçıya: "Bu nedir?" dedim, O da: "Ne lüzumsuz bir sofusun. Bu, (Halife) **Mu'tedid**'in içkileridir" dedi. Bunun üzerine ona: "Bana şu taş tarağını ver" dedim. O, uşağına: "Onu ona ver, bakalım ne yapacak!" dedi. Böylece tarağı alıp, kayığa çıktım, onunla fıçıları kırmaya başladım. Kayıkçı, bağırıp-çağırmaya başladı. Sonunda tek sağlam fıçı kaldı ve ben durdum. Geminin sahibi geldi, beni yakaladı ve **Mu'tedid**'in huzuruna götürdü. **Mu'tedid**'in kılıcı, konuşmasından önce, harekete geçti. Gözü bana ilişince: "Kimsin?" dedi. Ben: "bir hisbeci?" dedim. O: "Seni hisbe[66] işine tayin eden kim?" dedi. Ben, "Seni halife tayin eden (Allah)" dedim. O, "Niçin bu fıçıları kırdın" deyince de, senin elin, kötülüğü uzaklaştırmaktan aciz olunca "sana acıdığımdan ötürü" dedim. Bunun üzerine o, "Peki o bir taneyi niçin bıraktın" deyince, "O fıçıları kırdığımda, Allah'ın dinini korumak, o hususta dikkat göstermek için kırdım. Ama sıra ona gelince, kalbime bir ucub (kendini beğenme) hissi geldiği için onu kırmadım. Eğer eski durumum (niyetim) devam etseydi onu da kırardım" dedim. O da: "Ey ihtiyar adam, haydi git, seni hisbe işine tayin ettim" dedi. Bunun üzerine ben: "Bu işi Allah rızası için yapmıştım. Şartlı hareket etmeyi sevmem" dedim.

Müslümanlara şefkat duyup acımaya gelince, insanın kalbinin kendi cinsinden olanlara karşı müşfik ve duyarlı olması gerekir. Ateşe koşuşan bir topluluk görüp de, onlara engel olmaya çalışandan daha şefkatli kimdir. **Ebu Sa'id el-Hudri, Hz. Peygamber** (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet edilmiştir: يَقُولُ اللهُ تَعَالَى: اُطْلُبُوا الْفَضْلَ عِنْدَ الرُّحَمَاءِ مِنْ عِبَادِي تَعِيشُوا فِي أَكْنَافِهِمْ فَإِنِّي جَعَلْتُ فِيهِمْ

64 Keşfu'l-Hafa, 2/227.

65 **Buhari,** Edeb 27; **Müslim,** Birr, 66 (4/1999).

66 İslâmî kaidelerin tatbikini kontrol ile vazifeli teşkilât (Ç).

رَحْمَتِي وَلَا تَطْلُبُوهَا فِي الْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ فَإِنَّ فِيهِمْ غَضَبِي *"Allahu Teâlâ buyurur ki: Fazlı, himayelerinde yaşadığınız merhametli kullarımın yanında arayınız. Çünkü rahmetimi onların içine (kalbine) yerleştirdim. Onu, kalpleri katı olanların yanında aramayın. Çünkü onların içinde gazabım vardır."*[67]

Abdullah b. Ebi Evfâ'nın da şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Hz. Peygamber** (s.a.s)'e gitmek niyetiyle evden çıkmıştım. Bir de ne göreyim: **Ebu Bekir** ve **Ömer** yanında olduğu halde O... Derken küçük bir erkek çocuk ağlayarak geldi. **Hz. Peygamber** (s.a.s), **Hz. Ömer**'e: "Onu yanına al, çünkü o yitmiş" dedi. **Hz. Ömer** de onu tuttu. Derken ortalığı velveleye veren, başı açık, çocuğu için ağlayıp sızlayan bir kadın çıkageldi. Bunun üzerin, Hz. Peygamber (s.a.s) "Kadının imdadına yetiş" dedi. **Hz. Ömer** ona seslendi ve kadın da gelip çocuğu aldı. Çocuğunu bağrına basıp, (sevinçten) ağlamaya başladı. Dönüp peygamberi görünce utandı. İşte o zaman Hz. Peygamber (s.a.s) "Ne dersiniz, bu kadın, çocuğuna karşı, şefkatli midir?" dedi. Onlar, "Ey Allah'ın Resûlü, elbette, o oldukça şefkatli" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s): وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ اللهَ أَرْحَمُ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ هٰذِهِ بِوَلَدِهَا *"Hayatım elinde olan zâta yemin ederim ki, Allah mü'minlere bu kadının çocuğuna olan şefkatinden daha merhametlidir"* [68] buyurdu.

Şu da rivâyet edilmiştir: "Bir gün, Hz. Peygamber (s.a.s) ashabı ile birlikte oturuyordu. Derken, Mescid'in kapısında duran bir gence gözü ilişti: *"Kim cehennemlik birisini görmek isterse, şuna baksın"* dedi.[69] Genç bunu duydu ve geriye dönerek, "Allah'ım, ey efendim, senin peygamberin benim cehennemliklerden olduğuma şehadet etti. Ben onun doğru olduğunu biliyorum. Durum böyle olduğuna göre, senden beni ümmet-i Muhammed'e fidye kılmanı (saymanı) diliyorum; Peygamber sözünde doğru çıksın diye, cehennemi (sırf) benimle tutuştur, o ateşi tutuşturmada bir başkasını kullanma" dedi. Bunun üzerine **Cebrâil** (a.s) inerek, "Ey Muhammed, o gence, seni tasdik ettiği, canını senin ümmetine feda ettiği ve insanlara acıdığı için, onu (Allah'ın emri ile) cehennemden kurtardığımı müjdele" dedi. Bunun böyle olduğu sabit olunca bil ki, Emr-i ma'rûf yapıp, Müslümanlara şefkat duymak vaciptir.

67 **Camiüs-Sağir**, 1/44.

68 **Buhari, Edeb** 18; **Müslim**, Tevbe 22 (4/2109).

69 **Buhari**, Rikâk, 33.

Sonra **Harun** (a.s), İsrailoğullarının cehenneme âdeta üşüştüklerini görünce, onların sayıca çok ve kuvvetli oluşlarına aldırmadan, hakkı açıkça söyleyerek, ...يَا قَوْمِ اِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ *"Ey kavmim siz bu (buzağı) ile ancak imtihana çekildiniz"* demiştir. Burada şöyle bir incelik vardır: "Rafiziler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Ali**'ye, اَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هٰرُونَ مِنْ مُوسٰى *"Harun Musa'ya göre ne idiyse, sen de bana nispetle aynı durumdasın"*[70] hadisini delil getirmeye meraklıdırlar. Halbuki "**Hârun** (a.s), onca kalabalık içinde "takiyye" etmeyip, aksine minbere çıkmış ve hakkı haykırmış ve insanları kendisine uymaya davet etmiş, başkasına uymaktan men etmiştir. Binâenaleyh Peygamber (s.a.s)'in ashabı hata üzerinde olmuş olsalardı, **Hz. Ali**'ye tıpkı **Hz. Hârun**'un yaptığı gibi yapması, korkmadan minbere çıkıp, "Bana uyun, benim emrime itaat edin" demesi gerekirdi. O bunu yapmadığına göre, biz ashabın hak üzerine olduğunu anlarız.

Bil ki **Hârun** (a.s), bu va'z u nasihatında en güzel yolu takip etmiştir. Çünkü önce, *"Siz bu (buzağı) ile ancak imtihana çekildiniz"* diyerek, onları bâtıldan men etmiş; ikinci olarak, *"Sizin hakiki Rabbiniz Rahmandır"* diyerek, Allah'ı tanımaya davet etmiş; üçüncü olarak, *"Haydi bana tâbi olun"* diyerek, peygamberliği tanıyıp kabul etmeye çağırmış ve dördüncü olarak, *"Benim emrime itaat edin"* diyerek, onları şeriate davet etmiştir ki en güzel tertip budur. Çünkü her şeyden önce şüpheleri izâle etmek demek olan, "Yoldan eziyet verici şeyleri gidermek" sonra asıl ve temel olan marifetullah, sonra nübüvvet, sonra da şeriat gelir. Binâenaleyh bu tertibin, en güzel bir sıra olduğu sabit olur. **Hz. Harun** (a.s), özellikle, *"sizin hakiki Rabbiniz Rahmandır"* demiş ve burada, Allah'ın "Rahman" adını zikretmiştir. Çünkü o onlara, ne zaman tevbe ederlerse Allah'ın tevbelerini kabul edeceğini, çünkü O'nun rahman ve rahim olduğunu haber vermiştir. Allah'ın onları Firavun'un belâlarından kurtarışı da rahmetinin eseridir.

Sonra onlar, cahilliklerinden dolayı, **Harun** (a.s)'ın, istidlâlindeki bu güzel tertibine, taklit ve inkâr ile karşılık vererek, *"Musa bize dönüp gelinceye kadar, o (buzağıya) kâim ve daim olmaktan katiyen ayrılmayacağız"* dediler. Böylece sanki, "senin delillerini kabul etmeyiz, ancak **Musa** (a.s)'nın sözünü dinleriz" demiş oldular. Taklitçilerin adeti zaten hep böyledir.

70 **Buhari**, Fezâilü'l-Ashab, 9.

Hz. Musa (a.s)'nın Hz. Hârun (a.s)'a Çıkışması

قَالَ يَا هٰرُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا ﴿٩٢﴾ أَلَّا تَتَّبِعَنِ ۖ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي ﴿٩٣﴾ قَالَ يَبْنَؤُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي ۚ إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي ﴿٩٤﴾

"(Musa) dedi ki: "Ey Harun, bunların saptıklarını gördüğün zaman, bana tabi olmaktan seni ne alıkoydu? Benim emrime isyan mı ettin" (Hârun) dedi ki: "Ey anamın oğlu, sakalıma ve başıma yapışma. Gerçekten ben senin, "İsrailoğulları arasında ayrılık çıkardın. Sözüme aldırış etmedin" demenden korktum" (Tâhâ, 92-94)

Bil ki peygamberlerin "ismet" sahibi olduğunu kabul etmeyenler, bu âyeti şu birkaç yönden delil getirmişlerdir:

1) **Hz. Musa** (a.s), **Hârun** (a.s)'un kendisine tâbi olmasını (yolunca gitmesini) ya emretmiş, ya emretmemiştir. Eğer o bunu ona emretmiş ise, **Hârun** (a.s) bu emre ya uymuş, ya uymamıştır. Eğer o buna uymuş ise, **Hz. Musa** (a.s)'nın onu böyle kınaması günah ve haksızlık olur. Çünkü suçsuz yere kınamak günahtır. Yok eğer o bu emre uymadıysa, **Hz. Hârun** (a.s) görevini yapmamış demektir. Dolayısıyla günah işlemiş olur. Ama **Musa** (a.s)'nın ona, bunu emretmemiş olduğunu söylersek, o zaman **Hz. Hârun** (a.s)'u, emretmediği halde, bundan dolayı kınaması günahtır. Böylece her halükârda, ya **Musa** (a.s) için, ya **Hârun** (a.s) için bir günahın söz konusu olduğu sabit olur.

2) **Hz. Musa** (a.s), bir istifham-ı inkârî üslûbu ile, *"Benim emrime isyan mı ettin?"* demiştir. Binâenaleyh bundan, **Hârun** (a.s)'un ona isyan etmiş olduğu ve bunun yadırganacak bir isyan olduğu neticesi çıkar. Aksi halde, **Hz. Musa** (a.s) böyle söylemekle, yalan söylemiş olur ve bu günahtır. Binâenaleyh **Hz. Hârun** (a.s) bunu yaptığına göre günah işlemiş olur.

3) **Hz. Hârun** (a.s)'un, *"Ey anamın oğlu, sakalıma ve başıma yapışma" sözü de,* bir günahı ifade eder. Çünkü o, elinden geldiği kadar kavmine va'z u nasihatta bulunup, onları alıkoymaya çalışmıştır. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s), hadiseyi incelemiş ve **Harun** (a.s)'un elinden geleni yaptığını

anladıktan sonra onun saçına-başına yapışmış ise, bu günahtır. Yok eğer bunu, işin aslını anlamadan yapmış ise, böyle yapmak da günahtır.

4) **Hârun** (a.s), *"sakalıma ve başıma yapışma"* demiştir. Eğer onun saçına-başına böyle yapışıp çekmek caiz olsaydı, **Hz. Hârun** (a.s)'un "yapışma" ifadesi, **Hz. Musa** (a.s)'yı, yapması gereken bir işten nehyetme olurdu ki, bu bir günahtır. Yok eğer bu iş câiz değil ise, o zaman **Musa** (a.s) bu günahın sahibi olmuş olur. İşte bütün bunlar bu konuda çok güzel misallerdir.

Bunların hepsine şöyle cevap veririz: Bakara Sûresi'nde "فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ" (Bakara, 36) âyetinin tefsirinde, peygamberlerden günahın sâdır olmasının câiz olmayacağı hususunda açık her türlü delili getirip izah ettik. Bütün bu izahların özü, te'vil edilebilecek şeylerle karşı çıkmak câiz değildir. Bu mukaddime (prensip) sabit olunca bil ki, bu müşkillere birkaç şekilde cevap veririz:

1) Her ne kadar peygamberlerin günah işleyebilecekleri hususunda biz ihtilaf etmişsek de, onların evlâ olanı terk edebilecekleri hususunda müttefikiz. Durum böyle olunca, bu iki peygamberden, yani **Musa** (a.s) ile **Hârun** (a.s)'dan birini yapıp, diğerinin yapmadığı fiile gelince, belki de bunlardan birisi yapılması daha evlâ, diğeri ise evlâyı terktir. İşte bundan ötürü belki onlardan biri bunu yapmış diğeri, ise o evlâ olanı terk etmiştir.

İmdi şâyet, "Bu açıklama, caiz değildir. Çünkü, onlardan her biri ister yapmak, isterse yapmamak olsun, yaptığı şey hususunda, azimli ve kesin kararlıydı. Halbuki, mendûbu yapıp yapmamada kesin karar söz konusu olmaz" denilirse, biz deriz ki: Mutlakı delil ile te'yid etmek, imkânsız değildir. Binâenaleyh biz, o işi yapıp yapmama hususundaki o katılık ve kesin kararlılığı, "Eğer en uygununu yapmak istiyorsan, onu ister yap ister yapma" manasına hamlediyoruz. Onların, ona riâyet etmenin malûm ve yapılması gerekli olan bir şey olduğuna dair ittifak etmeleri halinde, o şart terk edilebilir.

2) **Musa** (a.s), kavmine kızmış olarak döndü de, insanın, gazaplı ve öfkeli iken kendisine yapabileceği işi ona, **Hârun** (a.s)'a yaparak, onun başını tuttu ve onu kendisine çekti. Çünkü, mütefekkir ve öfkeli kimse bazen dudaklarını ısırır, parmaklarını eğip büker ve sakalını tutar. Binâenaleyh, **Hz. Musa** (a.s) da, **Hz. Hârun** (a.s)'u kardeşi ve yardımcısı olduğu için kendisi yerine koymuş ve ona, tıpkı bir kimsenin, tefekkür ve gazap halinde kendisine yapmış olduğu şekilde davranmıştır. **Hârun** (a.s)'un, *"Sakalıma*

ve başıma yapışma" şeklindeki sözüne gelince, **Hârun** (a.s)'un, İsrailoğullarının, **Hz. Musa** (a.s)'nın kendisine göz açtırmadığı ve yardımcı olmadığı sû-i zannına kapılmalarından endişe etmiş olması, imkansız değildir. Daha sonra olayı iyice izaha başlayarak, *"Gerçekten ben senin, "İsrailoğulları arasında ayrılık çıkardın.. demenden korktum"* demiştir.

3) İsrailoğulları, **Hz. Musa** (a.s)'ya karşı son derece sû-i zan içinde bulunuyorlardı. Hatta **Hârun** (a.s), bir ara görünmez olunca, onlar **Musa** (a.s)'ya, "Onu sen öldürdün" dediler. Cenâb-ı Hak, **Hz. Musa** (a.s) ile otuz geceliğine sözleşmek, o otuz geceyi on ile tamamlayıp: **Hz. Musa** (a.s) için levhalara her şeyi yazıp, sonra **Musa** (a.s) dönüp de, kavmi içinde görerek, vakıanın keyfiyetini iyice incelemesi için yanına yaklaştırmak amacıyla kardeşinin başından tutunca, **Hârun** (a.s) İsrailoğullarının kalbine aslı esası olmayan bir şeyin ârız olmasından ve endişelenerek, **Hz. Musa** (a.s)'ya acıdı da "Sakalımı, saçımı tutma. Tutma ki halk senin hakkında yakışıksız şeyler düşünmesin" dedi.

4) **Keşşâf Sahibi** şöyle demiştir: "**Hz. Musa** (a.s), Allah ve onun dini için, çok öfkeli, her şeyde ciddi ve sertlik üzerine yaratılmış olan haşin mizaçlı bir kimse idi. Binâenaleyh, onca büyük mu'cizeleri görmelerine rağmen, kavminin, Allah'ı bırakıp da buzağıya taptıklarını görünce, Allah için gazaplanıp O'nun dinini koruma hususunda taassup ve titizlik gösterdiği için, zihnini alabildiğine büyük bir hiddet kapladığından kendine hakim olamadı da, **Tevrât** levhalarını fırlattı ve kavmine halife bırakmış olduğu kardeşine sert davrandı da, hasmına diş gösteren düşmanın atılması gibi, onun üzerine atıldı."

Bil ki , bu cevap düşüktür, değersizdir. Çünkü (ona) şöyle denilebilir: "Farzet ki, **Hz. Musa** (a.s) alabildiğine öfkelenmiş olsun. Ancak ne var ki, bu alabildiğine öfkesinin yanında, mükellef ve aklı başında olarak kalabilmiş midir, yoksa kalamamış mıdır? Eğer o, mükellef ve akıllı olarak kalmışsa, o zaman, sorulan sorular aynen devam etmektedir. Bu konuda söylenebilecek en çok şey şudur: "Sen, onun çok aşırı bir öfkeyle geldiğini söylersen, -ki bu da masiyetler cümlesinden olur-, böylece o zaman, ortaya yeni bir problem çıkarmış olursun. Yok eğer sen (siz), **Hz. Musa** (a.s)'nın bu öfke halindeyken, akıllı ve mükellef olarak kalmadığını, (bu vasfını yitirdiğini) söylerseniz, bu hiçbir Müslümanın kesinlikle razı olmayacağı şeyler cinsinden olmuş olur. Bütün bunlar, peygamberlerin küçük günah işlemelerinin caiz olamayacağını ileri sürenlerin verdiği cevaplardır. Ama

bunu caiz görenlere gelince, bu sorunun sakıt olduğu hususunda şüphe yoktur. Allah en iyisini bilendir.

Onun, مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا * أَلَّا تَتَّبِعَنِ *"... bunların saptıklarını gördüğün zaman, bana tâbi olmaktan seni ne alıkoydu?"* şeklindeki sözüne gelince, bu hususta iki izah bulunur:

1) Bu ifadenin başındaki "أَنْ لَا" zâid olup, ifadenin manası, "Seni bana tâbi olmaktan ne alıkoydu?" şeklindedir.

2) ifadenin manası, "Hangi şey, seni bana uymamaya sevketti?" şeklindedir. Böylece o, "مَنَعَ" fiilini "دَعَا" fiili yerinde kullanmış olur.

Âyette bahsedilen "**ittibâ**" hakkında da şu iki açıklama yapılmıştır.

a) Bu, "Seni, sana itaat edenlerle birlikte bana tâbi olmaktan, bana katılmaktan ve onların arasında bulunmamaktan alıkoyan nedir?" anlamındadır. Bu, **Atâ**'nın rivâyetine göre **İbn Abbas**'ın görüşüdür.

b) Bu, "Sana, *"Kavmimin içinde benim yerime geç, (onları) ıslah et, fesatçıların yoluna uyma"* (A'raf, 142) dediğimde seni, benim vaziyetime ve emre uymaktan hangi şey men etti? Niçin onlarla savaşmadın, onları terbiye etmeyi devam ettirmedin?" demektir. Bu da, **Mukatil**'in görüşüdür.

Daha sonra, **Hz. Musa** (a.s) أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي *"Benim emrime isyan mı ettin?"* demiştir ki, bunun ne demek olduğu açıktır. Bu, emrolunduğu şeyi yapmayanın, asi olduğuna delâlet eder. Asi ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyan eder, (Allah'ın) sınırlarını geçerse onu da, içinde daimi kalıcı olmak üzere ateşe koyar"* (Nisa, 14) ve *"Kim Allah'a ve Peygamberine isyan ederse, şüphesiz onun için cehennem ateşi vardır"* (Cin, 23) âyetlerinde de belirtildiği gibi, cezaya müstahaktır. Bu iki âyetin ikisi de, emrin vücub ifade ettiğine delâlet eder.

Hârun (a.s), **Hz. Musa** (a.s)'ya cevap vererek, يَبْنَؤُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي *"Ey anamın oğlu, sakalıma ve başıma yapışma"* demiştir. **Hz. Hârun** (a.s)'un, "Ey anamın oğlu..." demesinin sebebi olarak da:

a) O, **Hz. Musa** (a.s)'yı kendisinden savuşturup elinden kurtulmak için böyle hitap etmiştir.

b) O, onun ana bir kardeşi olduğu için böyle denilmiştir, şeklinde iki açıklama yapılmıştır.

Bil ki Kur'ân'da, onun bunu yapmış olduğuna dair bir delâlet yoktur. Çünkü, bir şeyden nehy, nehyedilenin, kendisinden nehyedileni yapmış

olduğuna delâlet etmez. Bu, mesela, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Ey nebi), kâfirlere ve münafıklara itaat etme"* (Ahzâb, 1) ve *"Eğer şirk koşarsan, amelin boşa gider"* (Zümer, 65) âyetlerinde de böyledir. Kur'ân'da zikredilen husus, sadece **Hz. Musa** (a.s)'nın kardeşinin saçından tutup, onu kendisine doğru çekmesidir. Bu kadarcık şey de, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kardeşi **Hârun** (a.s)'u hafife aldığını göstermez. Tam aksine bu onu, yukarda da belirttiğimiz gibi, başka maksatlardan dolayı yapmıştı. Bazı kimseler, **Hz. Musa** (a.s)'nın, sağ eliyle **Hârun** (a.s)'un iki örüğünden, sol eliyle de sakalından tuttuğunu söylemiştir.

Hârun'un Kavmi Bölme İddiasından Endişesi

Daha sonra **Hârun** (a.s) اِنِّی خَشِیتُ اَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَیْنَ بَنِی اِسْرَاءِیلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِی *"Gerçekten ben senin, "İsrailoğulları arasında ayrılık çıkardın, sözüme aldırış etmedin" demenden korktum"* demiştir. Birisi şöyle diyebilir: **"Hz. Musa** (a.s)'nın, *"... bunların saptıklarını gördüğün zaman, bana tâbi olmaktan seni ne alıkoydu? Benim emrime isyan mı ettin?"* ifadesi, onun, **Hz. Hârun** (a.s)'a bir şeyi emrettiğine delâlet eder. Binâenaleyh, artık nasıl olur da bunun cevabı olarak, "Ben senin sözüne, *"sözüme aldırış etmedin" demenden korktuğum için uymadım"* denilmesi, nasıl uygun olabilir? Böyle bir sözü, aklı başında olan bir kimse nasıl söyleyebilir?"

Cevap: Musa (a.s) belki de, **Hz. Hârun** (a.s)'a, bu işin İsrailoğulları arasında bir bozgunculuğa yol açmaması şartıyla emretmiştir. Binâenaleyh **Hz. Musa** (a.s), *"Bana tâbi olmaktan seni ne alıkoydu?"* deyince, o, "sen bana bir bozgunculuk meydana gelmediği zaman sana uymamı emrettin. Binâenaleyh ben sana, bir bozgunculuk çıkmış olduğu halde gelmiş olsaydım, o zaman senin sözünü gözetmemiş olurdum" diye cevap vermiştir.

İmâm Ebu'l-Kasım el-Ensari şöyle demiştir: "Hidâyet, delâletten daha faydalıdır. Çünkü sihirbazlar, imandan çok çok uzak idiler. Onlar tek bir mu'cize gördüler, bunun üzerine de iman ederek, dünyadaki o şiddetli azâba katlandılar, bir daha da imanlarından dönmediler. Ama, İsrailoğullarına gelince onlar, asânın, büyük bir ejderhaya dönüştüğünü: sihirbazların toplayıp getirdikleri her şeyi yuttuğunu; sonra yeniden değnek haline geldiğini gördüler; yine onlar, sihirbazların, **Hz. Musa** (a.s)'nın yaptığının bir sihir olmadığını, onun ilahi bir emir olduğunu itiraf ettiklerini de gördüler. Yine onlar, aralıklarla o dokuz mu'cizeyi de müşahede ettiler. Sonra onlar, denizin on iki yola ayrıldığını, Allahu Teâlâ'nın, kendilerini

boğulmaktan kurtardığını, onca sayıda olmalarına rağmen düşmanlarını da helâk ettiğini gördüler. Sonraysa onlar, bu kadar mu'cizeyi görüp müşahede etmelerine rağmen, denizden çıkıp sığıra tapan bir topluluk gördüklerinde, *"Bize, onların ilahları gibi ilahlar yap..."* (A'raf, 138) dediler. Buzağıdan bir ses duyunca da, hemencecik ona itaat ve ibadete koşuştular, buna devam ettiler. İşte bütün bunlar maksadın, delillerle değil, hidâyetle meydana geldiğini gösterir. **Hamza** ve **Kisâî**, mim'in kesresi ve izafetle "يَا ابْنَ اُمِّ" şeklinde okumuşlardır ki, buna göre mim'in kesresi, (muzafın ileyhi durumunda olan) yâ'ya delâlet eder. Diğer kıraat imamları da fetha ile "يَا ابْنَ اُمَّ" şeklinde okumuşlardır ki, bunun takdiri de "يَا ابْنَ اُمَّاه" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

Hz. Musa'nın Sâmiri'yi Azarlaması

قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ ﴿٩٥﴾ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ اَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذٰلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي ﴿٩٦﴾ قَالَ فَاذْهَبْ فَاِنَّ لَكَ فِي الْحَيٰوةِ اَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ وَاِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانْظُرْ اِلٰى اِلٰهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا ﴿٩٧﴾ اِنَّمَا اِلٰهُكُمُ اللّٰهُ الَّذِي لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا ﴿٩٨﴾

"(Musa), "Ya senin zorun ne idi, ey Sâmiri?" dedi. O da şöyle dedi: "Ben onların görmediklerini gördüm. O peygamberin izinden bir avuç (toprak) alıp, onu attım. Bunu bana nefsim, böyle hoş gösterdi." Musa, "Haydi, (defol) git. Çünkü senin hayatın boyunca, (nasibin, benimle) temas etmeyin" demendir. Sana, senin için, şüphesiz asla vazgeçilemeyecek olan bir ceza günü dahi vardır. Üstüne düşüp taptığın tanrına bak. Biz onu cayır cayır yakacağız. Sonra onu parça parça edip denize atacağız. Sizin tanrınız ancak kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan Allah'tır. O'nun ilmi her şeyi kuşatmıştır" (Tâhâ, 95-98).

Bil ki, **Hz. Musa** (a.s), **Hârun** (a.s)'a hitap etmesini bitirip ve onun bu gecikmedeki mazeretini anlayınca **Sâmiri**'ye döndü. **Sâmiri**'nin, **Hârun**

(a.s)'la birlikte orada bulunması, dolayısıyla **Hz. Musa** (a.s) **Hârun** (a.s) ile konuşmasını bitirince **Sâmiri**'yle konuşmaya başlaması söz konusu olabileceği gibi, **Sâmiri**'nin uzakta olması, bundan sonra gelmiş olması; yahut da, kendisiyle konuşmak için **Hz. Musa** (a.s)'nın onun yanına gitmiş ve فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ *"Ya senin zorun ne idi Sâmiri?"* demiş olması da mümkündür. "**Hatbu**", bir kimse bir şey talep ettiğinde kullanılan خَطَبَ الْأَمْرَ (Hatabe'l-emre) cümlesindeki fiilin mastarıdır. Binâenaleyh, bir şey yapan kimseye "مَا خَطْبُكَ" denildiğinde, bunun manası, "sıkıntın ne, isteğin ne?" demek olup, bundan maksat ise, o kimsenin yaptığını yadırgamak ve onun yaptığı şeyin büyük kabahat olduğunu belirtmektir.

Sâmiri'nin Gördüğü Şey

Sâmiri, bundan sonra bu hususstaki mazeretini belirterek, بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ *"Ben onların görmediklerini gördüm"* demiştir. Bununla ilgili iki mesele bulunmaktadır.

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadeler kesre ile "بَصِرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصِرُوا" şeklinde de okunmuştur. **Hamza** ve **Kisâî,** tâ ile "sizin görmediğiniz" anlamında "بِمَا لَمْ تَبْصُرُوا" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları "لَمْ يَبْصُرْ بِهِ" şeklinde okumuşlardır ki, bu, "İsrailoğullarının görmediği" anlamındadır.

İKİNCİ MESELE

Âyette bahsedilen "görme"nin ne manaya geldiği hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) **Ebu Ubeyde** "onların bilmediklerini bildim, öğrendim" manasını vermiştir. Arapların, "alim" anlamında **Raculün basîrun** demeleri de, bu anlamdadır. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. **Zeccâc** bu ifadeyi izah ederken şöyle demiştir: أَبْصَرْتُهُ (Ebsartuhû), "onu gördüm" anlamındadır. Ama, بَصُرْتُ بِهِ (Basurtü bihî), "onu gören ve bilen birisi oldum," demektir.

b) Başkaları da şöyle demiştir: "Bu, "onların görmediğini gördüm" anlamındadır. Binâenaleyh, "بَصُرْتُ بِهِ" ifadesi, "Onu gördüm" demektir. O, bununla, **Cebrâil** (a.s)'in bineğini gördüğünü kastetmiştir."

Böylece o, onun hayvanının tırnağının bastığı yerden bir avuç toprak almış, bunu, فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا *"... O peygamberin izinden bir avuç (toprak) alıp, onu attım"* ifadesiyle belirtmiştir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hasan el-Basri tıpkı (avuçlanan şey) "اَلْغُرْفَةُ" ve "اَلضُّفَةُ" kelimelerinde olduğu, ele alınan şeyin adı olarak, kâf'in dammesiyle "قُبْضَةً" şeklinde okumuştur. Bu kelimenin "**kabdatan**" şeklinde okunmasına gelince, bu, "**kabd**" mastarının, binâ-i merre ifade eden mastarı olup, bunun, ism-i mef'ûl anlamına alınması, tıpkı ضَرْبُ الْاَمِيرِ (Emirin dövdüğü) deyiminde olduğu gibi, mef'ûlün mastar ile adlandırılması kabilindendir. Yine bu kelime hem sâd ile hem de dâd ile olarak bu da "قَبَصْتُ قَبْصَةً" (kabastu kabsaten) şeklinde okunmuştur ki, dâd ile okunanı, "avucun tamamı" manasında; sâd ile okunanı da "parmakların ucuyla alınan" anlamındadır. Bunların bir benzeri de, اَلْخَضْمُ (el-hadm) ve اَلْقَضْمُ (el-kadm) kelimeleridir. Hâ ile olanı, ağzın tamamıyla, kaf ile olanı da, ağzın ön kısmıyla yemek anlamlarına gelir. **İbn Mesûd,** مِنْ اَثَرِ فَرَسِ الرَّسُولِ "Resûlün atının izinden" şeklinde okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Bütün müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu âyetteki **Resûl** sözüyle, Cebrâil (a.s), eser kelimesiyle de, **Sâmiri**'nin, **Cebrail** (a.s)'in bineğinin tırnağının bastığı yerden aldığı toprak kastedilmiştir.

Daha sonra âlimler, **Sâmiri**'nin **Cebrail** (a.s)'i ne zaman gördüğü hususunda ihtilaf etmiştir. Ekseri ulema, **Sâmiri**'nin onu, denizin yarıldığı gün gördüğünü söylemiştir. **Hz. Ali** (a.s)'nin, de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Cebrâil** (a.s), **Hz. Musa** (a.s)'yı Tura götürmek için indiğinde, insanlar içinden sadece **Sâmiri** onu görmüştü..."

Sâmiri'nin Cebrâil'i Görme Hususiyeti

Âlimler, **Sâmiri**'nin, diğer insanlar içinden seçilerek, **Cebrâil** (a.s)'i görme ve onu tanıma şerefine nasıl nâil olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, **Kelbî**'nin rivâyetine göre, **İbn Abbas** şöyle demiştir: "O onu küçüklüğünde **Firavun,** İsrailoğullarının çocuklarının boğazlanmasını emrettiğinde kendisini öldürülmekten korumuş olması sebebiyle görüp tanımıştı. Şöyle ki: Kadınlar doğuruyor ve çocuklarını, **Firavun** hanedanının hissedemeyeceği bir yere bırakıyorlardı. Böylece melekler o çocukları alıyor, büyüyüp insanlara karışıncaya kadar, bakıp büyütüyorlardı. **Sâmiri** de, **Cebrail** (a.s)'ın aldığı ve avucunun içini ağzına koyduğu, derken oradan bal ve süt emdiği çocuklardan idi. **Cebrail** (a.s) onun yanına gidip geliyordu. Derken, bu arada da o onu tanımıştı. İşte, o onu görünce, hemen tanıdı..." **İbn Cüreyc** şöyle dedi: Buna göre "بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ" ifadesinin

anlamı, "onların göremediğini gördüm" şeklindedir. Bu tabiri "bilmek" anlamında tefsir edenlerin tefsiri doğrudur. Buna göre mana, **"Cebrail** (a.s)'in atının ayağının bastığı toprağın diriltme özelliği olduğunu bildim, biliyordum" şeklinde olur.

Ebu Müslim'in Farklı Görüşü

Ebu Müslim el-İsfehani şöyle der: "Kur'ân'da, müfessirlerin bahsettiği bu hususa dair, sarih bir açıklama bulunmamaktadır. Burada yapılabilecek başka bir izah da şudur: Âyetteki "resûl" sözüyle, **Hz. Musa** (a.s); "eser" kelimesiyle de, onun sünneti ve kendisiyle emrolunduğu şeyler (resm) kastedilmiştir. Nitekim bir kimse bazen, onun resmini temsil ettiğinde, فُلَانٌ يَقْفُوا اَثَرَ فُلَانٍ وَيَقْبِضُ اَثَرَهُ"Falanca, falancanın izinde gidiyor veya onun yaptığını yapmaya kalkışıyor" denilir. Buna göre ifadenin takdiri, **"Hz. Musa** (a.s), **Sâmiri**'yi kınamaya ve buzağı konusunda kendisini kavimini saptırmaya sevk eden şeyi sormaya yönelince, **Sâmiri** *"Ben onların görmediklerini gördüm"* demiştir. Yani, üzerinde olduğun şeyin, hak olmadığını bildim ve anladım. Ey Resûl, senin eserinden, yani senin sünnetinden ve dininden bir şeyler kaptım. Ve onu attım" demek istemiştir. İşte bu durumda, **Hz. Musa** (a.s) ona, dünya ve âhirette başına gelecek azabı bildirmiştir. Bazen, hazır (muhatap) için, gayb sîgası kullanılabilir. Mesela bir kimsenin, yüz yüze olduğu başkanına, "Başkan bu hususta ne buyururlar ve neyi emrederler" demesi gibi... Sâmiri'nin, **Hz. Musa** (a.s)'yı, inanmadığı ve kabul etmediği halde, "resûl" diye çağırması, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın kendilerinden bahsettiği kimseler hakkında, inzâle (vahye) inanmadıkları halde; söylemiş oldukları *"Ey kendisine kitap inzal edilen, sen muhakkak ki bir mecnunsun"* (Hicr, 6) şeklindeki sözdeki üslûba göredir.

Razi'nin Ebu Müslim'i Desteklemesi

Bil ki **Ebu Müslim**'in ileri sürdüğü bu görüş, müfessirlerin izahlarına açıkça aykırıdır. Fakat şu sebeplerden dolayı, bu görüş doğruya daha yakındır:

1) **Cebrail** (a.s)'in, **"resûl"** ismi ile anılması yaygın değildir. Hem sonra, daha önce ondan bahsedilmemiştir ki, **"er-resûl"** kelimesinin başındaki lam-ı tarif ona işaret sayılabilsin. Dolayısıyla burada, **Cebrail** (a.s) kastedilerek, **"resûl"** lafzının kullanılması sanki muhataba gaybı bilmeyi teklif gibi bir şey olur.

2) Burada mutlaka şöyle bir takdir yapmak gerekir: "O, **Cibril** (a.s)'in atının tırnağının izinden (bastığı yerden) aldı." Halbuki böyle takdir yapmak, asıl değildir.

3) Diğer insanlar arasından sadece **Sâmiri**'nin **Cibril** (a.s)'i görüp tanıyabilme şerefine nasıl nâil olduğunu, sonra **Cibril** (a.s)'in atının tırnağının bastığı yerin toprağının böyle bir tesiri olduğunu nasıl bilebildiğini izah için, mutlaka zorlanmak gerekir. Müfessirlerin, **Hz. Cebrail**'in **Sâmiri**'yi çocukken büyütüp terbiye ettiği şeklindeki rivâyetleri doğru olmaktan uzak bir şeydir. Çünkü **Sâmiri,** eğer **Cibril** (a.s)'i âkil-bâliğ iken tanımış ise, **Hz. Musa** (a.s)'nın gerçek bir peygamber olduğunu kesinlikle anlaması gerekir. Binâenaleyh o daha nasıl insanları saptırma çabasına girebilirdi? Yok eğer o onu, bülûğa ererken tanımadı ise, o tanımanın meydana gelişinde, **Cibril** (a.s)'in onu çocukken büyütmüş olmasının ne faydası olabilirdi?

4) Eğer bazı kâfirlerin, **Cibril** (a.s)'in atının ayağının bastığı toprağın böyle bir özelliği olduğunu bilebilecekleri söylenirse, buna karşı "Belki de **Musa** (a.s), buna benzer başka bir şeye muttali olmuş ve bu sayede, o mu'cizeleri yapabilmiştir?" denilebilir. Bunun neticesi de mu'cizeleri tenkit edenlerin ve "o peygamberler mu'cizelerin meydana gelmesini sağlayan birtakım âlet-edevât ve çareleri bilmeleri sayesinde, bu mu'cizeleri getirmişlerdir" denilmesi niçin câiz olmasın" diyenlerin sorusuna varıp dayanır. Bu durumda da mu'cize kapıları tamamen tıkanmış olur.

Sâmiri'nin Nefs Hevesine Uyduğunu İtirafı

Sâmiri'nin وَكَذٰلِكَ سَوَّلَتْ لِى نَفْسِى *"Bunu bana nefsim böyle hoş gösterdi"* şeklindeki sözü, "ben, nefsimin davet edip, bana süslü gösterdiği şeyi yaptım" demektir. Buradaki "سَوَّلَتْ" kelimesi, su'al (istemek) mastarındandır. Buna göre mana, "Yaptığım şeye beni, başkası çağırmadı, aksine bu hususta ben kendi istek ve arzuma uydum" şeklindedir.

Daha sonra **Musa** (a.s), **Sâmiri**'den bunları duyunca ona, hem dünya hem âhiret açısından onun ve ilâhının halini beyân ederek cevap vermiştir. Onun dünyadaki halini فَاذْهَبْ فَاِنَّ لَكَ فِى الْحَيٰوةِ اَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ *"Haydi (defol) git. Çünkü senin hayatin boyunca (nasibin, "benimle) temas etmeyin" demendir"* ifadesi ile beyan etmiştir. Bu ifade ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, "Ben dokunmam ve dokunulmam" manası kastedilmiştir. Müfessirler demişlerdir ki: Birisi ona dokunduğunda, hem dokunan, hem

dokunulan ateşleniyordu. Bundan dolayı birisi ona dokunmak istediğinde o, kendisinin ateşleneceğinden korkarak, "Dokunma" diye bağırıyordu.

2) Bu sözlerden kastedilen, onun hiç kimseye, hiç kimsenin de ona karışmaması, ayrı durmasıdır. **Mukatil** şöyle demiştir: "**Musa** (a.s) onu İsrailoğullarının mahallesinden çıkarıp sürmüş ve ona, "Sen ve ailen buradan defolun" demiştir. "Bir kimse tard edildiğinde, "**Lâ misâs**" (dokunmayın) demez, aksine ona, böyle denilir. "Bu itiraz zayıftır. Çünkü kovulmuş ve tek başına bırakılmış olursa, ona "Nasılsın?" diye sorulduğunda "**Lâ misâs**" yani, "ne bana kimse dokunsun, ne de ben kimseye..." diyebilir. Buna göre bu, "Ey Sâmiri ben seni kovulmuşlardan sayıyorum. Çünkü sen, başkasına durumunu haber vermek istediğinde ancak "**Lâ Misâs**" diyeceksin" demektir. Bu izah, sözün (cümlenin) münasebetine (yukarısı ile uygunluğuna), birincisinden daha güzel ve daha yakındır.

3) **Ebu Müslim** şunu söylemiştir: "Bu kelimeyi, kadınların döl tutmaması manasına hamletmek de mümkündür. Binâenaleyh bu, Allah'ın ona, soyunu kurutması şeklinde bir azabı olmuş olur. Dolayısıyla onu, kendisini sevecek hiçbir çocuğu olmamıştır. Çünkü Hak Teâlâ onu, *"Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür"* (Kehf, 46) diye ifade buyurduğu bu iki dünya süsünden mahrum bırakmıştır." Bu kelime, "**fecâri**" vezninde, "**mess**" kökünden, "**Lâ mesâsi**" şeklinde bir kadının özel ismi (alemi) olarak da okunmuştur.

Sâmiri'nin âhiretteki halinin izahı da **Hz. Musa** (a.s)'nın ona söylediği şu sözdedir: وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ *"Sana, senin için şüphesiz asla vazgeçilmeyecek olan bir randevu (ceza günü) de var"* Buradaki "**mev'id**", "**va'd**" manasınadır, yani, "Bu senin dünyevi cezan... Sana bir de âhirette cehenneme girdirme va'di var. O halde sen, hem dünya, hem âhirette zarara uğrayanlardan olacaksın. Bu ise, apaçık bir hüsran, bir zarar-ziyandır. **Medine** ve **Kûfe Kurrası** bunu, lâm'ın fethası ile "لَنْ تُخْلَفَ" şeklinde okumuşlardır. Bu, O va'd, asla vazgeçilmeyecek olan bir va'ddir, yani Allah onu mutlaka senin başına getirecek ve o seni bulacak" demektir, **İbn Kesir, Ebu Amr ve Hasan el-Basri** ise bu fiili, lâm'ın kesresi ile "لَنْ تُخْلِفَ" şeklinde okumuşlardır, yani, "Sen ona mutlaka ulaşacaksın, onu başından savuşturamayacak, ondan kurtulamayacaksın" demektir. Bu fiilin, lâm'ın fethası ile okunan şekli, **Ebu Ubeyd**'in tercihidir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Bu, asla cayılamayacak gerçek bir va'ddir" denilmiştir, **İbn Mes'ûd** (r.a)'un bu fiili, nûn ile, لَنْ نَخْلِفَهُ(kesinlikle caymayacağımız bir va'd...) şeklinde okuduğu rivâyet

edilmiştir. Buna göre, daha önce, "لِأَهَبَ لَكِ" (Meryem, 19) âyetinde de izah edildiği gibi, sanki **Hz. Musa** (a.s), Allah'ın sözünü aynen nakletmiştir.

Sâmiri'nin ilahının (putunun) halinin izahı da, وَانْظُرْ إِلَىٰ إِلٰهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا *"Üstüne düşüp taptığın tanrına bak"* şeklindeki ifadesindedir. **Mufaddal** şöyle demiştir: "Bu fiil, hem zî'nin fethası, hem de kesresi ile, "ظَلْتَ" ve "ظِلْتَ" şeklinde okunur. "فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ" (Vâkıa, 65) âyetinde de durum böyledir. Bu fiilin aslı, "ظَلَلْتُ"dir. Bunda birinci lâm hazfedilmiştir. Bu, ancak, ikinci lâm sakin olduğunda, Araplar birincisini atmayı güzel gördükleri için böyle olmuştur. Binâenayelh zî'yi kesreli okuyanlar, işte hazfedilen bu lâm'ın kesresini zî'ya vermişlerdir. Onu fethalı okuyanlar ise, zî'yi olduğu gibi bırakmış, harekesini değiştirmemişlerdir. Araplar, muzaaf fiillerde böyle yaparlar ve meselâ "مَسْتُهُ" veya "مَسَسْتُهُ" (ona dokundum) derler.

Altın Buzağının Akıbeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا *"Biz onu cayır cayır yakacağız. Sonra onu parça parça edip denize atacağız"* buyurmuştur. Âyetteki, *"Onu cayır cayır yakacağız"* ifadesi ile ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

a) Bununla, o putun cehennemde yakılması murat edilmiştir ki bu o buzağı heykelinin, et ve kemik olduğuna delâlet eden şeylerden birisidir. Çünkü altının ateşte yakılması mümkün değildir. İşte bu hususta **Süddi** şöyle demiştir: "**Hz. Musa** (a.s) o buzağının kesilmesini emretti. Buzağı kesildi ve ondan kan aktı. Sonra onu yaktı ve külünü göğe savurdu." **İbn Mes'ûd** (r.a) bunu لَنَذْبَحَنَّهُ وَلَنُحْرِقَنَّهُ "Biz onu keseceğiz, cayır cayır yakacağız" şeklinde okumuştur.

b) Bu, "Biz onu, eğe ile eğeledik" manasınadır. Çünkü birisi bir şeyi eğelediğinde, "حَرَقَهُ – يَحْرُقُهُ" denilir. Bu kıraat, o buzağının et ve kemiğe dönüşemediğini gösterir. Çünkü et ve kemiğin eğelenmesi doğru olmaz. Şöyle de denebilir: "Buzağı et ve kemikten idi. Sonra kesildi, sonra kemikleri, parça parça edilebilmesi için, eğe ile (testere ile) kesildi." Ekseri kıraat âlimlerinin okuyuşu, bunu nûn'un zammesi ve râ'nın şeddesi ile, لَنُحَرِّقَنَّهُ"Onu cayır cayır yakacağız" şeklindedir. **Ebu Ca'fer** ve **İbn Muhaysen,** "Onu eğeledik" manasında bu kelimeyi, nûn'un fethası ve şeddesiz râ'nın zammesi ile, "لَنَحْرُقَنَّهُ"şeklinde okumuşlardır.

Bil ki **Hz. Musa** (a.s), **Sâmiri**'nin yolunun yanlışlığını anlatınca, hak dini anlatmaya başlayarak إِنَّمَا إِلٰهُكُمُ اللهُ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا *"Sizin*

tanrınız, yani ibadet ve saygıya gerçekten müstahak olan ilahınız, kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan Allah'tır. O'nun ilmi her şeyi kuşatmıştır" buyurmuştur. **Mukatil** bu son cümleye, "O kendisine ibadet edeni ve etmeyeni bilir" manası vermiştir.

Kıssadan Çıkan Ders

كَذٰلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَآءِ مَا قَدْ سَبَقَ ۚ وَقَدْ اٰتَيْنٰكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا ۚ ﴿٩٩﴾
مَنْ اَعْرَضَ عَنْهُ فَاِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وِزْرًا ۙ ﴿١٠٠﴾ خَالِدِيْنَ فِيْهِ ۭ وَسَآءَ لَهُمْ
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ حِمْلًا ۙ ﴿١٠١﴾ يَّوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّوْرِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِيْنَ يَوْمَىِٕذٍ زُرْقًا ۚ
﴿١٠٢﴾ يَّتَخَافَتُوْنَ بَيْنَهُمْ اِنْ لَّبِثْتُمْ اِلَّا عَشْرًا ﴿١٠٣﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَقُوْلُوْنَ اِذْ
يَقُوْلُ اَمْثَلُهُمْ طَرِيْقَةً اِنْ لَّبِثْتُمْ اِلَّا يَوْمًا ﴿١٠٤﴾

"Sana, geçmiş ümmetlerin haberlerinden bir kısmını işte böylece anlatıyoruz. Şüphe yok ki sana tarafımızdan bir "zikir" verdik. Kim ondan yüz çevirirse, hiç şüphesiz kıyamet günü ağır bir günah yükü yüklenecektir. O günahın cezası içinde, onlar ebedi kalıcıdırlar. Bu, kıyamet günü onlar için ne kötü bir yüktür. Sûr'un üfleneceği günde ki biz o gün günahkârları gözleri gömgök (masmavi) bir şekilde mahşerde toplayacağız. Onlar aralarında "Dünyada on günden fazla kalmadınız" diye gizli gizli fısıldaşacaklar. Aralarında ne konuştuklarını biz daha iyi biliriz. Onlardan gidişi ve aklı daha üstün olanlar o zaman, "(Dünyada) bir günden fazla eğlenmediniz" diyecek" (Tâhâ, 99-104)

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın ilk önce **Firavun** ile olan hadisesini, sonra da **Sâmiri** ile olan hadisesini nakledince, bunun peşinden, *"Sana geçmiş ümmetlerin haberlerinden bir kısmını işte böylece anlatıyoruz"* yani "Biz sana, şânını yüceltmek, mu'cizelerini artırmak ve böylece de dini konularda insanların mükellef olduğu hususlarda daha çok düşünüp ibret almaları için, diğer (geçmiş) ümmetlerin hallerini ve haberlerini haber veriyoruz. Sana tarafımızdan "zikri" yani Kur'ân'ı verdik" buyurmuştur. Bu tıpkı, *"Bu (Kur'ân), indirdiğimiz mübarek bir zikirdir"* (Enbiya, 50),

"Hiç şüphesiz o Kur'ân, senin için bir zikir (hatırlatma, bir va'z u nasihattir)" (Zuhruf, 44); *"Zikirli Kur'ân'a yemin olsun"* (Sâd, 1) *"Onlara ne zaman bir zikir gelse..."* (Enbiya, 2) ve *"Ey kendisine zikir indirilmiş olan (peygamber)"* (Hicr, 6) âyetlerinde olduğu gibidir.

Kur'ân'ın Sıfatı Olarak Zikir

Diğer taraftan, Kur'ân'ın "**zikir**" diye adlandırılması hususunda, şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, insanların gerek dinî, gerek dünyevi hususlarda, muhtaç oldukları her türlü zikrin (hatırlatma ve va'z u nasihatin) bulunduğu bir kitaptır.

b) Kur'an, Allah'ın her türlü nimet ve lütuflarını zikreden (sayan) bir kitaptır. Binâenaleyh o Kur'ân'da, hem bir tezkir (hatırlatma), hem de bir va'z u nasihat vardır.

c) Kur'ân'da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz o Kur'ân senin ve kavmin için bir zikirdir"* (Zuhruf, 44) âyetinde de beyan edildiği gibi, Hz. Muhammed ve ümmeti için bir zikir, bir şan-şeref vardır. Bil ki Allahu Teâlâ, bütün kitaplarını "zikir" diye adlandırmış ve *"Zikir ehli olanlara sorun..."* (Nahl, 43) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, Kur'an'ın böyle büyük bir nimet olduğunu beyan buyurduğu gibi, ona iman etmeyip, ondan yüz çevirenler için çok şiddetli bir vaîd bulunduğunu, şu birkaç şekilde beyan etmiştir.

Kur'ân'dan Uzak Duranın Akıbeti

1) مَنْ اَعْرَضَ عَنْهُ فَاِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وِزْرًا *"Kim ondan yüz çevirirse, hiç şüphesiz kıyamet günü ağır bir günah yükü yüklenecektir."* "**Vizr**", ağır ceza demektir. Ağır cezaya "vizr" denilmesi, onu yüklenecek ve çekecek olana ağır gelmesi ve o kimsenin belini neredeyse çatır çatır kıracak gibi olduğu için, böyle ağır bir yük taşıyana benzetilerek verilmiştir. Yahut o, vizrin yani günahın cezası olduğu için böyle denilmiştir. "**Yahmilü**" (taşır) fiili, "**yuhmelü**" (taşınır) şeklinde de okunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu günahın vasfını şu iki şekilde açıklamıştır:

a) Ebedi ve devamlı oluşu,

b) Kıyamet günü, onlar (işleyenler) için kötü oluşu... Yani bu günah, taşınılması bakımından ne kötü! Bu ifadedeki "**hımlen**" kelimesi, temyiz olarak mansubdur.

2) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ *"Sûr'un üfleneceği gün..."* Bununla, kıyamet gününün, sûr'a üflendiği gün olduğunun anlatılması murat edilmiştir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

Ebu Amr, tıpkı "**nahşuru**" kelimesi gibi, buradaki fiili de nûn'un fethası ile "**nenfuhu**" (biz üfleriz) şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, bunu meçhul sîgasında, "**yunfehu**" (üflenir); (bundan sonra gelen) diğer fiili ise, nûn ile "**nahşuru**" (toplarız) şeklinde okumuşlardır. Çünkü sûr'u alıp üfleyen, melek **İsrâfil** (a.s)'dır, hâşir (insanları mahşerde toplayan) ise, Allahu Teâlâ'dır. Fiil, yâ'nın fethası ile gâib sîgasında "**yenfuhu**" (üfler) şeklinde okunmuştur. Buna göre fâil ya Allahu Teâlâ'dır yahut **İsrâfil** (a.s)'dir. Diğer fiili "**yahşuru**" (toplar) şeklinde okuyan ise, sadece **Hasan el-Basrî**'dir. "**Sûr**" kelimesi, vâv'ın fethası ile "**suver**" şeklinde de okunmuştur, ki bu durumda bu "**sûret**" (şekil) kelimesinin çoğulu olur.

İKİNCİ MESELE: **Sûr Hakkında İzahat**

Âyette geçen "Sûr" ile ilgili olarak şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu, üflenerek insanların mahşere çağırıldığı boynuz (şeklindeki borazan) demektir.

b) Bu, "**Sûret**"in çoğuludur. Nefh (üflenme) ise, ruhların bu sûretlere üflenmesi demektir. Bunun böyle olduğuna, kelimeyi "**suver**" şeklinde okuyanların kıraati delalet eder. Fakat birinci mana daha uygundur. Çünkü Hak Teâlâ, *"Çünkü o boruya üflenince"* (Müddessir, 8) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, tıpkı bu dünyada görülüp, bilinen şeylerin benzeri şeylerle, insanlara âhiret işlerinin başladığını haber verecektir. Nitekim dünyada, yolculuk ve askerlikte, borazana üflemek insanların adetidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette bahsedilen sûr'a üfleniş ile, ikinci üfleniş kastedilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, bunun hemen peşi sıra gelen, *"Biz o günahkârları gözleri gömgök (masmavi) bir şekilde mahşerde toplayacağız"* ifadesi, sûr'a üflemenin, bu haşrın sanki bir sebebi olacağını gösterir. Bunun bir benzeri ifade de, *"Sûr'a üflendiği gün onlar bölük bölük gelirler"* (Nebe, 19) âyetidir.

Mahşerde Kâfirlerin Hali

Cenâb-ı Hak, وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا *"Biz o gün günahkârları gözleri gömgök (masmavi) bir şekilde mahşerde toplayacağız"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mu'tezile: "Bu âyetteki "mücrimler" ifadesi, kâfirleri ve günahkârları içine alır. Dolayısıyla bu, büyük günah sahibi asi kulların affedilmediklerini gösterir" demiştir. **İbn Abbas** (r.a), buradaki "mücrimler" ile, Allah'a başka ilahları ortak koşanların kastedildiğini söylemiştir ki bu sözü, daha önce de geçmişti.

***İKİNCİ MESELE:* "Zurk" Kelimesinin Manası**

Âlimler âyette geçen "masmavi"likle ne kastedildiği hususunda, şu değişik izahları yapmışlardır:

a) **Dahhâk** ve **Mukâtil,** "Bu, "Gözleri masmavi, yüzleri simsiyah oldukları halde onları toplarız" demektir" demişlerdir ki bu, insanların yaratılışlarının (şekillerinin) çirkinleştiği bir maviliktir. Araplar böyle maviliği uğursuzluk sayar. Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ, o günahkârların kıyamet günü kör olarak haşrolunacaklarını haber vermemiş midir?" (Tâhâ, 124) Binâenaleyh daha onlar hem kör, hem mavi gözlü nasıl olurlar?" denilirse, biz deriz ki: Belki de onlar, bir durumda kördürler, bir durumda mavi gözlüdürler.

b) Buradaki mavilikle, körlük kastedilmiştir. Nitekim **Kelbi,** "**zurkâ**" kelimesinin, "kör olarak" manasına geldiğini söylemiştir. **Zeccâc** da: "Onlar başlangıçta görür oldukları halde kabirlerinden çıkarılırlar. Ama mahşerde kör olurlar. Gözün siyahlığı kaybolduğunda göz mavileşir" demiştir. Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, *"Allah bunları, gözlerinin belerip kalacağı bir gün için geciktirmektedir"* (İbrahim, 42) buyurduğuna göre bunlar mahşerde nasıl kör olurlar? Çünkü körün gözlerinin belermesi imkansızdır. Yine Cenâb-ı Hak onlar hakkında, *"Kitabını (amel defterini) oku"* (İsra, 14) buyuracaktır. Ama kör nasıl okuyabilir?" denilirse, buna cevaben deriz ki: Oranın durumları farklı farklıdır, değişir."

c) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Âyette bahsedilen mavilikten murat, onların gözlerinin belermesidir. Mavi gözler belerir. Çünkü böyle insanların gözlerinin görme gücü zayıf olduğu için, baktığı şeyi iyice görebilmek maksadı ile, ona gözünü iyice dikip bakar. Böyle bir durum ise, başına hoşlanmadığı bir şeyin gelmesinden korkan kimsenin halidir. Bu tıpkı, *"O (Allah) bunları, gözlerinin belerip kalacağı bir gün için geciktirmektedir"* (İbrahim, 42) âyetinde olduğu gibidir.

d) Bu kelime, "susamış olarak" manasınadır. Bu görüşü, **Sa'leb, İbnü'l-A'râbi**'den rivâyet etmiştir. **İbnü'l-A'râbi** şöyle demiştir: "Mücrimlerin mahşerde alabildiğine susamış olmalarından ötürü, gözlerinin siyahı değişir ve masmavi hale gelir." Bu tefsire, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Biz) mücrimleri, cehenneme susuz olarak süreceğiz"* (Meryem, 86) âyeti de delâlet eder.

e) **Sa'leb,** yine **İbnü'l-A'râbi**'nin, buna onlar, "elde edemeyecekleri bir şeyin arzusu (beklentisi) içinde oldukları halde" manasını verdiğini nakletmiştir.

Mahşerden Dünyaya Değerlendirme

3) يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا *"Onlar aralarında, "Dünyada on günden fazla kalmadınız" diye gizli gizli fısıldaşırlaşır."* Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

يَتَخَافَتُونَ "gizli konuşmak" demektir. Nitekim Arapçada, "خَفَتَ - يَخْفُتُ" ve "خَافَتَ – مَخَافَتَةً" (gizli konuştu, fısıldaştı) denilir. "Tehâfüt", gizlice, yavaşça konuşmak, sır vermek manasınadır. Bu, Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا *"Artık (orada) bir fısıltıdan başka bir şey işitmesin"* (Tâhâ 108) âyetinin bir benzeridir. Çünkü ya onların gönülleri korku ve dehşetle dolu olduğu için, yahut da bu korku sebebi ile son derece zayıf düşmüş olup, sesli olarak söyleme gücünü bulamadıkları için onlar işte böyle fısıltı ile konuşmuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, إِنْ لَبِثْتُمْ(kaldınız) ifadesi ile ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu kalma, ya dünyadaki kalış, ya kabirdeki kalıştır.

1) İşte bu sebeple bazı âlimler, onların bu sözle, dünyada kalışlarını kastettiklerini söylemişlerdir. Bu görüş, **Hasan el-Basri, Katade** ve **Dahhâk**'ındır. Bunlar görüşlerine, Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) buyuracak ki: "Yerde kaç yıl kaldınız?" (Onlar), "Bir gün yahut, bir günün bir kısmı (kadar) kaldık" diyecekler. Şimdi sayanlara sor"* (Mü'minûn, 112-113) ifadesini delil getirmişlerdir. Buna göre eğer, "Onların, dünyada ne kadar kaldıklarını unuttukları veya unutmadıkları söylenebilir. Bunu unutmuş olmaları mümkün değil. Çünkü eğer bu mümkün olsaydı, o zaman insanın bir yerde elli yıl yaşayıp, sonra bunu unutması da mümkün olurdu. İkincisi de mümkün değildir. Çünkü bu bir yalan olur. Halbuki âhirettekiler yalan söylemezler.

Özelllikle böyle yalanların onlara bir faydası yoktur" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Belki de onlar ilk defa mahşere toplanıp, o dehşetengiz halleri görüp müşahede ettikleri için, bu dehşetin ağırlığından ötürü, dünyada ne kadar yaşamış olduklarını bilemediler ve "çok az" olduğunu söyleyerek, "Keşke dünyada o azıcık günleri hiç yaşamamış olsaydık da, bu korkunç şeylerle yüz yüze gelmeseydik" dediler. İnsan, böylesi dehşetler esnasında bazen en açık şeyleri bile görüp bilemez, onları hatırlayamaz. Bunun geniş izahı, En'âm Sûresi'ndeki, "...ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ" (En âm, 23) âyetinin tefsirinde geçti.

b) Onlar, dünyada ne kadar yaşadıklarını biliyorlardı. Fakat dünyadaki ömürlerini, âhiret ömrü ile karşılaştırınca, bazıları, "Dünyada on gün kadar yaşamışız" derken, en akıllıları, "Hayır, tek bir gün yaşamışız" yani, "Dünya hayatımız, âhirette kalışımızın miktarına kıyasla, tıpkı on gün veya bir tek gün, hatta hiç yok hükmündedir" demiştir. Âyette on gün ve bir gün ifadeleri zikredilmiştir. Çünkü bu gibi yerlerde azlık, "on" veya "bir" ile ifade edilir.

c) Onlar, o dehşetli kıyamet hallerini müşahede ettiklerinde, (dünyadaki) nimet ve sürur (sevinç) günlerini hatırladılar ve bunlara üzülerek, o günleri, kısa olarak niteleldiler. Çünkü sevinç günleri, insana kısa gelir, çabuk geçer.

d) Dünya günleri gelip geçmiştir. Âhiret günleri ise gelecektir. Gelip geçen, ne kadar uzun süreli de olsa, gelene göre -gelen ne kadar az olursa olsun- kısadır. Halbuki burada durum aksinedir (yani gelen daha uzundur). İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bu dünya hayatını iyice az olarak ifade edenlerin sözünü daha doğru bularak, *"Onların, gidişi ve aklı daha üstün olanlar o zaman, "(Dünyada) bir günden fazla eğlenmediniz" diyecek"* buyurmuştur.

2) Âyetteki bu "kalış" ile, onların kabirdeki kalma müddetleri kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kıyametin kopacağı gün, mücrimler, bir saatten fazla kalmadıklarına yemin ederler. İşte onlar böyle döndürülüyor, (saptırılıyorlar). Kendilerine ilim ve iman verilenler ise, "Andolsun ki Allah'ın yazgısında, siz o tekrar diriliş gününe kadar kaldınız" derler"* (Rûm, 55-56) âyeti de bunu destekler.

Kıyamettekilerin yalan söyleyebilecekleri görüşünde olanlara göre, bu âyette bir problem yoktur. Fakat bunun mümkün olmadığını söyleyenler, (ortaya çıkan problemi) şöyle izah etmişlerdir: "Allahu Teâlâ, onları kabirde iken diriltip, (kabir azabı) verip, sonra da onları yeniden öldürüp, daha sonra kıyamet günü diriltince, onlar kabirde ne kadar kalmış olduklarını bilememişlerdir. Onlardan bazılarının hatırına bu miktarın on gün olduğu gelirken, bazıları bunun bir gün olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh onlar, âhirette yeniden azaba dûçâr olunca, başlarına gelen bu yeni azabın dehşetinden ötürü, buna nazaran kurtuluş zamanı sayılabilecek olan o ölüm dönemini arzulayacaklardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ekseri âlimler, âyetteki "On" ifadesinin, "On gün" takdirinde olduğu görüşündedirler. Böylece, *"Bir günden fazla eğlenmediniz"* diyenlerin sözü, buna göre daha az olmuş olur. **Mukâtil,** bu kelimenin, "On saat" takdirinde olduğunu söylemiştir. Bu da, tıpkı *"Onlar bunu görecekleri gün sanki (günün) bir akşamından, yahut bir kuşluğundan başka durmamışlardır"* (Nâziât, 46) âyetinde ifade edildiği gibidir. Bu izaha göre, "bir gün" daha fazla olmuş olur. Allah en iyi bilendir. Bil ki Hak Subhanehû ve Teâlâ, bu âyeti ile, onları böyle fısıldaşmaya sevk eden şeyin, başlarına gelen en büyük dehşet olduğunu beyan buyurmuştur.

Mahşerden Manzaralar

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ﴿١٠٦﴾ لَا تَرٰى فِيهَا عِوَجًا وَلَآ اَمْتًا ﴿١٠٧﴾ يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِىَ لَا عِوَجَ لَهٗ وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ اِلَّا هَمْسًا ﴿١٠٨﴾ يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَرَضِىَ لَهُ قَوْلًا ﴿١٠٩﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهٖ عِلْمًا ﴿١١٠﴾ وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ ۭ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا ﴿١١١﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا ﴿١١٢﴾

"Sana dağları(ın) halini sorarlar. De ki: "Rabbim onları ufalayıp, (savuracak) ve yerlerini dümdüz bir toprak halinde bırakacak. (O zaman) onlarda ne bir iniş, ne bir yokuş görürsün. O gün, (onlar) o davetçiye "kendisine muhalefet etmeksizin uyup izinden gidecekler. Rahmanın (heybetinden) dolayı sesler kısılmıştır. Artık bir fısıltıdan başka bir şey işitmezsin. O gün Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimselerden başkasının şefaati fayda vermez. O, onların önlerindekini de, arkalarındakini de bilir. Onların ilmi ise asla O'nu kavrayamaz. Artık bütün yüzler, hay (diri) ve kayyûm (her şeye hakkıyla hâkim) olan Allah'a baş eğmiştir. Zulüm yükü taşıyanlar ise, hakikaten hüsrana uğramıştır. Kim mü'min olarak salih ameller işlerse, ne haksızlık yapılmasından, ne de eksiltilmesinden korkar" (Tâhâ, 105-112).

Dağların Durumu

Bil ki Allahu Teâlâ, kıyametin halini anlatınca, haşre iman etmeyenlerin sorusuna (şüphelerine) yer vererek, *"Sana dağların halini sorarlar"* buyurmuştur. Bu sormanın izahı sadedinde şu açıklamalar yapılır:

a) Bir önceki âyetteki yer alan, *"Aralarında... gizli gizli fısıldaşırlar"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün günahkârları bu şekilde tavsif ettiğini göstermektedir. Buna göre sanki onlar "Aradaki, dağlar böyle gizli konuşmaya engel olduğu halde, bu nasıl olabilir?" diye sormuşlardır.

b) Bu âyet, Mekke müşrikleri hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, alay etmek maksadıyla, "Ey Muhammed, kıyamet günü dağlar nasıl olur?" demişlerdi.

c) Belki de o müşrikler, "Ey Muhammed, sen dünyanın sona ereceğini iddia ediyorsun. Eğer senin dediğin doğru olsa, dünyanın önce noksanlaşmaya başlaması, sonra bu noksanlaşmanın, yok olmaya kadar varması gerekirdi. Ama âlemin hali, işin başında olduğu gibi, aynen sürmekte. Dolayısıyla senin, bir gün dünyanın harap olacağı (yok olacağı) şeklindeki sözün nasıl doğru olabilir?" demişlerdir. Bu, **Calinos**'un, göklerin hiç yok olmayacağı hususunda dayandığı şüphe (delil) olup, o şöyle demiştir: "Çünkü eğer gökler bir gün yok olacak olsaydı, önce noksanlaşmaya başlar ve bu noksanlaşma gide gide, tamamen yok olmaya varıp dayanırdı. Göklerde bir noksanlaşma olmadığına göre, göklerin yok olmayacağını anlıyoruz.

Cenâb-ı Hak, Peygamberi'ne (s.a.s), hem bu soruya cevap vermesini emretmiş, hem de bu cevabın peşi sıra, kıyametin hallerini ve dehşetlerini anlatan şeyleri ilave etmiştir.

Birinci sıfat: Âyetteki, فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا *"Rabbim onları ufalayıp, (savuracak)"* cümlesinin ifade ettiği hususdur. Bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Takibiyye fâ'sı ile "**fekul**" buyurulmuştur. Çünkü, onların bu soru ile maksatları, haşr ve neşir meselesini tenkit etmektir. İşte bundan dolayı, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, buna cevap teşkil eden emrini, takibiyye fâ'sı ile getirmiştir. Çünkü, bu gibi akaitle ilgili meselelerde, açıklamayı tehir etmek caiz değildir. Ama, fer'i meselelerde ise bu, fâ'sız getirilebilir. Bundan dolayı, Cenâb-ı Hak fer'i meselelerde "**kul**" kelimesini, takibiyye fâ'sı olmaksızın zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

"**Yensifuhâ**" ifadesindeki hâ zamiri, "dağlar"a racidir. "**Nesf**", savurmak demektir. Yani, "O dağlar, tıpkı saçılmış, savrulmuş, darmadağın edilmiş toz zerrecikleri gibi olurlar demektir. Binâenaleyh, dağlar aradan kalkınca, engeller de kalkmış olur. Böylece de, Cenâb-ı Hakk'ın, "birbirleriyle fısıldaşırlar" sözü, yerinde olmuş olur. **Halil,** "**yensifuhâ**" kelimesinin manasının, "o onları giderir, uçurur" şeklinde olduğunu söylemiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, "**yezeruhâ**" ifadesindeki hâ zamirine gelince bu, "yeryüzü"ne râcidir. Bu kelimenin, önceden zikredilmesi şart değildir. Bu tıpkı, insanların, "yeryüzü"nü zamirlerle ifade etmeleri gibidir. Nitekim, Araplar, مَا عَلَيْهَا أَكْرَمُ مِنْ فُلَانٍ "Onun üzerinde, yani yeryüzünde falancadan daha cömerti yoktur" derler. Nitekim Kur'ân'da da, مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ *"... (yer üstünde) hiçbir canlı mahluk bırakmazdı"*(Nahl, 61) buyurulmuştur. Cenâb-ı Hak, o dağların bir yerden bir yere taşınmaları durumunda orada engeller oluşturabileceği düşünülmesin diye, bu saçıp savurmanın, yeryüzünün dümdüz olmasını ortadan kaldırmayacağını beyan etmek için de, فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا *"... ve yerlerini dümdüz bir toprak halinde bırakacak"* buyurmuştur. Bütün bunlar, onların bu sualleriyle maksatlarının, gizli konuşmanın keyfiyetine itiraz etmeleri olması halinde söz konusudur. Ama, eğer onların bu sorularından maksatları o, daha evvel de bahsettiğimiz gibi, "yeryüzünün hallerinde bir noksanlık yoktur, binâenaleyh onların hallerinin butlana (yok

olmaya) varıp dayanmaması gerekir" şeklinde olursa, bu cevabin izahı şu şekilde olur. Bir şeyin batıl, yok oluşu bazen, birbirine sebep teşkil eden bir yok oluşla olur. Bu durumda, noksanlaşmanın, yok oluştan önce olması gerekir. Bazen de bu yok oluş, bir anda oluverir ki, bu durumda noksanlaşmanın yok oluştan önce olması gerekmez. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu maddi âlemin bileşimini, kudret ve meşietiyle, bir anda çözüp ayrıştıracağını beyan etmiştir. Binâenaleyh burada noksanlaşmanın, yok oluştan önce olmasına gerek yoktur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Arzın Küreliğinin Delili**

Allahu Teâlâ, o zaman yeryüzünü, şu birkaç sıfatla nitelemiştir:

a) Onun, قَاعًا(kâ'an) olması. Bu kelime, "dümdüz, arazi, ova" anlamına gelir. Yine bunun, "suyun birikmiş olduğu yer" anlamına geldiği de söylenmiştir.

b) Onun, صَفْصَفًا(safsaf) olması...

Bu kelime, "üzerinde bitki bulunmayan yer" anlamındadır. Ebu Müslim hem "kâ'an" hem de "safsafen" kelimelerinin, dümdüz ve pürüzsüz yer anlamına geldiğini söylemiştir.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا *"(O zaman) onlardan ne bir iniş, ne de bir yokuş görürsün"* cümlesinin ifade ettiği husus. **Keşşâf Sahibi** şöyle der: "Araplar, "**ıvac**" ile "**avec**" kelimelerinin, farklı farklı şeyler olduğunu belirterek şöyle derler: Ayn'ın kesresiyle "**ıvac**" olanı, manalarda; fethasıyla "**avec**" olanı da zâtlarda, cevherlerde kullanılır..." Buna göre şâyet, "Yeryüzü, ayın (cevher)dir, öyleyse nasıl olur da onun hakkında, ayn'ın kesresiyle "**ıvac**" kelimesi kullanılmıştır?" denilirse, biz deriz ki: Bu lafzın seçilmesinde, yeryüzünün dümdüz olma ve eğri büğrülüğün bulunmaması ile tavsif etmede çok eşsiz ve orijinal bir durum vardır. Bu böyledir, zira sen, yeryüzünün herhangi bir parçasına yönelip, onu düzlemeye çalışarak onu dümdüz etmek istediğinde, ve bunu da geometrik ölçülerle yapmaya çalıştığında, onda gözle görülmesi mümkün olmayan eğrilikler olduğunu görürsün (anlarsın). İşte bu kadarcık eğrilik cidden, çok ince ve çok belirsiz olduğu için, müşahhas durum manevi (mücerret) duruma ilhak edilmiş ve manevi durumlarda olduğu üzere kesre ile "ıvacen" kelimesi kullanılmıştır. Bil ki bu âyet, yerin o günde, gerçek anlamda küre olacağına delâlet eder. Zira kenarlı (köşeli) olan cismin, bazı satıhları bazıları ile mutlaka bitişir ve fakat bu bitişme düz olarak değil de, eğri olarak

gerçekleşir. Bu ise âyetin zahirinin hilafınadır (eğrilik) olmayacağına göre küre durumu vardır.

d) "**Emt**" kelimesi, hafif çıkıntı, tümsek, demektir. Nitekim Arapçada مَدَّ حَبْلَهُ حَتَّى مَا فِيهِ اَمْتٌ "O ipini, ondan çıkıntılar kalmayıncaya kadar gerip uzattı" denilir. Bu dört sıfattan, yeryüzünün o gün, yükseklikten, alçaklıktan, çeşitli değişim ve eğri büğrülükten uzak ve beri olan, düz bir yer olacağı neticesi çıkar.

İkinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ *"O gün onlar, o davetçiye, kendisine muhalefet etmeksizin uyup izinden gidecekler"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Burada geçen "**ed-dâi**" (davetçi)nin ne demek olduğu hususunda şu iki açıklama yapılmıştır.

a) "**Dâi**" sûr'a üfleme işidir. Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا عِوَجَ لَهُ" ifadesinin manası ise, "hiçbir kimse o çağrıdan yüz çeviremez. Tam aksine, hepsi toplanır" şeklindedir.

b) Bu, **Beyt-i Makdis**'in taşı üzerinde duran ve "Ey çürümüş kemikler, ey ayrılmış mafsallar. Ey param parça olmuş etler. Hesap vermek ve karşılığını almak için, Rabbinize doğru kalkın" diye seslenen melektir. Bunun üzerine onlar, o çağıranın sesini duyar da, ona uyarlar. Bunun **İsrafil** (a.s) olduğu ve ayağını o kaya üzerine koyacağı da ileri sürülmüştür. Buna göre eğer, "Bu çağırma işi, diriltmeden önce mi, yoksa sonra mı olacaktır?" denilirse, biz deriz ki: Eğer bu çağrıdan maksat, onlara bir ilâm ve bildiri ise, bunun diriltilmeden sonra olması gerekir; zira, ölüyü çağırmak, bağırıp çağırmak abestir. Yok eğer maksat, onlara ilâm değil de, meselâ, bunun meleklere bir lütuf ve onlar için bir maslahat olması kabilinden başka bir gaye ve maksat ise, bu, diriltilmenden önce de mümkündür.

İlahi Azamet Karşısında Seslerin Kısılması

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ اِلَّا هَمْسًا *"Rahmanın (heybetinden) dolayı, sesler kısılmıştır. Artık bir fısıltıdan başka bir şey işitmezsin"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) "O günün dehşetinin şiddetinden dolayı sesler kısılmış, alçalmış ve gizlenmiştir. Sen sadece bir fısıltı duyarsın." "**Hems**", "gizlice anma, sessizce zikretme" anlamındadır.

Ebu Müslim şöyle der: "İnsanlar ve cinler, O'nun dışında kendilerinin sahibi ve maliki olmadığını bilmişlerdi. Binâenaleyh onlardan, fısıltıdan

öteye bir ses duyulmaz." "**Hems**" kelimesi, en gizli olan ses demektir. Çok sessiz olduğu için, neredeyse sadece dudakların hareketinden anlaşılan bir söz olmuş olur. Muhasipleri, (hesaba çekenleri) Allah olanların, gözlerinin süzülmesi, seslerinin kısılması, sözlerinin birbirine karışması ve hüküm ve gamlarının uzayıp artması, haklarıdır.

b) **İbn Abbas** (r.a), **Hasan el-Basri, İkrime** ve **İbn Zeyd:** "**Hems**, ayakların basması, yeri çiğnemesi demektir" demişlerdir. Buna göre mana, "Sen, ayakların çıkardığı gizli seslerden ve mahşere gelişlerinden başka bir şey duymazsın" şeklinde olur.

Şefaatin Kâfirlere Fayda Vermeyişi

Dördüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا *"O gün Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimselerden başkasının şefaati fayda vermez"* âyetinin ifade ettiği hususdur. **Keşşâf Sahibi** şöyle der: "Âyetteki "men" edâtının, hem merfû, hem de mansûb olması muhtemeldir. Merfû oluşu, muzâfın takdiri ile, "şefâat" kelimesinden bedel olup, ifadenin takdiri, لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا شَفَاعَةُ مَنْ اَذِنَ... "Rahmanın kendisine izin verdiği kimsenin şefâati hariç, şefaat fayda vermez" şeklindedir. Mansûb olması ise, mef'ûl olması hasebiyledir. Ben derim ki, şu sebeplerden dolayı ikinci ihtimal daha uygundur.

1) Birinci ihtimalde, hem bir takdir yapmaya, hem de i'râbı değiştirmeye ihtiyaç vardır. İkincisinde ise, böyle bir şeye ihtiyaç yoktur.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ" ifadesiyle, şefaat eden kimseler kastedilir Halbuki istisna da, onlara varıp dayanır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Şefaat kendilerinden hoşnut olunmuş şahıslar hariç, hiçbir kimseye fayda vermez..." demek istemiştir.

3) Şefaat edenin derecesinin, yüksek bir derece olduğu, zorunlu olarak bilinen bir hususdur. Dolayısıyla şefaat işi ancak, Allah'ın bu hususta kendilerine müsaade ettiği ve Allah katında hoşnut olunmuş kimseler için söz konusu olur. Şu halde âyeti biz bu manaya hamledecek olursak, o zaman bu, açık olanı yeniden izah etme gibi olmuş olur. Ama âyeti, kendisine şefaat olunanlar anlamına alacak olursak, bu açık olanı yeniden izah etmek olmaz. Binâenaleyh, bu daha evlâdır. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki:

Mu'tezile şöyle demektedir: "Fasık, Allah indinde hoşnut olunmuş kimse değildir. Binâenaleyh, Resûl'ün, fasık kimseler için şefaat etmemesi gerekir.

Çünkü bu âyet, kendisine şefaat edilen kimsenin, Allah indinde mutlaka kendisinden hoşnut olunmuş olan kimse olduğuna delâlet eder."

Bil ki bu âyet, fasık kimselere şefaat olunacağına delâlet eden delillerin en kuvvetlilerindendir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا *"... sözünden hoşnut oldu"* ifadesinin doğruluğu, (yani yerinde olması) için, Allahu Teâlâ'nın, o kimsenin sözlerinden tek bir sözünü beğenmiş olması yeterlidir. Allah, fasıkın sözlerinden tek bir sözüne razı olmuştur ki, bu da onun, "Allah'tan başka ilâh yoktur" diyerek, şahâdette bulunmasıdır. Şu halde, şefaatin ona da faydalı olması gerekir. Çünkü, olumsuz cümleden yapılan istisnâ olumludur. Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hak, burada (mevzû bahis âyette) olumsuz cümleden, şu iki şarta bağlı olarak istisnâda bulunmuştur.

a) Onun için, iznin tahakkuk etmesi...

b) Onun sözünün beğenilmiş olması. Şimdi farzedelim ki, fasık hakkında o iki şarttan birisi, yani Allahu Teâlâ'nın onun tekbir sözünü beğenmesi tahakkuk etmiş olsun... Ancak ne var ki, siz daha niçin, "Onun için şefaat izni verildi..." dediniz... Halbuki bu, meselenin başıydı" denilirse, biz deriz ki: Bu kayıt, yani, Cenâb-ı Hakk'ın onun tekbir sözüne razı olması, istisnânın tahakkuk etmesi için, yeterli bir kayıttır. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى *"Onlar ancak Allah'ın razı olduğu kimseler için şefaat ederler"* (Enbiya, 28) âyetidir. Cenâb-ı Hak burada, bu kayıtla yetinmiştir. Bu âyet, ona mutlaka izin ve müsaade çıktığına delâlet eder. Binâenaleyh, bu iki âyetin toplamından, Cenâb-ı Hakk'ın, onun tek bir sözünü beğendiğinde, ona şefaat edilmesi için iznin verilmiş olacağı neticesi ortaya çıkmış olur. Bu iki kayıt tahakkuk edince de, istisnâ tahakkuk etmiş ve maksat tamamlanmış olur.

Allah'ın İlminin İhatası

Beşinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا *"O, onların önlerindekini de, arkalarındakini de bilir. Onların ilmi ise asla O'nu kavrayamaz"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "**eydihim**" kelimesindeki "**hüm**" zamiri, "**dâi**"ye uyan kimselere râcidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün Rahman'ın izin verdiği kimseler"* ifadesi ile, şefaat edenler kastedilmiştir" diyenler, bu zamirin, şefaat edene râci olduğunu söylemişlerdir ki, buna göre mana: Meleklerin ve peygamberlerin

şefaatleri ancak, Rahman'ın, kendisi hakkında meleklerin ve peygamberlerin şefaat etmesi için izin verdiği kimselere fayda verir" şeklinde olur. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, *"Onların önlerindekini de... bilir"* buyurmuştur ki bu, tıpkı Âyete'l-kürsi de buyurduğu gibi, "Meleklerin önlerindekini..." anlamındadır. Bu, **Kelbî** ve **Mukâtil**'in görüşü olup, bu ifadede, kendisine şefaat etmeleri için meleklere ibadet edenleri kınama ve başlarına vurma söz konusudur. **Mukâtil** şöyle der: "Yani, "Cenâb-ı Hak, melekleri yaratmadan önce olanı da, onları yarattıktan sonra onlardan sâdır olanı da bilir" demektir."

İKİNCİ MESELE

Âlimler Cenâb-ı Hakk'ın, "يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ" ifadesi hakkında şu açıklamaları yapmışlardır.

a) **Kelbi,** "مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ" yani "âhiret işlerine"; "وَمَا خَلْفَهُمْ" yani, "dünya işlerine müteallik olanları bilir" demiştir.

b) **Mücahid** "مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ" "dünya işlerine ve kullarının amellerine; "وَمَا خَلْفَهُمْ" "âhiret işlerine, mükâfat ve cezaya müteallik şeyleri bilir" demektir" demiştir.

c) **Dahhâk:** "Cenâb-ı Hak, geçeni, kalanı ve kıyametin ne zaman kopacağını bilir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا" ifadesi hakkında, şu iki açıklamayı yapmışlardır:

a) Allahu Teâlâ, kendisinin, kullarının önünde ve arkalarında olanları bildiğini beyân buyurmuş, sonra da *"Onların ilmi ise asla O'nu kavrayamaz"* buyurmuştur. Yani, "Kullarım, önlerinde ve arkalarında olanları ilim cihetinden kuşatamazlar" demektir.

b) Bununla, "Onlar, (kullar), Allah'ı, ilimce kuşatamaz ve kavrayamazlar" manası kastedilmiştir.

Birincisi, şu iki sebepten dolayı daha uygundur:

1) Zamirin, daha önce bahsedilenlerden en yakınına râci olması gerekir. Burada en yakın olan ise, Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ" ifadeleridir.

2) Allahu Teâlâ, kullarının yaptıkları ve böylece de karşılığını hak ettikleri şeylerin, kendisine malûm olduğunu bildirmek için, bunu bir zecr, yani nehy ve onları alıkoymak üzere getirmiştir.

Allah'ın Huzurunda Durma

Altıncı sıfat: Cenâb-ı Hakk'ınوَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا *"Artık bütün yüzler, hayy (diri) ve kayyum (her şeye hakkıyla hakim) olan Allah'a baş eğmiştir. Zulüm yükü taşıyanlar ise, hakikaten hüsrana uğramıştır"* âyetinin ifade ettiği husus olup bu, "O günde yüzler zelil olur. Mülk ve kahr, başkasına değil, ancak Allah'a ait olur" demektir. Dilciler, "esir" anlamına gelen el-ânî "اَلْعَانِي" kelimesini, "اَلْعُنُوُّ" zelil olmak, lafzından türetmişlerdir. Nitekim Arapçada, bir kimse esir olduğunda, "عَنَا - يَعْنُو - عَنَاءً" denilir. Allahu Teâlâ, burada اَلْوُجُوهُ "yüzler" ifadesini zikretmiş, bununla mükelleflerin kendisini kastetmiştir. Çünkü "وَعَنَتْ" kelimesi, yüzlerin sıfatı değil, mükelleflerin vasfıdır. Bu, tıpkı *"Yüzler o gün güzeldir; çalıştığından dolayı hoşnuttur"* (Gaşiye, 8-9) âyeti gibidir. Cenâb-ı Hak burada, hasseten "yüzler'i zikretmiştir, çünkü huzû ve huşû, yüzde ortaya çıkar, orada belirir. اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ (hay ve kayyûm) ifadesinin tefsiri daha öne geçmişti. **Ebu Umâme el-Bahili,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in, şöyle dediğini rivâyet etmiştir: اُطْلُبُوا اِسْمَ اللهِ الْاَعْظَمَ فِي هٰذِهِ السُّوَرِ الثَّلَاثَ: اَلْبَقَرَةُ وَآلِ عِمْرَانَ وَطٰهٰ *"Cenâb-ı Hakk'ın "İsm-i a'zam"ını şu üç sûrede araştırınız: Bakara, Âl-i İmrân ve Tâhâ"*[71] Ravi şöyle der: "Biz bu üç sûrede "اَللهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ" ifadesinin müşterek olduğunu gördük." Böylece Cenâb-ı Hak sakındırma üslubuyla bu günün, kişinin başına gelecek olanlardan kaçınmasının ve o günün durumunun, kendisinde isyân ve günahı tercih edip tâatten kaçındığı dünyanın haline benzemediğini beyan buyurmuştur.

Zâlimlerin Hüsranı

Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا *"Zulüm yükü taşıyanlar ise, hakikaten hüsrana uğramıştır"* ifadesine gelince, burada **"hâbe"** fiili ile mahrum kastedilmiş olup, "zulmü irtikâb edenler, mükâfattan mahrum oldu" demektir ki bununla da, alabildiğine zalim olup zulmünden tevbe etmeyenler kastedilmiştir. Mu'tezile, affın olamayacağına dair bu âyetle istidlal ederek şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Zulüm yükü taşıyanlar ise, hakikaten hüsrana uğramıştır"* ifadesi, her zalimi içine alır. Halbuki Allahu

71 **İbn Mace,** Dua, 9 (2/1267); **Dârimî,** Fezâilü'l-Kur'ân, 15 (2/451) benzer hadis.

Teâlâ, zalim hakkında "mahrum olma" ile hükmetmiştir. Onun affı ise, buna ters düşer." Tehdit ifade eden âyetlerin umûm olduğuna dair açıklamalarımız, defalarca geçmişti.

Bil ki Allahu Teâlâ, kıyametin hallerini anlatınca, mü'minlerin kıyametteki durumlarını izah etmek suretiyle sözü bitirerek, وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا *"Kim mü'min olarak salih ameller işlerse, ne haksızlık yapılmasından, ne de eksiltilmesinden korkmaz"* buyurmuştur. Yani, "Kim, salihlerden, farzlardan yana bir şey yapar onun bu ameli de imanla iç içe olursa, -ki bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim de O'na iman etmiş, iyi amellerde bulunmuş olarak gelirse, işte onlar için de en yüksek dereceler"* (Tâhâ, 75); *"Ne haksızlık yapılmasından, ne de eksiltilmekten korkmaz"* demektir. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا يَخَافُ *"Korkmaz* ifadesi, şartın cevabı mahallinde bulunduğu için, meczûm konumundadır. Çünkü ifadenin takdiri, فَهُوَ لَا يَخَافُ "işte o, korkmaz" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, "وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ" (Mâide, 95) ve "فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا" (Cin, 13) âyetleridir. **İbn Kesir**, nehy sîgasında olarak فَلَا يَخَفْ "korkmasın" şeklinde okumuştur ki, bu da güzeldir. Çünkü mana, "korkmasın, emin olsun" demektir. Korkudan nehyetmek emin olmayı emretmek demektir. "Zulüm", haksız yere cezâ vermek veya, tâatının mükâfatını vermemektir. "هَضْمًا" (Hedmen) ise, mükâfatının eksiltilmesi demektir. "اَلْهَضِيمَةُ" (el-hedîmetu), "eksiltilmiş" anlamındadır. Yine, "karnı sırtına yapışmış olan" anlamındaki هَضِيمُ الْكَشْحِ (Hedîmu'l-keşhi) ile, Cenâb-ı Hakk'ın, طَلْعُهَا هَضِيمٌ *"... tomurcukları üst üste binmiş, birbirine yapışmış"* âyeti (Şuarâ, 148) böyledir. اِنْهَضَمَ طَعَامِى "Yiyeceğim eridi, midemde hazmolundu" ifadesi de bu köktendir. **Ebu Müslim** ise şöyle demiştir: "Zulüm, mükâfatın eksiltilmesi, "hadm" ise, mükâfat elde edene, gösterilmesi gereken ta'zim ve saygıyı göstermemektir. Zira, mükâfat, hoş ve güzel olmasının yanı sıra, onunla birlikte ta'zim ve saygı bulunduğunda ancak mükâfat olur. Çünkü noksanlaştırma, bazen mükâfatın kendisinde, bazen de, onunla iç içe bulunması gerekli olan ta'zimde olabilir. Böylece, Cenâb-ı Hak, mü'minlerden, bu iki durumu da nefyetmiş demektir.

Kur'an Üslûbunun Özelliği

وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ﴿١١٣﴾ فَتَعَالَى اللّٰهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰى اِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِى عِلْمًا ﴿١١٤﴾

"Biz onu böylece, Arapça bir Kur'an olarak indirdik. Onda, tehditlerden nicelerini tekrar tekrar açıkladık. Olur ki, ittikâ ederler. Yahut o, kendilerinde yeni bir ibret meydana getirir... Yegâne melik ve hak olan Allah, çok yücedir. Sana O'nun vahyi tamamlanmadan evvel, Kur'ân'da acele etme. "Rabbim, benim ilmimi arttır" de."
(Tâhâ, 113-114).

Bil ki âyetteki "**kezalike**" kelimesi "كَذٰلِكَ نَقُصُّ" (Tâhâ, 99) ifadesine atıftır. Yani, "Aynen o inzal gibi ve o tarzda Kur'ân da indirdik" demektir. Cenâb-ı Hak Kur'ân'ı şu iki şeyle vasfetmiştir.

a) Arapların anlaması, onun i'cazına nazmına ve beşer kelâmı olmadığına vakıf olabilmeleri için, Arapça olması...

b) *"Onda, tehditlerden nicelerini tekrar tekrar açıkladık"* cümlesinin beyan ettiği husus... Yani, "Biz o tehditleri, tekrarladık ve tafsilatlı biçimde izah ettik" demektir. Buradaki "vaîd" içine, farzların ve haramların açıklanması da dahildir. Çünkü tehdit, onlara taalluk eden bir iş olup, tekrar edilmesi, hükümlerin açıklanmasını gerektirir.[72] İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak, bunun hemen peşinden, *"Olur ki, ittika ederler"* buyurmuştur ki, bununla "haram kılınmış olan şeylerden ve farzları yerine getirmemeden korunma, ittika" kastedilmiştir. "**Lealle**" kelimesinin izahı, Bakara Sûresi'ndeki, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" (Bakara, 21) âyetinin tefsirinde geçmişti.

72 Bu kısım matbû nüshamızda şöyledir: ويدخل تحت الوعيد بيان الفرائض والمحارم لأن الوعيد فعل يتعلق فتكرر Noksan bir kelime olduğunu düşünerek bazı yazma nüshalara bakınca tereddüt daha da fazlalaştı. Söyle ki: Süleymaniye (Fatih) No: 308 nüshasında şöyledir: (v. 225 b)لأن الوعد لا يتعلق فتكريره تقيضى بيان الاحكام Süleymaniye (Damad İbrahim) No: 139 nüshasında şöyledir: (v. 172a) لأن الوعيد بهما معلق وتقريره يقتضى بيان الاحكام Öyle zannediyoruz ki doğrusu bunlardan hiçbiri olmayıp, matbu nüshamızdan sadece (Damad nüshasında yer alan) "bihimâ" kelimesi düşmüştür. Tercüme buna göre verilmiştir (Ç).

Âyetteki, اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا *"Yahut o, kendilerinde yeni bir ibret meydana getirir"* ifadesine gelince, bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

Birinci izah: Mana, "Biz Kur'ân'ı ancak, onların muttaki olmaları, yani uygun olmayan şeyden sakınmaları, yahut da Kur'ân'ın onlarda, kendilerini tâata ve uygun olan şeyleri yapmaya davet eden bir zikir ve ibret meydana getirmesi için indirdik" şeklindedir. Bu ifadeyle ilgili birkaç soru vardır:

Birinci soru: "Kur'ân nasıl zikrin meydana getiricisi (muhdis) olur?"

Cevap: Kur'ân okurken zikir ve ibret tahakkuk ettiği için, ihdâs etme işi ona nispet edilmiştir.

İkinci soru: "Zikir, niçin Kur'ân'a nispet edilmiş de, niye takvâ yine ona nispet edilmemiş?"

Cevap: Takvâ, kabîh (çirkin) olan şeyleri yapmama demektir ki bu, aslen bulunan yokluğa (yapmamaya) devam etmek, onu sürdürmektir. Binâenaleyh, bu asli yokluğunun, yapmama halinin Kur'ân'a isnat edilmesi caiz değildir. Ama, zikrin meydana gelmesi ise yok iken meydana gelen yeni bir şeydir. Bu sebeple, onun Kur'ân'a nispet edilmesi caiz olmuştur.

Üçüncü soru: اَوْ (veya) lafzı "münafât" (zıtlık, farklılık) için kullanılır. Halbuki, takvâ ile zikrin nasıl olması gerektiği arasında bir zıtlık yoktur, bundan da öte, ittika ancak "zikr" ile meydana gelir. O halde, bu kelimelerin arasında اَوْ (veya) edâtının kullanılmasının hikmeti nedir?"

Cevap: Bu, Arapların, جَالِسِ الْحَسَنَ اَوْ ابْنَ سِيرِينَ "Ya Hasan, yahut da İbn Sirin ile otur kalk" yani "ikisinden birinden uzak kalma" demeleri gibidir. İşte burada da böyledir.

İkinci izah: Şöyle de denilebilir: "Biz Kur'ân'ı, ittika etmeleri için indirdik. Binâenaleyh, eğer bu ittikâ tahakkuk etmezse, Kur'ân, onlarda en azından, bir zikir, öğüt, bir şeref ve güzel bir hatıra meydana getirir." Binâenaleyh, her iki takdire göre de, Kur'ân'ın indirilmesi takvâ, yani takvâ vesilesi olmuş olur.

Hak Teâlâ, Kur'ân'ın şanını ululayınca, bunun peşinden kendisini ulu-lamış ve mahlûkatının da, kendisini ululayıp tebcil etmeleri gerektiğine dikkat çekmek için, فَتَعَالَى اللهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ *"Yegane melik ve hak olan Allah, çok yücedir"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, kendisini (gerçek hükümdar) hak melik" diye vasfetmiştir. Çünkü O'nun mülkü son bulmaz, değişmez, başkasından elde edilmiş değildir; başkası o mülke layık da değildir. İşte bundan

dolayı, bu şekilde nitelemiştir kendisini... "**Teâlâ**", "uluvv" (yücelik) mastarının "tefâul" babıdır. O'nun, yüceliği, azameti ve rubûbiyyetinin aynı anlamda olduğu sabittir ki bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, calâl sıfatlarıyla muttasıf olması, vehimlerin kendisini anlayamaması, akılların takdirden aciz kalması, fayda ve zarara uğramaktan münezzeh olmasıdır. O halde bu demektir ki Cenâb-ı Hak Kur'ân'ı, ancak, kulların uygun olmayan şeylerden sakınmaları, uygun olanları da yapmaları için göndermiştir. Allahu Teâlâ, onların tâatleriyle kemâle ermekten, isyanlarından da zarara uğramaktan münezzehtir. O halde tâatler, ancak O'nun muvaffak kılması ve kolaylaştırmasıyla meydana gelirler. Günahların (cezası da), kendisinde bir adâlet olarak tahakkuk eder. Herkese, ne için yaratılmışsa o şey, kolaylaştırılır.

Vahiy Sırasında Resûlullah

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰى اِلَيْكَ وَحْيُهٗ *"Sana onun vahyi tamamlanmadan evvel, Kur'ân'da acele etme"* ifadesine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Daha Önceki Âyetle Münasebet**

Bu ifadenin kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيَسْاَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ" ifadesinden başlayarak buraya kadar, söz tamamlanmış ve sona ermiştir. وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ*"... Kur'ân'da acele etme"* âyeti ise, müste'nef bir hitap olup, buna göre Cenâb-ı Hak sanki, وَيَسْاَلُونَكَ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ "Onlar sana (...) soruyorlar. Kur'ân'da acele etme..." demek istemiştir.

2) Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân'dan herhangi bir şeyi kaçıracağından endişe ediyor, bundan ötürü de vahiy esnasında, **Cebrâil** ile birlikte okuyordu. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak ona, Cebrail okurken susmasını; o bitirdikten sonra, okumaya başlamasını emretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, Kur'an'ın mükellefler için nasıl faydalı bir şey olduğunu açıklamış, kendisinin de, uygun olmayan her şeyden münezzeh olup, iman ve rahmetle tavsif edilmiş bir zât olduğunu beyan etmiştir. Böyle olan zâtın elçisinin de, vahiy hususunda unutma ve yanılmadan uzak olması gerekir. Unutma ve yanılma hususunda emniyet ve garanti tahakkuk edince de, *"Kur'ân'da acele etme"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kur'an'da acele etme"* ifadesiyle, "onu kendi kendine okumada acele etme"; "onu başkasına okumada acele etme"; onun zahirine itikat edip inanmada acele etme" ve "onun zahirini iktiza ettiği şeyi başkasına anlatmada acele etme!" manalarının kastedilmiş olması muhtemeldir.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sana onun vahyi tamamlanmadan evvel"* ifadesine gelince bununla da, "onun tamamı sana gelmeden evvel" ve "Onun tamamının beyânı sana gelmezden önce" manalarının kastedilmiş olması muhtemeldir. Çünkü bu iki husus, ancak vahiy ile elde edilir. Halbuki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onu ezberlemesi ve onu başkasına okuması için, onu okumaktan nehyedilmediği malumdur. O halde, bu durumda bununla kastedilen, "Kur'ân'ın tamamı veya beyânı yahut da her ikisi birden vahiyle ortaya çıkıncaya kadar, ne kendisini ne de başkasını o Kur'ân'ın yöneltmemesi..." dir. Çünkü, söz tamamlanmadığı müddetçe, sözün manası konusunda tavakkuf etmek, beklemek gerekir. Zira, bunun peşinden, tahsis etme özelliğine sahip olan bir istisnânın, veya bir şartın, ya da bunlardan başka bir şeyin gelmesi muhtemeldir. İşte, bu âyetin tefsiri hususundaki açıklama budur.

Şimdi biz, müfessirlerin bu hususta ki görüşlerini verelim:

a) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"O'nda acele etmek için dilini hareket ettirme"* (Kıyame, 16) âyeti gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân'ı **Cebrail**'den alma hususunda çok gayretli ve iştiyaklı idi. Dolayısıyla, "unuturum" korkusundan dolayı, Cebrail tamamlamadan önce, onu okumada acele ediyordu. İşte bu sebepten dolayı, kendisine, "Onun vahyedilmesi tamamlanıncaya kadar, acele etme! Senin onu alman, ağırbaşlılık ve sükûnet içinde olsun. Çünkü Allahu Teâlâ, senin ilmini ve anlayışını artıracaktır" denilmiştir. Bu, **Mukâtil** ve **Suddî**'nin görüşüdür. Bunu, **Atâ, İbn Abbas**'tan da rivâyet etmiştir.

b) "Kur'ân hususunda acele edip de, sana onun manalarının beyânı vahyedilmezden evvel, onu ashâbına okuma" demektir. Bu **Mücahid** ve **Katâde**'nin görüşüdür.

c) **Dahhâk** şöyle demektedir: "Mekkeliler ve Necrân piskoposu: "Ey Muhammed (s.a.s), bize şunu söyle: Biz sana üç gün mühlet tanıyoruz"

demişlerdir. Derken, vahiy gecikir. Bunun üzerine etrafta, "Yahudiler,[73] Muhammed'i mağlup etti" şayiası yayılır. Bu sebepten dolayı, *"... Kur'ân'da acele etme"* âyeti nazil oldu. Bu, "Onun, Levh-i Mahfuz'dan **İsrafil**'e; **İsrafil**'den **Cebrâil**'e, **Cebrâil**'den sana vahy tamamlanmazdan önce, onun inmesi hususunda acele etme de, "Ey Rabbim, ilmimi arttır" de, demektir.

d) **Hasan el-Basri:** "Bir kadın Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "kocam yüzüme tokat attı" dedi. Bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s) "Aranızda kısas uygulanır" buyurdu. İşte bunun üzerine, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kur'ân'da acele etme"* hitabı nazil oldu da, Hz. Peygamber (s.a.s) kısas uygulamadan vazgeçti, derken Cenâb-ı Hakk'ın, "اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ" (Nisa, 34) âyeti indi verdi" demiştir. Bu uzak bir ihtimaldir, itimada şayan olanı ise, ilk izahtır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَقُلْ رَبِّ زِدْنِى عِلْمًا *"Rabbim, benim ilmimi arttır" de"* ifadesine gelince, bu, "Allah Subhanehû ve Teâlâ, Hz. Peygamber'e, Kur'ân'ın tamamlanması veyahut da, kendisine inen vahyin beyânı ile ortaya çıkacak olan ilminin artması hususunda, kendisine, Allah'a sığınmasını emretmiştir..." demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Burada nehyedilen acele etme işini o peygamber, şâyet vahye müstenit olarak yapmışsa, o bundan daha nasıl nehyedilir?

Cevap: Belki de, Hz. Peygamber bunu, ictihadıyla yapmıştır. Evlâ olanı ise, acele etmemesidir. İşte bundan dolayı nehyedilmiştir.

Âdem ile Havva (a.s)'nın İmtihanı

وَلَقَدْ عَهِدْنَآ اِلٰٓى اٰدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِىَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا ﴿١١٥﴾ وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيسَ اَبٰى ﴿١١٦﴾ فَقُلْنَا يٰٓاٰدَمُ اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى ﴿١١٧﴾ اِنَّ لَكَ اَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرٰى ﴿١١٨﴾ وَاَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحٰى ﴿١١٩﴾

"Andolsun ki biz, bundan evvel Âdem'e de vahyetmişizdir, fakat unuttu o. Biz, onda bir azm bulamadık. Hani meleklere, "Âdem

73 Soruyu soran Necran Piskoposu olduğundan, "Yahudiler" yerine "Hıristiyanlar" denilmesi beklenirdi. Fakat metinde böyledir (Ç).

için secde edin"demiştik de, İblis'ten başkaları, secde etmişti. O ise dayatmıştı. Biz de demiştik ki: "Ey Âdem, hiç şüphesiz ki bu, senin de zevcenin de düşmanıdır. Bundan dolayı, sakın sizi cennetten çıkarmasın o. Sonra zahmete düşersin. Çünkü senin, acıkmaman, çıplak kalmaman, hep oradadır. Ve sen, "hakikaten, burada susamayacaksın, sıcak altında da kalmayacaksın" (Tâhâ, 115-119).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki bu **Hz. Âdem** (a.s) kıssasının Kur'ân'da altıncı kez yer alışıdır. Bunların ilki Bakara Sûresi'nde, ikincisi A'raf'ta; üçüncüsü Hicr'de, dördüncüsü İsrâ'da, beşincisi Kehf'te, altıncısı da bu sûrededir. Bil ki bu âyetin kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Hak Teâlâ, *"Sana geçmiş (ümmet)lerin haberlerinden bir kısmını işte böylece anlatıyoruz"* (Tâhâ, 99) buyurup, sonra Kur'ân'ı ululayıp, bunu iyice te'kid edince, bu kıssayı, *"İşte böylece anlatıyoruz"* diye yaptığı va'di yerine getirmek için zikretmiştir.

2) Cenâb-ı Allah, *"O (Kur'ân)da tehditlerden nicelerini tekrar tekrar açıkladık. Olur ki ittikâ ederler, yahut o kendilerinde yeni bir ibret meydana getirir"* (Tâhâ, 113-114) buyurunca, bunun peşinden **Hz. Âdem** (a.s) kıssasını getirmiş ve sanki, "İnsanoğlunun şeytana boyun eğmesi ve onun vesvesele-rinden korunamaması çok eskilere dayanır. Nitekim biz bundan önce, yani, kendilerine nice nice tehditlerimizi açıkladığımız kimselerden önce, Âdem (a.s)'e vahyetmiş ve ona sıkı sıkı tembih etmiştik. Çünkü biz, *"Hiç şüphesiz ki bu, senin de zevcenin de düşmanıdır"* demiştik. Ama o, buna rağmen yine unuttu ve o ahdi (vahy ile yapılan tavsiyeyi) terk etti. O halde, insanın şeytandan korunamaması işi çok eskilere dayanır" demek istemiştir.

3) Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e: *"Ya Rabbi ilmimi artır"* (Tâhâ, 114) demesini emredince, bundan sonra **Hz. Âdem** (a.s) kıssasını getirmiştir. Çünkü Hz. Âdem (a.s), kendisine Allahu Teâlâ'nın vahyetmesine ve vahyini tekrarlayıp düşmanından sakındırmasına rağmen bütün bunları unuttu. Binâenaleyh insan gücünün, şeytandan korunmaktan aciz kaldığına delâlet eder. Bu durumda da insan, ilim elde etmeye, unutmaktan ve yanılmaktan uzak kalmaya muvaffak kılması hususunda Rabbisinden medet ummaya muhtaçtır.

4) Hz. Muhammed (s.a.s)'e *"Onun vahyi tamamlanmadan evvel Kur'ân'da acele etme"* (Tâhâ, 114) denilince bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in vazifesinden fazlasını yapmak suretiyle dini hususlarda gayret gösterdiğine delalet eder. Binâenaleyh Hak Teâlâ, Hz. **Muhammed** (s.a.s)'i, bu hususta ileri gitmekle (ifratla) niteleyince, **Hz. Âdem** (a.s)'i de gereğinden az yapmakla (tefritle) nitelemiştir. Çünkü o, bu hususta ihmal göstermiş, bunu aklında tutamamış ve derken unutuvermiştir. Böylece insanın zelleden (hatadan) kesinlikle kurtulamayacağını, her halükârda bir hata yapacağını belirtmek için, **Hz. Âdem** (a.s)'ı tefrit, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i de ifrat ile tavsif etmiştir.

5) Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Acele etme"* denilince, bundan canı sıkılmış ve kendi kendisine, "Uygun olmayan bir şey yapmamış olsaydım, bana bu nehiy gelmezdi" demiş. İşte bunun üzerine ona: "Eğer nehyedildiğin şeyi yaptıysan, sen bunu ancak ibadete olan düşkünlüğünden ve vahyi yerine getirme aşkından ötürü yaptın. Atan Âdem (a.s) ise ihmalkârlığından ve kendisini koruyamamasından ötürü, uygun olmayan bir şey yapmıştı. Binâenaleyh senin hatan, onun hatasından daha güzeldir" denilmek istenmiştir.

Hz. Âdem'in Ahdi

Hak Teâlâ'nın وَلَقَدْ عَهِدْنَا اِلٰى اٰدَمَ مِنْ قَبْلُ *"And olsun ki Biz, bundan evvel Âdem'e vahyetmiştik"* cümlesindeki "ahd" ile, Allah'ın bir emri veya bir yasağının kastedildiğinde bir şüphe yoktur. Nitekim kralların emir ve tavsiyeleri hususunda, "اَشَارَ الْمَلِكُ اِلَيْهِ وَعَهِدَ اِلَيْهِ" denilir. Müfessirler bu âyette, "Biz Âdem (a.s)'e, o ağaçtan yememesini ve ona yaklaşmamasını vahyettik, emrettik, tavsiye ettik" manasını vermişlerdir.

Âyetteki مِنْ قَبْلُ *"bundan evvel"* ifadesi ile ilgili olarak da şu izahlar yapılmıştır.

1) Kendilerine Kur'ân'da tekrar tekrar tehditlerde bulunduğumuz o kimselerden evvel.

2) **İbn Abbas** (r.a): "Âdem (a.s), o ağaçtan yemezden evvel, Allahu Teâlâ ona, ondan yememesini vahyetmişti" demiştir.

3) Bu, **"Hz. Muhammed** (s.a.s) ve Kur'ân'dan önce..." demektir. Bu görüş, **Hasan el-Basri**'nindir.

Âyetteki فَنَسِيَ *"Fakat unuttu"* ifadesine gelince, bu hususta geniş açıklamayı Bakara Sûresi'nde yapmıştık. Burada, bu hususta pek az bir şeyi tekrar edeceğiz: "Nisyân"ın manası hususunda şu iki izah yapılmıştır.

a) Bu, hatırlamanın zıddı olan şeydir, yani "unutma"dır. **Hz. Âdem** (a.s), ezberlemediği ve iyice zaptedemediği, dolayısıyla, unuttuğu için itap olunmuştur. **Hasan el-Basri** (r.h), "Allah'a yemin olsun ki, **Hz. Âdem** (a.s) unutması dışında asla asi olmadı" derdi.

b) Buradaki "nisyan", yapmamak manasınadır. Çünkü **Âdem** (a.s), kendisine ağaçtan ve onun meyvesini yemekten sakınması hususundaki emri yerine getirmemişti. Bu kelime "فَنَسِيَ", **"nüssiye"** şeklinde de okunmuştur ki anlamı: "Unutturuldu", yani şeytan ona unutturdu" demektir. Bu takdirî (manaya) göre, şöyle denilebilir: **Hz. Âdem** (a.s)'in bu günaha hiç yorum yapmadan yöneldiği söylenebileceği gibi, yorum yapıp yöneldiği de söylenebilir. Bu hususdaki izahımız Bakara Sûresi'nde geçti.

Onun Azminin Eksikliği

Hak Teâlâ'nın وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا *"Biz onda bir azm bulamadık"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: "Bulma" fiili, "bilme" manasına gelebilir. İşte bu âyette, "bilme" manasındadır. Bunun, "yokluğun" zıddı olan "bulma" manasında olması da mümkündür. Buna göre bu, "Onda bir azim bulamadık" manasında olur.

İkinci bahis: "Azm", kararlı ve sebatlı olmak, ısrar etmek demektir. Hak Teâlâ'nın, *"Biz onda bir azm bulamadık"* cümlesi "Onda günahı sürdürme hususunda bir azim bulamadık" manasında olabileceği gibi -ki bu bir övgü olmaya daha uygundur.- "Onda günahı terk etme, gafletten korunma ve sakınma" hususunda bir azim bulamadık" manasında da olabilir. Biz, **Hz. Âdem** (a.s)'in ictihadında hata ettiğini söylediğimiz takdirde bu, "Onda, ictihadda ihtiyatlı olma hususunda bir azim bulamadık" demek olabilir.

Meleklerin Ona Secdesi

Cenâb-ı Hak وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيسَ اَبٰى *"Hani meleklere, "Âdem için secde edin" demiştik de, İblis'ten başkaları secde etmişti. O ise dayatmıştı"* buyurmuştur. Bu, birkaç mesele ihtiva eder:

1) Meleklerin hepsi mi, yoksa bir kısmı mı secde ile emrolunmuşlardı?

2) Bu secde ne demektir?

3) İblis, meleklerden midir, değil midir? Eğer değil ise, bu istisna niçin yapılmıştır ve neden dolayı secde ile emrolunmuştu?

4) Bu, **Hz. Âdem** (a.s)'in, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den daha üstün olduğuna delâlet eder mi, etmez mi?

5) Cenâb-ı Hakk'ın İblis hakkında, *"O ise dayatmıştı"* demesinden, onun kâfir olduğu manası nasıl çıkarılır? O, tâ baştan beri mi kâfir idi, yoksa bu işten dolayı mı kâfir oldu? Bil ki bütün bu soruların cevabı, Bakara Sûresi'nde ayrıntılı bir şekilde geçti.

Hak Teâlâ فَقُلْنَا يَا اٰدَمُ اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى *"Biz de, "Ey Âdem, hiç şüphesiz ki bu, senin de zevcenin de düşmanıdır. Öyleyse, sakın sizi cennetten çıkarmasın o. Sonra zahmete düşersin" demiştik"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç soru vardır.

İblis'in Hz. Âdem'e Düşmanlığının Sebebi

Birinci soru: Bu düşmanlığın sebebi nedir?

Cevab: Buna birkaç açıdan cevap verilir:

a) İblis, çok kıskanç idi. O, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Âdem** (a.s)'deki nimetlerini görünce, onu kıskandı ve ona düşman oldu.

b) **Hz. Âdem,** genç ve bilgili idi. Çünkü Cenâb-ı Hak, onun hakkında, *"(Allah) Âdem'e bütün isimleri öğretti"* (Bakara, 31) buyurmuştur. İblis ise cahil bir ihtiyardı. Çünkü o, kendisinin üstün oluşunu, yaratıldığı şeyin üstün oluşunu delil getirerek ispata kalkışmıştır. Bu ise, bir cahilliktir. Cahil olan ihtiyar her zaman genç ve âlim olan kimseye düşman olur.

c) İblis, ateşten, **Âdem** (a.s) ise, su ve topraktan yaratılmıştır. Bu iki asıl unsur arasında düşmanlık (terslik) vardır. Binâenaleyh bu, o düşmanlığın neticesi ve devamıdır.

Cennetten Çıkmanın İblis'e İsnadı

İkinci soru: Onları cennetten çıkaran Allahu Teâlâ kendisi olduğu halde, *"Sakın sizi (o İblis) cennetten çıkarmasın"* buyurmuştur?

Cevab: Bu çıkarılma işi neticede, şeytanın yapmış olduğu vesvese yüzünden olduğu için, bunun böyle ifade edilmesi makul olur.

Üçüncü soru: Bu fiili birlikte yaptıkları halde, niçin zahmet çekme işi, **Hz. Havva**'ya da değil de, sadece **Hz. Âdem** (a.s)'e isnat edilmiştir?

Cevab: Buna iki şekilde cevap verilir:

a) **Hz. Âdem** (a.s), ailesinin (eşinin) âmiri ve reisi durumunda olduğu için, onun zahmet çekmesi zımnında, ailesinin de zahmet çekeceği manası

vardır. Bu tıpkı, onun mutluluğunun içinde ailesinin mutluluğunun da yatmasına benzer. Binâenaleyh, âyette aynı zamanda fasılaya, (âyet sonlarının ahengine) riâyet de söz konusu olduğu için, bu zahmet çekme işi, **Hz. Havva**'ya değil, sadece **Hz. Âdem** (a.s)'e nispet edilmiştir.

b) Bu fiil ile, "azık (geçim) elde etmedeki yorulma, zahmet çekme" manası kastedilmiştir. Bu ise, kadına değil, erkeğe aittir. Rivâyet olunduğuna göre, **Hz. Âdem** (a.s)'e, kırmızı bir öküz indirilip verildi ve o, bununla çiftçilik yapıyor, terliyor ve alnının terini siliyordu.

Cennet Hayatındaki Durum

Cenâb-ı Hak, إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ * وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ *"Çünkü senin acıkmaman, çıplak kalmaman hep oradadır ve sen hakikaten burada susamayacaksın, (güneşte) kalmayacaksın"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyeteki "أَنَّكَ" böyle fethalı okunduğu gibi, kesreli olarak "إِنَّكَ" şeklinde de okunmuştur. Fethalı okunuşu, "أَنْ لَا تَجُوعَ" üzerine atfedilmesinden dolayıdır. İmdi, şâyet: "أَنْ" (eğer) edatı "أَنَّ" üzerine gelmez. Mesela "أَنْ أَنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ" denilemez. Halbuki "وَأَنَّكَ" ifadesinin başındaki vâv, en edatının yerini tutmaktadır. Dolayısıyla bu vâv nasıl onun üzerine dahil edilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Vâv, her zaman "en"in yerini tutmak için kullanılmaz. O, her âmilin yerini tutabilir. Binâenaleyh "enne", özellikle tahkik (hiç şüphesiz) manasına kullanılan bir harf olmadığında, tıpkı "en" ve "enne"nin yan yana gelmelerinin imkansız oluşu gibi, vâv ile yan yana gelişi imkansız değildir.

İKİNCİ MESELE

Doymak, suya kanmak, giyim, gölgede oturmak, insanların işlerinin hep dayandığı merkezlerdir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu şeylerin kazanmaya ve araştırmaya gerek olmaksızın cennette insanoğlu için mevcut olacağını bildirmiştir. Bunların da, olumsuz cümlelerle ifade edilmeleri, zıtları olan açlık ve çıplaklıktan ötürüdür. Âyette susama ve gölgeden bahsedilişi, insanın kulağına, ve bunların sebep olduğu, sakındığı çeşitli zahmetli şeyleri çıtlatmak içindir. Böylece insan, böyle zahmetlere düşmesine sebep olacak şeylerden sakınır. Bütün bunların hepsi, sanki âyetteki, *"Sonra zahmete düşersin"* ifadesini tefsir için getirilmiştir.

Şeytanın Onlara Vesvese Vermesi

فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَآ اٰدَمُ هَلْ اَدُلُّكَ عَلٰى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلٰى ﴿١٢٠﴾ فَاَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى ﴿١٢١﴾ ثُمَّ اجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدٰى ﴿١٢٢﴾

"Nihâyet şeytan onu fitledi: "Ey Âdem seni ebedilik ağacına ve zeval bulmayacak bir mülke götüreyim mi?" dedi. İşte bunun üzerine ikisi de, ondan yediler. Hemen kötü yerleri açılıverdi. Üstlerini, cennet yaprağından (alıp) örtmeye başladılar. Âdem Rabbine karşı gelmiş oldu ve şaşıp kaldı. Sonra Rabbi yine onu seçti, tevbesini kabul etti ve ona, doğru yolu gösterdi" (Tâhâ, 120-122).

Vesveseye Kanmalarındaki Sır

Bil ki Hak Teâlâ, melekleri **Hz. Âdem** (a.s)'e secde ettirmek suretiyle onu yücelttiğini, İblis'in hem ona, hem de eşi (Havva'ya) çok aşırı düşman olduğunu, bu düşmanlığı yüzünden onları, içine düştüklerinde ellerindeki bütün nimetlerin yok olacağı bir masiyete çağırdığını beyan buyurmuştur. Buna rağmen **Hz. Âdem** (a.s) ve **Havva**'dan, o zelle sâdır olmuştu.

Ebu Umâme el-Bâhilî'den rivâyet edilen şu şey ne kadar dikkat çekicidir: "Eğer insanoğlunun kıyamete kadarki sabrı ve düşleri terazinin bir kefesine, **Hz. Âdem** (a.s)'in sabrı ve düşleri de diğer gözüne konulacak olsaydı, mutlaka **Hz. Âdem** (a.s)'in hadisesi çok enteresandır. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Sakın (İblis) sizi cennetten çıkarmasın. Sonra zahmete düşersin. Çünkü sen burada acıkmayacak çıplak kalmayacaksın, burada susuzluk çekmeyeceksin. Güneş (in sıcağında) kalmayacaksın"* (Tâhâ, 117-119) ifadeleri ile **Hz. Âdem** (a.s)'i sürekli bu rahatlığa muntazam bir geçime teşvik etmiş, İblis de, onu *"Seni ebedilik ağacına götüreyim mi?"* ifadesi ile, sürekli bir rahata; *"ve zeval bulmayacak bir mülke götüreyim mi?"* ifadesi ile muntazam bir geçime teşvik etmiştir. Binâenaleyh Allah'ın onu teşvik ettiği şey ile, İblis'in teşvik ettiği şey aynıdır. Fakat Cenâb-ı Hak böyle bir hayatı, onun o ağaçtan uzak durması şartına; İblis ise bunu, onun o ağaçtan yemesi şartına bağlamıştır. Sonra **Âdem** (a.s), aklının mükemmel olması ve

İblis'in kendisine secde etmeyip, düşmanlığından dolayı kendisini hataya sürüklemiş olması sebebiyle, Allahu Teâlâ'nın İblis'in kendisinin düşmanı olduğunu bildirmesini bilmesine ve ancak Allah'ın onun mevlâsı, yardımcısı ve Rabbi olduğunu bilmesine rağmen, daha nasıl aynı hadisede ve aynı maksat hususunda, İblis'in kendisinin alabildiğine düşmanı olduğunu bilmesine rağmen, onun sözünü kabul etmiş, ama Allah'ın, kendisinin yardımcısı ve mürebbisi olduğunu bilmesine rağmen, O'nun sözünden yüz çevirmiştir. Kim bu konuda iyice düşünürse, şaşkınlığı ve hayreti artar, en sonunda bu hadisenin, Allah'ın kaza ve kaderinden kurtuluşun olmadığına, ona hiçbir şeyin engel olmayacağına ve delilin çok açık ve kuvvetli olmasına rağmen, ancak Allah'ın takdiri ile fayda vereceğine bir dikkat çekme gibi olduğunu anlar.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ *"Nihâyet şeytan onu fitledi, ona vesvese verdi"* ifadesine gelince, onun nasıl vesvese verdiği ve ne ile vesvese verdiği meselesi Bakara Sûresi'nde geçmişti. Buna göre şâyet, "Vesvese fiili, nasıl "فَوَسْوَسَ لَهُمَا" (A'raf, 20) âyetinde olduğu gibi bazen lâm ile, bazen de bu âyette olduğu gibi "**ilâ**" harf-i cerri ile müteaddi oluyor?" denilirse, biz deriz ki: "فَوَسْوَسَ لَهُ" şekli, "Ondan ötürü vesvese verdi, "وَسْوَسَ اِلَيْهِ" şekli ise, "Ona vesvese verdi" demektir. Bu tıpkı, حَدَّثَ لَهُ (Ona konuştu) ve وَاَسَرَّ اِلَيْهِ(Ona fısıldadı) ifadelerinde olduğu gibidir.

Hz. Âdem Nübüvvetten Önce Vesveseye Uydu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o vesvesenin, şeytanın **Hz. Âdem** (a.s)'i şu iki şeye arzulandırmak hususunda olduğunu beyan etmiştir:

a) هَلْ اَدُلُّكَ عَلٰى شَجَرَةِ الْخُلْدِ *"Seni ebedilik ağacına götüreyim mi?"* ifadesi... İblis bu ifadesinde, ağacı ebediliğe nisbet etmiştir, onun iddiasına göre ondan yiyen herkes ebedileşirmiş.

b) وَمُلْكٍ لَا يَبْلٰى *"Zeval bulmayacak bir mülke"* ifadesi... Bu, "Kim bu ağaçtan yerse, mülkü devam eder, eskimez, bitmez" demektir. **Kâdî** şöyle der: Âyetin zahirinde **Hz. Âdem** (a.s)'in şeytanın bu sözünü kabul ettiğine dair herhangi bir şey yoktur. Aksine, bu vesvese **Hz. Âdem** (a.s)'in peygamber olduğu sırada cereyan etmiş olsaydı, **Hz. Âdem** (a.s)'in şeytanın bu vesvesesini kabul etmesi imkansız olurdu. Zira mükellef olma hali ile karşılık alma hali arasında mutlaka bir fasıla olması gerekir. Bu fasıla ölüm ile

olabilir, yahut bu bulut ile (?) olabilir. **Hz. Âdem** (a.s) peygamber olduğuna göre, bunu bilmemesi düşünülemez.[74]

Biz deriz ki: Mükellefiyet ile mücazaat arasında mutlaka böyle bir fâsılanın (boşluğun) olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Niçin şöyle denilmesin: "Böyle bir boşluğa kesinlikle ihtiyaç yoktur. Olsa dahi mutlaka bir uyuklama veya baygınlık gibi bir durum ile böyle kısa bir fâsılanın meydana gelmesi yeterlidir. Hem sonra ölüm sebebi ile mutlaka böyle bir fâsılanın bulunması gerekli ise de, daha niçin sen, "peygamberin mutlaka bunu bilmesi gereklidir" diyorsun (Ey **Kâdî**)... Siz (Mu'tezile'den) bazıları "**Hz. Musa** (a.s), "Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu bilmediği için, O'nu görmeyi istemiştir" dememiş midir? Bu bilmeme caiz olunca, beriki niçin caiz olmasın? Sonra o zaman **Hz. Âdem** (a.s)'in peygamber olduğuna dair delil nedir? Çünkü bize göre, bu zelle (hata), **Hz. Âdem** (a.s)'in peygamber olmasından sonra değil, önce olmuştur. Sonra **Hz. Âdem** (a.s)'in, şeytandan gelen bu vesveseyi kabul ettiğinin delili, Cenâb-ı Hakk'ın vesveseyi haber verdiği âyetin peşinden, فَأَكَلَا مِنْهَا *"İşte bunun üzerine ikisi de ondan yediler"* ifadesini getirmesidir. Âyetteki bu sıra, bu vesvesenin, yemenin sebebi olduğunu göstermektedir. Bu tıpkı زَنَى مَاعِزٌ فَرُجِمَ "Mâiz zina etti de recmolundu." سَهَا رَسُولُ اللهِ فَسَجَدَ "Hz. Peygamber (namazda) yanıldı da secde (-i sehv) yaptı" denilmesi gibidir. Çünkü bunlardaki fâ-i ta'kibiyyeler, bu recmin, o zinanın; bu secdenin de o sehvin (yanılmanın) neticesi olduğunu gösterir. İşte burada da bu yeminin, İblis'in *"Seni ebedilik ağacına ve zeval bulmayacak bir mülke götüreyim mi?"* şeklindeki sözüne **Hz. Âdem** (a.s)'in kulak vermesi neticesi olması gerekir. Bu netice ise ancak, **Hz. Âdem** (a.s)'in bu vesveseyi kabul etmesi halinde söz konusudur. Çünkü Âdem (a.s), eğer İblis'in bu sözünü kabul etmeseydi, onun sözüne binâen yeme işine yeltenmezdi. Binâenaleyh **Hz. Âdem** (a.s)'in, İblis'ten gelen bu vesveseyi kabul ettiği sabit olur.

---

74 Matbu nüshamızda, burada birkaç kelime tereddüde sebep oldu. Süleymaniye Damad İbrahim No: 139 nüshasından da yararlandık ki, onun metni şöyledir:

بل لو جرت هذه الوسوسة حال كونه آدم عليه السلام نبيا لاستحال ان يكون آدم عليه السلام قبل ذلك منه لانه لا بد وان يحصل بين حال التكليف وحال المجازات فترة بالموت او بالغيمة ولو كان نبيا امتنع ان لا يعلم ذلك.

Fakat tercümede, her iki metin birlikte değerlendirilerek (hiç birine tam bağlı kalmaksızın) mana vermeye çalıştık (Ç).

Yasağı Çiğneyince Edep Yerlerinin Açılması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o ikisinin, bu ağaçtan yiyince, hemen kötü yerlerinin açıldığını bildirmiştir. **İbn Abbas** (r.a), o ikisinin, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine giydirmiş oldukları nûrdan elbiselerden soyulduklarını ve böylece avret mahallerinin açıldığını söylemiştir. Âyetteki "**sev'âtü**" kelimesi cemi olarak getirilmiştir. Bu tıpkı, فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"Siz ikinizin kalpleri kaymıştır"* (Tahrim, 4) âyetinde olduğu gibidir. Buna göre şâyet, "onların edep yerlerinin açılması, sanki işledikleri günaha bir ceza gibi midir?" denilirse, biz deriz ki: "Bunun, o yeme işine bağlı gibi olduğunda bir şüphe yok. Fakat bunun bir ceza olmama ihtimali de olup, bir başka faydaya vesile olmak üzere, o işe bina edilen bir durum olma ihtimali de mevcuttur.

Âyetteki وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ *"Üstlerini, cennet yaprağından (alıp) örtmeye başladılar"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Keşşaf sahibi şöyle der: "طَفِقَ يَفْعَلُ كَذَا" ifadesi tıpkı وَجَعَلَ يَفْعَلُ كَذَا، اَخَذَ يَفْعَلُ كَذَا ve اَنْشَأَ يَفْعَلُ كَذَا (şöyle yapmaya başladı) ifadeleri gibi olup, "طَفِقَ" fiilinin hükmü, haberinin muzari olması hususunda, tıpkı "كَادَ" fiili gibidir. Fakat aralarında çok ufak bir mesafe vardır: "طَفِقَ" bir işe başlandığını bildirir, "كَادَ" ise başlanmak üzere olduğunu bildirir.

İkinci bahis: Fiil, teksir ve tekrir (çok ve tekrar tekrar yapmayı göstermek için), "يُخَصِّفَانِ" şeklinde de okunmuştur ki bu, Arapların خَصَفَ النَّعْلَ "Ayakkabıyı iyice dikti" deyimlerinden gelir. Bu da, "hassâf'ın (ayakkabı dikicisinin), ayakkabıyı dikmesi, yamaması demektir. Buna göre bu ifade, "O ikisi örtünmek için, edep yerlerine cennet yapraklarını yamadılar" demektir.

Âdem (a.s) Hakkında Âsi Denebilir mi?

Hak Teâlâ وَعَصَى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى *"Âdem Rabbine karşı gelmiş oldu ve şaşıp kaldı"* buyurmuştur. Bazı kimseler, böylece **Hz. Âdem** (a.s)'den büyük bir günah sadır olmuş olduğunu söyleyerek, bu âyeti şu iki şekilde buna delil getirmişlerdir:

a) Âsi (karşı gelen), kınama için kullanılan bir lafızdır. Binâenaleyh bu ancak, büyük günah işleyenler için kullanılır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Kim Allah'a ve peygamberine âsi olur, sınırlarını geçerse, onu da (Allah), içinde ebedi kalıcı olarak cehenneme koyar"* (Nisa, 14) buyurmuştur. Büyük günah sahibi demek, cezaya müstahak olacağı bir işi yapan demektir.

b) Azgınlık ve sapıklık (gavâye ve dalalet), eş anlamlı iki isimdirler. Gayy, "rüşd"ün zıddıdır. Böylesi isimler, ancak fıska (günaha) iyice dalmış fâsıklar için kullanılır.

Bazıları birinci delile, şöyle diyerek cevap vermişlerdir: Masiyet, emre muhalefet etmek, emri dinlememektir. Emir ise bazen vücûb ifade eder, bazen "nedb" (mendubluk)... Çünkü Araplar, "Falancaya çocuğunun işi hususunda şu fikri verdim de bana isyan etti" yine "Falancaya ilaç içmesini emrettim de bana isyan etti" derler. Durum böyle olunca da, "isyân"ın, **Hz. Âdem** (a.s) hakkında kullanılması imkansız olmaz. Bu, onun vâcibi terk etmesinden ötürü değil, aksine mendûbu terk edişinden ötürüdür.

Bu itiraza, o görüş sahibi şu şekilde cevap vermiştir: "Biz, Kur'ân'ın zâhirinin, âsi'nin ikaba müstahak olduğuna delâlet ettiğini; örfün de bu kelimenin kınamada kullanılan bir lafız olduğunu gösterdiğini beyân etmiştik. Binâenaleyh âsi isminin, vâcibi yerine getirmeyen için kullanılması gerekir. Bir de eğer mendûbu yapmayana "âsi" denilebilseydi, o zaman bütün peygamberlerin de "âsi" diye nitelendirilmeleri gerekirdi. Çünkü onlar da (bazı) mendupları yapmamışlardır. Buna göre eğer, "mendûbu yapmayanın "âsi" diye nitelendirilmesi mecazidir. Mecâz ise muttarıd (devamlı) değildir, (her yerde geçerli olmaz)" denilirse, biz deriz ki: Onun bir mecâz olduğunu kabul ettiğine göre, aslolan bu durumun olmamasıdır. Bize itiraz eden kimsenin, "Falancaya çocuğunun işi hususunda şu fikri verdim de bana isyan etti" ve "Falancaya ilaç içmesini emrettim de bana isyan etti" şeklindeki cümlelerine karşı da deriz ki: Biz, Arapların bunu böyle kullandıklarını kabul etmiyoruz. Bunu kabul etsek bile, Araplar bu ifadeyi, istişârede bulunan kimsenin mutlaka o işi yapacağına, o işi ihlal etmesinin mümkün olmadığına kesin gözüyle baktıklarında kullanırlar. Bu durumda da bir "vâciplik" olmasa bile, sanki mânen bir vâciplik meydana gelmiş olur ki bu da, isyan'ın (asiliğin), ancak vâciplik söz konusu olduğunda kullanılacağına delâlet eder. Fakat biz, Allah tarafından olan icâbın (vâcib kılışın) vucûbu gerektirdiği hususunda ittifak ettik. Binâenaleyh isyan sözünün **Hz. Âdem** (a.s) hakkında kullanılmasının, onun vâcibi terk etmesinden dolayı olması gerekir.

Hem sonra bazı kimseler, âyetin, **Hz. Âdem** (a.s)'den bir masiyetin sâdır olduğuna delâlet ettiğini kabul etmişlerdir. Fakat bunlar, bu masiyetin büyük değil, küçük günahlardan olduğunu iddia etmişlerdir. İşte bu, genel olarak Mu'tezile'nin hepsinin görüşüdür. Bu da zayıftır, çünkü biz,

"âsi" isminin, kınama için kullanıldığını; Kur'ân'ın zâhirinin **Hz. Âdem** (a.s)'in ikaba müstahak olduğunu ve bunun ise küçük günahlara daha uygun düşmeyeceğini beyan etmiştik.

Ebu Müslim el-İsfehâni, buna karşı şöyle cevap vermiştir: **"Hz. Âdem** (a.s), mükellefiyetlerinde değil, dünyevi bir hususta isyan etmiştir. **"Gavâ"** fiili ile ilgili hüküm de böyledir." **Ebu Müslim'in** bu görüşü de akıldan uzaktır. Çünkü dünya maslahatları (dünyevi işler), mubahtır. Onları yapan kınama için kullanılan "âsi" (isyan) lafzı ile nitelenemez ve onlar için, *"Onları şeytan aldattı"* (A'raf, 22) denilemez.

Âyetteki فَغَوٰى (azdı-şaştı) ifadesine tutunmak isteyenlere karşı, âlimler birkaç yönden cevap vermişlerdir:

a) Bu, "O cennet nimetlerinden mahrum kaldı" demektir. Çünkü **Hz. Âdem** (a.s) ebedi mülke sahip olmak için o ağaçtan yiyip, neticede mülkünün devam etmesi şöyle dursun, elindeki mülk tamamen zail olup, bu gayreti neticesiz kalıp, başarıya ulaşmayınca, فَغَوٰى "o şaştı" denilmiştir. Bunun manası şudur: "Gayy", rüşdün zıddıdır. Rüşd ise, bir şey vasıtasıyla gayeye ulaşılan şeye ulaşmak, onu elde etmek demektir. Binâenaleyh kim bir vasıta ile bir gayeye ulaşmak ister ama neticede gayesinin zıddı meydana gelirse, bu durumu ifade için gayy tabiri kullanılır.

b) Bazıları da **"gavâ"** fiili, burada **"beşeme"** yani "usandı" anlamına gelir, yani **"Âdem,** çok yemekten ötürü usandı, tıkandı" demektir. **Keşşaf sahibi** şöyle der. Bu, her ne kadar mâkabli meksur olan yâ'yı elif'e kalbedip de, mesela, "فَنَى" ve "بَقَى" kelimelerinde "فَنَا" ve "بَقَا" diyenlerin lehçesine, yani Tayy kabilesi lehçesine göre doğru olsa da, bu değersiz bir açıklamadır.

Bil ki bence bu konuda en evla olan ve gürültüyü kesecek şey, şöyle denilmesidir: "Bu hâdise, onun peygamberliğinden önce meydana gelmiştir ki, biz bunu Bakara Sûresi'nde enine boyuna açıklamıştık. Burada mutlaka araştırılması gerekli bir husus şudur: Kur'ân'ın zâhiri her ne kadar **Hz. Âdem** (a.s)'in isyân edip şaştığına delalet etse de, hiç kimse **Hz. Âdem** (a.s)'in asi ve gâvi olduğunu söylemez. Sözümüzün doğruluğuna şunlar delâlet eder:

1) **Utbi** şöyle der: Bir elbiseyi biçip diken kimseye, "O, onu kesti, dikti" denilir. Ama, bu iş onun sanatı olmadığı ve o bu sanatla tanınmadığı müddetçe, onun için, "Kesici, biçici, terzi" kelimeleri kullanılmaz. Bu zellenin

Hz. Âdem (a.s)'den tek bir defa sâdır olduğu malûmdur. Binâenaleyh bu ismin onun hakkında kullanılmaması gerekir.

2) Bu hadisenin, onun peygamberliğinden önce sâdır olmuş olduğu kabul edilmesi halinde, artık Allahu Teâlâ'nın onun tevbesini kabul edip, onu risâlet ve nübüvvetle şereflendirmesinden sonra, bu ismin onun hakkında kullanılması câiz olmaz. Bu, tıpkı kâfir olduktan sonra, Müslüman olan kimse hakkında: "O kâfirdir" manasında, "كَانَ كَافِرًا" kâfir denilmemesi gibidir. Hatta, bu hâdisenin peygamber olduktan sonra sâdır olmuş olsa bile, onun hakkında şu vasıfların kullanılması câiz değildir. Çünkü **Hz. Âdem** (a.s), bu işten tevbe etmiştir. Bu da tıpkı Müslüman bir kimsenin, içki içip veya zina edip, sonra bunlardan iyice tevbe ederse, artık onun hakkında, içkici veya zinakâr denilmemesi gibidir. İşte burada da böyledir.

3) "Âsi-gâvi" şeklindeki sözlerimiz, **Hz. Âdem** (a.s)'in pek çok hususta, âsi ve Allah'ı tanımada şaşkın olduğu vehmini verir. Halbuki bu iki lafız Kur'an'da mutlak olarak değil, **Hz. Âdem** (a.s)'in âsi olduğu o hadise ile kayıtlı olarak zikredilir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "O, şu hususta âsi oldu" demiş olur. Bu ise, biraz önce bahsettiğimiz o yanlış vehme engel olur.

4) Allahu Teâlâ'nın, başkasının söyleyemeyeceği, kullanamayacağı şeyi **Hz. Âdem** (a.s) hakkında kullanması câizdir. Bu tıpkı, efendinin kölesi ve çocuğu hakkında, âsi olmaları halinde, o efendiden başkasının o köle ve çocuk hakkında söyleyemeyecekleri şeyleri söylemesi gibidir.

Hz. Âdem'in Nebi Yapılması

Cenâb-ı Hak, ثُمَّ اجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدٰى *"Sonra Rabbi yine onu seçti, tevbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi"* buyurmuştur. Bu, "Sonra Allah onu seçti, onun tevbesini kabul etti, yani af ve mağfiretini ona yöneltti. Onu doğruya iletti ve böylece o, pişmanlığa, istiğfarda bulunmaya başladı. Allah da bunu kabul etti" demektir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: لَوْ جُمِعَ بُكَاءِ اَهْلُ دُنْيَا اِلَى بُكَاءِ دَاوُودَ كَانَ بُكَاءُهُ اَكْثَرُ وَلَوْ جُمِعَ كُلُّ ذٰلِكَ اِلَى بُكَاءِ نُوحٍ لَكَانَ بُكَاءُ نُوحٍ اَكْثَرُ وَاِنَّمَا سُمِّيَ نُوحًا لِنَوْحِهِ عَلَى نَفْسِهِ وَلَوْ جُمِعَ كُلُّ ذٰلِكَ اِلَى بُكَاءِ آدَمَ لَكَانَ بُكَاءُ آدَمَ عَلَى خَطِيئَتِهِ اَكْثَرُ *"Şâyet bütün dünyadakilerin ağlaması, Hz. Davud'un ağlamasına eklenseydi, (onunla mukayese edilseydi), Davud'un ağlaması daha çok olurdu. Bütün bunlar da, Hz. Nuh'un ağlamasına eklenseydi, Nûh'un ağlaması da bundan daha çok olurdu. Nûh adı, ona, çok ağladığı için verilmiştir. Bütün bunlarda, Hz. Âdem'in ağlamasına*

eklenip onunla mukayese edilseydi, Hz. Âdem'in hatasından ötürü ağlaması da, bunlardan daha çok olurdu."

Vehb İbn Münebbih şöyle demektedir: "Hz. Âdem çok çok ağlayınca, Allahu Teâlâ ona vahyetti de ona, لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَاغْفِرْ لِى اِنَّكَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ"Senden başka ilâh yoktur. Seni tenzih eder ve sana hamdederiz. Bir kötülük işledim, böylece nefsime zulmettim. O halde beni bağışla. Çünkü sen, bağışlayanların en hayırlısısın" demesini emretmiş, **Hz. Âdem** de bunları söylemiş, daha sonra da Cenâb-ı Hak ona, لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَارْحَمْنِى اِنَّكَ اَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ "Senden başka ilah yoktur. Seni tenzih eder ve sana hamdederiz Bir kötülük işledim, böylece nefsime zulmettim. O halde bana merhamet et, acı. Çünkü merhamet edenlerin en merhametlisi sensin sen" de!" demiş, daha sonra da, ona yine لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِى فَتُبْ عَلَىَّ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ "Senden başka ilâh yoktur. Seni tenzih eder ve sana hamdederiz. Bir kötülük işledim, Böylece nefsime zulmettim. Beni tevbeye muvaffak kıl. Çünkü sen, tevbeleri çok kabul eden ve merhametli olansın" de!" demiştir.

İbn Abbas (r.a), "Hz. Âdem (a.s)'in, Rabbinden aldığı kelimeler işte bunlardır" demiştir.

Âhiretten Dünyaya Göndermeler

قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَاىَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقٰى ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ اَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِى فَاِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَعْمٰى ﴿١٢٤﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِىٓ اَعْمٰى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا ﴿١٢٥﴾ قَالَ كَذٰلِكَ اَتَتْكَ اٰيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسٰى ﴿١٢٦﴾ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى مَنْ اَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِاٰيَاتِ رَبِّهِ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَشَدُّ وَاَبْقٰى ﴿١٢٧﴾

"Allah şöyle buyurdu: "Kiminiz kiminize düşman olarak, hepiniz oradan inin. Artık ne zaman benden size hidâyet gelir de, kim benim hidâyetime uyarsa, o sapmaz, bedbaht olmaz" Kim benim zikrimden yüz çevirirse, onun hakkı da, dar bir geçimdir. Ve biz onu, kıyamet gününde, kör olarak haşrederiz. (Artık o zaman o), "Rabbim, beni

niçin kör haşrettin? Halbuki ben, gören biri idim" demiştir. Allah da şöyle buyurmuştur: Öyledir, sana âyetlerimiz geldi de, sen onları terk ettin. İşte bugün de sen, öylece terk ediliyorsun. İşte, israfa sapan ve Rabbinin âyetlerine inanmayanları biz böyle cezalandırırız. Âhiretin azabı ise, elbette daha çetin ve daha süreklidir" (Tâhâ, 123-127).

Cemi Yerine Tesniye Kullanılması

Bil ki bu âyetlerin başında yer alan ifadeyle ilgili şöyle bir soru sorulabilir: "اِهْبِطَا" ifadesi, ya iki şahsa, ya da daha fazlasına yapılmış olan bir hitaptır. Binâenaleyh, eğer bu iki şahsa yapılan bir hitap ise, Cenâb-ı Hak daha nasıl bundan sonra, cemâate bir hitap olan, *"Artık ne zaman benden sizlere hidâyet gelir de"* ifadesini söylemiştir? Yok eğer bu, ikiden fazla kimselere bir hitap ise, o zaman nasıl olup da tesniye ile "اِهْبِطَا" (ikiniz inin) demiştir?

Âlimler, bu sorunun cevabı hususunda şu izahları yapmışlardır:

Ebu Müslim: "Hitap, hem zürriyetiyle birlikte **Hz. Âdem**'e, hem de, zürriyeti ile birlikte, İblis'edir. **Hz. Âdem**'le İblis, ayrı iki cins oldukları için, "اِهْبِطَا" (ikiniz ininiz) denilmesi, bu her bir cinsin kalabalık kimseleri ihtiva etmiş olmasından dolayı da, "فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ" denilmesi doğru olmuştur.

a) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: **Hz. Âdem** ve **Havva** (a.s), beşerin aslı ve beşerin kendilerinden çıkıp dallanıp budaklandığı sebep ve kök oldukları için, o ikisi, beşerin tamamı gibi kabul edilmiş ve onlara, tıpkı beşerin tamamına yapılan hitapla hitap edilmiş de böylece, çoğul olarak, "فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ" denilmiştir.

Allahu Teâlâ'nın بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ *"Kiminiz kiminize düşman olarak"* ifadesine gelince **Kâdî** şöyle der: "Bu ifadenin zahiri manasının bihakkın gerçekleşmesi hususunda, İblis'in ve şeytanların, insanların düşmanları; insanların da onların düşmanları olması yeter. Binâenaleyh buna, iki fırka içindekilerin birbirlerine karşı düşmanlığı da eklenirse, bunun da bu ifadenin içine girmesi imkansız olmaz."

Âyetteki فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ *"Artık ne zaman benden size hidâyet gelir de, kim benim hidâyetime uyarsa"* ifadesinde, bununla zürriyetin kastedildiğine dair bir delâlet bulunmaktadır. Âlimler bu âyette geçen "hidayet"ten maksadın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu

cümleden olarak bazıları bunun, "peygamber"; bazıları "âyetler[75]ve deliller", diğer bazıları da, "Kur'ân'dır" demişlerdir. Esasen bu hususta hakikat ise şudur: "Hüdâ, hidâyet rehberi" delâlet etmek, kılavuzlamak demektir. Dolayısıyla bu ifadenin içine, yapılan bu izahların hepsi girer.

Hidâyete Uyan Bedbaht Olmaz

Âyetteki فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقٰى *"O sapmaz, bedbaht olmaz"* ifadesinde Cenâb-ı Hakk'ın, kendisine tâbi olanlara karşı kefil olduğu o hidâyetle kastedilenin, delillere tâbi olma olduğuna dair, bir delâlet bulunmaktadır. Delillere tâbi olmak ise ancak, kendileriyle istidlâl ve amel edilmek sûretiyle mükemmelleşir. Durumu böyle olan kimseye, şaşmayacağı ve bedbaht olmayacağı konusunda kefil olmuştur. Bu hususta şu üç izah yapılmıştır.

a) "Bu kimse, dünyada sapmaz, âhirette bedbaht olmaz"

b) "Bu kimse, âhirette sapmaz ve bedbaht olmaz" Çünkü Allah onu cennete iletecek ve onu orada karar kıldıracaktır.

c) Bu kimse, dünyada sapıp, bedbaht olmaz.

Şâyet, "Allah'ın hidâyetine tâbi olan kimselerin başına da, dünyada bazen bedbahtlık geliyor" denilirse, biz deriz ki: "Bu ifadeyle murat edilen, "O, dini konularda sapıtmaz ve din sebebiyle bedbaht olmaz" manasıdır. Binâenaleyh, eğer bedbahtlık bir başka sebepten dolayı meydana gelirse, bunda bir sakınca yoktur.

Kur'ân'dan Yüz Çeviren Sıkıntılı Yaşar

Allahu Teâlâ, hidâyetine tâbi olanlarına, vaadde bulununca, bunun peşinden, hidâyetinden yüz çevirenler hakkındaki vaîdini ve tehdidini getirerek وَمَنْ اَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِى *"Kim benim zikrimden yüz çevirirse..."* buyurmuştur, **"ez-Zikr"** ifadesi, daha önce de beyân edildiği gibi, ilâhi kitapları içine alabilir. Bu ifadeyle, "deliller"in murat edilmiş olması da mümkündür. فَاِنَّ لَهٗ مَعِيشَةً ضَنْكًا *"Onun hakkı dar bir geçimdir"* cümlesindeki **"dank"** kelimesi, aslında, "darlık ve sıkıntı" demek olup, bu mastardır. Daha sonra bu, bir başka kelimenin sıfatı olarak getirilir de, meselâ مَنْزِلٌ ضَنْكٌ"Dar ev" ve عَيْشٌ ضَنْكٌ"Dar geçim" denilir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "sıkıntılı bir yaşayış ve hayat vardır" demek istemiştir.

---

75 Bu kelime matbû nüshamızda **"al-âhıru"** şeklindedir. Fakat Süleymaniye Damad İbrahim ve Fatih nüshalarında "el-âyat" şeklindedir ki, mana buna göre verildi (Ç.)

Bil ki, kendisiyle tehdit edilen bu darlık, ya dünyada, ya kabir de, ya âhirette, ya dinde, yahut her şeyde veyahut da, her şeyin ekserisinde olabilir.

Dünyadaki Sıkıntı

Birincisine gelince, bu hususta bir kısım müfessir şöyle demiştir: Bu böyledir, çünkü Müslüman, Allah'a tevekkül ettiği için, güzel bir yaşayışla yaşar. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"onu güzel bir yaşayışla yaşatırız"* (Nahl, 97) buyurmuştur. Kâfir ise, dünyaya düşkün olduğu ve devamlı bir şekilde daha fazlasını istediği için, onun hayatı dar ve sıkıntılıdır, hali karanlıktır. Hem, Cenâb-ı Hak bazı kâfirlere, küfürlerinden dolayı zillet ve meskenet damgasını vurmuştur. Nitekim O: *"Onların üzerine horluk ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'tan bir gazaba da uğradılar"* (Bakara, 61); *"Eğer onlar Tevrât'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine indirileni dosdoğru tutsalardı. muhakkak ki hem üstlerinden, hem ayaklarının altından yiyeceklerdi"* (Maide, 66); *"Eğer o memleketler halkı iman edip de sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden nice bereketler açardık"* (A'râf, 96); *"Artık, dedim, Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır. O, üstünüze bol yağmur salıverir. Sizin mallarınızı, oğullarınızı da çoğaltır"* (Nuh, 10-12) ve *"Şu hakikat ki: Eğer onlar o yol üzerinde dosdoğru gitselerdi, elbette onları bol bol sulardık"* (Cin, 16) buyurmuştur.

Kabirdeki Sıkıntı

İkincisine, yani bunun kabirde olmasına, kabir azâbına gelince, bu **Abdullah İbn Mes'ûd**'un, **Ebu Said el-Hudri**'nin, **Abdullah İbn Abbas**'ın görüşüdür. **Ebu Hureyre** bunu, Hz. Peygamber ref ederek, merfû bir hadisle şöyle demiştir: إِنَّ عَذَابَ الْقَبْرِ لِلْكَافِرِ قَالَ وَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ إِنَّهُ لَيُسَلَّطُ عَلَيْهِ فِى قَبْرِهِ تِسْعَةٌ وَتِسْعُونَ تَنِينًا *"Kabir azâbı, kâfirleredir. O, hayatım elinde olan Zât'a, Allah'a yemin ederim ki, şunu iyi biliniz: Kâfire kabrinde doksan dokuz ejderha musallat edilir."*[76] **İbn Abbas** (r.a), şöyle der: "Bu âyet, **Esved İbn Abduluzzâ el-Mahzumi** hakkında nazil olmuştur ki, bununla kabrin sıkması kastedilmiştir, orada onun kaburgaları birbirine girer..."

Âhiretteki Sıkıntı

Üçüncüsüne, yani bunun âhiretteki, cehennemdeki sıkıntı olmasına gelince, bu onların oradaki yiyeceklerinin, darîc (devenin yediği diken), zakkum olması, içeceklerinin de alabildiğine kaynar su ile, cehennemliklerin

76 **Tirmizi,** Kıyame, 26 (4/639); **Müsned,** 3/38 (Benzer hadis).

vücutlarından akan irin ve kan olmasıdır ki onlar orada, ne ölürler, ne yaşarlar. Bu, **Hasan el-Basri, Katâde** ve **Kelbi**'nin görüşüdür.

Manevi Hayatta Sıkıntı

Dördüncüsüne, yani bunun dini haller hususundaki sıkıntı olmasına geline, **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Sıkıntılı hayat, kişiye, hayır kapılarının daralması ve kişinin onlardan hiçbirine yol bulamaması demektir."

Şiblî'ye Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِذَا رَأَيْتُمْ اَهْلَ الْبَلَاءِ فَاسْأَلُوا اللهَ الْعَافِيَةَ *"Belâya duçar olmuş kimseleri gördüğünüzde, Allah'tan afiyetini talep ediniz"*[77] hadisi sorulduğunda o şöyle demiştir: (Gerçek) ehl-i belâ, Allah'tan habersiz olan kimselerdir. Binâenaleyh onların cezâları, Allah'ın onları, kendi nefisleriyle baş başa bırakmasıdır. İnsanların kendisine bırakılmasından daha dar ve daha sıkıntılı olan hayat ne olabilir ki?"

Atâ'nın da şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Âyette bahsedilen sıkıntılı hayat, kâfirin hayatıdır. Çünkü o, ne mükâfata, ne de cezâya inanmamıştır."

Genel Durumda Sıkıntı

Beşincisine, yani bu darlığın her şeyde veya her şeyin ekserisinde olmasına gelince, **Hz. Ali**'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: عُقُوبَةُ الْمَعْصِيَةِ ثَلَاثَةٌ: ضِيقُ الْمَعِيشَةِ وَالْعُسْرُ فِي الشِّدَّةِ وَاَنْ لَا يَتَوَصَّلَ اِلَى قُوتِهِ اِلَّا بِمَعْصِيَةِ اللهِ *"Masiyetin cezâsı üçtür. Geçim darlığı, sıkıntılardaki zorluk ve kişinin yiyeceğine ancak, Allah'a isyân ederek ulaşması"*

Kör Olarak Haşredilme

Cenâb-ı Hakk'ın, وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيمَةِ اَعْمٰى *"Ve biz onu, kıyamet gününde, kör olarak haşrederiz"* buyruğuna gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzükoyun haşredeceğiz"* (İsrâ, 97) ve Tâhâ 102 âyetindeki **"zürkan"** *"gözleri gömgök bir halde"* kelimesinin körlükle tefsir edilmesi gibidir. Onun, "Görür bir vaziyette diriltileceği, ama mahşere sürüldüğünde kör olacağı da" ileri sürülmüştür ki bu hususta leh ve aleyhteki açıklamamız, (Tâhâ, 102 âyetinin tefsirinde) geçmişti.

b) **Mücahid, Dahhâk** ve **Mukâtil**, *"Hüccetleri görmekten kör olma"* manasını vermişlerdir ki bu, aynı zamanda, **Saîd İbn Cübeyr**'in, **İbn Abbas** (r.a)'tan yapmış olduğu bir rivâyettir. **Kâdî** şöyle der: "Bu görüş zayıftır. Çünkü, kıyamette kendilerine, hakkın batıldan ayrıldığının zuhûr etmesi

77 **Müsned,** 5/231, 235.

için, Allahu Teâlâ'nın onlara mutlaka, üzerlerinde oldukları, yaptıkları şeyin batıl olduğunu bildirmesi gerekir. Durumu böyle olan kimse ise ancak, mecazi olarak böyle vasfedilebilir ki, bundan maksat, onun, kıyametten önceki hayatının böyle olduğunun vurgulanmasıdır. Hem bu ifadeyle, o dünyada iken bu şekilde olmazsa, onun, *"Halbuki ben, gören biri idim"* ifadesi de bağdaşmaz. Bu itirazı, Cenâb-ı Hakk'ın, bu körlüğü, mükellefin dünyada iken, delilleri unutmasına bağlaması da destekler. Binâenaleyh şâyet, âhirette meydana gelecek o körlük, bu unutma esnasında olmuş olsaydı, bunun, bu sebeple dünyada iken bir zararı olmayacağı gibi, mükellefe bu sebepten dolayı da, âhirette, bir zarar dokunmazdı."

Bil ki, bu itiraza karşı verilecek olan gerçek cevap, bir başka delilden elde edilir ki o da şudur: Dünyada iken cahil olan ve o cehâletleri üzere bedenlerini terk eden rûhlar, âhirette de aynı cehâletlerini sürdürür. Bir de, o cehâlet, orada, rûhani elemlerinin en büyüğüne bir sebep haline dönüşür... Binâenaleyh, bu yolla, **Kâdî**'nin Mu'tezilî usûllere dayamış olduğu yol arasında, son derece büyük bir mesafe ve uzaklık vardır.

Cübbai şöyle demiştir: "Onun âma olarak hâşredilmesinden murat, onun, kıyamet gününde, kendisiyle hayra nâil olacağı bir yola ulaşamaması; aksine, herhangi bir şeye varamayan ve yolunu bulamayan âma, kör gibi; şaşkın kalakalmasıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِى اَعْمٰى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا * قَالَ كَذٰلِكَ اَتَتْكَ اٰيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسٰى *"(Artık o zaman o), "Rabbim, beni niçin kör haşrettin? Halbuki ben, gören biri idim" demiştir. (Allah da şöyle buyurmuştur:) "Öyledir, fakat sana âyetlerimiz geldi de sen onları terk ettin. İşte bu gün de sen, öylece terk ediliyorsun"* buyruğuna gelince, buradaki cevâbın ortaya konulması hususunda iki izah şekli bulunmaktadır:

1) Hidâyete uymayı terk etmesi ve ondan yüz çevirmesine bir cezâ olmak üzere, Cenâb-ı Hak onun başına bu körlüğü getirmiştir.

2) Beşerî rûhlar, cahil ve rûhani hakikatler ile münasebet kurmaktan uzak ve sapkın oldukları vaziyette bedenlerini terk ederlerse, bu ayrılıştan sonra da aynı hal üzere kalakalırlar ve rûhani olan o acıları büyür. İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak, âhirette bu körlüğün meydana gelmesini, dünyada delillerden yüz çevirmiş olmaya bağlamıştır.

مَعِيشَةً ضَنْكًا *"Dar bir geçim"* ifadesini, "dünyadaki darlık"la tefsir eden kimse ise şöyle demektedir: "Allah dünyada zikrinden yüz çeviren kimse için, bu dünyada dar bir geçim, âhirette de körlük olduğunu beyân etmiştir."

Âyetteki وَكَذٰلِكَ نَجْزِى مَنْ اَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ *"İşte israfa sapan ve Rabbinin âyetlerine inanmayanları biz böyle cezalandırırız"* buyruğu hakkında âlimler ihtilaf etmiştir. Bazıları: "Şirk koştu ve kâfir oldu" manasını verirken, bazıları da, "Allah'a isyan etme konusunda haddi aştı ve israf etti" manasını vermiştir. Cenâb-ı Hak bundan neyin murat edildiğini, *"Ve Rabbinin âyetlerine inanmayanlar"* ifadesiyle beyân etmiştir. Zira bu ifade, اَسْرَفَ "İsraf etti" ifadesinin bir tefsiri gibidir. Böylece Cenâb-ı Hak, durumu böyle olan bir kimseyi daha önce zikredilmiş olan "dar geçim" ve körlükle cezalandıracağını beyan etmiştir. Bundan sonra da, "âhiretin azâbının, daha çetin ve daha sürekli olduğu"nu beyan etmiştir. Onun daha çetin olması, azamet ve büyüklüğündendir; daha kalıcı olması ise, onun kesiksiz ve inkitâsız olması sebebiyledir.

İbret Alınacak Durumlar

اَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِى مَسَاكِنِهِمْ ۗ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِاُولِى النُّهٰى ﴿١٢٨﴾ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَاَجَلٌ مُسَمًّى ﴿١٢٩﴾ فَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا ۚ وَمِنْ اٰنَاۤئِ الَّيْلِ فَسَبِّحْ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضٰى ﴿١٣٠﴾

"Biz onlardan evvel nice nesilleri helak ettik. Bu onları hidâyete sevk etmedi mi? Halbuki kendileri de onların yollarında yürüyüp duruyorlar. Bunda salim akıl sahipleri için elbette ibret verici âyetler vardır. Eğer Rabbinden, önceden verilmiş bir söz ve belirlenmiş bir müddet olmasaydı, (muhakkak onlara da azap gelip çatardı). O halde sen, onların dediklerine sabret. Güneşin doğmasından evvel de, batmasından evvel de Rabbini hamd ile tesbih et. Gecenin bir kısım saatlerinde ve gündüzün etrafında da tesbih et ki, Rızayı ilâhiye eresin" (Tâhâ, 128-130).

Bil ki Allahu Teâlâ, zikrinden yüz çevirenleri kıyamet günü nasıl haşredeceğini beyan edince, bunun peşinden mükelleflerin ibret almaları gayesiyle dünyada peygamberleri yalanlayanların başlarına gelen halleri zikrederek, أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ *"Bu onları hidâyete sevk etmedi mi?"* buyurmuştur. Ekseri imamların kıraati, yâ ile "...أَفَلَمْ يَهْدِ" şeklinde olup, bu kıraate göre, hidâyet fiilinin fâili, ...كَمْ أَهْلَكْنَا "onlardan evvel nice asırları helâk etmemiz..." ifadesidir. **Kaffâl** şöyle der: "Bu, kötülükten alıkoyan bir sebep kabul edildiği gibi, geçmiş ümmetlerden pek çok kimsenin helak olması, muhataplar için bir açıklayıcı kabul edilmiştir." **Ebu Abdurrahman es-Sülemi,** bu fiili, nûn ile ...أَفَلَمْ نَهْدِ hidâyete sevk etmedik mi?" şeklinde okumuştur. **Zeccâc,** buna göre mananın, "Onlara, düşünmeleri ve tefekkür etmeleri halinde, sayesinde yol bulacakları bir beyanda bulunmadık mı?" şeklinde olduğunu söylemiştir. Âyetteki, *"Nice nesilleri helâk ettik"* ifadesi ile, Cenâb-ı Hakk'ın geçmiş ümmetlerden helâk ettiklerinin çok olduğu anlatılmak istenmiştir.

Cenâb-ı Allah, يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ *"Halbuki kendileri de onların yollarında yürüyüp duruyorlar"* ifâdesi ile de şunu murat etmiştir: **"Kureyş,** geçmiş ümmetlerin içinde oldukları nimetlere ve başlarına gelen çeşitli helâklere delâlet eden o büyük âyetleri müşahede ediyorlar. Bunları görüp müşâhede edenin, herkesten fazla ibret alması gerekir.

Nühâ'nın Anlamı

Cenâb-ı Hak, o âyetlerde, sâlim akıl sahihleri için birer ibret olduğunu beyan buyurmuştur. "**Ulü'n-nühâ**", akıl sahipleri demektir. Daha doğrusu, nehy, aklın meziyetine delâlet eder. Çünkü nehy (bir şeyden geri durma ve geri durdurma), sayesinde kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için söz konusudur. Bu tıpkı "ulü'l-azm" (azim sahibi) şeklindeki sözümüzün, ihtiyatlı ve temkinli olan kimseler için bir meziyet ve üstünlük ifade etmesi gibidir. İşte bundan ötürü bazı kimseler, **"ehlü'l-verâ, ehlü't-takva"** (verâ sahibi, takva sahibi) gibi tabirler kullanmışlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlayıp inkâr edenlere niçin peşin (hemen) azap verilmediğini beyan buyurarak وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى *"Eğer Rabbinden, önceden verilmiş bir söz (hüküm) ve belirlenmiş bir zaman olmasaydı, (muhakkak onlara da azap gelip yapışırdı"* demiştir. Bu ifadede, takdim-tehir olup, takdiri, "وَأَجَلٌ مُسَمًّى لَكَانَ لِزَامًا" şeklindedir. Âyette geçen *"kelime"*nin, (sözün, hükmün) Allahu Teâlâ'nın meleklerine bildirdiği ve Levh-i Mahfuz'da yazmış olduğu

şu husus olduğunda şüphe yoktur: **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in ümmeti, yalanlasalar bile onların cezâsı ertelenecek, geçmiş ümmetlerin başına geldiği gibi, onların başına "kökünü kazıma" azabı gelmeyecektir. Âlimler, bu azabın niçin, Muhammed ümmetinin başına gelmeyeceği hususunda değişik izahlar yapmışlardır: Bazıları: "Çünkü Allah, onlar içinde (yani Kureyşliler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ilk muhatapları içinde), iman edeceklerin olduğunu biliyordu" derken, bazıları: "Allah, onların neslinden iman edecek kimseler bulunacağını biliyordu. Şâyet onlara azap indirecek olsa, bu azap hepsini içine almış olurdu" demişlerdir. Diğer bazıları da: "Bu hususstaki hikmet gizlidir. Onu sadece Allah bilir" demişlerdir. Ehl-i sünnet şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın mâlikiyyet hükmü vardır: O, hiçbir sebep olmaksızın, dilediğine fâzlını, dilediğine azabını verir. Çünkü eğer O'nun fiili, bir sebep ve illetten dolayı olmuş olsaydı, o zaman o illet ve sebep kadîm ise, bu fiil de kadîm olurdu; eğer hâdis ise, o zaman o illet de, başka bir illete muhtaç olurdu ve teselsül gerekirdi. İşte bundan ötürü, muhakkik âlimler: "Her şey, hiçbir illet ve sebebe bağlı olmaksızın, Allah'ın yaptığı ve yarattığıdır" demişlerdir.

Ecel-i Müsemmâ Ne Demektir?

Âyette bahsedilen *"ecel-i müsemmâ"* (belirlenmiş bir ecel, bir zaman) hususunda, şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu, "Eğer o azap için, yani Bedir Günü için belirlenmiş bir zaman olmasaydı..." demektir.

b) Bu, "Eğer âhirette o azap için belirlenmiş bir zaman olmasaydı" demektir ki bu ikinci görüş, doğruya daha yakındır. Buna göre âyetin manası, "Eğer bu azabın âhirete bırakılması şeklinde önceden verilmiş bir hüküm bulunmasaydı" şeklindedir. Bu tıpkı, *"Daha doğrusu, onlara va'dolunan asıl (azabın) vakti, o saattir (kıyamettir)"* (Kamer, 46) âyetinde ifade edildiği gibidir. İşte geçmişte verilmiş böyle ilâhi bir hüküm olmasaydı, o zaman onların Hz. Peygamber (s.a.s)'i yalanlayıp, eziyet etmelerine karşılık, onlar için ilâhi ceza hemen verilirdi.

Allahu Teâlâ daha sonra, eceline ulaşmadan hiç kimsenin helak olmayacağını haber verince, Peygamberi'ne, onların dediklerine sabretmesini emretmiştir. Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onların sözlerinden, hoşlanmadıklarına sabretmesinin kastedildiğinde şüphe yoktur. Yine bunun, bazı müşriklerin, "Muhammed sihirbazdır, veya delidir veya şairdir"

gibi sözleri olması da muhtemeldir. Yine bununla, onların Hz. Peygamber (s.a.s)'i, iddia ettiği nübüvvet hususunda yalanlamalarının kastedilmiş olması muhtemel olduğu gibi, bu iddiasını kabul etmeleri de muhtemeldir. Çünkü bütün bunlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'i üzen, kederlendiren ve eziyet veren hususlardandır. Böylece Cenâb-ı Hak onu sabretmeye, Allah'ın dinine davet etmeyi sürdürmeye, üzerindeki risalet görevini ifâya ve müşriklerin ona karşı yaptıkları şeylerin, onu bundan vazgeçirmemesine teşvik etmiştir. **Kelbî** ve **Mukâtil,** bu âyetin kitâl (cihad) âyetleriyle mensûh olduğunu söylemişlerdir.

Hamd ve Tesbih Vazifesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ *"Rabbini hamd ile tesbih et"* buyurmuştur. Bu tıpkı, *"Sabır ile, namaz ile (Allah'tan) yardım isteyin"* (Bakara, 153) âyeti gibidir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"بِحَمْدِ رَبِّكَ" ifadesi hal mahallinde olup, "Rabbin seni tesbihe muvaffak kılıp, sana yardım ettiği için, Rabbine hamd edicisin" demektir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, sabrın hemen peşi sıra tesbihi emretmiştir. Çünkü Allah'ı zikretmek teselli ve rahatlık sağlar. Zira mü'minin Allah'a kavuşmaktan başka rahatı yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Tesbih'in Beş Vakit Namaza Delâleti

Âlimler, bu "**tesbih**"in ne demek olduğu hususunda şu iki şekilde ihtilaf etmişlerdir: Ekseri âlimler, bununla namazın murat edildiği kanaatindedirler. Bu görüşte olanlar, şu üç değişik görüş belirtmişlerdir:

a) Âyet, beş vakit namaza delâlet eder, fazlasına ve noksanına değil... Buna göre **İbn Abbas** (r.a): "Beş vakit namaz bu âyette mündemiçtir. *"Güneşin doğmasından evvel"* ifadesi, sabah namazına, *"(Güneşin) batmasından evvel"* ifadesi de öğle ve ikindi namazına delâlet eder. Çünkü bu ikisi, güneşin batmasından evveldir. Âyetteki, *"Gecenin bir kısım saatlerinde... tesbih et"* ifadesi akşam ve en son olan yatsı namazını içine alır. *"Gündüzün etrafında"* ifadesi de, gündüzün iki tarafında olan sabah ve akşam namazlarını, te'kid eden bir ifade olmuş olur. Bu tıpkı, *"Namazlara, bilhassa salat-ı vusta'ya devam edin"* (Bakara, 238) âyetindeki, *"salat-ı vusta"* ifadesi gibi (te'kiddir)" demiştir.

b) Âyet, beş vakit namaza ve fazlasına delalet eder. Âyetin beş vakit namaza delalet edişi şöyledir: Zaman, ya güneşin doğuşundan evvel veya batışından evveldir. O halde, gece ile gündüz bu iki ifadeye dahildir. Dolayısıyla farz namazların vakitleri, bu iki ifâde ile anlatılmıştır. Âyette geriye, *"Gecenin bir kısım saatleri" ve "Gündüzün etrafı"* ifadeleri kalır. *"Gündüzün etrafı"* ifadesi, nafile namazlara aittir.

c) Âyet, beş vakit namazın bir kısmına delâlet eder. Buna göre, *"güneşin doğmasından evvel"* ifadesi, sabah namazına; *"batmasından evvel"* ifadesi, ikindi namazına, *"gecenin bir kısım saatleri"* ifadesi, akşam ve yatsı namazına aittir. Binâenaleyh öğle namazı, hâriçte kalmış olur.

Birinci görüş daha kuvvetli olup, nazar-ı dikkâte alınması daha uygundur. Bütün bu görüşler, âyetteki *"tesbih et"* ifadesini "namaz kıl" manasına aldığımızda söz konusudur.

Ebu Müslim: *"Tesbih et"* ifadesini, "Cenâb-ı Hakk'ı tenzih et" manasına hamletmek uzak bir ihtimal değildir. Buna göre âyet, "Bu sayılan vakitlerde Allah'ı tenzih et" demektir" der. Bu görüş, âyetin zâhirine ve bahsi geçen şeylere daha uygun bir görüştür. Çünkü Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e önce, onların ileri sürdükleri yalanlama, şirk ve küfürlerine sabretmesini emretmiştir. Buna uygun olan ise, peygamberliğinin devam etmesi, onu ortaya koyabilmesi ve ona çağırabilmesi için, Allah'ı tenzihi emretmesidir. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hakk, bütün vakitleri kapsayacak genel bir ifade kullanmıştır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Gece Sükûnetindeki İbadet**

Zikrin en efdali geceleyin olanıdır. Çünkü insan zihninin en fazla derli toplu olduğu vakit o vakittir. Zira bu vakitlerde insanların hepsi, sessiz, sakin, hareketsiz ve insanın duyguları, diğer insanların hareket ve işlerinden kurtulmuştur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Gerçekten, gece kalkan nefis (yok mu), işte o, hem uygunluk itibariyle daha kuvvetli, hem kıraatçe daha sağlamdır"* (Müzzemmil, 6) ve *"Yoksa o, âhiretten korkarak, Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanan, kıyamda durur bir halde taat ve ibadet eden kimse hiç böyle olmayan gibi olur mu?* (Zümer, 9) buyurmuştur. Bir de gece, sükûnet ve rahat vaktidir. Binâenaleyh o esnada, insan kendisini ibadete verdiğinde, ibadet nefse zor, bedene ağır gelir. İşte bundan dolayı, daha fazla ecre ve sevaba müstahak olur.

BEŞİNCİ MESELE

Birisi, "Gündüzün, iki tarafı (ucu) vardır, öyleyse Cenâb-ı Hak niçin, *"Gündüzün etrafında (taraflarında)"* buyurmuştur. Halbuki evlâ olan, tıpkı, *"Gündüzün iki tarafında namaz kıl"* (Hud, 114) âyetinde buyurduğu gibi, buyurması idi?" diyebilir. Buna, bazıları şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Ceminin (çoğulun) en azı ikidir. Binâenaleyh bu soru düşer." Bazı kimseler de, "Bu iş, yani gündüzün iki tarafının oluşu, her gündüzde tekrar ettiği için, böyle cemi ifade edilmiştir" demişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, لَعَلَّكَ تَرْضٰى *"Ta ki rıza'yı ilâhîye eresin"* ifadesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, tıpkı büyük bir padişahın, "Ey falanca, hizmetimle meşgul ol. Belki bundan, istifâde edersin" demesi gibidir. O, bu sözüyle, seni, nimet hususunda yüksek derecelere çıkaracağım" manasını kasteder. Dolayısıyla, Hak Teâlâ'nın bu ifadesi, *"Rabbin sana (bol bol) verecek ve böylece sen hoşnut olacaksın"* (Duhâ, 5) âyetiyle, *"Ümit edebilirsin, Rabbin seni bir makam-ı mahmûda gönderecektir"* (İsrâ, 79) âyetlerine bir işaret olmuş olur.

b) "Böylece sen, elde ettiğin sevâba razı olur, hoşnut olursun..."

c) "Böylece sen, elde ettiğin şefaat hakkıyla hoşnut olursun" **Kisâî** ve **Âsım,** tâ'nın dammesiyle "لَعَلَّكَ تُرْضٰى" şeklinde okumuşlardır ki, mâna değişmez. Çünkü Allahu Teâlâ onu memnun etti mi, Peygamber O'ndan razı olmuş; o O'na razı olunca da, Allah'ı hoşnut etmiş olur.

Dünya Hayatının Gerçek Mahiyeti

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ۚ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَاَبْقٰى ﴿١٣١﴾ وَاْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا ۗ لَا نَسْـَٔلُكَ رِزْقًا ۗ نَحْنُ نَرْزُقُكَ ۗ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰى ﴿١٣٢﴾ وَقَالُوا لَوْلَا يَاْتِينَا بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّهٖ ۗ اَوَلَمْ تَاْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِى الصُّحُفِ الْاُولٰى ﴿١٣٣﴾ وَلَوْ اَنَّآ اَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهٖ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَآ اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَذِلَّ وَنَخْزٰى ﴿١٣٤﴾ قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا ۖ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ اَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدٰى ﴿١٣٥﴾

"Onlardan bir sınıfa, kendilerini fitneye düşürmemiz için faydalandırdığımız dünya hayatına ait ziynetlere ve debdebelere sakın gözlerini dikme! Rabbinin rızkı, hem daha hayırlı, hem daha süreklidir. Ailene namazı emret, kendin de, ona sebat ederek devam eyle. Biz, senden bir rızık istemiyoruz. Seni biz, rızıklandırırız. Akıbet, takvâ erbabınındır. Dediler ki: "O, bize Rabbinden bir mu'cize getirmeli değil miydi?" Evvelki kitaplardakinden apaçık burhan gelmedi mi ki onlara? Eğer biz onları daha önce, azap ile helâk etmiş olsaydık, muhakkak diyeceklerdi ki, "Ey Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin de, şu zillet ve rüsvaylığa uğramadan evvel, âyetlerine tâbi olsaydık ya!" Deki: "Hepimiz, beklemedeyiz. Siz de, gözetleye durun. Çünkü, dümdüz bir yolun sahipleri ve ehli kimlermiş, hidâyete erenler kimlermiş, yakında bileceksiniz"
(Tâhâ, 131-135)

Bil ki, Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne o müşriklerin söylediklerine sabretmesini ve kendisini tesbih edip anmaya yönelmesini emredince, bunun peşinden de, iki gözünü müşriklerin yararlandığı şeylere yöneltip dikmekten nehyetmesini zikrederek, وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ *"Sakin iki gözünü dikme"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın bu hitabı ile ilgili şu iki açıklama yapılmıştır.

a) Bununla, gözün bakması kastedilmiştir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Gözün bakışının manası, yönelmesi, bakılan şey, güzel görüldüğü ve beğenildiği için, ona uzun uzadıya bakmak ve bakışları ondan döndürmemek demektir. Bu tıpkı, **Kârun**'un gözcülerinin yaptığına benzer. Çünkü onlar, *"N'olurdu, Karun'a verilen (şu servet) gibi bizim de olsaydı. O, hakikaten büyük bir pay sahibidir"* (Kasas, 75) demişler; ilim ve iman sahibi kimseler de bunlara, *"Yazıklar olsun size. Allah'ın sevâbı iman ve iyi amel eden kimseler için daha hayırlıdır"* (Kasas, 10) şeklinde mukabele etmişlerdir. Bu ifadede, uzatılmayan ve uzun uzun dikilmeyen bakışların affedildiği neticesi bulunmaktadır. Bu tıpkı bir kimsenin, bir defa bir şeye bakıp, sonra o şeyden sarf-ı nazar ederek gözünü yumması gibidir. Güzel ve süslü şeylere bakma, insanların tabiatına yerleşmiş olan bir şey gibi olunca, *"sakın iki gözünü dikme"* denilmiştir ki, yani, "sen, normal

olarak yaptığın şeyleri yapma" demektir. Müttaki kimseler, zâlimlerin yaptıkları binalara ve köşklere, fasıkların, giyim kuşam, binit, vs. gibi hususlardaki imkanlarına karşı göz yummanın, iltifat etmemenin vücûbiyyeti hususunda çok şiddet göstermişlerdir. Çünkü onlar bu şeyleri, bakanların gözleri için, yani onlar baksınlar diye edinmişlerdir. Binâenaleyh, onlara bakan onların gayelerine alet olmuş ve onların bu şekilde davranmalarını desteklemiş gibi olur.

b) **Ebu Müslim:** "Hz. Peygamber'in, *"sakın gözlerini dikme"* diye nehyedildiği şey bakmak değil, üzülmektir. Yani, onların sahip olduğu dünyalıkları elde edemediğin için, üzülme" demektir, demiştir.

İKİNCİ MESELE: **Dünyalık Hırsının Yersizliği**

Ebu Râfi şöyle der: "Hz. Peygamber'e bir misafir geldi. Derken, beni bir Yahudiye satmam ya da ödünç para almam için yolladı. Yahudi de: "Allah'a yemin olsun ki, ben bunu rehinsiz yapmam" dedi. Ben onun sözünü Hz. Peygamber'e haber verince, o bana, zırhını götürmemi emretti de, işte bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın, *"sakın gözlerini dikme"* âyeti nazil oldu. Hz. Peygamber (s.a.s) de, إِنَّ اللهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى وَلَا إِلَى صُوَرِكُمْ اَمْوَالِكُمْ وَلٰكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَاَعْمَالِكُمْ *"Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz. Fakat o, kalplerinize ve amellerinize nazar eder"*[78] buyurmuştur. **"Ebu'd-Derdâ** da: "Dünya, yurdu olmayanların yurdu ve malı olmayanların malıdır. Bunları, aklı olmayan biriktirir" demiştir. **Hasan el-Basri** de: "Ahmak insanlar olmasaydı, dünya harap olurdu" derken, **Hz. İsa** (a.s) da: "Dünyayı rab edinmeyiniz; eğer edinirseniz, o sizi kul haline getirir" demiştir. **Urve İbn ez-Zübeyr**'in de hükümdarların yanında olan debdebeyi gördüğünde bu âyeti okuduğu ve: "Namaza! Namaza! Allah size merhamet etsin" dediği rivâyet edilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın "اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖ" ifadesine gelince bu, "kendisiyle lezzetlendirdiğimiz şeye gözlerini dikme" anlamındadır. **İmta',** idrak edilen, tadılan güzel bir manzara; duyulan ve coşturan bir ses; koklanan güzel bir koku ve giyim kuşam ve evlilik gibi şeylerle lezzetlendirmek, faydalandırmak anlamındadır. Nitekim Arapçada اَمْتَعَهُ إِمْتَاعًا وَمَتَّعَهُ تَمْتِيعًا "Falancayı faydalandırdı, denilir. Tef'il sîgası, çokluk ve kesret ifade eder. Cenâb-ı Hakk'ın, "اَزْوَاجًا مِنْهُم" ifadesine gelince bu, "O kâfirlerden birbirlerine benzeyen ve benzer olan bir topluluğa" demek olup, buradaki "**ezvac**" kelimesi, eşya için söz konusu olan, "benzerlik ve birbirine benzeme..." anlamından alınmıştır.

78 **Müslim,** Birr, 34 (4/1987); **İbn Mace,** Zühd, 9 (2/1388)

Bu böyledir, zira o kâfirler, doğrudan uzaklaşma hususunda birbirlerinin benzerleridirler. **İbn Abbas** (r.a), bu ifadeye, "onlardan bazı gruplara" anlamını verirken, **Kelbî** ve **Zeccâc** "onlardan bazı adamlara" anlamını vermişlerdir.

Âyet-i kerimedeki زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"dünya hayatına ait ziynetlere"* ifadesine gelince, bu kelimenin mansub olmasına dair şu dört açıklama yapılmıştır:

a) Burada bir zem olduğu için, yani "ihtisas"tan dolayı mansûbdur.

b) "مَتَّعْنَا" fiilinin, اَعْطَيْنَا "verdik" manasını ihtiva etmesinden ve bu kelimenin onun ikinci mef'ûlü olmasından dolayı...

c) "**Bihi**" zamirinin mahallinden bedel olması sebebiyle...

d) "**Zevî**" kelimesinin takdiriyle, "**ezvâcen**" kelimesinden bedel olarak...

Buna göre şâyet, "insanlar hakkında "**zehre**" kelimesinin kullanılması ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: "**Zehre**" kelimesinin manası, süs ve alımlılık demektir. Nitekim bu kelime tıpkı, "اَرِنَا اللهَ جَهْرَةً" (Nisa, 153) ifadesinde olduğu gibi, mastar sîgasındadır. Bu kelimenin, sâlih kimselerin giyim kuşamlarına önem vermemeleri ve benizlerinin uçuk olmasına mukabil, berikilerin yüzlerinin parlak ve elbiselerinin güzel olması sebebiyle, dünyanın süs ve ziynetleri diye nitelendirilerek, zâhir kelimesinin çoğulu olması da muhtemeldir.

Âyetteki لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ *"kendilerini fitneye düşürmemiz için..."* ifadesine gelince, âlimler bu hususta da şu izahları yapmışlardır:

a) "Biz onları bununla azaplandıralım... diye". Bu da Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Artık onların ne malları, ne evlâtları seni imrendirmesin. Allah bunlar sebebiyle ancak kendilerini dünya hayatında azâba çarptırmayı diler"* (Tevbe, 55) âyeti gibidir.

b) **İbn Abbas** (r.a): "Bu, "Tarafımdan onları saptırmak için" anlamındadır" demiştir.

c) **Kelbî** ve **Mukâtil:** "Onların mükellefiyetlerini ağırlaştırmak için" anlamındadır. Çünkü; dünya ve dünyalık şeyler mevcutken, elde edilmişken, ondan yüz çevirerek Allah'a yönelmek, bunlar mevcut değilken bu işi yapmadan daha zordur. İşte bundan dolayı, fakirlerin Allah'ın hizmetine yönelmeleri, ona ibadet etmeleri, yalvarıp yakarmaları, zenginlerinkinden daha çoktur. Bir de, dünyalık elde edenler üzerinde pek çok çeşit mükellefiyetler bulunmasaydı, onlara o mükellefiyetler de gerekli olmazdı. Bir de,

isyan edebileceklerin, o isyanlardan kaçınmaları, bundan âciz olup o şeyi yapabilecek durumda olmayanlarınkinden daha zordur. İşte bütün bu açılardan, fazla dünyalık elde etmek, mükellefiyette de zorluklara sebep olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Resûlü'ne, وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَى *"Rabbinin rızkı, hem daha hayırlı, hem daha süreklidir"* demiştir. Bundan muradın "senin mükâfata dair elde edeceğin matlup ve netice, onların elde ettiklerinden daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Çünkü bu devam edecek ve kesilmeyecektir. Halbuki onlara verilen dünyalığın hali böyle değildir" şeklinde olduğu gayet açıktır. Bu ifadeyle, "elde ettiğin O azıcık dünyalığı tâat ile birleştirdiğinde, bu senin için, netice açısından, daha hayırlı ve daha kalıcıdır" şeklinde olması da muhtemeldir. Böylece Cenâb-ı Hak, dünya hususundaki rızkı zikretmiş ve kişi o hususta razı olup katlandığında, neticesinin güzel olacağını belirtmiştir. Bununla, Peygamber'e verilmiş olan nübüvvet ve yüce derecelerin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

Namazı Yaymak

Cenâb-ı Hakk'ın وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ *"Ehline namazı emret..."* ifadesine gelince, bazıları bunu, onu akrabalarına hamlederken, bazıları da bunu, "dinine mensup olan herkese" manasına almışlardır ki, bu, manaya daha yakındır. Her ne kadar "ehl" sözüyle, kişinin meskeninde bulunanların kastedilmesi muhtemel ise de, tıpkı *"o ehline namazı ve zekâtı emrederdi"* (Meryem, 55) âyeti gibidir. Çünkü, namaza dikkat çekmek ve namazı, vakitleri içinde emretmen, ümmetten diğer kimseler için değil de, ancak ailesi için mümkündür... Yani, "Biz, sana nasıl namazı emretmişsek, sen de onu kavmine emret" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا *"ona sebat ederek devam eyle"* buyruğuna gelince, bununla, "Sen onlara emrettiğin gibi, bu işe bilfiil kendin de devam et... Çünkü, yapmak suretiyle va'z u nasihatta bulunmak, söylemek suretiyle nasihatte bulunmaktan daha mükemmel ve daha etkilidir. Hz. Peygamber (s.a.s), bu âyet nazil olduktan sonra her sabah **Hz. Ali** (r.a) ve **Fatıma** (r.anhâ)'ya giderek, "Namaza!" derdi. O bunu aylarca sürdürdü.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bunu onlara kendi menfaatlerinden dolayı emrettiğini ve kendisinin, menfaatlerden uzak ve beri olduğunu, لَا نَسْئَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ *"Biz. senden bir rızık istemiyoruz. Seni biz, rızıklandırırız"* buyurarak beyan etmiştir. Bu ifade ile ilgili olarak birkaç açıklama yapılmıştır:

1) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Bu, Allahu Teâlâ'nın, hem peygamberden, hem de ümmetinden ibadeti isteyip, onlardan, tıpkı efendilerin kölelerinden haraç (kâr) istemeleri gibi, kendisine rızık vermelerini istemediğini gösterir. Bu tıpkı, *"cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. Ben onlardan bir rızık istemiyorum. Bana yedirmelerini de istemiyorum"* (Zâriyat, 56-57) âyetinde ifâde edildiği gibidir.

2) Âyetteki, *"senden rızık istemiyoruz"* ifadesi, "senden ne kendin, ne de âilen için rızık istemiyoruz. Aksine seni de, ehlini de biz rızıklandırıyoruz. Binâenaleyh gönlünü âhiret işlerine ver" demektir. İnsanların, "Allah'ın işinde olanların, Allah da işinde olur" şeklindeki sözleri de bu manadadır.

3) Bu: "Biz sana namazı emredince, bu emir, biz senin namazından istifâde edelim diye değildir" demektir. İşte bu mana, *"Biz, senden bir rızık istemiyoruz."* Yani "Aksine biz seni dünyada çeşitli nimetlerle, âhirette mükâfatla rızıklandırırız" diye ifade edilmiştir. **Abdullah b. Selâm** (r.a) şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.s), âilesinin başına bir darlık ve sıkıntı geldiğinde, onlara namaz kılmalarını emreder ve bu âyeti okurdu."

Bil ki âyette, çalışıp-çabalamayı bırakmaya bir ruhsat ve izin manası yoktur. Çünkü Cenâb-ı Hak, müttakileri anlatırken, *"(Onlar), ticaret ve alış-verişin, kendilerini Allah'ı zikirden, namazlarını dosdoğru kılmaktan ve zekâtlarını (bi-hakkın) vermekten alıkoyamadığı yiğitlerdir"* (Nûr, 37) buyurmuştur.

Hak Teâlâ'nın وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰى *"Âkıbet takva erbabınındır"* ifadesi, "En güzel sonuç, takva erbabının, yani Allah'tan ittikâ eden, korkup çekinen kimselerindir" demektir. Cenâb-ı Allah bu tavsiyenin peşi sıra kâfirlerin şüphelerine yer vererek. Sanki daha önce geçen, *"Sen, onların dediklerine sabret"* (Tâhâ, 130) buyruğunun bir tamamlayıcısı olmak üzere, onların, لَوْلَا يَأْتِينَا بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّهِ *"Bize, o Rabbinden bir mu'cize getirmeli değil miydi?"* dediklerini nakletmiştir. Yahut da onlar, bu sözleri ile, Peygamber'in, kendilerine bir mu'cize getirmeden, kendilerini iman etmekle mükellef tuttuğunu anlatmak istemişlerdir. Çünkü onlar, bir başka âyette de, *"Evvelki (peygamberlere) gönderildiği gibi, o da bize bir mu'cize getirsin"* (Enbiya, 5) demişlerdir. Cenâb-ı Hak onların bu sözlerine,

أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولٰى *"Evvelki kitaplarınkinden apaçık bir burhan gelmedi mi ki onlara?"* diye cevap vermiştir. Bu ifade ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Peygamber (a.s), eğitim ve öğretim görmediği, hiçbir hocadan ders almadığı halde, Kur'ân'da anlatılanlar, onların kitaplarındakilerle uyum sağladığına göre, bu bir gaybdan haber vermedir, dolayısıyla bir mu'cizedir.

b) Evvelki kitaplardaki beyyineler (açıklamalar) o kitaplarda bulunan, Hz. Muhammed (s.a.s)'in geleceğine ve peygamber olarak gönderileceğine dâir müjdelerdir.

c) **İbn Cerir (et-Taberi)** ve **Kaffâl** şöyle demişlerdir: "Bu, "Helâk ettiğimiz evvelki (geçmiş) ümmetlerin haberlerinden, evvelki kitaplarda yer alan şeylerin delilleri onlara gelmedi mi?" demektir. Çünkü o ümmetler, çeşitli mu'cizeler isteyip, mu'cizeler geldiğinde de bunları kabul etmeyince, onların azaplarını nasıl hemen (peşin peşin) veriyorduk, (bunu bilmiyorlar mı?) Binâenaleyh bu kâfirlerin, çeşitli mu'cizeler istemelerinden ötürü başlarına gelecek halin, onların başlarına gelen haller gibi olmayacağını onlara Kur'ân'da anlatıldığı için, Kur'ân-ı Kerim "geçmiş kitaplarda olanların beyyinesi" diye tavsif edilmiştir. Bil ki, "beyyineye" râci olan zâmir, bu kelime "burhân" ve "delil" manasına olduğu için müzekker getirilmiştir.

Nebi Geldikten Sonra Bahane Kalmaz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu mükellefiyet hususunda, onların her türlü mazeret ve sebebini (engelini) ortadan kaldırdığını beyan ederek, وَلَوْ اَنَّا اَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولًا *"Eğer biz onları daha önce azap ile helak etmiş olsaydık muhakkak diyeceklerdi ki: "Ey Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin ya..."* buyurmuştur. Bundan maksat şudur: "Onların işte böyle söylemeleri ve bunun onlar için bir mazeret sayılması mümkündü. Fakat artık seni onlara peygamber olarak gönderdik ve senin dilinle onların lehlerine-aleyhlerine her şeyi açıkladık. Dolayısıyla kendileri için hüccet getirebilecekleri hiçbir şey kalmamıştır. Aksine bütün deliller aleyhlerinedir."

Âyetteki *"daha önce"* ifadesi ile, "Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndermenden önce..." manası kastedilebileceği gibi, "Onun beyyineleri ortaya koymasından önce..." manası da kastedilmiş olabilir. Buna göre şâyet, "Helâk edecek olanın böyle demesi doğru olmadığı halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer biz onları daha önce azap ile helâk etmiş olsaydık, muhakkak diyeceklerdi ki..."* demiş olmasının hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, "Onlar kıyamet günü böyle diyeceklerdi" demektir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı

Hak, *"Şu zillet ve rüsvaylığa uğramadan evvel"* buyurmuştur. Bu ise, ancak âhiret azabı için kullanılır.

Özürlülerin Âhirette Mükellef Tutulmaları

Ebu Saîd el-Hudri (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: يَحْتَجُّ عَلَى اللهِ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةٌ: اَلْهَالِكُ فِي الْفَتْرَةِ يَقُولُ لَمْ يَأْتِنِي رَسُولٌ وَاِلَّا كُنْتُ اَطْوَعَ خَلْقِكَ لَكَ وَتَلَى "لَوْ لَا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولًا" وَالْمَغْلُوبُ عَلَى عَقْلِهِ يَقُولُ: لَمْ تَجْعَلْ لِي عَقْلًا أَنْتَفِعُ بِهِ، وَيَقُولُ الصَّبِيُّ كُنْتُ صَغِيرًا لَا أَعْقِلُ فَتُرْفَعُ لَهُمْ نَارٌ وَيُقَالُ لَهُمْ اُدْخُلُوهَا فَيَدْخُلُهَا مَنْ كَانَ فِي عِلْمِ اللهِ تَعَلَى أَنَّهُ شَقِيٌّ وَيَبْقَى مَنْ فِي عِلْمِهِ أَنَّهُ سَعِيدٌ فَيَقُولُ اللهُ تَعَالَى لَهُمْ عَصَيْتُمُ الْيَوْمَ فَكَيْفَ بِرُسُلِي لَوْ اَتَوْكُمْ *"Kıyamet günü, şu üç (kısım) kimse Allah'a karşı hüccet getirir: 1) Fetret devrinde (peygamber gönderilmemiş olduğu bir dönemde) yaşamış ve ölüp gitmiş olanlar. Bu kimse, "bana hiçbir peygamber gelmedi. Yoksa kulların içinde sana en itaatli kimse olurdum" der ve Hak Teâlâ'nın, "Bize bir peygamber gönderseydin..." âyetini okur. 2) Deli olanlar. Bunlar, "Ey Rabbimiz, bize istifâde edeceğimiz bir akıl vermedin" derler. 3) Çocuk (iken ölenler). Bunlar da: "Ben küçüktüm, aklım ermez bir yaşta öldüm" derler. Bunlar için cehennemin kapıları açılır ve "Haydi girin" denilir. Oraya, Allah'ın, ezeli ilmi ile şaki (cehennemlik) olduklarını bildikleri girer. Yine ezeli ilmi ile saîd (cennetlik) olduklarını bildikleri (dışarıda) kalır. Cenâb-ı Hak onlara "Bu gün siz bana bile asi oldunuz. Ya peygamberlerim size gelmiş olsaydı onlara yapacağınızı bir ben bilirim."*

Kâdî, bu hâdisi tenkit eder ve "Aklı olmayanlara, Cenâb-ı Hakk'ın azap etmesi uygun düşmez yakışık almaz" der.

Âyetle İlgili Bazı Meseleler

Bil ki bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cübbâî: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, kulları için lütuflarını yaratmasının vâcip olduğuna delalet eder. Çünkü bununla, Cenâb-ı Hakk'ın, kulları için, iman etmelerine vesile olacak şeyleri yapmasının vâcip olduğu manası kastedilmiştir. Eğer O böyle yapmasaydı kulları, "Ey Rabbimiz, iman edebilmemiz için bize şunu yapmalı değil miydin? veya "Şâyet bize peygamber gönderseydin biz de senin âyetlerine tabi olurduk" diyebilirlerdi. Eğer onlara peygamber gönderilmesi halinde dahi onların iman etmeyecekleri malum olmuş olsaydı, bu takdirde bir hüccet olmazdı. Dolayısıyla, iman edecekleri ve peygambere itaat edecekleri, malum olması (ilm-i ilahide

bilinmiş olması) halinde ancak bunun bir hüccet teşkil edebileceği meydana çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Ka'bî şöyle der: Âyetteki *"Ey Rabbimiz bize bir peygamber gönderseydin, biz de senin âyetlerine tabi olurduk"* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın kulların (karşı) delillerini kabul edeceğine ve *"O (Allah) yapacağından mes'ûl olmaz"* (Enbiya, 23) âyetinin, Cebriyenin anladığı gibi, "Allah'tan gelen haksızlık da adalettir" manasında olmadığına, aksine bunun, "Allah'tan sadece adalet sudûr eder. Binâenaleyh Allahu Teâlâ'nın, kulların hüccetlerini kabul ettiği sabit olmuştur. Şâyet insanlar, kendilerine emredilen şeyleri yapmaya kadir olmasa idiler, bu durumda ellerine en büyük bir koz geçmiş olurdu."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz şöyle derler: "Bu âyet vücûbun (farziyyetin), ancak şeriat ile tahakkuk ettiğini gösterir. Çünkü eğer, şeriat gelmeksizin, bir cezâ söz konusu olsaydı, o zaman bu ceza, şeriat gelmezden önce bulunmuş olurdu.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, sûreyi bir tehdit ile bitirerek, قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ *"De ki: "Hepimiz beklemedeyiz"* yani "siz de, biz de işin neticesinin ne olacağını gözetliyoruz" buyurmuştur. Bu gözetlemenin, ya cihat emrini, yahut da İslam için devlet ve kudretin zuhûr etmesini bekleme şeklinde, ölümden önce olması muhtemel olduğu gibi, ölümü gözetleme şeklinde olması da muhtemeldir. Çünkü iki taraf da, karşı tarafın ölümünü gözler. Yine bunun ölümden sonrası için olması da muhtemeldir. Bu da (kıyamette) mükâfat ve cezânın verilişidir. Çünkü âhirette hak taraftarı, batıl taraftarından, haklıya Allah'ın çeşitli ikramlarda bulunup, batılcıya çeşitli horluk, hakirlik ve rüsvaylık vermesi suretiyle ayırt edilecektir. İşte o zaman *"Dümdüz bir yolun sahipleri ve ehli kimlermiş, hidâyete erenler kimlermiş, yakında bileceksiniz"* Bu, şek manasında olmayıp, aksine kâfirleri zecr ve tehdit üslûbundadır. Allah en iyi bilendir.

***

ENBİYA SÛRESİ

Yüz on iki âyet olup, Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Vahiy Karşısında İnsanların Tutumu

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِى غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ ﴿١﴾ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ اِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٢﴾ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَاَسَرُّوا النَّجْوَى اَلَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هٰذَآ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ اَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَاَنْتُمْ تُبْصِرُونَ ﴿٣﴾

"İnsanların hesapları yaklaştı. Böyleyken, onlar gaflet içindeler, yüz çeviricidirler. Rablerinden kendilerine yeni bir ihtar gelmeye dursun, onlar bunu mutlaka istihzâ ederek ve kalpleri oyuna dalarak dinlerler. Zâlimler gizli fısıltı ile (şöyle) konuştular: "Bu sizin gibi (olan) bir insandan başka mıdır? Kendiniz görüp dururken, şimdi sihre mi geleceksiniz?" (Enbiya, 1-3).

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ *"İnsanların hesapları yaklaştı"* ifadesiyle alâkalı birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Hesap Yaklaştı" Deyiminin Manası**

Yaklaşmak, ancak zaman ve mekan itibariyle düşünülebilir. Burada, mekan açısından yaklaşmak imkansızdır. Böylece, zaman açısından yaklaşmanın kastedildiği anlaşılmış olur. Buna göre mana, "İnsanların hesaba çekilme zamanları yaklaştı" şeklinde olur.

İKİNCİ MESELE

"Birisi şöyle diyebilir. Bu ifadeden sonra, takriben altı yüz sene geçmesine rağmen hâlâ hesap gelmediği halde nasıl olur da yaklaşmakla nitelenebilir?"

Buna şu üç açıdan cevap verilebilir:

a) Bu, "Allah katında yakındır" anlamındadır. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"senden azabın çabucak gelmesini istiyorlar. Allah, va'dinden asla caymaz. Doğrusu, Rabbinin indinde bir gün, sizin sayacaklarınızdan bin yıl gibidir"* (Hacc, 47) âyetidir.

b) Görüleceği zaman her ne kadar uzak olsa dahi, her gelecek yakındır. Uzak olan, olmuş bitmiş sona ermiş şeylerdir. Nitekim şair

فَلَا زَالَ مَا تَهْوَاهُ أَقْرَبُ مِنْ غَدٍ وَلَا زَالَ مَا تَخْشَاهُ أَبْعَدُ مِنْ أَمْسِ

"Daima arzuladığın şey, sana yarından daha yakındır; kendisinden hep korka durduğun şeyse, dünden daha uzaktır"

c) Bir muâmelenin süresi bir sene sonra dolacaksa, henüz bir ay geçtiğinde, "vade yaklaştı" denilemez. Ama geçen müddet, kalandan çok olursa, "vade yaklaştı" denilebilir. İşte bu izaha göre ulema, "Bunda, kıyametin yaklaştığına bir delâlet vardır" demişlerdir. İşte bu sebepten dolayı Hz. Peygamber de, بُعِثْتُ اَنَا وَالسَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ *"(Hz. Peygamber iki parmağını göstererek) Ben ve kıyamet şu iki şey gibi (birbirimize yakın) gönderildik"* buyurmuştur. İşte, yine bu sebepten dolayı "Hz. Muhammed (s.a.s) ile, nübüvvet meselesi son buldu" denilmiştir. Bütün bunlar, geriye kalan mükellefiyet süresinin, dünyanın geçen ömründen daha az olmasından dolayıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, bundan mükelleflere bir fayda bulunduğu için bu yaklaşmadan bahsetmiştir. Böylece bu, mükellefi, günahlarını telafi etmeye daha fazla yaklaştırmış, bundan daha fazla korktuğu için de günahlardan daha fazla sakındırmış olur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ölüm zamanını gizlemenin mükellefler için daha faydalı olması gibi, kıyameti gizlemek de daha faydalı olduğu için, onun da zamanı tayin edilmemiştir.

BEŞİNCİ MESELE

"Kıyamet günü"ne "hesap günü" denilmesinin faydası şudur: Hesap, kişinin durumunu ortaya koyar. Binâenaleyh, hesap kelimesinin sağlayacağı korku daha büyük olur.

ALTINCI MESELE

Âyetteki "insanlar" sözüyle, hesapla alâkası olmayanlar değil, hesapla ilgisi olanların kastedilmesi gerekir ki bunlar da mükelleflerdir. **İbn Abbas** (r.a) bu ifadeyle müşriklerin kastedildiğini söylemiştir ki bu, müşriklerin sıfatlarına dair kendisini takip eden delilden dolayı, cins ismin, muhtevasına girenlerin hepsine değil de bir kısmına verilmesi (ıtlak edilmesi) kabilindendir.

Kâfirlerin Gafleti

Cenâb-ı Hakk'ın وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ *"Böyleyken, onlar gaflet içindeler, yüz çeviricidirler"* ifadesine gelince, bil ki Allahu Teâlâ onları şu iki şeyle, yani gaflet ve yüz çevirmekle vasfetmiştir. Gaflete gelince bu, "onlar hesap vereceklerinden gafildirler, habersizdirler. Akıllarının iyilik ve kötülük yapanların mutlaka karşılıklarını göreceğini bilmesine rağmen, akıbetlerinin nereye varacağını tefekkür etmezler. Sonra onlar, kendilerine okunan âyetlerden ve peygamberlerden ötürü gaflet uykusundan ve cehâlet dalgınlığından uyandıklarında, yine yüz çevirdiler ve kulaklarını tıkadılar" demektir.

Cenâb-ı Hak مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ *"Rablerinden kendilerine yeni bir ihtar gelmeye dursun..."* ifadesine geline, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Ebi Able, "مِنْ ذِكْرٍ" ifadesinin mahallinden sıfat olmak üzere, ref ile "مُحْدَثٌ" (muhdesun) şeklinde okumuştur.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ bunu, onların yüz çevirici olduklarını beyan etmek için zikretmiştir. Zira, Allahu Teâlâ, belki öğüt alırlar diye, onların tekrar tekrar dikkatlerini çekmek ve onlara öğüt vermek için, zaman zaman zikr ve ihtarı yenilemiş, âyetten sonra âyet, sûreden sonra sûre getirmiştir. Bu ise onların, sadece oyun ve istihzalarını artırmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Halku'l-Kur'ân İddiası

Mu'tezile, bu âyetle, Kur'ân'ın muhdes olduğuna istidlâl ederek şöyle demiştir: "Kur'ân zikirdir. Zikir ise, muhdestir.

O halde Kur'ân, muhdestir. Kur'ân'ın zikir olduğunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, Kur'ân'ı zikrederken söylediği, *"O ancak, âlemler için bir öğüttür, zikirdir"* (Kalem, 50); *"Şüphesiz ki o, senin ve kavmin için bir zikirdir, bir öğüttür"* (Zuhruf, 44); *"Zikirli, (şerefli) Kur'ân'a yemin olsun"* (Sâd, 1); *"Şüphesiz ki, zikri (Kur'ân'ı) biz indirdik, biz..."* (Hicr, 9); *"O ancak, bir zikir ve apaçık bir Kur'ân'dır"* (Yasin, 69) ve *"Bu, indirmiş olduğumuz mübarek bir zikirdir"* (Enbiya, 50) âyetleridir. Zikrin muhdes olmasının delili, hem buradaki, *"Rablerinden kendilerine yeni bir (muhdes) ihtar gelmeye dursun"* âyeti, hem de Şuarâ Sûresi'ndeki *"Kendilerine o Rahmandan yeni bir öğüt gelmeye dursun"* (Şuarâ, 5) âyetleridir. İşte bütün bunlar, Kur'ân'ın muhdes olduğu hususunda, bir nas gibidirler."

Buna şu iki açıdan cevap verebiliriz:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"O ancak, âlemler için bir öğüttür"* (Kalem, 52) âyetiyle, *"Bu, indirmiş olduğumuz mübarek bir zikirdir"* (Enbiya, 50) âyetleri, harflerden ve seslerden meydana gelmeyen bir işarettir. Binâenaleyh biz bu ifadeye, bir de Cenâb-ı Hakk'ın *"Rablerinden kendilerine yeni bir ihtar gelmeye dursun"* ifadesini ilave edersek, o zaman, harflerden ve seslerden meydana gelen şeyin "hâdis" olması gerekir ki, bu konuda münakaşa yoktur, bilakis bunun hadis olduğu zaruri olarak bilinen bir hususturu. Münakaşa ancak, kelâmullahın bir başka anlamda kadim olması, hususundadır.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rablerinden kendilerine yeni bir ihtar gelmeye dursun"* ifadesi, her zikir olanın "hadis" olduğuna değil, tam aksine, muhdes olanın "zikr" olduğuna delâlet eder. Bu, tıpkı bir kimsenin, "Bu beldeye, bu şehre, fazıl bir kimse gelmesin. Onlar ona mutlaka buğzederler" demesi gibidir. Çünkü bu, her adamın faziletli olması gerektiğine delâlet etmeyip, tam aksine, o adamlar içinde faziletli kimselerin bulunduğuna delâlet eder. Durum böyle olunca da, âyet ancak, bazı "zikr"in muhdes olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh âyetin nazmı şu şekilde olur: "Kur'ân, zikirdir. Zikrin bazısı muhdestir." Bu ifade, hiçbir sonuç vermez. Bu, hür kimsenin, "insan, hayvandır (canlıdır). Bazı hayvanlar ise, attır" şeklindeki sözünün, hiçbir netice vermemesi gibidir. Böylece, onların kesin diye zannettikleri bu şeyin, kesinlik şöyle dursun, zayıf bir zannı dahi ifade etmediği ortaya çıkmış olur.

Kâfirlerin Vahiyle Alay Etmeleri

Cenâb-ı Hakk'ın إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ * لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ *"onlar bunu mutlaka istihza ederek ve kalpleri oyuna dalarak"* ifadesine gelince, bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Bu, hem kâfirler için bir zem, hem de başkalarını benzerini yapmaktan mendir. Çünkü, duyulan şeyden istifade, ancak kalp ile ilgili olan tefekkür ve düşünce ile sağlanır. Onlar, onu dinlediklerinde oyun ve eğlenceye dalmışlarsa, kendisinde hayvanların da insanlara müşterek olduğu sırf dinlemeyi elde etmiş olurlar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onları kınayışını, *"kalpleri oyuna dalarak"* ifadesiyle de te'kid etmiştir. "لَاهِيَةً" (lâhiye) kelime, bir kimse bir şeyden gaflet edip ondan habersiz olduğunda söylenilen, "لَهِىَ عَنْهُ" (Lehâ anhu)

ifadesinden gelmektedir. "**Lu'b**" kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir"* (Hadid, 20) âyetinde de olduğu gibi, onların, manası, "alay etmek ve eğlenmek" demek olan lu'b (oyun) ile meşgul olmalarının, manası, "gaflet etmek, habersiz olmak, oyalanmak" demek olan lehve bağlı olduğuna dikkat çekmek için, "**lehv**" kelimesinden önce zikredilmiştir. Çünkü onlar, haktan habersiz olup gafil oldukları için "**lu'b**"e dalmışlardır. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

İKİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, âyet-i kerimedeki "وَهُمْ يَلْعَبُونَ * لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ" ifadelerinin, "müteradif" veyahut, "mütedahil" (birbiri içinde düşünülen) olan iki hal ifadesi olduğunu söylemiştir. Ref ile "**lâhiyetun**" şeklinde okuyanlara göre, hâl bir tane olmuş olur. Çünkü (bu okuyuşa göre), "لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ" ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın "وَهُمْ" ikinci haberidir.

"وَأَسَرُّوا النَّجْوَى" Cümlesinin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا *"Zâlimler gizli bir fısıltı ile (şöyle) konuştular"* ifadesine gelince, bu ifadeyle ilgili şu iki soru bulunmaktadır:

Birinci soru: "**Necvâ**", "**tenâci**" (fısıldaşmak) mastarından bir isim olup, bu zaten, ancak gizli olur. O halde, daha Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَسَرُّوا النَّجْوَى "fısıltıyı gizlediler" demesinin manası nedir?

Cevap: Bu "onlar, onu gizleme hususunda çok gayret gösterdiler ve onu, hiç kimsenin anlamayacağı bir biçimde yaptılar" demektir.

İkinci soru: Burada "أَسَرَّ" denilmesi beklenirken, niçin cemi olarak "أَسَرُّوا" getirilmiştir?

Cevap: "الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifadesi, onların, gizledikleri o şey hususunda aşırı ve haddi aşmış olan bir zulüm damgasını yediklerini belirtmek için "**eserrû**" fiilinin faili olan kârdan bedel tutulmuştur. Veyahut da "أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ" tarzındaki kullanışı doğru bulan lehçe nazar-ı itibara alınmıştır. Yahut bu ifade "zem" üzere mahallen mansubdur. Veyahut da bu, haberi "أَسَرُّوا النَّجْوَى" ifadesi olan ve kendisinden önce gelen, bir mübtedâdır. Buna göre kelamın takdiri, وَهٰؤُلَاءِ أَسَرُّوا النَّجْوَى "Bunlar, fısıltıyı gizlediler" şeklinde olur. Böylece, onların yaptıklarının bir zulüm olduğunu tescil ve kayıt için, zahir isim, zamirin yerine konulmuş olur.

Müşriklerin Gizlice Söyledikleri Söz

Âyetteki هَلْ هٰذَا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ اَفَتَاْتُونَ السِّحْرَ وَاَنْتُمْ تُبْصِرُونَ *"Bu, sizin gibi (olan) bir insandan başka mıdır? Kendiniz görüp dururken, şimdi sihre mi geleceksiniz?"* ifadesine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu ifadenin tamamı, **"en-necva"** kelimesinden bedel olarak mahallen mansub olup, kelamın takdiri, "وَاَسَرُّوا هٰذَا الْحَدِيثَ" şeklindedir. Takdirin, "onlar fısıltıyı gizlediler ve bu sözü gizlediler" şeklinde olması da muhtemeldir.

İKİNCİ MESELE

Onlar bu sözü şu iki sebepten dolayı gizlemişlerdir:

a) Bu, aralarındaki bir meşveret ve Hz. Peygamber'in işini yapmanın yollarını arama hususundaki görüşüp konuşma gibi bir şeydir. Bir şeyi görüşenlerin örfü ve adeti ise, o şeyi, düşmanlarından gizleme hususunda alabildiğince gayret göstermeleridir.

b) Onların, bunu fısıldamaları, sonra da Allah'ın Resûlü'ne ve mü'minlere, "Eğer iddia ettiğimiz şey hak ise, bizim gizlediğimiz şeyin ne olduğunu bize haber verin bakalım!" demiş olmaları da mümkündür.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Nebinin Beşer Olmasının Lüzumu**

Onlar, Hz. Peygamber'in, nübüvvetini şu iki şekilde tenkit etmişlerdir:

a) Onun, kendileri gibi bir beşer olması.

b) Getirdiği o şeyin, (iddialarınca) sihir olması... Bu iki tenkit de yersizdir. Birincisine gelince, nübüvvetin doğruluğu suret ve şekillere değil, mu'cizelere ve delillere dayanır. Çünkü, şâyet onlara peygamber olarak melek gönderilmiş olsaydı, onun peygamber olduğu, meleğin şeklinden ve kılığından bilinemezdi. Bu bilme işi, özel bir bilgi (ilim) gerektirirdi. Aynı durum, "beşer" olan hakkında da böyle olunca, beşerin peygamber olması gerekir. Hatta beşere gönderilenin, bir beşer olması daha evlâdır. Çünkü kişinin kendi benzerlerinden bir şeyi alıp kabul etmesi daha uygun olur, o onunla daha iyi ünsiyet kurar. İkincisine gelince, yani Hz. Peygamber (s.a.s)'in getirdiğinin bir sihir olması ve onların onu bir sihir zannetmesine gelince, bu da bir cehâlettir. Çünkü peygamberin Kur'ân ve diğer şeylere dair getirdiği her şeyin durumu gayet açık olup, bu hususta bir aldatma, göz boyama ve karışıklık bulunmamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s),

onların da fesahat ve belâgat ehli ve erbâbı olmalarına ve nübüvvetini geçersiz kılma hususunda son derece hırslı ve istekli olmalarına rağmen, onlara zaman zaman Kur'ân'la meydan okumuştur. Onun nübüvvetini iptal etme hususunda yapılacak olan en tesirli şey, Kur'ân'a muarazada bulunmaktır. Binâenaleyh, onlar şâyet bu muârazayı yapabilselerdi, onların bunu yapmamaları, bırakmaları düşünülemezdi. Çünkü, bir işin yapılması için her türlü vasıta ve sebep bir araya gelir, her türlü engel de ortadan kalkarsa, o iş mutlaka yapılır ve meydana gelir. Binâenaleyh, onlar bunu yapamadıklarına göre, bu bize, Kur'ân'ın bizzât mu'cize olduğunu ve onların da, Kur'ân'ın bu durumunu bilip anladıklarını gösterir. Binâenaleyh, Kur'ân'ın durumu, bahsettiğimiz şekilde olunca, daha nasıl, "O, bir sihirdir?" denilebilir. Bütün bunlar, onların, Kur'ân'ın doğru, hak kelâm olduğunu bildiklerine; ancak ne var ki; bu konuda inat ederek zayıf halklarına karşı gerçeği örtbas etmek için böyle dediklerine delâlet eder.

Kâfirlerin Keyfi Mu'zice İstekleri

قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٤﴾ بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ ۖ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ ﴿٥﴾ مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا ۖ أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾

"(Onlara) dedi ki: "Rabbim, gökteki, yerdeki (her) sözü bilir. O, hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir" Dediler: "Hayır, (bunlar) saçma sapan rüyâlardır. Hayır, onu kendisi uydurmuştur. Hayır, o, bir şairdir. Bunlar değilse, o halde evvelkilere gönderildiği gibi, o da bize bir mu'cize getirsin." Onlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir memleket (halkı) iman etmedi de, (şimdi) bunlar mı iman edecekler?"
(Enbiya, 4-6).

Hak Teâlâ'nın, *"(Onlara) dedi ki: "Rabbim, gökteki, yerdeki (her) sözü bilir. O, hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hz. Peygamber (s.a.s)'in sözünün nakli manasında âyet قَالَ رَبِّي "Dedi ki, Rabbim" şeklinde okunmuştur. Bu, **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın râvisi **Hafs**'ın

kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise, Kâf'ın zammesi, elif'in hazfı ve lâm'ın sükûnu ile, ...قُلْ "De ki..." şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ bu sözü, onlardan naklettiği şeylerin peşinden getirdiğine göre, bunun, onların söyledikleri şeylere bir cevap gibi olması gerekir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s) sanki şöyle demektedir: "Sizler her ne kadar sözünüzü ve tenkidinizi gizlediyseniz de, bilin ki benim Rabbim bütün bunları bilir ve O, bunların peşini bırakmaz." Böylece onlar, aynı şeyi tekrar yapmasınlar diye bu şekilde tehdit edilmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Eğer sen, "Hak Teâlâ'nın, *"Gizli fısıltı ile (şöyle) konuştular"* ifadesinden ötürü, bu âyette de, *"sözü bilir"* yerine "sırrı bilir" denilmeli değil miydi?" dersen, ben derim ki "söz" lafzı, hem gizliyi, hem açığı içine alan genel bir ifadedir. Binâenaleyh, "sözü bilme" tabirinde, "gizliyi fazlasıyla bilme" manası vardır. O halde bu onların fısıldaşmalarını bildiğini anlatma hususunda Cenâb-ı Hakk'ın, "sırrı bilir" demesinden âdeta daha te'kidli olmuş olur. Bu, Hak Teâlâ'nın *"sırrı bilen (Allah)"* (Furkan, 6) demesinin, "onların sırrını bilir" demesinden daha te'kidli olması gibidir.

İmdi, eğer: "Cenâb-ı Hak, Furkan Sûresi'nde, *"De ki: "Ona göklerde ve yerdeki sırrı bilen indirdi"* (Furkan, 6) âyetinde, niçin daha te'kidli bir ifade getirmemiştir?" dersen, ben derim ki: O'nun her yerde sözün daha te'kidlisini getirmesi vâcip değildir. O, bazen te'kidli, bazen daha te'kidli ifadeyi kullanır. Diğer taraftan, fark şudur: Cenâb-ı Hak burada, önce onların gizlice fısıldaştıklarını öne almıştır. Böylece O, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, "Rabbim, onların gizlediklerini bilir" demesini kastetmiş ve böylece de, "**kavl**" (sözü) lafzını, mübalağa için "bunun" yerine koymuştur. Cenâb-ı Hak burada ise, *"De ki, "onu göklerde ve yerdeki sırrı bilen indirdi"* (Furkan, 6) diyerek, zâtını anlatmayı kastetmiştir. Bu tıpkı, *"O, allamu'l-guyûbdur (gaybları bi-hakkın bilendir)"* (Tevbe, 78) ve *"Gaybı bilen Rabbim hakkı için... Ne göklerde ne yerde bir zerre miktarı O'ndan kaçmaz"* (Sebe', 3) âyetleri gibidir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kâfirlerin Kur'ân Hakkında Şüpheleri**

Cenâb-ı Hak bu âyette, semi' (işitici) oluşunu, "alîm" (bilici) oluşundan önce zikretmiştir. Çünkü önce sözü dinlemek, sonra onun manasını anlayıp-bilmek gerekir.

Hak Teâlâ (kâfirlerden naklen:) *"Dediler: "Hayır, (bunlar) saçma sapan rüyalardır. Hayır, onu kendisi uydurmuştur. Hayır, o bir şâirdir. Bunlar değilse, o halde evvelkilere gönderildiği gibi, o da bize bir âyet (mu'cize) getirsin"* buyurmuştur. Bil ki o, tekrar onların *"Bu sizin gibi (olan) bir insandan başkası mıdır?"* gibi sözlerini nakletmeye başlamış ve sonra *"(Onlar) dediler ki: Hayır, (bunlar) saçma sapan rüyalardır. Hayır, onu kendisi uydurmuştur. Hayır, o bir şâirdir"* buyurmuş, böylece burada onların bu beş sözünü nakletmiştir. Binâenaleyh onların sözlerinin sırası şöyledir: Onlar sanki, "Biz onun insan olmasının, Allah'ın elçisi olmasına mani olduğunu iddia ediyoruz. Bunun bir mâni teşkil ettiğini kabul etmesek bile, Kur'ân'ın bir mu'cize olduğunu kabul etmiyoruz. Sonra Kur'ân'ın fesâhatinin insanların kudreti dışında olduğu söylenecek olsa dahi, biz diyoruz ki, bunun benzerinin getirilmesi mümkün olmayan bir sihir olması niçin câiz olmasın? Binâenaleyh eğer o Kur'ân'ın, son derece rekik (dolaşık karmaşık) olduğunu iddia edersek, saçma sapan rüyalar olduğunu söyleriz. Yok onun, rekâket ile fesâhat arası bir söz olduğunu iddia edersek, Kur'ân'ı Muhammed (s.a.s)'in uydurduğunu söylemiş oluruz. Yok onun, fasih bir kelâm olduğunu iddia edersek, o zaman da onun, diğer şâirlerin fasih sözleri gibi bir söz olduğunu söylemiş oluruz. O halde, bütün bu ihtimallere göre de, onun bir mu'cize olduğu sabit olmaz" demişlerdir.

Onlar bu ihtimalleri sayıp döktükten sonra, *"Bunlar değilse, o halde, evvelkilere gönderildiği gibi, o da bize bir mu'cize getirsin"* demişlerdir ki bununla, "Onlar, **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. İsa** (a.s)'dan nakledilen mu'cizeler gibi, bu ihtimallerden hiçbirinin söz konusu olamayacağı çok açık ve net bir mu'cize istemişlerdir" manası kastedilmiştir.

Keyfi Mu'cize İsteklerini Red Sebebi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, en son soruya (şüpheye), مَا اٰمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا اَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ *"Onlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir memleket (halkı) iman etmedi (helâk olup gitti) de şimdi bunlar mı iman edecekler"* diyerek cevap vermiştir ki bu, "Bunlar, peygamberlerinden mu'cizeler isteyen, mu'cizeler geldiğinde iman edeceklerine söz veren ama o zaman da sözlerinden dönüp, aksini yapan ve bundan dolayı Allah'ın helâk ettiği kavimlerden daha âsidirler. Binâenaleyh eğer onlara istedikleri mu'cizeleri gönderecek olsaydık, onlar sözlerinden, daha ileri bir şekilde dönerlerdi" demektir.

Hasan el-Basri (r.h) şöyle demiştir: "Onların istedikleri (mu'cize) verilmemiştir. Çünkü Allah'ın kanunu (sünnetullah), istedikleri her mu'cizeyi verdikten sonra, yine de yalanlamaya kalkışanların üzerine, mutlaka kökü kazıma azabının ineceği şeklindedir. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın, özellikle Ümmet-i Muhammed hakkındaki hükmü bunun aksinedir. İşte bundan ötürü, onlara istedikleri mu'cizeleri göndermemiştir."

Nübüvvet Beşeriyette Baştan Beri Vardır

وَمَآ اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحِيٓ اِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُوٓا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧﴾ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَاْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ ﴿٨﴾ ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَاَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَآءُ وَاَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ ﴿٩﴾ لَقَدْ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٠﴾

"Biz, senden evvel de, kendilerine vahyettiğimiz bazı erkeklerden başkasını (peygamber) göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun. Biz, onları yemek yemeyen birer ceset olarak yaratmadık. Onlar, ebedi de değillerdi. Sonra biz onlara olan va'dimizin doğruluğunu gösterdik de, hem kendilerini, hem de dilediklerimizi kurtardık, iftiracıları ise helâk ettik. Andolsun, size öyle bir kitap indirdik ki, bütün şan ve şerefiniz ondadır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız? (Enbiya, 7-10).

Bil ki Allahu Teâlâ onların, *"Bu sizin gibi bir insandan başkası mıdır?"* (Enbiya, 3) şeklindeki ilk sorularına: *"Biz, senden evvel de, kendilerine vahyettiğimiz bazı erkeklerden başkasını (peygamber) göndermedik"* diye cevap vermiş ve böylece bunun, Hz. Muhammed (s.a.s)'den önceki peygamberler hakkındaki örfü (âdeti-sünneti) olduğunu ve bunun, onların elinden zuhûr eden mu'cizelerden ötürü, onların peygamber olmalarına mâni olmadığını, dolayısıyla onlar hakkında bunun doğru olması halinde, Hz. Muhammed'in elinde de, onların elinde zuhûr eden mu'cizelerin benzerleri zuhur ettiği için, bir insan oluşunun dedikodusunun yapılamayacağını beyan buyurmuştur.

Ehl-i Kitabın Bu Konudaki Bilgisi

Âyetteki "فَسْئَلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ" ifadesi şu manayadır: Allahu Teâlâ onların, vahye mazhar olan peygamberlerinin melek değil insan olduklarını anlamaları için, ehl-i zikre, (bilenlere) yani Ehl-i kitaba sormalarını emrediyor. Cenâb-ı Hak, bunları onlara (sormaya) sevk etmiştir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'e düşman olma hususunda müşriklerin yolunda idiler. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Sizden evvel kendilerine kitap verilenlerden ve Allah'a eş tanıyanlardan da, mutlaka incitici birçok (laf) işiteceksiniz"* (Âl-i İmran, 186) buyurmuştur.

Ehl-i Kitaba Güvenilebilir mi?

İmdi, eğer, "Yahudi ve Hıristiyanlar güvenilir olmadıkları halde Cenâb-ı Hak niçin, müşriklere peygamberin durumunu onlardan sormalarını emretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Onların haberleri mütevâtir derecesine varıp, tam kesinlik noktasına ulaştığında, bu câizdir. Bu tıpkı mü'minlerin haberleri ile amel edildiği şekilde, kâfirlerin mütevâtir olan haberleri ile bazen amel edilmesi gibidir." Bazı kimseler, âyetteki, "ehl-i zikir" ile, ehl-i Kur'ân'ın kastedildiğini söylemişlerdir ki bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu âyette bahsedilen (müşrikler), Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'i tenkit eden, reddeden kimselerdir.

Yine pek çok fukahânın, halktan bir kimsenin, bir âlimin fetvasına başvurmasına ve müctehidin bir başka müctehidin sözünü (fetvasını) alabileceğine bu âyeti delil getirmesine gelince, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu âyet, şifâhi bir hitap olup, bilhassa bu hâdise hakkındadır ve sadece Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgilidir.

Peygamber Yiyip İçen Bir İnsandı

Daha sonra Cenâb-ı Allah, Hz. Muhammed (s.a.s)'den önce geçen peygamberleri, "yemek yemeyen birer ceset kılmadığını" beyan buyurmuştur. Bu hususla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki, *"yemek yemeyen"* ifadesi, "**cesed**" kelimesinin sıfatı olup, mana, "Biz o peygamberleri, yemek yemeyen birer ceset kılmadık" şeklindedir.

İkinci bahis: "Ceset" kelimesi, cins kastedilerek müfret getirilmiştir. Buna göre sanki, "Beden nevilerinden bir nevi kılmadık" denilmiştir.

Üçüncü bahis: Onlar, *"Bu nasıl peygamber, yemek yiyor, çarşılarda yürüyor. Ona bir melek indirilip de, (böylece) onun yanında bir inzarcı bulunmalı değil miydi?"* (Furkan, 7) demişlerdi. İşte Cenâb-ı Hak, *"Biz, onları yemek yemeyen birer ceset olarak yaratmadık"* buyurarak buna cevap vermiş ve böylece bunun, daha önce geçen peygamberler hakkındaki âdeti (örfü) olduğunu, onları da yemeyen bedenler kılmadığını, aksine yemek yiyen bedenler kıldığını ve dünyada ebedi kalıcı olmayıp, onların da başkaları gibi ölüp gittiklerini beyan buyurmuştur. Bununla O, onların peygamber olmalarına sebep olan şeyin, bu durumları dışında bir şey olduğuna, yani ellerinde mu'cizelerin zuhûr edip, tebliği zedeleyen sıfatlardan uzak ve berî oluşları olduğuna dikkat çekmiştir.

Allah Peygamberlerini Doğru Çıkarır

Âyetteki, ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ *"Sonra biz onlara olan va'dimizin doğruluğunu gösterdik"* ifadesine gelince, **Keşşaf sahibi** "bunun, tıpkı "وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا" (A'raf, 155) âyeti gibi olduğunu ve bu ikisinin aslının "... فِى الْوَعْدِ" ve "مِنْ قَوْمِهِ" şeklinde olduğunu; صَدَقُوهُمُ الْمَقَالَ "onlar, onları, o söz hususunda doğruladılar" ifadesinin de böyle, (فِى الْمَقَالِ takdirinde) olduğunu" söylemiştir.

Âyetteki وَمَنْ نَشَاءُ *"Dilediklerimin"* ifadesi ile, mü'minler kastedilmiştir. Müfessirler şöyle demişlerdir: Bu ifade ile, daha önce bahsedilen, peygamberler ve onları tasdik edenler değil de, peygamberleri tekzip edenleri kökünü kazıma azâbı ile helâk edeceğine dâir olan va'dinin (vaîdinin) kastedildiğini, doğruluğunu ortaya koyması açısından, va'dettiği şeyi yerine getirmesini "doğruluk" kıldığı kastedilmiştir.

Hak Teâlâ'nın وَاَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ *"müsrifleri ise helâk ettik"* ifadesi ile, âhiret azabının kastedilmeyip, bununla kökünü kazıma azabı kastedilmiştir. Çünkü bu da, olup biten şeyleri haber vermektedir.

Kur'ân Şeref Kaynağıdır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onlara gerek dini, gerek dünyevi hususlarda en büyük nimeti olan Kur'ân'ı verdiğini, *"Andolsun, size öyle bir kitap indirdik ki, bütün şan ve şerefiniz (zikriniz) ondadır"* ifadesiyle beyan buyurmuştur. İşte bundan ötürü, *"Bütün şan ve şerefiniz (zikriniz) ondadır"* buyurmuştur. Bu ifadeye şu üç mana verilmiştir:

1) Zikriniz, şerefiniz, vasiyetiniz (sizin için olan tavsiyeler ondadır). Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (Kur'ân), senin ve kavmin için bir zikirdir"* (Zuhruf, 44) buyurmuştur.

2) "Bundan, helâl olmayandan sakınmanız, yapılması gerekli olan şeye arzu duymanız için, size bir va'z u nasihat (tezkire) vardır." Bu manaya göre, buradaki "zikir" ile, va'd ve vaîd kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlara hatırlat (va'z u nasihatta bulun), çünkü zikir (hatırlatma, va'z), mü'minlere fayda verir"* (Zâriyat, 55) buyurmuştur.

3) Bundan maksat şudur: "Bu Kur'ân'da, kendisine tutunduğunuzda, cenneti elde edebilmeniz için, dininizin, yani dinen gerekli olan ve olmayan şeylerin zikri (hatırlatılışı) vardır." Bütün bu manalar ihtimal dâhilindedir.

Hak Teâlâ'nın, أَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"* hitabı, Kur'ân'ı düşünmeye, Kur'ân üzerinde tefekküre teşvik gibidir. Çünkü o müşrikler, Kur'ân'a karşı gâfil (aldırmaz) idiler. Bir şeye alabildiğine dalmak, gafletin ayrılmaz özelliği, düşünüp tefekkür etmek ise, o dalışı savuşturup bertaraf eden bir şeydir. İnsanın kendisinden zararı defetmesi, yapılması gerekli şeylerdendir. Binâenaleyh kim tefekkür ve tedebbürde bulunmazsa, sanki aklın sınırları dışına çıkmış gibi olur.

İnatçı Zâlimlerin İmha Edilmeleri

وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ ﴿١١﴾ فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ ﴿١٢﴾ لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَىٰ مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿١٤﴾ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ ﴿١٥﴾

"Biz, zulmeden nice memleketi kırıp geçirdik. Sonra ardından diğer kavimleri yarattık. Evet, onlar azabımızı hissettikleri zaman, hemen oralardan alelacele kaçıyorlardı. (Onlara): "Kaçmayın, içinde bulunduğunuz refaha ve yurtlarınıza dönün. Çünkü sorguya çekileceksiniz" (denildi). (Onlar) dediler ki: "Yazıklar olsun bize... Biz, gerçekten zâlimiz..." Nihâyet biz onları biçilmiş bir ot, ocakları sönmüş (bir kül yığını) haline getirinceye kadar, daima feryâd ü figanları bu söz olmuştur" (Enbiya, 11-15).

Bil ki Allahu Teâlâ, o müşriklerin bu itirazlarını nakledip, Kur'ân'da mu'cizelik şartları tastamam olduğu için bu itirazlar son derece kıymetsiz ve düşük olunca, herkes Kur'ân'ın bir mu'cize olduğunu anlamış ve bu noktada, onların bu itirazlarla meşgul olmalarının, dünya ve dünyevi başkanlık sevgisinden ötürü olduğu ortaya çıkmıştır. İşte Cenâb-ı Hak, onları bundan alabildiğine sakındırarak, *"Biz, zulmeden nice memleketi kırıp geçirdik"* buyurmuştur. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Kasm", "**fasm**"ın zıddına, eklemlerin birbiriyle birleştiği yerlerin, birbirinden ayrılıp koparıldığı en feci bir kırıp geçirme manasınadır. Cenâb-ı Hak, mecâzi olarak, zalim olarak memleketi tavsif etmiş, ama bu "zalim oluş ile, o memleketin halkının zâlim oluşunu kastetmiştir. Çünkü memleketin (beldenin), zâlim ve mükellef olamayacağına, hem akıl, hem de âyetteki, *"sonra (onların) ardından diğer kavimler yarattık"* ifadesi delâlet etmektedir. Buna göre bu, "Biz bir kavmi helâk edip, sonra onların yerine başka bir kavim yarattık" demektir. Cenâb-ı Hak, *"Evet, onlar azabımızı hissettikleri zaman... "Yazıklar olsun bize, biz gerçekten zâlimiz" dediler"* buyurmuştur ki bütün bunlar, peygamberi tasdik etmekle mükellef tutulan, ama onları tekzib eden o beldeler âhalisi için uygundur. Binâenaleyh eğer bu deliller olmasaydı, yalanı vehmettireceği (yalana benzediği) için, Cenâb-ı Hakk'ın böyle mecâzi bir ifade kullanması câiz olmazdı.

Âlimler bu helâk konusunda, değişik izahlarda bulunmuşlardır. Bu cümleden olarak **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Bununla, kılıçlarla öldürme kastedilmiştir. Âyette geçen "karye" (memleket) ile de, "**Hadûr**" kastedilmiştir. **Hadûr** ve **Sahül,** kendilerine elbise nisbet edilen (yani elbiseleri kumaşları ile meşhur) iki yemen şehridir." Nitekim hadiste, "Hz. Peygamber (s.a.s) iki Sahül elbisesi (kumaşı) ile kefenlendi" diye vârid olmuştur. Yine şu da rivâyet edilmiştir: "Allah Hadûrlulara bir peygamber gönderdi. Ama onlar onu öldürdüler. Bunun üzerine Allah onlara, aynen Beyt-i Makdis'in ahalisine musallat kıldığı gibi, Buhtunnasr'ı musallat kılıp, onların kökünü kazıdı." Rivâyet edildiğine göre, onlar kılıçtan geçirilmeye başlayınca gökten bir ses, "peygamberlerin intikamı için" diye nida etmeye başladı. Böylece onlar pişman oldular ve hatalarını itiraf ettiler.

Hasan el-Basri de bu âyette geçen helâk ile, kökünü kazıma azabının murat edildiğini söylemiştir. Bil ki bu, doğruya daha yakındır. Çünkü bu helâkin Allah'a nisbet edilmesi, o kılıçtan geçirenlere nisbet edilmesinden daha uygundur. Sonra bunun, kılıçtan geçirilme azabı manasına

hamledilebileceği farzedilse bile, **İbn Abbas**'ın görüşünün delili nedir? Belki de **İbn Abbas**, Hadûr'u, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetle kastettiği "karye"lerden biri olarak kastetmiştir.

Hak Teâlâ'nın فَلَمَّا اَحَسُّوا بَاْسَنَا اِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ *"Evet, onlar azabımızı hissettikleri zaman, hemen oralardan alelacele kaçıyorlardı"* ifadesi, "Onların, bizim azabımızın ve kıskıvrak yakalamamızın şiddetini, gözle görülür, elle tutulur bir biçimde açıkça anlayınca, acelece memleketlerinden kaçtılar" demektir. "**Rekd**", hayvanı mahmuzlamak demektir. Hak Teâlâ'nın, اُرْكُضْ بِرِجْلِكَ *"Ayağınla vur"* (Sâd, 42) âyeti de bu manadadır. Onların, azabımızın emâre ve işaretleri görününce hayvanlarına (atlarına) binip, memleketlerinden kaçmak için onları mahmuzlamış olmaları da mümkündür. Yine onların böyle alelacele kaçışlarının, hayvanlarına binip mahmuzlayanlara, teşbih edilmiş olması da mümkündür. Âyetteki لَا تَرْكُضُوا *"Kaçmayın..."* hitabına gelince, **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bunun başında mahzûf bir "**kîle**" (denildi) kelimesi var." Buna göre eğer, "Bu sözü söyleyen kim?" dersen, biz deriz ki: Bunu bazı melekler veya o beldedeki mü'minlerin söylemiş olması ihtimal dahilindedir. Yahut da bu söz onlara bizzat söylenmemiş olsa da, onlar böyle söylenilmeyi hak etmişlerdi. Yahut bu sözü Cenâb-ı Hak söylemiş ve dinleri hususunda kendilerine fayda versin diye, melekler onlara duyurmuştur. Yahut Cenâb-ı Hak bunu onlara ilhâm etmiş ve böylece onlar bunu kendi kendilerine söylemişlerdir.

Âyetteki وَارْجِعُوا اِلٰى مَا اُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ *"İçinde bulunduğunuz refâha ve yurtlarınıza dönün"* hitabı, "Yaşayışınıza, refâhınıza ve müreffeh durumunuza dönün" demektir. "**İtrâf**", nimetin (zenginliğin) verdiği şımarıklık ve refah demektir.

Âyetteki لَعَلَّكُمْ تُسْئَلُونَ *"Çünkü sorguya çekileceksiniz"* ifadesine gelince, bu onlara bir hakaret ve azarlamadır. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Nimetlerinize ve evlerinize dönünüz. Muhakkak ki sizlerin, yarın mallarınızı ve meskenlerinizi gidereceğiz ve siz soranlara, iyice bilen ve anlamış olan olarak cevab vereceksiniz.

2) Daha evvel olduğunuz gibi meclislerinize dönünüz. Böylece size köleleriniz ile emir ve yasağınız geçen kimseler size sorsunlar ve size, tıpkı kendilerine hizmet edilenlere yapıldığı gibi, "Ne buyurursunuz" desinler.

3) Belâların inmesi esnasında, kendilerine yardım etmemiz, işleri hususunda sizinle istişâre etme ve fikirlerinizden yararlanmak için, insanlar meclislerinizde sizlere sorsun.

4) Size gelen elçiler ve sizi görmek isteyenler, size sorsunlar. Bu, ya onlar mallarını insanlar görsün ve böylece kendilerini övsünler diye infâk eden cömert kimselere, yahut tam aksine cimri kimseler oldukları için, hakaret üstüne hakaret, alay üstüne alay olarak söylenmiştir.

Zâlimlerin Son Sözleri

Hak Teâlâ'nın ...قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ * فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوٰيهُمْ *"(Onlar) dediler ki: "Yazıklar olsun bize... Biz, gerçekten zâlimiz... Daima feryâd u figanları bu söz olmuştur"* ifadesine gelince, **Kaşşâf sahibi** şöyle der: Buradaki "**tilke**" (bu söz) kelimesi, "**ya veylena**" (yazıklar olsun bize) sözüne işarettir. Çünkü bu söz bir çağrı (feryâd ü figan) dır. Buna göre sanki, "Bu feryâd ü figan (çağrı) daima onların çağrısı olmuştur" denilmek istenmiştir. Da'vâ, davet (dua, çağrı) manasınadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onların son çağrıları (duaları), "Elhamdülillahi Rabbi'l-âlemin" (demektir)"* (Yunus, 10) buyurmuştur.

İmdi eğer, "Bu sözleri niçin da'va (dua-çağrı) diye adlandırılmıştır?" dersen, ben derim ki: Çünkü onlar, kendileri aleyhine "veyl"i çağırmış ve "**yâ veylenâ**" demişlerdir ki bu, "Ey veyl gel, işte bu senin vaktindir" demektir. "**Tilke**", ya isim ya haber olarak, merfû veya mansubdur. "**Da'vâhum**" kelimesi de böyledir. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu kâfirler, bunu hep söyleyip durmuşlardır, ama bu onlara fayda vermemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Fakat hışmımızı gördükleri zaman, imanları fayda verecek değil"* (Mü'min, 85) buyurmuştur.

Âyetteki حَتّٰى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ *"Nihâyet biz onları biçilmiş bir ot, ocakları sönmüş (bir kül yığını) haline getirinceye kadar"* ifadesine gelince, "hasid", biçilmiş ekin demektir, yani "Biz onları, tıpkı biçilmiş bir ekin gibi kıldık" demektir. Cenâb-ı Hak, onları, köklerinin kazınması hususunda, böyle biçilmiş ekine benzetmiştir. Bu tıpkı, "Biz onları kül kıldık" demen gibidir. Buna göre ceale fiili nasıl üç mef'ûl almıştır?" denilirse, ben derim ki: Son iki mef'ûlün hükmü, birincinin hükmüdür. Buna göre mana, "Biz onları, bu iki vasfı birlikte kendilerinde toplayan kıldık" demektir. Bununla da, "Onlar, o azapla helâk oldular. Böylece onlarda ne his, ne hareket kaldı. Ekinin kuruması gibi kuruyup, ateşin sönmesi gibi söndüler" demektir.

Hilkat Gayesiz Değildir

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَآءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ ﴿١٦﴾ لَوْ أَرَدْنَآ أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّآ إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ ﴿١٧﴾ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾

"Biz göğü, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri oyuncuların (işi gibi, bir iş olmak üzere) yaratmadık. Eğer biz bir eğlence ve oyun edinmek isteseydik, onu elbet kendi tarafımızdan edinirdik. Biz böyle yapanlar değiliz. Hayır, biz hakkı batılın tepesine atarız da onun beynini parçalar. Bir de görürsünüz ki o (bâtıl) yok olup gitmiştir. Vasfetmekte olduğunuzdan dolayı yazıklar olsun size!" (Enbiya, 16-18).

Bil ki bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Önceki Kısımla Münasebet**

Âyetin, önceki âyetlerle münasebet ve ilgisi hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Cenâb-ı Hak, yalanladıkları için, o belde ahalisini helâk ettiğini bildirince, bunun peşinden bu helâkin bir adâlet ve onların yaptıklarının bir cezâsı olduğunu ortaya koyan ifadeyi getirerek, *"Biz göğü yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri, oyuncuların (işi gibi bir iş olmak üzere) yaratmadık"* buyurmuştur. Yani, "Tıpkı zorba ve zâlimlerin evlerini, saraylarını, mefruşatlarını, oyun ve eğlence için, zevk için düzenlemeleri gibi, bir tavan gibi olan göğü ve bir döşeme gibi yeryüzünü ve bu ikisi arasındaki hayranlık veren, harikulade şeyleri, işte aynı onlar gibi, oyun ve eğlence için düzenlemedik. Biz bunları dini ve dünyevi faydalardan ötürü böyle yaptık. Bunların dini faydası, onlar üzerinde tefekkür edeceklerin tefekkür etmeleridir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlar göklerin ve yerin yaratılışı hususunda tefekkür ederler"* (Âl-i İmran, 191) buyurmuştur. Bunların dünyevi faydaları ise, bunlarda sayısız ve rakamlara sığmaz birçok menfaatin bulunmasıdır. Bu âyet tıpkı, *"O göğü, o yeri ve bunlar arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık"* (Sâd, 27) *ve "Biz, (gökleri ve yeri), ancak gerçek bir gaye ile yarattık"* (Duhân, 39) âyetleri gibidir.

2) Bundan maksat, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini ortaya koyup, onu inkâr edenlere karşı bir reddir. Çünkü Cenâb-ı Hak, mu'cizelerini onun elinde ortaya koymuştur. Dolayısıyla, eğer o yalancı olsaydı, onun elinde mu'cize göstermek, oyun ve eğlence kabilinden olmuş olurdu. Halbuki oyun ve eğlence Cenâb-ı Hak için asla söz konusu değildir. Yok eğer o sâdık ise, bu durumda onların ileri sürdüğü her türlü tenkitleri fâsit olur. Zaten anlatmak istediğimiz de budur.

İKİNCİ MESELE

Kâdî Abdul Cebbâr şöyle der: "Bu âyet, oyun ve eğlencenin Allah'tan olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü eğer böyle olsaydı, Cenâb-ı Hak lâib (oyuncu) olurdu. Arapçada "**lâib**", oyun ve eğlence işini yapana denir. Binâenaleyh fiil için konulan ismin (ism-i fâilin) olmadığını söylemek, o fiilin olmadığını söylemek manasınadır." Buna şöyle cevap verilir: İleri sürdüğün bu husus (Ey **Kâdî**), daha önce defalarca geçtiği gibi, "Dâi" meselesi ile çürütülür.

Hak Teâlâ'nın لَوْ اَرَدْنَا اَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا اِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ *"Eğer biz bir eğlence ve oyun edinmek isteseydik, onu elbet kendi tarafımızdan edinirdik. Biz böyle yapanlar değiliz"* buyruğuna gelince, bil ki *"Kendi tarafımızdan"* ifadesi, "Kudretimiz tarafından" manasınadır. Burada geçen "**lehv**" kelimesinin, Yemen Arapçasında "çocuk" manasına geldiği söylendiği gibi, "kadın" manasına geldiği de söylenmiştir. **Hz. Mesih (İsâ)** (a.s)'nın ve **Hz. Üzeyr**'in Allah'ın oğlu olduklarını iddiâ edenlere bir red olsun diye, *"Kendi tarafımızdan"* ifadesine, "İnsanlardan değil, meleklerden" manası da verilmiştir.

Âyetteki, بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ *"Hayır, biz hakkı bâtılın tepesine atarız"* ifadesindeki "بَلْ" Cenâb-ı Hakk'ı oynayıp eğlenmekten tenzih etmek ve zatının bütün bunlardan berî olduğunu anlatmak içindir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Biz oyun ve eğlence edinmeyiz. Aksine bizim adetimiz ve hikmetimizin gereği, oyunu ciddiyet ile mağlub etmek ve bâtılı hak ile ezip geçmektir" demektedir. Allahu Teâlâ bunu ifade için ve bunu iptal ettiğini gözler önüne sermek için, "**kazf**" ve "**demğ**" (atmak ve parçalamak) fiillerini kullanmıştır. Buna göre Cenâb-ı Hak bunu, sanki kaya gibi katı ve sert bir cismi, yumuşak bir madde üzerine atıp onu ezmesine benzetmiştir.

Hak Teâlâ'nın, وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ *"Vasfetmekte olduğunuzdan dolayı yazıklar olsun size"* ifadesi, "Kim, peygamberi yalanlamaya yeltenir, Kur'ân'ı bir sihir, saçma sapan bir söz gibi batıl bir şeye benzetirse, ona yazıklar

olsun" demektir. İşte Cenâb-ı Hak bu hususa, *"Vasfetmekte olduğunuz"* sözü ile anlatmıştır.

Bütün Kâinat Allah'ı Tanır

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ ﴿١٩﴾ يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ﴿٢٠﴾

"Göklerde ve yerde bulunan kişiler O'nundur. O'nun huzurundaki kişiler kendisine ibadet etmekten asla kibirlenmezler ve yorulmazlar. Onlar gece gündüz ara vermeyerek (O'nu) tesbih ediyorlar" (Enbiya, 19-20).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Önceki Kısımla Münasebet**

Bu âyetin, daha önceki âyetlerle münasebeti hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, kendisinden nefyi de, ancak ihtiyaçtan âzâde olmakla mümkün olup, ihtiyaçtan âzâde olmak da ancak tam bir kudret ile mümkün olunca, hiç şüphesiz o âyetin peşinden, Allah'ın mülkünün ve kudretinin mükemmelliğine delâlet etsin (anlatsın) diye, *"Göklerde ve yerde bulunan kişiler O'nundur"*

2) Doğruya daha yakın olan izaha göre, Allahu Teâlâ peygamberliği tenkit edenlerin sözlerini nakledip, bunlara gerekli cevabı verip, onların bu tenkitlerden maksatlarının sırf inat ve hakka boyun eğmemek olduğunu beyân edince, bu âyette de, kendisinin onların taatlerinden münezzeh olduğunu, çünkü bütün mahlûkatın sahibinin kendisi olduğunu, mevkilerinin büyük olmasına rağmen meleklerin bile O'na itaat edip korktuklarını, binâenaleyh insanların, bunca zayıflıkları karşısında, kendisine haydi haydi itaat etmeleri gerektiğini beyân etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Göklerde ve yerde bulunan kişiler O'nundur"* ifadesi, "Gökteki ve yerdeki mükelleflerin hepsi O'nun kuludur. O, onların yaratanı ve

onlara her türlü nimeti verendir. Binâenaleyh herkesin O'na itaat etmesi, hükmüne boyun eğmesi gerekir" demektir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Melaikenin Efdal Olması**

Âyetteki, *"O'nun huzurundaki kişiler kendisine ibadet etmekten asla kibirlenmezler"* ifadesinin, meleklerin üç bakımdan insandan efdal olduğuna delâlet edişinin izahı Bakara Sûresi'nde geçmişti.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"O'nun huzurundaki"* ifadesi ile meleklerin kastedildiği hususunda ümmetin icmâı vardır. Bir de Allahu Teâlâ bunları, *"Onlar, gece gündüz ara vermeyerek tesbih ederler"* diye tavsif etmiştir ki bu ancak meleklere uygun düşer, insanlara değil... Âyetteki "huzur" ile, mekan ve cihet açısında bir huzurda oluş değil, şeref ve rütbe açısından bir huzurda oluş (yücelik) kastedilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "melekler, yüce şereflerine ve sonsuz celâllerine rağmen, bana itaat etme hususunda kibir göstermezler. O halde o zayıf insana, bana itaatte kibir göstermesi nasıl uygun düşer" demiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle der: "وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ" ifadesi, "yorulmazlar, bıkmazlar, üşenmezler" manasınadır. **Keşşâf sahibi** de şöyle der: "Eğer sen, "**istihsâr**, "**hasûr**" mastarının mübalağası (ileri derece olanıdır). Dolayısıyla o melekleri vasfetmede daha beliğ olanı, onlardan bu "hasûr" (yorulma-bıkma) işinin en ufacığını bile nefyetmek idi" dersen, ben derim ki: "**İstihsâr**"da, onların içinde bulundukları halin, "**hasûr**"un en ileri şekli olmasını gerektiren ve onların yaptıkları (tesbihatta) yorulmak suretiyle o zor ibadetlerine layık oldukları manası vardır.

Meleklerin Gece Gündüz Tesbihleri

Hak Teâlâ'nın يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ *"Onlar gece gündüz ara vermeyerek (O'nu) tesbih ediyorlar"* ifadesi, "Onların tesbihleri her zaman devam eder, o tesbihi, hiçbir şeyle meşgul olmaları zedelemez, engellemez" demektir. **Abdullah b. Hars b. Nevfel**'den şu rivâyet edilmiştir: "Ben **Ka'b**'a: "Baksana, Cenâb-ı Hak, burada *"onlar gece gündüz ara vermeyerek (O'nu) tesbih ediyorlar"* buyururken, (bir başka âyetinde de) *"(Allah) melekleri elçiler kılmıştır"* (Fâtır, 1) buyurmuştur. Bu elçilik onların tesbihlerine mâni olmaz mı? Hem sonra Cenâb-ı Hak yine, *"Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti o (kâfirleredir)"* (Bakara, 161) buyurmuştur. Binâenaleyh

onlar, bir taraftan tesbih ile meşgul iken, öbür taraftan lanetle nasıl meşgul olabilirler?" dedim. **Ka'bu'l-Ahbâr** şöyle cevap verdi: "Tesbih, melekler için, tıpkı bizim nefes alıp vermemiz gibidir. Dolayısıyla nasıl bizim nefes alıp-vermemiz konuşmamızı engellemiyorsa, onların tesbihi de onları diğer işlerden engellemez."

İmdi, şâyet, "Bu kıyas doğru değil. Çünkü nefes alıp verme organı, konuşma organından başka olduğu için, nefes alıp-verme konuşmayı engellemez. Tesbih ve lanete gelince, bu ikisi de konuşma cinsindendir. Binâenaleyh bunların aynı anda yapılması imkânsızdır" denilirse, şöyle cevap verilir: Cenâb-ı Hak o meleklerde, kimi ile Allah'ın düşmanlarını lanetleyecekleri birçok dil yaratmış olmasında uzak görülecek ne var? Yahut da âyetteki, "لَا يَفْتُرُونَ" ifadesinin, "Onlar, bu tesbihi uygun zamanlarında yerine getirmeye azmetmekte gevşeklik göstermezler" manasında olduğu söylenebilir. Bu tıpkı, "Falanca cemaate-câmiye devam eder. Bu hususta gevşeklik göstermez" demek gibidir. Bu sözle, o insanın hep bu işle meşgul olduğu değil, namazları hep vakitlerinde kılmaya azmetmiş olduğu manası kastedilmiştir.

Tevhit Delilleri

أَمِ اتَّخَذُوٓا۟ ءَالِهَةً مِّنَ ٱلْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ ﴿٢١﴾ لَوْ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا ۚ فَسُبْحَٰنَ ٱللَّهِ رَبِّ ٱلْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ ﴿٢٣﴾ أَمِ ٱتَّخَذُوا۟ مِن دُونِهِۦٓ ءَالِهَةً ۖ قُلْ هَاتُوا۟ بُرْهَٰنَكُمْ ۖ هَٰذَا ذِكْرُ مَن مَّعِىَ وَذِكْرُ مَن قَبْلِى ۗ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۙ ٱلْحَقَّ فَهُم مُّعْرِضُونَ ﴿٢٤﴾ وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ إِلَّا نُوحِىٓ إِلَيْهِ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّآ أَنَا۠ فَٱعْبُدُونِ ﴿٢٥﴾

"Yoksa onlar, yerden birtakım tanrıları edindiler de, (ölüleri) onlar mı diriltecekler? Eğer gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikisi de, muhakkak ki harap olup gitmişti. Demek ki, Arş'ın Rabbi olan Allah, onların niteledikleri şeylerden yücedir, münezzehtir. O, yapacağından mes'ul olmaz. Fakat onlar, mes'ul olurlar. O'ndan başka tanrılar edindiler (öyle mi?) Sen (onlara) de ki: "Delillerinizi getirin. İşte benimle beraber olan Müslümanların kitabı, benden

evvel gelenlerin kitabı (da meydanda)." Hayır, onların çoğu, hakkı bilmezler de, bunun için yüz çevirirler... Biz senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki, ona şu hakikati vahyetmiş olmayalım: "Benden başka hiçbir tanrı yok. O halde, bana ibâdet edin" (Enbiya, 21-25).

Bil ki, sûrenin başından buraya kadar olan söz, nübüvvet konusunda ve suâl ve cevap gibi onunla alâkalı konular hakkındaydı. Ama bu âyetler ise, tevhidin beyanı, Cenâb-ı Hakk'ın eşi ve benzerinin bulunmadığı hususundadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ *"Yoksa onlar, yerden birtakım tanrılar edindiler de, (ölüleri), onlar mı diriltecekler?"* ifadesine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu âyetin başındaki "em" edatı "bel" (daha doğrusu) anlamına gelen, munkatı'a denilen "em"dir. Hemze, bazen kendisinden önceki ifadenin idrâbını (ondan vazgeçildiğini) bazen de kendisinden sonraki ifadenin inkârını ifade eder. Bu âyette yadırganan şey, onların, yerden ölüleri dirilteceklerini iddiâ ettikleri ilâhlar edinmeleridir. Vallahi en batıl bir şey varsa, o da o cansızların, ölüleri dirilteceklerini söylemektir.

Putların Diriltme Gücü Yoktur

İmdi, eğer derseniz ki: "Onlar tanrılarının böyle bir şey yapacağını iddia etmedikleri halde niçin bunu reddetme ihtiyacı duyulmuştur? Halbuki onlar böylesi bir iddiadan çok uzakta idiler? Çünkü onlar, Allah'ı kabul edip, O'nun, göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu ikrar etmelerine rağmen O'nun ölüleri dirilteceğini kabul etmeyip *"Çürümüş oldukları halde kemikleri kim diriltecek?"* (Yasin, 78) diyorlardı. Binâenaleyh, daha nasıl olur da, onlar bu diriltme kudretini, kudretle asla nitelenemeyen cansız varlıklar için iddia edebilirler?" Bu soruya karşı ben derim ki: Onlar, o putlara ibâdetle meşgul olup, ibâdetinde mutlaka bir mükâfat bulununca, onların o putlara ibâdete yönelmeleri, o putların haşra, neşre; mükâfat ve cezâya kâdir olduklarını ikrar etmiş olmalarını iktizâ etmiştir. Binâenaleyh bu ifade, onları tahkîr edip onları cehâlete nisbet etmek için getirilmiştir. Yani, "Onlar,

diriltip öldürmeye, zarar verip faydalı olmaya kâdir olamadıklarına göre, hangi akıl onların ilâh edinilmelerini makul görür?" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Yerdeki Putlar**

Âyetteki مِنَ الْاَرْضِ *"yerden"* ifadesi, senin tıpkı, Mekkeli veya Medineli birini kastederek "فُلَانٌ مِنْ مَكَّةَ - فُلَانٌ مِنَ الْمَدِينَةِ" demen gibidir. Çünkü o putların yere nisbet edilmesinin manası, onların, yeryüzünde kendisine tapılan putlar olduğunu bildirmektir. Çünkü ilâhlar, yersel ve göksel olmak üzere ikiye ayrılır. Âyette bahsedilen ilâhlar ile yer cinsinden olan ilâhların kastedilmiş olması mümkündür. Çünkü bu putlar, bir kısım taşlardan yontulmuş veyahut da yerdeki bazı madenlerden imâl edilmiş şeylerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"هُمْ يُنْشِرُونَ" lafzının ifade ettiği incelik, hususilik manasını ifade etmiştir. Buna göre sanki, "Yoksa onlar, yerden, sadece kendilerinin yaratmaya kadir olacakları ilâhlar mı edindiler?" denilmek istenmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hasan el-Basri "هُمْ يَنْشُرُونَ" (Yenşurûne) şeklinde okumuştur ki, bu ikisi de aynı manada olan değişik iki kullanıştır. Nitekim Arapçada "diriltme" anlamında, hem "اَنْشَرَ اللهُ الْمَوْتَى" hem de "نَشَرَ اللهُ الْمَوْتَى" denilmektedir.

Cenâb-ı Hakk'ın لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا *"Gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* ifadesine gelince, bununla ilgili iki mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* "İllâ", İstisna İçin Değildir**

Nahivciler şöyle demektedir: Buradaki "**illâ**", "gayr" anlamındadır. Buna göre ifadenin anlamı, şâyet onların idaresini üzerine alan ve onları yöneten, onların yaratıcısı o tek olan Allah'tan başkası olsaydı, her ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti" şeklinde olur. Buradaki "**illâ**"nın istisna anlamında olması caiz değildir. Çünkü biz bunu istisnâ anlamına alacak olsaydık, o zaman mâna, "Şâyet o yer ile gökte, yanlarında Allah'ın bulunmadığı ilâhlar olsaydı, o zaman o yer ile gök fesâda uğrardı" şeklinde olurdu ki, yanlarında Allah'ın da bulunduğu ilâhlar olsaydı, bir fesât meydana gelmezdi" demek olur ki, bu yanlıştır. Çünkü, şâyet o yerle gökte başka izâhlar bulunmuş olsaydı, beraberlerinde Allah ister bulunsun, isterse bulunmasın, fesât kaçınılmaz olurdu. Binâenaleyh bu ifadeyi istisnâ anlamına hamletmek batıl olunca, kastedilenin bizim bahsettiğimiz şey olduğu sabit olmuş olur olur.

***İKİNCİ MESELE:* İki İlahın Bulunması İmkansızdır**

Kelâmcılar şöyle demişlerdir: İki ilâhın varlığını kabul etmek, imkânsızlığa götürür. Binâenaleyh, iki ilâhın bulunduğunu söylemenin imkânsız olması gerekir. Biz bunun, imkânsızlığa götürdüğünü söyledik. Çünkü biz, iki ilahın varlığını varsayacak olsak, bu durumda onların her birerlerinin, ayrı ayrı, mutlaka bütün makdûrata kadir olmaları gerekir. Şâyet böyle olsaydı, o zaman onların her biri, (meselâ), Zeyd'i hareket ettirmeye ya da durdurmaya muktedir olurdu. Binâenaleyh, biz onlardan birinin, Zeyd'i hareket ettirmeyi, diğerinin ise onu durdurmayı istediğini farzetsek, bu durumda, ya her ikisinin isteği yerine gelir ki bu imkânsızdır; çünkü, iki zıddı birleştirmek muhaldir. Veyahut da onlardan birisinin isteği yerine gelmez ki, bu da imkânsızdır. Çünkü, onlardan her birinin isteğinin yerine gelmesine mani olan, diğerinin isteğidir. Binâenaleyh, berikinin isteğinin yerine gelmesinin imkânsız olması, ancak diğerinin isteğinin yerine gelmesi durumunda söz konusu olur. Veyahut ta, bunun aksi düşünülebilir. Binâenaleyh, şâyet her ikisinin isteğinin de yerine gelmesi imkânsız olsa, o zaman her ikisi de aynı anda bulunmuş olurdu ki, bu imkânsızdır. Veyahut da, onlardan berikinin değil de diğerinin isteği yerine gelmiş olur ki, bu da şu iki sebepten dolayı imkânsızdır.

a) Şâyet, onlardan her biri, sonsuz kudrete sahip olsalardı, o zaman, onlardan birinin diğerinden daha muktedir olması imkânsız olurdu. Tam aksine, her ikisinin de kudret açısından mutlaka eşit olmaları gerekir. Onlar, kudret açısından eşit olduklarındaysa, meydana gelme bakımından, birinin isteğinin diğerinin isteğinden evlâ olması imkânsız olurdu. Aksi halde mümkün olan şeyin, bir müreccihi bulunmaksızın, tercihi gerekmiş olur.

b) Onlardan birinin isteği yerine gelip, diğerininki gelmediğinde, isteği yerine gelen, kâdir; gelmeyen ise, âciz olmuş olur. Acizlik ise noksanlıktır. Böyle bir şeyse, ilah (olacak varlık) için imkânsızdır. Buna göre şâyet, "Bu fesâda uğrama (bozulma) işi, onların isteklerinin farklı farklı olması halinde söz konusudur. Siz de, onların isteklerinin farklı farklı olmasının vücubiyyetini iddia etmiyorsunuz. Tam aksine, sizin iddia ettiğimiz şey, onların isteklerinin farklı farklı olmasının mümkün olduğudur. Binâenaleyh "fesât" iradedeki farklılığa binâ edilip, farklılık mümkün olup mümkûne binâ edilen şey de (zorunlu değil) mümkün olunca, o zaman da fesât zorunlu değil, mümkün olmuş olur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak daha nasıl, bu fesâtın muhakkak olacağına hükmetmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Buna şu iki açıdan cevap verebiliriz:

1) Belki de, Allahu Teâlâ aralarında meydana gelebilecek olan baskın çıkma duygusundan dolayı, iki hükümdarın idaresi altında bulunan halkın fesâda uğramasının muhakkak olması itibariyle, durumu zâhire binâ ederek, olması mümkün olanı, olması muhakkak ve kaçınılmaz olan yerine koymuştur.

2) En güçlü olan bu görüşe göre, biz bu fesâdın kaçınılmazlığını, bahsetmiş olduğun açıdan değil de başka bir açıdan izah edip de şöyle dememizdir: Biz, iki ilâhın varlığını, varsayacak olsaydık, o zaman onlardan her biri, "makdûratın tamamına kadir olmuş olurdu." Böylece de bu, bir makdûrun, aynı cihetten iki bağımsız kâdirden ötürü meydana gelmesi neticesine götürürdü ki, bu imkânsızdır. Çünkü fiilin failine isnadı, onun mümkün olmasından dolayıdır. Binâenaleyh, bunlardan her biri, yaratma hususunda müstakil olunca, fiil ve iş, mesela birinci ilâh tarafından meydana geldiği için, meydana gelmesi vâcip olur. Binâenaleyh o işin, berikine isnât edilmesi o fiilin her ikisinden meydana gelmesini gerektireceğinden, imkânsız olur. Böylece de o fiilin, aynı anda, ya her ikisinden müstağni olması, veyahut da aynı anda her ikisine muhtaç olması gerekir ki, bu imkânsızdır. İşte bu, tevhit meselesinde, tam bir hüccet ve delildir.

Buna göre şimdi biz diyoruz ki: İki ilâhın varlığını kabul etmek, o meydana gelecek şeyin, onlardan biri için imkânsız olduğu neticesine götürür. Durum böyle olunca da, onun kesinlikle meydana gelmemesi gerekir. Bu durumda da, kesinlikle fesâdın meydana gelmesi söz konusu olur.

Veyahut da şöyle diyebiliriz: Şâyet biz, iki ilâhın bulunduğunu söyleyecek olsak, bu durumda onlar, ya ittifâk ederler, ya da ihtilâf. Eğer onlar, tek bir şeyde ittifâk sağlayacak olurlarsa, bir tek şey, her ikisinin makdûru ve her ikisinin isteği olmuş olur. Ve böylece de, onun meydana gelmesi, her ikisiyle meydana gelmiş olur. Yok eğer, ihtilaf ederlerse, bu durumda ya her ikisinin isteği meydana gelir, veyahut hiçbiri meydana gelmez veyahut da, onlardan birisinin isteği meydana gelir, diğerinin gelmez. Halbuki, bunların hepsi de imkânsızdır. Böylece, her türlü takdire göre, fesâdın kaçınılmazlığı sabit olmuş olur.

İmdi eğer, sen, "onların tek bir şey üzerinde ittifâk etmeleri niçin mümkün olmasın? O zaman, ittifak olduğu için de fesat da gerekmez. Çünkü fesat ancak, onlardan her birinin, "Bunu ben yaratacağım" demesi

durumunda gerekir ki, işte ihtilaf budur. Ama onlardan her biri, ayrı ayrı şeylerin yaratıcısının bizzat kendisi olmasını istediğinde, bu durumda o yaratılan şey, iki yaratıcı tarafından yaratılmış olmaz" dersen, ben derim ki: Onun, onun yaratıcısı olması, ya kudret ve iradenin bizzât kendisi, ya o eserin bizzat kendisi, veyahut da bir üçüncü şey olmuş olur. Binâenaleyh, şâyet birinci ihtimal söz konusu olursa, o zaman, kudrette, irâdede ve icatta müştereklik meydana gelmiş olur. Yok, eğer ikincisi olursa, o şeyin, onlardan birisinin irade ve kudretiyle meydana gelmesi, diğerinin irâde ve kudretiyle meydana gelmesinden daha evlâ olmaz. Çünkü onlardan her birinin, tesir bakımından müstakil olan irâdeleri vardır. Eğer üçüncüsü, yani onun mucidinin üçüncü bir şey olması söz konusu olursa, o üçüncü şey, eğer kadim ise, onun, iradenin alanı ve sahası olması imkânsız olur. Yok eğer, hâdis olursa, eserin bizzat kendisi o olmuş olur. Ve böylece de bu kısım, bahsettiğimiz ikinci kısma dahil olmuş olur.

Bil ki sen, bu delâletlerin hakikatine vakıf olduğunda, ulvi ve süfli âlemdeki muhdes ve mahlûk varlıkların tamamının Allah'ın birliğinin delili olduğunu, hatta cevher ve arâz namına ne varsa, her şeyin varlığının, bahsettiğimiz açılardan, tevhide dair tam bir delil olduğunu anlamış olursun. Bu delâlet Cenâb-ı Hakk'ın, kitabının pek çok yerinde zikretmiş olduğu delâlettir.

Tevhidin Diğer 14 Delili

Bil ki burada, Allah'ın birliğine dair olan başka deliller de bulunmaktadır:

1) En kuvvetlisi olan bu delile göre şöyle denilebilir: Biz, zâtları gereği vacibu'l-vücûd olan iki varlığın bulunduğunu kabul etsek, bu durumda onların mutlaka varlık bakımından müşterek olmaları gerekir. Yine onlardan her birinin mutlaka, bizzât kendisi sebebiyle, (harici bir şeye ihtiyaç kalmaksızın) diğerinden ayrılması gerekir. Halbuki, kendisi sayesinde müştereklığin sağlandığı şey, farklılığın elde edildiği şeyden başkadır. Böylece onlardan her biri, sayesinde diğerine müşterek olduğu şeylerle, yine sayesinde diğerlerinden ayrılmış olduğu şeylerden mürekkep olan bir varlık olmuş olur. Halbuki, her mürekkep varlık, cüz'üne, parçalarına muhtaçtır. Halbuki, cüz'ü, kendisinden başkadır. O halde, her mürekkep varlık, başkasına muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan her varlık da zatı gereği mümkin varlıktır. Binâenaleyh (netice itibariyle), zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olan, zâtı gereği mümkinü'l-vücûd olmuş olur ki, bu bir "hulf"tur. O halde,

vâcibu'l-vücüd, sadece Allah'tır. O'nun dışında kalan her şey ise, mümkin varlıktır ve O'na muhtaçtır. Halbuki, varlığı hususunda başkasına muhtaç olan, muhdestir. O halde, Allah'ın dışında kalan her şey muhdestir. Bu delili, bu âyetin tefsiri kabul etmek mümkündür. Çünkü biz, vâcibu'l-vücüd olan iki varlığın farzedilmesi halinde, onlardan hiçbirinin vâcibu'l-vücüd olmayacağına; vâcibu'l-vücüd bulunmadığında da, mümkin varlıklardan hiçbirinin bulunmayacağına ve bu durumda da, "fesat"ın gerekli olacağına delillerle işarette bulunmuştuk. Böylece, iki ilâhın bulunması halinde, bütün âlemde fesâdın meydana geleceği kesinleşmiş olur.

2) Biz, iki ilahın varlığını kabul etmemiz halinde, o zaman, onlardan her birinin, ulûhiyette diğerine müşterek olması gerekir. Bu durumda da, herhangi bir şey sebebiyle onlardan her birinin diğerinden ayırt edilmesi gerekir. Aksi halde, ikilikten bahsedilmez. Binâenaleyh, kendisiyle farklılığın ve seçilmenin meydana geldiği şey, ya kemâl sıfatı olur, veya olmaz. Eğer bu, kemâl sıfatı olursa, bu vasfı taşımayan (taraf) kemâl vasfından uzak olmuş olur. Böylece de nakıs olur. Nakıs olan ise, ilâh olmaz. Yok eğer ulûhiyyette, bu nazar-ı dikkate alınmazsa, bununla nitelenmek vacip değildir. Böylece bu, bir tahsis ediciye muhtaç olmuş olur. O halde bu demektir ki, bununla tahsis edilmiş olan, başkasına muhtaç olmuş olur.

3) Şöyle de denilebilir: Biz iki ilâhın bulunduğunu farzetsek, o ikisi arasında mutlaka, onları birbirinden ayırt edecek bir farklılığın bulunması gerekirdi. Ancak ne var ki, bize göre, bu başkalık, ancak ya mekân, ya zaman, ya vâciu'l-vücüd olma veyahut da mümkinü'l-vücüd olma açısından meydana gelir. Bütün bunlar ise, ilâh hakkında imkânsızdır. Böylece, bir başkalığın bulunması imkânsız olur.

4) İki ilâhtan birisi, âlemi idare etmede ya yeterli olur, veya olmaz. Eğer yeterli olursa, ikincisi gereksiz ve kendisine ihtiyaç duyulmayan olmuş olurdu ki, bu bir noksanlıktır. Noksan olan ise, ilâh olamaz.

5) Akıl, muhdes varlıkların bir faile muhtaç olmasını iktizâ eder. Tek bir fâilin bütün âlemin müdebbiri olmasında bir imkânsızlık yoktur. Ama, bu Bir'in ötesinde olması düşünülebilen fâil ve müdebbirlere gelince bu hususta herhangi bir rakamla bir başka rakam arasında fark yoktur: Bu da, sonsuz sayıların meydana gelmesi neticesine götürür ki, bu imkânsızdır. O halde, birden fazla ilâhın mevcûdiyetine hükmetmek imkânsızdır.

6) İki ilâhtan biri, kendisine delâlet eden, başkasına delâlet etmeyen bir delili kendisine tahsis etmeye ya muktedir olabilir veya olmaz. Birincisi imkânsızdır. Çünkü, yaratıcıya delâlet eden delil, ancak muhdesler ile sağlanır. Halbuki, muhdeslerin meydana gelmesinde, berikine değil de bizzat diğerine delâlet edecek delil yoktur. İkincisi de muhaldir, çünkü bu, O'nun, bizzat kendisini tanıtmaktan ve izhâr etmekten aciz olduğu sonucuna varır götürür. Halbuki aciz olansa ilâh olamaz.

7) İki ilâhtan biri, yaptığı işlerden herhangi birisini diğerinden gizlemeye, ya kadir olabilir veya olamaz. Eğer kadir olursa, o zaman kendisinden gizli tutulan taraf, cahil olmuş olur. Eğer kadir olamazsa, aciz olması gerek.

8) Şâyet biz, iki ilahın bulunduğun farzetsek, o ikisinin kudretlerinin toplamı, yalnız başına her birinin kudretinden daha güçlü olur. Fakat her birinin kudreti sonludur. Toplam, sonlu olan kudretlerin katlanmış biçimidir. Binâenaleyh, hepsi de sonlu olur.

9) Sayı, bire muhtaç olduğu için, noksandır. Cinsinden noksan sayı bulunan bir ise, noksandır. Çünkü sayı, birden fazladır. Nâkıs olan ise, ilâh olamaz. O halde ilâh mutlaka tektir.

10) Biz, varlığı mümkün olan bir yok farzedip, sonra da iki ilâhın bulunduğunu varsayarak, bu durumda eğer onlardan birisi, o varlığı mümkün olan yok'u yaratamazsa, o zaman onlardan her biri aciz olmuş olur. Aciz olan ise, ilâh olamaz. Eğer onlardan biri kâdir olsa, diğeri olamasa, kâdir olan, ilâh olur. Eğer her ikisi de kâdir olursa, bu durumda onlar onu, ya yardımlaşarak var etmişlerdir; bu durumda bu da demektir ki, onlardan her biri diğerinin yardımına muhtaç olmuşlardır. Yok eğer onlardan her biri yalnız başına onu icat etmeye kâdir olup, onlardan birisi de onu icat ettiğinde, bu durumda ikincisi, onun icat etmeye kâdir olmaya devam eder ki, bu imkânsızdır. Çünkü, mevcut olanı yeniden icat etmek (var etmek) imkânsızdır. Eğer beriki onu icada kâdir olmayı sürdüremezse, bu durumda birincisi, ikincisinin kudretini silmiş ve onu acze düşürmüş olur; böylece de onun tasarrufu altında ezilmiş olur. Dolayısıyla da ilâh olamaz. Bu durumda şâyet, "Bir, yaratacağı şeyi icat ettiğinde, kudreti ondan zâil olur. Bu durumda da, sizin, onun aciz olduğunu söylemeniz gerekir" denilirse, biz deriz ki: Bir o yaratacağı şeyi yarattığında, kudreti etkili olmuş, ona kudreti intikâl etmiştir. Kudretin geçmesi ise acizlik olamaz. Ama

ortak olana gelince, onun kudreti etkili olduğunda, ortağı için, kesinlikle kudret kalmaz. Tam aksine, birincinin kudretinden dolayı onun kudreti zail olmuş olur. Ve bu, karşı tarafı acze düşürme olmuş olur.

11) Biz bu delili bir başka şekilde de şöyle ifade edebiliriz: Belli bir cismi ele alıp diyelim ki: O iki ilâhtan birisi o cisimde hareketi, diğeri ise sükunu; ya da, bunun aksini yapmaya kadir olabilir mi? Eğer kadir olamazlarsa, aciz olurlar. Eğer kadir olurlarsa, bu durumda delili biz şu noktaya yöneltiriz: Onlardan biri, o cisimde hareketi yarattığında, ikincisinin, onda sükunu yaratması imkânsız olur. Bu durumda birincisi, ikincisinin kudretini silmiş ve onu acze düşürmüş olur. Böylece de o, ilâh olamaz. Bu iki açıklama biçimi her ikisinin kudretine nazaran, acziyeti ifade ederler. Birinci izah da, her ikisinin iradesine nisbetle acziyeti ifade ederler.

12) İki ilâh da bütün malûmatı bildiklerinde, o zaman her birinin ilmi, bizzat diğerinin ilmi olmuş olur. Böylece de, iki ilmin denk olması gerekir, iki denklikten birisini kabul eden zât, diğer denkliği de kabul eder. O halde, bunlardan her birine, bedel yoluyla, diğeriyle de vasıflanması mümkün iken, o sıfatın tahsis edilmesi, bunların her birine ilmi ve kudreti, sayesinde bu vasfı tahsis eden bir muhassisin bulunmasını gerektirir. Böylece de bunların her biri fakir, muhtaç ve noksan bir mahlûk olmuş olur.

13) Bu âlemde ortaklık, kusur ve noksanlık; tek başına bulunma, kendine yetme ise mükemmelik kabul edilir. Nitekim, biz bu âlemde kralların o basit ve sonlu hakimiyetleri hususunda, ortaklıktan alabildiğince uzak durduklarını görmekteyiz. Yine biz, hükümdarın, iktidarı ne kadar büyük olursa, ortaklıktan nefret etmesinin de o kadar büyük olduğunu müşahede ediyoruz. O halde, Aziz ve Celil olan Allah'ın mülkü ve melekûtu hakkındaki kanaatin nasıl olabilir? Binâenaleyh, onlardan birisi, bu melikliği sadece kendisine tahsis etmek istese ve bunu da yapsa, yapamayan, fakir ve aciz olmuş olur ki, böylece de ilâh olamaz. Bunu yapamasa, o zaman son derece üzülür ve nefret duygusu içinde olur ki, yine ilâh olamaz.

14) Biz, iki ilâhın bulunduğunu farzetsek, bu durumda onlardan her biri, ya diğerine muhtaç olur veyahut her biri diğerinden müstağni bulunur, muhtaç olmaz, veyahut da, onlardan biri diğerine muhtaç olurken, diğeri ona muhtaç olmaz. Bu durumda sen bak, eğer birincisi olursa, her biri de noksan olmuş olur. Çünkü muhtaç olan noksandır. Eğer ikincisi olursa, onlardan her biri, kendisine ihtiyaç duyulmayan şeyler olmuş

olurlar. Kendisine ihtiyaç hissedilmeyen şey de noksandır. Baksana, bir beldenin bir başkanı ve yöneticisi olsa, o beldenin halkı da, o başkana müracaat etmeyip ona iltifat etmeksizin kendi işlerini yapsalar, o başkan, eksik ve noksan kabul edilir. Halbuki ilâh olan, kendisinden istifade edilen ve kendisinden müstağni olunmayandı. Eğer onlardan birisi, aksi düşünülmeksizin diğerine muhtaç olursa, muhtaç olan herkes noksan, kendisine muhtaç olunan ise, ilâh olmuş olur. Bil ki, bütün bu izahlar iknâ etmeye yönelik ve zannî ilahlardır. Esas olan ise, önceki ilahlardır.

Tevhidin Naklî Delilleri

Bu konudaki nakli delillere gelince, bunlar pek çok çeşittir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, hem evveldir, hem ahirdir, hem zahirdir, hem batındır"* (Hadid, 3) âyetidir, "Evvel", ilk tekdir. İşte bundan dolayı hür kimse, "Satın aldığım ilk köle hürdür" dese ve iki köle birden satın alsa, yeminini bozmuş olmaz. Çünkü "ilklik"in şartı, tek olmaktır. Halbuki, köleler tek değildir. Binâenaleyh, bundan sonra da bir köle daha satın alsa, yine sözünü bozmuş olmaz. Çünkü, tekliğin şartı, ilk olmaktır. Halbuki bu köle ilk değildir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak kendisini "ilk" olmakla vasfedince, O'nun ilk tek olması gerekir. Böylece de O'nun ortağının bulunmaması gerekir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Kendisinden başkası bunları bilemez"* (En'am, 59) âyetidir. Binâenaleyh bu âyet, O'nun dışında, gaybı bilen başka bir kimsenin olmamasını gerektirir. Şâyet O'nun ortağı olsaydı, o da gaybı bilirdi. Halbuki bu durum, bu âyetin ifade ettiğinin aksinedir.

3) Allahu Teâlâ, kitabı Kur'ân-ı Kerim'in otuz yedi yerinde, "Lâ ilâhe illâ hû" "O'ndan başka tanrı yoktur" ifadesini açıkça zikretmiş, pek çok yerinde de, *"Sizin ilâhınız, tek bir olan ilâhtır"* (Bakara, 163) *"De ki Allah birdir"* (İhlâs,1) âyetlerinde de olduğu gibi, vahdâniyyetini açıkça belirtmiştir ki, bütün bunlar, bu konuda sarih beyanlardır.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun zâtı hariç, her şey yok olacaktır"* (Kasas, 88) âyetidir. Allah, kendisi dışında kalan her şeyin helâk olacağını söylemiştir. Var olduktan sonra yok olan, kadîm olamaz. Kadîm olmayan ise, ilâh olamaz.

5) *"Eğer gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiyâ, 22) âyetidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın,

"... bir kısım, bir kısmına galip gelirdi" (Mü'minûn, 91) ve *"... o zaman onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* (İsra, 42) âyetleri gibidir.

6) *"Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa onu kendinden başka hiçbir açıcı ve giderici yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse O'nun fazlını geri çevirici hiçbir (kuvvet) de yoktur"* (Yûnus, 107) âyetidir. Cenâb-ı Hak bir başka âyetinde de, *"De ki: O halde bana haber verin: Allah bana herhangi bir zarar dilerse, sizin Allah'ı bırakıp da taptıklarınız O'nun bu zararını giderebilirler mi? Yahut bana bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini tutabilirler mi?"* (Zümer, 38) buyurmuştur.

7) *"Bana haber verin: Eğer Allah kulağınızı, gözlerinizi alırsa, kalplerinizin üstüne bir de mühür vurursa, Allah'tan başka onları size getirecek tanrı kimdir"* (En'âm, 46) âyetidir. Buradaki nasr, Cenâb-ı Hakk'ın bir ortağının olmadığını gösterir.

8) *"Allah, her şeyin yaratıcısıdır"* (Ra'd, 16) âyetidir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın şâyet bir ortağı bulunmuş olsaydı, o Hakk, (yaratıcı) olamazdı. Böylece de, bu âyetin bir manası olmazdı.

Peygamberlerin doğruluğunu bilmeye bağlı olmayan her meselenin nakil yoluyla ispatı mümkündür. Fakat vahdaniyeti bilmek ise, peygamberlerin doğruluğunu bilmeye bağlı değildir. Dolayısıyla, onu nakli delillerle ispatlamak mümkündür.

Bil ki, "temânu" delilini tenkit edenler, âyeti şu şekilde tefsir etmişlerdir. "Şâyet gökte ve yerde, putperestlerin ilâh olduğunu iddia ettiği başka ilâhlar olsaydı, o zaman âlemin fesâda uğraması gerekirdi. Çünkü bunlar, âlemi idâre edemeyen, cansız varlıklardır. Binâenaleyh, böylece âlemin fesâdı gerekmiş olurdu." Bu görüşte olanlar, bu açıklamanın daha uygun olduğunu söyleyerek şöyle demişlerdir: "Çünkü Allahu Teâlâ, ilk önce onların, *"Yoksa onlar, yerden birtakım tanrılar edindiler de, (ölüleri), onlar mı diriltecekler?"* şeklindeki sözlerini nakletmiş, sonra da bunun yanlışlığına dair delil getirmiştir. Binâenaleyh, delilin bu hususa tahsis edilmiş olması gerekir. Muvaffakiyet Allah'tandır.

Taklitten Tahkike Geçmenin Lüzumu

Cenâb-ı Hakk'ın فَسُبْحَانَ اللهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ *"Demek ki, Arş'ın Rabbi olan Allah, onların niteledikleri şeylerden yücedir, münezzehtir"* ifadesine gelince, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak (c.c) kendi vahdaniyyetine dair kesin deliller getirince, bunun da akabinde, *"Arş'ın Rabbi olan Allah, onların niteledikleri şeylerden yücedir, münezzehtir"* buyurmuştu. Yani, "O, işte bu delillerden dolayı, onların, "O'nunla birlikte başka ilâh da vardır" demelerinden münezzeh ve yücedir. İşte, (âyetin bu tertibi), Cenâb-ı Hakk'ı tenzihle meşgul olmanın, O'nun her şeyden münezzeh olduğuna dair delil getirdikten sonra ancak faydalı olacağına ve taklit yolunun terk edilmesi gereken bir yol olduğuna dikkat çekmektedir.

İKİNCİ MESELE

Birisi, "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Arş'ın Rabbi olan Allah, onların niteledikleri şeylerden yücedir, münezzehtir"* ifadesinin ne faydası vardır? O, niçin *"Allah, onların niteledikleri şeylerden yücedir, münezzehtir"* ifadesiyle yetinmemiştir?" diyebilir.

Buna şu şekilde cevap veririz. Bu münazara, aslında putperestlere karşı yapılmış olan bir münazaradır. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hakk'ın öne sürdüğü bu delil, bütün muhalifleri içine alan bir delildir. Daha sonra, Cenâb-ı Hak, bu genel delili zikrettikten sonra, putperestlere has olan şu inceliğe dikkat çekmiştir: O da şudur: Nasıl olur da aklı olan insan, akledemeyen ve hissedemeyen bir cansızı, büyük olan Arş'ın yaratıcısı; göklerin ve yerin hâlikı; nûr, zulmet, Levh-i Mahfuz, kalem, cansızlar, bitkiler ve bütün canlı türlerinin müdebbiri olan Zât'a, ulûhiyyet vasfında ortak kılabilir?

Sorumsuz Olan Yalnız Allah'tır

Cenâb-ı Hakk'ın, لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ *"O, yapacağından mes'ûl olmaz. Fakat onlar, mes'ûl olurlar"* ifadesine gelince, bil ki, bu ifade şu iki hususu ihtiva eder:

a) Allahu Teâlâ, yaptığı herhangi bir şeyden sorumlu tutulamaz ve O'na, "Niçin yaptın?" denilemez.

b) Mahlûkatın tamamı, yaptıklarından sorumludurlar.

Birincisine gelince, bu hususta iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Önceki Âyetlerle Münasebet**

Bu âyetin, kendinden önceki ifadelerle münasebeti şu şekilde yapılabilir: Allah'a ortak koşanların dayanağı, Allah'ın fiilleri hususunda, "Niçin?" denilebilmesini ileri sürmeleridir. Bu böyledir. Çünkü Seneviyye ve

Mecûsiler, Allah'a ortak koşan kimselerdir. Onlar şöyle derler: "Bu âlemde biz, hayır-şer, lezzet-elem, hayat-ölüm, sıhhat-hastalık, zenginlik-fakirlik gibi şeyler görmekteyiz. Halbuki, hayrı yapan hayırlı; şerrin faili de şerlidir. Tek bir failin, aynı anda hem hayırlı hem de şerli olması imkânsızdır. Binâenaleyh, biri hayrın, diğeri de şerrin faili olabilmesi için, mutlaka iki failin bulunması gerekir. " İleri sürülen bu şüphenin neticesi şuna varıp dayanır: "Âlemin müdebbiri şâyet tek olsaydı, şuna hayat, sıhhat, zenginliği, berikine ölümü, acıyı ve fakirliği tahsis edemezdi." Bunun neticesi de, Allah'ın fiilleri hususunda, "niçinlik, sebep" aramaya varıp dayanır. Allah'ın ortakları bulunduğunu söyleyenlerin işi, Allah'ın fiilleri hususunda sebep ve nedensellik aramaya varıp dayanınca, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak, kendi birliğine dair olan delili zikrettikten sonra, Allah'ın ortakları olduğunu ileri sürenlerin şüphesine cevap verme hususunda işte bu asıl nükteyi getirmiştir. Çünkü, münazarada en güzel sıra ve tertip ise, neticeyi ve gayeyi ispatlayan delilleri zikretmekle başlayıp, daha sonra da, karşı tarafın şüphelerine cevap teşkil edecek şeyleri getirmektir.

İKİNCİ MESELE

Bu mesele, Hak Teâlâ'nın yaptığından sorumlu olmayacağına dair deliller getirme hakkındadır:

Bu Hususta Ehl-i Sünnetin Delilleri

Ehl-i sünnet bu hususta pek çok biçimde istidlâlde bulunmuşlardır:

1) Şâyet her şey, bir sebebe bağlanmış olsaydı, o zaman, o sebebin sebep olması da, diğer bir sebebe bağlanmış olurdu ve böylece de teselsül gerekirdi. Binâenaleyh, bir teselsülü sona erdirme hususunda mutlaka, sebepten müstağni ve münezzeh olan bir şeye varıp dayanmak gerekir. Buna ise, Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfatları, her şeyden daha çok layıktır. O'nun zâtı, bir müessir ve sebebe muhtaç olmaktan münezzeh olduğu gibi, sıfatları da, bir mûcit ve muhassise muhtaç olmaktan münezzehtir. Aynen bunun gibi, O'nun fail oluşu da, bir mûcib (gerektirici, zorunlu kılıcı) ve müessire varıp dayanmaktan münezzehtir.

2) O'nun fail oluşu, şâyet bir sebebe bağlı olmuş olsaydı, o sebep, ya vâcip ya da mümkin olurdu. Eğer vâcip olsaydı, sebebin vâcip olmasından, O'nun fail olmasının vâcib olması gerekirdi. Bu durumda da, Cenâb-ı Hak, fail-i muhtar değil, o mûcib bizzât (zorunlu olarak, otomatik olarak yapan) olurdu. Eğer mümkin olsaydı, o sebep, Allah'ın bir fiili olurdu. Dolayısıyla,

O'nun, o illetin faili oluşu, başka bir illete muhtaç olurdu. Ve böylece de teselsül gerekirdi ki, teselsül imkânsızdır.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, âlemin faili olmasının illet ve sebebi, eğer kadîm ise, o zaman, Cenâb-ı Hak'ın bu âlemin faili olması gerekir. Böylece, âlemin de kadîm olması gerekir. Bu illet eğer muhdes ise, başka bir illete muhtaç olur. Böylece de teselsül gerekir.

4) Herhangi bir maksada mebnî olarak bir iş yapan kimse, o maksadını ya bir vasıta bulunmaksızın gerçekleştirebilir, ya da bunu gerçekleştiremez. Eğer, bunu vasıta olmaksızın gerçekleştirebilirse, o zaman o vasıta, boşuna olmuş olur. Eğer gerçekleştiremezse, o zaman da aciz olmuş olur. Halbuki Allah'ın aciz olması imkânsızdır. Ama bizim aciz olmamız imkânsız değildir. İşte bundan dolayı bizim fiillerimiz çeşitli gaye ve maksatlara mebnidir. Halbuki bütün bunlar, Allah hakkında imkânsızdır.

5) Şâyet, Cenâb-ı Hakk'ın fiili bir maksada mebni olsaydı, bu gaye ve maksat, ya Allah'ın kendisine, ya da kullarına yönelik olmuş olurdu. Birincisi imkânsızdır. Çünkü O, bir fayda elde etmekten ya da kendisine bir zararın dokunmasından münezzehtir. Bu temelsiz olunca, bu maksadın mutlaka kullarına yönelik olması gerekir. Kullarının gaye ve maksatları ise, lezzetler elde etmek ve elemlerden kaçınmaktır. Halbuki Allahu Teâlâ, bütün bunları vasıta olmaksızın yaratmaya kadirdir. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın, herhangi bir şeyden dolayı bir şey, yaratması düşünülemez.

6) Cenâb-ı Hak şâyet, herhangi bir şeyi herhangi bir maksattan dolayı yaratmış olsaydı, kendisine nispetle o şeyin varlığı ile yokluğu, ya eşit olurdu veya olmazdı. Eğer eşit olsaydı, onun bir gaye ve maksat olması imkânsız olurdu. Eğer eşit olmasaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, zâtı gereği noksan ve başkasıyla mükemmelleşen bir varlık olması gerekirdi ki, bu olamaz, imkânsızdır.

İmdi, şâyet sen, "O gayenin varlığı ile yokluğu, her ne kadar O'na nispetle müsavi ise de, kullarına nispetle varlığı yokluğundan daha evlâdır" dersen, biz deriz ki: Kulları için, evlâ oluşu meydana getirmek veya getirmemek, kendisine nispetle ya eşit olur, ya da olmaz. Böylece de önceki taksim yeniden söz konusu olur.

7) Mevcût olan, ya Cenâb-ı Hakk'ın (c.c) kendisidir, veyahut da O'nun mülkü ve milkidir. Kendi mülkünde ve milkinde tasarruf eden kimseye de, "Bunu niçin yaptın?" denilemez.

8) Bir kimse başkasına, "Bunu niçin yaptın?" dese, bu soru, ancak soran kimsenin kendisine soru sorulanı o fiilden men etmeye kadir olduğu zaman yerinde bir iş olur. Binâenaleyh, bu sorunun, kulları tarafından Allah'a yöneltilmesi imkânsızdır. Çünkü Cenâb-ı Hak istediği herhangi bir fiili yaptığında, kulu O'nu o fiilden nasıl men edebilir? Kul, Allah'ı ya ceza ile yahut elemle tehdit ederek bunu yapmak isteyecektir, ama bu Allah hakkında imkânsızdır. Yahut da zemmedilmeye müstahak olma, hikmet dışı kalma ve mu'tezile'nin dediği gibi, sefihlikle (akılsızlıkla) tavsif ederek tehdit edecektir ki bu da imkânsızdır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın medhe müstahak oluşu, hikmet ve celâl sıfatları ile muttasıf oluşu, O'nun zâtı gereği olan şeylerdir. "Zâtı gereği olan şeyin ise, hârici ve ârızî (sonradan) sıfatların değişmesi ile değişmesi imkânsızdır.

Bütün bu izahlarla, Allah'ın fiilleri hakkında, O'na "Bunu niçin yaptın?" denilemeyeceği sâbit olur. Çünkü her şey O'nun fiilidir. O'nun fiillerinin de (zorlayıcı, gerektirici bir) illeti yoktur.

Mu'tezile de Allahu Teâlâ'ya, "Bu fiili niçin yaptın?" denilemeyeceğini kabul etmişlerdir. Ama bunu başka bir asla (prensibe) bağlamışlardır. O prensip de şudur: Allahu Teâlâ, kötülüklerin (ve çirkinliklerin), kötü olduğunu bilir. O, kendisinin bütün bunlardan (kötülüklerden), müstağni (ve uzak) olduğunu da bilir. Böyle olan bir zâtın, "kabih" (çirkin) ve şer (kötü) olan şeyi yapması imkânsızdır. Biz bunun böyle olduğunu anladığımızda, kısaca, Allahu Teâlâ'nın yaptığı her şeyin hikmet ve doğru olduğunu anlamış oluruz. Bu da böyle olunca kulun, Allah hakkında "Bunu niçin yaptın?" demesi câiz olmaz.

Mahluklar İse Sorumludurlar

İkincisine gelince, yani Hak Teâlâ'nın وَهُمْ يُسْئَلُونَ *"Fakat onlar mes'ul olurlar"* ifadesine gelince, bu mükelleflerin yaptıkları şeylerden mes'ul olduklarını gösterir. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Mükellefiyeti Aklen Reddedenlere Cevap**

Bu mes'ûliyetle ilgili söz, ya aklen mümkün olup olmadığı, yahut naklen vaki olup olmadığı şeklindedir. Bunun aklen mümkün olması hususundaki ihtilafı mükellefiyeti hiç kabul etmeyenlerledir. Mükellefiyeti kabul etmeyenler görüşlerine şu delilleri getirmişlerdir:

1) Kula yapılan teklif, ya o işi yapmaya veya yapmamaya götüren sebepler birbirine denk olarak olur, yahut bunlardan bir taraf diğer tarafa

ağır basar olduğu halde olur. Birinci ihtimal imkânsızdır. Çünkü yapma ve yapmama tarafındaki sebepler birbirine denk iken, bir tarafı tercih etmek imkânsız olur. Tercih yapmama durumunda, tercih yapmayı teklif etmek, (kulu bununla mükellef tutmak), imkânsız olanı teklif etmek olur. İkinci ihtimal de imkânsızdır. Çünkü bir tarafın diğer tarafa baskın çıktığı bir durumda, baskın çıkan tarafın meydana gelmesi vacip, hafif tarafın meydana gelmesi imkânsız olur. Meydana gelmesi vâcip olan şeyi meydana getirmeyi teklif etmek abes; meydana gelmesi imkânsız olanı meydana getirmeyi teklif de "teklif-i mâlâ yutâk" (güç yetirilemez şeyi teklif)tir.

2) Allahu Teâlâ'nın, meydana geleceğini bildiği bir şeyin meydana gelmesi vâciptir (zorunludur). Binâenaleyh böyle bir şeyi teklif etmek (zaten meydana geleceği için) abes olur. Allahu Teâlâ'nın, meydana gelmeyeceğini bildiği her bir şeyin de, meydana gelmesi imkânsızdır. Binâenaleyh bunu teklif etmek ise, "teklif-i mâlâ yutâk" olur.

3) Kulun mes'ûl tutulması, ya bir faydadan dolayıdır, yahut böyle değildir. Eğer bu bir faydadan ötürü ise, bu durumda eğer o Cenâb-ı Hakk için olan bir fayda olursa, Allah muhtaç bir varlık olmuş olur. Halbuki O'nun böyle olması imkânsızdır. Yok eğer bu fayda kul için ise, bu da imkânsızdır. Çünkü kulu mes'ul tutmak, eğer ona neticede bir cezâ vermeye sebep olursa, bu kulun faydasına değil, aksine zararına olmuş olur. Yok eğer bunda hiçbir fayda yok ise, o zaman bu abes olur. Halbuki abes, hakîm Allah için câiz değildir. Hatta bu bir zarara uğratma olur. Böyle olması da rahîm Allah için düşünülemez.

Bu delillere şu iki açıdan cevap verilir:

1) Sizin, mükellefiyetin olmadığını ispata yönelik bu şüpheleri ortaya atmaktan maksadınız, bizim de mükellefiyetin bulunmadığını söylememizi ve kabul etmemizi temin etmek ise, o zaman siz bizi, mükellefiyetin olmadığını kabul etmekle mükellef tutmuş olursunuz ki bu bir çelişkidir.

2) Sizin, bu şüphelerdeki ifadeleriniz, "Mükellefiyetlerin tamamı, "teklif-i mâlâ yutak"tır. Binâenaleyh hakim olanın, kullarına bunu yüklemesi câiz değildir" şeklindeki tek düşüncenize dayanır. Dolayısıyla da bu şüphelerinizin neticesi, Cenâb-ı Hakk'a, "Kullarını niçin mükellef tuttun?" denilmesini gerektirir. Fakat biz Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın, *"O yapacağından mes'ûl olmaz. Fakat onlar (insanlar), mes'ûl olurlar"* olduğunu beyân ettik. Binâenaleyh bununla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O yapacağından mes'ûl olmaz"*

âyetinin, *"Fakat onlar mes'ul olurlar"* ifadesinin bir aslı ve temeli gibi olduğu ortaya çıkar. Bu sebeple, Kur'ân ilminin sırlarından bir nebzesine vâkıf olmak için, bu enteresan incelik üzerinde iyi düşün.

Mükellefliğin Nakli Olarak Bildirilmesi

Mükellefiyetin naklen bildirilişine gelince, bu hususta birisi şöyle diyebilir: "Hak Teâlâ'nın, *"Fakat onlar mes'ûl olurlar"* ifadesi, her ne kadar Allah'ın *"Rabbine yemin olsun ki, muhakkak onların hepsini hesaba çekeceğim"* (Hicr, 92) ve *"Onları durdurun. Çünkü onlar hesaba çekilecek"* (Sâffât, 24) âyetleri ile desteklense bile, *"O gün ne bir insan, ne de bir cin hesaba çekilmez, mes'ûl olmaz"* (Rahman, 39) âyeti ile çelişir, müşkillik arz eder. Buna şu şekilde cevap verilir: Kıyamet, uzun bir gündür ve o günde pek çok duraklar vardır. Binâenaleyh bu çelişkiyi izah için, olumlu ve olumsuz olanları (yani sorulma ve sorulmama durumlarını) ayrı ayrı duraklara hamletmek gerekir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle der: "Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Allahu Teâlâ eğer, hüsün ve kubûh'un (iyi ve kötünün) yaratıcısı olsaydı, yaptığı şeylerden dolayı mes'ûl olması gerekirdi. Hatta zemmi gerektiren fiili yapmasından dolayı zemmedilmesi, övgüyü gerektiren fiili yapmasından dolayı da medhedilmesi gerekirdi.

2) Allah'ın, kendisi dışında hiçbir fâil (yaratıcı) olmadığını söylediğimiz takdirde, yaptıklarından mes'ûl olmaması gerekirdi.

3) İnsanlar için (kendi yarattıkları bir amel) olmadığı takdirde, onların amellerinden mes'ûl tutulmaları câiz değildir.

4) Cenâb-ı Hakk'ın yarattığının söylenmesi durumunda, insanların, fiillerinden dönmeleri mümkün değildir.

5) Allahu Teâlâ, kitabı Kur'ân'ın pek çok yerinde, kullarının kendine karşı getirecekleri delilleri kabul edeceğini açıkça bildirmiştir. Mesela, *"(Biz) peygamberleri müjdeciler ve (azap) habercileri olarak (gönderdik). Tâ ki peygamberlerden sonra insanların, Allah'a karşı bir hüccetleri olmasın (kalmasın)"* (Nisa, 165) buyurmuştur. Bu âyet, insanların eğer kendilerine peygamber gönderilmez ise, Allah'a karşı hüccet getirebileceklerini gösterir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Eğer onları daha evvel azapla helâk etmiş olsaydık, muhakkak diyeceklerdi ki, "Ey Rabbimiz, bize bir peygamber göndermeli değil*

miydin? O zaman biz şu zillete ve rüsvaylığa uğramadan evvel âyetlerine tabi olurduk" (Tâhâ, 134) buyurmuştur. Kur'ân'da bunların benzeri âyetler çok olup, hepsi de kulun Allah'a karşı hüccetinin olabileceğini gösterir.

6) **Sümâme** şöyle der: "Kıyamet günü kul, bir durakta beklerken, Allahu Teâlâ ona, "seni bana isyân etmeye sevk eden nedir?" der. Kul da, Cebriye inancı çerçevesinde, "Ya Rabbi, beni sen kâfir olarak yarattın, bana gücümün yetmediği (yapamayacağım) şeyleri emrettin. Dolayısıyla benimle, bu emrettiklerin arasına girdin (beni engelledin) der. Bu kimsenin, Cebriye mezhebine göre, doğru söylediğinde şüphe yok. Cenâb-ı Hak, *"Bu, doğrulara doğruluklarının fayda verdiği bir gündür"* (Mâide, 119) buyurur. Binâenleyh bu kimseye, bu sözünün bir fayda sağlaması gerekir. Bunun üzerine **Sümâme**'ye, "Onun böyle söylemesine kim fırsat verir ki?" denildiğinde, **Sümâme:** "Eğer Allah, onu konuşmaktan ve hüccet getirmekten men ederse, onu, gerekçesi bulunan, haklı bir savunma imkânından mahrum bırakmış olmaz mı? Bu ise, alabildiğine (haksız) bir men ediştir" dedi. Bütün bu izahlara, "Bunlar "**dâi**" ve "**ilim**" meselesi ile reddedilir" diye cevab verilir. Ayrıca, biraz önce sıraladığımız o sekiz izah da, Allah'ın fiil ve hükümlerinin "niçin"liğini araştırıp sormanın imkânsız olduğunu beyân eder.

Hak Teâlâ أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ *"Ondan başka tanrılar edindiler (öyle mi?) Sen (onlara) de ki: "Delillerinizi getirin"* buyurmuştur. Bil ki Hak Teâlâ, onların küfre düşüşlerinin, çok hayret edilecek bir şey olduğunu belirtmek için, tekrar *"O'ndan başka tanrılar edindiler (öyle mi?)"* buyurmuştur. Bu, "Siz, Allah'ın ortakları olduğunu iddia ediyorsunuz, öyle ise haydi bu hususta ki, aklî veya naklî delillerinizi getirin" demektir. Çünkü Allahu Teâlâ, önce kendisinin birliğine dâir delillerini zikredip, sonra birden fazla ilah olduğunu söyleyenlerin şüphelerini bertaraf edecek temel prensipleri ortaya koyunca, üçüncü olarak şüphelerini zikredip onları hesaba çekmeye başlamıştır.

Tarih Boyunca Tevhit Ehli

Hak Teâlâ'nın هَٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي *"İşte bu, benimle beraber olan (Müslümanların) zikri ve benden öncekilerin zikridir"* ifadesi ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu mesele, ifadenin tefsiri hususundadır. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) *"Bu, benimle beraber olanların zikridir"* ifadesi, "Bu Kur'ân benimle beraber olan Müslümanlara indirilen kitaptır" demek; *"Benden öncekilerin zikridir"* ifadesi de, "Benden önce geçen peygamberlere indirilen kitaptır. Bu kitaplar, **Tevrat, İncil, Zebûr** ve **Suhuf**'lar olup, bunların her birinde Allah'ın size, Allah dışında ilah edinmenize müsaade ettiği gibi bir şey yer almamış, aksine hepsinde de, "ilah benim, benden başka ilah yoktur. Sadece ben varım" ifadesi yer almıştır" demektir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyetten sonraki, *"Biz senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki, ona şu hakikati vahyetmiş olmayalım: "Benden başka hiçbir tanrı yok. O halde, bana ibadet edin"* ifadesinde olduğu gibidir. Bu, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, **Kaffâl** ve **Zeccâc**'ın tercihidir.

2) **Saîd b. Cübeyr, Kâtâde, Mukâtil** ve **Süddî**'nin görüşüne göre, âyetteki *"Benden öncekilerin zikridir"* ifadesi de, Kur'ân ile alakalıdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerim, ümmet-i Muhammed'in çeşitli hallerini zikrettiği gibi, geçmiş ümmetlerin hallerini de zikreder.

3) **Kaffâl** şu izahı yapar: "Bu, "onlara de ki: Size getirdiğim bu kitap, hem bana muhalif, hem de bana muvafık kimselerin hallerini anlattığı, zikrettiği gibi, benden önceki (peygamberlere) muhalif ve muvafıkların hallerini de zikretmektedir. Binâenaleyh kendiniz için (bir tarafı) seçin" demektir. Sanki bundan murat, tehdid-i ilâhidir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi buradaki "**zikr**" kelimesini tenvin ile "هٰذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِى وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِى" şeklinde okunduğunu, "مَنْ" edatlarının "**zikr**" mastarlarının (mef'ûlü olarak) mahallen mansub olduklarını ve bunun tıpkı "اِطْعَامٌ فِى يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ" (Beled, 14) âyetindeki gibi olduğunu, bu şekildeki kıraatin asıl olduğunu; izâfet şeklindeki okunuşun da, mastarın, mef'ûlüne muzaf kılınışı kabilinden olduğunu; bunun da "وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ" (Rum, 3) âyetindeki gibi olduğunu söylemiştir. Yine bu kıraate göre, âyetteki "**men**" edatlarının, mim'inin, izâfetsiz olarak kesre ile "**min**" şeklinde de okunmuştur. Halbuki "مَعِى" üzerine harf-i cerrin getirilmesi, gariptir. Bu hususta mazeret, onun bir isim olup, tıpkı "قَبْلُ" ve "بَعْدُ" gibi bir zarf oluşudur. Binâenaleyh "min" harf-i cerrinin diğerlerine getirilmesi gibi, bunun üzerine de "min" gelmiştir. Bu ifade, "ذِكْرُ مَعِى وَذِكْرُ قَبْلِى" şeklinde de okunmuştur.

Haktan Yüz Çevirenler

Cenâb-ı Hakk'ın بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ *"Hayır, onların çoğu, hakkı bilmezler de, bunun için yüz çevirirler"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, birliğinin delillerini zikredip, o kâfirlerden, iddialarının delillerini getirmelerini isteyip, onların ne aklî, ne de naklî hiçbir delillerinin bulunmadığını beyan edince, bundan sonra, onların bu sapık inançlara düşüşlerinin, kendilerini bunlara sevk eden bir delilden ötürü olmayıp, aksine kendilerindeki bütün şer ve fesâdın temeli olan şeyden, yani cehaletten dolayı olduğunu, sonra hakkı dinlemek ve onu araştırmaktan yüz çevirişlerinin de bu cehalete dayandığını beyan etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Âyetteki "**hak**" kelimesi, sebep ile müsebbeb (netice) arasına bir te'kidin girmesi açısından ref ile de okunmuştur. Buna göre mana, "onların cehâletleri sebebiyle yüz çevirişleri, batıl değil, normaldir" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا نُوحِي اِلَيْهِ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاعْبُدُونِ *"Biz senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki, ona şu hakikati vahyetmiş olmayalım: "Ben'den başka hiçbir tanrı yok. O halde, bana ibadet edin"* emrine gelince bil ki, bu ifadedeki "**vahy**" kelimesinin "**yûhî**" (Allah vahyeder) "**nûhî**" (Biz-Allah vahyederiz) şekillerinde okunuşu iki meşhur kıraattir. Bu âyet, tevhidi anlatan âyetlerden olduğu için, daha önce izah edilmişti.

Allah'ın Evladı Olmaz

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ ﴿٢٦﴾ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهِ يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ ﴿٢٨﴾ وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّي اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾

"(Onlar) "Rahman, evlat edindi" dediler. Halbuki O'nun şânı bundan yücedir. Hayır, onlar, ikrama mazhar edilmiş kullardır. Bunlar, sözde

asla O'nun önüne geçemezler. Bunlar O'nun emirleriyle hareket ederler. Önlerindekini de, arkalarındakini de O bilir. Bunlar, O'nun rızasına ermiş olandan başkası hakkında şefaat etmezler. Bunlar, O'nun korkusundan tir tir titrerler. Bunlardan kim, "Ben de O'nun dûnunda bir tanrıyım" derse onu cehennemle cezalandırırız. Biz o zâlimleri de böylece cezalandıracağız" (Enbiya, 26-29).

Bil ki Allah subhânehû ve Teâlâ, apaçık delillerle kendisinin ortaklardan, zıtlardan ve benzerlerden münezzeh olduğunu beyân edince, bunun peşi sıra, kendisinin çocuk edinmekten berî olduğunu da beyân etmek üzere *"(Onlar), "Rahman, evlât edindi" dediler. Halbuki O'nun şânı bundan yücedir"* buyurmuştur. Bu âyet, **Huzaa Kâbilesi** hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, "melekler, Allah'ın kızlarıdır" diyorlardı ve buna, Allahu Teâlâ'nın da, *"(Onlar) o (Allah) ile cinler arasında bir hısımlık uydurdular"* (Sâffât, 158) âyetiyle işaret ettiği gibi, Allah'ın evlenmek suretiyle cinlerle akraba olduğunu ekliyorlardı. Cenâb-ı Hak, kendisini, "**Subhânehû**" (O'nun şânı bundan münezzehtir) diyerek, bundan tenzih etmiştir. Çünkü çocuğun, babasına benzemesi gerekir. Binâenaleyh eğer Allah'ın bir çocuğu olmuş olsaydı, mutlaka bazı bakımlardan O'na benzemesi gerekirdi. Yine bazı bakımlardan da mutlaka O'ndan farklı olması gerekirdi. Halbuki sayesinde benzerlik (ortaklık) sağlanan şey, sayesinde, farklılığın (benzememenin) sağlandığı şeyden başkadır. Binâenaleyh o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, zâtında bir mürekkeplik söz konusu olmuş olur. Halbuki her mürekkep varlık, "mümkin" varlıktır. Binâenaleyh Allah'ın evlat (çocuk) edinmesi kendisinin vâcibu'l-vucûd değil, mümkinü'l-vucûd olmasını gerektirir ki bu, O'nu ilah olmaktan çıkarıp, kulluk sınırına sokar. İşte bundan ötürü O, kendisinin bundan münezzeh olduğunu bildirmiştir.

Melekler Evlat Değil, Şerefli Kullardır

Âyetteki بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ *"Hayır, onlar ikrama mazhar edilmiş kullardır"* ifadesine gelince, bil ki Hak Teâlâ, çocuğu bulunmaktan tenzih edince, (kendisine çocuk olarak nisbet edilenlerin) kullar olduklarını ve kulluğun (ilah'tan) doğmasına ters olduğunu beyân buyurmuştur. Fakat o kullar, diğer kullardan üstün, ilâhî ikrama mazhar kimselerdir (meleklerdir). Bu âyet "**mükrimûn**" (ikram eden kullar) şeklinde ve "sebk" fiili "سَبَقَ – اَسْبَقَ" ve "سَابِقٌ" bablarından olmak üzere, "لَا يَسْبِقُونَهُ - يُسَابِقُونَهُ – يُسْبِقُونَهُ" şekillerinde

de okunmuştur. Buna göre mana, "Onlar, Allah'a sözü hususunda uyarlar. O söylemedikçe (sormadıkça), bir şey söylemezler ve Cenâb-ı Hak'tan önce söz söylemezler" demektir. Bu tıpkı onların sözünün, Cenâb-ı Hakk'ın sözüne tâbi olması (peşi sıra gelmesi) gibidir. Binâenaleyh onların bütün amel ve işleri, Allah'ın emrine bağlıdır. Onlar emrolunmadıkları hiçbir şeyi yapmazlar.

Daha sonra Allahu Teâlâ bu taatin sebebini anlatan ifadeyi zikrederek, يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ *"Önlerindekini de, arkalarındakini de O bilir"* buyurmuştur. Bu, "Onlar Allahu Teâlâ'nın her şeyi bildiğini bildikleri için, O'nun içlerindekini ve dışlarındakini bildiğini de bilirler. Böylece bu, onları son derece huzu, huşû ve mükemmel bir kulluğa sevk etmiştir. Müfessirler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Bu, "Allah onların yaptıkları ve yapmadıkları amellerini bilir" demektir."

2) "Önlerindekini" ifadesi, "âhiret"; "arkalarındakini" ifadesi "dünya" manasına veya bunun aksi manaya olduğu söylenmiştir.

3) **Mukâtil** şöyle der: "Allah, onları yaratmazdan önceki şeyleri ve yarattıktan sonraki şeyleri bilir."

Gerçek mana şudur: Onlar, O'nun melekûtunda, kudreti altında dönüp dolaşırlar ve O, onları çepeçevre kuşatmıştır. Onların durumu böyle olunca, daha nasıl ibadete müstahak olabilir ve Allah'ın önüne geçebilirler de böylece Allah'ın müsaade etmediği kimselere şefaat edebilirler?

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu hususu iyice açıklamak üzere:وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ *"Bunlar, O'nun rızasına ermiş olandan başkasına şefaat etmezler. Bunlar O'nun korkusundan tir tir titrerler"* buyurmuştur. Bu ifadede "**haşyet**", mastarı, mef'ûlüne muzaaf olmuştur. "**Müşfikûn**", "korkanlar ve Allah'ın mekrinden emin olmayanlar"dır demektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s)'in Miraç gecesi **Cibril**'i, Allah'ın korkusundan ötürü, tıpkı bir çul gibi pörsüyüp düşmüş olarak gördüğü, kendisinden rivâyet edilmiştir. Bunun bir benzeri de, *"Rahman (Allah'ın) kendilerine izin verdiğinden başkaları (o gün) konuşmazlar"* (Nebe, 38) âyetidir.

Hak Teâlâ'nın وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ *"Bunlardan kim, "Ben de O'ndan başka bir tanrıyım" derse, onu cehennemle cezalandırırız"* ifadesi, "meleklerden böyle bir söz söyleyen herkese, sözünün cezasını veririz" demektir. Bu, onların söylediklerine de söylemediklerine de delâlet

etmez. Bu, Hak Teâlâ'nın Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı, *"Eğer müşrik olursan, amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) âyeti gibi bir ifadedir. Bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sıfatlar, şöyle pek çok cihetten meleklerin Allah'ın kulu olup, çocukları olmadığına delâlet eder:

1) Onlar, taatte öyle ileridirler ki Cenâb-ı Hakk'ın emri olmadan ne bir söz söylerler, ne bir iş yaparlar. Böyle olmak, evlat olmanın değil, kul olmanın özelliğidir.

2) Allahu Teâlâ meleklerin sırlarını bilip, onlar Allah'ın sırlarını bilmediğine göre, ibadete müstahak ilahın meleklerin değil, Allah'ın olması gerekir. İşte bu delil, **Hz. İsa** (a.s)'nın *"Sen bendekini bilirsin. Ama ben sendekini bilemem"* (Mâide, 116) ifadesi ile belirttiği hususun aynısıdır.

3) Onlar, ancak Cenâb-ı Hakk'ın izin verdiği kimseler için şefaat ederler. İlah olan veya ilahın çocuğu olan böyle olmaz.

4) Onlar, son derece ürkek ve korkaktırlar. Bu ise ancak kullarda olan bir özelliktir.

5) Cenâb-ı Allah, *"Bunlardan kim, 'Ben de O'nun dûnunda bir tanrıyım' derse, onu cehennem ile cezalandırırız"* ifadesi ile, meleklerin halinin vaad ve vaîd hususunda tıpkı diğer mükelleflerin hali gibi olduğunu dikkat çekmiştir. Binâenaleyh onların ilah olmaları daha nasıl söz konusu olabilir?

İKİNCİ MESELE: **Meleklerin Bazı Vasıfları**

Mu'tezile, âyetteki *"Bunlar, O'nun rızasına ermiş olandan başkası hakkında şefaat etmezler"* ifadesini delil getirerek, âhiretteki şefaatin büyük günah sahipleri için olmayacağını, çünkü büyük günah sahipleri hakkında, "Allah'ın rızasına ermiş kimseler" denilemeyeceğini söylemişlerdir. Buna şöyle cevap verilir: **İbn Abbas** (r.a) ve **Dahhâk,** "âyetteki bu ifadeye, yani 'lâ ilâhe illallah' diyen kimselerden başkasına şefaat etmezler" manasını vermişlerdir. Bil ki bu âyet, şefaatin büyük günah sahibi için olacağı hususunda en kuvvetli delillerimizdendir. Bunu şöyle izah edebiliriz: "Lâ ilâhe illallah" (Allah'tan başka tanrı yoktur) diyen herkesten, Allah bu sözden dolayı razı olmuştur. O kimse için, "Bu hususta Allah ondan râzı olmuştur" denilebildiği zaman, onun hakkında, (kayıtsız olarak) "Allah ondan râzı olmuştur" ifadesi de doğru olur. Çünkü mürekkep (parçalardan olan bütünün) genel olarak, geçerli ve doğru olduğunda, her bir parçası da geçerli

ve doğru olur. Allah'ın o kimseden râzı olduğu sabit olunca, "Lâ ilâhe illallah" diyen kimsenin, bu âyetin hükmüne dâhil olması gerekir. İşte böylece, izaha çalıştığımız ve **İbn Abbas** (r.a)'ın ifade ettiği gibi, bu âyetin biz (Ehl-i sünnet) için en güçlü delillerden olduğu sabit olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet şu üç şeye delâlet eder:

1) Âyetteki, *"Bunlar, sözde asla O'nun önüne geçmezler. Bunlar, O'nun emirleriyle hareket ederler"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın sözü olması bakımından, meleklerin mükellef olduğuna; *"Bunlar, O'nun korkusundan tir tir titrerler"* cümlesi de, meleklerin ilahî vaad ve vaîde dâhil olduklarına delâlet eder.

2) Bu, aynı zamanda onların masum (günahsız) olduklarını gösterir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Bunlar, O'nun emriyle hareket ederler"* buyurmuştur. **Kâdî Abdul Cebbâr,** "âyetteki, *"Biz o zâlimleri de böylece cezalandıracağız"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, melekleri tehdit ettiği şekilde, her zâlimi cehennemle cezalandıracağına delalet eder. Bu da Allahu Teâlâ'nın, âhirette büyük günah sahiplerini bağışlamamasını kesinkes ortaya kor" der. Buna şöyle cevap veririz: Bu konuda söylenecek en son söz şudur: "Âyetteki bu genel ifade tehdide konu teşkil eden cehennemi gösterir ki, bu da tehdit bildiren diğer genel âyetlerin maksatlarının sınırlı olması gibi, bu gayretin maksadının da sınırlı olduğunu gösterir.

Kâinatın Yaratılışı

اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا ۜ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ كُلَّ شَىْءٍ حَيٍّ اَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٠﴾ وَجَعَلْنَا فِى الْاَرْضِ رَوَاسِىَ اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣١﴾ وَجَعَلْنَا السَّمَآءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا ۚ وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ ﴿٣٢﴾ وَهُوَ الَّذِى خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۖ كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣٣﴾

"Göklerle yer ikisi bitişik bir halde iken, bizim onları birbirinden yarıp ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı o kâfirler bilmezler mi, hâlâ inanmayacaklar mı? Yeryüzü onları çalkalar diye, sabit sabit dağlar yarattık ve aralarında bol bol yollar açtık, ta ki

maksatlarına ersinler. Biz, gökyüzünü de korunmuş bir tavan yaptık. Onlar ise, bunun âyetlerinden yüz çevirirler. O, geceyi gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır ve bunlardan her biri kendi yörüngesinde yüzmektedirler" (Enbiya, 30-33).

Bil ki Allahu Teâlâ, şu anda bir yaratıcının varlığına delil olan şeyleri serdetmeye başlamıştır. Bu deliller, aynı zamanda O'nun ortaklardan münezzeh olduğuna da delâlet etmektedir. Çünkü bu deliller, âlemde çok dikkate değer bir tertibin mevcut olduğunu göstermektedir. Halbuki iki ilahın aynı anda var olması, âlemin düzeninin bozulmasına yol açar. Binâenaleyh bu deliller, işte bu açıdan O'nun birliğine de delâlet ettiği için, daha önce geçen âyetlerin bir te'kidi gibidirler. Hem sonra bu âyetlerde, bu kadar kıymetli şeylere kâdir olan bir ilâha ibadet etmekten yüz çevirip, hiçbir zarar ve faydası olmayan taşlara (putlara) ibadetle yönelmek aklen mümkün olmadığı için, putperestlere bir reddiye vardır. Bu âyetin, kendinden öncekilerle münasebeti işte budur. Bil ki Allahu Teâlâ burada şu altı çeşit delili zikretmiştir:

Allah'ın Kudretinin Altı Delili

Birinci çeşit delil,

اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا *"Göklerle yer, ikisi bitişik bir halde iken, bizim onları birbirinden yarıp ayırdığımızı o kâfirler bilmezler mi?"* âyetidir. Bu ifade ile ilgili, birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, vâv'sız olarak "اَلَمْ يَرَ" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları vâv ile "اَوَلَمْ يَرَ" şeklinde okumuşlardır. Bu vâv, bu sözün daha önce geçen bir ifade üzerine atfedildiğini göstermek için getirilmiştir. **Keşşâf sahibi,** tâ'nın fethası ile kelimenin, "**ratekan**" diye okunduğunu söylemiştir. Her iki şekil de, tıpkı "halk" ve "nefd" mastarlarının ism-i mef'ul olarak (mahluk-menfûd) manasına gelişi gibi, ism-i mef'ûl yani "bitişmiş" manasınadır. Buna göre eğer sen, "**Ratk**" kelimesi, "**mertûk**" manasına gelebilir. Çünkü mastardır. Fakat niçin "**mertûk**" değil de "**ratk**" olarak gelmiştir?" dersen, ben derim ki: "Bu, bir mukadder mevsûfu olduğu için böyledir ve takdiri, "şey'en ratkan", "bitişmiş bir şey" şeklindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Ru'yet Burada Bilmek Anlamındadır**

Birisi şöyle diyebilir: "Âyetteki *"Görmediler mi?"* ifadesindeki, "görme" ile, ya bizzat görmek, yahut bilip anlamak manası kastedilmiştir. Birinci mananın söz konusu olması zordur. Çünkü her şeyden önce o (Mekkeli) kâfirler, yer ile göğün bu halini kesinlikle görmemişlerdir. İkinci olarak da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben ne göklerin, ne yerin yaratılışında, ne de kendilerinin yaratılışında onları şâhit tutmadım"* (Kehf, 51) buyurmuştur. Bu "görme"nin "bilme" manasına olması da müşkildir. Çünkü maddeler, aslında bitişebilir ve ayrılabilirler. Binâenaleyh yer ile gökte önce bitişmenin, sonra ayrılmanın olduğunu bilmenin yolu ancak nakil (vahiy)dir. Halbuki bu münakaşa, peygamberliği inkâr eden kâfirlerle yapılmaktadır. Binâenaleyh böyle bir istidlâle (delile) tutunmak nasıl câiz olabilir?"

Buna şu şekilde cevap verilir: Bu ifadedeki "görme" ile, "bilme" manası kastedilmiştir. İleri sürülen bu soruyu şu şekillerde cevaplamak mümkündür:

a) Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini, diğer mu'cizeleri ile ispat ediyor, daha sonra artık onun sözleri ile istidlâl ediyor, sözlerini delil kabul ediyor, sonra da bunları kâinatta (evvelden beri) bir nizam ve intizamın mevcut olup, fesâdın (bozukluğun) olmadığına delil kabul ediyoruz. Bu da, tevhit konusunda getirilen delilleri te'kid eder.

b) Âyette bahsedilen bitişme ve ayrılmanın, "mümkin" bir şey olarak görülmesi manasına hamledilebilir. Buna akıl da delalet eder. Çünkü maddelerin bitişmeleri ve ayrılmaları "mümkin"dir. Binâenaleyh bunlara bitişme ve ayrılmayı tahsis etmek (yani bitiştirme sonra ayırma) veya aksini yapma, bir muhassisin (yani bunu yapan birisinin) olmasını gerektirir.

c) Yahudi ve Hıristiyanlar, yer ile göğün bu halini biliyorlardı. Çünkü **Tevrat**'ta şu bilgi yer almaktadır: "Allah bir cevher (öz) yarattı. Sonra ona heybet gözü ile nazar etti de, böylece o, bir su oluverdi. Sonra ondan gökleri ve yeri yaratıp, onları birbirinden ayırdı." O putperestler ile Yahûdiler arasında, Hz. Muhammed (s.a.s)'e düşman olma bakımından müşterek oldukları için, bir nevi dostluk vardı. Allahu Teâlâ işte bundan dolayı o putperestlere, bu hususta Yahûdilerin sözlerini kabul edecekleri için, bu delili getirmiş ("görmediler mi?" buyurmuştur).

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Tesniye ve Cins İsim**

Cenâb-ı Hak, "Onlar bitişik" dememiş, *"ikisi bitişik bir halde idi"* demiştir. Çünkü "gökler" (semâvat) lafzı cemidir, ama bununla cins isme delâlet eden "bir gök" manası kastedilmiştir. Nitekim **Ahfeş,** "Semâvât, bir çeşit (cins), yer de bir çeşittir" demiştir. Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki Allah gökleri ve yeri, o ikisi zeval bulmasın (yıkılmasın) diye, tutmaktadır"* (Fatır, 41) âyetinde de böyledir. Arapların, "iki kavmin arasını bulduk"; "Bize iki siyah sürü uğradı" demeleri de böyledir. Çünkü biri bir sürü, diğeri bir sürüdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ratk ve Fatk Kelimelerinin İzahı**

Arapçada **"ratk",** tıkamak, tutmak, bentlemek" demektir. Nitekim, "O şeyi tıkadım, o da tıkandı" manasında "رَتَقْتُ الشَّيْءَ فَارْتَتَقَ" denilir. "**Fatk**" ise, bitişik-yapışık iki şeyin arasını, yarıp ayırmaktır. **Zeccâc** şöyle demektedir: "**Ratk** mastar olup, âyetin manası, "O, ikisi ayrılan oldular" demektir. **Mufaddal** da, "Cenâb-ı Hak burada "**ratkayni**" dememiştir. Bu tıpkı وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ *"Biz onları yemek yemez birer beden olarak yaratmadık"* (Enbiya, 8) âyetinde olduğu gibidir. Çünkü nasıl onların her biri bir "beden" ise, burada bahsedilen yer ile göğün her biri de bir "ratk" (bitişik şey)dir.

BEŞİNCİ MESELE

Müfessirler, bu "**ratk**" ve "**fatk**" ile ne kastedildiği hususunda şu değişik izahları yapmışlardır:

1) **Hasan el-Basri, Katâde, Saîd b. Cübeyr** ve **İkrime**'nin **İbn Abbas**'tan rivâyet ettikleri görüşe göre, mana "O ikisi birbirine yapışık tek şey idi. Allah onları birbirinden yarıp ayırdı. Göğü yerine kaldırdı ve yeri öylece bıraktı" şeklindedir. Bu görüş, yerin gökten önce yaratılmış olmasını gerektirir. Çünkü Allahu Teâlâ bunları birbirinden ayırınca, yeri olduğu gibi bırakmış, gökleri yükseltmiştir. **Ka'b** ise, "Allahu Teâlâ gökleri ve yeri bitişik olarak yarattı, sonra onların ortasında bir rüzgâr yaratarak, bununla onları birbirinden ayırdı" demiştir.

2) **Ebu Salih** ve **Mücâhid**'in görüşüne göre mana, "Gökler bitişikti. Derken Cenâb-ı Hak, gökleri yedi kat olarak ayırdı. Yeri de böyle yaptı" şeklindedir.

3) **İbn Abbas** (r.a), **Hasan el-Basri** ve ekseri müfessirin görüşüne göre, gökler ve yerler, aynı seviyede ve aynı katılıkta idiler. Derken Allahu Teâlâ gökleri yağmur ile, yeri de bitki ve ağaçlarla yarıp ayırdı. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun o dönüş sahibi olan göğe ve o nebat ile*

yarılan yere" (Târık, 11-12) âyetidir. Âlimler bu izahı, âyetteki bundan sonra gelen, *"Her canlıyı sudan yarattık"* ifadesine dayanarak, diğer izahlara tercih etmişlerdir. Çünkü bu suyun ancak, kendinden öncekilerle münasebeti söz konusudur. Bu münasebet ise, mananın bahsettiğimiz bu mana olması halinde mümkündür.

Buna göre eğer, "Bu izah tercihe şayan izah değildir. Çünkü yağmur göklerin hepsinden değil, sadece bir gökten yağar. O gök de, yere en yakın göktür?" denilirse, biz deriz ki: Göğün her bir yeri, gökyüzü olduğu için, böyle "gökler" denilmiştir. Bu tıpkı, ثَوْبٌ اَخْلَاقٌ "Eski eblise" بُرْمَةٌ اَعْشَارٌ "Taş kazan" ifadelerinde olduğu gibidir. Bil ki bu izaha göre, âyetteki o "ru'yeti" (görmeyi), bizzat görme manasına almak mümkün olur.

4) **Ebu Müslim el-İsfehânî** şöyle der: "Âyetteki "fatk" ile yaratıp ortaya koyma manası kastedilmiş olabilir. Bu tıpkı, *"O, göklerin ve yerin fâtırıdır"* (Fatır, 1) ve *"Hayır, sizin Rabbiniz hem göklerin, hem yerin Rabbidir, bunları o "fatr" etmiştir (yaratmıştır)* (Enbiya, 56) âyetleri gibidir. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah, yaratmasını **"fatk"** ile, yaratmazdan önceki durumu da "**ratk**" ile ifade etmiştir. "Ben derim ki, işin özü şudur: Yokluk (adem), sırf yokluktur. Yoklukta, birbirinden ayrılan ve birbirine zıt olan zatlar (varlıklar) ve cevherler yoktur. Aksine hepsi, sanki birbiri içinde, birbirine benzer tek bir şeydirler. Binâenaleyh eşyâ meydana geldiğinde, varlık ve oluşum tahakkuk ettiğinde, bunlar birbirinden seçilir ve birbirlerinden ayrı olurlar. İşte bu yolla "**ratk**"ı, yokluk manasına, "**fatk**"ı var oluş manasına mecaz kılmak güzel olmuştur.

5) Gece, gündüzden öncedir. Çünkü, Cenâb-ı Hak, *"Gece de onlar için bir âyettir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çıkarırız"* (Yasin, 37) buyurmuştur. Gökler ve yerler, ilkönce karanlıktı. Derken Allah onları, aydınlatan gündüzü ortaya koymak suretiyle, birbirinden yarıp ayırmıştır. İmdi şâyet, "Bu görüşlerinden hangisi, âyetin zahirine daha uygundur?" denilirse, biz deriz ki: Âyetin zahiri, semanın olduğu hal üzere; yerin de, olduğu hal üzere birbirine bitişik olduklarını iktizâ eder. Onların bu şekilde olmaları da, ancak her ikisinin mevcût ve var olmaları halinde mümkündür. **Ratk, fatk**'ın zıddıdır. Binâenaleyh, "**fatk**", "ayırmak" anlamında olduğuna göre, "**ratk**"ın da bitişmek ve yapışmak, anlamında olması gerekir. İşte yapılan bu izaha göre, dördüncü ve beşinci izahların "mercûh" olması gerekir. Böylece, birinci izah, açıklamaların en iyisi olur, ikinci izah da onu izler. İkinci izah

da şudur: O yerle gökten her birinin, birbirine bitişik olup, Cenâb-ı Hak, onlardan her birini yedi tabaka kılarak, birbirinden ayırmıştır.

Bunu, üçüncü izah izler ki, bu da şu şekildedir: Yerle gök, herhangi bir yarık, boşluk ve çatlak olmaksızın, katı halde idiler. Derken Cenâb-ı Hak gökten yağmuru yağdırmak, yerden de bitkiler bitirmek için, onları birbirinden ayırmıştır.

ALTINCI MESELE

Bu izahların, bir Yaratıcı'nın varlığına ve O'nun birliğine delâlet ettikleri açıktır. Çünkü, hiç kimse, böyle bir şeye muktedir olamaz. Doğruya en yakın olan şöyle denilmesidir: Hak Subhanehû ve Teâlâ, yerle göğü, meleklerin maslahatı ve faydasına olduğu için bitişik olarak yaratmış; sonra da Cenâb-ı Hak, yeryüzündekileri, orada iskân ettireceği ve kullarının menfaati de bu şekilde yapmada olduğu için, gökle yeri birbirinden yarıp ayırmıştır.

İkinci nevi delil, Cenâb-ı Hakk'ın وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ *"ve her canlıyı sudan yarattığımızı o kâfirler görmediler mi, hâlâ inanmayacaklar mı?"* **âyetidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:**

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın buradaki "جَعَلْنَا" lafzı, bir mef'ûl de alabilir, iki mef'ûl de... Binâenaleyh, eğer bir mef'ûl alırsa, buna göre mana, "Biz, sudan, her canlıyı yarattık" şeklinde olur ki, bu durumda bu âyet, tıpkı *"Allah her hayvanı sudan yarattı"* (Nûr, 45) âyeti gibi olmuş olur. Yahut mana, "Biz, mahlûkatın suya olan aşırı ihtiyacından, onu sevdiğinden ve ona karşı da çok sabırsız olduğundan, o mahlûkatı sudan yaratmış gibiyizdir" şeklindedir. Bu durumda âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, *"insan aceleden yaratılmıştır"* (Enbiya, 37) âyeti gibi olmuş olur. Eğer iki mef'ûl alırsa, buna göre mana, "Biz, her şeyi, su sebebiyle canlı kıldık; binâenaleyh, her canlı için, mutlaka su lâzımdır" şeklinde olur. Hz. Peygamber'in, وَمَا أَنَا مِنْ دَدٍ وَلَا الدَّدُ مِنِّي *'Ben, oyun eğlenceden, oyun eğlence de benden değildir'* ifadesindeki "min" harf-i cerleri de bu anlamdadır. Kelime, ikinci mef'ûl olarak, "حَيًّا" (hayyen) şeklinde de okunmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Her Canlının Sudan Yaratılmasının İzahı**

Bir kimse şöyle diyebilir: "Cenâb-ı Hak, *"Cânn'ı da, daha önce çok zehirleyici ateşten yarattık"* (Hicr, 27) buyurmuş; hadiste de, *"Allahu Teâlâ, melekleri nûrdan yaratmıştır"* ifadesi yer almışken; **Hz. İsa** (a.s) hakkında, *"Hani benim iznimle bir kuş suretinin benzerini tasarlıyordun, içine üfürüyordun*

da benim iznimle bir kuş oluveriyordu" (Maide, 110) buyurmuş ve, **Hz. Âdem** (a.s) hakkında da, *"Onu, topraktan yarattı"* (Âl-i İmran, 59) demişken, daha nasıl, "Biz her canlıyı sudan yarattık" diyebilmiştir?"

Cevap: Âyet-i kerimenin lafzı her ne kadar umumi ise de, ancak ne var ki burada, âyetin bu umumiliğini tahsis edecek karineler mevcuttur. Çünkü, delilin maksada daha yakın olabilmesi için mutlaka, görülür ve hissedilir cinsten olması gerekir. İşte bu izahla, melekler, cinler, **Hz. Âdem** ve **Hz. İsa**'nın durumu âyetin bu umumi ifadesinin dışında kalır. Çünkü o kâfirler, bunlardan hiçbirini görmemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, Cenâb-ı Hakk'ın "كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ" ifadesinden sadece canlıların kastedildiğini söylerken, diğer bazıları, "Hayır, bu ifadenin içine bitkiler ve ağaçlar da girer; çünkü bunlar da su sayesinde büyüyor ve bunlardaki nem, yeşillik, tomurcuk ve meyveler de sudandır" demişlerdir. Bu görüş kastedilen manaya daha uygundur. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, yağmur yağdırmak ve o yağmurdan yeryüzündeki bitki vs. şeyler gibi her şeyi canlı kılmamız için semayı, yerden yarıp ayırdık" demek istemiştir. Birincilerin delili, bitkiye "hayy" denilemeyişidir. Ama, biz bunu kabul etmiyoruz. Ona da böyle denilebileceğinin delili, *"ölümünden sonra yeri nasıl diriltir"* (Rûm, 50) âyetidir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَفَلَا يُؤْمِنُونَ" ifadesine gelince, bu, "Onları, bu delilleri düşünmeleri ve bu sayede, başkasına benzemeyen Hakkı tanımaları ve şirk yolunu terk etmeleri suretiyle imana gelmezler mi?" manasındadır.

Üçüncü çeşit delil, Cenâb-ı Hakk'ın وَجَعَلْنَا فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ *"Yeryüzü onları sarsar diye, sabit sabit dağlar yerleştirdik"* âyetidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ" deyimi ya "كَرَاهَةَ اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ" için veyahut da لِئَلَّا تَمِيدَ بِهِمْ "onları sarsması hoş olmayacağı için, onları çalkalamasın diye" takdirindedir. İkinci takdire göre ifadenin baş kısmından, hem lâ, hem de birinci lâm (-li) hazfedilmiştir. Bir karışıklık olmadığı için, bu "lâ" hazfedilir. Nitekim sen, Cenâb-ı Hakk'ın ...لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ *"Ehl-i kitab bilmesin diye"* (Hadid, 29) âyetinin başına, bu lafzın geldiğini de görmektesin.

***İKİNCİ MESELE:* Dağların Vazifesi**

رَوَاسِيَ (revâsi), dağlar demektir. "**er-Râsi**", aslında yere giren, yere çakılan demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle der: "Yeryüzü, su üstüne serilmişti. Böylece, tıpkı geminin, içindekileri sallaması gibi, yeryüzü de su üzerine serilip döşendiği için, üzerindekileri çalkalayıp durmaya başladı. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, o yeryüzünü ağır dağlarla perçinledi."

Yaratılan Geçitler

Dördüncü çeşit delil, Cenâb-ı Hakk'ınوَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ *"ve aralarında bol bol yollar açtık, ta ki maksatlarına ersinler"* âyetidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: **"el-feccu,** "geniş yol" anlamındadır. Buna göre şâyet sen, **"el-ficâc** kelimesinde sıfat anlamı vardır. Binâenaleyh, daha nasıl o, "**sübülen**" kelimesinden önce getirilmiş de, sona bırakılmamıştır? Nitekim bu hususa Cenâb-ı Hakk'ın لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا *"Onun geniş yollarından gezip dolaşasınız diye"* (Nûh, 20) âyetinde riâyet edilmiştir" dersen, ben derim ki: Bu kelime, sıfat anlamını taşıdığı halde öne geçmemiştir. Bu, terkip içinde hâl mevkiindedir. Bu, şairin meselâ لِعِزَّةٍ مُوحِشًا طَلَلٌ قَدِيمٌ "Şimdi yapayalnız olan o izzet ve şerefe dair, eski izler ve kalıntılar var" sözünde olduğu gibidir. Bu iki ifade arasında, mana bakımından şöyle bir fark bulunmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın "سُبُلًا فِجَاجًا" ifadesi, O'nun o yeryüzünde geniş yollar meydana getirmiş olduğunu bildirir. Ama âyetteki "**ficacen sübülen**" kelimesine gelince, bu da O'nun, o yolları yaratırken bu vasıf üzere yaratmış olduğunu bildirmektedir. Binâenaleyh bu ifade, önceki cümlede müphem bırakılan şeyi izah etmiş olur."

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**fîhâ**" (orada) lafzıyla ilgili şu iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu ifadedeki zamir, "dağlar"a râcidir. Yani, "Biz, perçinler gibi olan o dağlarda, geniş yollar yarattık" demektir. Bu, **Mukâtil** ve **Dahhâk**'ın görüşü olup, **Atâ**'nın **İbn Abbas**'tan yapmış olduğu bir rivâyettir. **İbn Ömer**'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Dağlar birbirlerine bitişik idi. Binâenaleyh,

Cenâb-ı Hak, **Nûh Kavmini** suda boğunca, o dağları birbirinden ayırdı ve böylece aralarında geniş geniş yollar meydana getirdi."

b) Bu ifadedeki zamir, yeryüzüne (ard) kelimesine râcidir. Yani, "Biz o yeryüzünde geniş geniş yollar yarattık" demektir. Bu da, **Kelbi**'nin görüşüdür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ" ifadesinin takdiri, لِكَيْ يَهْتَدُوا "hidâyete ermeleri için" demektir. Çünkü Allah hakkında şekkin ve şüphenin düşünülmesi mümkün değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu ifadeyle ilgili şu iki açıklama yapılmıştır:

a) "Şehirlerine, beldelerine ulaşsınlar... diye" manasındadır.

b) "İstidlâl yapmak suretiyle, Allah'ın bir olduğu neticesine ulaşsınlar... diye" anlamındadır.

Mu'tezile şöyle der: "Bu açıklama, Allahu Teâlâ'nın bütün mükelleflerin, hidâyete ermelerini istediğini gösterir." Bu konudaki sözümüz daha önce geçmişti.

Müşterek Lafız

Bu ifadeyle ilgili bir üçüncü açıklama da şudur: "Beldelerine ulaşma" ve "Allah'ın birliğine ulaşma" ifadeleri, aynı manada müşterek olup, bu da, "bir şeye vasıl olma ve ulaşma"dır. Binâenaleyh lafız, bu müşterek manaya hamledilebilir ve bu durumda da âyet, her iki hususu da içine almış olur. Bundan da, müşterek lafzın, aynı anda iki anlamda kullanılmış olması sonucu çıkmaz.

Gök Korunan Bir Tavandır

Beşinci çeşit delil, Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ *"Biz gökyüzünü de, korunmuş bir tavan yaptık. Onlar ise, bunun âyetlerinden yüz çevirirler"* âyetidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Semâ", yere nispetle, tıpkı, evin tavanı gibi olduğu için ona "**sakf**" denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bu ifadede yer alan "mahfûzen" kelimesi hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) "O diğer tavanlar için söz konusu olabilen düşmekten ve çökmekten korunmuştur" demektir. Bu, *"Semâyı, izni olmadıkça, yerin üzerine düşmekten o tutuyor"* (Hacc, 65) âyeti gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Göğün ve yerin, O'nun emriyle durması da, yine O'nun âyetlerindendir"* (Rûm, 25); *"Şüphesiz ki Allah, gökleri ve yeri zevâl bulmalarından (korumak için bizzât) tutmaktadır"* (Fatır, 41) ve *"Bunların muhafazası O'na ağır gelmez"* (Bakara, 255) buyurmuştur.

b) O şeytanlardan korunmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz onları taşlanan her şeytandan koruduk"* (Hicr 17) buyurmuştur. Burada bu noktada şu iki açıklama yapılabilir:

1) "Gökyüzü, melekler vasıtasıyla şeytanlardan korunmuştur."

2) "Gökyüzü, yıldızlar vasıtasıyla şeytanlardan korunmuştur."

Birincisi daha kuvvetlidir, çünkü âyeti bu manaya hamletmek, bu nimete yücelik vasfını kazandırır. Çünkü Cenâb-ı Hak (c.c) o gökyüzünü mükelleflerin üzerine düşürmemeyi ve onu korumayı tekeffül etmiş gibidir. İkinci görüş ise, böyle değildir, çünkü, semâ'dan cinlerin kulak hırsızlığı yapmasından endişe edilmez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın "وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ" ifadesinin manası, "Onlar, Allahu Teâlâ'nın o semâya koymuş olduğu delillerden, o semânın hareketlerinden; hareketlerinin keyfiyet ve cihetlerinden, gök cisimlerinin doğuş ve batış mevkilerinden ve o semâ'nın birbirleriyle bitişip ve birbirlerinden ayrılmalarının, Cenâb-ı Hakk'ın çok üstün hikmetine ve açık kudretine delâlet eden çok ilginç bir tertip ve güçlü bir hesap üzere olmasından ibret alma işinden yüz çeviricidirler" şeklindedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "اٰيَاتِهَا" ifadesi, اٰيَتِهَا "Onun âyetinden" şeklinde de okunmuştur ki, buna göre mana, "onlar onun, Cenâb-ı Hakk'ın, birliğine delâlet etmesinden yüz çeviricidirler" şeklinde olur ki, bu müfret kelime ile cins mâna kastedilmiş olur. Yani "Onlar, o semâdan kendilerine gelen, meselâ ay ile aydınlanma; yıldızlarla yol bulma, yağmurlarla yeryüzünün hayat bulması gibi... dünyevî menfaatleri gâyet iyi bilmektedirler. Buna rağmen onlar, o semânın, bir Yaratıcı'nın varlığına ve O'nun birliğine dair açık bir delil olmasından yüz çeviricidirler" demektir.

Gök Cisimlerinin Hareketleri

Altıncı çeşit delil, Cenâb-ı Hakk'ın وَهُوَ الَّذِى خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ *"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır ve bunlardan her biri kendi yörüngesinde yüzmektedirler"* âyetidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allah *"Onlar ise, bunun âyetlerinden yüz çevirirler"* buyurunca, burada ise o âyetleri tafsilatlı bir biçimde anlatmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, şâyet gökyüzüyle yeryüzünü yaratıp, sayelerinde gece ile gündüzün ve sıcaklıkla soğukluğun her birini izlemesi gibi birtakım faydaları izhar etmek için güneş ile ayı yaratmasaydı, Allah'ın kulları üzerindeki nimetleri kemâle ermiş olamazdı; tam aksine bu, ancak onların kendi yörüngeleri üzerindeki hareketleri sebebiyle olmuş olurdu. İşte bundan dolayıdır ki Allah, *"bunlardan her biri kendi yörüngesinde yüzmektedirler"* buyurmuştur. Bunu şöyle izâh edebiliriz. Gözlemler neticesinde, kevâkib (yıldızlar, seyyareler)in farklı farklı hareketi olduğu sabit olmuştur. Bu hareketlerin bir kısmı, doğudan batıya olmak üzere, "kevâkib"in tamamını içine alır ki, bu güneşin günlük hareketidir. Diğer taraftan, felsefecilerin ve astronomların ekserisi şöyle derler: "Burada, batıdan doğuya doğru olan diğer bir hareket daha vardır ki, bu hareket yedi gezegende açık, sabit olanlarda ise, adeta gizli ve görünmez haldedir." Bunlar görüşlerinde şu şekilde istidlâlde bulunmuşlardır: "Biz gezegen yıldızları şu şekilde görmekteyiz: Bunlar ne zaman hızlıca hareket ettiğinde, kendilerine, daha yavaş hareket ile diğeri yaklaştığında, o bu yaklaşmadan sonra, doğu tarafına doğru onun önüne geçer. Bu hareket tarzı, ayda çok açık biçimde görülmektedir. Çünkü ay, batı tarafında güneşten uzak bir yerde bir veya iki gün süreyle görünmezken, sonra ortaya çıkar. Sonra o ay, her gece, yaklaşık on beş gün müddet içinde güneşin tam karşısına geçinceye kadar güneşten uzaklaşmasını sürdürür. Ay, burç noktalarında yoluna devam ederken, onun doğusunda olan her yıldız da, her gece, sürekli olarak ona yaklaşır, o yıldızlar, aya yetişip ulaştığında, o ayı doğu tarafından örter. Böylece o yıldızlar da, ayın batı tarafıyla örtülmüş, gözükmez hale gelmiş olur. Böylece biz, bu gezegen yıldızların, batıdan doğuya doğru bir hareketinin olduğunu anlamış olduk. Aynen bunun gibi, burçlar birbirlerini takip edip izlerken, sabit yıldızların da yavaş hareketlerinin olduğunu görmekteyiz. Böylece de biz, o sabit yıldızların da batıdan doğuya doğru bir hareketlerinin

bulunduğunu anlamış oluyoruz." İşte felsefecilerin ve astronomların ileri sürdükleri görüş budur.

Biz bu hususta onlara muhalefet ediyor ve şöyle diyoruz: Bu imkânsızdır. Çünkü, mesela güneş şâyet zâtı gereği batıdan doğuya doğru yavaş bir biçimde hareket etmiş olsaydı, -güneşin günlük hareketi sebebiyle batıdan doğuya doğru hareket ettiğinde de şüphe yoktur-, o zaman tek bir kütlenin, aynı anda iki farklı yöne doğru iki türlü hareket etmesi gerekirdi ki, bu imkânsızdır. Çünkü bir tarafa doğru olan hareket, o tarafa doğru hareket edenin, o cihette bulunmasını gerektirir. Binâenaleyh, şâyet aynı anda tek bir cisim, iki farklı cihete doğru hareket etmiş olsaydı, o zaman onun aynı anda iki farklı yerde olması gerekirdi ki, bu imkânsızdır.

İmdi, şâyet denirse ki: "Güneş batıya doğru hareket ettiğinde, onun hareketinin batı tarafında son bulduğunun ileri sürülmesi niçin caiz olmasın? Hem, sizin bahsettiğiniz şey, üzerinde aksi tarafa doğru hareket eden karıncanın bulunduğu değirmen taşıyla bir tenakuz teşkil eder!" cevaben biz deriz ki: Birincisi, sizin usûl ve kaidelerinize göre doğru olmaz. Çünkü, size göre feleklerin hareketi, son bulmaktan korunmuştur (devamlıdır, son bulmaz.) İkincisine gelince, bu olması muhtemel olan bir misâldir. Ama bizim zikrettiğimiz şey ise, kesin ve net bir delildir. Binâenaleyh bu ona karşı koyamaz.

Felsefecilerin ve astronomların, yıldızların batıdan doğuya doğru hareket ettiklerine dair getirdikleri delillere gelince, bunlar zayıftır. Çünkü niçin, "Bütün yıldızlar doğudan batıya, doğru hareket etmektedirler. Ancak ne var ki, onların bir kısmı diğer bir kısmından daha yavaş hareket etmektedir. Böylece onların bir kısmı bir kısmından geri kalır da onun aksi istikamete doğru hareket ettiği zannedilir" denilmesin? Mesela, en büyük feleğin, bir günün başlangıcından ikinci günün başlangıcına kadar olan devri, tam bir devirdir. Yine, sabit feleğin, bir günün başlangıcından ikinci günün başlangıcına kadar olan devri de, tam bir devirdir.

Ancak ne var ki bu, ikinci bir miktardır, durumdur. Böylece, bu ikinci miktar ve duruma göre, sabit feleğin, başka bir cihete doğru hareket ettiği zannedilmiştir. Halbuki, aslında böyle değildir. Tam aksine bu, ikinci miktara göre geri kalmıştır. Bu takdire göre, hepsinin yönü, doğudur ve bunların en hızlısı da günlük olarak hareketlerini tamamlayanlardır. Hızlılık bakımından bunları, sabit felekler izler. Sabit feleklerin peşine zuhal

gelir. Ve bu iş, ay feleğine gelinceye değin, böyle devam eder. Ay feleği ise, feleklerin en yavaş hareket edenidir. Kendisini, bahsettiğimiz akli delilin de desteklediği bu husus, var oluştaki tertibe daha yakındır. Çünkü bu takdire göre, en hızlı hareket eden, Felek-i Muhit olmuş olur ki, bu en büyük felektir. En yavaş olanı ise, bu Felek-i Muhit'e en uzak olan kütledir ki, bu da yeryüzüdür. Sonra, Felek-i Muhit'e en yakın olan, en hızlı hareket eden; en uzak olan da, en yavaş hareket edendir. Bizim bu söylediğimiz şey, feleklerin boylamlarına göre hareketleridir. Bunların enlemlerine göre olan hareketlerine gelince, bunlar açık olup bu, onların kuzeye ve güneye doğru meyil ve eğimlerinin farklılığı sebebiyle olur. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, şimdi biz diyoruz ki: şâyet, yıldızların eğim ve meyil (itibariyle) bir hareketleri olmasaydı, o zaman tesir (tabiat olayları) tek bir bölgeye tahsis edilmiş olur, diğer taraflar da, bundan elde edilecek olan faydalardan hali olmuş olurdu. Bu mıntıkaya yakın olanların halleri, birbirine benzer olur ve buradaki kuvvet ve tesir de, tek bir keyfiyetin ifadesi olmuş olur. Binâenaleyh, o tek keyfiyet, sıcaklık ise, o bütün rutûbet ve nemleri yok eder ve onların hepsini kurutur ve sıcağa dönüştürür. Netice olarak diyebiliriz ki: Yıldızların geçiş noktalarının hizasında bulunan bölgeler bir keyfiyet üzere, onun hizasında olmayan yerler, başka bir keyfiyet, bu ikisi arasında bulunan yerler ise, diğer bir keyfiyet üzere olurlar. Böylece de bir yerde devamlı kış olur ve orada fırtınalar eser, başka bir yerde de, ortalığın yanıp kavrulmasını doğuran devamlı yaz olur, bir yer devamlı ilk bahar bir yer de, devamlı surette, kendisinde bitki ve meyvelerin olgunlaşmadığı bir sonbahar mevsimi yaşardı. Şâyet, birbirini izleyen dönüşler (mevsimler) olmasaydı, yıldız da yavaş biçimde hareket eder olsaydı, o zaman o eğimin faydası az, tesiri ise, son derece fazla olurdu. Böylece, eğim olmaması durumunda meydana gelecek olan şeye yakın bir şey arız olur, meydana gelirdi. Şâyet, yıldızların hareketi şu anda olduğundan daha hızlı olsaydı, şu anda elde edilen menfaatler, tam ve mükemmel olarak elde edilemezdi. Ama burada, bir müddet bir yöne doğru hareketi muhafaza eden, sonra da, ihtiyaca göre, başka bir cihete geçen ve her cihette belli bir müddet kalan bir eğim bulunsaydı, bu sebeple onun tesiri, ifrât ve tefrit taraflarından uzak olduğu halde, tam olarak bulunmuş olurdu, (ki, durum da böyledir) Netice olarak diyebiliriz ki, akıllar

Cenâb-ı Hakk'ın sırlarından pek azına vakıf olabilmektedirler. Üstün hikmeti ve sonsuz kudretiyle, âlemi yaratıp idare eden Allah'ı (c.c) takdis ve tenzih ederiz:

İKİNCİ MESELE

Cemiyet ve küllilik manasının meydana gelebilmesi için, "كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ" ifadesine güneş, ay ve yıldızlar dahil olur. Binâenaleyh, her ne kadar bu âyette, "yıldızlar" ifadesi geçmemiş ise de, fiildeki zamirin bunları da içine almasından dolayı, onlar da zikredilmiş gibidir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Felek Kelimesinin Anlamı**

Arapçada "**felek**" dönen bir şey demek olup, bunun çoğulu "**eflâk**"tır. Âlimler bu hususta farklı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları, feleğin, bir cisim (maddi bir şey) olmadığını, bunun o yıldızların, döndüğü mahal ve yer (yörünge) anlamına geldiğini söylemişlerdir ki, bu **Dahhâk**'ın görüşüdür. Ekseri ulemâ ise, "Hayır, bunlar yıldızların, üzerinde dönmüş oldukları maddî şeylerdir" demişlerdir ki, bu Kur'ân'ın nassına daha yakındır. Bu görüşte olanlar da, kendi aralarında, bunun keyfiyeti hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Bu cümleden olarak bazıları, "Felek, güneşin, ayın ve yıldızların içinde ve kendisinde hareket ettiği çevrelenmiş bir dairedir" derken, **Kelbî,** "Bu, kendisinde, yıldızların akıp gittiği, bir su kütlesidir" demiş ve görüşünü, "çünkü yüzmek ancak su içinde olur" demiştir. Biz diyoruz ki: Biz bunu kabul edemeyiz. Çünkü, yarışırken ve koşarken, ayaklarını iyice gererek atan ata, "(Adetâ) yüzüyor!" denilir. Felsefecilerin ve astronomların ekserisi ise şöyle demişlerdir: "Felek, ağır ve hafif olmayan; delinmeyi, yapışmayı, büyümeyi, solmayı kabul etmeyen, katı kütledir." Felfesecilerin görüşlerine karşı olan sözler ve açıklamalar, ilgili kitaplarda ele alınmıştır. Doğru olan ise, göklerin vasıflarını bilmenin yolunun ancak nakilden geçtiğidir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Yıldızların Hareketleri**

İnsanlar, yıldızların hareketleri hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta mümkün olan izah tarzı üçtür:

a) Çünkü, ya felek sakin olur, kendisindeki yıldız ise, tıpkı durgun sudaki balığın hareketi gibi hareket eder.

b) Hem felek hem de yıldız, hareket halindedir. Bunların hareketi, ya birbirlerine terstir, ya da aynı istikamette olup, hareketleri, hız ve yavaş olma açısından birbirlerine ya eşittirler, ya da farklıdırlar.

c) Felek, hareket halinde, yıldızsa durgun ve hareketsiz. Birinci görüşe gelince, felsefeciler, bunun temelsiz olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu, feleklerin delinmesini iktizâ eder. Bu ise, imkânsızdır. İkinci görüşe gelince, bu durumda, yıldızın hareketi feleğin hareketine aykırı olarak düşünülürse, bu da, yanılmayı ve delinmeyi gerektirir. Yok, yıldızın hareketi, feleğin hareketi istikametinde olur, ama hız, yavaşlılık açısından ona aykırı olursa, yine delinme söz konusu olur. Yok eğer, hem cihet, hem de yavaşlılık ve sürat açısından da denk olurlarsa, yine delinme söz konusudur. Çünkü, yıldızın hareketi, feleğin hareketi sebebiyle arzî bir hareket olup, böylece onun zâtî olan hareketi, artmaya devam eder, bu sebeple de delinme söz konusu olmuş olur. Binâenaleyh, geriye sadece üçüncü kısım kalır ki, bu da yıldızın feleğe gömülmesi ve onun içinde hareketsiz olması, feleğin ise, hareket etmesi ve feleğin bu hareketi sebebiyle yıldızın hareket etmesidir.

Bil ki bu görüşlerin dayanağı, feleklerin delinmesinin imkânsızlığıdır. Halbuki bu, batıldır. Tam aksine gerçek olan, bu üç kısmın da ihtimâl dahilinde olması ve Allahu Teâlâ'nın da her türlü mümkinata kadir olmasıdır. Kur'ân'ın kendisine delâlet ettiği husus ise, feleklerin durgunluğu, yıldızların ise o feleklerde, tıpkı balığın suda yüzmesi gibi, yüzüyor olduklarıdır.

BEŞİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "كُلٌّ" kelimesindeki tenvin, muzâfun ileyh'ten bedel olup, ifadenin takdiri, كُلُّهُمْ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ "onların hepsi" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

ALTINCI MESELE

Ebu Ali İbn Sinâ, Cenâb-ı Hakk'ın, يَسْبَحُونَ"yüzerler ifadesine dayanarak, yıldızların "nâtık" (konuşan varlıklar) olduklarına istidlâlde bulunmuş ve şöyle demiştir: "Vâv-nûn ile çoğul olma, ancak akıllı varlıklar için düşünülebilir. Bir de, Cenâb-ı Hak, *"Güneşi ve ayı, onları bana secde eder halde gördüm"* (Yusuf, 4) buyurmuştur.

Buna şöyle cevap verilebilir: "Vâv" zamiri, akıllı varlıklar için, onların fiillerini vasfetmek için kullanılmaktadır ki, bu fiil de yüzme işidir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Sen şâyet, cümlenin i'râbtaki mahalli nedir?" diye soracak olursan, ben derim ki, Ya, "Şems" (güneş) ve "kamer" (ay) kelimelerinden hâl olarak mansûbdur, yahut da, müste'nef bir cümle olduğu için i'râbta mahalli yoktur. Buna göre sen şâyet, "Güneş ile ay'dan her biri, başlı başına bir felektir; daha nasıl, "onların hepsi bir felekte yüzüyorlar

denilmiştir?" dersen, ben derim ki: Bu ifade, Arapların tıpkı, "Her birini" manasında olarak, كَسَاهُمُ الْاَمِيرُ حُلَّةً وَقَلَّدَهُمْ سَيْفًا "Emir onlara elbise giydirdi ve onlara kılıç kuşandırdı" demeleri gibidir..."

Her İnsan Fanidir

وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ اَفَائِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ﴿٣٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَاِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ﴿٣٥﴾ وَاِذَا رَاٰكَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اِنْ يَتَّخِذُونَكَ اِلَّا هُزُوًا اَهٰذَا الَّذِى يَذْكُرُ اٰلِهَتَكُمْ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمٰنِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٣٦﴾

"Biz senden evvel de, hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen (sanki) onlar bâki midirler? Her can ölümü tadıcıdır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz. O küfredenler seni gördükleri zaman, seni, alay konusu yapanlar, "Sizin tanrılarınızı diline dolayan bu mu?" derler. Halbuki onlar, Rahmanın zikrini inkâr ile, kâfir olanların ta kendileridir" (Enbiya, 34-36).

Bil ki, Cenâb-ı Hak, bir önceki kısımda ve âyetlerde, izaha çalıştığımız gibi, bu altı şeyle istidlâlde bulunup ve o şeyler de dünyevi nimetlerin temellerini teşkil edince, bunun peşinden dünyayı, baki kalması ve devam etmesi veyahut da dünyanın kendileri için yaratıldığı varlıkların orada ebedi kalmaları için değil, tam aksine onu, bir imtihan ve denemek için, sayesinde de, ebedi yurt olan âhirete nail olabilmek için yarattığına dikkatleri yöneltecek olan şeyi getirmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ *"Biz senden evvel de, hiçbir beşere ebedilik vermedik"* buyruğuna gelince, bu hususta şu üç izah yapılmıştır:

a) **Mukatil** şöyle der: "Birtakım kimseler, "Hz. Muhammed (s.a.s) ölmez" diyorlardı. İşte bunun üzerine bu âyet nazil oldu.

b) Onlar, "Hz. Muhammed'in öleceğini ve onun ölümüyle de sevineceklerini tahayyül ediyor, düşünüyorlardı. Böylece, Cenâb-ı Hak o kimselerin,

bununla sevinmelerini nefyetmiştir. Yani, "Allahu Teâlâ, dünyada, hiçbir beşerin ebedi kalmayacağına, senin ve onların, ölüme maruz kalacağına hükmetmiştir. Şimdi sen öleceksin de, onlar baki mi kalacaklar? Hayır, böyle değil" demek istemiştir. Şairin

فَقُلْ لِلشَّامِتِينَ بِنَا أَفِيقُوا سَيَلْقَى الشَّامِتُونَ كَمَا لَقِينَا

"Bizim başımıza gelenlerden ötürü sevinenlere de ki: Uyanın ve kendinize gelin. Felâkete sevinenler de bir gün bizim karşılaştığımızla karşılaşacaklar" şeklindeki sözü de, bu anlamdadır.

c) Şu da muhtemeldir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in Hatemu'l-Enbiyâ olduğu ortaya çıkınca, birisi onun ölmeyeceğini, çünkü ölmesi halinde şeriatinin değişeceğini düşünmüş olabilir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak ölüm konusunda, onun durumunun, tıpkı diğer peygamberler gibi olduğuna dikkat çekmiştir.

Âyetteki كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ *"Her can ölümü tadıcıdır"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç bahis vardır:

Söz, Cenâb-ı Hakk'ın Değil Hz. İsa'nındır

Birinci bahis: Âyetin umumiliği, tahsis edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak da, bir "nefs"dir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Sen benim nefsimde olanı bilirsin, ama ben senin nefsinde olanı bilemem"* (Mâide, 116) buyurmuştur. Zira Cenâb-ı Hakk'ın ölmesi mümkün değildir. Cansız varlıklar da birer "nefis"tir. Halbuki onlar için ölme söz konusu değildir. Tahsis edilen âmm ifade, hüccet olmaya devam eder. Binâenaleyh bu âyetle, bu sayılan şeylerin (tahsise uğrayan kısımlarının) dışında amel edilmeye devam edilir ki, bu da felsefecilerin, "Beşerî ruhlar, bedeni terk eden akıllar (canlar), felekî nefisler ölmezler" şeklindeki görüşlerini iptal eder.

Ölümün Tadılması Ne Demektir?

İkinci bahis: Âyetteki "**zevk**"i (tadı) zâhirî manasına almak mümkün değildir. Çünkü ölüm, yenilecek şeyden bir şey değildir ki tadılsın. Aksine zevk (tatma), belli bir algılamadır. Binâenaleyh bu ifadeyi, mecazî bir algılama saymak câizdir. Âyette bahsedilen "ölüm" ile de, ölümün işaret emâreleri olan, büyük acılar kastedilmiştir. Çünkü ölümden önce, onu tatmak imkânsızdır. Ölüm meydana geldiğinde ise insan zaten ölmüş olur. Ölü ise, hiçbir şeyi idrak edemez.

Üçüncü bahis: "Zâikatü'l-mevti" (ölümü tadıcı) ifadesindeki izafet, lafzî bir izafettir. Çünkü bu, tıpkı غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ *"Avı helal sayıcı olmaksızın"* (Mâide, 1) ve هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ *"Kâbeye ulaşan bir kurban olarak"* (Mâide, 95) ifadeleri gibi, gelecekte olacak bir işe aittir.

İmtihan ve İptilâ

Hak Teâlâ'nın وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ *"Sizi, bir imtihan olarak, hayır ile de, şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Deneme, ancak mükellef tutma var ise olur. O halde bu âyet insanlar için bir mükellefiyetin olduğuna delâlet ediyor.

Yine bu âyet, Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın, bir zorluğu bulunsa bile emrettiği ve nehyettiği şeylerle mükellef tutmayla yetinmeyip, aksine insanı şu iki şeyle denediğine de delâlet ediyor:

a) **"Hayır"** dediği şeylerle... Bunlar, dünyadaki sıhhat, lezzet (tat), sevinç ve insanın umduğunu elde etmesi gibi dünyevi nimetlerdir.

b) **"Şer"** dediği şeyler... Bunlar, fakirlik, elemler ve mükellefin başına gelen diğer sıkıntılar gibi dünyevî zararlardır. Böylece Allahu Teâlâ mükellefin, kendisine verilenlere şükretmesi ve sıkıntılara sabretmesi için, bu iki şey arasında mekik dokuduğunu ve vazifesini yaptığında, mükâfatının büyük olacağını beyân etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, henüz onlar daha gelmezden önce, insanların nasıl amel edip davranacaklarını bildiği halde, şekil itibarıyla imtihana benzediği için, bu (mükellefiyete mecâzen), iptila (imtihan) demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, âyetteki **"fitne"** kelimesinin, "نَبْلُوا" (deneriz) fiilinin lafzından olmayan, te'kidî bir mef'ûl-ü mutlak olduğunu söylemiştir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah'a Dönmenin Anlamı**

Tenâsühçüler, görüşlerinin doğru olduğuna, âyetteki, *"Ancak bize döndürüleceksiniz"* ifadesini delil getirerek, "Bir yere dönme, önceden o yerde bulunmuş olmayı gösterir" demişlerdir. Buna biz: "Bu ifade, mecâzî bir ifadedir" diyerek cevap veririz.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, *"Ancak bize döndürüleceksiniz"* ifadesi ile, "onlar, Allah'ın hükmüne, hesabına ve amellerine göre karşılık vermesine dönüp varacaklardır" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, bu ifadesi ile, tenâsühçülerin, öldükten sonra dirilmeyi ve âhireti kabul etmeyen görüşlerinin bâtıl olduğunu beyân etmiştir. Tenâsühçüler bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Âyette bahsedilen dönme, daha önce kendisinde bulunulmuş olan bir yere olur. Demek ki biz, bu âleme gelmezden önce orada imişiz" demişlerdir. **Mücessime** de, "biz, cisimiz. Binâenaleyh Allah'a döndürülecek olmamız, Allah'ın da cisim olmasını gerektir" diyerek istidlâl etmişlerdir. Bunlara verilecek cevaplar, bu kitabın (tefsirin) pek çok yerinde geçmiştir.

Kâfirlerin Mü'minlerle Alay Etmeleri

Hak Teâlâ, وَاِذَا رَاٰكَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ يَّتَّخِذُوْنَكَ اِلَّا هُزُوًا *"O küfredenler seni gördükleri zaman, seni istihzâ (mevzûundan) başka bir şey edinmezler"* buyurmuştur. **Süddî** ve **Mukatil** bu ifadenin **Ebû Cehil** hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s), **Ebû Süfyan** ile birlikte iken, **Ebû Cehil**'e rastladı. **Ebû Cehil, Ebû Süfyan**'a: "Bu, Abdumenafoğullarının peygamberidir" deyince, **Ebû Süfyan:** "Sen, onun Abdumenafoğullarının peygamberi oluşunu yadırgamıyorsun (öyle mi?)" dedi, derken Hz. Peygamber (s.a.s), onların sözünü duydu ve **Ebu Cehil**'e: "Ben, sonunda amcan **Velid b. Muğire**'nin başına gelen belânın, senin de başına geleceğini görüyorum. Ey **Ebû Süfyan,** sana gelince, sen bu sözü hamiyyetinden (taassubundan, sülâleni müdafaa gayretinden) dolayı söyledin" dedi. İşte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.

Cenâb-ı Hak sonra bu hususu, اَهٰذَا الَّذِىْ يَذْكُرُ اٰلِهَتَكُمْ *"Sizin tanrılarınızı diline dolayan bu mu?" (derler)"* ifadesi ile açıklamıştır. Zikretme (anma, diline dolama), ya hayır ile, ya aksi ile olur. Binâenaleyh durum, bu ikisine de delâlet ettiği için, ifade mutlak (genel) kullanılıp, takyit edilmemiş (sınırlandırılmamıştır). Bu tıpkı bir kimseye, "Falancanın senden bahsettiğini duydum" demen gibidir. Binâenaleyh o bahseden eğer, bu kimsenin dostu ise, bu bahsetme bir övgüdür, eğer düşmanı ise, bir zemm (kınama, tenkit) olmuş olur. Hak Teâlâ'nın, *"İbrahim denilen bir gencin o (putlardan) bahsettiğini duyduk"* (Enbiya, 60) ifadesi de böyledir. Bu, "İbrahim (a.s) o putların ma'bud olmadıklarını söylüyor ve onlara ibadet etmenin saçmalık olduğundan bahsediyor" demektir.

Hak Teâlâ'nın وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمٰنِ هُمْ كَافِرُونَ *"Halbuki Rahman'ın zikrini inkar ile, kâfir olanlar onlardır"* ifadesi, "onlar, kendilerini yaratan, rızıklandıran, öldüren, dirilten Rahman'ı zikretmeyi kabul etmemelerinin yanı sıra, kendilerine hiçbir fayda ve zararı olmayan ilahlarını zikrederek, o peygamberi ayıplıyorlar. Halbuki bundan daha çirkin ve saçma bir şey yoktur" demektir. Bu manaya göre, onların istihza, alay, eğlence ve kınamaları, şuursuzluklarından dolayı olmuş olur. "Rahman'ın zikri" ile, Kur'ân'ın ve ilâhî kitapların kastedilmiş olması da muhtemeldir. Buna göre, âyette **hüm** (onlar) zamirinin iki kere getirilmesindeki hikmet şudur: "Birincisi, böyle yapan kimselere bir işarettir. İkincisi ise, bu işin onlara has olduğunu gösteren bir ifadedir. Hem sonra bu zamirin tekrar edilmiş olmasında, onların böyle yaptıklarını iyice anlatmak ve yaptıkları bu işin çok vahim olduğunu belirtme yatmaktadır.

Alaycı Kâfirlerin Perişan Akıbetleri

خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَاُرِيكُمْ اٰيَاتِى فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ ﴿٣٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣٨﴾ لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٣٩﴾ بَلْ تَاْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٤٠﴾ وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٤١﴾

"İnsan aceleden yaratıldı. Size âyetlerimi göstereceğim. Benden onu acele istemeyin. "Eğer sâdıklar iseniz, vaîd ne zaman?" derler. O kâfirler yüzlerinden ve arkalarından, ateşi kesinlikle men edemeyecekleri ve kendilerinin yardım göremeyecekleri zamanı bir bilselerdi! Belki bu, onlara ansızın gelecek ve kendilerini şaşırtacaktır. Artık onu geri çevirmeye güç yetiremeyeceklerdir. Onlara mühlet de verilmeyecek. Andolsun senden evvelki peygamberlerle de istihzâ edildi, fakat alay etmekte oldukları şeyler, istihzâ eden o maskaraların kendilerini kuşattı" (Enbiya, 37-41).

İnsanın Aceleciliği

Hak Teâlâ'nın, *"İnsan aceleden yaratıldı"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki *"insan"* ile ne kastedildiği hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla insan türü kastedilmiştir.

b) Bununla belli bir şahıs kastedilmiştir.

Birinci görüşü şöyle izah ederiz: Bu insanlar, kendilerini Allah'ı bilmeye ve tanımaya mecbur eden, Allah'ın azabının ve âyetlerin hemen gelmesini istiyor ve "Bu *vaîd ne zaman?"* diyorlardı. İşte bu ifade ile Cenâb-ı Hak, onları bundan vazgeçirmeyi istemiş ve önce insan türünü çok aceleci oluşundan dolayı kınamış, sonra onları bu işlerinden men etmiştir. Buna göre Cenâb- Hak sanki, "Sizin aceleci oluşunuz, uzak görülecek bir ihtimal değil. Çünkü siz zaten böyle yaratıldınız. Bu sizin huyunuz ve karakterinizdir" demek istemiştir. Buna göre eğer, "Sözün önünün mutlaka sonu ile uygun olması gerekir. Ama insanın aceleden (aceleci) yaratılmış olması, bu hususta mazur sayılmasını gerektirir. Binâenaleyh sözün başı böyle iken, Cenâb-ı Hak niçin, (sözün devamında), *"Benden onu acele istemeyin"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Engelleyen şey ne kadar güçlü ve kuvvetli olursa, ona muhalefet de o nispette güçlü olur. Binâenaleyh Allahu Teâlâ bu ifadesi ile, aceleciliği bırakmanın kıymetli, yüce ve arzulanan bir şey olduğuna dikkat çekmiştir.

İkinci görüş: Âyetteki *"insan"* ile, belli bir şahıs kastedilmiştir. Bu hususta iki görüş söylenmiştir:

a) Bu "insan" ile, **Hz. Âdem** (a.s) kastedilmiştir. Bu **Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Süddî, Kelbî, Mukâtil** ve **Dahhâk**'ın görüşüdür. **İbn Cüreyc** ve **Leys b. Ebî Süleym, Mücâhid**'in şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: "Allahu Teâlâ, **Hz. Âdem** (a.s)'i, her şeyi yarattıktan sonra, Cuma gününün sonuna doğru yaratmıştır. Ruh (can) henüz onun kafasına girip, bedenin aşağılarına ulaşmadan önce, "Ya Rabbî, beni güneş batmadan önce yaratıp tamamlaman hususunda acele etmeni istiyorum" demiştir." **Leys**, "İşte âyetteki *"insan aceleden yaratıldı"* ifadesi, bu manayadır" der. **Süddî**'nin de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ, Âdem (a.s)'in bedenine rûhu (canı) üfleyip, ruh (önce) kafasını sardığında hapşırdı. Bunun

üzerine melekler ona, "**Elhamdülillah** de" dediler. O da, böyle söyledi. Bunun üzerine, Allahu Teâlâ ona "**Yerhamükellahu**" (Rabbin sana rahmet etsin) dedi. Rûh, gözlerine ulaşınca, cennet meyvelerini gördü. Derken rûh, karnına ulaşınca, yeme arzusu duydu. Böylece de, rûh daha ayaklarına ulaşmadan, cennetin meyvelerini yemeye başladı. İşte, Âdemoğlunda aceleci olma özelliğini bırakan, **Hz. Âdem** (a.s)'dir."

b) **Atâ'nın** rivâyetine göre, **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Bu âyet, **Nadr b. Haris** kâfiri hakkında nâzil olmuş olup, âyetteki "insan" lafzı ile o kastedilmiştir."

Bil ki birinci görüş, daha uygundur. Çünkü âyetin maksadı, o insanları zemmetmektir. Bu da ancak, âyetteki "insan" lâfzını, bütün insan (türü) manasına aldığımızda söz konusu olur.

İKİNCİ MESELE

Müfessirlerin bir kısmı âyeti zâhirî manası ile alırlarken, bazıları âyette bir kalb (takdim-tehirin) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Birincilerin bu hususlaki izahları şunlardır:

1) Muhakkik âlimlere göre, âyetteki, *"insan aceleden yaratıldı"* ifadesi, خُلِقَ الْاِنْسَانُ عَجُولًا"insan, aceleci olarak yaratıldı" manasındadır. Bu, mübalağalı olsun diye (yani çok aceleci olduğunu göstersin diye) böyle ifade edilmiştir. Bu, tıpkı zeki bir kimseye, "O, yanan, parıldayan bir ateştir" denilmesine benzer. Araplar, bazen insanı, ondan çokça sâdır olan iş ile adlandırarak, mesela, "Sen, sırf yeme ve uyumasın", "O, ancak gitme ve gelmedir" derler. Nitekim şâir de şöyle demiştir:

أَمَا اِذَا ذَكَرْتَ حَتَّى اِذَا غَفَلْتَ فَاِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارُ

"O, gaflet ettiğinde hatırlamalı değil miydi? (Böyledir, işte). O ancak, bir yönelme ve sırt çevirmedir. (Bazen yüzüne güler, bazen arka döner)" Bu izah, Hak Teâlâ'nın, وَكَانَ الْاِنْسَانُ عَجُولًا *"İnsan çok acelecidir"* (İsra, 11) âyeti ile de desteklenir. **Müberred** bu ifadeye, "Acele etmek, insanın özelliğidir" manasını verir. Bu da, tıpkı *"Allah sizi bir za'ftan yarattı"* yani "zayıf ve âciz olarak yarattı" (Rum, 54) âyeti gibidir.

2) **Ebû Ubeyd**, "**acele**" lafzı, Himyer lügatine göre, "çamur" demektir. Nitekim şâir,

وَالنَّخْلُ يَنْبُتُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالْعَجَلِ *"Hurma su ile çamur arasında olur"* demiştir.

3) **Ahfeş,** "Âyetteki "مِنْ عَجَلٍ" ifadesi, "hemen (bir çırpıda) söylenen bir "kün" (ol) emrinden (emri ile) yaratılmıştır" manasınadır" der.

4) **Hasan el-Basrî,** "Bu, مِنْ ضَعْفٍ "zayıflıktan, zayıf olarak" manasınadır" demiştir.

Âyette bir kalb (takdim-tehir) olduğunu söyleyenler bu ifadenin, خُلِقَ الْعَجَلُ مِنَ الْاِنْسَانِ "Acele, insandan yaratıldı (çıktı)" takdirinde olduğunu ve tıpkı, يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ *"Kâfirlerin cehenneme sunuldukları gün"* (Ahkaf, 34) âyeti gibi olduğunu, bu âyetin, "Cehennemin kâfirlere sunulduğu gün" manasında olduğunu söylemişlerdir.

Doğruya en yakın görüş birincisi, en uzağı da bu sonuncusudur. Çünkü sözü, olduğu sıra (dizi) üzere doğru bir manaya hamletmek mümkün ise, "kalb" (takdim-tehir) ile elde edilecek bir manaya hamletmekten, bu daha uygundur. Hem sonra, "Acele insandan yaratıldı" demede, birçok mecâzî manalar vardır. Binâenaleyh âyetin nazmını (normal sırasını) değiştirip, mecâzî olacak bir cümle haline getirmenin manası yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Birisi çıkıp şöyle diyebilir: "O insanlar, bu tehdidi (vaîdi), geleceğine inanmadıkları için, acele getirilmesini istemişlerdi. Bu şekilde olan için, hakikatte "aceleci" denilmez.

Buna şöyle cevap veririz: Onların bu şekilde acele etmeleri, daha fazla kınamayı gerektirir. Çünkü kişinin, belli bir işte acele etmesi zemmedilince, bilmediği bir hususta acele etmesi daha çok zemmi gerektirir. Hem, onların uhrevî ceza ve dünyevî helâk gibi, tehdit edildikleri şeyleri acele tarafından istemeleri, ölümü acele istemeleri manasına gelir ve onlar ölümü biliyorlar. Dolayısıyla onlar gerçek manada aceleci olmuş olurlar.

Cenâb-ı Allah'ın, سَأُرِيكُمْ اٰيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ *"Size âyetlerimi göstereceğim. Benden onu acele istemeyin"* âyetine gelince, (bil ki) âlimler burada geçen "âyetler" ile ne murat edildiği hususunda şu değişik izahları yapmışlardır:

1) Bunlar, peşin dünyevî helâk ve âhiretteki azaptır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, "Acele etmeyin" yani, "Onlar, hiç şüphesiz vaktinde gelecektir" demiştir.

2) Bunlar, Allahu Teâlâ'nın vahdaniyyetinin (birliğinin) ve, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğunun delilleridir.

3) Bunlar, Şam ve Yemen'de daha önce yaşamış olan ümmetlerin eser ve izleridir. Birinci mana, âyetin nazmına (siyak-sibâkına) daha uygundur.

Cenâb-ı Hak وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"Eğer sadıklar iseniz, bu vaîd ne zaman?" derler"* buyurmuştur. Bil ki bu istihza üslûbu ile zikredilen kınanan acele ediş, tıpkı Hak Teâlâ'nın, *"Senden o azabı acele (getirmeni) istiyorlar. Eğer (onun) belirlenmiş (mukadder) bir zamanı olmasaydı, mutlaka o azap onlara gelirdi"* (Ankebut, 53) âyetinde belirtilen acele ediş gibidir. Bil ki Allahu Teâlâ, onların bu sözü, câhillikleri ve gafletlerinden ötürü söylediklerini beyan buyurmuş, peşi sıra da bundan doğacak üzüntüyü Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbinden gidermek için şu iki şeyi zikretmiştir:

1) Bu istihzayı yapanların başına, çok şiddetli bir azabın geleceğini beyân ederek, لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ *"O kâfirler yüzlerinden ve arkalarından, ateşi kesinlikle men edemeyecekleri ve kendilerinin yardım göremeyecekleri zamanı bir bilselerdi!"* buyurmuştur. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Âyetteki '**Lev**' (eğer) edatının cevabı mahzuftur ve "حِينَ" (o zaman) kelimesi fiilin mef'ûl-ü bihi'dir, yani "Eğer onlar, *"Bu vaîd ne zaman?"* diye sordukları o zamanın, kendilerini arkadan ve önden ateşin kuşatacağı çetin bir zaman olduğunu, o azabı savuşturmaya kâdir olamayacaklarını ve *"Allah'ın hışmı bize gelip çatarsa, kim bize yardım edebilir?"* (Mü'min, 29) âyetinde de belirtildiği gibi, kendilerine yardım edecek hiç kimsenin bulunmayacağını bilselerdi, bu inkar, alay ve azabı acele isteme vasıflarına sahip olmazlardı. Fakat onların bunu bilmeyişleri, işte bu işi kendilerine basit ve önemsiz göstermiştir. Bu cümlenin cevabına delâlet edecek husus âyette daha önce geçtiği için, burada cevabın böylece hazfedilmesi, güzel ve yerinde olmuştur. Bu, daha beliğ bir üsluptur. Hak Teâlâ'nın, *"Eğer o zâlimler görseydiler"* (Bakara, 165) *"Sen, melekler o kâfirlerin canını alırken bir görseydin"* (Enfal, 50) ve *"Eğer Kur'ân ile dağlar yürütülseydi"* (Ra'd, 31) âyetleri de böyledir. Âyette özellikle "yüzleri" ve "arkaları" zikredilmiştir. Çünkü azabın bu yerleri tutuşu daha şiddetli olur. Bir de bu iki yer, insanın kendisinden zararı defetmesinde çokça kullanılır.

Azabın Birden Gelmesi

Sonra Cenâb-ı Hak, bu azabın şiddetini beyan edince, onun gelme vaktinin, insanlarca bilinemediğini, aksine onlara o azabın, hiç ummadıkları,

hesap etmedikleri ve hazırlıklı olmadıkları bir zamanda geleceğini beyan buyurmuştur.

Âyetteki, "فَتَبْهَتُهُمْ" ifadesi, "O, onları hayretle bırakır. Onu reddetmeye (savuşturmaya) hiçbir çare bulamazlar ve başlarına gelen hususunda bir çıkış yolu elde edemezler" demektir وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ise, "Onlara tevbe etmeleri ve mazeret beyan etmeleri için mühlet de tanınmaz" demektir. Bil ki Allahu Teâlâ, böyle olmasında fayda olduğu için, mükelleflere ölüm ve kıyamet vaktini bildirmemiştir. Çünkü kişi, bunların gizli olması durumunda, daha çok çekinir ve günahlarını telâfi etmeye daha çok uğraşır.

Hz. Peygamberi Teselli

Cenâb-ı Allah, sonra Peygamber (s.a.s)'in kalbindeki hüznü giderecek ikinci şeyi ifade ederek, وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ(Ey Muhammed, nasıl kavmin seninle alay ve istihzâ ediyorsa), *"andolsun, senden evvelki peygamberlerle de istihzâ edildi"* فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ *"Fakat alay etmekte oldukları şeyler,* yani bu alayın cezası, *istihzâ eden bu maskaraların kendilerini kuşatmış,* yani başlarına inmiştir" buyurmuştur. "حَاقَ" ve "حَقَّ" fiilleri aynen "زَالَ" ve "زَلَّ" fiillerinin aynı manaya olması gibi bir manayadır. Bu âyette, Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli vardır. Buna göre mana, "Onların başına, istihzâlarının cezası gelip, onları çepeçevre kuşatacaktır."

Allah'ın İnsanı Himayesi

قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمٰنِ ۚ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤٢﴾ اَمْ لَهُمْ اٰلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا ۚ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ اَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ ﴿٤٣﴾ بَلْ مَتَّعْنَا هٰٓؤُلَآءِ وَاٰبَآءَهُمْ حَتّٰى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ ۗ اَفَلَا يَرَوْنَ اَنَّا نَاْتِى الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا ۚ اَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٤٤﴾

"De ki: (Allah'ın) geceleyin ve gündüzün (gelebilecek) azabına karşı, Rahman'dan başka sizi kim koruyabilir? Hayır, onlar Rablerini zikirden yüz çevirmektedirler. Yoksa onların bize karşı müdafaa edebilecek tanrıları mı var? Kendi kendilerine bile yardım etmeye güç yetiremezler. Biz, onları da, atalarını da yaşattık, nihâyet kendilerine ömürleri uzun geldi. Ama şimdi görmüyorlar mı ki biz o arza gelip,

etrafından tedricen eksiltip duruyoruz. O halde gâlip olanlar onlar mı?" (Enbiya, 42-44).

Bil ki Allahu Teâlâ, anlattığı şekilde, kâfirlerin âhirette yüzlerinden cehennemi uzaklaştıramayacaklarını belirtince, bunun peşinden, onların dünyada da böyle olduklarını anlatarak, "Eğer Allah onları gözetip korumasaydı, onlar esenlik içinde kalamazlardı" demiştir. İşte bundan dolayı Peygamberi'ne (a.s) *"Alay eden ve mağrur olan o kâfirlere, "Geceleyin ve gündüzün (gelebilecek) azaba karşı, sizi kim koruyabilir" de"* dedi. Bu tıpkı bir kimsenin, elinde tuttuğu ve kendisinden kurtulmasının imkânsız olan kimseye, "sen benim elimden nereye kaçacaksın. Benden kurtulmana imkân var mı?" demesi gibidir. **"el-Kâli"**, koruyan, muhafaza eden demektir.

Rahman'ın Koruması

Âyetteki, *"Rahman'dan"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunun ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) "Sizi Rahman'dan koruyabilecek olan, yani hak ettiğiniz azabı başınıza indirmeye kâdir Allah'tan sizi kim koruyup, kurtarabilir"

b) "Allah'ın âhiretteki azabından..."

c) "Öldürülmekten, esir edilmekten ve kâfir oldukları için Allah'ın onlara yapılmasını revâ gördüğü diğer şeylerden" demektir. Böylece Cenâb-ı Hak, onları koruyabilecek kimsenin olmadığını, o azabı başlarına getirmesi halinde, bunu onlardan savuşturacak olanın bulunmadığını, korumak suretiyle onlara lütfetmiş olmasalardı, yaşayamayacaklarını ve dünyadan hiç istifade edemeyeceklerini beyan buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, buna verilecek cevabı imâ etmek için, burada özellikle "Rahman" adını zikretmiştir ki insan, "Ya Rabbi, bütün canlıları rahmetinle koruyan sensin sen" diye cevab versin. Bu tıpkı, *"Seni kerim Rabbine karşı aldatan nedir"* (İnfitâr, 6) âyeti gibidir. Cenâb-ı Hak bu âyette de, cevabı imâ için özellikle "kerim" adını zikretmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu iki vakitten her birine has çeşitli belâ ve âfetler bulunduğu için, özellikle *"geceleyin ve gündüzün "* buyurmuştur. Bu, "uyuduğunuz

geceleyin, geçiminizi temine çalıştığınız gündüzün sizi koruyacak kimdir?" demektir.

Hak Teâlâ'nın "بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ" ifadesi, "Allahu Teâlâ'nın, gece ve gündüz koruyup gözetmek suretiyle onlara in'am etmesine rağmen onlar aklî, naklî deliller ve Kur'ân'ın letâifi (incelikleri, hikmetleri) demek olan, "Rablerinin zikri"nden yüz çevirirler. Onlar, O'nun dışında kendilerinin bir koruyucusu bulunmadığını anlamaları, böylece de, onları koruma ve onlara in'am etmede kesinlikle bir payları ve tesirleri bulunmayan o putlara ibadeti bırakmak için, hiç tefekkür etmezler" demektir.

Allah'a Karşı Müdafi Olamaz

Hak Teâlâ, أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ *"Yoksa onların bize karşı müdafaa edebilecek tanrıları mı var. Kendi kendilerine bile yardım etmeye güç yetiremezler. Onlar bizden de himaye görmezler"* buyurmuştur. Bil ki baştaki "em" lafzının mim'i zâid olup, ifadenin takdiri "...أَلَهُمْ آلِهَةٌ" şeklindedir. Buna göre mana, "onların, başlarından bu belâları defedebilecek ilahları mı var?" şeklindedir. Söz (cümle), bununla tamamlanır. Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların putlarını âcizlikle niteleyerek, *"Onlar kendi kendilerine bile yardım etmeye güç yetiremezler"* buyurmuştur. Bu ifade, mahzûf bir mübtedânın haberi olup, "Bu ilahlar, o belâlardan kendilerini bile korumaktan âcizdirler. Halbuki kişinin kendisini koruması, başkasını korumaktan daha evlâdır. Binâenaleyh o putlar (ilahlar), kendilerini bile koruyamadıklarına göre, başkalarını nasıl koruyabilirler" demektir.

Âyetteki, وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ *"Onlar bizden de sahabet görmezler"* ifadesi ile ilgili iki izah vardır:

1) **Mâzini** şöyle der: "Arapçada birisi birisini bir şeyden men ettiğinde, engellediğinde, "اَصْحَبْتُ الرَّجُلَ" denilir. İşte âyetteki bu lafız, "sohbet" (arkadaşlık) mastarından değil, bu fiildendir."

2) Âyetteki "sahâbet", nusret (yardım) ve destek manasına olup, hepsi aynı manayadır. Nitekim Arapçada, "Allah sana yardım etsin" manasında, "نَصَرَكَ اللّٰهُ" ve "صَحِبَكَ اللّٰهُ" denilir. Yola çıkana da, "Allah'ın sahâbeti ve hıfzında olasın" diye dua edilir. Buna göre mana, "Onlar, tarafımızdan ne bir destek, ne bir yardım görürler" şeklinde olur. Velhasıl bu, "Afetleri savuşturmaya kâdir olamayan, Allah'tan yardım görmeyen kimse, herhangi bir şeye nasıl kâdir olabilir" demektir.

Allah Subhânehû ve Teâlâ sonra bütün bunlara rağmen onlara lütufta bulunduğunu da şöyle beyan buyurmuştur: بَلْ مَتَّعْنَا هٰؤُلَاءِ وَاٰبَاءَهُمْ حَتّٰى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ *"Biz onları da, atalarını da yaşattık, nihâyet kendilerine ömürleri uzun geldi."* Bu, "Onları bu yüz çevirişe sevk eden sebebin, sırf onların zamanının uzun oluşu ile aldanışlarıdır, yani, onların ömürleri gaflet içinde uzayıp gitti ve böylece, bize verdikleri ahdi (sözü) unutup, nimetlerimizin değerini anlayamadılar. Bu şekilde aldanıp gittiler" demektir.

Arzı Eksiltmenin Anlamı

Hak Teâlâ'nın اَفَلَا يَرَوْنَ اَنَّا نَاْتِى الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا *"Ama şimdi görmüyorlar mı ki biz o arza gelip, etrafından tedricen eksiltip duruyoruz"* ifadesi, "Allah'a şirk koşup, (istihzâ ederek) azab-ı ilâhinin hemen gelmesini isteyen o müşrikler, bizim Mekke'nin etrafındaki belde ve köylerden birini alıp, sonra bir diğerini alıp fethederek, Mekke'nin etrafından noksanlaştırmadaki kudret eserlerimizi ve o memleketleri, Hz. Muhammed (s.a.s)'in mülküne (devletin sınırlarına) kattığımızı, daha önce dünyadan alabildiğine istifâde eden o müşrik liderlerini öldürdüğümüzü, müşrikleri öldürerek şirki noksanlaştırıp zayıflattığımızı görmüyorlar mı? Onlar bundan ibret alıp da, Resûlullah (a.s) tasdik etmezler mi ve onlar, o putların Cenâb-ı Hakk'ın başlarına getirmeyi murat ettiği belâlara karşı koyamadıklarını ve onlara karşı hiçbir şey yapamadıklarını görmüyorlar mı?" demektir.

Cenâb-ı Allah sonra da, اَفَهُمُ الْغَالِبُونَ *"O halde gâlib olanlar onlar mı"* yani "galib olanlar onlar mı, biz mi?" buyurmuştur. Buradaki istifham, takrir (iyice anlatmak) ve takrî (iyice te'kid) için olup, "Hayır galip olanlar biziz. Onlar ise mağlupturlar" demektir. Bu âyetin izahı Ra'd Sûresi'nde geçti.

Âyette geçen "eksiltme" (noksanlaştırma)nın ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas, Mukâtil** ve **Kelbî:** "Bu, "Yeryüzünün beldelerini fethetmek suretiyle, (yani diyarlarını azaltırız)" demektir" demişlerdir.

b) **İbn Abbas,** bir başka rivâyete göre: "Allah, bu tabirle yeryüzünün ehlini (sakinlerini) ve bereketini noksanlaştırmasını kastetmiştir" demiştir.

c) **İkrime** şöyle der: "Bir beldeyi harap etmek, oradakiler öldüğü zaman olur."

d) Bu, "Biz, âlimleri öldürerek yeryüzünü noksanlaştırırız" demektir. Bu rivâyet, sahih bir senetle Hz. Peygamber (s.a.s)'e dayanıyorsa, bundan dönülemez. Aksi halde, bu görüşlerden en doğrusu, "galib gelme, fethetme"

şeklinde olanıdır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Galip olanlar onlar mı?"* buyurmuştur. Bu manaya uygun olan ise Allah'ın yeryüzünün bir kısmını müşriklerden alıp, İslam beldesine katmasıdır.

Kaffâl şöyle der: "Bu âyet, Mekke kâfirleri hakkında nâzil olmuştur. Öyle ise bunun manasına âlimler ve fakihlerin (ölümü) nasıl dâhil olur." Böylece Cenâb-ı Hak, bütün bunların, bu hususta düşünmeleri ve akıllarını kullanmaları halinde müşriklerin cehâletten vazgeçecekleri ibretli şeylerden olduğunu beyân etmiştir.

Azabı Tadanların Feryadı

قُلْ اِنَّمَآ اُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَآءَ اِذَا مَا يُنْذَرُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَآ اِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَاِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ اَتَيْنَا بِهَا وَكَفٰى بِنَا حَاسِبِينَ ﴿٤٧﴾

"De ki: "Ben ancak vahy ile başınıza gelecek tehlikeleri haber veriyorum. Sağırlar inzâr edilecekleri zaman çağrıyı duymazlar." Andolsun ki Rabbinin azabından onlara ufacık bir şey dokunsa muhakkak, "Yazıklar olsun bize, biz gerçekten zâlimlermişiz!" diyeceklerdir. Biz, kıyamet gününe has adâlet terazileri koyacağız. Artık hiçbir kimse asla haksızlığa uğratılmayacaktır. O şey bir hardal danesi kadar bile olsa onu getiririz. Hesapçılar olarak biz yeteriz" (Enbiya, 45-47).

İnzardan Maksat

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de delillerini tekrar edip, daha önce de geçtiği gibi bu hususa alabildiğine dikkat çekince, bunun peşinden *"De ki: Ben ancak vahy ile başınıza gelecek tehlikeleri haber veriyorum"* yani, "Rabbinin sözü olan Kur'ân ile haber veriyorum. Binâenaleyh bunu benim tarafımdan (kendiliğimden) zannetmeyin. Aksine onu size gönderen ve sizi inzâr etmemi emreden Allah'tır. Dolayısıyla Rabbimin beni mecbur tuttuğu şeyi getirirsem ve sizden de kabul südûr etmezse, bunun vebali

ve günahı sizedir" buyurmuştur. Bunca çok ve art arda olmasına rağmen duydukları inzarlardan istifâde etmedikleri için, bu müşrikler, tıpkı hiç duymayan sağırlar gibidirler. Çünkü "inzâr"ın maksadı, duymak değil, aksine bir farzı yapmada, bir haramdan sakınmada ve hakkı tanımada, gereğini yapmaktır. Binâenaleyh bu maksat tahakkuk etmezse, insan o inzarı (ikazı) hiç duymamış gibi olur.

Keşşaf sahibi şöyle der: "Bu ifade, if'al babından olarak, tâ ile ve yâ ile "لَا تُسْمِعُ" ve "لَا يُسْمِعُ" şeklinde okunmuştur ki bu, "Sen duyuramazsın"; "Allah'ın Resûlü duyuramaz; yahut, "sağır, işittirmek isteyen kişiyi işitmez".

Eğer, "sağır, inzarcının (ikazcının) seslenişini duymadığı gibi, diğer insanların seslenişini de duymaz. Binâenaleyh daha nasıl Cenâb-ı Hak burada, *"İnzâr edilecekleri zaman çağrıyı duymazlar"* buyurmuştur?" dersen, ben derim ki: "**es-Summ**" (sağır) daki elif-lâm, cins için değil, ahd için olup, inzâr olunan o müşriklere işarettir. Buna göre bu ifade, "O müşrikler, inzâr olunduklarında (sağır gibi), çağrıyı duymazlar (duymamazlıktan gelirler). Binâenaleyh inzâr olundukları zaman onların sağır gibi olduklarına ve adeta kulaklarını tıkadıklarına delâlet eden, ipuçlarından ötürü, "**sağırlar**" ismi, zamir olan (onlar) yerine kullanılmıştır, yani, "Onlar, inzâr âyetlerine karşı, sağırmış gibi davranarak, işte böyle cüret gösterirler" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların durumunun, inzâr olundukları şeyden, en ufak bir şey hissettikleri zaman, onu duyacakları, o hususta mazeret beyân edecekleri ve faydalanmadıkları zaman hakkı itiraf edecekleri bir hale döneceğini, وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ *"Andolsun ki Rabbinin azabından onlara ufacık bir şey dokunsa muhakkak, "Yazıklar olsun bize, biz gerçekten zâlimlermişiz!" diyecekler"* buyurarak beyan etmiştir. "**Nefh**", hafif esen rüzgârın özelliğidir. Buna göre mana, "Eğer onlara o azabın kendisi değil de, hafif bir rüzgârı dahi dokunduğunda vâveylâ koparırlar ve kendilerinin zalim olduklarını itiraf ederler" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Âyetteki "mess" ve "nefh" lafızlarında üç çeşit te'kid vardır.

a) "Mess" lâfzının kullanılmış olması,

b) "Nefh" lafzındaki "azlık" manası... Arapçada, نَفَحَتْهُ الدَّابَّةُ "Hayvan onu hafifçe tepti" ve نَفَحَهُ بِعَطِيَّةٍ "Ona biraz bağış vererek (minnet altında bıraktı)" denilir.

c) Âyette "nefha" lâfzının, ism-i merre (bir kerre) vezni ile kullanılması.

Mahşerde Doğru Teraziler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, âhirette onların başına gelecek bütün bu şeylerin, sırf adalet olduğunu, binâenaleyh her ne kadar onlar dünyada kendilerine zulmettilerse de âhirette zulme uğratılmayacaklarını bildirmiştir. Bu, âyetteki وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ *"Biz, kıyamet gününe has adalet terazileri koyacağız"* ifadesi ile anlatılan manadır. Allahu Teâlâ bu terazileri "adalet"le tavsif etmiştir. Çünkü teraziler, bazen doğru (ayarlı) olur, bazen yanlış olur. Böylece Cenâb-ı Hak, o terazilerin adalet ve doğruluk üzere olduklarını beyan buyurmuş ve bu hususu, *"Artık hiçbir kimse, asla haksızlığa uğratılmayacaktır"* diye ifade etmiştir. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"O terazileri koymak" onları hazırlamak demektir. **Ferrâ,** "Buradaki "**kıst**" kelimesi, müfret ise de, "**mevazin**" (teraziler)in sıfatıdır. Bu, senin bir topluluk hakkında أَنْتُمْ عَدْلٌ "sizler adaletsiniz" demen gibidir" demiştir. **Zeccâc** ise: "Bu ifadenin manası, "Biz, âdil olan terâziler kuracağız" şeklindedir" der. Âyetteki, *"Kıyamet gününe has"* ifadesi hakkında **Ferrâ:** "Bu, "Kıyamet gününde" manasındadır" derken, "Kıyamet günü halkı için" manasında olduğu da söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bu terazilerin kurulması hakkında iki görüş vardır:

a) **Mücâhid** şöyle demiştir: "Bu bir temsil (teşbih)dir. Terazilerle anlatılmak istenen, adl-i ilâhidir." Bu görüşün bir benzeri, **Katâde** ve **Dahhâk**'tan rivâyet edilmiştir. Vezn (terazi ile tartma) ile anlatılmak istenen, insanlar arasında, amelleri hususunda adaletle davranmaktır. Buna göre kimin hasenatı (iyilikleri, salih amelleri), seyyiatını (günahlarını, kötülüklerini) aşmış olursa, onun terazileri (tartıları) ağır basmış demektir, yani onun iyilikleri kötülüklerini siler götürür. Kimin de kötülükleri, hasenatını kuşatmış ise, onun tartıları da hafif gelmiş demektir, yani kötülükleri, hasenatını götürür. **İbn Cerir, İbn Abbas** (r.a)'tan bu şekilde rivâyet etmiştir.

Selef imamlarının görüşüne göre, Cenâb-ı Hak, gerçek anlamda teraziler koyar ve onlarla ameller tartılır. **Hasan el-Basri**'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu terazi, iki kefesi, bir dili (ibresi) bulunan bir terazi olup, **Cebrail**'in elindedir." Rivâyet olunduğuna göre **Dâvud** (a.s), Rabbinden, kendisine o teraziyi göstermesini istemiş, onu görünce kendisinden

geçerek bayılmış; kendine gelince de, "Allah'ım, onun kefesini hasenatla kim doldurabilir?" deyince de, Cenâb-ı Hak, "Ey Davûd, ben, kulumdan razı olduğumda, onu bir hurma (nın mükâfatı bile) doldurur" diye cevap vermiştir. Buna göre, amellerin nasıl tartıldığı hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Amel defteri tartılmak suretiyle.

2) Hasenât kefesine, beyâz aydınlık, nûrlu cevherler; seyyiât kefesine de, siyah, kara cevherler konulmak suretiyle.

İmdi şâyet, "Kıyamettekiler. Cenâb-ı Hakk'ın, âdil olduğunu, zâlim olmadığını, ya bilmektedirler veya bilmemektedirler. Binâenaleyh, eğer onlar Cenâb-ı Hakk'ın âdil olup zâlim olmadığını biliyorlarsa, O'nun sadece hüküm vermesi ağır gelenin ya hasenât veya seyyiât olduğunu bilmede yeterli olur. Binâenaleyh, terazinin konulmasında kesinlikle bir fayda olmaz. Eğer onlar bunu bilmiyorlarsa, yine Cenâb-ı Hakk'ın, zulmederek iki sayfadan birini daha ağır ya da daha hafif yapması ihtimali bulunduğu için, yine defterlerin tartılmasından bir fayda elde edilemez. Binâenaleyh, her iki duruma göre de, terazi kurmanın faydasız olduğu, faydadan hali ve uzak olduğu sabit olmuş olur" denilirse, bizim görüşümüze göre bunun cevabı, Cenâb-ı Hakk'ın yaptığından sorgulanmaması, ama onlarınsa, yaptıklarından sorgulanacakları (Enbiya, 23)dır. Hem, bu terazi kurma işinde, bütün mahlûkatın huzurunda, dostun durumunun, düşmanınkinden ayırt edilerek ortaya konulması işi bulunur. Böylece, bu iki taraftan birisi, en büyük mutluluk ve süruru; diğeri ise en büyük kederi elde etmiş olur ki, böylece bu, sayfaların ve başka şeylerin içyüzlerinin ortaya dökülerek neşredilmesi gibi olmuş olur. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, şimdi biz diyoruz ki: Âhirette, gerçek anlamda, bir terazinin kurulacağına dair delil şudur: Bu lafzı, sırf adâlet anlamına hamletmek, mecazî bir yoldur. Halbuki lafzı, herhangi bir zaruret bulunmaksızın, hakikî manasından alıp mecazî manaya hamletmek ise -hele bu konuda sahih senetlerle gelmiş pek çok hadis de bulunuyorsa- caiz değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz kıyamet gününde onlar için hiçbir ölçü tutmayacağız"* (Kehf, 105) âyetinin bu âyetle tearuz arz ettiğini söylemişlerdir. Buna da, "Bu âyetin (Kehf, 105) manası, "Allah onlara ikramda bulunmaz, değer vermez" şeklindedir" diyerek cevap veririz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"**Mevazin**" kelimesi, amelleri tartılacak kimselerin çok olmasından dolayı, çoğul getirilmiş olup, bu "tefhim" ifade eden bir cemidir. Bu kelimenin çoğul getirilmesinin, tartılacak şeylerin çokluğu sebebiyle olmuş olması da, mümkündür.

Amel Asla Zayi Olmaz

وَاِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ اَتَيْنَا بِهَا *"O şey bir hardal danesi kadar bile olsa, onu getiririz"* ifadesine gelince, bu "Cenâb-ı Hak, ihsanda bulunanın mükâfatını noksanlaştırmaz. Kötülük yapanın cezâsına da ilâve yapmaz" anlamındadır. Bu deyimle, ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاِنْ كَانَ ذُوا عُسْرَةٍ" (Bakara, 280) âyetinde olduğu gibi, bu ifadenin başındaki "**kâne**" de tam fiil kabul edilerek, "وَاِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ" şeklinde de okunmuştur, **İbn Abbas** (r.a), mufâale babından, mücâzât ve mükâfat manasında olarak, "اَثَبْنَا بِهَا" (âteynâ bihâ) şeklinde de okumuştur. Çünkü o insanlar, amellerini getirip ortaya koymuş, Cenâb-ı Hak da onlara, o amellerinin karşılığını vermiştir. **Humeyd,** bu ifadeyi, "savâp" "mükâfat" kökünden olmak üzere "اَثَبْنَا بِهَا" "ona karşılık, cezâ" şeklinde okurlar **Ubeyy İbn Ka'b** جِئْنَا بِهَا "onu getiririz" şeklinde okumuştur.

İKİNCİ MESELE

"مِثْقَالَ" kelimesine râci olacak zamir, niçin müennes getirilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "حَبَّةٍ" kelimesine izafetinden dolayıdır. Bu tıpkı, Arapların, ذَهَبَتْ بَعْضُ اَصَابِعِهِ "onun parmaklarının bir kısmı gitti" demeleri gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbâî, şunu öne sürmüştür: "Bir kimse, yüz birim bir cezâya müstahak olsa, bunun peşinden de, sayesinde elli birim mükâfata müstahak olacağı bir taatte bulunsa, bu az olan mükâfat, çok olan ceza sebebiyle yok olur ve yine, bu çok olan ceza, eksilmeksizin olduğu gibi (yüz birim olarak) kalır." Bil ki bu âyet, **Cübbâî**'nîn bu görüşünü kökünden siler, ibtal eder. Çünkü Allahu Teâlâ, kendisini, en ufak bir tâati dahi zayi etmemekle medh ü senâ etmiştir. Eğer durum, **Cübbâî**'nin dediği gibi olsaydı, o zaman bu tâat herhangi bir fayda sağlamadan sakıt olurdu.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'tezile şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا *"Artık hiçbir kimse, hiçbir şeyle haksızlığa uğratılmayacaktır"* ifadesinde, o hasenât bir haldal danesi dahi olsa onu getirmemesi halinde zulmetmiş olacağına dair bir delalet bulunmaktadır. Böylece bu izah, Cenâb-ı Hakk'ın, müstahak olmayanlara azap etmeyeceğine, dünyadaki zarar ve kötü şeyleri ancak, kulların menfaat ve maslahatlarından dolayı yaptığına delâlet eder."

Cevap: Zulüm, başkasının mülkünde tasarruf etmek demektir. Bu ise, Allah hakkında imkânsızdır. Çünkü Allah, mutlak mâliktir. Sonra, Cenâb-ı Hak hakkında zulmün aklen de imkânsız olduğuna şu da delâlet etmektedir. Muarızımıza göre "Zulüm, Allah hakkında imkânsız olan şu iki durumu yani cehâleti veya başkasına muhtaç olmayı gerektiren bir hususdur. Halbuki, imkansızı gerektiren de, imkânsızdır. Binâenaleyh, Allah hakkında zulüm, imkânsız ve mümtenidir." Hem, zâlim, sefih olup, ulûhiyyet vasfının da dışındadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak'tan zulmün sadır olması doğru olsaydı o zaman onun, ulûhiyyet vâsfının dışında kalması, bu vasfı yitirmesi de doğru olmuş olurdu. Bu durumda da, O'nun ilâh oluşu vâcibat'tan değil, caiz şeyler nev'inden olurdu ki, bu da O'nun ulûhiyyetini zedeler."

BEŞİNCİ MESELE: **Hardal Misalinin İzahı**

Şâyet, "Habbe hardal danesinden daha büyüktür. Öyleyse daha nasıl, Cenâb-ı Hak, "حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ" demiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Bunun izah şekli şudur: Sen önce, o hardalı bir dinar gibi kabul edeceksin, sonra da habbeyi o dinardan (bir parça gibi) görmeye çalışacaksın ki, bundan maksat da, ister büyük ister küçük olsun, amellerden hiçbir şeyin Allah katında zayi olmayacağını anlatmaktır.

Cenâb-ı Hakk'ın وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ *"Hesapçılar olarak biz yeteriz"* ifadesine gelince, bundan maksat, sakındırmadır. Çünkü hesaba çeken, herhangi bir şeyin kendisine hiç karışık gelmeyeceği bir biçimde ilim ve herhangi bir şeyin kendisini acze düşürmeyeceği bir biçimde kudret sahibi olursa, insanın böyle bir zattan, alabildiğince korku ve endişe duyması gerekir. **Şiblî** (r.h)'den, rüyasında şunu gördüğü rivâyet edilmiştir. Kendine, "Allah sana ne muâmelede bulundu?" denildiğinde o, حَاسِبُونَا فَدَقَّقُوا ثُمَّ مَنُّوا فَاعْتَقُوا "Bizi hesaba çektiler, ince eğirip sık da dokudular. Ama sonra, ihsanda bulundular da, (bizi) azâd ettiler" dedi.

Peygamberlerin Tebliği Karşısında Ümmetler

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى وَهٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَآءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾ اَلَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ﴿٤٩﴾ وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ اَفَاَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ ﴿٥٠﴾

"Andolsun ki biz, Musa ile Harun'a bir ziyâ, takvâ sahipleri için de bir şeref olan furkanı verdik ki onlar, tenhada da Rablerine candan saygı gösterirlerdi. Onlar, kıyametten korkanların ta kendileri idi. İşte bu (Kur'ân) da, bizim indirdiğimiz feyz kaynağı bir zikirdir. Şimdi siz mi, bunu inkâr edicilersiniz?" (Enbiya, 48-50).

Bil ki, Cenâb-ı Hak, tevhit, nübüvvet ve meâdın delilleri hakkında konuşunca Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavmi tarafından kendisine yapılan şeyler hakkında teselli etmek, risalet görevini edâ etme hususunda kalbini güçlendirmek, bu görevin önüne çıkacak her türlü şeye karşı sabretmesini sağlamak için peygamberlerin kıssasından bahsetmiş ve burada pek çok kıssayı ele almıştır.

Musa ve Harun (a.s)

Birinci kıssa, Hz. Musa (a.s)'nın kıssasıdır. Bu âyetin kendisinden önceki ifadelerle münasebeti şudur: Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Ben ancak, vahy ile, başınıza gelecek tehlikeleri haber veriyorum"* demesini emredince, bunun peşinden "Bu, senden önceki bütün peygamberler hakkında da ilâhi bir kanun ve sünnettir" diyerek, *"Andolsun ki, biz, Musa ile Harun'a bir ziyâ, takva sahipleri için de bir şeref olan furkanı verdik"* buyurmuştur.

"Furkân"ın Anlamı

Âlimler, âyetteki "furkân" kelimesiyle neyin murat edildiği hususunda ihtilaf ederek, şunları söylemişlerdir.

a) Bu, **Tevrât**'tır. Binâenaleyh o, kendisiyle hak ile batılın arası ayırt edildiği için, furkân, sayesinde hidâyet yoluna Allah'ı ve O'nun yasasını tanımaya ulaşılan ve son derece de açık ve açık olduğu için de ziyâ ve zikir,

yani öğüttür: Yahut da o, dinleri hususunda kendisine ihtiyaç duydukları ve faydalarına olan şeyin zikrini ve adını ihtiva ettiği için bir "zikir" addedilmiştir. Yahut zikir, şeref anlamındadır. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَضِيَاءً" ifadesindeki vâv'a gelince, **İkrime**, **İbn Abbas** (r.a)'ın, bu ifadeyi "furkân" kelimesinin hali kabul ederek, vâv'sız olarak "ضِيَاءً" şeklinde okuduğunu rivâyet etmiştir. Meşhur kıraate göre bu ifadenin manası, "Biz onlara furkânı, yani **Tevrât**'ı verdik. Ve o furkân sayesinde de, müttakilere ziyâyı ve zikri vermiş olduk" şeklindedir.

Bu da, "O, haddizâtında bir ziya ve bir zikirdir" veyahut da, "Onda bulunan hükümler ve öğütler sebebiyle onları, biz onlara, bir ziyâ ve bir zikir olarak vermişizdir" demektir.

b) Âyetteki *"furkân"* kelimesiyle, furkân kastedilmemiştir. Bunun ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** (r.a)'ın, "Furkân, **Hz. Musa** (a.s)'ya verilen yardımdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"ve furkân gününde kulumuza indirdiğimiz şey"* (Enfal, 41) âyeti gibidir. Yani, Hak Teâlâ hak olanla, batıl olan dinleri birbirinden ayırmış olduğu **Bedir Günü**'nde" demektir" dediği rivâyet edilmiştir.

2) Bu, sayesinde, hak dinin batıl dinlerden ayırt edildiği aklî bir delildir. Bu, **İbn Zeyd**'in görüşüdür.

3) **Dahhâk:** "Bu, denizin yarılmasıdır" demiştir.

4) Şüphelerden kurtuluştur bu. Bunu, **Muhammed İbn Ka'b** ileri sürmüştür.

Bil ki Cenâb-ı Hak "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) tavsifi ile özellikle müttakileri nazar-ı itibara alması sebebiyle burada hassaten müttakileri zikretmiştir.

Gaybda Allah'ı Ta'zim Edenler

Cenâb-ı Hakk'ın الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ *"ki onlar, tenhâda da, Rablerine candan saygı gösterirler"* ifadesine gelince, **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Bu ifadenin başındaki "الَّذِينَ" kelimesi, sıfat olduğu için, ya mahallen mecrurdur, veyahut da, medh'ten dolayı mahallen mensûbdur, ya da yine medh'ten dolayı mahallen merfûdur. "**Gayb**"ın ne demek olduğu hususunda ise, şu izâhlar yapılmıştır:

a) Onlar, Rablerinin azabından korkarlar. Böylece de, O'nun emirlerini tutup, nehiylerinden kaçarlar. Onların, Allah'a olan imanları, gaybî bir istidlâldir. O halde bu demektir ki kullar, Allah'ı görmedikleri halde, O'na

ibadet ederler. Allah'tan herhangi bir şey saklı kalmaz. Bu görüş, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiştir.

b) Onlar, âhireti ve onunla ilgili hükümleri görmeden de, Rablerinden korkar ve sakınırlar.

c) Onlar Rablerinden, hiçbir mahlukun bulunmadığı ıssız yerlerde de sakınırlar. Bu mana, doğruya daha yakındır. Buna göre mana, "Onların Allah'ın cezasından çekinmeleri, onların kalplerinin ayrılmaz bir vasfıdır. Yoksa, bu haşyet hali onların, tenhada değil de, sadece halk içinde izhar ettikleri bir hal değildir."[79] "وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ" Yani, "Onlar, kıyamet gününün azabından ve orada cereyân edecek olan hesap, sual, vb. diğer şeylerden dolayı tir tir titrerler, böylece de bundan dolayı, Allah'a isyan etmekten geri dururlar" demektir.

Kur'ân'la Tevrat'ın İrtibatı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "Onlara, Furkân'ı indirdiğim gibi, bu Kur'ân da senin üzerine indirilmiştir" buyurmuştur ki, bu O'nun "وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ" ifadesinin anlamıdır." Bu, "Bereketli, mübarek, faydaları çok ve ilimleri bol bir zikirdir" demektir.

Cenâb Hakk'ın "اَفَاَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ" hitabına gelince, bu, "Onun indirilmesinde ve ondaki, hayranlık veren şeylerde yadırganacak hiçbir şey yoktur. Çünkü biz, **Musa** ve **Harun**'a da **Tevrât**'ı vermiştik. Sonra bu Kur'ân, acîb bir nazım ihtiva ettiği, bedî bir belagati kapsadığı ve aklî delillerle yasaların izahını içine aldığı için, mu'ciz bir kelâmdır. Kendisinde bunca faydalar bulunan böyle bir kitabı yadırgamanız nasıl mümkün olur" demektir.

Hz. İbrahim (a.s) ve Ümmeti

İkinci kıssa, İbrahim (a.s)'in kıssasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَآ اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهٖ عَالِمِينَ ﴿٥١﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهٖ مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي اَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا وَجَدْنَآ اٰبَآءَنَا لَهَا عَابِدِينَ

79 Matbu nüshada burada istisna ifade eden "**illâ**" edatı vardır ki ona göre mana tam tersine dönmektedir. Süleymaniye (Damad İbrahim Paşa nüshası II, 184a) nüshasında ise nafiye olan "**lâ**" edatı bulunup mana buna göre verilmiştir (Ç).

﴿٥٣﴾ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥٤﴾ قَالُوٓا اَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ اَمْ اَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ ﴿٥٥﴾

"Celâlim hakkı için, biz daha önce İbrahim'e de rüşdünü verdik ve biz onu, bilenlerdik. O zaman o, babasına ve kavmine: "Sizin tapmakta olduğunuz bu heykeller nedir?" demişti. Onlar, "biz atalarımızı, bunların tapıcıları olarak bulduk" dediler. O da şöyle dedi: "Andolsun, siz de atalarınız da, apaçık bir sapıklık içindesiniz" Onlar: "Sen bize gerçeği mi getirdin, yoksa şakacılardan mısın sen?" dediler" (Enbiya, 51-55)

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın "وَلَقَدْ اٰتَيْنَا اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهُ" buyuruğu ile ilgili birkaç mesele vardır

BİRİNCİ MESELE: **Rüşd Kavramı**

Bu âyette geçen "**rüşd**" kelimesinin ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu, nübüvvettir. Bu görüşte olanlar buna âyetteki *"ve biz onu, bilenlerdik"* cümlesi ile istidlâlde bulunmuşlar ve şöyle demişlerdir. Zira Allah nübüvveti ancak istikbalde, onun hakkını verecek, nübüvvete yaraşmayan işlerden geri duracak ve tebliği kabulden kavmini nefret ettirecek şeylerden sakınacak olan kimseye ihsan eder.

b) **Rüşd**, onun gerek dinî gerekse dünyevî çeşitli kurtuluş yollarına ulaşıp onları elde etmesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O vakit kendilerinde bir rüşd, yani akıl ve salâh gördünüz mü, mallarını onlara teslim edin"* (Nisa, 6) buyurmuştu. Bu hususdaki üçüncü bir görüş de şudur: Bu ifadenin muhtevasına, hem nübüvvet hem de ihtidâ, doğruya ulaşma dahildir. Çünkü, gönderdiği her peygambere O, hem kendi zâtı ve sıfatlarına, hem de peygamberin kendisinin ve kavminin yararına olan hususları göstermiştir ki, bütün bunlar ise "rüşd"e dahildirler.

İKİNCİ MESELE: **Kalpte İmanı Yaratan Allah'tır**

Âlimlerimiz, imanı Allah'ın yaratmış olduğu hususunda bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Şâyet **rüşd**, muvaffak kılmak ve gerekli açıklamayı yapmak manasından olmuş olsaydı, zaten Cenâb-ı Hak, kâfirlere de bunu vermiş sayılırdı. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlere de

"rüşd" vermiş olması gerekirdi." **Ka'bî** buna şu şekilde cevap vermiştir. "Bu söz, reddeden hakkında değil de, kabul eden hakkında söz konusu olur. Bu tıpkı, iki çocuğuna mal veren babanın durumuna benzer. Onlardan birisi bu malı alıp çoğaltıyor, diğeri ise, ya kabul etmiyor, ya da alıp onu zayi ediyor. Bu durumda, malı kabul edip onu çoğaltan taraf hakkında, "Falanca, oğlunu zengin etti" denildiği halde, aynı söz, o malı zayi eden taraf hakkında söylenemez." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Bu cevap ancak, biz onun o malı kabul etmesini, "rüşd" denen şeyin bir cüz'ü kabul ettiğimizde tam olur. Halbuki bu yanlıştır, olmaz. Çünkü müsemmâ, iki cüz'den meydana gelir ve bunlardan birisi de, failin kudret alanı içinde olmazsa, bu müsemmânın o faile nisbet edilmesi caiz olmaz. Binâenaleyh, "rüşd"ün mefûl manasında olarak, Allah'a nisbet edilmesinin caiz olmaması gerekir. Ancak ne var ki, nass yani, *"Andolsun ki, biz, İbrahim'e de rüşdünü verdik"* ifadesi bu "rüşd"ün (mef'ûl manasında olarak), Allah'u Teâlâ'dan meydana geldiği hususunda açık bir ifadedir. Binâenaleyh, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şey batıl olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: "Bu lafız, tıpkı **"udm"** ve **"adem"** (yokluk, bulunmama, yok olma) lafızlarında da olduğu gibi, hem **"rüşd"**, hem de **"reşed"** şeklinde okunmuştur. **"Rüşd"**ün **İbrahim** (a.s)'e nisbet edilmesinden maksat, "onunki gibi bir rüşd" olduğunu belirtmek ya da "Bu, şânı olan bir rüşddür" diyerek, bu rüşdün özelliğine işaret etmektir.

Âyetteki مِنْ قَبْلُ *"daha önce"* kaydına gelince, bu hususta şu açıklamalar yapılmıştır:

a) **"İbrahim** (a.s)'e nübüvvet ve hidâyeti, **Musa** (a.s)'dan önce verdik" demektir. Bu mana, **İbn Abbas** (r.a) ve **İbn Cerir** (r.a)'den rivâyet edilmiştir.

b) "Büluğa ermeden önce, küçüklüğünde" demektir. Çünkü o, yolda yürürken, yıldızları görmüş ve onlarla istidlâlde bulunmuştur. Bu "rüşd"ü, hidâyete ulaşma manasına hamledenlere göredir. Aksi halde bundan, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, büluğa ermeden önce nebi olduğu sonucu çıkar. Bu mana da **Mukatil**'den rivâyet edilmiştir.

c) "O, **Hz. Âdem**'in sulbünde, Cenâb-ı Hak peygamberlerden ahit alırken" demektir. Bu mana da, **Dahhâk**'e göre **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ *"ve biz onu, bilenlerdik"* ifadesine gelince bu, "Hak Subhanehu ve Teâlâ onun, çok enteresan ve bedi' hallerini, acayip

sırlarını ve beğendiği birtakım sıfatlarını biliyordu. İşte bundan dolayı onu, kendisinin dostu, halili olmaya layık görmüştür" demektir. Bu, tıpkı senin, büyük bir zât hakkında, "Ben, falancayı tanırım" demen gibidir. Bu söz, onun büyüklüğüne delâlet etme hususunda, senin onun mükemmelliğini ve üstünlüğünü uzun uzadıya açıklamandan daha anlamlıdır.

Âyet-i kerimedeki إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ *"O zaman o, babasına ve kavmine dediği vaakit"* ifadesi hakkında, **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bunun başındaki "iz" edâtı, ya **"âteyna"**, yahut da **"rüşdehu"** kelimesine, ya da mahzûf olan bir fiile taalluk eder. Mahzûf olmasına göre ifadenin takdiri "onun rüşd zamanlarından şu zamanı hatırla ki" şeklinde olur.

Timsal Nedir?

Hz. İbrahim (a.s)'in مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ *"Sizin tapmakta olduğunuz bu heykeller nedir?"* sözü ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"**Timsal**" Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı şeylerden herhangi birisine benzetilmiş olarak yapılan şeye verilen ad olup, bunun aslı, bir şeyi bir şeye benzettiğinde söylenilen مَثَّلْتُ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ "Falan şeyi, öteki şeye benzettim" ifadesine varıp dayanır. İşte benzetilen bu şeye, "timsal" denilir.

İKİNCİ MESELE

O topluluk, mesela insan veya başka biçimlerde olan, muayyen bazı şekillerde yapılmış olan putlara tapıyorlardı. Binâenaleyh, **Hz. İbrahim** (a.s) bu sözünü, onların öne sürecekleri şüpheleri görmek ve o şüphelerini iptal etmek için, sözünün başlangıcı yapmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşaf sahibi şöyle der: "Cenâb-ı Hak, "عَاكِفِينَ" ifadesine mef'ûl vermemiş ve onu, mef'ûl olmayan bir kelime mevkiine koymuştur. Bu, mesela senin, فَاعِلُونَ لِلْعُكُوفِ "Putlara ibadetler yapıyorlar" veya وَاقِفُونَ لَهُ "o putlar için duruyorlar saygı gösteriyorlar" demen gibidir. Eğer: "Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, "يَعْكِفُونَ عَلٰى أَصْنَامٍ لَهُمْ" (A'raf, 138) âyetinde olduğu gibi "لَهَا عَاكِفُونَ" değil de, "عَلَيْهَا عَاكِفُونَ" denilmeli değil miydi?" dersen, ben derim ki: Bu fiil şâyet müteaddi kılınacak olsaydı, mef'ûlünü "عَلٰى" ile alırdı.

Âyetteki, قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ *"Onlar, "Biz atalarımızı, bunların tapıcıları olarak bulduk"* ifadesine gelince, bil ki, o topluluk buna cevap vermek için ancak, daha fazla yadırgama ve kınamayı gerektiren taklit yoluna baş

vurmuşlardır. Çünkü, onlar kendileri bir hata üzerinde olduklarında, babalarının o yolu tercih etmiş olması, onları bu hatadan korumaz. Binâenaleyh, hiç şüphesiz **Hz. İbrahim** (a.s) onlara, لَقَدْ كُنْتُمْ اَنْتُمْ وَاٰبَاؤُكُمْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ *"Andolsun, siz de, atalarınız da, apaçık bir sapıklık içindesiniz"* diyerek cevap vermiş ve böylece batılın, kendisine tutunanların çok olması sebebiyle hakka dönüşemeyeceğini beyan etmiştir. Binâenaleyh, **Hz. İbrahim** (a.s), bu sözü onlara söylemiş, onlar da bu sözden bir kurtuluş ve kaçış yolu bulamamış ve **Hz. İbrahim**'in onları yadırgamaya devam ettiğini, inanç ve kararlılığının kuvvetli olduğunu görüp, onlar da çok oldukları ve de uzun zamandan beri böyle bir inancı taşıdıkları için, **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu yadırgamasını kabullenemediklerinden ona, اَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ اَمْ اَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ *"Sen bize gerçeği mi getirdin, yoksa şakacılardan mısın sen?"* dediler. Onlar bu sözleriyle, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, kendilerini yadırgamasını ve bu hususta ciddi olmasını uzak ve olması düşünülemeyen bir şey gibi gördüklerini zannettirmeye çalıştılar. İşte bundan dolayı, bu noktada **Hz. İbrahim** (a.s) tevhidi izah etmeye geçmiştir.

ENBİYA SÛRESİ'NİN DEVAMI 15. CİLTTEDİR

İÇİNDEKİLER

Kehf 23-26. Âyetlerin Tefsiri **5**
Allah Dilemedikçe İşler Olmaz 5
İşleri Allah'ın Dilemesine Bağlamak 7
Sonradan İnşaallah Demenin Hükmü 8
Mağarada Geçen Süre 11
Ashâb-ı Kehf'in Yeri ve Zamanı 14
Ashâb-ı Kehf Kıssasının Ba's ile İlgisi 15
Kehf 27. Âyetin Tefsiri **16**
Yalnız Vahye Uymanın Lüzûmu 16
Kehf 28. Âyetin Tefsiri **17**
Fakir Mü'minleri Küçümseme 17
Mütevazi İnsanlarla Beraberlik 23
Kehf 29. Âyetin Tefsiri **24**
Kâfirlerin Akıbeti 24
İman ve Küfrün Yaratılması 25
Kehf 30-31. Âyetlerin Tefsiri **29**
Mü'minlerin Akıbeti 29
İman ile Amelin Farklılığı 29
Şükür Mükâfatı Gerektirmez 29
Mü'minlere Verilecek Ödülün Açıklanması 30
Kehf 32-44. Âyetlerin Tefsiri **32**
İki Bahçe Sahibi 32
Kâfirin Tutmayan Hesabı 38
Mâşâallah Demenin Anlam ve Önemi 40
Lâ Kuvvete İlla Billâh Demenin Manası 41
Mağrurun Başına Gelen Felâket 43
Küfür ile Musibet Arasındaki İlgi 44
Velâyet Allah'a Aittir 45
Kehf 45. Âyetin Tefsiri **46**
Dünya Hayatı Hakkında Mesel 46
Kehf 46. Âyetin Tefsiri **48**
Bâkiye Yönelmenin Lüzûmu 48
BAZI KIYAMET MANZARALARI 50
Kehf 47-49. Âyetlerin Tefsiri **50**
Dağların Yürütülmesi 52
Yeryüzünün Çöl Haline Gelmesi 52
Bütün İnsanların Toplanmaları 52
Saf Saf İlâhi Huzura Çıkma 53
Huzura Çıkan İnsanın Hali 54
Küçük ve Büyük Günah 57
Kehf 50-53. Âyetlerin Tefsiri **57**
İnsanın Yeryüzünde Halifeliği 57
İblis'in Kimliği 59
Şeytanları Dost Edinmenin Manası 60
Kehf 54-56. Âyetlerin Tefsiri **65**
Kur'an'ın Çağrısı Karşısında İnsan 66
İnsanın İnkârının İzahı 67
Kehf 57-59. Âyetlerin Tefsiri **68**
Söz Dinlememekte Direnenler 69
Kehf 60-64. Âyetlerin Tefsiri **71**
Hz. Musa (a.s) ile Yardımcısı 71
Hz. Musa'nın Beraberindeki Genç 73
Hz. Musa'nın Seyahatinin Sebebi 73
İki Denizin Birleştiği Yer 76

Balığın Canlanması 77
Şeytanın Balığı Unutturmasının İzahı 79
HIZIR İLE BULUŞMA 81
Kehf 65-70. Âyetlerin Tefsiri 81
Ledünnî İlim 83
Hızır (a.s) Peygamber midir? 81
Hz. Musa'nın İlim Talep Etmesi 84
Hızır'ın "Beraberliğime Dayanamazsın" Demesi 87
Hz. Musa'nın İtaat Sözü Vermesi 89
Kehf 71-73. Âyetlerin Tefsiri 90
Hz. Musa ile Hızır'ın Gemiye Binmeleri 90
Kehf 74-76. Âyetlerin Tefsiri 92
Hızır (a.s)'ın Bir Çocuğu Öldürmesi 92
Kehf 77-78. Âyetlerin Tefsiri 95
Hızır'ın Yıkılacak Duvarı Düzeltmesi 97
Hz. Musa ile Hz. Hızır'ın Ayrılmaları 99
Kehf 79-82. Âyetlerin Tefsiri 100
Sırlı İşlerin İç Yüzleri 100
Zahir ve Batın 100
Çocuğun Öldürülmesi 104
Duvarın Dibindeki Hazine 106
ZÜLKARNEYN'İN HÜKÜMRANLIĞI 108
Kehf 83-85. Âyetlerin Tefsiri 108
Zülkarneyn (a.s)'in Kimliği 109
Zülkarneyn Nebi mi İdi? 112
Kehf 86-89. Âyetlerin Tefsiri 114
Batıda Bir Kavme Rastlaması 114
Güneşin Bir Gözede Batması 115
Kehf 90-91. Âyetlerin Tefsiri 118
Zülkarneyn (a.s) En Uzak Doğuda 118
Kehf 92-95. Âyetlerin Tefsiri 120
Zülkayrneyn'e Sed Yapma Teklifi 120
Ye'cûc ve Me'cûc 122
Sed Yapmak için Para İstememesi 123
Kehf 96-98. Âyetlerin Tefsiri 124
Seddin Yapılışı 124
Kehf 99-101. Âyetlerin Tefsiri 126
Kıyametin Yaklaşması 126
Yecûc ve Me'cûc'un Çıkışları 126
Kehf 102-106. Âyetlerin Tefsiri 127
Kâfirlerin Ziyanı 127
En Fazla Hüsranda Olanlar 128
Kâfirlerin Önemsizliği 130
Kehf 107-108. Âyetlerin Tefsiri 130
Mü'minlerin Mükâfatı 130
Kehf 109-110. Âyetlerin Tefsiri 132
Allah'ın Kelimeleri Tükenmez 132
Peygamberin Beşer Oluşu 133

MERYEM SÛRESİ

Meryem 1. Âyetin Tefsiri 139
Elif-bâ Harflerinin Telaffuzu 139
Meryem 2. Âyetin Tefsiri 142
Hz. Zekeriya'nın Mazhariyeti 142
Meryem 3-6. Âyetlerin Tefsiri 144
Hz. Zekeriyyâ'nın Niyazı 144
Hz. Zekeriyyâ'nın Gizlice Dua Etmesinin Sebebi 144

Hz. Zekeriyya (a.s)'ın Endişesi 149
Meryem 7. Âyetin Tefsiri 155
Hz. Yahya (a.s)'nın Doğum Müjdesi 156
Yahya İsminin İlk Olması 157
Yahya Adının Verilmesinin Sebebi 158
Meryem 8. Âyetin Tefsiri 159
"Kısırın Çocuğu Olmaz" Demesi 159
Meryem 9. Âyetin Tefsiri 162
Yoktan Yaratan Allah Dilediğini Yaratır 162
Meryem 10. Âyetin Tefsiri 164
Hz. Zekeriyya'nın Müjdenin Zamanı Hakkında Bir Alâmet İstemesi 164
Hz. Zekeriyya'nın Konuşmayı Bırakması 164
Meryem 11. Âyetin Tefsiri 165
Hz. Zekeriyya'nın Kavmini İbadete Teşvik Etmesi 166
Meryem 12-15. Âyetlerin Tefsiri 167
Yahya (a.s)'ın Başlıca Özellikleri 167
Hz. Meryem Kıssası 176
Meryem 16-17. Âyetlerin Tefsiri 177
Meryem'in Perde Çekmesi 178
Gönderilen Ruh Ne İdi? 178
Meryem 18. Âyetin Tefsiri 181
Meryem'in Ruh'tan Rahatsız Olması 181
Meryem 19. Âyetin Tefsiri 181
Ruh'un Elçi Olduğunu Bildirmesi 182
Meryem 20-21. Âyetlerin Tefsiri 184
Hz. Meryem Hamile Kalınca Dehşete Kapılıyor 184
Meryem 22-23. Âyetlerin Tefsiri 187
Hz. İsa (a.s)'ın Doğumu 187
Hz. Meryem'e Rûh Üflenmesinin İzahı 188
Hamilelik Müddeti 190
Hz. Meryem'in Ölmek İstemesinin İzahı 192
Meryem 24-26. Âyetlerin Tefsiri 193
Kurumuş Ağacın Hurma Vermesi 197
Hz. Meryem'e Mu'cizevi Olarak Taze Hurma Verilmesi 197
İftiracılara Karşı Hz. Meryem'e Verilen Talimat 199
Meryem 27-29. Âyetlerin Tefsiri 200
Çevresinin Hz. Meryem'i İtham Etmesi 200
Yeni Doğmuş Hz. İsâ (a.s)'nın, Annesine Hitabı 200
Hz. Meryem'in, Soruların Cevabını Hz. İsâ'ya Havale Etmesi 202
Meryem 30-33. Âyetlerin Tefsiri 203
Hz. İsâ'nın Tebliğatı 203
Hristiyanların Ulûhiyyet Hakkında Sapıklıkları 204
Hz. İsa'ya Kitab Verilmesi 211
Hz. İsa (a.s)'ya Kitabın Verildiği Zaman 213
İsa (a.s)'nın Büluğdan Önce Mükellef Tutulması 215
Meryem 34-35. Âyetlerin Tefsiri 219
İsâ (a.s) Hristiyan Şirkinden Berîdir 219
Allah Evlattan Münezzehtir 220
Meryem 36-40. Âyetlerin Tefsiri 223
Hz. İsâ (a.s)'ın Tevhide Daveti 223
Meryem 41-45. Âyetlerin Tefsiri 230
Hz. İbrahim (a.s)'in Kıssası 230
İbrahim (a.s)'in, Babası Azer'i İrşadı 233
İbrahim (a.s)'in, Babasını Uyarırken Kullandığı Üslup 239
Meryem 46-48. Âyetlerin Tefsiri 240
Babası Âzer'in İbrahim (a.s)'e Cevabı 240
Âzer'in İbrahim'i Recm ile Tehdit Etmesi 241

Âzer'in İbrahim'i Yanından Kovması ... 242
Hz. İbrahim (a.s)'in Babası Hakkında Duasının İzahı ... 243
Meryem 49-50. Âyetlerin Tefsiri ... 246
Hz. İbrahim (a.s)'in Hicretle Kazandığı Bereket ... 246
Meryem 51-53. Âyetlerin Tefsiri ... 248
Hz. Musa (a.s)'nın Kıssası ... 248
Musa (a.s)'ın Hususiyetleri ... 248
Meryem 54-55. Âyetlerin Tefsiri ... 250
Hz. İsmail (a.s)'in Kıssası ... 250
Meryem 56-57. Âyetlerin Tefsiri ... 252
Hz. İdris (a.s)'in Kıssası ... 252
İdris (a.s)'ın Sıfatları ... 252
İdris (a.s)'ın Göğe Yükseltilmesi ... 252
Meryem 58. Âyetin Tefsiri ... 253
Kıssaların Hülasası ... 253
Meryem 59-60. Âyetlerin Tefsiri ... 256
Namazı Bırakıp Şehvet Peşinde Olanlar ... 257
Meryem 61-63. Âyetlerin Tefsiri ... 259
Cennetliklerin Mükâfatı ... 259
Cennetin Bazı Vasıfları ... 259
Cennetin Miras Olmasının Manası ... 262
Meryem 64-65. Âyetlerin Tefsiri ... 263
Meleklerin Tutumu ... 263
Meryem 66-70. Âyetlerin Tefsiri ... 268
Ba'sten Şüphe Manasızdır ... 268
Allah'ın Yemin Etmesindeki Hikmet ... 270
Meryem 71-72. Âyetlerin Tefsiri ... 272
Herkes Cehenneme Uğrayacak ... 272
Müttakîlerin Cehennemden Kurtarılması ... 277
Müttakînin Manası ... 277
Meryem 73. Âyetin Tefsiri ... 279
Meryem 74. Âyetin Tefsiri ... 280
Önceki Kavimlerden Alınacak İbret ... 280
Meryem 75-76. Âyetlerin Tefsiri ... 282
İnsanların Âkıbeti ... 282
Hidâyet Ehlinin Hidâyetinin Artırılması ... 283
Meryem 77-80. Âyetlerin Tefsiri ... 285
Rabbine Karşı Başkalarının Durumu ... 285
Meryem 81-87. Âyetlerin Tefsiri ... 288
Müşriklerin Akıbeti ... 288
Müşriklerin Dünyada Şeytanlarıyla İlişkileri ... 290
Müttakilerin İlahi Huzura Çıkmaları ... 292
Mücrimlerin Cehenneme Şevki ... 294
Şefaat Meselesi Hakkında ... 294
Meryem 88-95. Âyetlerin Tefsiri ... 295
Gökleri Kızdıran Cürüm: Şirk ... 295
Rahman'a Çocuk Yaraşmaz ... 298
Meryem 96-98. Âyetlerin Tefsiri ... 298
Allahu Teâlâ'nın Mü'minlere Sevgisi ... 298
Kur'ân'ın Kolay ve Müjde Olması ... 301

TÂHÂ SÛRESİ

Tâhâ 1-8. Âyetlerin Tefsiri ... 305
Kur'ân ve Allah'ın Azameti ... 305
Arşa İstiva Hakkında ... 311
Allah'ın İlminin Kapsamı ... 318
En Güzel İsimler Allah'ındır ... 319

Tevhidin Dereceleri 319
Lâ İlahe İllallah Demenin Önemi Hakkındaki Hadisler 321
Allahu Teâlâ'nın İsimleri 323
Esma-yı Hüsna'nın Sayısı 325
Tâhâ 9-12. Âyetlerin Tefsiri 328
Hz. Musa (a.s)'nın Risaleti Verilmesi 328
Musa (a.s)'nın Ailesiyle Çöl Yolculuğu 330
Musa (a.s)'nın Uzaktan Ateş Görmesi 331
Musa (a.s)'nın Kelam-ı İlahiyi İşitmesi 333
Musa (a.s)'ya Pabuçlarını Çıkarma Emri 334
Tâhâ 13-14. Âyetlerin Tefsiri 337
Hz. Musa (a.s)'ya Risalet Verilmesi 337
Risalet Kesbî Değildir 338
Ona Namaz Kılma Emri Verilmesi 339
En Büyük Zikir Namazdır 339
Vakti Geçen Namazın Kazası 340
Tâhâ 15-16. Âyetlerin Tefsiri 343
Kıyamet Ansızın Gelebilir 343
Kıyamet Zamanının Açıklanması 344
Kıyamet Zamanının Gizlenmesinin Hikmeti 346
Kıyametin Gerekçesi 346
Akaid Öğrenmenin Farziyyeti 348
Tâhâ 17-21. Âyetlerin Tefsiri 350
Asanın Yılana Dönüşme Mu'cizesi 350
Allah'ın Doğrudan Hitab Etmesi 353
Hz. Musa (a.s)'ın Allah'ın Hitabına Cevabı 353
Asâdan Farklı Mu'cizeler Zuhuru 357
Asâ'nın Yılana Dönüşmesi 358
Tâhâ 22-24. Âyetlerin Tefsiri 361
Yed-i Beyza Mu'cizesi 361
Musa (a.s)'nın, Firavun'a Gönderilmesi 363
Tâhâ 25-35. Âyetlerin Tefsiri 364
Hz. Musa'nın Teslimiyeti 364
Rabbinden Dilediği Sekiz Şey 364
Kâmil Varlığın Başkalarını Kemâle Erdirmesi 366
Allah'ın İşi Kulun İşine Kıyaslanamaz 367
Aklın Değeri 369
Kulların Kısımları 377
Kur'ân'da "Nur" Diye Nitelenen On Şey 381
Allah'ın Mü'min Kalbe Dokuz Lütfu 386
Kâfir Kalbin Sıfatları 388
Kalbin Şerh Edilmesinin Hakikati 389
Sadr-Kalp-Akıl İlişkileri 392
Musa (a.s)'nın Dilindeki Tutukluk 397
Musa (a.s)'nın Ailesinden Bir Yardımcı İstemesi 399
Musa (a.s)'nın, Kardeşi Harun (a.s)'un Vezirliğini İstemesi 400
Musa (a.s)'nın, Kardeşi Harun (a.s)'u Takviye Etmesini Dilemesi 401
Musa (a.s)'nın, Kardeşi Harun (a.s)'un İşini Paylaşmasını Dilemesi 401
Tâhâ 36-44. Âyetlerin Tefsiri 402
Musa (a.s)'nın Doğumu ve Risaleti 402
Musa (a.s)'ya Sekiz Lütuf 404
Annesi Musa'yı Denize Bırakıyor 406
Musa'nın Sevimli Olması 408
Musa'nın İlahi İhtimamla Yetişmesi 409
Musa'nın Kızkardeşinin Gidip Süt Anne Bulduğunu Söylemesi 410
Musa (a.s)'yı Ölüme Sebep Olma Mesuliyetinden Kurtarma 411
Allah'ın Musa (a.s)'yı İmtihanlara Tabi Tutması 411

Musa'nın Medyen'de Barınması 413
Allah'ın Musa (a.s)'yı Seçmesi 414
Musa (a.s)'ın Mu'cizeleri 415
Firavun'un Azgınlığı 418
Firavun'a Yumuşak Söz Söyleyin 419
Söz Dinleyeceği Umuduyla Tebliğ Etmek 420
Tâhâ 45-48. Âyetlerin Tefsiri 421
Musa ve Harun (a.s)'ın Fıravun'a Tebliğ Etmeleri 421
Tâhâ 49-55. Âyetlerin Tefsiri 426
Musa (a.s) ile Firavun'un Muhavereleri 426
Firavun Musa'ya Rabbini Soruyor 427
Firavun ile Nemrud'un Mukayesesi 430
Hilkatten Allah'a Deliller 431
Yaratma ve Yol Gösterme 434
İlm-i İlâhinin Kitapta Olmasının İzahı 435
Rabbim Şaşırmaz ve Unutmaz 435
Allah'ın Varlığının Üç Delili 437
Yerin Döşek Olmasının Manası 437
Topraktan Yaratılmanın Manası 440
Tâhâ 56-58. Âyetlerin Tefsiri 442
Musa (a.s)'ya Sihirbaz Demeleri 442
Firavun'a Gösterilen Mu'cizeler 442
Hz. Musa'ya Yarışma Teklif Etmesi 444
Tâhâ 59-62. Âyetlerin Tefsiri 445
Sihirbazlarla Buluşması 445
Buluşma Yeri ve Zamanı 445
Bayram (Ziynet) Günü 447
Musa (a.s)'nın Sihirbazlara Nasihati 448
Tâhâ 63-64. Âyetlerin Tefsiri 450
Sihirbazların Aleyhte Konuşmaları 450
Tâhâ 65-69. Âyetlerin Tefsiri 463
Hz. Musa'nın Büyücülerle Karşılaşması 463
Büyücülerle Karşılaşma 463
Sihrin Etkisi 465
Hz. Musa'nın Sihir Karşısındaki Durumu 467
Hz. Musa'nın Sihirden Korkusunun İzahı 568
Endişesinin Giderilmesi 469
Tâhâ 70-71. Âyetlerin Tefsiri 472
Büyücülerin İman Etmeleri 472
Firavun'un Tehdidi 474
Tâhâ 72-76. Âyetlerin Tefsiri 477
Büyücülerin Firavun'a Cevapları 477
Tâhâ 77-79. Âyetlerin Tefsiri 483
Kızıldenizden Geçiş 483
Gece Yolculuğunun Faydaları 484
Firavun Ordusunun Denizde Boğulması 486
Denizde Yolların Açılması 487
Tâhâ 80-82. Âyetlerin Tefsiri 490
Beni İsrail'in Tur'a Çıkması 490
Tarikat ve Hakikat 495
Tâhâ 83-84. Âyetlerin Tefsiri 495
Musa (a.s)'nın İlâhî Davete Süratle İcabeti 495
Tâhâ 85-89. Âyetlerin Tefsiri 498
Sâmiri Fitnesi 498
Musa (a.s)'nın Kavmine Hitabı 502
Musa (a.s)'nın Kavminin Sâmiri'ye İnanmasının İzahı 504
Altından Yapılan Buzağı 506

Tâhâ 90-91. Âyetlerin Tefsiri **509**
Harun (a.s)'un Kavmini Uyarması 509
Emr-i Ma'rufun Önemi 509
Tâhâ 92-94. Âyetlerin Tefsiri **513**
Hz. Musa (a.s)'nın Hz. Hârun (a.s)'a Çıkışması 513
Hârun'un Kavmi Bölme İddiasından Endişesi 517
Tâhâ 95-98. Âyetlerin Tefsiri **518**
Hz. Musa'nın Sâmiri'yi Azarlaması 518
Sâmiri'nin Nefs Hevesine Uyduğunu İtirafı 522
Altın Buzağının Akıbeti 524
Tâhâ 99-104. Âyetlerin Tefsiri **525**
Kur'ân'ın Sıfatı Olarak Zikir 526
Kur'ân'dan Uzak Duranın Akıbeti 526
Sûr Hakkında İzahat 527
Mahşerde Kâfirlerin Hali 527
Mahşerden Dünyaya Değerlendirme 529
Tâhâ 105-112. Âyetlerin Tefsiri **531**
Mahşerden Manzaralar 531
Mahşerde Dağarın Durumu 532
Arzın Küreliğinin Delili 534
Şefaatin Kâfirlere Fayda Vermeyişi 536
Allah'ın İlminin İhatası 537
Allah'ın Huzurunda Durma 539
Zâlimlerin Hüsranı 539
Tâhâ 113-114. Âyetlerin Tefsiri **541**
Kur'an Üslûbunun Özelliği 541
Vahiy Sırasında Resûlullah 543
Tâhâ 115-119. Âyetlerin Tefsiri **545**
Âdem ile Havva (a.s)'nın İmihanı 545
Hz. Âdem'in Ahdi 547
Hz. Âdem'in Azminin Eksikliği 548
Meleklerin Hz. Âdem'e Secdesi 548
Cennetten Çıkmanın İblis'e İsnadı 549
Şeytanın Hz. Âdem ve Havva'ya Vesvese Vermesi 551
Tâhâ 120-122. Âyetlerin Tefsiri **551**
Âdem ve Havva'nın Yasağı Çiğneyince Edep Yerlerinin Açılması 554
Hz. Âdem'in Nebi Yapılması 557
Tâhâ 123-127. Âyetlerin Tefsiri **558**
Âhiretten Dünyaya Göndermeler 558
Kur'ân'dan Yüz Çeviren Sıkıntılı Yaşar 560
Kör Olarak Haşredilme 562
Tâhâ 128-130. Âyetlerin Tefsiri **564**
İbret Alınacak Durumlar 564
Ecel-i Müsemmâ Ne Demektir? 566
Hamd ve Tesbih Vazifesi 567
Tesbih'in Beş Vakit Namaza Delâleti 567
Tâhâ 131-135. Âyetlerin Tefsiri **569**
Dünya Hayatının Gerçek Mahiyeti 569
Dünyalık Hırsının Yersizliği 571
Namazı Yaymak 573

ENBİYA SÛRESİ

Enbiya 1-3. Âyetlerin Tefsiri **581**
Vahiy Karşısında İnsanların Tutumu 581
Kâfirlerin Vahiyle Alay Etmeleri 584
Müşriklerin Gizlice Söyledikleri Söz 586
Enbiya 4-6. Âyetlerin Tefsiri **587**

Kâfirlerin Keyfi Mu'zice İstekleri ... 587
Kâfirlerin Kur'ân Hakkında Şüpheleri ... 588
Keyfi Mu'cize İsteklerini Red Sebebi ... 589
Enbiya 7-10. Âyetlerin Tefsiri ... 590
Nübüvvet Beşeriyette Baştan Beri Vardır ... 590
Kur'ân Şeref Kaynağıdır ... 592
Enbiya 11-15. Âyetlerin Tefsiri ... 593
İnatçı Zâlimlerin İmha Edilmeleri ... 593
Zâlimlerin Son Sözleri ... 596
Enbiya 16-18. Âyetlerin Tefsiri ... 597
Hilkat Gayesiz Değildir ... 597
Enbiya 19-20. Âyetlerin Tefsiri ... 599
Bütün Kâinat Allah'ı Tanır ... 599
Enbiya 21-25. Âyetlerin Tefsiri ... 601
Tevhid Delilleri ... 602
İki İlahın Bulunması İmkansızdır ... 604
Tevhidin 14 Delili ... 606
Tevhidin Naklî Delilleri ... 610
Taklitten Tahkike Geçmenin Lüzumu ... 611
Tarih Boyunca Tevhit Ehli ... 618
Haktan Yüz Çevirenler ... 619
Enbiya 26-29. Âyetlerin Tefsiri ... 621
Allah'ın Evladı Olmaz ... 621
Melekler Evlat Değil Şerefli Kullardır ... 621
Meleklerin Bazı Vasıfları ... 623
Enbiya 30-33. Âyetlerin Tefsiri ... 624
Kâinatın Yaratılışı ... 624
Allah'ın Kudretinin Altı Delili ... 625
Her Canlının Sudan Yaratılmasının İzahı ... 630
Dağların Vazifesi ... 631
Gök Korunan Bir Tavandır ... 632
Gök Cisimlerinin Hareketleri ... 633
Yıldızların Hareketleri ... 637
Enbiya 34-36. Âyetlerin Tefsiri ... 639
Her İnsan Fanidir ... 639
Ölümün Tadılması Ne Demektir? ... 640
İmtihan ve İbtilâ ... 641
Allah'a Dönmenin Anlamı ... 641
Kâfirlerin Mü'minlerle Alay Etmeleri ... 642
Enbiya 37-41. Âyetlerin Tefsiri ... 643
Alaycı Kâfirlerin Perişan Akıbetleri ... 643
İnsanın Aceleciliği ... 644
Enbiya 42-44. Âyetlerin Tefsiri ... 648
Allah'ın İnsanı Himayesi ... 648
Arzı Eksiltmenin Anlamı ... 651
Enbiya 45-47. Âyetlerin Tefsiri ... 652
Azabı Tadanların Feryadı ... 652
Mahşerde Doğru Teraziler ... 654
Amel Asla Zayi Olmaz ... 656
Enbiya 48-50. Âyetlerin Tefsiri ... 657
Peygamberlerin Tebliği Karşısında Ümmetler ... 657
Musa ve Harun (a.s) Kıssası ... 658
Enbiya 51-55. Âyetlerin Tefsiri ... 660
Hz. İbrahim (a.s) ve Ümmeti ... 660
Kalpte İmanı Yaratan Allah'tır ... 661